

Research Publications in the Journals

Link to article / paper / abstract of the article

Session: 2018-19

S.N.	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Calendar Year of publication	ISSN number	Link to article / paper / abstract of the article
1	Synthesis of Thiazolopyrimidines via Annulation of <i>N</i> -(4,6-Diaryl-2-thioxo-1,2,3,6-tetrahydropyrimidin-4-yl)phenyl)aryl-sulfonamides	H S Chandak	Chemistry	Chemistry Select	2018-19	2365-6549	https://doi.org/10.1002/slct.201702785
2	Immunomodulatory Activity of Sulfonamide Chalcone Compounds in Mice Infected with Filarial Parasite, <i>Brugia malayi</i>	H S Chandak	Chemistry	Indian Journal of Clinical Biochemistry	2018-19	0974-0422	http://doi:10.1007/s12291-017-0727-5
3	Glutathione -S-transferase omega 1 inhibition activates JNK-mediated apoptotic response in breast cancer stem cells	H S Chandak	Chemistry	The FEBS Journal	2018-19	1742-4658	https://febs.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/febs.14813
4	Redox-Annulations of Cyclic Amines with 2-(2-Oxoethyl)malonates	H S Chandak	Chemistry	Organic Letters	2018-19	1523-7060	https://doi.org/10.1021/acs.orglett.8b01642
5	Green Chemistry for Environmental Sustainability: The waste reduction approach	D M Nagrik, D M Ambhore	CHEMISTRY	International Journal of Chemistry and Pharmaceutical Sciences	2018-19	2321-3132	https://www.pharmaresearchlibrary.com/wp-content/uploads/2018/11/IJCPS3723-1.pdf
6	Cobalt Chloride Doped Polyaniline as Catalysed Synthesis of Bridged Head Nitrogen Heterocycles	D M Nagrik	CHEMISTRY	International Journal of Chemistry and Pharmaceutical Sciences	2018-19	2321-3132	https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/FMfcgzGwJvhjTrsQrcjtMtvflzRQLHxM?projector=1&messagePartId=0.3
7	Synthetic and biological evaluation of 3,4 dihydropyrimidin 2, 1H ones by using cobalt chloride doped polyaniline as a nano composite	D M Nagrik, S R Ingle, U S Shelke	CHEMISTRY	Journal of Interdisciplinary Cycle research	2018-19	0022-1945	https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/FMfcgzGwJvhjTrsQrcjtMtvflzRQLHxM?projector=1&messagePartId=0.4
8	Notbandhicha Sheti Shetravar Prabhav	Dr. J. D. Porey	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	2394-7632	https://docs.google.com/document/d/15omiU8P9O0NGyufmpvLmsTuXc-XgCJR/edit?usp=sharin

							g&ouid=100379167251829465454&rtpof=true&sd=true
9	“Instinct of Demonetization” Pg.No. 86-92	Dr. V. R. Gawhale	COMMERCE	Scholars Impact Vol – V Issue III July-Sept 18	2018-19	2394-7632	https://drive.google.com/file/d/1pc1BcO_9jJnCmBw7EQvZ2GCUzwVB_UJy8/view?usp=sharing
10	“Digital India: A step towards cashless economy” Pg.No. 48-52	Dr. V. R. Gawhale	COMMERCE	Scholars Impact Vol – V Issue IV Oct-Dec 18	2018-19	2394-7632	https://drive.google.com/file/d/1pc1BcO_9jJnCmBw7EQvZ2GCUzwVB_UJy8/view?usp=sharing
11	“Infrastructure and Economic Development in India” Pg. No.01-05	Dr. V. R. Gawhale	COMMERCE	Interlink Research Analysis Vol - I Issue – XVIII June-Dec 18	2018-19	0976-0377	https://drive.google.com/file/d/1pc1BcO_9jJnCmBw7EQvZ2GCUzwVB_UJy8/view?usp=sharing
12	“ Cost Effectiveness of HRM in Small & Medium Industries” Pg.No. 15-23	Dr. V. R. Gawhale	COMMERCE	Hi-Tech Research Analysis Vol - I Issue – XVI Aug 18 – Jan 19	2018-19	2231-6671	https://drive.google.com/file/d/1pc1BcO_9jJnCmBw7EQvZ2GCUzwVB_UJy8/view?usp=sharing
13	“ Impact on Digital Payment System on Indian Economy” Pg.No. 08-15	Dr. V. R. Gawhale	COMMERCE	Universal Research Analysis. Sept 18 – Feb 19	2018-19	2229-4406	https://drive.google.com/file/d/1pc1BcO_9jJnCmBw7EQvZ2GCUzwVB_UJy8/view?usp=sharing
14	“Impact of Demonetization on Indian Economy” Pg.No. 74-79	Dr. V. R. Gawhale	COMMERCE	Scholars Impact Vol – VI Issue I Jan-March 19	2018-19	2394-7632	https://drive.google.com/file/d/1pc1BcO_9jJnCmBw7EQvZ2GCUzwVB_UJy8/view?usp=sharing
15	“Teaching of Commerce with ICT: A Novel Approach” Page No. 70	Dr. M. S. Gaikwad	COMMERCE	Research Nebula	2018-19	2350-1081	https://www.ycjournal.net/ResearchNebula/ResearchDocuments/TeachingOf636823927569539980.pdf
16	“GST Impact on financial services sector” Page No. 174	Dr. M. S. Gaikwad	COMMERCE	Scholars Impact	2018-19	2394-7632	https://docs.google.com/document/d/1IKpFYLhZDmEV7Hjp7-owIFdIcN1AUajn/edit?usp=sharing&ouid=100379167251829465454&rtpof=true&sd=true
17	"Bharatitil lahan vyasayakanwar zalela not bandingcha parinaam "Page No. 267-270	DR. K. S. Gulhane	COMMERCE	Scholars Impact	2018-19	2394-7632	https://drive.google.com/file/d/1Cm9tZJe3E-xTBqUscRVmAo9GLIYKDo8z/view?usp=sharing
18	"Shashwat sheti vikas ani adhunik tratradyan" Page No. 55-57	DR. K. S. Gulhane	COMMERCE	Ajanta Journal	2018-19	2277-5730	https://drive.google.com/file/d/1WgrK20vOPTVcz7E9yxZ-JFnlJegrhQj/view?usp=sharing

19	Digitization & It's impact on Consumer & Cashless Economy Page. 31-37	Dr. D. N. Vyas	COMMERCE	Ajanta Prakashan	2018-19	ISSN - 2277-5730	https://drive.google.com/file/d/1jdNqRtOSrjkk7uyPMYsmfTjSVTSdYRPx/view?usp=sharing
20	Impact of Cashless Transaction in India Page 139-145	Dr. D. N. Vyas	COMMERCE	Ajanta Prakashan	2018-19	ISSN - 2277-5731	https://drive.google.com/file/d/1vVwZhkMA6xJZ0JNY-FswEHGpdR3Nu0nW/vjew?usp=sharing
21	Present Scenario of teaching - learning	Dr. A. D. Bhosale	COMMERCE	Chronicle of Humanities and Cultural Studies	2018-19	ISSN: 2454-5503	https://drive.google.com/file/d/1pKgj4E8u7JV0N9Y22be6cG69QkOicTo7/view?usp=sharing
22	Impact of cashless economy on the area of banking and finance	Dr. A. D. Bhosale	COMMERCE	Ajanta Prakashan	2018-19	ISSN 2277-5730	https://drive.google.com/file/d/1ahPbX7C0r2ep3Z5UtyjGS17US7eO1pp5/view?usp=sharing
23	WTO and INDIA	Dr. A. D. Bhosale	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 / 2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1jZO_4z2DibRSkF0ycdfz6cDoyPMB-wYa/view?usp=sharing
24	Regional Imbalance - Resistance in Economic Development	Dr. A. D. Bhosale	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 / 2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1oXVCZTJDZtCc3kIFe5ap6L9Y17W3cle/view?usp=sharing
25	Effect of Mall Culture on Retailers	Dr. A. D. Bhosale	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 / 2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1b9ufgH0RsJXWmObYFC5HGXdzWSR9QVz/view?usp=sharing
26	Empowering self help groups for rural development	Dr. A. D. Bhosale	COMMERCE	Vidyabharati International Interdisciplinary research journal	2018-19	ISSN 2319-4979	https://drive.google.com/file/d/12euoO89srsqap87Ua3-2Flu8ENIQv1VN/view?usp=sharing
27	E-commerce: Prospects, Challenges and Governmen Role	Dr. A. K. Dhanagare	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 / 2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1F_Mb_w-M5FvnF5uoshJqvo_AqJ0sH23t/view?usp=sharing
28	Indian Acoounting standards and international accounting standards at a glance from Indian prospects	Dr. A. K. Dhanagare	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 / 2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1R03riGfSRqCUxdCwMWE_GSk6TdhofCmV/view?usp=sharing
29	Instinct of Demonitisation	Dr. A. K. Dhanagare	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 /	https://drive.google.com/file/d/11HJj7oDPB-

						2394-7640	GwCpVZGAI3e65yda77Tix0/view?usp=sharing
30	Digital India: A step towards Cashless Economy	Dr. A. K. Dhanagare	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 / 2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1QVKFT-M4f_VHmrd2K5YIFbphax0Z6HWO/view?usp=sharing
31	Agricultural role of India economy	Dr. A. K. Dhanagare	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 / 2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1d4BEoFwAIwLpbeISoiDzkvmSATugTgix/view?usp=sharing
32	Impact of Mall Culture on Retailers	Dr. A. K. Dhanagare	COMMERCE	Scholar Impact	2018-19	ISSN 2394-7632 / 2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1v7TJNKten2xU2W79N83iNGoIrnRdaZ2L/view?usp=sharing
33	Dr. Paul Bruton: His spritual massage from the Himalayas- Be a light yourself	Dr. V. M. Deshmukh	English	Research Journy: International Multidisciplinary E-research journal sep 2019	2018-19	2348-7143	https://drive.google.com/file/d/15p7PRGZ6xK7YzmfUXFizWIq3InyYa3WH/view?usp=sharing
34	Alienation of the protagonist in Richard Wrights "Native Son"	Dr. V. M. Deshmukh	English	Research Journy: International Multidisciplinary E-research journal sep 2019	2018-19	2348-7143	https://drive.google.com/file/d/15t0QyFRZIPQLMlsM_2-m-uDtTjBeSSHv/view?usp=sharing
35	Dr. Paul Bruton: On the awenking to intuition	Dr. V. M. Deshmukh	English	Vidyawarta: peer reviwed international journal	2018-19	2319-9318	https://drive.google.com/file/d/16Kq3wgfJMGQ2PZqSGFgGCMzTWMsOpDSf/view?usp=sharimg
36	SUE as a Rebel Protagonist in "Bright and Morning Star"	Dr. V. M. Deshmukh	English	Vidyawarta: peer reviwed international journal	2018-19	2319-9318	https://drive.google.com/file/d/16UjWUZutwADP0tDL6AzRdl2jSQPbtuds/view?usp=sharing
37	Richard Wright as a representative of the Downtrodden Class in "Black Boy"	Dr. V. M. Deshmukh	English	Printing area peer revied international journal	2018-19	2394-5303	https://drive.google.com/file/d/16cJiHYuDd5v3R5WQE1LB4fP2WZNxwG1z/view?usp=sharing
38	Oddesey of Borthor Mann in "Down by the Riverside"	Dr. V. M. Deshmukh	English	Vidyawarta: peer reviwed international journal	2018-19	2319-9318	https://drive.google.com/file/d/16qc-xPxPVqWkFBbj2-ZO4lvWoF2g27e7/view?usp=sharing
39	Exploring the enviornment to find Self in Richard Wrights Native Son	Dr. V. M. Deshmukh	English	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	2018-19	2349-638X	https://drive.google.com/file/d/173sE3gSjrhY9EuttgoP4eiF2ZyJOzPyN/viiew?usp=sharing

40	Horror of Mob lintching through the eyes of Protagonist in Big Boy Leaves Home	Dr. V. M. Deshmukh	English	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	2018-19	2349-638X	https://drive.google.com/file/d/17Bu-KDjTnPv_Zn-yYwXARCKja09jSWIh/view?usp=sharing
41	Dehumanizing effect of Jim Crow Laws on Richard Wrights in Black Boy	Dr. V. M. Deshmukh	English	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	2018-19	2349-638X	https://drive.google.com/file/d/17Sg5EfHu3wzxlFTwLB_2ZY8v8qW5CHt/view?usp=sharing
42	Maharashtratil Aarogya Vishyak Karyakamancha Adhava	R. R. Gawhale	Economics	Interlink Research Analysis International Journal	2018-19	0976-0377	https://drive.google.com/file/d/11iW3U0-ADKlqjKf1MjyMX97s1s58WdZS/view?usp=sharing
43	Mastyavyavsay Aitihasic Pashravbhumi v Mahatva	R. R. Gawhale	Economics	Hi-TECH Research Analysis	2018-19	ISSN 2231-6671	https://drive.google.com/file/d/11iW3U0-ADKlqjKf1MjyMX97s1s58WdZS/view?usp=sharing
44	Asansargjanya Rog, Sathrog, Caulara, Folorosis Pratibandh Karyakram	R. R. Gawhale	Economics	Universal Research Analysis	2018-19	ISSN 2229-4406	https://drive.google.com/file/d/11iW3U0-ADKlqjKf1MjyMX97s1s58WdZS/view?usp=sharing
45	Krushni Rojgar v Mahila Reshim Udyog v Mahila Arthik Vikas	Dr. N. S. Boche	Home Economics	Ajantha Journal	2018-19	2270-5730	https://drive.google.com/file/d/1WCO09o46Z0CnEO7jiydQzsNnM_FnA3y_/view?usp=sharing
46	जागतिकीकरणाचे ग्रामीण कवितेतील प्रतिबिंब.	V.U.More	Marathi	Aarhat	2018-19	2278-5655	https://drive.google.com/file/d/175ETwjbB_2kYboKZyNDGqAdAnz3cK2K1/view?usp=sharing
47	दलित कवितेचा इतिहास व जाणिवांचे मूळ	V.U.More	Marathi	Scholars Impact	2018-19	2394-7632	https://drive.google.com/file/d/1EXvFnw7ZFgd4Qvt_FkHADHxhigzpv9ze/view?usp=sharing
48	Sanai Ki Pesh Karda Riwayaat Ka Jayza	A Z Taji	Persian	Sahmahi Alami Urdu Adab	2018-19	2394-7616	https://drive.google.com/file/d/138JeTSLaDpghH2pwVz9GUz77npBeULR5/view?usp=sharing
49	Sanskrit Bhasha v Sanskrit Sahityatil Shaikshnik Mulley	Prof. Sangeeta G. Waychal	Sanskrit	Ajanta	2018-19	2277-5730	https://drive.google.com/file/d/1S7dfhe6q7dV7C5Gy1Q6ecbn8Vm-Rb5Ez/view?usp=sharing
50	Uttam career kade janara sopa v odkhicha vishay - Sanskrit	Prof. Sangeeta G. Waychal	Sanskrit	Ajanta	2018-19	2277-5730	https://drive.google.com/file/d/1XWSGrEJU-Z02w6QDKA63YzFfqx7Zv4mX/view?usp=sharing

51	Vishwa Upyogi Yogdarshan	Prof. Sangeeta G. Waychal	Sanskrit	Ajanta	2018-19	2277-5730	https://drive.google.com/file/d/1ARgP4j-hFwukjApUpz7CSpv7DSe-67B1/view?usp=sharing
52	Analysis of Gender Wise HIV Prevalence in India	M. O. Wankhade	Statistics	Scholars Impact	2018-19	2394-7632	https://drive.google.com/file/d/1lyh_0JivlQ1VV1eLHighyg9edMClgQBr/view?usp=drive_link
53	An Empirical Study Of Tqm And Six Sigma In Banking Sector	Dr.V.S.Athawar	Statistics	Scholars Impact	2018-19	2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1ZgdP_gxXPmaBoE0_y3Yr0jXP5r0EtH5/view?usp=drive_link
54	Application Of Lean Six Sigma To Improve The Efficiency Of Banking Process	Dr.V.S.Athawar	Statistics	Scholars Impact	2018-19	2394-7640	https://drive.google.com/file/d/1ZgdP_gxXPmaBoE0_y3Yr0jXP5r0EtH5/view?usp=drive_link
55	A Study Of Mediation Testing In A Casual Regression Analysis : An Overview	Prafulla V. Ubale	Statistics	International Journal Of Agricultural And Statistical Sciences	2018-19	0973-1983	https://connectjournals.com/achivestoc2.php?fulltext=2837501H_299-302.pdf&&bookmark=CJ-033252&&issue_id=01&&yaer=2018
56	Heat Transfer and Numerical Analysis in Microchannel Heat Exchanger Using Nanofluids : A Review	Divyesh Ubale, P.V Ubale	Statistics	International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology	2018-19	online 2394-4099 Print 2395-1990	https://ijsrset.com/PDF.php?pid=4989&v=4&i=9&y=2018&m=July-August
57	Numerical investigation of temperature distribution in blast furnace hearth	Divyesh Ubale and Prafulla Ubale	Statistics	IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng	2018-19	1757-899X	https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1757-899X/691/1/012032/pdf
58	“Maulana Abul Kalam Azad Ka Sahafati Kirdar”	DR. MOHD. RAGHIB DESHMUKH	URDU	Quarterly Aalami Urdu Adab	2018-19	2394-7616	https://drive.google.com/file/d/1BWdB5Aaqxs3zovk4Wd1aJEwjIEjA4NlG/view?usp=sharing
59	“ Mirza Asad Ullah Khan Ghalib Ki Halat E Zindagi”	DR. MOHD. RAGHIB DESHMUKH	URDU	Quarterly Aalami Urdu Adab	2018-19	2394-7616	https://drive.google.com/file/d/1t_ZZVU8a-0FH0p1ygH2Hoc1QVSKr8rBQ/view?usp=sharing
60	“Urdu Adab Mein Tanisiyat-Tehqiqi Mutala”	DR. MOHD. RAGHIB DESHMUKH	URDU	Chronicle of Humanities And Cultural Studies	2018-19	2454-5503	https://drive.google.com/file/d/1i40nFKVdLitYUBfXNmuU1ewWar8RrCt/view?usp=sharing

61	“Tahrik-e- Azadi Mein Urdu Sahafat Ka Kirdar”	DR. MOHD. RAGHIB DESHMUKH	URDU	Chronicle of Humanities And Cultural Studies	2018-19	2454-5503	https://drive.google.com/file/d/1QiVS-EUDZ2Li9OIPMr4SDG4kI05VYcrh/view?usp=sharing
62	Fluoride Induced Histopathological Alterations in Major Soft Organs of Wistar Albino Rat	Dr. G.B. Kale	Zoology	International Journal of Life Sciences Research Vol.7 Issue 1 PP (217-224) Jan-Mar 2019	2018-19	2348-313X (P) 2348-3148 (O)	https://www.researchpublsh.com/upload/book/Fluoride%20Induced%20Histo-pathological-7080.pdf
63	Photo-luminescence study of red borate phosphor Sr ₃ Y _{1-x} (BO ₃) ₃ :xEu ³⁺	S. P. Hargunani, R. S. Palaspagar, R. P. Sonekar, and S. K. Omanwar	Physics	AIP Publishing	2018-19	978-0-7354-1836-3	https://doi.org/10.1063/1.5100454
64	Combustion Synthesis of a Borate Host Green Phosphor LiCaBO ₃ :Tb ³⁺	R. P.Sonekar, S. P. Hargunani, S. D. Kapse & R. M. Chavan	Physics	‘RESEARCH JOURNEY’ International E-Research Journal	2018-19	ISSN : 2348-7143	https://www.researchjourney.net/admin/uploads/special_issue/20190523051453.pdf
65	Synthesis and photoluminescence study of UVB emitting phosphor (LaY) BaB ₉ O ₁₆ : Bi ³⁺ , Gd ³⁺	AB Gawande, RP Sonekar, SK Omanwar	Physics	International Journal of Current Engineering and Scientific Research (IJCESR) 5-5/176-179	2018-19	ISSN (PRINT): 2393-8374, (ONLINE): 2394-0697, VOLUME-5, ISSUE-5, 2018	https://troindia.in/journal/ijcesr/vol5iss5part2/176-179.pdf
66	Combustion Synthesized UV emitting Phosphors: YBO ₃ :Pr ³⁺ & (Y _{0.89} La _{0.1})BO ₃ :Pr ³⁺	A. B. GAWANDE ¹ , R. P. SONEKAR ² , S. K. OMANWAR ³	Physics	International Journal of Chemical and Physical Sciences IJCPs Vol. 7, Special Issue ISSN:2319-6602 ICAFM (Part-II) - March 2018	2018-19	ISSN:2319-6602	https://shorturl.at/mrDL5
67	Optical properties of Dy ³⁺ activated MgAl ₂ B ₂ O ₇ phosphor using slow evaporation method	R. S. Palaspagar, Y. P. Manwar, R. P. Sonekar, S. K. Omanwar	Physics	International Journal of Scientific Research in Science and Technology	2018-19	Print ISSN: 2395-6011 Online ISSN : 2395-602X	https://ijrst.com/paper/2071.pdf
68	Shetkarynacha Prashna v Sarkarchi Bhumika	Dr. P. A. Taori	Political Science	International Research Fellows Associations Research Journal: Contemporary Issues	2018-19	ISSN - 2348-7143	https://drive.google.com/file/d/118JEup2Zk33fdulPBwUUJmw21DVzoyLV/view?usp=sharing

				in India (Social Sciences) sp issue 155 March 2019			
69	Lingbhatmak Nyay: Ek Adhyayan	Dr. P. A. Taori	Political Science	International Research Fellows Associations Research Journal: sp issue April 2019	2018-19	ISSN - 2348-7143	https://drive.google.com/file/d/1vbFJ8PP0yNtL8G1tj2f4J8XAYrN7gSXh/view?usp=sharing

Economics - Google Drive x Synthesis of Thiazolopyrimidin... x New Tab x +

chemistry-europe.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/slct.201702785

Chemistry Europe
European Chemical Societies Publishing

Search Login / Register

JOURNALS ▾ ABOUT / GET PUBLISHED ▾ EVENTS ▾ COLLECTIONS ▾

Advertisement

Chemistry Europe
FELLOWS

ChemistrySelect

Full Paper

Synthesis of Thiazolopyrimidines via Annulation of *N*-(4,6-Diaryl-2-thioxo-1,2,3,6-tetrahydropyrimidin-4-yl)phenyl)aryl-sulfonamides

Dr. Sandeep P. Bahekar, Dr. Hemant S Chandak ✉

First published: 05 March 2018 | <https://doi.org/10.1002/slct.201702785> | Citations: 3

Advertisement

Chemistry SELECT
Volume 3, Issue 9
March 7, 2018
Pages 2626-2630

Read the full text

Windows taskbar: Search, 3:27 PM

Economics - Google Drive | <https://doi.org/10.1007/s12291-017-0727-5> | Immunomodulatory Activity of | New Tab

link.springer.com/article/10.1007/s12291-017-0727-5

SPRINGER LINK Log in

Find a journal | Publish with us | Track your research | Search Cart

Home > [Indian Journal of Clinical Biochemistry](#) > Article

Immunomodulatory Activity of Sulfonamide Chalcone Compounds in Mice Infected with Filarial Parasite, *Brugia malayi*

Original Research Article | Published: 24 January 2018
Volume 34, pages 225–229, (2019) [Cite this article](#)

Indian Journal of Clinical Biochemistry
[Aims and scope](#) →
[Submit manuscript](#) →

[Priyanka Bhoj](#), [Namdev Togre](#), [Sandeep Bahekar](#), [Kalyan Goswami](#) ✉, [Hemant Chandak](#) & [Mandakini Patil](#)

184 Accesses | 7 Citations | [Explore all metrics](#) →

Access this article

[Log in via an institution](#) →

Search | 3:27 PM

Glutathione S-transferase omega 1 inhibition activates JNK-mediated apoptotic response in breast cancer stem cells

Kanakaraju Manupati^{1,2}, Sudhan Debnath³, Kalyan Goswami⁴, Priyanka S. Bhoj⁴, Hemant S. Chandak⁵, Sandeep P. Bahekar⁵ and Amitava Das^{1,2}

1 Centre for Chemical Biology, CSIR-Indian Institute of Chemical Technology, Hyderabad, India

2 Academy of Science and Innovative Research, New Delhi, India

3 Department of Chemistry, Maharaja Bir Bikram College, Agartala, India

4 Department of Biochemistry, Mahatma Gandhi Institute of Medical Sciences, Wardha, India

5 Department of Chemistry, G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon, India

Keywords

CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs; glutathione S-transferase omega 1; JNK signaling; mitochondrial apoptotic pathway; molecular docking

Correspondence

A. Das, Centre for Chemical Biology, CSIR-Indian Institute of Chemical Technology, Uppal Road, Tarnaka, Hyderabad, TS 500 007, India

Tel: +91 40 27191873

E-mails: amitavadas@iict.res.in;

amitavadas.iict@gov.in

(Received 30 March 2018, revised 13

November 2018, accepted 12 March 2019)

doi:10.1111/febs.14813

Glutathione S-transferase omega 1 (GSTO1) contributes to the inactivation of a wide range of drug compounds via conjugation to glutathione during phase reactions. Chemotherapy-induced GSTO1 expression in breast cancer cells leads to chemoresistance and promotes metastasis. In search of novel GSTO1 inhibitors, we identified S2E, a thia-Michael adduct of sulfonamide chalcone with low LC₅₀ (3.75 ± 0.73 μM) that binds to the active site of GSTO1, as revealed by molecular docking (glide score: -8.1), cellular thermal shift assay and fluorescence quenching assay ($K_b \approx 10 \times 10^5 \text{ mol}\cdot\text{L}^{-1}$). Docking studies confirmed molecular interactions between GSTO1 and S2E, and identified the hydrogen bond donor Val-72 (2.14 Å) and hydrogen bond acceptor Ser-86 (2.77 Å). Best pharmacophore hypotheses could effectively map S2E and identified the 4-methyl group of the benzene sulfonamide ring as crucial to its anti-cancer activity. Lack of a thiophenyl group in another analog, 2e, reduced its efficacy as observed by cytotoxicity and pharmacophore matching. Furthermore, GSTO1 inhibition by S2E, along with tamoxifen, led to a significant increase in apoptosis and decreased migration of aggressive MDA-MB-231 cells, as well as significantly decreased migration, invasion and mammosphere formation in sorted breast cancer stem cells (CSCs, CD24⁻/CD44⁺). *GSTO1* silencing in breast CSCs also significantly increased apoptosis and decreased migration. Mechanistically, GSTO1 inhibition activated the c-Jun N-terminal kinase stress kinase, inducing a mitochondrial apoptosis signaling pathway in breast CSCs via the pro-apoptotic proteins BAX, cytochrome *c* and cleaved caspase 3. Our study elucidated the role of the GSTO1 inhibitor S2E as a potential therapeutic strategy for preventing chemotherapy-induced breast CSC-mediated cancer metastasis and recurrence.

Abbreviations

BAX, Bcl-2-associated X protein; CETSA, cellular thermal shift assay; CSC, cancer stem cells; DCFH-DA, 2',7'-dichloro-fluorescein diacetate; DHE, dihydroethidium; ERK1/2, extracellular signal-regulated kinases 1 and 2; GPX, glutathione peroxidase; GSH, glutathione; GST, glutathione S-transferase; GSTO1, glutathione S-transferase omega 1; HIF, hypoxia-inducible factor; IL, interleukin; JNK, c-Jun N-terminal kinase; LC₅₀, 50% lethal concentration; ROS, reactive oxygen species; SOD, superoxide dismutase; STAT, signal transducer and activator of transcription 3; TNBC, triple negative breast cancer.

Introduction

Breast cancer is the most common malignant disease in women worldwide [1]. It is classified into five major distinct subtypes, luminal A, luminal B, normal breast-like type, HER2⁺ and basal, based on heterogeneous populations and diverse molecular complexity [2]. Luminal-type breast cancer patients express estrogen, progesterone and HER2 receptors on the cancer cells and respond to endocrine and HER2 targeted therapies, respectively [3]. Basal-type breast cancer is the most aggressive phenotype, in which cancer cells lack expression of these receptors (triple negative) and therefore patients do not respond to endocrine, chemo- and radiation therapies [4]. A recent report suggests that triple negative breast cancers (TNBCs) develop chemoresistance within a few years of initial treatment [5]. During primary tumor progression, aggressive TNBCs undergo an epithelial to mesenchymal transition thereby acquiring stem cell properties with associated traits of increased migration and invasion [6]. The aggressive property of TNBCs is attributed to a small population in a heterogeneous tumor called tumor initiating cells or cancer stem cells (CSCs) [7]. Breast CSCs have special characteristics such as an increased DNA repair mechanism, high expression of efflux transporters and resistance to apoptosis along with an increased rate of metastasis and recurrence that lead to poor patient survival and clinical outcome [8,9]. Thus, it is necessary to identify a molecular target in aggressive breast CSCs to inhibit metastasis and recurrence of breast cancer.

Glutathione *S*-transferases (GSTs) belong to a superfamily of enzymes that combine glutathione (GSH) and various exogenous and endogenous metabolites during biotransformation [10]. GSTs are mainly classified into two distinct types based on their cellular localization – membrane-bound microsomal and cytosolic [11]. Microsomal GST consists of three isoforms encoded by a single gene located on chromosome 12 that are involved in the endogenous metabolism of leukotrienes and prostaglandins [12]. Cytosolic GST represents a genetic polymorphism and is classified into seven classes – alpha, mu, omega, pi, sigma, theta and zeta [13]. In humans, cytosolic GSTs are encoded by seven different chromosomes but share ~ 30% sequence identity [13]. There are signs of both structural and functional redundancies between isozyme family members [14]. GST and its substrate GSH play a major role in detoxification of chemotherapeutic agents in cancer cells [14,15]. Interestingly, recent literature suggests that chemotherapy induces the expression of GSTO1 in aggressive breast cancer cells, which leads to metastasis [16, but there is a lack of studies suggesting its therapeutic role in breast CSCs.

Chemotherapeutic agents are known to kill cancer cells but remain ineffective against breast CSCs [9,17]. Therefore, efficacious small molecules targeting these breast CSCs are necessary to avoid metastasis of breast cancer.

Chalcones are a major class of natural molecules with extensive distribution in vegetables, tea, beer, spices and fruits [18]. The natural or synthetic chalcone derivatives exhibit various biological activities including antimicrobial, antioxidant, anti-inflammatory, antileishmanial and anticancer [19]. The major actions of chalcone derivatives in cancer include inducing apoptosis, regulating cell proliferation, scavenging reactive oxygen species (ROS), and inhibiting tumor invasion and metastasis [20,21]. Our earlier studies also reported that the sulfonamide chalcones were effective apoptotic agent against the human lymphatic filarial parasite *Brugia malayi* [22].

In the present study, chemotherapeutic drug treatment induced expression of GSTO1 in the aggressive TNBC cell lines MDA-MB-231, MDA-MB-468, BT-549 and MDA-MB-453. Interestingly, estrogen receptor (ER)-independent mechanisms of tamoxifen in these TNBCs were observed, as reported earlier by Notas *et al.* [22]: an induction of pluripotency factors (ALDH1A3, Sox2 and Oct1), autophagy, mitochondrial, transporters, microtubules and catabolism-related protein expression in MDA-MB-231 treated with tamoxifen. This led us to evaluate the apoptotic effect of sulfonamide chalcones [23] and their thia-Michael adducts [24], as synthesized and reported previously, against these TNBCs as well as to perform molecular docking with GSTO1. Among the series, compound S2E showed a low 50% lethal concentration (LC₅₀) value and glide score as well as binding to GSTO1, supported by a cellular thermal shift assay and fluorescence spectroscopy. Inhibition of GSTO1 by S2E caused significant perturbation of proliferation and migration of aggressive MDA-MB-231 cells as well as invasion and mammosphere formation of sorted CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs. Finally, we assessed the role of GSTO1 inhibition along with chemotherapeutically induced apoptotic intracellular signaling mechanisms in breast CSCs. This study elucidated the role of GSTO1 inhibition in breast CSCs as a potential therapeutic strategy for preventing cancer recurrence due to metastasis.

Results

Chemotherapeutic-induced differential expression of GST isoforms in aggressive TNBCs

Recent literature suggests chemotherapy-induced enrichment of breast CSCs via hypoxia-inducible factor

(HIF)-mediated signaling [16,25,26]. We observed a chemotherapeutic-induced differential expression of GSTO1 mRNA and protein in TNBCs such as MDA-MB-231 (Fig. 1A,B), MDA-MB-468 (Fig. 1C,D), MDA-MB-453 and BT-549 cells (data not shown). In contrast, other GST isoforms such as GSTM1, GSTK1, GSTA1, GSTZ1, GSTT1 and GSTO2 were not similarly induced by chemotherapeutic treatment except that GSTP1 was observed to be increased by doxorubicin in MDA-MB-231 cells (Fig. 1E) and GSTP1 and GSTK1 was increased by tamoxifen in MDA-MB-468 cells (Fig. 1F). These results suggest that chemotherapy-induced GSTO1 expression modulates the oxidative stress generated within the TNBC cells thereby making these aggressive and chemoresistant.

Modulation of oxidative stress by chemotherapeutics in TNBCs

Chemotherapeutics are known to induce apoptosis of cancer cells by simultaneous generation of oxidative stress levels [27]. To evaluate the modulation of oxidative stress levels due to chemotherapeutic-induced GSTO1 in TNBCs, we performed quantitative real-time RT-PCR to assess the expression levels of various other antioxidant as well as hypoxia-related genes. While HIF-1 α was observed to be significantly up-regulated by tamoxifen and doxorubicin treatment in MDA-MB-231 cells (Fig. 2A) and by tamoxifen alone in MDA-MB-468 cells (Fig. 2B), but not with docetaxel and gemcitabine as compared to vehicle control, all other antioxidant genes, such as those for catalase, superoxide dismutase (SOD) 1, SOD2, SOD3, glutathione peroxidase (GPX) 1, GPX2 and GPX3 as well as HIF2 α , were relatively unaffected in these TNBCs with chemotherapeutic treatment. These data indicate an ER-independent effect of tamoxifen leading to HIF-1 α up-regulation that in turn is known to promote GSTO1 expression, which modulates the oxidative stress within the TNBCs. The ROS generated were qualitatively and quantitatively evaluated by dihydroethidium (DHE) staining and 2',7'-dichloro-fluorescein diacetate (DCFH-DA) assays, respectively, as described in 'Materials and methods'. ROS was observed to be significantly high in MDA-MB-231 (Fig. 2C,D) and MDA-MB-468 (Fig. 2e,F) cells treated with docetaxel and gemcitabine as compared to vehicle control. Interestingly, TNBCs treated with tamoxifen or doxorubicin that led to an increased GSTO1 expression showed markedly less cellular ROS levels thereby suggesting that enhanced GSTO1 expression mitigates the ROS generated in these cells and can be a molecular target for anti-cancer therapeutics.

Molecular docking of chalcone analogs to GSTO1

The anticancer property of chalcones [28] led us to evaluate molecular docking of our prior synthesized sulfonamide chalcones [23] as well as their thia-Michael adducts [24] to GSTO1. Co-crystallized structures of GSTO1 [Protein Data Bank (PDB) code: 4YQU, 4YQV and 5G5A] were retrieved from www.rcsb.org and subjected to XP glide docking as described in 'Materials and methods'. Docking ability was assessed with RMSD of best docked structural pose (ash color) by superimposition on its native co-ligand in X-ray crystallographic structure (green color). The RMSD values of co-ligands of 4YQU, 4YQV and 5G5A were 1.7065, 2.1245 and 3.8232, respectively (Table 1). The enzyme with lowest RMSD value corresponding to 4YQU was selected for molecular docking analysis. A sulfonamide chalcone series containing 12 compounds (Fig. 3) as well as their thia-Michael adducts for both R and S configuration (Figs 4 and 5) showed a fairly good binding to GSTO1 with glide score ranging from -5.5 to -9.2 suggesting differential inhibition of GSTO1.

Cytotoxicity profile of GSTO1 specific inhibitors

The anticancer activity of synthesized sulfonamide chalcones and their thia-Michael adducts was evaluated in the TNBC cell lines MDA-MB-231 and MDA-MB-468 as well as HEK293 human primary kidney control cells. Among these compound S2E showed a higher efficacy against MDA-MB-231 and MDA-MB-468 cells with low LC₅₀ values of 3.75 ± 0.73 and $4.76 \pm 0.28 \mu\text{M}$, respectively (Table 2). Interestingly, S2E showed less cytotoxicity towards HEK293 cells with 7–10-fold high LC₅₀ values ($29.8 \pm 0.69 \mu\text{M}$) as compared to TNBCs (MDA-MB-231 cells) (Table 1). Ethacrynic acid, a standard GST inhibitor, showed less potential against MDA-MB-231 and MDA-MB-468 cells with high LC₅₀ values of 42.74 ± 0.93 and $39.04 \pm 1.12 \mu\text{M}$, respectively, suggesting 9–10-fold higher efficacy of S2E.

Molecular binding of S2E to GSTO1

Earlier reports suggest binding of chalcones to molecular targets such as HIF1 α [25], phospholipase A2 [29] and tubulin polymerization [30] in cancer cells. In our molecular docking study, we observed that the R-configuration (Fig. 5K) of S2E binds better than the S-configuration (Fig. 5L) and therefore we have predicted the binding interaction of R-S2E. The important hydrogen bond donor interaction occurs between GSTO1 and S2E with Val-72 (2.14 \AA) (Fig. 6A) and

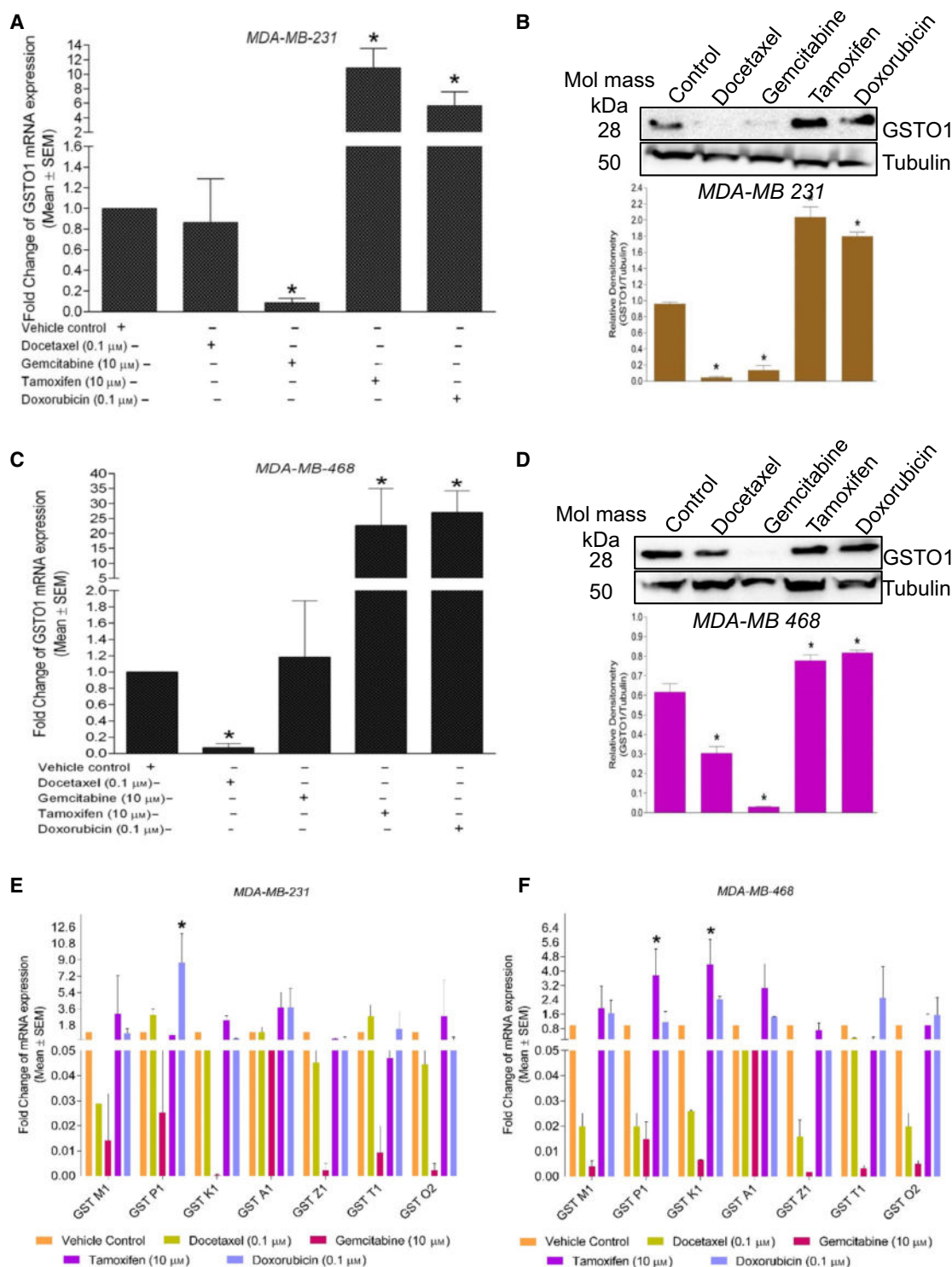

Fig. 1. Chemotherapeutic-induced GSTO1 expression in TNBCs. Docetaxel, doxorubicin, gemcitabine and tamoxifen treatment at their IC₅₀ concentrations (from literature) on MDA-MB-231 and MDA-MB-468 cells. (A–D) Differential expression levels of GSTO1 in TNBCs treated with different chemotherapeutic agents: mRNA (A) and protein (B) expression in MDA-MB-231 cells; mRNA (C) and protein expression (D) in MDA-MB-468 cells. (E,F) Differential mRNA expression of GST isoforms was observed in MDA-MB-231 (E) and MDA-MB-468 (F) cells. Data are the mean ± SEM of three independent experiments. **P* ≤ 0.05 (*t*-test) as compared to vehicle control.

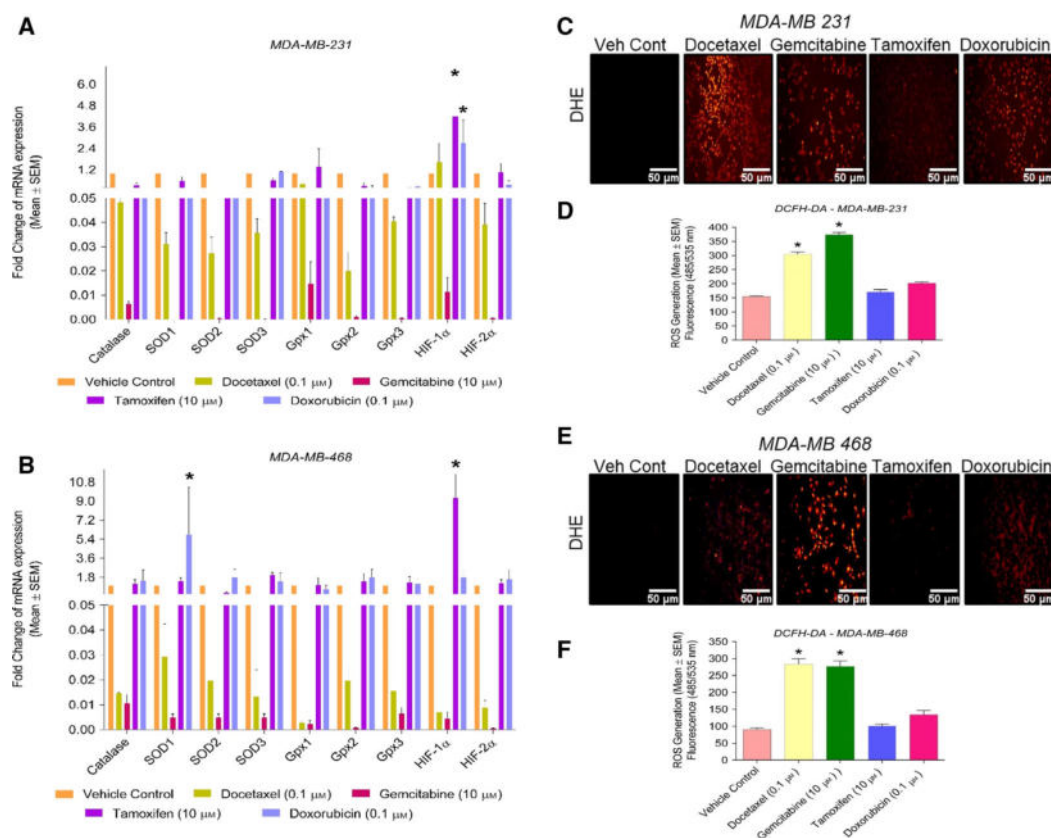

Fig. 2. Chemotherapeutic-induced ROS modulation in TNBCs. (A,B) Differential expression levels of antioxidant and hypoxia-inducible factor genes in chemotherapeutic-treated MDA-MB-231 (A) and MDA-MB-468 (B) cells. (C,D) Intracellular ROS levels were differentially regulated by chemotherapeutics as depicted by DHE staining (C) and DCFH-DA assays (D) in MDA-MB-231 cells. (E,F) Similar effects were also observed by DHE staining (E) and DCFH-DA assays (F) in MDA-MB-468 cells. Scale bars: 50 μm. Data are the mean ± SEM of three independent experiments. * $P \leq 0.05$ (t-test) as compared to vehicle control.

hydrogen bond acceptor interaction with Ser-86 (2.77 Å) (Fig. 6B). The only interaction visible in the metal–ligand complex of the X-ray crystallographic structure of GSTO1 PDB ID 4YQU is an aromatic ring and Phe-34 (Fig. 6C). This interaction was also observed in S2E (R) (Fig. 5K). The binding affinity of S2E was observed to be more than that of the standard GST inhibitor, ethacrynic acid. The relatively low XP glide score of -6.6 observed for ethacrynic acid binding to GSTO1 and, more interestingly, binding of S2E in the active site of GSTO1 (Fig. 6D) correlated well with the observed experimental results.

Cellular thermal shift of GSTO1 due to S2E binding

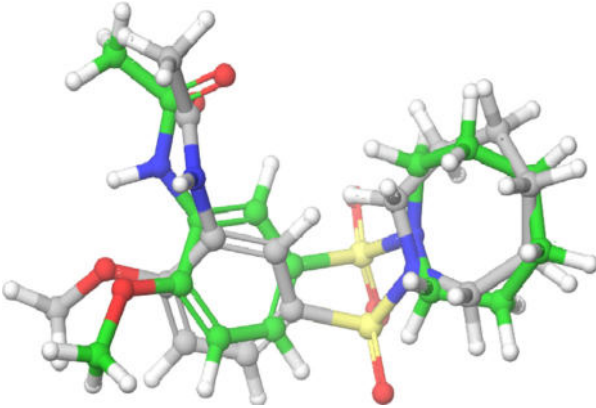
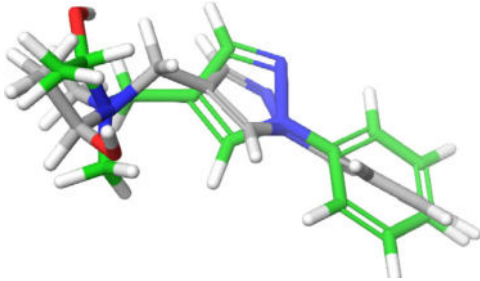
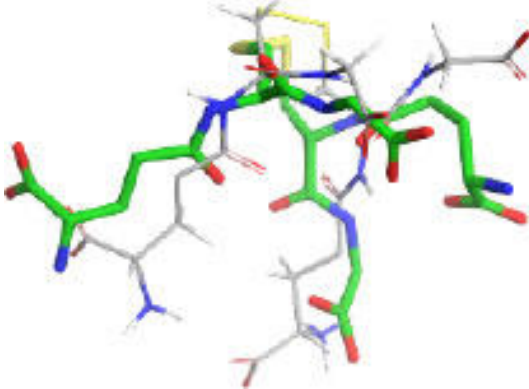
Next, to validate the molecular docking interaction of S2E with GSTO1, we performed a cellular thermal shift assay (CETSA) as described previously [31]. To assess the binding affinity, MDA-MB-231 cells were

treated with vehicle control (DMSO) or S2E (25 μM) followed by detection of GSTO1 stabilization confirmed by immunoblotting. The expression of GSTO1 in cells treated with DMSO decreased at 54 °C but completely vanished at 58 and 62 °C (Fig. 6E). In contrast, on addition of S2E, GSTO1 was moderately expressed at 54–62 °C indicating a shift in temperature of GSTO1 stabilization thereby confirming that S2E binds to GSTO1 protein.

Fluorescence quenching of GSTO1 by S2E

The GSTO1 binding to S2E was evaluated by the intrinsic fluorescence change in GSTO1 (fluorophore) detected in the presence or absence of S2E (quencher) using fluorescence spectroscopy as described in the ‘Materials and methods’ [32]. The quenching process is primarily categorized as static, dynamic or both occurring simultaneously in the medium depending on the extent of molecular interactions between the fluorophore and

Table 1. Calculation of RMSD of co-crystallized structures of GSTO1 from Protein Data Bank.

Sl. no.	PDB ID	Resolution (Å)	Superposition of docked co-ligand on its originally bound native conformation of co-ligand in X-ray ligand–enzyme complex	RMSD
1.	4YQU	1.94		1.7065
2.	4YQV	2.06		2.1245
3.	5G5A	1.95		3.8232

quencher. The complexation kinetics and quenching process also significantly depend on the temperature. The Stern–Volmer constant (K_{sv}) and bimolecular quenching constant (K_q) for analysis of fluorescence quenching mechanism can be determined from the equation [32]:

$$F_0/F = 1 + K_q \cdot \tau_0 [Q] = 1 + K_{sv} [Q],$$

where $[Q]$ is concentration of S2E, F is fluorescence intensity of GSTO1 alone, F_0 is fluorescence intensity of S2E with GSTO1 and τ_0 is the average lifetime of the fluorophore in the absence of quencher. Static quenching usually occurs due to the formation of a non-fluorescent complex and its stability steadily declines with increasing temperature reflected as a reduction in the

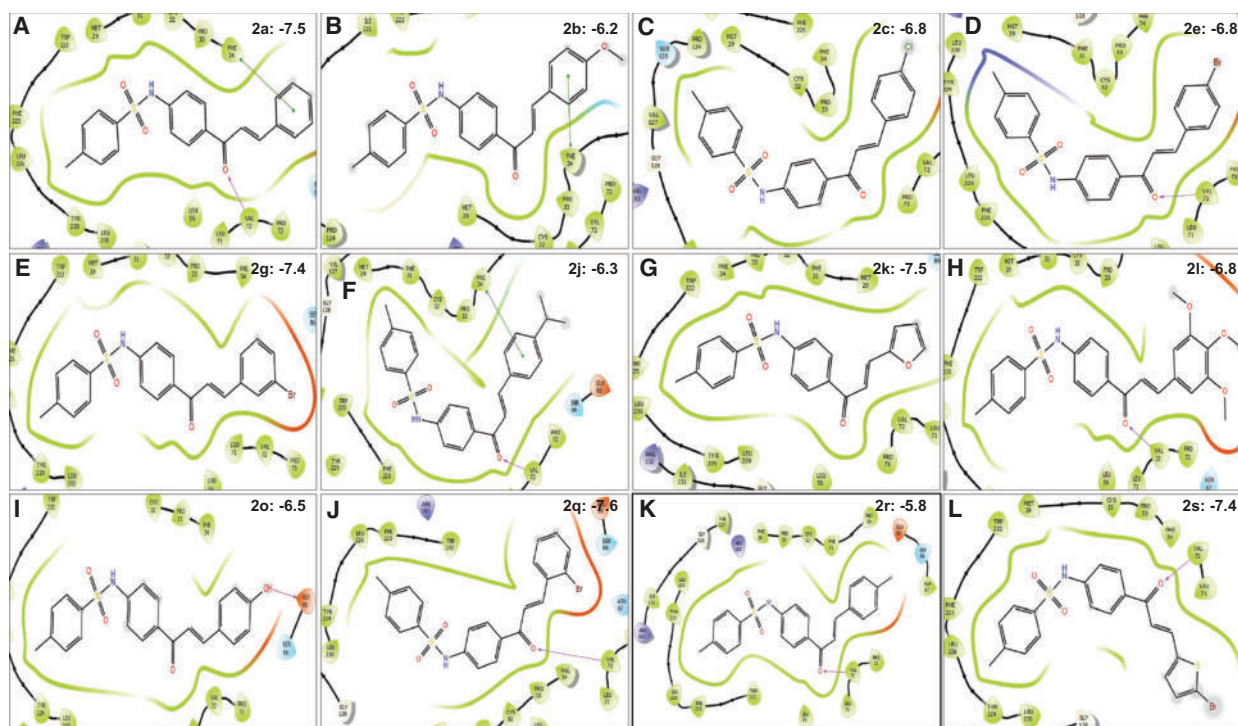

Fig. 3. Molecular docking of GSTO1 to chalcone compounds. (A–L) 2D ligand interaction diagram of 12 chalcone compounds (2a, 2b, 2c, 2e, 2g, 2j, 2k, 2l, 2o, 2q, 2r, 2s); GSTO1 inhibitors with XP glide score shown at the top right.

quenching constant (K_{sv}). Dynamic quenching is, however, dependent on the rate of quencher diffusion towards the fluorophore, and hence the K_{sv} is observed to proportionally increase with a concomitant increase in temperature.

Fluorescence intensity of GSTO1, due to the presence of tryptophan residue, was observed to be dose-dependent. A decrease in fluorescence signal (quenching) with an increasing concentration of S2E (0, 2.5, 5, 7.5 and 10 μM) was observed (Fig. 6F). An increasing trend in the calculated K_{sv} values at four different temperatures, 298, 303, 310 and 318 K (Table 3), indicated a dynamic quenching process owing to the molecular interactions between GSTO1 and S2E. However, the bimolecular quenching constant values were observed to be higher ($2.0 \times 10^{13} \text{ L}\cdot\text{s}^{-1}\cdot\text{mol}^{-1}$) than the standard biomolecule diffusion constant ($2.0 \times 10^{10} \text{ L}\cdot\text{s}^{-1}\cdot\text{mol}^{-1}$) [32]. The determination of the binding constant (K_b) of S2E and binding sites (n) on GSTO1 was estimated using the equation:

$$\log(F_0 - F)/F = \log K_b + n \log[Q].$$

Evaluations indicated the presence of only one binding site, a high binding affinity ($\sim 10 \times 10^5 \text{ mol}\cdot\text{L}^{-1}$ at ambient temperatures) and a reversible binding

mode (a concomitant increase in K_b with increase in temperature) (Table 3).

The nature of interaction (hydrophobic, electrostatic, van der Waals or H-bonds) between GSTO1 and S2E was evaluated from the analysis of thermodynamic parameters, ΔH , ΔS and ΔG employing the equations:

$$\ln(K_{b2}/K_{b1}) = [1/T_1 - 1/T_2]dH/R$$

$$\Delta G = -RT \ln(K_b) = \Delta H - T\Delta S,$$

where K_b is binding constant, T is absolute temperature and R is the gas constant. It is inferred that when $\Delta H > 0$ and $\Delta S > 0$, the interaction between the biomolecule and small molecule is hydrophobic; if a hydrogen bond exists then $\Delta H < 0$ and $\Delta S < 0$; in case of a van der Waals interaction, $\Delta H < 0$ and $\Delta S > 0$ [32]. The calculated values of enthalpy (ΔH) and entropy (ΔS) indicated a hydrophobic interaction between GSTO1 and S2E, while the negative values of ΔG suggests a spontaneous formation of the complex (Table 3)

S2E-induced decrease in GSTO1 expression and activity

Chalcones like S2E are known to inhibit HIF-1 α , which in turn positively regulates the expression of GSTO1

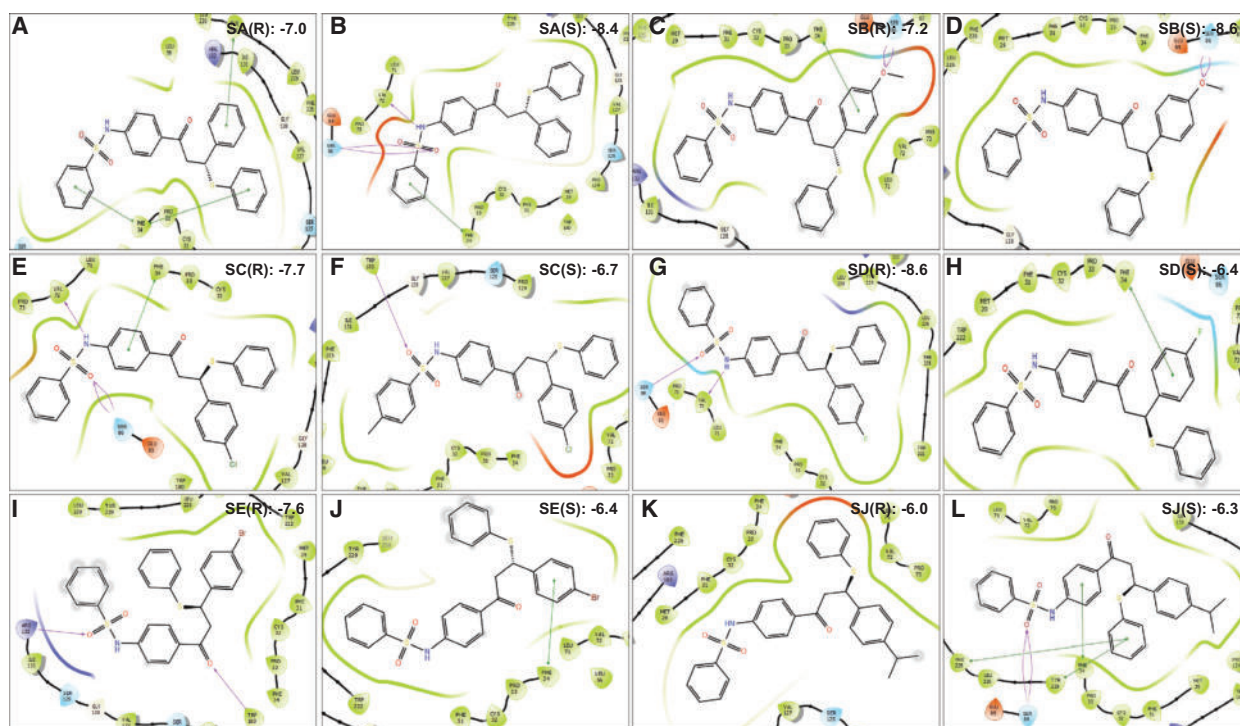

Fig. 4. Molecular docking of GSTO1 to thia-Michael adducts of chalcone compounds. (A–L) 2D ligand interaction diagram of six (thia-Michael adduct both R and S configuration) chalcone compounds (SA, SB, SC, SD, SE, SJ); GSTO1 inhibitors with XP glide score shown at the top right.

[33]. Our data also indicate a significant decrease in tamoxifen-induced increased HIF-1 α mRNA expression by S2E in MDA-MB-231 cells (Fig. 6G). Also, tamoxifen-induced increased expression of GSTO1 mRNA (Fig. 6G) and protein (Fig. 6H) levels in MDA-MB-231 cells was significantly reduced by S2E. To evaluate a concentration-dependent response of S2E and tamoxifen in MDA-MB-231 cells, immunoblot analysis depicted a markedly high GSTO1 protein expression in the presence of tamoxifen at 1 and 10 μ M concentration that was abrogated by S2E at 3 μ M (Fig. 6H). These data collectively suggest a plausible therapeutic role of S2E in TNBCs during chemotherapeutic treatment. Furthermore, S2E and ethacrynic acid significantly decreased purified GSTO1 enzyme activity as compared to vehicle control (Fig. 6I). Similarly, a significant increased and decreased GSTO1 enzyme activity was observed in MDA-MB-231 cells treated with tamoxifen and S2E, respectively, as compared to vehicle control suggesting a potential GSTO1 enzyme inhibitory role for S2E (Fig. 6J). Tamoxifen-induced increased GSTO1 activity was significantly decreased in the presence of ethacrynic acid but less efficiently than S2E, thereby confirming that S2E is more potent than ethacrynic acid (Fig. 6J). The amino acid residues interacting with

ethacrynic acid showed a hydrogen bond acceptor interaction for Trp-180 (Fig. 7A) and hydrophobic interaction for Leu-18, Leu-71, Pro-73, etc. (Fig. 7B).

Pharmacophore evaluation of GSTO1 inhibitor S2E

The best pharmacophore hypotheses generated from 20 known inhibitors (Table S1), ADHRR_3 (A, hydrogen bond acceptor; D, hydrogen bond donor; H, hydrophobic group; R, aromatic ring) with highest phase hypothesis score of 1.07, could effectively map the inhibitor S2E (Fig. 7C). For the pharmacophores generated using the co-ligand (4GB-301) of PDB 4YQU, the X-ray crystal structure revealed a breakdown of all eight pharmacophore sites (A1, A2, A3, A4, D5, H6, H7 and H8) generated by phase (Fig. 7D). The E-pharmacophore generated from the protein–ligand complex of 4YQU (Fig. 7E) showed that the two important pharmacophore features based on geometry are hydrophobic (H) and aromatic ring (R). Our identified GSTO1 inhibitor, S2E, matched these two features (Fig. 8A). Among the features, A2, H7, R8 and D5 nicely matched the inhibitor S2E (Fig. 8B). The 4-methyl group of the benzene sulfonamide ring matched the

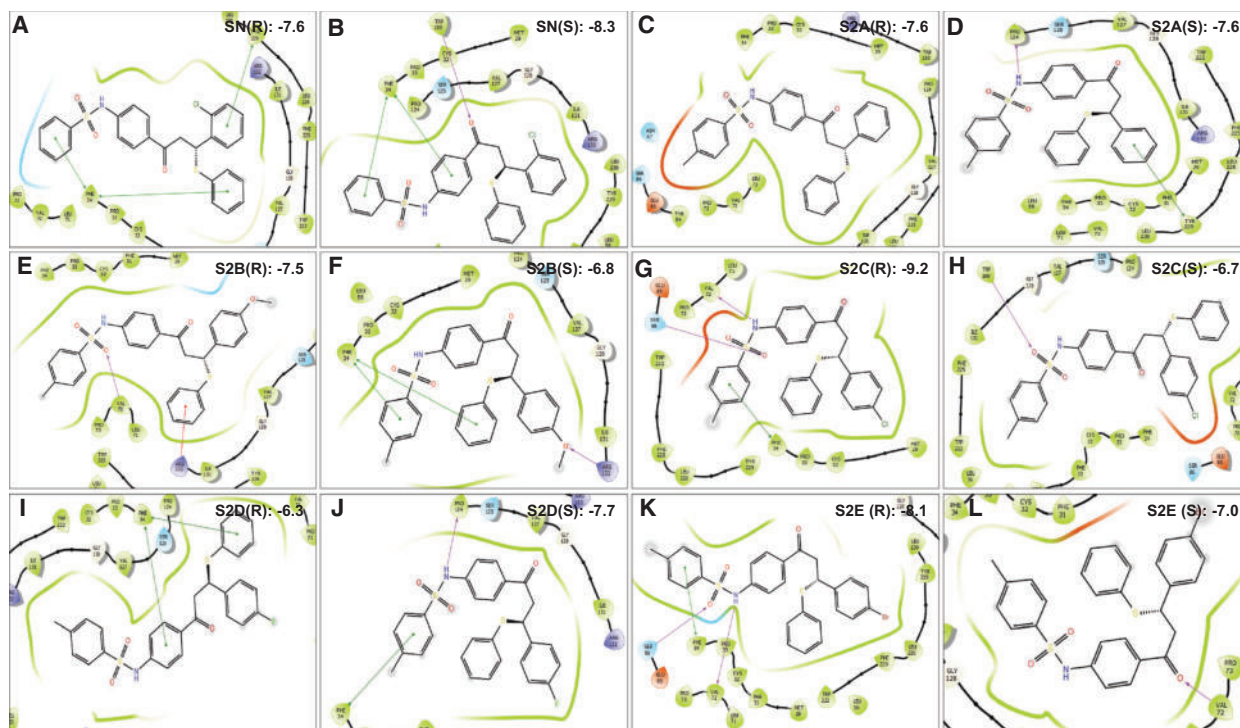

Fig. 5. Molecular docking of GSTO1 to S2E analogs. (A–L) 2D ligand interaction diagram of six (thia-Michael adduct both R and S configuration) chalcone compounds (SN, S2A, S2B, S2C, S2D, S2E); GSTO1 inhibitors with XP glide score shown at the top right.

hydrophobic feature H5 of the generated E-pharmacophore, which was observed to be crucial in S2E (Fig. 8C) for anticancer activity. The absence of the 4-thiophenyl group in 2e (Fig. 8D) increased the LC_{50} to 9.39 in 2e as compared to 3.75 in S2E thereby corroborating the cytotoxicity and pharmacophore matching. Docking interactions of the compounds with LC_{50} values $< 10 \mu\text{M}$ [2e (2.78 Å), 2l (2.64 Å), 2r (3.01 Å), 2s (3.19 Å) and S2E (2.14 Å)] depicted binding to Val-72 (hydrogen bond acceptor). The interacting pharmacophore of S2E and hydrogen bond donor group of Val-72 are closer than the others. The amino acid residues of GSTO1 interacting most with S2E were Phe-34 (π - π) and Ser-86 (hydrogen bond acceptor). The docking pose of S2E (ash color) superimposed on the docking pose of the original crystallographic bound co-ligand (4GB-301, green color) of 4YQU in the active site, showing that the 4-methylbenzenesulfonamide ring part of the thia-Michael adduct binds differently from the co-ligand (Fig. 8E). Therefore, the presence of the 4-methyl group of the benzene sulfonamide ring favors higher activity of S2E. The hydrophobic enclosures of inhibitor S2E are residues Phe-31, Phe-34, Leu-56, Leu-71, Leu-72, Pro-124, Val-127, Phe-225, Phe-229 and Leu-230. The 4-bromophenyl, thiophenyl and 4-methyl groups of the benzene sulfonamide rings showed an

excellent interaction with the above amino acid residues (Fig. 8F). The interacting amino acid residues of GSTO1 are Ser-86 (2.77 and 2.81 Å) and Val-72 (2.14 Å). The 3D-ligand interaction of S2E with GSTO1 showed that Val-72 interacts more strongly than Ser-86. The docking pose of S2E (ash color) superimposed on the docking pose of ethacrynic acid (green color) in the active site, showing that the 4-methylbenzenesulfonamide ring part of the thia-Michael adduct and thiophenyl ring binds differently from ethacrynic acid (Fig. 8G). Thus, the presence of the 4-methyl group of the benzene sulfonamide ring and the thiophenyl ring both favors higher activity of S2E than ethacrynic acid. The *in silico* ADME properties of all the 24 compounds (Table S2) were within the recommended range of 95% of known drugs indicating the drug likeness of the series including S2E. However, the efficient binding of S2E to GSTO1 and inhibition of its enzymatic activity in chemotherapeutic-treated TNBCs suggests probable anticancer activity.

Modulation of TNBC apoptosis by GSTO1 inhibitor S2E

The enzyme GSTO1 is able to detoxify chemotherapeutic drugs in cancer cells rendering them

Table 2. GI₅₀, TGI and IC₅₀ of chalcones and thia-Michael adducts of chalcones in triple negative breast cancer cell lines and control cells. EA, ethacrynic acid; GI₅₀, 50% growth inhibition; TGI, total growth inhibition.

Sl no.	Name of compound	MDA-MB-231			MDA-MB-468			HEK-293		
		GI ₅₀	TGI	LC ₅₀	GI ₅₀	TGI	LC ₅₀	GI ₅₀	TGI	LC ₅₀
1	2a	2.24 ± 0.81	5.77 ± 1.48	38.88 ± 4.81	2.3 ± 0.2	3.9 ± 0.91	5.4 ± 1.11	5.38 ± 0.81	7.25 ± 1.03	10.25 ± 1.93
2	2b	2.61 ± 0.38	3.82 ± 0.60	10.25 ± 1.44	1.5 ± 0.1	3.1 ± 1.01	5.8 ± 0.88	12.8 ± 0.38	14.45 ± 1.21	17.25 ± 1.88
3	2c	4.07 ± 0.52	5.64 ± 0.58	14.9 ± 0.71	1.8 ± 0.01	3.8 ± 0.88	6.7 ± 0.24	10.0 ± 0.52	14.40 ± 1.79	18.58 ± 1.55
4	2e	3.90 ± 0.24	5.55 ± 0.27	9.39 ± 0.42	1.45 ± 0.2	2.7 ± 0.17	5.1 ± 1.4	6.68 ± 0.24	6.5 ± 0.40	10.39 ± 0.09
5	2g	2.92 ± 0.59	4.20 ± 0.95	11.08 ± 0.58	2.4 ± 0.12	3.7 ± 1.01	9.5 ± 2.14	5.12 ± 0.59	9.06 ± 0.15	16.6 ± 0.04
6	2j	5.81 ± 1.74	6.91 ± 1.24	14.4 ± 0.90	1.3 ± 0.03	3.6 ± 0.62	7.12 ± 0.76	5.92 ± 1.74	11.95 ± 0.03	120.4 ± 0.77
7	2k	2.77 ± 0.69	3.83 ± 1.15	10.17 ± 0.71	1.76 ± 0.05	4.5 ± 1.14	6.1 ± 0.44	5.25 ± 0.69	8.35 ± 0.08	17.01 ± 0.01
8	2l	3.71 ± 0.17	5.33 ± 0.20	5.70 ± 0.17	1.02 ± 0.01	7.7 ± 1.5	9.24 ± 1.44	7.32 ± 0.17	12.85 ± 0.70	14.9 ± 1.51
9	2o	4.57 ± 0.43	6.23 ± 0.44	15.1 ± 2.63	3.6 ± 0.31	8.2 ± 0.64	9.17 ± 2.12	4.5 ± 0.43	10.48 ± 0.08	22.3 ± 1.92
10	2q	3.72 ± 0.67	5.19 ± 0.85	24.5 ± 1.84	1.8 ± 0.01	2.1 ± 0.27	8.1 ± 1.14	4.46 ± 0.67	8.55 ± 0.57	12.04 ± 0.55
11	2r	3.25 ± 0.10	6.35 ± 0.39	9.31 ± 0.09	3.1 ± 0.89	8.1 ± 2.11	8.75 ± 2.15	4.02 ± 0.10	7.91 ± 0.133	11.83 ± 0.01
12	2s	3.23 ± 0.11	3.89 ± 0.22	4.34 ± 0.88	1.1 ± 0.02	3.8 ± 0.99	5.5 ± 1.27	6.11 ± 1.10	8.31 ± 0.12	23.8 ± 0.11
13	SA	4.1 ± 0.9	5.5 ± 0.5	15.7 ± 2.31	5.6 ± 0.8	5.7 ± 1.1	48.6 ± 6.7	9.6 ± 2.4	42.5 ± 4.2	265.2 ± 12.4
14	SB	8 ± 0.9	14.5 ± 0.9	>50	2.1 ± 0.3	2.2 ± 0.7	18.6 ± 1.4	9.4 ± 1.1	29.6 ± 3.4	87.43 ± 5.2
15	SC	16 ± 2.1	15.9 ± 3.2	>50	7.9 ± 1.6	7.8 ± 2.2	>50	14 ± 2.1	42 ± 5.6	NI
16	SD	4.3 ± 0.8	12.9 ± 4.6	25.8 ± 3.8	2.5 ± 0.7	22.1 ± 0.9	>50	2.1 ± 0.8	22.3 ± 2.8	94.44 ± 6.7
17	SE	4.7 ± 0.7	16.6 ± 5.1	33.4 ± 5.2	0.8 ± 0.1	1.3 ± 0.2	32.3 ± 2.2	NI	NI	NI
18	SJ	7.5 ± 2.1	17.4 ± 1.9	38.8 ± 4.8	3.1 ± 0.6	31.1 ± 5.2	7.4 ± 0.8	NI	NI	NI
19	SN	0.6 ± 0.1	6 ± 1.3	41.8 ± 3.3	1.1 ± 0.3	4.1 ± 1.1	27.1 ± 3.1	1.2 ± 0.2	32.5 ± 4.3	1126 ± 22.3
20	S2A	0.25 ± 0.01	2.4 ± 0.2	26.2 ± 3.6	2.11 ± 0.7	5.5 ± 1.3	28.2 ± 1.4	NI	NI	NI
21	S2B	19.3 ± 1.8	29.1 ± 3.4	NI	3.5 ± 0.5	3.6 ± 0.9	>50	NI	NI	NI
22	S2C	4.9 ± 0.6	6.8 ± 1.3	29.1 ± 5.4	18.2 ± 2.3	17.6 ± 0.5	>50	NI	NI	NI
23	S2D	2.9 ± 0.4	29.3 ± 0.9	49.8 ± 6.7	2.3 ± 0.1	6.3 ± 0.2	21.7 ± 2.4	1.4	14.4	62.96 ± 6.2
24	S2E	1.81 ± 0.73	2.61 ± 0.70	3.75 ± 0.73	0.34 ± 0.01	1.25 ± 0.05	4.76 ± 0.28	5.36 ± 0.73	10.31 ± 0.05	29.8 ± 0.69
25	Doxorubicin	0.89 ± 0.35	2.50 ± 0.32	4.06 ± 0.08	2.3 ± 0.2	3.9 ± 0.91	5.4 ± 1.11	7.99 ± 0.35	19.44 ± 1.45	34.06 ± 2.84
26	EA	10.12 ± 0.07	19.64 ± 0.42	42.74 ± 0.93	14.72 ± 0.11	22.82 ± 1.25	39.04 ± 1.12	71.24 ± 3.24	88.92 ± 4.45	112.5 ± 5.84

Bold indicates compound S2E depicted effective inhibition at low concentration in all the cell lines evaluated. NI, no inhibition.

chemoresistant [16]. Thus, it was hypothesized that targeting GSTO1 inhibition with S2E would lead to an efficacious apoptosis of otherwise aggressive TNBCs. A significantly ($P < 0.05$) high percentage of apoptotic (early and late) cells was observed in MDA-MB-231 cells treated with S2E (35.8 ± 14.1) as compared to vehicle control (9.4 ± 2.4) (Fig. 9A). S2E in the presence of tamoxifen could significantly ($P < 0.01$) increase the percentage of the population that were apoptotic (40.4 ± 5.6) as compared to tamoxifen alone (25.1 ± 7.0) but not to S2E alone (Fig. 9A). Furthermore, the molecular expression of pro-apoptotic genes *Bax* and *Bid* as well as the anti-apoptotic gene for B-cell lymphoma 2 (*Bcl-2*) was significantly increased and decreased, respectively, in MDA-MB-231 cells by S2E in the absence or presence of tamoxifen as compared with either vehicle control or tamoxifen alone (Fig. 9B). Similarly, expression of the pro-apoptotic proteins Bcl-2-associated X protein (BAX), cleaved caspase 3 and annexin V was markedly elevated in MDA-MB-231 cells treated with S2E in the presence or absence of tamoxifen (Fig. 9C). These results indicate that GSTO1 inhibition potentiated tamoxifen-induced apoptosis in aggressive TNBC cells and correlate well with the earlier report that MDA-MB-231 (ER negative) breast cancer cells when treated with tamoxifen showed an ER-independent activation of caspase-3-like proteases and cleavage of poly(ADP-ribose) polymerase thereby leading to apoptosis [34]. These aggressive TNBCs are known to possess high migratory capacities enabling them to metastasize to distant organs in the body [4]. GSTO1 inhibitor, S2E ($1.5 \mu\text{M}$), at a concentration at which it inhibited $< 25\%$ of cell proliferation (Fig. 9D) produced a significant decrease in migration of MDA-MB-231 cells at 36 and 48 h as compared to vehicle control (Fig. 9E). Interestingly, S2E ($1.5 \mu\text{M}$) in the presence of tamoxifen ($5 \mu\text{M}$) could significantly decrease MDA-MB-231 cell migration as compared with vehicle control and/or tamoxifen ($5 \mu\text{M}$) but not S2E ($1.5 \mu\text{M}$) alone suggesting a therapeutic combination that effectively regulates the migratory property of TNBCs. The aggressiveness of TNBCs is contributed by small populations known as breast CSCs that possess a high migratory and invasive potential [9].

GSTO1 inhibitor S2E reduces stemness in breast CSCs

We evaluated GSTO1 protein expression in sorted breast CSCs ($\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$) and cancer ($\text{CD}24^+$) cells as described previously [31]. Interestingly, $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs depicted markedly high expression

of GSTO1 as compared with $\text{CD}24^+$ cells (Fig. 10A). Cell viability of the $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs depicted a marked decrease in the presence of S2E with low IC_{50} values of $2.71 \pm 0.02 \mu\text{M}$ as compared with $\text{CD}24^+$ cells (IC_{50} : $5.79 \pm 0.03 \mu\text{M}$) (Fig. 10B). This observation suggests a possible modulation of stemness phenotype of breast CSCs. $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs showed a significantly high percentage inhibition by S2E in the presence of tamoxifen (Fig. 10C). In contrast, $\text{CD}24^+$ cells showed a significant increase in percentage inhibition in the presence of tamoxifen only (Fig. 10C). A reduced level of ROS was observed in $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs and $\text{CD}24^+$ breast cancer cells treated with tamoxifen as compared to S2E treated cells in the absence or presence of tamoxifen (Fig. 10D). S2E-mediated inhibition of GSTO1 led to an increase in ROS levels in the presence of tamoxifen in the $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs that expressed higher levels of GSTO1 as compared to $\text{CD}24^+$ breast cancer cells (Fig. 10D). A crucial phenomenon in metastasis is migration of breast CSCs from the primary site to secondary sites resulting in recurrence of cancer [35]. The rate of cell migration was significantly attenuated at 36 and 48 h time intervals by S2E ($1.5 \mu\text{M}$) but not by tamoxifen ($5 \mu\text{M}$) as compared with vehicle control in $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs (Fig. 10E). S2E ($1.5 \mu\text{M}$) in the presence of tamoxifen ($5 \mu\text{M}$) showed a further significant decrease in the rate of cell migration, indicating a role of GSTO1 in promoting migration of breast CSCs. These CSCs when they migrate to distant sites invade the tissues to further propagate [35]. Similarly, an *in vitro* invasion assay depicted significantly fewer invaded cells in the presence of S2E but not tamoxifen as compared with vehicle control treated $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs (Fig. 10F). The numbers of invaded cells were further decreased significantly in the presence of both S2E ($1.5 \mu\text{M}$) and tamoxifen ($5 \mu\text{M}$) in breast CSCs (Fig. 10F) indicating the efficacy against breast CSCs' invasiveness. Furthermore, the $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs showed a significantly smaller size of mammospheres and poor sphere forming efficiency in the presence of S2E ($1.5 \mu\text{M}$) but not tamoxifen ($5 \mu\text{M}$) as compared with vehicle control (Fig. 10G). The sphere forming efficiency was further decreased significantly by S2E in the presence of tamoxifen (Fig. 10G) indicating that the *in vitro* tumor formation ability of breast CSCs was efficiently inhibited by S2E. Although S2E effectively reduced the stemness of $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs, both S2E and tamoxifen alone showed comparable cytotoxicity against $\text{CD}24^-/\text{CD}44^+$ breast CSCs and $\text{CD}24^+$ breast cancer cells, respectively, thereby suggesting a different mechanism of action for inducing apoptosis.

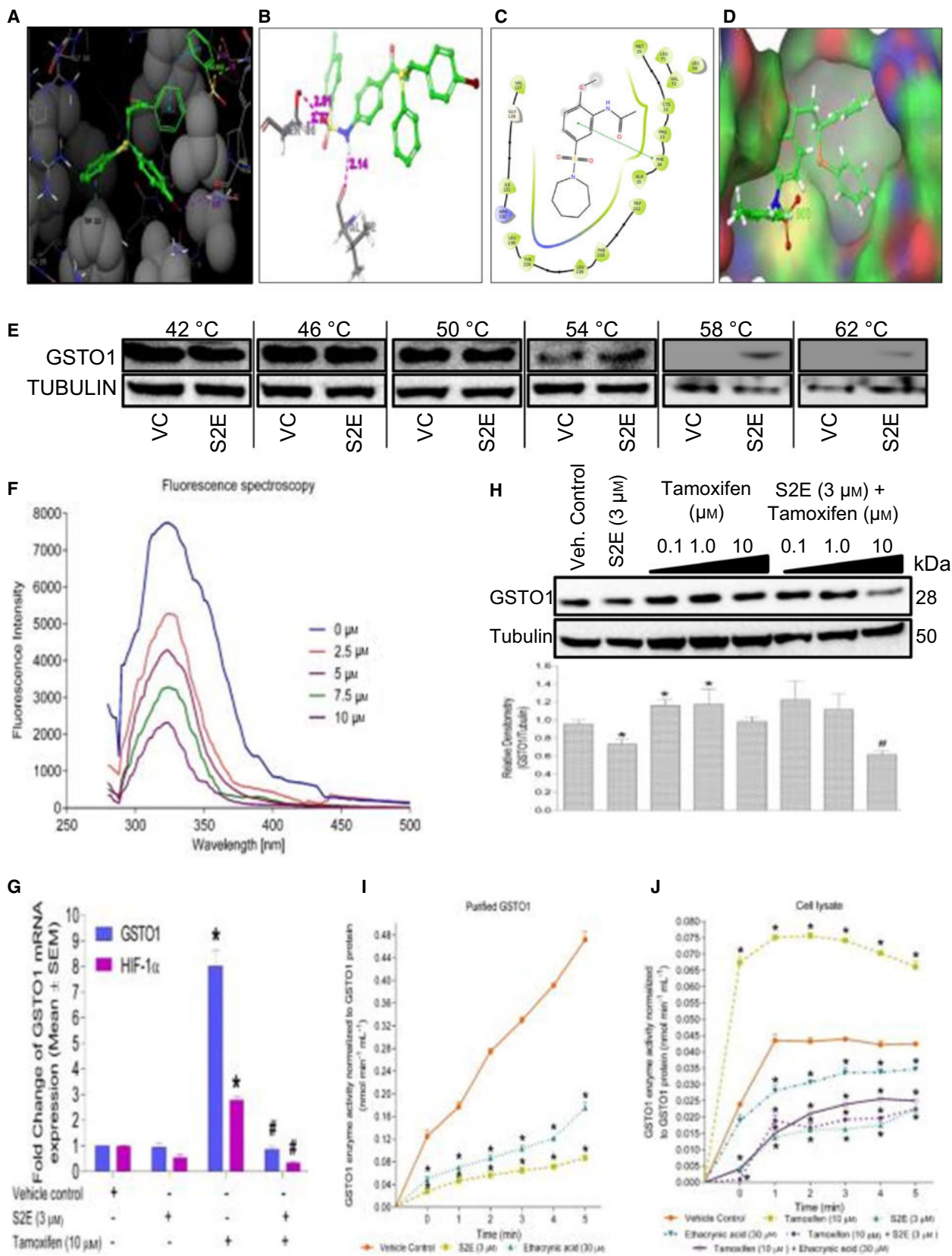

Fig. 6. Molecular target engagement of S2E to GSTO1. (A–D) Molecular docking analysis depicting the 2D ligand interaction of S2E (A) visualization of hydrogen bond donor and acceptor (B) 2D co-ligand interaction of PDB 4YQU (C) and S2E binding at the active site of 4YQU (D). (E) CETSA depicting stabilization of GSTO1 in the presence of S2E at high temperature (58 °C) confirming S2E binding to GSTO1. (F) Fluorescence spectroscopy analysis depicted a decreased fluorescence intensity with the increasing concentrations of S2E thereby further confirming the binding of S2E to GSTO1. (G) qRT-PCR analysis depicting S2E-mediated significant decrease of tamoxifen-induced high *GSTO1* and *HIF-1 α* expression in MDA-MB-231 cells. (H) Representative images of immunoblot with densitometric analysis (lower panel) of S2E-mediated decrease in tamoxifen-induced GSTO1 protein expression in MDA-MB-231 cells. (I,J) Biochemical assay performed with purified GSTO1 protein (I) and cell lysates (J) of MDA-MB-231 cells treated with S2E or ethacrynic acid in the presence or absence of tamoxifen showing a significant decrease in tamoxifen-induced GST activity by S2E. Data are the mean \pm SEM of three independent experiments. $P \leq 0.05$ (*t*-test) as compared to *vehicle control and *tamoxifen-treated group.

Table 3. Binding parameters of GSTO1 and S2E at different temperatures.

T (K)	K_{SV} ($\times 10^5$ L·mol $^{-1}$)	K_q ($\times 10^{13}$ L·s $^{-1}$ ·mol $^{-1}$)	K_b ($\times 10^5$ mol·L $^{-1}$)	n	ΔS (J·mol $^{-1}$ ·K $^{-1}$)	ΔH (kJ·mol $^{-1}$)	ΔG (kJ·mol $^{-1}$)
298	2.17 \pm 0.25	2.17 \pm 0.25	9.80 \pm 0.24	1.13 \pm 0.03	155.12 \pm 4.98	12.04 \pm 1.54	-34.17 \pm 0.61
303	2.18 \pm 0.26	2.18 \pm 0.26	10.6 \pm 0.15	1.13 \pm 0.02	131.21 \pm 5.84	4.80 \pm 1.80	-34.95 \pm 0.36
310	2.18 \pm 0.27	2.18 \pm 0.27	11.0 \pm 0.17	1.14 \pm 0.00	140.79 \pm 6.71	7.77 \pm 2.07	-35.87 \pm 0.04
318	2.19 \pm 0.30	2.19 \pm 0.30	11.9 \pm 0.26	1.14 \pm 0.00			-36.99 \pm 0.57

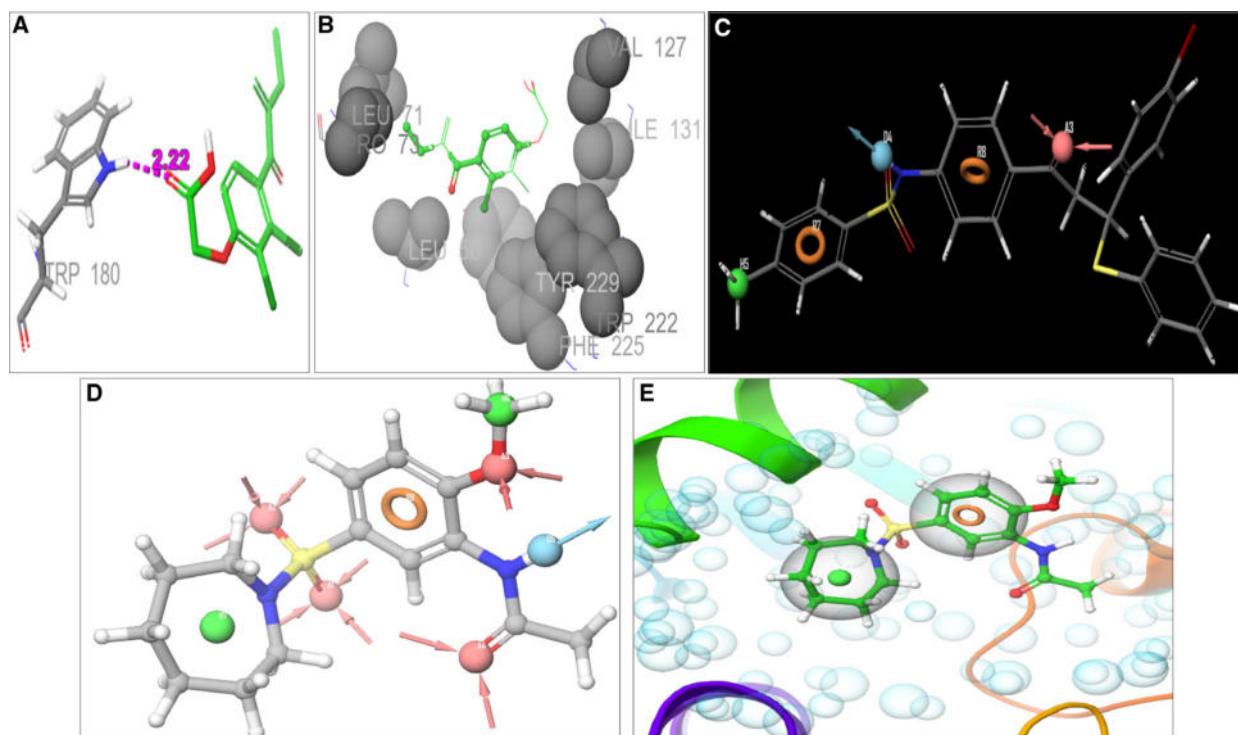

Fig. 7. Pharmacophore evaluation of S2E, a GSTO1 inhibitor. (A–C) 3D interaction of ethacrynic acid hydrogen bond acceptor (A), hydrophobic enclosure (B), pharmacophore matching S2E (C). Green, hydrophobic; sky, hydrogen bond donor; orange circle, ring aromatic; purple, hydrogen bond acceptor. (D) Possible pharmacophoric sites of the co-ligand 4GB-301. (E) Generation of E-pharmacophore matching with co-ligand of PDB: 4YQU.

GSTO1 knockdown in breast CSCs reduces proliferation and migration potential

To further confirm the observations of the GSTO1 inhibitor S2E's effect on CSC phenotypes, we utilized

GSTO1 siRNA, which significantly reduced the GSTO1 mRNA expression (Fig. 11A). The tamoxifen-induced increase in GSTO1 mRNA expression in scrambled (control) siRNA-transfected breast CSCs

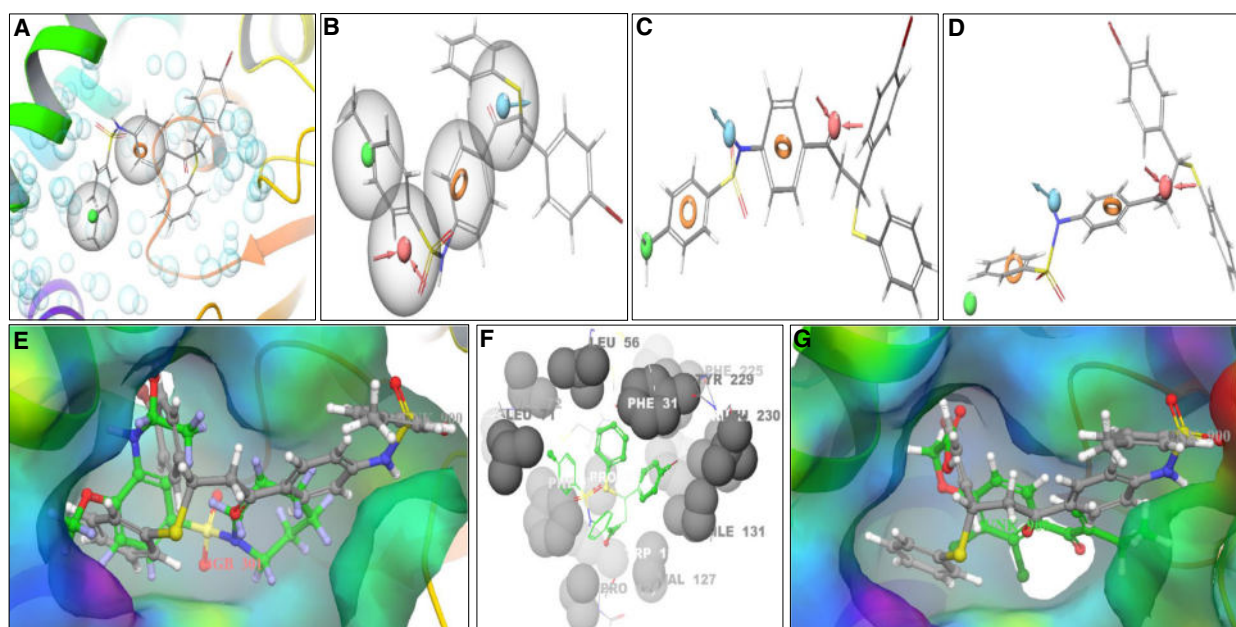

Fig. 8. Pharmacophore analysis of S2E. (A) Matching of E-pharmacophore of S2E. (B) Pharmacophores of co-ligands matched with S2E. (C, D) Matching of common pharmacophore with S2E (C) and 2e (D). (E) Docking pose of S2E (ash color) on co-ligand 4GB-301 (green color) in the active site of GST (F) Visualization of hydrophobic enclosure terms. (G) Docking pose of S2E (ash color) on standard inhibitor ethacrynic acid (green color) in the active site of GST.

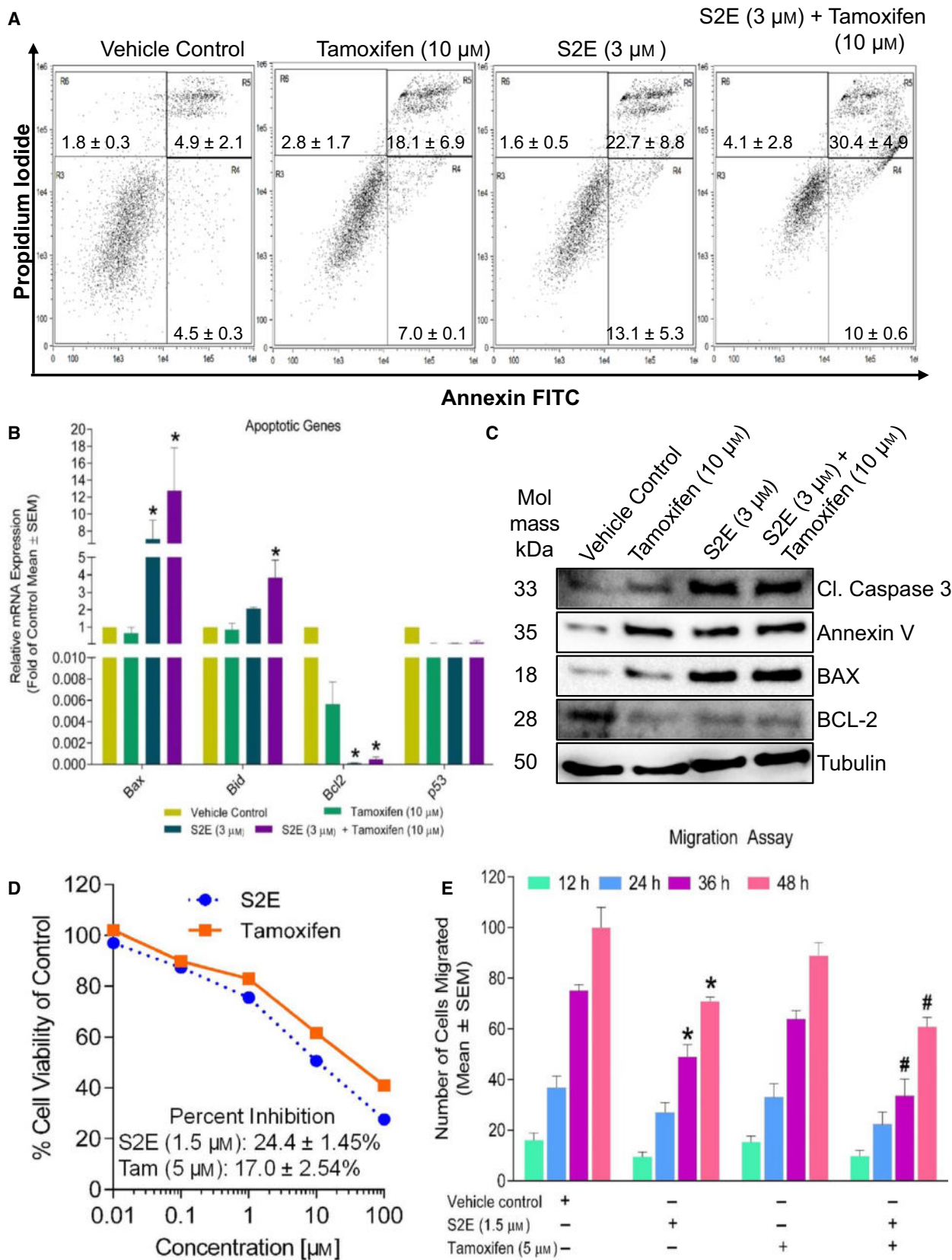
was significantly decreased in GSTO1 siRNA-transfected cells (Fig. 11A). A similar decrease in GSTO1 protein levels was observed in GSTO1 knockdown breast CSCs (Fig. 11B). Control siRNA-transfected CD24⁺ breast cancer cells as compared with the GSTO1 knockdown cells when treated with tamoxifen showed a significant increase in the percentage inhibition of cell proliferation (Fig. 11C). In contrast, CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs showed a significant increase in tamoxifen-induced percentage inhibition of cell proliferation in the presence of GSTO1 siRNA as compared with the control siRNA-transfected group (Fig. 11C). Next, we evaluated the migration potential of breast CSCs with GSTO1 knockdown using wound healing assay. The results showed that migration rate was significantly decreased at 24, 36 and 48 h time intervals by GSTO1 knockdown in the absence or presence of tamoxifen as compared with scramble

(control) siRNA-transfected cells (Fig. 11D). The observation of a similar effect between GSTO1 knockdown and S2E treatment thereby confirms the on-target effect of the compound.

GSTO1 inhibition by S2E sensitizes breast CSCs to apoptosis

Breast CSCs are insensitive to chemotherapies regardless of the resistance mechanisms [36]. We evaluated the chemotherapeutic-mediated inhibition of cell proliferation of CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs in the presence or absence S2E. Chemotherapeutics that are used for treating various cancers including breast tumor prevent cancer cell proliferation by targeting different cellular activities: doxorubicin and etoposide are DNA damaging agents that inhibit topoisomerase II, docetaxel inhibits microtubule depolymerization and

Fig. 9. GSTO1 inhibitor, S2E, induces tamoxifen-mediated apoptosis in TNBCs. (A–C) GSTO1 inhibition by S2E in the absence or presence of tamoxifen-treated MDA-MB-231 cells depicted a marked increase in annexin-FITC/propidium iodide stained apoptotic cells (A), up-regulation of pro-apoptotic whereas down-regulation of anti-apoptotic mRNA expression levels (B), and marked increase in apoptotic proteins BAX, cleaved caspase 3 and annexin V (C). (D) Cell viability with GSTO1 inhibitor, S2E, at a low concentration (1.5 μM) at which it inhibited < 25% of cell proliferation. (E) S2E led to a decrease in average number of migrated cells. Data are the mean \pm SEM of three independent experiments. $P \leq 0.05$ (multiple *t*-test or two-way ANOVA followed by Tukey's multiple comparison test for migration assay) as compared to *vehicle control and #tamoxifen-treated group.

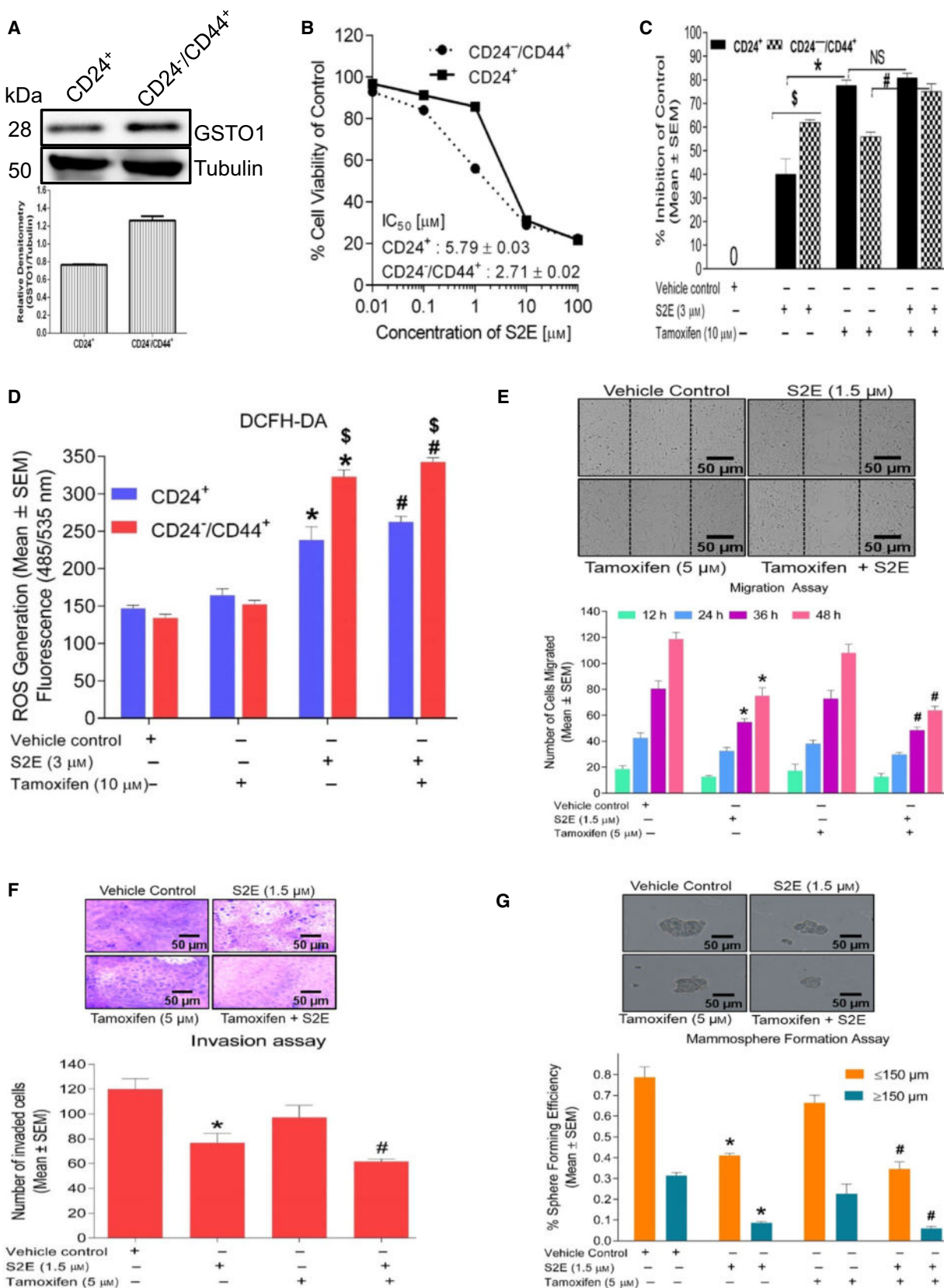

Fig. 10. GSTO1 modulation leads to altered physiological phenotypes of CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs. (A–C) CD24⁻/CD44⁺ CSCs as compared with CD24⁺ cancer cell populations, both isolated from MDA-MB-231 cells, depicted high GSTO1 protein expression (lower panel-densitometric analysis) (A), low IC₅₀ values of S2E in cell viability assays (B), and significantly high levels of S2E-induced inhibition of cell proliferation (C) in the presence of tamoxifen. (D) S2E treatment led to increased ROS levels in CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs and CD24⁺ breast cancer cells both in the absence and in the presence of tamoxifen. (E–G) S2E in CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs further reduced the tamoxifen-induced decrease in migration (E), invasion (F), and mammosphere formation (G). Representative photomicrographs of cell migration, invasion and mammospheres are depicted in upper panel. Scale bars: 50 μm. Data are the mean ± SEM of at least three independent experiments. $P \leq 0.05$ (multiple *t*-test or two-way ANOVA followed by Tukey's multiple comparison test for migration assay) as compared with *vehicle control, #tamoxifen-treated group and [§]CD24⁺ breast cancer cells.

colchicine inhibits tubulin polymerization. These chemotherapeutic drugs exhibited a significant high percentage inhibition of CD24⁻/CD44⁺ cell viability in the presence of S2E (similar to S2E alone) as compared to individual chemotherapeutic treatments *per se* (Fig. 12A). These results suggest that inhibition of GSTO1 signaling alone could induce cytotoxicity in breast CSCs as well as increase the responsiveness to chemotherapeutics when used in combination approach. Evaluating the downstream signaling mechanisms in CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs, immunoblot analysis showed that GSTO1 inhibition in breast CSCs led to decreased activation (phosphorylation) of extracellular signal-regulated kinases 1 and 2 (ERK1/2), AKT, p38, Src and signal transducer and activator of transcription 3 (STAT3, transcription factor) signaling kinases as compared with vehicle control (Fig. 12B). However, tamoxifen treatment did not decrease the phosphorylation of these signaling kinases as compared with vehicle control (Fig. 12B). In contrast, increased phosphorylation of c-Jun N-terminal kinase (JNK) and nuclear factor-κB p65 expression was observed in the presence of treatment with S2E but not tamoxifen, suggesting GSTO1 inhibition led to activation of the JNK stress kinase pathway (Fig. 12B). Next, to confirm if this observation in CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs holds true, we evaluated the proliferation in the presence of these signaling inhibitors with or without S2E. Indeed, GSTO1 inhibition by S2E could significantly increase the percentage inhibition (not up to the level of the effect as observed in the absence or presence of chemotherapeutics, for unknown reasons) of breast CSCs in the presence of the inhibitors of various signaling pathways such as SB203580 (p38), wortmannin (AKT), U0126 (ERK1/2), PP2 (Src) and S3I-201 (STAT3) but not in the presence of a JNK inhibitor, SP600125 (Fig. 12C). This result confirms the involvement of JNK signaling during GSTO1 inhibition-mediated breast CSC apoptosis. Finally, to evaluate the apoptotic mechanism in CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs, we isolated mitochondrial and cytosolic fractions for immunoblot analysis

of apoptotic markers. Results showed that the levels of the pro-apoptotic proteins BAX, cytochrome *c* and cleaved caspase 3 were markedly increased in the mitochondrial fraction of CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs treated with S2E in the presence or absence of tamoxifen, which was perturbed by the JNK inhibitor SP600125 (Fig. 12D). Interestingly, the mitochondrial fraction of S2E-treated CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs showed a high JNK activation (pJNK) level as compared with vehicle control (data not shown) that was markedly reduced in the presence of SP600125, indicating translocation of mitochondrial apoptotic markers by activated JNK from cytoplasm to mitochondria [37]. These results altogether demonstrated that inhibition of chemotherapeutic-induced GSTO1 activates JNK stress kinase in breast CSCs thereby potentiating apoptosis via activation of mitochondrial apoptotic signaling cascades (Fig. 13).

Discussion

GSTO1 overexpression has been observed in human cancer cells wherein it plays a major role in detoxification of chemotherapeutic drugs [38]. In 2017, Lu *et al.* [16] reported that paclitaxel and carboplatin induced GSTO1 expression in breast cancer cells, which led to enrichment of breast CSCs. Similarly, we observed tamoxifen-induced GSTO1 expression in TNBC cells, suggesting the aggressive property of TNBC depends on efficient detoxification of drugs. GSTO1 has been implicated in various cellular processes including apoptosis of cancer cells. GSTO1 catalyzes thiol transferase reactions during protein glutathionylation [39]. GSTO1 also possess dehydroascorbate reductase activity, thereby imparting cellular antioxidant protective mechanisms [40]. GSTO1 overexpression has been associated with increased drug resistance against anti-cancer drugs in a wide range of cancer cells. Reports suggested that cisplatin-induced cytotoxicity in HeLa cells was neutralized by GSTO1 overexpression via the activation of cell survival signaling pathways of ERK and AKT and inactivation of the stress kinase signaling

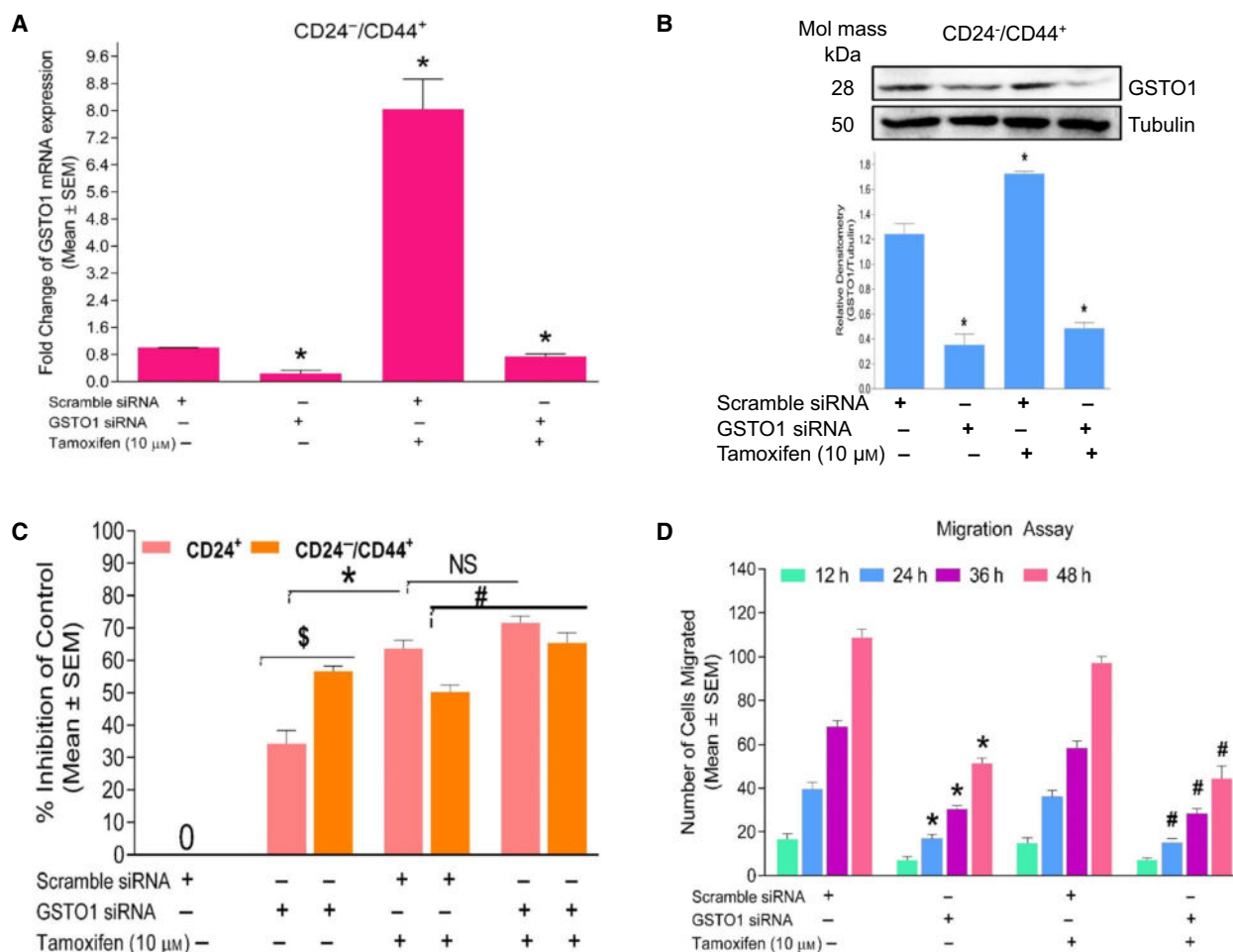
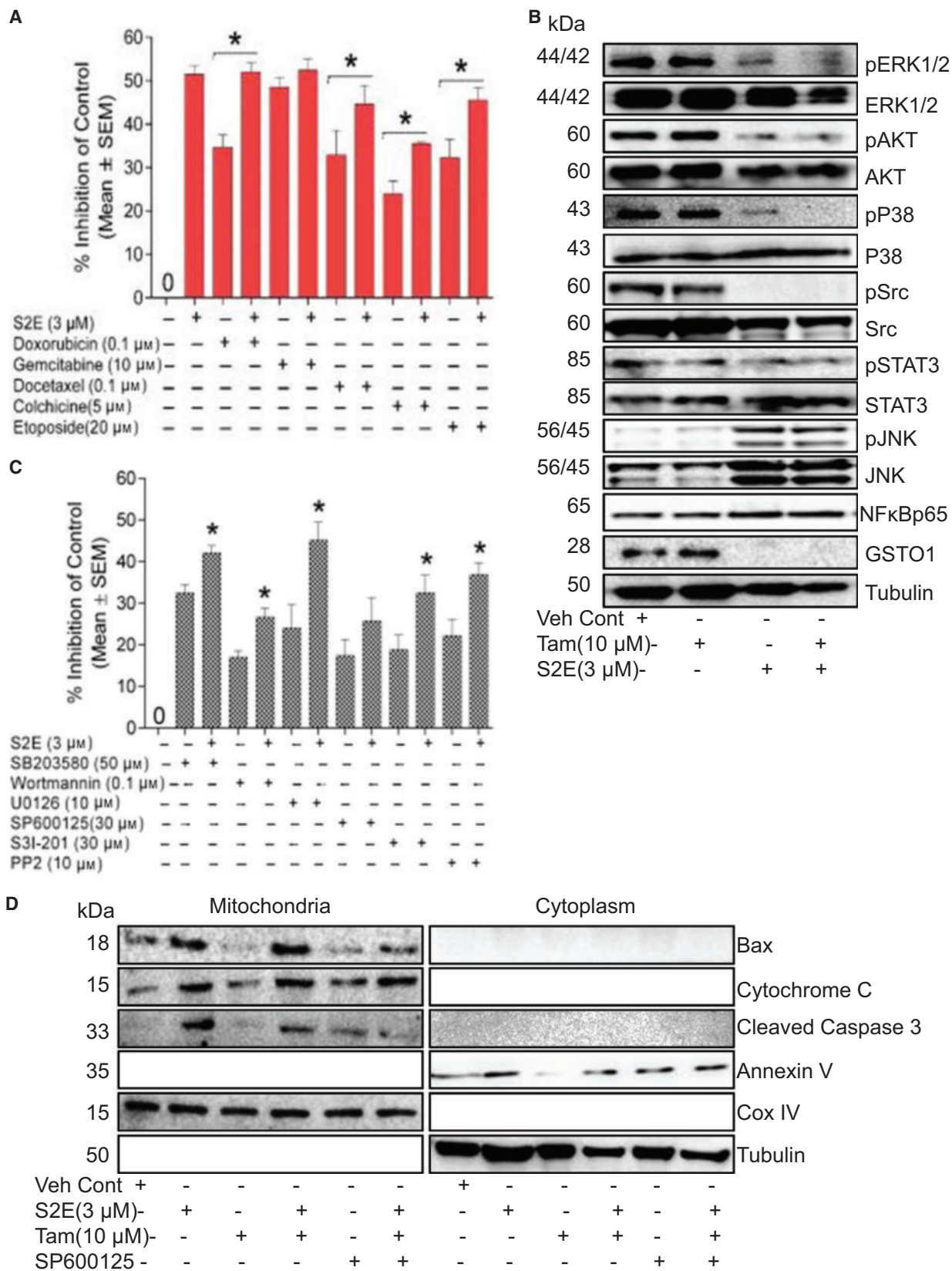

Fig. 11. Knockdown of GSTO1 attenuates proliferation and migration of breast CSCs. GSTO1 inhibition using GSTO1 siRNA in breast CSCs abrogates GSTO1 (A) mRNA and (B) protein expression, which is significantly increased in presence of tamoxifen. (C) GSTO1 knockdown in breast CSCs significantly increased percentage inhibition of cell proliferation in the presence of tamoxifen but not in cancer cells treated with GSTO1 siRNA. (D) Also, the migration potential of CD24⁻/CD44⁺ breast CSCs further decreased with the GSTO1 knockdown in the presence or absence of tamoxifen. Data are the mean ± SEM of at least three independent experiments. $P \leq 0.05$ (multiple t -test or two-way ANOVA followed by Tukey's multiple comparison test for migration assay) as compared with *vehicle control and #tamoxifen-treated group.

mechanism of JNK [41]. A similar GSTO1 overexpression was also observed in pancreatic cancer, which was confirmed using a proteomics approach [42]. GSTO1 overexpression in transgenic *Caenorhabditis elegans* was observed to impart resistance to oxidative stress generated by numerous pro-oxidants [43]. GSTO1 was

also observed to play a major role in neuroprotection against hydrogen peroxide-induced neurotoxicity by regulating the mitogen-activated protein kinase signaling pathway [44]. In addition, GSTO1 has been reported to scavenge free radicals generated by inorganic arsenic, monomethylarsonate and

Fig. 12. GSTO1 inhibition increases chemotherapeutic-induced apoptosis of breast CSCs via mitochondrial signaling. (A–C) GSTO1 inhibitor S2E in breast CSCs significantly increased chemotherapeutic-induced percentage inhibition of cell proliferation (A), markedly decrease activation/phosphorylation of proliferation and migration signaling markers (ERK1/2, AKT, Src and STAT3) and increase activation of JNK stress kinase (B), and significantly increased the percentage inhibition of cell proliferation in the presence of all except JNK signaling blockers (C). (D) Mechanistically, activated JNK in breast CSCs treated with S2E led to increased expression of pro-apoptotic markers BAX and cytochrome *c* and cleaved caspase 3 in the mitochondrial fractions suggesting a mitochondria-dependent apoptosis pathway. Data are the mean ± SEM of at least three independent experiments. $P \leq 0.05$ (multiple t -test) as compared with *vehicle control and #tamoxifen-treated group.

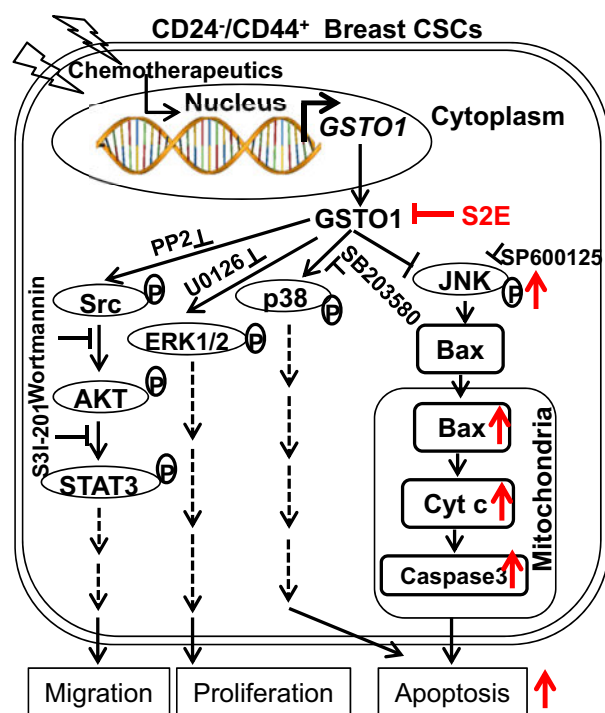

Fig. 13. Working model. Schematic model of GSTO1-inhibition-mediated apoptotic signaling in breast CSCs. Cyt *c*, cytochrome *c*.

dimethylarsenate via regulation of Docosahexaenoic acid (DHA) reduction [40]. GSTO1, one of the important members of the GST family, binds to cytokine release inhibitory drug-binding protein leading to ATP-induced interleukin (IL)-1 β post-translational processing thereby altering the ligand-gated ion channels and inducing cell death [45]. These studies suggest that targeted therapeutics using GSTO1 inhibitors in cancer cells might enhance the cytotoxic effects and apoptosis leading to inhibition of tumor growth. To the best of our knowledge, there are only a few GSTO1 inhibitors such as *N*-(3-sulfamoyl) phenyl chloroacetamide (C1–C27) [13], the sulfonate ester and acrylamide-bearing peptides that have been reported to selectively target cancer cell apoptosis [14]. Similar to our findings, Tsuboi *et al.* [46] also reported that α -chloroacetamide, a KT-53 compound, targets GSTO1 and sensitizes aggressive TNBC cells in response to chemotherapeutic drugs indicating a detoxification role for GSTO1. The pan GST inhibitor ethacrynic acid used in the present study is an α,β -unsaturated ketone used as a diuretic pharmacological agent and is also effective against human tumor cells wherein it forms a complex of GSH–ethacrynic acid thereby imparting its inhibitory activity on GSTP1 [47]. Our findings are in conjunction with previously reported increased

expression of GSTP1 in response to chemotherapeutics [16]. However, unlike GSTO1, GSTP1 did not correlate well with the clinical association of decreased relapse-free survival thereby suggesting identification of GSTO1 inhibitors as effective therapeutics to inhibit cancer relapse [16].

Literature suggests that both natural and synthetic chalcones are more effective in cancer prevention and therapy [48], and their role has been confirmed in clinical and epidemiological studies [49]. The chalcones isobavachalcone, licochalcone A and xanthohumol showed tumor necrosis factor-related apoptosis-inducing ligand (TRAIL)-induced apoptosis in HeLa cells through enhanced expression of TRAIL-receptor 2 [50]. Isobavachalcone showed an anti-proliferative and pro-apoptotic activity against ovarian OVAR8 and prostate PC3 cancer cells, as well as against neuroblastoma cells IMR32 and NB39 [51]. Xanthohumol reveals growth inhibitory and apoptosis-inducing effects on ovarian cancer cell lines OVAR and SKOV3 and prostate cancer cell lines LNCaP, DU145 and PC3 [52]. Our study involving the sulfonamide chalcones correlated well with the existing literature as well as enhancing the mechanistic understanding of GSTO1 inhibition by S2E that potentiates chemotherapeutic-induced apoptosis of aggressive TNBCs.

Breast CSCs sorted from these TNBC cells have been reported to possess a potent antioxidant potential to maintain stemness, prevent oxidative stress and thereby promote tumor initiation [53]. The major antioxidant enzyme within cells is GSTO1, whose expression has been reported to be HIF dependent [16]. Chemotherapy-mediated HIF-dependent expression of IL-6 and IL-8 led to enrichment of breast CSCs and multidrug resistance protein 1, which in turn effluxed out the chemotherapeutic drugs from breast CSCs [54].

In conclusion, we identified that the thia-Michael adduct of sulfonamide chalcone, S2E, inhibits, by binding at its active site, GSTO1, a molecular target that is induced by chemotherapeutics in TNBCs. Molecular docking analysis of S2E with GSTO1 was supported with CETSA, fluorescence quenching assays and biochemical enzyme activity. Furthermore, GSTO1 inhibition significantly reduced breast CSC migration, invasion and mammosphere formation and induced apoptosis. Finally, mechanistic evaluation of breast CSC apoptosis revealed that GSTO1 inhibition led to an activation of the stress kinase JNK that in turn induced the pro-apoptotic proteins BAX, cytochrome *c* and cleaved caspase 3 of the mitochondrial apoptosis signaling pathway. This study suggests that S2E, a GSTO1 inhibitor possessing drug-like properties, is a potential therapeutic candidate

that can prevent chemotherapeutic drug-induced breast CSCs-mediated metastasis and recurrence.

Materials and methods

Cell culture studies and isolation of breast CSCs

The TNBC cell lines MDA-MB-231, MDA-MB-468, MDA-MB-453 and BT-549 as well as control primary human embryonic kidney cells, HEK293, were cultured as described previously [31]. TNBCs and control cells were treated for 48 h with chemotherapeutic drugs (doxorubicin, gemcitabine, docetaxel, tamoxifen), vehicle control or separately with either tamoxifen or compound S2E and/or a combination of both at different concentrations as mentioned in the figures. Breast CSCs (CD24⁻/CD44⁺) were isolated from MDA-MB-231 cells using Magnetic Activated Cell Sorting (Miltenyi Biotec Asia Pvt. Ltd., Singapore, Singapore) based on CD24 and CD44 expression as described previously [31].

Effect on gene expression

Total RNA extracted from the treated cells was used for cDNA synthesis (Takara, Shiga, Japan). Human gene-specific forward and reverse primers of various GST isoforms, apoptotic, antioxidant and hypoxia-related genes were utilized for quantitative real-time RT-PCR (Bio-Rad, Hercules, CA, USA) analysis as described previously [55].

Effect on protein expression

Cell lysates were prepared and subjected to SDS/PAGE, transferred to poly(vinylidene difluoride) membrane and probed with primary antibodies against signaling or apoptotic markers followed by incubation with horseradish peroxidase-conjugated secondary antibodies (CST, Waltham, MA, USA) as described previously [56]. Visualization was performed by using G:Box (Syngene, Frederick, MD, USA).

Measurement of oxidative stress levels

DCFH-DA assay

The intracellular ROS generation was evaluated in MDA-MB-231, MDA-MB-468, CD24⁺ and CD24⁻/CD44⁺ sorted cells from the MDA-MB-231 cell line as described previously [56] using the fluorescence probe DCFH-DA (Sigma-Aldrich, St. Louis, MO, USA) as previously described [56]. Briefly, TNBC cells were treated with vehicle control or one of the chemotherapeutics docetaxel, gemcitabine, tamoxifen and doxorubicin, whereas breast CSCs and breast cancer cells were treated with either vehicle control or S2E in the presence or absence of tamoxifen for 48 h.

DHE staining

DHE staining was assessed to evaluate the oxidative stress-prompted generation of ROS levels in cells as described previously [57]. Cells were subjected to a treatment for 48 h and then incubated with 10 μ M DHE solution in the dark for 30 min, followed by PBS wash to remove the extra stain for imaging with a fluorescence microscope using a red filter at $\times 10$ (Olympus, Shinjuku, Tokyo, Japan).

Molecular docking studies

Ligand and protein preparation and grid generation

Three X-ray crystal structures of GSTO1 with their resolutions (PDB ID: 4YQU, 1.94 Å; 4YQV, 2.06 Å; and 5G5A, 1.95 Å) were retrieved from the RCSB protein data bank [58] and a molecular docking study was performed using the Glide module of SCHRODINGER 2017-4 [59]. All the structures of GSTO1 inhibitors were drawn using the 2D sketcher MAESTRO 11.1 and prepared using the LigPrep module of SCHRODINGER 2017-4 [60] with default parameters. Ligand minimization was performed using an OPLS_2005 force field. The crystal structures of receptors 4YQU, 4YQV and 5G5A were used to define the active site. The receptors were prepared using the 'Protein Preparation Wizard' in MAESTRO 11.1 [61]. The receptor with PDB ID 4YQU was selected for docking because it had a reasonably good resolution (1.94 Å) with the lowest RMSD value (1.7065). The receptor grid was generated by selecting co-crystallized ligand 4GB-301 with 15 Å size for all receptors.

Validation of docking

A set of co-crystallized GSTO1 inhibitors was split from receptors and subjected to XP glide docking with a corresponding grid of GSTO1 to evaluate the XP glide docking ability. Docking ability was assessed with RMSD of the best docked structural pose by superimposition on its native co-ligand in X-ray crystallographic structure. XP glide docking was able to predict the right binding disposition of all co-ligands with a RMSD < 3 Å, which indicates that the Glide was able to reproduce the native conformation successfully.

Generation of common pharmacophores

The detailed methods for generation of pharmacophore models have been included in the Supporting information. Analysis revealed that four chemical feature types, i.e. hydrogen bond acceptor (A), hydrogen bond donor (D), ring aromatic (R) and hydrophobic group (H), could effectively map all chemical features of all the inhibitors in the dataset. The variants were generated with a maximum of five sites that matched two active ligands. It gave 11 hypotheses (Table S1), which were scored on the basis of alignment on the active ligand. The possible pharmacophore hypotheses generated

from 20 GSTO1 inhibitors (Table S2) were ADHRR, AAHRR, ADRRR, ADHR, ADRRR, DHRR and DRRR.

Cytotoxicity assay

A sulforhodamine B assay was performed to assess the cytotoxicity of the synthesized compounds as well as the GST-specific inhibitor ethacrynic acid (positive control). Breast cancer cell lines MDA-MB-231 and MDA-MB-468, as well as control HEK293 cells (ATCC, Manassas, VA, USA) were treated at a concentration of 0.01–100 μM for 48 h. Separately, MDA-MB-231 cells were also treated alone or in combination with S2E, tamoxifen or signaling blockers or chemotherapeutic drugs. Briefly, post-treatment cells were fixed with 20% TCA at 4 °C for 1 h and stained with 0.4% Sulforhodamine B, incubated in the dark for 20 min as described previously [30]. Absorbance was measured at 510 nm using a multimode plate reader (Perkin Elmer, Waltham, MA, USA). LC_{50} of all the compounds were calculated using PRISM 6.0 (GraphPad Software Inc., La Jolla, CA, USA).

Cellular thermal shift assay

To evaluate the binding of S2E with GSTO1, MDA-MB-231 cells were treated with DMSO or S2E (25 μM) for 1 h at 37 °C. Cells were trypsinized and harvested in the presence of protease inhibitor. Samples were subjected to heat at incremental temperatures of 42, 46, 50, 54, 58 and 62 °C for 3 min followed by immediate freeze/thaw in liquid nitrogen and at 25 °C as described previously [31,62].

Fluorescence spectroscopy

The concentration of purified GSTO1 was kept constant at $10 \times 10^{-6} \text{ mol}\cdot\text{L}^{-1}$ in all the samples with increasing concentrations (0, 2.5, 5, 7.5 and 10 μM) of S2E as described previously [32]. The intrinsic fluorescence was scanned at an excitation wavelength of 280 nm and an emission wavelength in the 290–500 nm range. Fluorescence measurements were taken at four different temperatures (293, 303, 310 and 318 K) on a TECAN multimode reader, Morrisville, NC. The width between the excitation and emission slits was set to 5 nm [32]. All experiments were repeated thrice and appropriate blank experiments corresponding to buffer were performed to correct the fluorescence background. Calculations of the parameters Stern–Volmer quenching constant (K_{sv}), bimolecular quenching constant (K_q), binding constant (K_b) and number of binding sites (n), and the thermodynamic values of enthalpy (ΔH), entropy (ΔS) and Gibbs free energy (ΔG) were performed as described previously [32].

GST activity

MDA-MB-231 cells were treated with vehicle control or compound S2E (3 μM) or ethacrynic acid (30 μM) in the

absence or presence of tamoxifen (10 μM). Cell lysates were homogenized in GST sample buffer, followed by centrifugation at 10 000 *g* for 15 min at 4 °C. GST activity was analyzed in the presence of substrate, glutathione (200 mM) and 1-chloro-2,4-dinitrobenzene (100 mM). Similarly, purified GSTO1 activity was also assessed in the presence of S2E or ethacrynic acid. The kinetic reaction was monitored by measuring the absorbance at 340 nm with 60 s interval for 300 s.

Effect on cellular apoptosis

MDA-MB-231 cells were treated with either vehicle control (DMSO) or compound S2E (3 μM) alone or in combination with tamoxifen (10 μM) for 48 h. Briefly, Cells were resuspended in 0.2 mL PBS contain 5 μL of annexin–FITC and propidium iodide (10 $\mu\text{g}\cdot\text{mL}^{-1}$) and samples incubated in the dark for 30 min followed by analysis using a flow cytometer (FlowSight, Amnis, Seattle, WA, USA) as described previously [63].

Effect on cellular migration

In vitro cellular migration potential was evaluated using scratch assay in MDA-MB-231 cells treated with either vehicle control (DMSO) or compound S2E in the absence or presence of tamoxifen (10 μM) as described previously [31]. Separately $\text{CD}24^{-}/\text{CD}44^{+}$ sorted breast CSCs were treated similarly and subjected to chemokinesis analysis. Images were analyzed to count the number of cells travelled into wound area by IMAGEJ (NIH, Bethesda, MD, USA) software as described previously [31].

Effect on breast CSC invasion capacity

Transwells were coated with 50 μL of Matrigel and incubated at 37 °C for 1 h. Serum-free medium (750 μL) was added to the lower chamber and $\text{CD}24^{-}/\text{CD}44^{+}$ breast CSCs were suspended in serum-free medium on top of the Matrigel followed by treatment as depicted in the figures. Cells were incubated for 16 h at 37 °C followed by fixation using 4% paraformaldehyde at room temperature for 2 min. Cells were stained with crystal violet at room temperature for 15 min. Non-invaded cells were scraped off and invaded cells were counted under the microscope.

Effect on mammosphere forming capacity of breast CSCs

$\text{CD}24^{-}/\text{CD}44^{+}$ sorted cells were plated at a density of 5×10^3 cells/well in 1 mL of mammosphere-specific medium in poly(hydroxyethyl methacrylate) (Sigma-Aldrich)-coated plates as described previously [31]. Cells were treated with either vehicle control (DMSO) or alone/combination of compound S2E (3 μM) and tamoxifen (10 μM). After 7 days, the images of mammospheres were taken at

×10 magnification using a microscope (Olympus IX71). The size of spheres was measured and analyzed using NIH IMAGE J software as described previously [31].

SiRNA silencing of GSTO1

For GSTO1 knockdown, cells were transfected with 100 nM of GSTO1 siRNA or scrambled negative control siRNA using Oligofectamine (Invitrogen, Waltham, MA, USA) according to the manufacturer's instructions [56]. Transfection medium was replaced after 24 h with normal medium containing vehicle control or tamoxifen for a further 48 h followed by performing various assays.

Mitochondrial and cytoplasmic extracts of breast CSCs

CD24⁻/CD44⁺ populations were treated with either vehicle control (DMSO) or alone/combination of compound S2E (3 μM) and tamoxifen (10 μM) or S2E, tamoxifen and JNK inhibitor SP600125 for 48 h. Cells were harvested in the fractionation buffer and incubated on ice for 15 min. Cells were lysed and passed using a 27 gauge needle 10 times followed by incubation on ice for 20 min. Samples were then centrifuged at 700 g for 5 min, supernatant was transferred to a new tube to obtain the mitochondrial pellet fraction following centrifugation at 5000 g for 5 min, and the supernatant was collected as cytoplasmic fractions after two washings with fractionation buffer. Samples of mitochondrial and cytoplasmic fractions were subjected to immunoblotting analysis.

Statistical analysis

Results are presented as the mean ± standard error of the mean of three or more independent experiments with triplicate samples. Photomicrographs represent typical experiments reproduced at least thrice with similar results. Statistical analyses were performed to determine the difference between treatment groups and their respective controls, using one/two-way ANOVA followed by Tukey's *post hoc* analysis or Student's paired *t*-test with *P* values ≤ 0.05 considered significant.

Acknowledgements

AD acknowledges funding provided by DBT, Government of India, Cancer Pilot Project, and Sanction No. 6242-P65/RGCB/PMD/DBT/AMTD/2015. Fellowship provided by DBT-SRF to KM is gratefully acknowledged (Manuscript Communication number: ICT/Pubs/2018/035). We sincerely acknowledge the scientific discussion provided by Dr Pratyay Basak, CSIR-ICT, Hyderabad and Dr T. Pragna Lakshmi, CDFD,

Hyderabad on fluorescence spectroscopy analysis and technical assistance provided by Mr Y. Suresh in assisting flow cytometric analysis. SD acknowledges the license for molecular docking analysis provided by Schrodinger, Bangalore, India.

Conflict of interest

The authors declare no conflict of interest.

Author contributions

AD conceived, conceptualized the idea and designed the study; SD performed the molecular docking analysis; HSC and SPB performed the chemical synthesis; KG and PSB performed biochemical analysis; KM performed the biological experiments; AD, SD and KM performed data analysis, prepared figures and wrote the manuscript.

References

- 1 Szic KS, Declerck K, Crans RAJ, Diddens J, Scherf DB, Gerhauser C & Berghe WV (2017) Epigenetic silencing of triple negative breast cancer hallmarks by withaferin A. *Oncotarget* **8**, 40434–40453.
- 2 Zhang MH, Man HT, Zhao XD, Dong N & Ma SL (2013) Estrogen receptor positive breast cancer molecular signatures and therapeutic potentials. *Biomed Rep* **2**, 41–52.
- 3 Onitilo AA, Engel JM, Greenlee RT & Mukesh BN (2009) Breast cancer subtypes based on ER/PR and Her2 expression: comparison of clinicopathologic features and survival. *Clin Med Res* **7**, 4–13.
- 4 Paul A, Gunewardena S, Stecklein SR, Saha B, Parelkar N, Danley M, Rajendran G, Home P, Ray S, Jekar I *et al.* (2014) PKC λ / ι signaling promotes triple-negative breast cancer growth and metastasis. *Cell Death Differ* **21**, 1469–1481.
- 5 Dent R, Hanna WM, Trudeau M, Rawlinson E, Sun P & Narod SA (2009) Pattern of metastatic spread in triple-negative breast cancer. *Breast Cancer Res Treat* **115**, 423–428.
- 6 Aclouque H, Adams MS, Fishwick K, Bronner-Fraser M & Nieto MA (2009) Epithelial-mesenchymal transitions: the importance of changing cell state in development and disease. *J Clin Invest* **119**, 1438–1449.
- 7 Bholra NE, Balko JM, Dugger TC, Kuba MG, Sanchez V, Sanders M, Stanford J, Cook RS & Arteaga CL (2013) TGF- β inhibition enhances chemotherapy action against triple-negative breast cancer. *J Clin Invest* **123**, 1348–1358.
- 8 Malladi S, Macalinao DG, Jin X, He L, Basnet H, Zou Y, Stanchina ED & Massague J (2016) Metastatic latency and immune evasion through autocrine inhibition of WNT. *Cell* **165**, 45–60.

- 9 Gupta B, Tamer T, Jiang G, Tao K, Kuperwasser C, Weinberg A & Lander E (2009) Identification of selective inhibitors of cancer stem cells by high-throughput screening. *Cell* **138**, 645–659.
- 10 Board PG & Menon D (2013) Glutathione transferases, regulators of cellular metabolism and physiology. *Biochim Biophys Acta* **1830**, 3267–3288.
- 11 Townsend DM & Tew K (2003) The role of glutathione-S-transferase in anti-cancer drug resistance. *Oncogene* **22**, 7369–7375.
- 12 Tew KD, Manevich Y, Grek C, Xiong Y, Uys J & Townsend D (2011) The role of glutathione S-transferase P in signaling pathways and S-glutathionylation in cancer. *Free Radic Biol Med* **51**, 299–313.
- 13 Ramkumar K, Samanta S, Kyani A, Yang S, Tamura S, Ziemke E, Stuckey JA, Li S, Chinnaswamy K, Otake H *et al.* (2016) Mechanistic evaluation and transcriptional signature of a glutathione S-transferase omega 1 inhibitor. *Nat Commun* **7**, 1–13.
- 14 Hayes JD & Pulford DJ (1995) The glutathione S-transferase supergene family: regulation of GST and the contribution of the isoenzymes to cancer chemoprotection and drug resistance. *Crit Rev Biochem Mol Biol* **30**, 445–600.
- 15 McLellan LI & Wolf CR (1999) Glutathione and glutathione-dependent enzymes in cancer drug resistance. *Drug Resist Updat* **2**, 153–164.
- 16 Lu H, Chen I, Shimoda LA, Park Y, Zhang C, Tran L, Zhang H & Semenza GL (2017) Chemotherapy-induced Ca²⁺ release stimulates breast cancer stem cell enrichment. *Cell Rep* **18**, 1946–1957.
- 17 Vinogradov S & Wei X (2012) Cancer stem cells and drug resistance: the potential of nanomedicine. *Nanomedicine* **7**, 597–615.
- 18 Demain AL & Vaishnav P (2011) Natural products for cancer chemotherapy. *Microb Biotechnol* **4**, 687–699.
- 19 Yadav VR, Prasad S, Sung B & Aggarwal BB (2011) The role of chalcones in suppression of NF- κ B-mediated inflammation and cancer. *Int Immunopharmacol* **11**, 295–309.
- 20 Orlikova B, Tasdemir D, Golais F, Dicato M & Dieterich M (2011) Dietary chalcones with chemopreventive and chemotherapeutic potential. *Genes Nutr* **6**, 125–147.
- 21 Shen KH, Chang JK, Hsu YL & Kuo PL (2007) Chalcone arrests cell cycle progression and induces apoptosis through induction of mitochondrial pathway and inhibition of nuclear factor kappa-B signalling in human bladder cancer cells. *Basic Clin Pharmacol Toxicol* **101**, 254–261.
- 22 Notas G, Pelekanou V, Campa M, Alexakis K, Sfakianakis S, Laliotis A, Askoxilakis J, Tsentelierou E, Tzardi M, Tsapis A *et al.* (2015) Tamoxifen induces a pluripotency signature in breast cancer cells and human tumors. *Mol Oncol* **9**, 1744–1759.
- 23 Bahekar SP, Hande SV, Agrawal NR, Chandak HS, Bhoj PS, Goswami K & Reddy MVR (2016) Sulfonamide chalcones: synthesis and in vitro exploration for therapeutic potential against *Brugia malayi*. *Eur J Med Chem* **124**, 262–269.
- 24 Bahekar SP, Agrawal NR, Sarode PB, Agarwal AR & Chandak HS (2017) L-proline nitrate: an amino acid ionic liquid for green and efficient conjugate addition of thiols to sulfonamide chalcones. *Chem Select* **2**, 9326–9329.
- 25 Samanta D, Park Y, Andrabi SA, Shelton LM, Gilkes DM & Semenza GL (2016) PHGDH expression is required for mitochondrial redox homeostasis, breast cancer stem cell maintenance, and lung metastasis. *Cancer Res* **76**, 4430–4442.
- 26 Xiang L, Gilkes DM, Hu H, Takano N, Luo W, Lu H, Bullen JW, Samanta D, Liang H & Semenza GL (2014) Hypoxia-inducible factor 1 mediates TAZ expression and nuclear localization to induce the breast cancer stem cell phenotype. *Oncotarget* **5**, 12509–12527.
- 27 Zheng RR, Hu W, Sui CG, Ma N & Jiang YH (2014) Effects of doxorubicin and gemcitabine on the induction of apoptosis in breast cancer cells. *Oncol Rep* **32**, 2719–2725.
- 28 Syam S, Wahab SI, Mamary MA & Mohan S (2012) Synthesis of chalcones with anticancer activities. *Molecules* **17**, 6179–6195.
- 29 Jantan I, Bukhari SN, Adekoya OA & Sylte A (2014) Studies of synthetic chalcone derivatives as potential inhibitors of secretory phospholipase a2, cyclooxygenases, lipoxygenase and pro-inflammatory cytokines. *Drug Des Devel Ther* **8**, 1405–1418.
- 30 Dyrager C, Wickstrom M, Friden-Saxin M, Friberg A, Dahlen K, Wallen EA, Gullbo J, Grotli M & Luthman K (2011) Inhibitors and promoters of tubulin polymerization: synthesis and biological evaluation of chalcones and related dienones as potential anticancer agents. *Bioorg Med Chem* **19**, 2659–2665.
- 31 Manupati K, Dhoke NR, Debnath T, Yeeravalli R, Guguloth K, Saeidpour S, De UC, Debnath S & Das A (2017) Inhibiting epidermal growth factor receptor signalling potentiates mesenchymal-epithelial transition of breast cancer stem cells and their responsiveness to anticancer drugs. *FEBS J* **284**, 1830–1854.
- 32 Lakshmi PT, Modal M, Ramadas K & Natarajan S (2017) Molecular interaction of 2,4-diacetylphloroglucinol (DAPG) with human serum albumin (HSA): the spectroscopic, calorimetric and computational investigation. *Spectrochimica Acta A Mol Biomol Spectrosc* **183**, 90–102.
- 33 Wang L, Chen G, Lu X, Wang S, Han S, Li Y, Ping G, Jiang X, Li H, Yang J *et al.* (2014) Novel chalcone

- derivatives as hypoxia-inducible factor (HIF)-1 inhibitor: synthesis, anti-invasive and anti-angiogenic properties. *Eur J Med Chem* **89**, 88–97.
- 34 Mandlekar S, Yu R, Tan T-H & Kong Ah-Ng T (2000) Activation of caspase-3 and c-Jun NH₂-terminal kinase-1 signaling pathways in tamoxifen-induced apoptosis of human breast cancer cells. *Cancer Res* **60**, 5995–6000.
- 35 Shiozawa Y, Nie B, Pienta KJ, Morgan TM & Taichman RS (2013) Cancer stem cells and their role in metastasis. *Pharmacol Ther* **138**, 285–293.
- 36 Singh A & Settleman JEMT (2010) EMT, cancer stem cells and drug resistance: an emerging axis of evil in the war on cancer. *Oncogene* **29**, 4741–4751.
- 37 Chambers JW, Howard S & Lograsso PV (2013) Blocking c-Jun N terminal kinase (JNK) translocation to the mitochondria prevents 6-hydroxy dopamine-induced toxicity in vitro and in vivo. *J Biol Chem* **288**, 1079–1087.
- 38 Adam GC, Burbaum J, Kozarich JW, Patricelli MP & Cravatt BF (2004) Mapping enzyme active sites in complex proteomes. *J Am Chem Soc* **126**, 1363–1368.
- 39 Menon D & Board PG (2013) A role for glutathione transferase omega 1 (GSTO1) in the glutathionylation cycle. *J Biol Chem* **288**, 25769–25779.
- 40 Board PG & Anders MW (2007) Glutathione transferase omega 1 catalyzes the reduction of S-(phenacyl) glutathiones to acetophenones. *Chem Res Toxicol* **20**, 149–154.
- 41 Piaggi S, Raggi C, Corti A, Pitzalis E, Mascherpa MC, Saviozzi M, Pompella A & Casini AF (2010) Glutathione transferase omega 1-1 (GSTO1-1) plays an anti-apoptotic role in cell resistance to cisplatin toxicity. *Carcinogenesis* **31**, 804–811.
- 42 Chen JH, Ni RZ, Xiao MB, Guo JG & Zhou JW (2009) Comparative proteomic analysis of differentially expressed proteins in human pancreatic cancer tissue. *Hepatobiliary Pancreat Dis Int* **8**, 193–220.
- 43 Burmeister C, Lüersen K, Heinick A, Hussein A, Domagalski M, Walter RD & Liebau E (2008) Oxidative stress in *Caenorhabditis elegans*: protective effects of the omega class glutathione transferase (GSTO-1). *FASEB J* **22**, 343–354.
- 44 Kim Y, Cha SJ, Choi HJ & Kim K (2017) Omega class glutathione s-transferase: antioxidant enzyme in pathogenesis of neurodegenerative diseases. *Oxid Med Cell Longev* **2017**, 1–6.
- 45 Laliberte RE, Perregaux DG, Hoth LR, Rosner PJ, Jordan CK, Peese KM, Eggler JF, Dombroski MA, Geoghegan KF & Gabel CA (2003) Glutathione S-transferase omega 1-1 is a target of cytokine release inhibitory drugs and may be responsible for their effect on interleukin-1 β posttranslational processing. *J Biol Chem* **278**, 16567–16578.
- 46 Tsuboi K, Bachovchin DA, Speers AE, Spicer TP, Fernandez-Vega V, Hodder P, Rosen H & Cravatt BF (2011) Potent and selective inhibitors of glutathione S-transferase omega 1 that impair cancer drug resistance. *J Am Chem Soc* **133**, 16605–16616.
- 47 Allocati N, Masulli M, Ilio D & Federici L (2018) Glutathione transferases: substrates, inhibitors and pro-drugs in cancer and neurodegenerative diseases. *Oncogenesis* **7**, 1–15.
- 48 Echeverria C, Santibanez JS, Donoso-Tauda O, Escobar CA & Tagle R (2009) Structural anti-tumoral activity relationships of synthetic chalcones. *Int J Mol Sci* **10**, 221–231.
- 49 Go ML, Wu X & Liu XL (2005) Chalcones: an update on cytotoxic and chemopreventive properties. *Curr Med Chem* **12**, 481–499.
- 50 Szliszka E, Jaworska D, Klosek M, Czuba ZP & Krol W (2012) Targeting death receptor TRAIL-R2 by chalcones for TRAIL-induced apoptosis in cancer cells. *Int J Mol Sci* **13**, 15343–15359.
- 51 Jing H, Zhou X, Dong X, Cao J, Zhu H, Lou J, Hu Y, He Q & Yang B (2010) Abrogation of Akt signaling by isobavachalcone contributes to its anti-proliferative effects towards human cancer cells. *Cancer Lett* **294**, 167–177.
- 52 Drenzek JG, Seiler NL, Jaskula R, Rausch MM & Rose SL (2011) Xanthohumol decreases Notch1 expression and cell growth by cell cycle arrest and induction of apoptosis in epithelial ovarian cancer cell lines. *Gynecol Oncol* **122**, 396–401.
- 53 Lu H, Samanta D, Xiang L, Zhang H, Hu H, Chen I, Bullen JW & Semenza GL (2015) Chemotherapy triggers HIF1-dependent glutathione synthesis and copper chelation that induces the breast cancer stem cell phenotype. *Proc Natl Acad Sci USA* **112**, E4600–E4609.
- 54 Samanta D, Gilkes DM, Chaturvedi P, Xiang L & Semenza GL (2014) Hypoxia-inducible factors are required for chemotherapy resistance of breast cancer stem cells. *Proc Natl Acad Sci USA* **111**, 5429–5438.
- 55 Dhoke NR, Kalabathula E, Kaushik K, Geesala R, Sravani B & Das A (2016) Histone deacetylases differentially regulate the proliferative phenotype of mouse bone marrow stromal and hematopoietic stem/progenitor cells. *Stem Cell Res* **17**, 170–180.
- 56 Dhoke NR, Geesala R & Das A (2018) Low oxidative stress-mediated proliferation via JNK-FOXO3a-catalase signalling in transplanted adult stem cells promotes wound tissue regeneration. *Antioxid Redox Signal* **28**, 1047–1065.
- 57 Mekala S, Tullimilli SV, Geesala R, Manupati K, Dhoke NR & Das A (2018) PDGF-BB and TGF β -mediated cellular crosstalk during hepatic injury activates hepatic stellate cells. *Can J Physiol Pharmacol* **96**, 728–741.
- 58 Ibrahim T, Mercatali L, Sacanna E, Tesi A, Carloni S, Ulivi P, Liverani C, Fabbri F, Zanoni M, Zoli W *et al.* (2012) Inhibition of breast cancer cell proliferation in repeated and non-repeated treatment with zoledronic acid. *Cancer Cell Int* **12**, 1–12.

- 59 Friesner RA, Murphy RB, Repasky MP, Frye LL, Greenwood JR, Halgren TA, Sanschagrin PC & Mainz DT (2006) Extra precision glide: docking and scoring incorporating a model of hydrophobic enclosure for protein-ligand complexes. *J Med Chem* **49**, 6177–6196.
- 60 Schrödinger Suite (2017) Protein Preparation Wizard.
- 61 Phase, version 3.4 (2017) Schrödinger, LLC, New York, NY
- 62 Kallepu S, Kavitha M, Yeeravalli R, Manupati K, Jadav SS, Das A, Manikar PS & Chandrasekhar S (2018) Total synthesis of desmethyl jahanyne and its lipo-tetrapeptide conjugates derived from parent skeleton as BCL-2-mediated apoptosis-inducing agents. *ACS Omega* **3**, 63–75.
- 63 Geesala R, Gangasani JK, Budde M, Balasubramanian S, Vaidya JR & Das A (2016) 2-Azetidinones: synthesis

and biological evaluation as potential anti-breast cancer agents. *Eur J Med Chem* **124**, 554–558.

Supporting information

Additional supporting information may be found online in the Supporting Information section at the end of the article.

Generation of common pharmacophores.

Table S1. Structure of inhibitors with LC₅₀ values used for generation of pharmacophore models.

Table S2. Generated hypothesis with score. ADME prediction of glutathione *S*-transferase inhibitors.

Table S3. QikProp properties of 24 selected inhibitors with recommended range of 95% known drugs.

International Journal of Chemistry and Pharmaceutical Sciences

Journal Home Page: www.pharmaresearchlibrary.com/ijcps

REVIEW ARTICLE

Green Chemistry for Environmental Sustainability: The waste reduction approach

Deepak M. Nagrik*, Damodar M. Ambhore[‡]

*Department of Chemistry, G.S.College, Khamgaon, Distt. Buldana, M.S., India-444303

[‡]Department of Chemistry, Shri Pundlik Maharaj Mahavidyalaya, Nandura, Dist. Buldana, M.S., India-443404

ABSTRACT

“Green Chemistry” is the universally accepted term to describe the movement towards more environmentally acceptable chemical processes and products. It encompasses education, research, and commercial application across the entire supply chain for chemicals. Green Chemistry can be achieved by applying environmentally friendly technologies – some old and some new. Our living standard rose after the industrial revolution. It developed many products that facilitate life, to extend human life. Industrial revolution has brought increased production with it. Increased production but also as a source (raw material) made to be consumed rapidly. However, no one; neither consumers nor scientists, nor some toxic industrial companies could think that thousands tons of waste contaminate air, water and soil. Only the success of the work done was measured in the linear structure of the economy without looking at the heritages it has left. Soon, serious environmental problems and industry associations, waste affecting the ecosystem could not ignore more. Waste reduction, reuse and recycling green movement started with my community’s increasing awareness of nature conservation, sustainability has spread in waves with the slogan to become one of the 20th century. For a continually growing population and restricted resources in a sustainable future in a world where the idea of the idea of development in the 21st century is one of the biggest opinions of green chemistry. It is significant to understand the principles of green chemistry and green chemistry, to leave a livable world for future generations and to apply.

Keywords: Chemical pollution, green chemistry, livable environment, sustainability

ARTICLE INFO

CORRESPONDING AUTHOR

Deepak M. Nagrik

Department of Chemistry,
Shri Pundlik Maharaj Mahavidyalaya,
Nandura, Dist. Buldana, M.S, India-443404
MS-ID: IJCPS3723

PAPER-QRCODE

ARTICLE HISTORY: Received 29 June 2018, Accepted 05 August 2018, Available Online 27 September 2018

Copyright ©2018 Deepak M. Nagrik. Production and hosting by Pharma Research Library. All rights reserved.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Citation: Deepak M. Nagrik. *Green Chemistry for Environmental Sustainability: The waste reduction approach. Int. J. Chem, Pharm, Sci.*, 2018, 6(9): 258-261.

CONTENTS

1. Introduction.	259
2. The Costs of Waste.	259
3. Benefits of Green Chemistry.	260
4. Conclusion.	260
5. References.	260

1. Introduction

The developing countries that are rapidly constructing new chemical manufacturing facilities have an excellent opportunity to apply the catchphrase of Green Chemistry “Benign by Design” from the ground upwards. It is much easier to build a new, environmentally compatible plant from scratch than to have to deconstruct before reconstructing, as is the case in the developed world. These can all be considered to be “costs of waste” that effectively penalize current industries and society as a whole. After a description of Green Chemistry I will look at the techniques available to the chemical manufacturers.^{1,2} This leads naturally into a more detailed discussion about methods of evaluating “greenness” and how we should apply sustainability concepts across the supply chain. It is important that, while reading this, we see Green Chemistry in the bigger picture of sustainable development as we seek to somehow satisfy society’s needs without compromising the survival of future generations. The term Green Chemistry, coined by staff at the US EPA in the 1990s, helped to bring focus to an increasing interest in developing more environmentally friendly chemical processes and products. There were good examples of Green Chemistry research in Europe in the 1980s, notably in the design of new catalytic systems to replace hazardous and wasteful processes of long standing for generally important synthetic transformations, including Friedel–Crafts reactions, oxidations, and various base-catalyzed carbon–carbon bond-forming reactions. Some of this research had led to new commercial processes as early as the beginning of the 1990s.³ In recent years Green Chemistry has become widely accepted as a concept meant.

To influence education, research, and industrial practice. It is important to realize that it is not a subject area in the way that organic chemistry is. Rather, Green Chemistry is meant to influence the way that we practice chemistry – be it in teaching children, researching a route to an interesting molecule, carrying out an analytical procedure, manufacturing a chemical or chemical formulation, or designing a product.⁴ Green Chemistry has been promoted worldwide by an increasing but still small number of dedicated individuals and through the activities of some key organizations. These include the Green Chemistry Network (GCN; established in the UK in 1998 and now with about one thousand members worldwide) and the Green Chemistry Institute (established in the USA in the mid 1990s, now part of the American Chemical Society and with “chapters” in several countries around the world).⁵⁻⁷ Other Green Chemistry Networks or other focal points for national or regional activities exist in other countries including Italy, Japan, Greece and Portugal and new ones appear every year. Green Chemistry can be considered as a series of reductions (Fig. 1). These reductions lead to the goal of triple bottom-line benefits of economic, environmental, and social improvements.^{8,9} Costs are saved by reducing waste (which is becoming increasingly expensive to dispose of, especially when hazardous) and energy use (likely to represent a larger proportion of process costs in the future) as well as making processes

more efficient by reducing materials consumption. These reductions also lead to environmental benefit in terms of both feedstock consumption and end-of-life disposal. Furthermore, an increasing use of renewable resources will render the manufacturing industry more sustainable. The reduction in hazardous incidents and the handling of dangerous substances provides additional social benefit – not only to plant operators but also to local communities and through to the users of chemical-related products.¹⁰⁻¹²

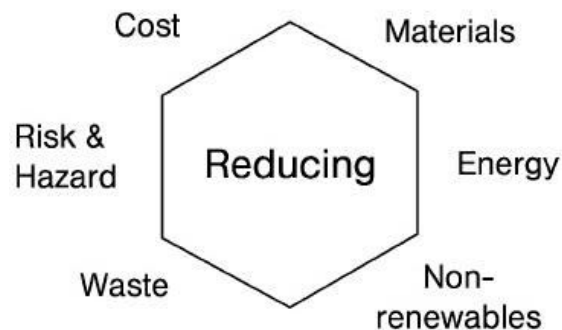

Figure 1: Reducing Policy-The heart of Green Chemistry

2. The Costs of Waste

Hundreds of tonnes of hazardous waste are released to the air, water, and land by industry every hour of every day. The chemical industry is the biggest source of such waste. Ten years ago less than 1% of commercial substances in use were classified as hazardous, but it is now clear that a much higher proportion of chemicals present a danger to human health or to the environment. The relatively small number of chemicals formally identified as being hazardous was due to very limited testing regulations, which effectively allowed a large number of chemicals to be used in everyday products without much knowledge of their toxicity and environmental impact. New legislation will dramatically change that situation. In Europe, REACH (Registration, Evaluation, Assessment of Chemicals) will come into force in the first decade of the twenty-first century and whilst, at the time of writing, the final form of the legislation has yet to be decided, it is clear that it will be the most important chemicals-related legislation in living memory and that it will have a dramatic effect on chemical manufacturing and use.¹³

REACH will considerably extend the number of chemicals covered by regulations, notably those that have been on market since 1981 (previously exempt), will place the responsibility for chemicals testing with industry, and will require testing whether the chemical is manufactured in Europe or imported for use there. Apart from the direct costs to industry of testing, REACH is likely to result in some chemical substances becoming restricted, prohibitively expensive, or unavailable.¹⁴ This will have dramatic effects on the supply chain for many consumer goods that rely on multiple chemical inputs. Increased knowledge about chemicals, and the classification of an increasing number of chemical substances as being in some way “hazardous”, will have health and safety implications,

again making the use of those substances more costly and difficult.¹⁵ Furthermore, it will undoubtedly cause local authorities and governments to restrict and increase the costs of disposal of waste containing those substances (or indeed waste simply coming from processes involving such substances). Thus, legislation will increasingly force industry and the users of chemicals to change – both through substitution of hazardous substances in their processes or products and through the reduction in the volume and hazards of their waste.¹⁶

Figure 2: The costs of waste.

The costs of waste to a chemical manufacturing company are high and diverse (Fig. 2) and, for the foreseeable future, they will get worse. These costs and other pressures are now evident throughout the supply chain for a chemical product – from the increasing costs of raw materials, as petroleum becomes more scarce and carbon taxes penalize their use, to a growing awareness amongst end-users of the risks.

The clean technology Pool: There is a pool of technologies that are becoming the most widely studied or used in seeking to achieve the goals of Green Chemistry. The major “clean technologies” are summarized in Fig. 3.

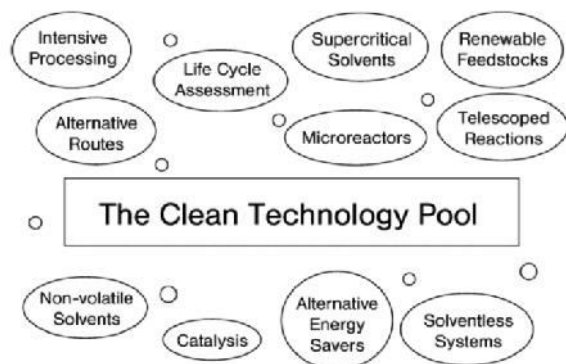

Figure 3: The major clean technologies

3. Benefits of Green Chemistry

Green Chemistry provides less waste formation addition to offering appropriate solutions in the field of economy and energy; they also reduce the risk of accidents because the front legs of the advancing reaction to the presence of a safe way. Overall this is a new approach to ensure preservation of human health and the environment; the world will play an active role in the prevention of environmental pollution in our country and is actively used in various applications. We see that there are many benefits of green

chemistry.^{17,18} The major “benefits of green chemistry” are summarized in Fig. 4.

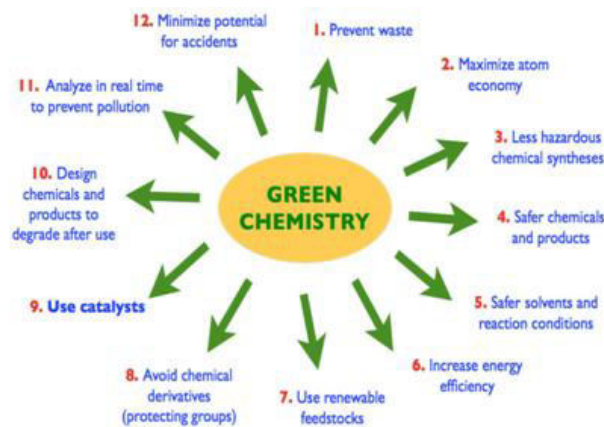

Figure 4: Benefits of green chemistry.

These advantages, human health, environment and economy may be described as subtitles, respectively.

4. Conclusion

Green chemistry aims to develop new practice of chemistry with rules which provides resolutions to problems that human is facing today such as climate changes, sustainable farming, energy need, toxics, consuming of natural sources e.g. designing new chemicals and processes that production and use of dangerous matters. Therefore green chemistry is an indispensable tool for sustainable development. It provides less waste formation addition to offering appropriate solutions in the field of economy and energy; they also reduce the risk of accidents because the front legs of the advancing reaction to the presence of a safe way. Overall this is a new approach to ensure preservation of human health and the environment; the world will play an active role in the prevention of pollution in our country and is actively used in various applications.

5. References

- [1] C. A. M. Afonso and J. G. Crespo *Green Separation Processes*, 2005, ISBN 3-527-30985-3
- [2] J.H. Clark and D.J. Macquarrie, *Handbook of Green Chemistry & Technology*, Blackwell, Oxford, 2002.
- [3] J.H. Clark, *the Chemistry of Waste Minimisation*, Blackie Academic, London, 1995.
- [4] www.epa.gov/greenchemistry
- [5] A.M. Warhurst, *Green Chem.*, 2002, 4,G20; and see also www.europa.eu.int/comm/enterprise/chemicals/chempol/reach/explanatory-note.pdf and www.pond.org/downloads/eurge/wwfreebreachnewopforindustry.pdf
- [6] M. Lancaster, *Green Chemistry, an Introductory Text*, Royal Society of Chemistry, Cambridge, 2002.
- [7] www.chemsoc.org/gcn
- [8] www.gci.org
- [9] www.rsc.org/greenchem

- [10] Zafer KARAGÖLGE, Bahri GÜR, Sustainable Chemistry: Green Chemistry Sürdürülebilir Kimya: Yeşil Kimya, *Review Article* Iğdır Üni. Fen Bilimleri Enst. Der. / *Iğdır Univ. J. Inst. Sci. & Tech.* 6(2): 89-96, 2016
- [11] Mary M. Kirchhoff, The Role of Green Chemistry in Sustainability, EPA Region 6 QA Conference, 19 October 2015
- [12] World Commission on the Environment and Development (WCED), *Our Common Future* Oxford, Oxford University Press, 1987, p. 43.
- [13] *Quality of Life Counts: Indicators for a Strategy for Sustainable Development in the UK 2004 Update*, Department for Environment, Food and Rural Affairs, London, March 2004.
- [14] Bjørn Lomborg, *the Skeptical Environmentalist, Measuring the Real State of the World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- [15] Anastas PT, Warner JC, 1998. Green Chemistry, Theory and Practice. First Edition, Oxford University Press: Oxford, UK. 148 p.
- [16] Anastas PT, Lankey RT, 2000. Life cycle assessment and green chemistry: the yin and yang of industrial ecology. *Green Chem.* 2:289-295.
- [17] Davidson CI, Hendrickson CT, Matthews HS, Bridges MW, Allen DT, Murphy CF, Allenby BR, Crittenden JC, Sharon Austin S, 2010. Preparing future engineers for challenges of the 21st century: Sustainable engineering. *Journal of Cleaner Production*, 18: 698-701.
- [18] Doble M, Kruthiventi AK, 2007. Green Chemistry and Engineering. 1 st Edition, Academic Press is an imprint of Elsevier, 344 p. EPA, (United States Environmental Protection Agency) 2016. <http://www.epa.gov/greenchemistry/benefits-green-chemistry> (Erişim tarihi: 11 Şubat, 2016)

International Journal of Chemistry and Pharmaceutical Sciences

Journal Home Page: www.pharmaresearchlibrary.com/ijcps

RESEARCH ARTICLE

Cobalt Chloride Doped Polyaniline as Catalysed Synthesis of Bridged Head Nitrogen Heterocycles

D. M. Nagrik*

*Department of Chemistry, G.S. Science, Arts and Commerce College, Khamgaon, Distt. Buldana, M.S., INDIA-444303

ABSTRACT

Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) was found to be a convenient catalyst for the synthesis of Bridged Head Nitrogen Heterocycles (dihydro-indolizinium salts). This new method provides some advantages such as obtaining excellent yields (97%), as well as the short duration of the reaction, which may attain 5 minutes. PANI-Co composite was found to be efficient and catalytic heterogeneous systems present also the advantage of being easily recycled. Synthesis of compounds based on this partially saturated system are particularly attractive synthetic targets, but the development of simple, and high-yielding syntheses has proved challenging because of the tendency towards complete aromatization under oxidative conditions. The focus of this research paper is to generate simple and high-yielding routes to Bridged Head Nitrogen Heterocycles. Accordingly this paper includes the synthesis of dihydro-indolizinium salts from tryptophan in a novel, short and original manner.

Keywords: Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co), Heterogeneous catalysis, doping, Bridged Head Nitrogen Heterocycles, dihydro-indolizinium salts.

ARTICLE INFO

Corresponding Author

D. M. Nagrik

*Department of Chemistry, G.S. Science,
Arts and Commerce College, Khamgaon,
Buldana, M.S., INDIA-444303

MS-ID: IJCPNS4155

PAPER-QRCODE

ARTICLE HISTORY: Received 11 May 2019, Accepted 17 Sept 2019, Available Online 27 Dec 2019

Copyright©2019 D. M. Nagrik, *et al*. Production and hosting by Pharma Research Library. All rights reserved.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Citation: D. M. Nagrik, *et al*. Cobalt Chloride Doped Polyaniline as Catalysed Synthesis of Bridged Head Nitrogen Heterocycles. *Int. J. Chem, Pharm, Sci.*, 2019, 7(12): 346-349.

CONTENTS

1. Introduction.	346
2. Materials and Methods	347
3. Conclusion.	348
4. References.	348

1. Introduction

The Multicomponent reactions (MCR) are defined as the reaction in which three or more different reactant molecules react to form a product, where most, if not all of the atoms

are incorporated in the final product. This reaction tool allows compounds to be synthesized in a few steps and usually in one-pot operation. The Multicomponent

Reactions (MCRs) define the new horizons towards the development of organic synthesis. Obviously, due to this reason MCRs are underlined as important routes and protocols in organic synthesis and medicinal chemistry¹.

In medicinal chemistry, bioisosteres are substituents or groups with similar physical or chemical properties which produce broadly similar biological behaviour. In drug design, the purpose of exchanging one bioisostere for another is to enhance the desired biological or physical properties of a compound without making significant changes in chemical structure. The main use of this term and techniques is related to pharmaceutical sciences.² Bioisosterism is used to reduce toxicity or modify the activity of the lead compound (LC), and may alter the metabolism of the lead.³

The coining of the term bioisosterism goes back to the pioneer work of Friedman and Thornber during the early 50s. Friedman⁴, recognizing the usefulness of the concept isosterism to design bioactive molecules, defined bioisosteres as compounds which fit the definitions of isosteres and which exercise their biological activity of bioreceptor, whether through agonist or antagonist actions. Among the most recent numerous examples used in the strategy of bioisosterism for designing new pharmacotherapeutically attractive substances,⁵⁻⁷ there is a significant predominance on non-classic bioisosterism, distributed in distinct therapeutic categories.⁸⁻¹⁰ Carboline derivatives display a wide range of interesting biological activities from intercalation to enzyme inhibition and anticancer to psychological activity.

Carboline compounds are frequently isolated from natural products in the carbolinium form and thus contain a bridgehead quaternary nitrogen.¹¹⁻¹³ Synthesis of compounds based on this partially saturated system are particularly attractive synthetic targets, but the development of simple, and high-yielding syntheses has proved challenging because of the tendency towards complete aromatisation under oxidative conditions, and to date there are almost no synthetic examples of these in the literature.¹⁴⁻¹⁷

Keeping the green approach¹⁸⁻²² in the mind with the awareness of environmental issues and the synthetic importance of this reactions and our interest to develop the new synthetic route for the synthesis of indolo[2,3-a]quinolizinium salts., we report a heterogeneous Cobalt Chloride Doped Polyaniline as Catalyst (PANI-Co) as an alternative, cheap, and efficient catalyst for the reaction. PANI-Co composite was found to be efficient. The said protocol provide an improved procedure for the synthesis of indolo[2,3-a]quinolizinium salts under green conditions. The heterogeneous Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) as Catalyst has been proved recyclable and environmental friendly.

The focus of this paper is to generate simple and high-yielding routes to indolo[2,3-a]quinolizinium salts. It is also International Journal of Chemistry and Pharmaceutical Sciences

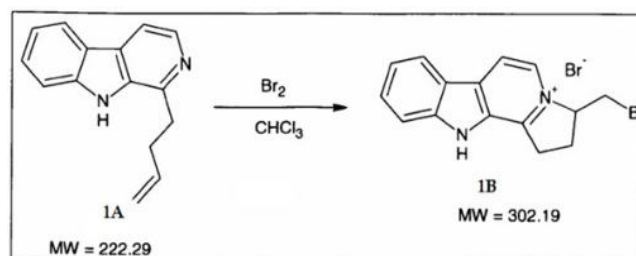
essential to use cheap products, minimise the use of chromatography and reduce the number of steps throughout the synthesis.

2. Experimental

General: All commercially available chemicals and reagents were purchased from Aldrich and used without further purification. The UV-Visible spectra were recorded on Shimadzu make UV 1800 spectrophotometer at Department of Chemistry, Jijamata Mahavidyalaya, Buldana.

The IR spectra of the synthesized compounds were recorded on Nicolet Instruments Corporation, USA make MAGNA 550 spectrometer. The PMR spectra were recorded on Varian, USA make Mercury plus-300 MHz NMR spectrometer. The GC-MS analysis of synthesized compounds was performed on Hewlett Packard make GCD-1800A EI source analyzer at Sophisticated Analytical Instrument Facility (SAIF), IIT Bombay, Powai, Mumbai.

Preparation of PANI-Co composite as a catalyst: The Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) composite as Catalyst was prepared by the chemical doping method. The polyaniline was synthesized by the chemical oxidation method at low temperature (0 to 3°C). Ammonium Persulphate and Hydrochloric Acid used as an oxidizing agent as received without further purification. 10 ml Aniline was first dissolve in 2M 100 ml Hydrochloric Acid (HCl) (Merk). Then this solution is kept in the ice bath below 5°C temperature. Ammonium Persulphate solution (Usually 10%) was added to the above solution with constant stirring. This polymerization process were completed within the three to four hours and finally the green colored polyaniline was formed. It was washed with the hot dilute HCl and dried it in the oven for 24 Hours.

An appropriate amount of the Cobalt Chloride 0.1 M was dissolve in polyaniline (PANI) solution. Doping of cobalt was done by the chemical doping method. For uniform distribution of cobalt to form the Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) composite stirring was continued for 2 hours. PANI-Co composite was formed and confirmed by the instrumental technique and used as the effective catalyst.

Preparation of dihydro-indolizinium salts:

Synthesis of 6-(bromoethyl)-4,5,6-dihydro-1H-indolo[3,2-g]indolizinium bromide(1B): A solution of bromine (205 mg, 1.28 mmol) in chloroform (5 rnl.) was added dropwise to a solution of 1A (190 mg, 0.85 mmol) in

chloroform (10 ml.). The reaction mixture was stirred for 6 h at RT.

The solvent was concentrated till VIICUO and the residue was diluted with ethyl acetate (15 mL). The product was washed with water (1 x 10 ml.), brine (1 x 10 ml.), dried over anhydrous sodium sulfate and filtered. The organic layer was evaporated under reduced pressure affording a dark orange powder (179 mg, 70 %). A poor resolution was observed in the IH NMR spectrum of 237.

Mp: decomposition above 230 QC (from AcOEt)

IR ν_{\max} = 3404, 3069, 1620, 1445, 1367, 1226 cm^{-1}

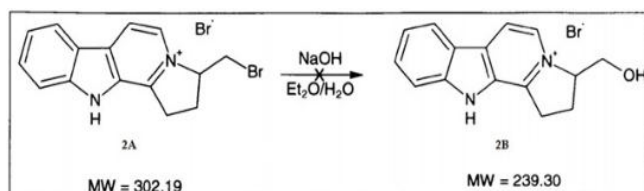
NMR (CD30D) δ = 8.66 (2H, m, H4+ H5), 8.45 (tH, m, H-), 7.87 (IH, m, H,+ H7), 7.51 (IH, d, J = 7.2 Hz, H6), 5.69 (IH, m, Hc), 4.40 (2H, m, H[). 3.88 (2H, t, J = 7.8 Hz, HA), 2.80 (2H, m, Ha) ppm

¹³C NMR (DMSO-d₆) δ = 26.0 (C-b), 35.8 (C-d), 53.4 (C-a), 69.3 (C-c), 106.5, 108.2, 113.0 (C-6), 116.6 (C-4), 119.7 (C-1), 121.7 (C-7), 123.5 (C-8), 127.4, 131.6 (C-5), 136.1, 142.5 (C-1), 143.8 (C-3) ppm

MS ESI Positive mlz (%) = 301.03 and 303.03 (100 %)

HRMS calculated for C₁₅H₁₄N₂Br = 301.0335 and 303.0308 found 301.033487 and 303.030844

Synthesis of 6-(hydroxyethyl)-4,5,6-dihydro-1H-indolo [3,2-R] indolizin-3-ium bromide (2B): 2A (100 mg, 0.33 mmol) was dissolved in a 1:1 ratio mixture of ethanol/water (14 ml.). Then a solution of sodium hydroxide (2M, 5 ml.) was added. The whole was heated to reflux for 2 days and was then allowed to cool down to RT. A saturated solution of sodium hydrogen carbonate (24 ml.) was added to fix pH to 7.

The product was extracted with dichloromethane (3 x 10 ml.), dried over anhydrous sodium sulfate and filtered off. The solvent was removed under reduced pressure.

3. Conclusion

In above reported work, the green methodology for the synthesis of the dihydro-indolizinium salts has been developed. The said protocol provides reaction route for new catalytic reagent viz. Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) composite with greater efficiency, simpler operational procedure, and simple reaction condition. Also, it provides a higher yield of latent bioactive dihydro-indolizinium salts up to 92 %.

4. References

- [1] Domling, A. Recent advances in isocyanide-based multicomponent chemistry. *Curr. Opin. Chem. Biol.* 2002, 6,306-313.
- [2] Sheridan, R. P. *J. Chem. Inf. Comput. Sci.* 2002, 42, 103.

- [3] Burger, A. A Guide to the Chemical Basis of Drug Design, NY, EUA., Wiley, 1983; 24-29.
- [4] Friedman, H. L. Influence of Isosteric Replacements upon Biological Activity, Washington, EUA, *National Academy of Science*, 1951, 206, 295.
- [5] Patani, G. A.; LaVoie, E. *J. Chem. Rev.*, 1996, 96, 3147.
- [6] Chen, X.; Wang, W. *Ann. Rep. Med. Chem.*, 2003, 38, 333.
- [7] Olesen, P. H. *Curr. Opin. Drug Disc. Develop.*, 2001, 4: 471.
- [8] Gribble GW. Studies in natural products chemistry. Stereoselective syntheses, part A. Elsevier. Amsterdam, 125-174, (1988)
- [9] King RS, Teitel CH, Kadlubar FF. In vitro bioactivation of N-hydroxy-2- amino-a-carboline. *Carcinogenesis*, 21 (7), 1347-1354, (2000)
- [10] Arzel E, Rocca P, Grellier P, Labaied M, Frappier F, Gueritte F, Gaspard C, Marsais F, Godard A, Queguiner G. New synthesis of benzo-Searbolines, cryptolepines, and their salts: In vitro cytotoxic, antiplasmodial. and antitypanosomal activities of o-carbolines, benzo-e-carbollines, and cryptolepines. *Journal of Medicinal Chemistry*, 44 (6), 949-960, (2001)
- [11] Chen J, Dong X, Liu T, Lou J, Jiang C, Huang W, He Q, Yang B, Hu Y. Design, synthesis, and quantitative structure-activity relationship of cytotoxic p-carboline derivatives. *Bioorganic & Medicinal Chemistry*. 17 (9). 3324-3331, (2009)
- [12] Prinsep MR, Blunt JW, Munro MHG. New cytotoxic p-carboline alkaloids from the marine bryozoan, *Cribricellina cribraria*. *Journal of Natural Products*, 54 (4). 1068-1076, (1991)
- [13] Kowalski P, Bojarski AJ, Mokrosz JL. Structure and spectral properties of p-carbolines. 8. Mechanism of the Pictet-Spengler cyclization: An MNDO approach *Tetrahedron*, 51 (9), 2737-2742, (1995)
- [14] Bailey PO, Hollinshead SP, McLay NR, Morgan KM, Palmer SJ, Prince SN, Reynolds CD, Wood SD. Diastereo- and enantio-selectivity in the Pictet-Spengler reaction. *Journal of the Chemical Society, Perkin Transactions J*, 4 (4), 431-440. (1993).
- [15] Kodani S, Imoto A, Mitsutani A, Murakami M. Isolation and Identification of the anti-algal compound, harmaline (1-methyl-p-carboline), produced by the algicidal bacterium, *Pseudomonas* sp, K44-1. *Journal of Applied Phycology*, 14 (2), 109-114, (2002) 192
- [16] Prinsep MR, Blunt JW, Munro MHG. New cytotoxic p-carboline alkaloids from the marine bryozoan, *Cribricellina cribraria*. *Journal of Natural Products*, 54 (4). 1068-1076, (1991)
- [17] Cao R, Peng W, Wang Z, Xu A. p-Carboline alkaloids: biochemical and pharmacological functions. *Current Medicinal Chemistry*, 14 (4), 479-500, (2007) [9] Bringmann G, Feineis D,

- Bruckner R, God R, Grote C, Wesemann W. Synthesis of radiolabelled I-trichloromethyl-1,2,3,4-tetrahydro-p-carboline (TaClo). a neurotoxic chloral-derived mammalian alkaloid, and its biodistribution in rats. *European Journal of Pharmaceutical Sciences*, 28 (5),412-422, (2006)
- [18] Schouten MJ, Bruinvels J. Endogenously formed norharman (p-carboline) in platelet rich plasma obtained from porphyric rats. *Pharmacology Biochemistry and Behavior*, 24 (5),1219-1223, (1986)
- [19] Musshoff F. Formaldehyde-Neuroamin-Kondensatons-Produkte bei chronischen Alkoholikern. *Toxichem & Krimtech*, 62 (3), 79-82, (2018)
- [20] Nemet I, Varga-Defterdavoric L. Methylglyoxal-derived p-carbolines formed from tryptophan and its derivatives in the Maillard reaction. *Amino Acid s*, 32 (2), 291-295, (2019)

Synthetic and Biological Evaluation of 3, 4- Dihydropyrimidin-2-(1H)-ones by using Cobalt Chloride Doped Polyaniline Composite (PANI-Co) as Nano Catalyst

Shivsing R. Ingle^{a*}, Umesh S. Shelke^b, Deepak M. Nagrik^c

^a Department of Chemistry, Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (M.S.) India-443001

^b Department of Chemistry, G. S. Science, Arts and Commerce College, Khamgaon, Buldana (M.S.) India-444303

^c Department of Chemistry, Arts, Science and Commerce College, Ramanandnagar, Burli, (M.S.) India-416308

E-mail:- "shivsingingle@gmail.com"

Abstract:

The present study aimed to use a method for the synthesis of some 3, 4 - dihydropyrimidin-2-(1H) - ones by using Cobalt Chloride Doped Polyaniline Composite (PANI-Co) as Catalyst. The study tried to study the Biginelli reaction can be performed without solvent and with new catalyst or not. To find the effectiveness of the catalyst (PANI-Co), we described a novel protocol for the efficient synthesis of some 3, 4-dihydropyrimidin-2- (1H) - one using aldehydes, alkyl acetoacetate, and urea or thiourea at 80°C under solvent-free conditions by Cobalt Chloride Doped Polyaniline Composite (PANI-Co) as Catalyst. This catalyst is efficient due to its impact as high yields, mild reaction conditions, eco friendly protocol, cost effectiveness and reusability.

The synthesized compounds were characterized by spectroscopic techniques. The synthesized compounds were evaluated for antimicrobial activity. The results showed that these compounds show a remarkable biological activity against all the tested bacteria. We have demonstrated a novel method for the synthesis of substituted dihydropyrimidinones catalyzed by Cobalt Chloride Doped Polyaniline Composite (PANI-Co) as Catalyst.

Keywords: Cobalt Chloride Doped Polyaniline composite (PANI-Co), DHPMs, antimicrobial activities, Biginelli reaction, MIC.

Introduction:

The Italian chemist Pietro Biginelli in 1893 made an attempt to synthesize Dihydropyrimidinones (DHPMs) through multicomponent reactions [1] Biginelli reaction is the multi-component reaction (MCR) used for the synthesis of dihydropyrimidinones/thiones. The 3,4- dihydropyrimidin-2 (1H) ones / thiones (DHPMs) exhibit the antimicrobial activities such as anti-bacterial, anti-viral, anti- hypertensive, calcium channel modulators and Multi-drug

resistance reversal [2- 7]. Biginelli reaction is suffered from minimum yield of products [8]. In the recent year researchers tried to develop the new method to improve the yield of the product by using the different catalyst and reaction conditions. i.e. the use of bismuth(III) nitrate [9], $\text{Al}(\text{NO}_3)_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$ [10], $\text{CuCl}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ [11], RuCl_3 [12], Glutamic acid [13], ZrCl_4 [14], silica sulfuric acid [15], thiamine hydrochloride [16], L-(+)-tartaric acid-dimethylurea [17], polyvinylsulfonic acid [18], imidazole-1-yl-acetic acid [19], $[\text{Al}(\text{H}_2\text{O})_6](\text{BF}_4)_3$ [20], p-TsOH. H_2O [21], H_3BO_3 [22], HClO_4 - SiO_2 [23], $\text{SnCl}_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$ [24], mesoporous silica catalyst, chlorosulfonic acids [25], triphenyl phosphine [26], Al-plated MCM-41 [27], $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$ [28], $\text{CrCl}_3 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ [29], CaCl_2 [30], γ -aminobutyric acid [31], SiO_2 - H_2SO_4 [32], $\text{Ce}(\text{NH}_4)_2(\text{NO}_3)_6$ [33], alumina-supported trifluoromethane sulfonic acid [34], chlorotrimethyl silane [35], NaCl [36], $\text{SrCl}_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ [37], and other reagents have been found to be effective.

However, some of these methods are expensive and harmful to the environment and gives low yields, incompatibility with other functional groups and isolation of product is difficult. Therefore, there is need to develop the low cost, ecofriendly catalyst for the synthesis of 3, 4- Dihydropyrimidin - 2-(1H)-one.

The 3, 4- Dihydropyrimidin - 2-(1H)-one Biginelli compounds [38] has increased the scope in medicinal chemistry. The dihydropyrimidinones exhibit wide range of biological activities such as antibacterial, antiviral, antitumor, and anti-inflammatory actions [39]. Due to its biological activities scientist attracts towards synthetic and biological evaluation of the Biginelli compounds.

The much work is carried out related with the synthetic methodology and biological evaluations of these compounds. The synthesis of industrially important and other nitrogenous biologically active compounds has long been a significant branch of organic synthesis [40-42].

In the present work we have synthesized the some 3, 4- Dihydropyrimidin - 2-(1H)-ones by using Cobalt Chloride Doped Polyaniline Composite (PANI-Co) as the nano Catalyst and studied the antimicrobial activity of these compounds.

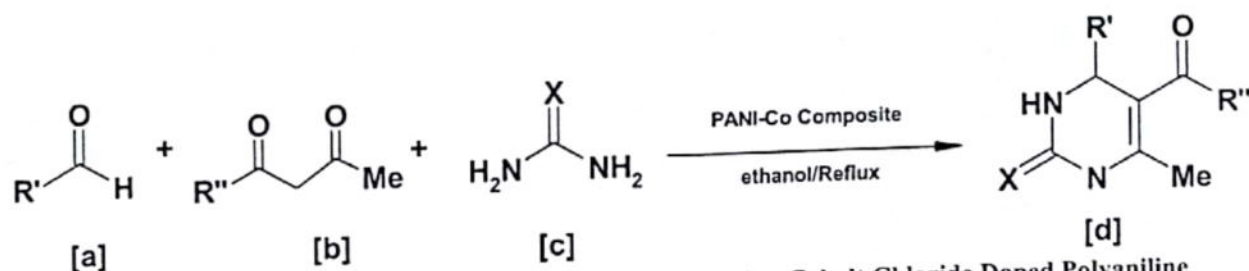

Fig: 1- General Scheme for the synthesis of Biginelli compounds using Cobalt Chloride Doped Polyaniline Composite (PANI-Co) as Catalyst

EXPERIMENTAL

Material:

All chemicals supplied by the Merck (Extra pure) and were used without further purification. IR spectra were recorded on a Perkin-Elmer 1640 FT-IR instrument. The ^1H - and ^{13}C -NMR spectra were recorded on a Bruker DPX-300 NMR machine. Unless otherwise specified, CDCl_3 was used as a solvent. Mass spectra were recorded with a Bruker Daltonic Data Analysis 2.0 spectrometer.

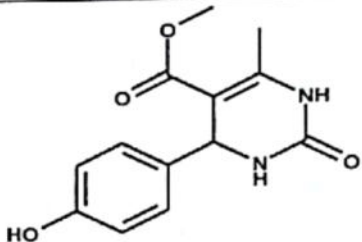
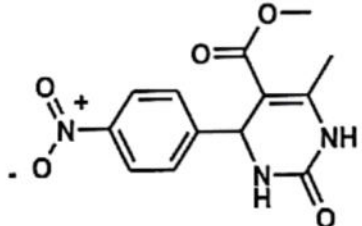
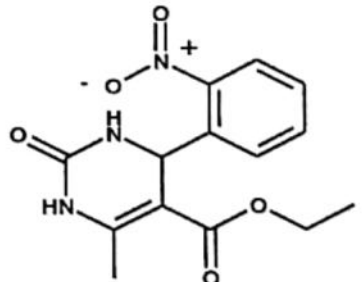
Preparation PANI-Co composite as a catalyst:

The Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) composite as Catalyst was prepared by the chemical doping method. The polyaniline was synthesized by the chemical oxidization method at low temperature (0 to 3°C). Ammonium Persulphate and Hydrochloric Acid has been used as the oxidizing agent as received without further purification. 10 ml Aniline was first dissolve in 2 M 100 ml Hydrochloric Acid (HCl) (Merk). Then this solution is kept in the ice bath below 5°C . Ammonium Persulphate solution (Usually 10%) was added to the above solution with constant stirring for 3-4 hours. Finally the green color polyaniline is formed. It is washed with the hot dilute HCl and dried it in the oven for 24 Hours.

An appropriate amount of the Cobalt Chloride 0.1 M was dissolve in polyaniline (PANI) solution. Doping of cobalt is done by the chemical doping method. For uniform distribution of cobalt to form the Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) composite stirring was continued for 2 hours. PANI-Co composite was formed and confirmed by the instrumental techniques and used as an effective catalyst.

General procedure of synthetic 3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one: A mixture of aromatic aldehyde (1 mmol), 1,3-dicarbonyl compounds (1 mmol), urea or thiourea (1.5 mmol) was prepared. Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) composite (3 mol %) was added as the catalyst. The mixture was dissolved in 2mL of absolute ethanol. The mixture was refluxed for suitable time and the progress of the reaction was monitored by TLC. After completion of the reaction, the catalyst was recovered by filtration, the filtrate was evaporated and the solid was then washed with cold water. The product has been recrystallized with ethanol to get the pure 3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-ones.

Following DHPMs were synthesized:

Compound code	Name of the Compound	Structure of the compounds
BCa	methyl 4-(4-hydroxyphenyl)-6-methyl-2-oxo-1,2,3,4-tetrahydropyrimidine-5-carboxylate or 5-(Methoxycarbonyl)-6-methyl-4-(4-hydroxyphenyl)-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one	
BCb	methyl 6-methyl-4-(4-nitrophenyl)-2-oxo-1,2,3,4-tetrahydropyrimidine-5-carboxylate or 5-(Methoxycarbonyl)-6-methyl-4-(4-nitrophenyl)-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one	
BCc	ethyl 6-methyl-4-(2-nitrophenyl)-2-oxo-1,2,3,4-tetrahydropyrimidine-5-carboxylate or 5-(Ethoxycarbonyl)-6-methyl-4-(2-nitrophenyl)-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one	

BCd	ethyl 4-(2-chlorophenyl)-6-methyl-2-oxo-1,2,3,4-tetrahydropyrimidine-5-carboxylate or 5-(Ethoxycarbonyl)-6-methyl-4-(2-chlorophenyl)-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one	
BCe	ethyl 4-(4-chlorophenyl)-6-methyl-2-oxo-1,2,3,4-tetrahydropyrimidine-5-carboxylate or 5-(Ethoxycarbonyl)-6-methyl-4-(4-chlorophenyl)-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one	
BCf	ethyl 6-methyl-2-oxo-4-phenyl-1,2,3,4-tetrahydropyrimidine-5-carboxylate or (5-(Ethoxycarbonyl)-6-methyl-4-phenyl-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one)	
BCg	ethyl 4-(2-methoxyphenyl)-6-methyl-2-oxo-1,2,3,4-tetrahydropyrimidine-5-carboxylate or 5-(Ethoxycarbonyl)-6-methyl-4-(2-methoxyphenyl)-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-one	

Table 1- List of the biologically evaluated compounds

Reaction conditions: Aldehyde = 10 mmol, urea/thiourea=15 mmol, β -keto-ester =10 mmol, Catalyst = 20 wt. % with respect to wt. of aldehyde, Solvent free, Temp. = 25^oC by using the Cobalt Chloride Doped Polyaniline (PANI-Co) composite (3 mol %) as catalyst. All compounds are well characterized by spectroscopic techniques.

Evaluation of biological activities of 3, 4- dihydropyrimidinones:

The synthesized Biginelli compounds (BCs) i. e. BCa, BCb, BCc, BCd, BCe, BCf and BCg were tested against the bacterial species using cup plate method and their minimum inhibitory concentrations (MIC) were determined by using broth macro dilution method. The organisms used for these method include *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli*, *Shigella dysenteriae*,

Klebsiella pneumoniae, *Proteus mirabilis*, *Salmonella typhi*, *Bacillus subtilis*, *Bacillus megatherium*, *Proteus vulgaris* and *Pseudomonas aeruginosa*.

RESULTS AND DISCUSSION

The antimicrobial activity of Biginelli compounds (BC) i. e. BCa, BCb, BCc, BCd, BCe, BCf and BCg was assessed against the test organisms *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli*, *Proteus vulgaris*, *Bacillus Subtilis*, *Pseudomonas aeruginosa*, *Bacillus megatherium*, *Salmonella typhi*, *Shigella dysenteriae*, *Klebsiella Pneumoniae* and *Proteus mirabilis*. All bacterial species used in present investigation are known human pathogens. The MIC values were determined by serial dilution method. The comparative study of MIC values of the compounds is given in Table-2. The results of sensitivity of various pathogens towards the synthesized Biginelli compounds were tested. The results of sensitivity of pathogens towards the synthesized DHPMs (BCa-BCg) are shown.

For convenience, the compounds were graded as -

- i. Highly active : With MIC values > 3 to 12.5 $\mu\text{g/ml}$
- ii. Moderately active : With MIC values > 25 to $\mu\text{g/ml}$
- iii. Poorly active : With MIC values > 100 – 200 $\mu\text{g/ml}$

Most of the Biginelli compounds show moderate activity with MIC values in the range > 3 to 200 $\mu\text{g/ml}$ towards Gram positive and Gram negative micro-organisms. The compounds BCa and BCg possess highest activity with MIC values 3 to 6.2 $\mu\text{g/ml}$. towards all the bacteria tested.

Compounds→ Microbes↓	BCa	BCb	BCc	BCd	BCe	BCf	BCg
<i>Staphylococcus aureus</i>	12.5	100	3.0	100	6.2	25	50
<i>Escherichia coli</i>	12.5	50	>3.0	25	6.2	12.5	50
<i>Proteus vulgaris</i>	25	100	>3.0	25	>3.0	12.5	6.2
<i>Bacillus Subtilis</i>	3.0	25	6.2	25	>3.0	25	100
<i>Pseudomonas aeruginosa</i>	25	25	6.2	50	6.2	6.2	12.5
<i>Bacillus megatherium</i>	12.5	100	6.2	50	6.2	50	100
<i>Salmonella typhi</i>	100	50	3.0	25	3.0	50	100
<i>Shigella dysenteriae</i>	50	25	3.0	12.5	>3.0	25	50
<i>Klebsiella Pneumoniae</i>	25	100	>3.0	25	3.0	12.5	25
<i>Proteus mirabilis</i>	12.5	25	>3.0	50	6.2	25	50

Table: 2- Comparative study of MIC values of DHPMs against micro-organisms.

Compounds BCb, and BCd were less active towards all the pathogens excepting *Pseudomonas aeruginosa* and *Proteus vulgaris* respectively. Compounds BCg were less active with respect to antimicrobial activity towards used pathogens. The compound BCa, BCc, BCe and BCf is exceptionally sensitive towards *S. dysenteriae*.

CONCLUSION

The Biginelli compounds was found have the considerable antimicrobial activity toward the all the pathogenic bacteria BCa . Where as in case of comounds BCb, and BCd the results were exceptionally appreciable towards the micro- organisms *Pseudomonas aeruginosa*, *Proteus vulgaris*, *Shigella dysenteriae*, *Bacillus subtilis*, *Bacillus megatherium*, *Proteus vulgaris*, *Bacillus subtilis* and *Shigella dysenteriae*.

Acknowledgement

The authors wish to gratefully acknowledge support from the Research Centre, Department of Chemistry, Jijamata Mahavidyalaya Buldana.

References:

- [1] P.Biginelli; Gazz, *Chim. Ital*; **1893**, **23**, 360.
- [2] Yue T., Wang M.X., Wang D.X., Masson G., Zhu J., 2009. Catalytic asymmetric Passerini-type reaction: chiral aluminum-organophosphate-catalyzed enantioselective α -addition of isocyanides to aldehydes. *J Org Chem*. 74(21), 8396–8399.
- [3] Adib M., Sheikhi E., Kavosi A., Bijanzadeh H.R., 2010. Synthesis of 2-(alkylamino)-5-{alkyl[(2-oxo-2H-chromen-3-yl)carbonyl]amino}-3,4-furandicarboxylates using a multi-component reaction in water. *Tetrahedron*. 66(47), 9263–9269.
- [4] Kolla S.R., Lee Y.R., 2012. Efficient one-pot synthesis of β -phosphono malonates and 2-amino-4H-chromen-4-ylphosphonate derivatives by ethylenediamine diacetate-catalyzed three-component reactions. *Tetrahedron*. 68(1), 226–237.
- [5] Wang S.L., Wu F.Y., Cheng C., Zhang G., Liu Y.P., Jiang B., Shi F., Tu S.J., 2011. Multicomponent synthesis of poly-substituted benzo[a]pyrano-[2, 3-c] phenazine derivatives under microwave heating. *ACS Combinatorial Science*. 13(2), 135–139.
- [6] Willy B., Müller T.J.J., 2008. Regioselective three-component synthesis of highly fluorescent 1, 3, 5-trisubstituted pyrazoles. *European J Org Chem*. 24, 4157–4168.

- [7] Heravi M.M., Baghernejad B., Oskooie H.A., Heikmatshoar R., 2008. A novel and facile synthesis of 2-(cyclohexylamino)-6, 7-dihydro-3-aryl-1H-indole- 4(5H)-ones via a one-pot multi-component reaction. *Tetrahedron Lett.* 49(42), 6101–6103.
- [8] Biginelli P., 1893. Aldehyde-urea derivatives of aceto- and oxaloacetic acids. *Gazzetta Chimica Italiana.* 23, 360–413.
- [9] Wang S.L., Wu F.Y., Cheng C., Zhang G., Liu Y.P., Jiang B., Shi F., Tu S.J., 2011. Multicomponent synthesis of poly-substituted benzo[a]pyrano-[2, 3-c] phenazine derivatives under microwave heating. *ACS Combinatorial Science.* 13(2), 135–139.
- [10] Willy B., Müller T.J.J., 2008. Regioselective three- component synthesis of highly fluorescent 1, 3, 5- trisubstituted pyrazoles. *European J Org Chem.* 24, 4157–4168.
- [11] Xu F., Wang J.J., Tian Y.P., 2008. New procedure for one-pot synthesis of 3, 4-dihydropyrimidin-2(1H)- ones by Biginelli reaction. *Synth Commun.* 38(8), 1299–1310.
- [12] De S.K., Gibbs R.A., 2005. Ruthenium(III) chloride- catalyzed one-pot synthesis of 3,4-dihydropyrimidin-2- (1H)-ones under solvent-free conditions. *Synthesis.* 11, 1748–1750.
- [13] Abbasi E., Hatamjafari F., 2013. Glutamic acid as an efficient catalyst for synthesis of dihydropyrimidinones. *Oriental J Chem.* 29(2), 731–733.
- [14] Reddy C.V., Mahesh M., Raju P.V.K., Babu T.R., Reddy V.V.N., 2002. Zirconium(IV) chloride catalyzed one-pot synthesis of 3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-ones. *Tetrahedron Lett.* 43(14), 2657–2659.
- [15] Salehi P., Dabiri M., Zolfigol M.A., Bodaghi Fard M.A., 2003. Silica sulfuric acid: an efficient and
- [16] Mandhane, P.G.; Joshi, R.S.; Nagargoje, D.R.; Gill, C.H. An efficient synthesis of 3,4-dihydropyrimidin- 2(1H)-ones catalyzed by thiamine hydrochloride in water under ultrasound irradiation. *Tetrahedron Lett.* 2010, 51, 3138–3140.
- [17] Gore, S.; Baskaran, S.; Koenig, B. Efficient synthesis of 3,4-dihydropyrimidin-2-ones in low melting tartaric acid-urea mixtures. *Green Chem.* 2011, 13, 1009–1013.
- [18] Rahmatpour, A. Polyvinylsulfonic acid: An efficient, water-soluble and reusable bronsted acid catalyst for the three-component synthesis of 3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-ones/thiones in water and ethanol. *Catal. Lett.* 2012, 142, 1505–1511.

- [19] Kargar, M.; Hekmatshoar, R.; Mostashari, A.; Hashemi, Z. Efficient and green synthesis of 3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-ones/thiones using imidazol-1-yl-acetic acid as a novel, reusable and water-soluble organocatalyst. *Catal. Commun.* 2011, 15, 123–126.
- [20] Litvic, M.; Vecenaj, I.; Ladisic, Z.M.; Lovric, M.; Vinkovic, V.; Filipan-Litvic, M. First application of hexaaquaaluminium(III) tetrafluoroborate as a mild, recyclable, non-hygroscopic acid catalyst in organic synthesis: A simple and efficient protocol for the multigram scale synthesis of 3,4-dihydropyrimidinones by Biginelli reaction. *Tetrahedron* 2010, 66, 3463–3471.
- [21] Saabani, A.; Seyyedhamzeh, M.; Maleki, A.; Hajishaabanha, F. Diketene as an alternative substrate for a new Biginelli-like multicomponent reaction: One-pot synthesis of 5-carboxamide substituted 3,4-dihydropyrimidine-2(1H)ones. *Tetrahedron* 2010, 66, 4040–4042.
- [22] Ismaili, L.; Nadaradjane, A.; Nicod, L.; Guyon, C.; Xicluna, A.; Robert, J.F.; Refouvelet, B. Synthesis and antioxidant activity evaluation of new hexahydropyrimido[5,4-c]quinoline-2,5-diones and 2-thioxohexahydropyrimido[5,4-c]quinoline-5-ones obtained by Biginelli reaction in two steps. *Eur. J. Med. Chem.* 2008, 43, 1270–1275.
- [23] Narahari, S.R.; Reguri, B.R.; Gudaparthi, O.; Mukkanti, K. Synthesis of dihydropyrimidinones via Biginelli multi-component reaction. *Tetrahedron Lett.* 2012, 53, 1543–1545.
- [24] Ashok, M.; Holla, B.S.; Kumari, N.S. Convenient one pot synthesis of some novel derivatives of thiazolo[2,3-b]dihydropyrimidinone possessing 4-methylthiophenyl moiety and evaluation of their antibacterial and antifungal activities. *Eur. J. Med. Chem.* 2007, 42, 380–385.
- [25] Marika Tiberi,^a Cristina Tintori,^a Elisa Rita Ceresola,^b Roberta Fazi,^a Claudio Zamperini,^a Pierpaolo Calandro,^a Luigi Franchi,^a Manikandan Selvaraj,^a Lorenzo Botta,^a Michela Sampaolo,^{b,c} Diego Saita,^{b,c} Roberto Ferrarese,^c Massimo Clementi,^{b,c} Filippo Canducci,^{c,d} Maurizio Botta,^e 2-Aminothiazolones as Anti-HIV Agents That Act as gp120-CD4 Inhibitors, Antimicrobial Agents and Chemotherapy June, 2014, p. 3043–3052
- [26] Debache, A.; Amimour, M.; Belfaitah, A.; Rhouati, S.; Carboni, B. A one-pot Biginelli synthesis of 3,4-dihydropyrimidin-2-(1H)-ones/thiones catalyzed by triphenylphosphine as Lewis base. *Tetrahedron Lett.* 2008, 49, 6119–6121.
- [27] Murata, H.; Ishitani, H.; Iwamoto, M. Highly ordered aluminium-planted mesoporous silica

- as active catalyst for Biginelli reaction and formyl C-H insertion reaction with diazoester. *Phys. Chem. Chem. Phys.* 2010, 12, 14452–14455.
- [28] Tamaddon, F.; Rami, Z.; Jafari, A.A. Synthesis of 3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-ones and 1,4-dihydropyridines using ammonium carbonate in water. *Tetrahedron Lett.* 2010, 51, 1187–1189.
- [29] Zych, A.J.; Wang, H.-J.; Sakwa, S.A. Synthesis and Suzuki-Miyaura reactions of 5-halo-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-ones. *Tetrahedron Lett.* 2010, 51, 5103–5105.
- [30] Akhaja, T.N.; Raval, J.P. 1,3-Dihydro-2H-indol-2-ones derivatives: Design, synthesis, in vitro antibacterial, antifungal and antitubercular study. *Eur. J. Med. Chem.* 2011, 46, 5573–5579.
- [31] Karade, H.N.; Acharya, J.; Kaushik, M.P. An efficient and rapid dehydrogenation of 4-aryl-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-ones (DHPMs) using CAN/HCl. *Tetrahedron Lett.* 2012, 53, 5541–5543.
- [32] Murata, H.; Ishitani, H.; IWamoto, M. Synthesis of Biginelli dihydropyrimidinone derivatives with various substituents on aluminum-planted mesoporous silica catalyst. *Org. & Bio. Chem.* 2010, 8 (5) 1202-1211 .
- [33] Lewis, R.W.; Mabry, Polisar, J.G.; Eagen, K.P.; Ganem, B.; Hess, G.P.
- [34] Arjun, M.; Shridhar, D.; Adharvanachari, M.; Sarangpani, M. An efficient Biginelli one-pot synthesis of new benzoxazole- substituted dihydropyrimidinones and thiones catalyzed by alumina-supported trifluoromethane sulfonic acid under solvent free conditions. *J. Het. Chem.* 2009, 46 (1) 119-123.
- [35] Azizian, J.; Mohammadi, M. K.; Firuzi, O.; Mirza, B.; Miri, R. Microwave-assisted solvent-free synthesis of Bis(dihydropyrimidinone)benzenes and evaluation of their cytotoxic activity. *Chem. Biol. Drug. Design* 2010, 75 (4) 375-380.
- [36] Kolosov, M.A.; Orlov, V.D.; Beloborodov, D.A.; Dotsenko, V.V. A chemical placebo: NaCl as an effective, cheapest, non-acidic and greener catalyst for Biginelli-type 3,4-dihydropyrimidin-2(1H)-ones (-thiones) synthesis. *Mol. Div.* 2009, 13, 5–25.
- [37] Chitra, S.; Devanathan, D.; Pandiarajan, K. Synthesis and in vitro microbiological evaluation of novel 4-aryl-5-isopropoxycarbonyl-6-methyl-3,4-dihydropyrimidinones. *Eur. J. Med. Chem.* 2010, 45, 367–371.
- [38] T.U. Mayer, T.M. Kapoor, S.J. Haggarty, R.W. King, et al.; *Science*; 1999, 286, 971. [8].

C.O.Kappe;. Tetrahedron; 1993, 49, 6937

[39] Croswell, Ken (February 1996). *Alchemy of the Heavens*. Anchor. ISBN 0-385- 47214-5.

[40] Meyer, Daved M.; Cardelli, Jason A.; Sofia, Ulysses J. 1997.

[41] Hamilton, Calvin J. "Titan (Saturn VI)". *Solarviews.com*. Retrieved 2007-12-24.

[42] Nelson, David L. and Michael M. Cox; *Principles of Biochemistry*, ed. 5, W.H. Freeman and Company.2008.

SCHOLARS IMPACT

Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal

ISSN : 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640

Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

UGC Sponsored
One Day National level Conference on

IMPACT OF DEMONETIZATION AND GST ON VARIOUS SECTORS OF INDIAN ECONOMY

In Collaboration with Bank of Maharashtra.

Saturday, 12th January, 2019

Volume-VI, January 2019 (Special Issue)

* CHIEF EDITOR *

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
The B.G.E. Society's

Smt. L.R.T. College of Commerce

Akola- 444001 (M.S.)

Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC

(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

UGC SPONSORED
A ONE DAY NATIONAL LEVEL CONFERENCE ON
IMPACT OF DEMONETIZATION AND
GST ON VARIOUS SECTORS OF INDIAN ECONOMY

Organised by

The B.G.E. Society's

SMT. L.R.T. COLLEGE OF COMMERCE, AKOLA

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

(Reaccredited by NAAC with 'A' Grade and recipient of CPE Status by UGC)
IN COLLABORATION WITH BANK OF MAHARASHTRA

12th January, 2019

Certificate

This is to certify that, Dr./ Mr. / Mrs. जयंत डी. चोरे has attended the
of गौ. से. विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रामगांव UGC SPONSORED, "A ONE DAY NATIONAL LEVEL CONFERENCE ON IMPACT OF DEMONETIZATION
AND GST ON VARIOUS SECTORS OF INDIAN ECONOMY" held on Saturday, 12th January, 2019.
He/She Presented the paper entitled/ Chaired the technical Session/ Delivered Keynote
Address on नोटबंदीचा शेती क्षेत्रावर प्रभाव

Dr. Y. K. Agrawal
Organizing Secretary & I.Q.A.C. Co-ordinator

Dr. S. G. Chapke
Principal & Convener

61.	घस्तू व सेवाकराचा (जीएसटी) कृषी क्षेत्रावरील परिणाम Santosh Nivrutti Ghongade, Udgir, Dist - Latur.	279-282
62.	विमुद्रिकरणाचा सामान्य जनजीवनावरील प्रभाव प्रा. मेधा गजानन कुळकर्णी, (सी.एच.बी.), अकोला.	283-287
63.	घस्तू व सेवा कर : एक आर्थिक आढावा व विश्लेषण प्रा. हर्षदा एस. वाघोणे, अकोला	288-291
64.	विमुद्रिकरण - भारतीय अर्थव्यवस्था प्रतिकूल, अनुकूल परिणाम डॉ. मोनिका जे. साठू, अकोला.	292-294
65.	विमुद्रिकरणाचा शेती क्षेत्रावरील परिणाम - एक कथात प्रा. डॉ. पी. वी. खर्चे, मलकापुर	295-299
66.	नोटवंदीमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम प्रा. आनंद गोमाजी चव्हाण, अकोला.	300-305
67.	नोटवंदीचा शेती क्षेत्रावर प्रभाव प्रा. डॉ. जयंत डी भोरे, खामगांव जि. बुलढाणा.	306-309
68.	विमुद्रिकरणाचा भु - संपत्तीवर झालेला अनुकूल परिणाम प्रा. प्रविण कुळकर्णी मारेगांव जि. चवतमाळ	310-314

(67)

नोटबंदीचा शेती क्षेत्रावर प्रभाव

प्रा.डॉ. जयंत डी पोरे
गो.से.विज्ञान, कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, रामगांव जि. मुलढाणा.

प्रस्तावना :

नोटबंदीमुळे भ्रष्टाचार कर चोरी थांबून काळ्या पैशाच्या उत्पन्नाचा मार्ग कायमचा बंद करण्यासाठी नोटबंदीचा निर्णय घेण्यात येतो. नोटबंदी हे एक अतिशय कठीण काम असून त्यासाठी वेळेवेळी असंख्य उपयोजना कराव्या लागतात. काळपैसा व वनावट चलन यावर आळ घालून डिजिटल व्यवहारांना चालना देण्यासाठी नोटबंदीचा निर्णय घेण्यात आला. भारतात रोख व्यवहाराचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. नोटबंदी केल्यानंतर कॅडीट, डेवीट कार्डद्वारे व्यवहार करण्याचे प्रमाण वाढले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर सकारात्मक परिणाम करणाऱ्या असाच हा निर्णय होय. नोटबंदीचे दुष्णामी परिणाम आता दिसून येणार आहेत. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था बळकट आणि पारदर्शक होईल.

नोटबंदीमुळे भारताचा अर्थव्यवस्थेवर मुख्यता कृषी क्षेत्रावर, अधिकोष क्षेत्रावर, लघु उद्योगावर परिणाम झाला आहे.

नोटबंदीमुळे काही चांगले व काही वाईट परिणाम पण झाले आहे.

नोटबंदीचा शेती क्षेत्रावर परिणाम:

भारत हा कृषी प्रधान देश असून भारताची अर्थव्यवस्था ही जी.डी.पी. स्थूल देशी उत्पादनाच्या दृष्टीने जगातील दहावी तर खरेदी शक्तीच्या दृष्टीने तीसरी आहे.

क्षेत्रांनुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वर्गीकरण.

अ. प्राथमिक क्षेत्र :

कृषी व कृषी आधारित उद्योग धंदे,

ब. द्वितीय क्षेत्र

औद्योगिक उत्पादन संस्था, बांधकाम आणि विजनिर्माती
ब. तृतीय क्षेत्र

वाहतूक, दळणवळण, वॉक विमा, शिक्षण आणि सेवा क्षेत्र

क. चतुर्थ क्षेत्र

उच्च सेवा क्षेत्र, संशोधन तंत्रज्ञान.

या चार भागात विभागली गेली आहे. प्राथमिक क्षेत्रात कृषी व कृषी आधारित उद्योगांमध्ये असून भारतीय अर्थव्यवस्था या भोवती फिरत आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्ये पैकी १८ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहत असून त्यांचा प्रमुख व्यवहार शेती आहे. शेतीच्या विकासावरच त्याचा विकास अवलंबून असतो.

संशोधनाचा उद्देश

१. कृषी उत्पादना संबंधी नोंदाबंदीचा परिणामाचा अभ्यास करणे.
२. नोंदाबंदीच्या निर्णयामुळे कृषी उत्पादनासंबंधी विविध योजनावर होणारे परिणामाचा अभ्यास करणे.
३. कृषी उत्पादनाला हमी भाव न मिळाल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती खालावली आहे याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीते -

१. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचा उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त आहे.
२. नोंदाबंदीमुळे शेतमालाला योग्य भाव मिळत नाही.
३. नोंदाबंदीनंतर शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती मध्ये सुधार करण्यासाठी योग्य प्रयत्न झालेले नाहीत.

संशोधन पध्दती -

वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी एखाद्या विषयाचा सुक्ष्म रितीने समीक्षात्मक अभ्यास करणे होय. या संशोधनासाठी प्रमाणीत केलेल्या पध्दतीला संशोधन पध्दती असे म्हणतात. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी द्वितीय सामुग्रीवर आधारित असून यामध्ये

शेतमजुरांना देण्यासाठी मजुरी म्हणजेच रोख पैसा जवळ नसल्यामुळे शेतातील काम करण्यासाठी मजुर मिळणे कठीण होवुन बसले होते. त्याच प्रमाणे वॅकेव्दारे दिले जाणारे कर्ज व रोख रक्कम ही ताबडतोब मिळत नसल्यामुळे शेतकरी वर्ग आर्थिक अडचणीत आला होता. नोटाबंदीमुळे कृषी क्षेत्रावर दूरगावी आर्थिक परिणाम झालेले आहेत. पाहिजे त्या प्रमाणात त्यावर उपाय योजना करण्यात आलेल्या नाहीत. नोटाबंदीमुळे कृषी व शेतकरी यांच्यावर एकंदरीत वाईटच परिणाम झालेले आहेत.

निष्कर्ष -

1. शेतमालाला प्रतवासी प्रमाणे भाव मिळले नाही
2. शेतक-यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी योग्य त्या उपाययोजना करण्यात आल्या नाहीत
3. शेतक-यांना वॅकांनी पाहिजे त्या प्रमाणात मदत केलेली नाही
4. व्यापा-यांनी शेतक-यांची आर्थिक लुट केलेली आहे.

शिफारसी -

1. नोटा बंदीनंतर वॅकाव्दारे शेतक-यांना कमीत कमी व्याज दरात लवकरात लवकर कर्ज उपलब्ध करुन द्यावे
2. शेतमाला हमी भावाने किंमत मिळवी
3. शेतक-यांना सुधारीत वी विद्याणे खते अनुदानावर देण्यात यावी

संदर्भ -

1. भारतीय अर्थ व्यवस्था - कॅ. डॉ. स.श्री.गु.देसाई , डॉ.सौ.निर्मल भालेराव
2. कृषी अर्थशास्त्र - कविमंडन, विजय, मंगेश प्रकाशन नागपुर
3. दै. लोकमत

प्रामुख्याने पुस्तके, मासिक, वर्तमानपत्र व शासकीय अहवाल तसेच इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

नोटाबंदीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत पडणारा प्रभाव साधारणात खालील प्रमाणे ५०० आणि १००० रु ची नोट बंद होण्यावर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडणारा प्रभाव

सहस्रसंख्या प्रभाव	नकारात्मक प्रभाव
पहिला पक्ष ५०० आणि १००० रूचा नोट बंद झाल्यावर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विदेशातून भारतात नकली नोट वेळार झाल्या.	सर्वसामान्य जनतेला त्रास होईल दुसरा पक्ष
१. जागरण सुविधांमध्ये सुधारणा होईल २. भ्रष्टाचार कमी होईल ३. रोजगार वाढेल ४. बेरोजगारी दूर होईल ५. गरीबी कमी होईल ६. महागाई कमी होईल	विदेशातील टॅक्स चीरिंग पैसा काढू पैसा बँकेत होईल बँकेत होईल सरकार नुकळ पैसा घाढेल ← सरकार निवेश करेल भारताचा कॉन्फिडन्स वाढेल अर्थव्यवस्था सुधारेल

वरील प्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर नोटाबंदीचे चांगले व वाईट परिणाम होतील. भारतात एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा घटत आहे. परंतु शेतीवर रोजगार मात्र एकूण रोजगाराच्या ७० टक्के आहे. शेतीचा विकास करण्याकरीता सरकारी प्रयत्न आवश्यक आहे. नोटाबंदीमुळे कृषी क्षेत्रावर सुध्दा परिणाम झालेला आहे. शेतीमध्ये उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त येतो त्यामुळे शेती करणे परवडत नाही शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पन्नाला हमी भाव मिळत नाही; नोटाबंदीमुळे शेतकरी आपला गांठ व्यापाऱ्याला विकू शकत नव्हते. कारण व्यापाऱ्यांजवळ रोख पैसा नव्हता. ज्या व्यापाऱ्यांजवळ पैसे होते त्यांनी कमी भावाने कृषी उत्पादन खरेदी केले त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान झाले.

त्याच प्रमाणे शेतीसाठी लागणारे खते, फवारणी औषधी, बी बीयाणे, चासाठी रोख पैसा शेतकऱ्यांजवळ उपलब्ध नव्हता त्यामुळे काही जमीनी पडीत राहिल्या जर काही शेतकऱ्यांनी जास्त पैसे देतून संबंधीत बी बीयाणे खते, फवारणी औषधी विकत घेतल्या त्यामुळे सुध्दा शेतकऱ्यांचे आर्थिक पिळपणूक झाली

18-19

International Multidisciplinary Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129

IMPACT FACTOR- 5.98

SCHOLARS IMPACT QUARTERLY

VOLUME-V ISSUE-III July to September 2018

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed,
Quarterly Online and Open Access Journal

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

INSTINCT OF DEMONITISATION

Dr. A. K. Dhanagre
Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khamgaon

Dr. V.R. Gawhale
Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khamgaon

ABSTRACT:

In India, tax to GDP ratio, at around 18 percent, is amongst the lowest in the world, probably because India, as mentioned in the Union Budget of 2017-18, is a tax non-compliant country. Tax evasion and corruption are deterrent to economic growth. Demonetization is the intrepid step taken by the government of India. Tragic issues in India are corruption and terrorism and the foundation origin of these snags are black money. So the black money is singing lead role in dispossession of our country. Demonetisation is a step in ensuring an honest tax regime, better tax collections, and lower dependence on borrowings. So government of India has decided to introduce demonetization of RS.500 and RS.1000 notes on 8th November 2016. The reason behind demonetization of these high denominations notes was, Rs.500 and Rs.1000 notes constitute 86.9% of total currency. This paper is throwing light on the position of black money in India and the effect of demonetization on black money.

Keywords: Demonetization, Black Money, Corruption Dissolute Economy

INTRODUCTION

India was a flourishing nation and the motive of this prosperity was the high ethical values and love for the mother land, citizens of that time try to grow their nation by their determination and influence. The money generation cradles and uses were apparent but now the consequence has changed and the presence of black money in the economy has degenerate the situation of development. To remove the black money curse from the society, the unique experiment with demonetisation, announced on November 8, 2016 by the Prime Minister has established that the Central Government is serious about tackling the menace of corruption. The relentless fight against corruption was further reflected in the Union Budget of February 1, 2017 through restrictions on funding of political parties and on cash transactions; and the current year's budget (2018) includes some extensive provisions to push infrastructure for digitalization as well. The experiment of demonetisation by the Government has largely been successful in educating the masses about the benefits of electronic payments and digitalization. Initially, broadly, demonetisation of high currency notes had a two-fold objective – first, choking the funding channels of militancy and terrorism from across the border and to fight corruption. Since then, in continuing the focus on corruption, government has placed emphasis on digitizing India.

18-19
2

International Multidisciplinary Print & Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129

IMPACT FACTOR- 5.98

SCHOLARS IMPACT QUARTERLY

VOLUME-V ISSUE-IV October to December 2018

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed,
Quarterly Online and Open Access Journal

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

(11)
**DIGITAL INDIA: A STEP TOWARDS
CASHLESS ECONOMY**

DR. V.R. GAWHALE
Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khamgaon

DR. A. K. DHANAGRE
Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khamgaon

Abstract

A cashless transaction in India is an effort to move towards a cashless economy by minimizing the use of physical cash. It does not refer to an outright absence of cash transactions in the economic setting but one in which the amount of cash-based transactions are kept to the barest minimum. It is an economic system in which transactions are not done primarily in exchange for actual cash. It is not also an economic system where goods and services are exchanged for goods and services (the barter system). The ease of conducting financial transactions is probably the biggest motivator to go digital. The study develops a conceptual framework to understand the working of cashless economy, the findings of the study revealed that the introduction of cashless economy in India can be seen as a step in the right direction of economy growth and development. It has been conducted to unravel the challenges and opportunities of cashless economy by promoting electronic money instruments, developing electronic financial infrastructures and spreading digital transaction habits among people. Demonetisation announcement (2016) is a revolutionary move towards the cashless economy in India. The study recommends that more people should start using digital payment methods which will serve a cashless economy or less cash economy.

Key words: Cashless, Payment, Economic Growth and Development

INTRODUCTION:

Transformation into a cashless economy is an international issue and many of the countries already almost become cashless economy. A cashless economy is where financial transactions are not being done in the terms of currency notes, coins or physical cash money. It was in trend by barter age of cashless transaction and other methods of exchange like food crops or other goods (Humphrey, D.B. 2014). However, the new concepts of cashless transactions in cashless economy are made with the help of digital currencies where legal tender (money) is

18-19
24

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR
5.45

ISSN 0976-0377

UGC Approved International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Dr. V. R. Nigam

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

<p>Issue : XVIII, Vol. I Year -IX (Half Yearly) (June 2018 To Dec. 2018)</p>	CHIEF EDITOR	
<p>Editorial Office : 'Gyandeept', R-9/139/6-A-1, Near Vishal School, LIC Colony, Pragati Nagar, Latur Dist. Latur - 413531. (Maharashtra), India.</p>	<p style="text-align: center;">Dr. Balaji G. Kamble Research Guide & Head, Dept. of Economics, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.) Mob. 09423346913, 9503814000</p>	
<p>Contact : 02382 - 241913 09423346913, 09637935252, 09503814000, 07276301000</p>	EXECUTIVE EDITORS	
<p style="text-align: center;">Website</p> <p style="text-align: center;">www.irasg.com</p>	<p>Dr. Aloka Parasher Sen Professor, Dept. of History & Classics, University of Alberta, Edmonton, (CANADA).</p>	<p>Dr. Laxman Satya Professor, Dept. of History, Lokhevan University, Loheavan, PENSULVIYA (USA)</p>
	<p>Dr. Huen Yen Dept. of Inter Cultural International Relation Central South University, Changsha City, (CHINA)</p>	<p>Bhujang R. Bobade Director, Manuscript Dept., Deccan Archaeological and Cultural Research Insititute, Malakpet, Hyderabad. (A.P.)</p>
<p>E-mail : interlinkresearch@rediffmail.com visiongroup1994@gmail.com mbkamble2010@gmail.com drkamblebg@rediffmail.com</p>	<p>Dr. Omshiva V. Ligade Head, Dept. of History, Shivjagruti College, Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)</p>	<p>Dr. Sadanand H. Gone Principal, Ujwal Gramin Mahavidyalaya, Ghonsi, Dist. Latur. (M.S.)</p>
	<p>Dr. G.V. Menkudale Dept. of Dairy Science, Mahatma Basweshwar College, Latur, Dist. Latur.(M.S.)</p>	<p>Dr. Balaji S. Bhure Dept. of Hindi, Shivjagruti College, Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)</p>
<p>Publisher : Jyotichandra Publication, Latur, Dist. Latur.-415331 (M.S.) India</p>	DEPUTY-EDITORS	
	<p>Dr. S.D. Sindkhedkar Vice Principal PSGVP's Mandals College, Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)</p>	<p>Veera Prasad Dept. of Political Science, S.K. University, Anantpur, (A.P.)</p>
<p>Price: ₹ 200/-</p>	<p>Dr. C.J. Kadam Head, Dept. of Physics Maharashtra Mahavidhyalaya, Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)</p>	<p>Johrabhai B. Patel, Dept. of Hindi, S.P. Patel College, Simaliya (Gujrat)</p>
	CO-EDITORS	
	<p>Sandipan K. Gaike Dept. of Sociology, Vasant College, Kej, Dist. Beed (M.S.)</p>	<p>Dr. Shivaji Vaidya Dept. of Hindi, B. Raghunath College, Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)</p>
	<p>Ambuja N. Malkhedkar Dept. of Hindi Gulbarga, Dist. Gulbarga, (Karnataka State)</p>	<p>Dr. Shivanand M. Giri Dept. of Marathi, B.K. Deshmukh College, Chakur Dist. Latur.(M.S.)</p>

Infrastructure and Economic Development in India

Dr. V. R. Gavhale

Dept. of Commerce,

G. S. College,

Khamgaon, Dist. Buldana

1

Research Paper - Commerce

India is an ancient land. The nature has a very favourable attitude towards it and unveiled itself in its all forms and make this land wealthy and affluent with all the natural resources. One of the major factors of economic development in natural resources. Economist like Jacob viner, William Baumol and Arther Levis have provided great importance in natural resources of a country for its development. In his classical argument Maths (1798) exemplifies that natural resources, pollution and other environmental considerations are critical to the possibilities for long run economic growth, as the amounts of oil and natural resources on earth are fixed, any attempt to embark on a path of perpetually rising output will eventually deplete those resource. The journey of fire to nuclear energy, wheels to the technological and industrial development of the most modern industries are to be based on the Nano Technology, and the nature dependent cultivation to the most ultra modern focus of cultivation base on the stem technology and the use of ultra modern agriculture Machinery. The present paper provides how infrastructure plays a dynamic role to fulfill their growth targets as well as achieving higher living standards of their mass population.

The economic development in India followed socialist inspired policies for most

18-19
25

IMPACT FACTOR
4.95

37-08-2018-210870 ISSN 2231- 6671
International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVI, Vol. - I
Year - VIII, (Half Yearly)
Aug. 2018 To Jan. 2019

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913/09503814000
07276305000/09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sunanda Rodge
Principal
Govt. B.Ed. College,
Nanded, Dist. Nanded (M.S.)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Institute,

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G. V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S.)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kallash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabl Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

3

Cost Effectiveness of HRM in Small and Medium Industries

Dr.V. R. Gavhale
Dept. of Commerce,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana

Research Paper - Commerce

ABSTRACT

A learning of Human Resource Management is a made within Small and Medium Industries located in Western Maharashtra State industrial estate. The overcome of the learning indicates that the greater part of the units perform not have any human resource policy in place of Maharashtra. However, they follow equivalent Human Resource practices like Recruitment process, Selection process, Training performance, performance appraisal reparation, Grievance reprisal and soon in a random and subjective method. This paper suggested a professional come within reach of to various magnitude of human resource management in the light of an assortment of constraints the small and medium industries come across Maharashtra. The Human Resource enlargement has a put up the shutters connection with socio-financial enlargement in the social order. The situation creates the chance to obtain important steps to hold up program for their doing well growth and possibly will give confidence the company to provide the training for human resources of employees, informing the manual labor marketplace for a superior

URA

UGC Approved International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Dr. V. B. J. 210810
**UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS**

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XVII, Vol. IV
Year - IX (Half Yearly)
Sept. 2018 To Feb. 2019

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Prof Jarachand B. Yadav
Dept. of Economics,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Balaji Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institute
of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Faculty of Law & Letters,
University of Ryukyus,
Okinawa, (Japan).

Prashant Kshirsagar
Dept. of Marathi,
Vasant Mahavidyalaya
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surgery
Association,
Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi, SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD
College, Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded (M. S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli. (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur. (M.S.)

2

Impact of Digital Payment System on Indian Economy

Dr. V. R. Gavhale

Dept. of Commerce,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana

Research Paper - Commerce

Introduction:

Digital payments are a crucial enabler for Smart Cities and could contribute significant benefits to citizens, businesses, Governments (central / state / local) and the economy as a whole. It helps in reducing cost of cash and inefficiencies, provides convenience, enables real time reporting and increases transparency in the payment transactions. Due to the efforts undertaken by the Government of India, digital payments have grown multi-fold in the recent past.

Evolution and growth of payment instruments

While first generation payment instruments like cash, cheques, RTGS, NEFT continue to be the backbone of the Indian payments landscape, trends over the last few years have clearly indicated the propensity of Indian consumers to gravitate from traditional paper instruments (cash, cheque and ATM cash transactions) towards newer digital payment modes. This transformation is evident through the diminishing contributions of paper clearing transaction value to the overall retail transaction value (excluding cash), from 66% in FY'14 to only 38% in FY'17. For the same period, retail electronic transactions (comprising of ECS, NEFT, IMPS and NACH) have shown

15/19
6

International Multidisciplinary Print & Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129

IMPACT FACTOR- 5.98

SCHOLARS IMPACT QUARTERLY

VOLUME-VI ISSUE-I January to March 2019

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed,
Quarterly Online and Open Access Journal

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

IMPACT OF DEMONETIZATION ON INDIAN ECONOMY

DR. V. R. GAWHALE

Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khamgaon

Abstract

Demonetization has offered both challenges and opportunities in the digitization of the Indian economy.

The government has implemented a major change in the economic environment by demonetizing the high value currency notes – of Rs 500 and Rs 1000 denomination on 8th Nov.2016. Demonetization refers to Withdrawal of a particular form of currency from circulation. Demonetization is the act of stripping a currency unit of its status as legal tender. It occurs whenever there is a change of national currency; The current form or forms of money is pulled from circulation and retired, often to be replaced with new notes or coins. Sometimes, a country completely replaces the old currency with new currency. The main objective of this paper is to study the impact of demonetization on Indian economy and system. The paper is based on the secondary data. The secondary data was collected from various published sources like reports, magazines, journals, newspapers and websites etc. This paper concludes the impact of recent demonetization on the Indian system. The currency is demonetized third time by the present Modi government. This is the bold step taken by the govt. for the betterment of the economy and country. Demonetization works as a cleaning agent and can produce many good things for society.

Keywords: demonetization, economy, economic environment

Introduction

Demonetizing is Progressive shift to a cashless economy with a greater focus on electronic transactions is being envisaged. Demonetization is a radical monetary step in which a currency unit's status as a legal tender is declared invalid. This is usually done whenever there is a change of national currency, replacing the old unit with a new one. Demonetization is the act of stripping a currency unit of its status as legal tender. The current form or forms of money is pulled from

**DR. MAHESH S.
GAIKWAD**

Associate Professor,
G. S. Science, Arts &
Commerce College,
Khamgaon

**National Seminar on
Use of ICT in Teaching, Learning and Evaluation
(7th January to 8th January 2019)**

**M.S.P. Arts, Science and K.P.T. Commerce College,
Manora Dist. Washim Maharashtra, India.**

TEACHING OF COMMERCE WITH ICT: A NOVEL APPROACH

ABSTRACT

ICT has transformed the ways human beings communicate as well as do things. It has widely impacted different sectors like tourism, transportation, telecommunication, governance, etc. In education also, it is playing a vital role from admission process to evaluation process. It has significantly revolutionized teaching process. It has made teaching more interesting, interactive, collaborative and useful by enriching the teaching methodology of almost every subject including commerce. Unfortunately, teachers of commerce seldom realize the importance of ICT in teaching of commerce and so hardly utilize ICT during teaching and thus generally teach commerce by using lecture method with a little or no help of ICT. So, the present paper is a humble attempt to understand the novel approach of teaching of commerce with ICT, highlighting on the relevance of ICT in teaching of commerce and on the suggestions for promotion of ICT in teaching of commerce for the betterment of teachers as well as students.

Keywords: Teaching of Commerce, ICT

Introduction

We are truly living in an ICT (Information and Communication Technology) inspired digital society and digital economy. Now-a-days, ICT has become talk of the day. Everybody, from street vendors to governments, from students to academicians, from daily wage to corporate, has embraced ICT with open hands and heart, be it smart phones, internet or computers. Today, India also, like many other countries, is embracing ICT in most of arenas especially education as education is experiencing more positive changes in its system because of the use of ICT. "Research proves that appropriate use of ICT can catalyze the paradigmatic shift in both content and pedagogy that is at the heart of education reform in the 21st century" (Bransford, 1999). With the help of ICT, many Indian educational institutions are digitalizing a gamut of educational services not only of teaching but also of administration. Some of such online and offline digitalized form of services are delivering lectures, providing study material, marking attendance of students and teachers, giving admission, accepting fee,

conducting examination, doing evaluation, declaring results, maintaining records, issuing books from library using barcodes, communicating with students and teachers, etc. The UGC Notification (Minimum Standards & Procedure for Award of M. Phil. / Ph.D. Degree, Regulation, 2009) dated 1st June 2009 has also mandated submission of electronic version of theses and dissertations by the researchers in universities with an aim to facilitate open access to Indian theses and dissertations to the academic community world-wide. Online availability of electronic theses, through centrally-maintained digital repositories, not only ensures easy access and archiving of Indian doctoral theses but will also help in raising the standard and quality of research. This would overcome serious problem of duplication of research.

To be precise, ICT is playing a vital role in each and every endeavour of education, especially teaching. It has made teaching more interactive and collaborative setting aside the monotonous traditional teachers-speaking and students-listening approach. It has brought positive revolutionary

changes in the teaching methodology of many teachers of many subjects. But unfortunately, teachers (Teachers of commerce) hardly utilize ICT in teaching of commerce and thus teach commerce, a practical subject, in a theoretical manner by using just lecture method only, without giving any practical knowledge i.e. hands-on experience of the subject. It leads to inadequate learning experience in students (students of commerce) resulting in low employability not only of graduates but also of even among post-graduates. They face difficulties not only to get any job but also to start any business. In their daily life, they feel problem in dealing with banks, insurance companies, broking firms, sales tax/income tax departments, etc. This vicious cycle of ignorance about practical knowledge of commerce needs to be stopped. With the uses of ICT, a lot can be done to bring improvement in the teaching of commerce. So, let's understand the novel approach of teaching of commerce with ICT, highlighting on the relevance of ICT in teaching of commerce and on the suggestions for promotion of ICT in teaching of commerce for the betterment of

Commerce

Commerce is a very broad subject. It is related with the commercial or economic education as it focuses on knowledge and skills that make students successful businessmen, financial analysts, bankers, accountants, IFAs, etc. It is a very important subject as it transforms students from simple and ordinary persons to extraordinary entrepreneurs who are able not only to earn their own livelihood and to lead a graceful life but also to provide livelihood to others by running big businesses and thus by generating millions of jobs for millions of unemployed people. It is such a comprehensive subject, comprising of theory as well as practical, that it has been described differently by different scholars so there is no single universally accepted definition of commerce. Let's have a look on some of the definitions given by the following scholars:

H. G. Shield: "Real commerce education is economic education-economic education, not of academic sort, long on theory and short of facts, but economic education which will give the student knowledge of the basic realities of business life and relationships. The basic science of business is economics and without a through grounding and

awareness of economic problems much of the material included in secondary school."

Nicholas: "Commerce is kind of training which prepares the individuals to enter business occupations to achieve their primary aims."

ICT

ICT is an umbrella term that encompasses all communication technologies such as internet, wireless networks, cell phones, satellite communications, digital television, etc. that provide access to information. It is also such a comprehensive term, consisting of theory as well as practical, that it has been described differently by different scholars so there is no single universally accepted definition of commerce. Let's have a look on some of the definitions given by the following scholars:

Blurton: "ICT is an accepted acronym of the word information communication technology. It is a diverse set of technological tools and resources used to communicate and to create, disseminate, store and manage information."

Daintith: "A branch of engineering dealing with the use of computers and telecommunications equipment to store, retrieve, transmit and manipulate data."

Relevance of ICT in Teaching of Commerce

ICT is very much relevant in teaching (teaching of commerce). It has the capability and potential to make teachers more self-sufficient, more capable, more competitive, more updated, more social, etc. in the following ways:

- It makes teachers' task of teaching more easy, interesting and innovative by incorporating multimedia (images, videos, colors, animation, etc.) besides just plain text.
- It enables teachers to help students to retain the learnt material for a longer time by involving multiple senses of students like touch, visual and auditory.
- It helps teachers to present their teaching material in a systematic way by using PPTs (Power Point Presentations) so that they may not stray away from their topic while teaching students.
- It helps teachers to record their lectures by availing recorders so that students may listen to them as many times as they wish to understand the matter clearly and deeply as per their needs.

- It improves teachers' on-campus and off-campus communication with students by offering a variety of mediums of communication like instant messaging, social media, e-mail, video conferencing, etc. to suit their needs.
- It makes teachers' teaching process economical in terms of time, money and energy by providing mike, speakers, LCD, projectors, recorded videos of lectures, etc. to handle a large number of students at the same time.
- It enables teachers to help students in drill and practice of difficult portion of commerce by providing various teaching modules of commerce using CAI (Computer-Assisted Instructions).
- It helps teachers not only in drafting, organizing and maintaining various documents easily and effectively by offering special features of MS Office like editing, spelling check, alignment, font coloring, font size and many more but also in saving their precious time by providing the search option for finding the exact location of the file, in case they forget it.
- It ensures teachers about the safety of their official confidential data by providing passwords, login access, etc. to prevent unauthorized access to it.
- It helps teachers to do research work in a better way with more accuracy and convenience by providing various accounting software like SPSS, MS Excel, etc.
- It helps teachers to keep themselves aware about the updated rules and regulations issued by various organizations (RBI, SEBI, IRDA etc.) and government ministries (Finance, Commerce, Corporate Affairs etc.) by visiting their websites.
- It enables teachers to enhance their understanding towards the latest development of commerce taking place in their own as well as in other countries of the world by establishing and maintaining their professional networks across the whole world by availing the mediums of social networking sites, mobile apps (Whatsapp etc.), emails, video conferencing, etc.

- It enables teachers to give students the practical knowledge of the following aspects of commerce:

Suggestions for Promotion of ICT in Teaching of Commerce

“A teacher can never truly teach unless he is still learning himself. A lamp can never light another lamp unless it continues to burn its own flame.”

Rabindra Nath Tagore To inspire students to adopt ICT in learning, teachers will have to adopt it first in teaching in true letters and spirit. The following suggestions may be advocated for the promotion of ICT among teachers of commerce so that they may be able to exploit its benefits judiciously in teaching of commerce:

- Teachers may be sensitized towards use of ICT in teaching of commerce through seminars, conferences, workshops so that they may adopt positive attitude towards the use of ICT in teaching of commerce.
- Teachers may be helped out for clearing and removing their doubts about the safety of ICT particularly in case of net-banking and e-commerce so that they may take full advantage of it in teaching of commerce without any hesitation and fear.
- Teachers may be given adequate training of ICT so that they may use it judiciously in teaching of commerce.
- Teachers may be guided to come forward first to make themselves familiar and comfortable with the latest happenings of ICT in commerce- be it online-shopping, online-banking, online-payment of bills of electricity, water, telephones, credit cards, etc. so that later on they may teach and inspire students to learn and utilize these upcoming new trends of commerce in true sense.
- Teachers may be provided digital infrastructure by installing computer systems in class rooms, computer labs, libraries, faculty hostels, senate hall, teachers' rooms etc. so that they may start using them frequently.
- Teachers may be provided 24*7 free and fast-paced Wi-Fi internet facilities so that they may access it any time without any inconvenience.
- Teachers may be provided accounting software like Tally and research software like SPSS to

have a hands-on experience of using them so that they may use them properly in their daily life and may teach the same to students.

- Teachers may be encouraged to visit the websites of important organizations like RBI, SEBI, ICAI, Finance Ministry, HRD Ministry, UGC, etc. for getting information related to latest developments of commerce so that they may update themselves and their students with the latest data.
- Teachers may be inspired to visit frequently the websites of those prominent universities and institutions of repute in India and in abroad that are very much dedicated to commerce like Shri Ram College of Commerce, etc. so that they may have updated information about latest happenings in the field of commerce taking place in these organizations.
- Teachers may be encouraged to download mobile applications related to business newspapers, subject dictionaries, etc. so that they may become e-readers.
- Teachers may be encouraged to use digital stationary like e-paper for writing so that they may become habitual of using it instead of using just paper stationary and thus may go digital day by day.
- Teachers may be given research works/projects on latest developments of commerce like e-commerce, m-commerce, etc. so that they may explore them minutely in a systematic way and thus may teach the same to students.
- Teachers may be allocated adequate free time in the school time-table so that they may spare some time for the acquisition, maintenance and development of ICT skill-sets during school time itself.
- Teachers may be allocated adequate funds so that they may utilize them for the acquisition, maintenance and development of digital resources required in teaching of commerce.

Conclusion

ICT is playing a very important role in each and every endeavour of education. It is helping in executing distant education effectively. It is helping in research work also not only by inviting research papers for seminar/ conferences, etc. through websites but also by publishing and sharing them online. Realizing the benefits of ICT in education, today, many educational institutions are providing Wi-Fi facility to their teachers and students for utilizing the available services of ICT. UGC has also asked all universities to start online admission process from the session 2016-17. But the area of education which is extremely influenced by ICT is teaching. It has revolutionized teaching by modifying instruction strategies of many subjects including commerce. Unfortunately, teachers of commerce seldom realize the importance of ICT in teaching of commerce and so hardly utilize ICT during teaching and thus generally teach commerce by using lecture method with a little or no help of ICT. So, the present paper focuses on the relevance of ICT in teaching of commerce and on the suggestions for promotion of ICT in teaching of commerce for the betterment of teachers as well as students. Thus, it recommends teaching of commerce with ICT to make the teaching of commerce more effective, more useful, more practical and ultimately more successful.

References

- Blurton, C. (1999). New Diversion in Education: UNESCO's World Communication 1992-2000. Paris: UNESCO, 41-61.
- Bransford, J. (ed). (1999). How people learn: Brain, Mind, Experience and School. Washington, DC: National Research Council.
- Kothari, D. S. Education Commission (1964-1966). Ministry of Education: New Delhi.
- Monga, V. (2009). Teaching of Commerce. Patiala: Twenty First Century Publications.
- <http://shodhganga.inflibnet.ac.in>
- Singh, Y. K. (2005) Teaching of Commerce. A.P.H. Publishing Corporation: New Delhi.
- <https://collegeassignments.wordpress.com>

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640

Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

UGC Sponsored
One Day National level Conference on

IMPACT OF DEMONETIZATION AND GST ON VARIOUS SECTORS OF INDIAN ECONOMY

In Collaboration with Bank of Maharashtra.

Saturday, 12th January, 2019

Volume-VI, January 2019 (Special Issue)

✳ CHIEF EDITOR ✳

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
The B.G.E. Society's

Smt. L.R.T. College of Commerce
Akola- 444001 (M.S.)

Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC

Scanned with (Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)
CamScanner

31.	Impact of Demonetization And GST On Various Sectors of Indian Economy Miss. Neha R. Verma, Akola.	138-144
32.	Impact of Goods And Service Tax On Overall Society Mrs.Nidhi Gaurav Awasthi, Akola.	145-149
33.	Business Plan for the Banking Sector Prof. Pradeep B. Meshram, Shegaon.	150-151
34.	A Study On Impact of Demonetization On Cashless Payment And Shopping Dr. D.V. Ingle, Akola.	152-156
35.	Impact of Demonetization On Common People Dr. Archana Pramod Khandelwal, Akola.	157-162
36.	A Study On Career Planning of Post Graduate Student Studying In S.R.T.M.U. Nanded Campus Maharashtra Dr. Balaji S. Mudholkar, Nanded.	163-168
37.	Impact of GST On Local Taxes With Special Reference To Nagar Palika In Amravati District Dr. Dinesh P. Bele, Dr. Manoj M. Pimple, Amravati.	169-173
38.	GST Impact On Financial Services Sector Dr. Mahesh S. Gaikwad, Khamgaon.	174-176
39.	Impact of Demonetization On NPA Position In Public Sector Banks Dr. Yogesh S. Ingale, Dr Arun G. Harne, Amravati	177-182
40.	Impact of Demonetization On India's Real Estate Sector Dr. Jyoti H. Lahoti, Akola.	183-186

38

GST IMPACT ON FINANCIAL SERVICES SECTOR

DR. MAHESH S. GAIKWAD

Associate Professor

G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon.

ABSTRACT

From the Indian Indirect Tax perspective, the most awaited year of the decade i.e. year 2017 is within a touching distance marking the implementation of a complete indirect tax revolution viz GST. Tax base of the Indian Financial Service sector is already substantially exploited by the government. Such wide tax base brings along with it several complications with respect to coverage of subject transaction under the bracket of tax levy. It is important to understand and evaluate the implications that a new legislation might have on the existing complications under the current regime. Accordingly, the new legislation in the form of GST should try and resolve the existing complications rather than increase the complexity further.

KEYWORDS – GST, financial sector, Tax.

Introduction

From the Indian Indirect Tax perspective, the most awaited year of the decade i.e. year 2017 is within a touching distance marking the implementation of a complete indirect tax revolution viz GST. After almost three decades from the time MODVAT was first introduced in India back in 1986 followed by gradual steps taken by government to facilitate seamless flow of CENVAT across excise and service tax that followed by the negative list regime under service tax, the need of the hour viz. GST looks on track for April 2017 implementation going by the strong intent of the present government. Though the industry preparedness for GST is far from being satisfactory, what needs to be seen is the impact (either positive or negative) that GST would bring in once implemented and how quickly the industry adapts to the changed scenario.

Since the financial sector in our country is highly regulated, a company engaged in rendering financial service in India has to comply with several regulations under different laws apart from compliance under indirect tax laws. Tax base of the Indian Financial Service sector is already substantially exploited by the government. Such wide tax base brings along with it several complications with respect to coverage of subject transaction under the bracket of tax levy. Now, with the government promising that GST would usher in economic growth leading to a spurt in economic activity, let us analyze the impact that GST might have on the financial sector with focus on certain financial services and whether it would resolve the complications prevailing under the present legislation.

Recent complications under the Financial Sector from Indirect Tax perspective

1. Collateralized Borrowing and Lending Obligation ('CBLO')

CBLO is a RBI backed Money Market Instrument backed by Gilts as collateral. It is an obligation to the borrower of funds to return the money borrowed at a specified future date along with interest. Further, it creates a charge on the collaterals deposited by the borrower of funds with Clearing Corporation of India Ltd (referred as "CCL") which acts as a Clearing House. Over the years, the revenue department has tried and failed to tax the fees/discount/interest portion on CBLO by contending that it shall be construed as 'purchase underlying collateral at a discount' which is a taxable event under service tax and not in the 'nature of Interest' which is construed as 'transaction in money', thus excluded from the definition of service tax.

2. GST implication on CBLO

As per the Model GST Law, services have been defined as 'anything other than goods'. Thus a cursory look over the definition of services directly puts everything other than goods under the ambit of services.

In current scenario, service tax under financial sector is levied on all fee-based activities which include various types of charges such as transactions fees, processing fees, etc. However, income from fund based activities such as interest, investment and asset financing and propriety trading are largely outside the tax net. Thus, it would be important that a clear distinction be made between fee based and fund based activities and transactions pertaining to fund based activities are excluded from the levy of GST. If such demarcation is not made, revenue earned through instruments like CBLO might come under the bracket of GST, this time at a rate higher than the current one.

3. Sale of shares of a Private Limited Company

Impact under current legislation Under the Finance Act, 1994 ('Act'), 'securities' as defined under section 65B(43) has the meaning assigned to it in clause (h) of section 2 of the Securities Contract (Regulation) Act, 1956 (42 of 1956) ('SCRA').

Securities is defined under SCRA as "shares, scrips, stocks, bonds, debentures, debenture stock or other marketable securities of a like nature in or of any incorporated company or other body corporate; As reiterated in the pronouncement given in *Dahiben Umedbhai Patel And Others vs Norman James Hamilton And Others (Bombay High Court) APPEAL NO. 42 OF 1979 IN SUIT NO. 487 OF 1972 AND APPEAL NO. 136 OF 1979 IN SUIT NO. 173 OF 1974 [08.12.1982]* it is understood that, it can be interpreted that since shares of a private limited company are not marketable, they would not fall under the ambit of definition of securities of SCRA. Consequently, this would mean that the said shares shall also not form part of definition of securities under the Act. This would further mean that the said shares shall also not form part of the definition of goods as per section 65B (25) of the Act. On deriving the said conclusion, the transaction of sale of shares of a private limited company would become taxable under the Act in the absence of any specific entry under the Negative/Exemption List in relation to the said transaction. The tax outgo that an assessee might face in respect of the said transaction would be enormous considering that the amount involved in such transactions is usually huge.

However, what can be debated is that the definition of goods under service tax should be borrowed from The Sale of Goods Act, 1930 since it clearly states that goods includes stocks as well as

shares as compared to the present definition under service tax which states that goods includes securities. The authorities cannot levy service tax on goods as that would be ultra vires the constitution.

GST Impact on sale of shares of a Private Limited Company

Currently shares are specifically excluded from the definition of goods under the Value Added Tax (referred as 'VAT') laws of all the states. On the flip side, securities are included under the definition of goods under the Act. The Model GST Law has as it is borrowed definition of 'goods' from the current provisions of service tax law thereby covering 'securities' under its ambit. However, 'securities' per se is not defined under the said Model GST Law. Since, GST is a tax on supply of goods and services what needs to be seen is whether sale of shares find a specific exemption from the levy of GST. In case no such exemption is provided the same would result in a GST impact, this time at a rate much higher than the prevailing rate. Such scenario would heavily curb transfer of shares in the industry that would restrict operations to a significant extent.

Conclusion

It is important to understand and evaluate the implications that a new legislation might have on the existing complications under the current regime. Accordingly, the new legislation in the form of GST should try and resolve the existing complications rather than increase the complexity further. Apart from a simplified tax administration and structure, it is important that government plays a proactive role in framing GST legislation and addresses the concerns of the industry players in a way that this implementation of the biggest ever indirect tax reform in the country turns out to be a win-win situation for everyone.

References

1. Source: http://www.taxindiaonline.com/RC2/inside2.php3?filename=bnews_detail.php3&newsid=27350
2. Basics of GST by Nitya Tax Associates.
3. A Complete Guide to Goods and Services Tax -Second Edition Ready Reckoner in Q & A Format by Sanjiv Agarwal
4. Comprehensive book on INDIRECT TAX LAWS by CA. Pushendra Sisodia
5. Handbook of GST in India: Concepts and Procedures-3rd Edition by Rakesh Garg

Dr. D. S. Talwar
Principal

SCHOLARS IMPACT

Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

UGC Sponsored
One Day National level Conference on

IMPACT OF DEMONETIZATION AND GST ON VARIOUS SECTORS OF INDIAN ECONOMY

In Collaboration with Bank of Maharashtra.

Saturday, 12th January, 2019

Volume-VI, January 2019 (Special Issue)

ज्ञान-विज्ञान विभूषण
University Grants Commission

* CHIEF EDITOR *

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

: Organised by :

The B.G.E. Society's

Smt. L.R.T. College of Commerce

Akola- 444001 (M.S.)

Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC

(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

(58)

भारतातील लहान व्यवसायीकांवर झालेला नोटबंदीचा परिणाम

डॉ. केशव सुर्यभानसा गुल्हाने

सा. प्राध्यापक (वाणिज्य)

गो. से. विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खामगांव.

प्रस्तावना :

8 नोव्हेंबर 2016 रोजी संध्याकाळी मा.पंतप्रधान श्री. नरेंद्रजी मोदी यांनी घेतलेल्या नोटबंदीच्या निर्णयाने भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आणि अर्थव्यवस्थेमधील सामान्य जनतेवर त्याचा विपरीत परिणाम झालेला आपण पाहीला आहे.

भारतात सर्वप्रथम 1946 ला नोटबंदी करण्यात आली होती. आणि दुसरी नोटबंदी 1978 ला मोरारजी देसाई यांच्या सल्यानुसार झाली. आणि तिसरी नोटबंदी 8 नोव्हेंबर 2016 रोजी मा.पंतप्रधान श्री नरेंद्रजी मोदी यांनी केली. नोटबंदीमुळे काळापैसा, नकली नोटा, भ्रष्टाचार याला आळा बसेल आणि भारताची अर्थव्यवस्था मजबुत होईल या उद्देशाने नोटबंदी करण्यात आली होती.

नोटबंदीचे उद्देश :

- 1) भ्रष्टाचार कमी करणे
- 2) काळा पैसा बाहेर काढणे
- 3) नकली खोटया नोटा बाहेर काढणे
- 4) कॅशलेस अर्थव्यवस्था

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी नोटबंदी अर्थात 500 आणि 1000 च्या नोटा व्यवहारातून बंद केल्या आणि एका मोठ्या त्रासाला सुरवात झाली. यामधुन अजूनतरी संमिश्र असे परिणाम दिसून आले नाही. मात्र नोटबंदी यशस्वी झाली असे पुर्णपणे म्हणता येणार नाही. कारण या बंदीचा मोठा परिणाम बाजारात दिसून आला आहे. त्यामध्ये रोज रोखीने होणारे व्यवहार त्याच्यावर फार मोठा फटका बसला आहे. नोटबंदी झाली आणि रोख व्यवहारावर अचानक फार मोठा परिणाम दिसून आला. त्यामध्ये घराजवळील दुकानदार असो वा भाजीपाला विक्रेता असो यांच्या व्यवसायावर या नोटाबंदीचा विपरीत परिणाम दिसून आलेला आहे. त्याने रोजची होणारी विक्री नोटबंदीमुळे कमी झाली, तर घरातील गृहीणीवर सुध्दा त्याचा फटका बसला आहे.

नोटबंदी करताना देशातील आर्थिक व्यवहार मोठ्या प्रमाणात ऑनलाईन करायचे असे सरकारचा प्रयत्न होता. आता जवळपास 2 वर्ष झाले तरी त्यांचे फारसे यश न मिळालेले दिसून येत आहे. लोकांची अद्यापही मानसिकता बदलेली दिसून येत नाही. बँकेमध्ये जाऊन लाईन मध्ये उभे राहून स्लीप भरून पैसे जमा करण्याची मानसिकता अजून पर्यंत गेली नाही. अजून खेडे भागात दुकानदाराजवळ स्वॅप मशिन उपलब्ध नाही. दुकानदार रोखीने पैसे मागतात. एटीएम कार्डने पैसे घेतले तर त्याला जीएसटी कर लावतात. तर बँकेत कार्डने व्यवहार केले तर बँकेत कमीशन कापते. त्यामुळे नागरीक हैराण झाले आहे. ;

चलनबंदीचा इतिहास :

भारतात 1935 ला आरबीआय ची स्थापना झाली व तीला नोटा छापण्याचा अधिकार मिळाला. 1938ला आरबीआय ने सगळ्यात मोठी म्हणजे 10000रु ही नोट छापली. सन 1946 मध्ये तिच्यावर बंदी घातली गेली पुन्हा 1954 ला 1000, 5000 व 10000 रु नोटा चलनात आणल्या. त्या 1978 ला मोरारजी देसाईने रद्द केल्या ही भारतातील दुसरी बंदी होती. 1987 ला भारतात 500 ची नोट चलनात आणली गेली नंतर 2000 ला पुन्हा नोट चलनात आणली 2014 पासून 2005 पुर्वीच्या 500 च्या नोटा चलनातून बाद केल्या गेल्या दि. 8 नोव्हेंबरला परत 500 व 1000 च्या नोटा बंद करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. व नविन 500 व 2000 च्या नोटा चलनात आल्या असा हा नोटबंदीचा खेळ आपण आपल्या डोळ्यांदेखत पाहीला आहे.

नोटबंदीचे फायदे :

- 1) भ्रष्टाचाराला लगाम - देशात 500 आणि 1000 च्या नोटावर बंदी आणल्या नंतर अनेकांचा काळा पैसा बाहेर आला.
- 2) खोट्या नोटाला लगाम - देशात सीमापलीकडून खोट्या नोटा आणल्या जायच्या ही एक गंभीर समस्या होती. ती या निर्णयामुळे सुटली.
- 3) अर्थ व्यवस्थेतील काळा पैसा कमी झाला - नोट बंदीचा एक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील काळा पैसा बाहेर आला.
- 4) काळा पैसा पांढरा करण्याची सरकार कडून एक संधी - 8 नोव्हेंबर 2016 ला बंद केलेल्या 500 आणि 1000 च्या नोटा 31 डिसेंबर 2016 चा कालावधीत कोणत्याही बँकेत अथवा पोस्ट ऑफीस मध्ये जमा करू शकता असा अध्यादेश काढला.

नोटबंदीची वैशिष्ट्ये :

- 1) दिनांक 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्य रात्री पासून सर्व बँकेचे एटीएम बंदी राहतील आणि 9 व 10 नोव्हेंबर ला पण बंद राहतील.
- 2) भारतातील सर्व बँका दिनांक 9 नोव्हेंबर 2016 ला बंद राहतील.
- 3) दिनांक 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्यरात्रीपासून सध्या भारतात चलनात असलेल्या 500 व 1000 रु च्या सर्व नोटा व्यवहारातून बंद करण्यात आल्या आहेत.

- 4) 500 व 1000 रू च्या नोटा दिनांक 10 नोव्हेंबर 2016 ते 30 डिसेंबर 2016 या तारखेपर्यंत कोणत्याही बँकेत म्हणजे जेथे तुमचे खाते आहे. त्या बँकेत अथवा पोस्ट ऑफीस मध्ये भरू शकता असा अध्यादेश काढला.
- 5) त्यानंतर ह्याच जुन्या 500 व 1000 रू च्या जुन्या नोटा 31 मार्च 2017 पर्यंत एक बँकेला प्रतीज्ञापत्र देवुन बँकेत जमा करता येतील असा अध्यादेश काढला.
- 6) सी .एस.जी. गॅस, पेट्रोल पंप, हॉस्पिटल, औषधीचे दुकान ह्या ठिकाणी 500 व 1000 च्या नोटा स्वीकरल्या जातील असा अध्यादेश निघाला.
- 7) जुन्या नोटा बँकेत जमा करण्याकरीता आधार कार्ड , पॅन कार्ड आवश्यक करण्यात आले होते.
- 8) जुन्या 500 व 1000 रू च्या नोटा एका व्यक्तीला जास्तीत जास्त 2,00,000 रू पर्यंत जमा करण्याचा अधिकार दिला होता.

या व्दारे खोट्या चलनाला पण रोध बसणार आहे. काळ्या पैशावर, भड्दाचाराला तसेच मोठ्या प्रमाणात असणाऱ्या बनावट नोटांच्या चलणावर आळा बसणार असे वाटत होते. परंतु प्रत्यक्षात त्याचे विपरीत परिणाम सामान्य जनतेला भोगावे लागले हे आपण आपल्या डोळ्यांनी पाहिले बँकेत, पोस्टात नोटा जमा करण्याकरीता मोठ्या प्रमाणात गर्दी झाली आणि बिना पाण्या आणि अन्न वाचुन बरेच लोक बँकेच्या रांगेत आणि ज्याच्या जवळ अतिरीक्त पैसा होता. असे श्रीमंत लोक ज्याचा पैसा हा मेहणतीचा होता त्यांना हार्ट अॅटक येवुन मरण आले. अशा पद्धतीने नोट बंदीने विपरीत परिणाम जनतेवर किंवा सर्व सामान्य माणसावर झालेले आपल्याला दिसुन येते.

नोटबंदीचा व्यवहारावर झालेला परिणाम

- 1) लहान व्यवसायिकांना मोठा आर्थिक फटका :

नोट बंदीचा फटका लहाण व्यवसाय करणारे व्यापारी, दुकानदार याला मोठ्या प्रमाणात बसलेला आपल्याला दिसुन येतो. उदा. आपल्या देशातील किरकोळ व्यावसायिक आपल्या अत्यावश्यक गरता तो नगदी किंवा अधारीवर घेवुन पुर्ण करता होता पण नोट बंदीमुळे नवीन नोटाचा तुटवडा पडला व जुन्या नोटा स्वीकरल्या जात नव्हत्या त्यामुळे दुकानदाराचा माल विकला गेला नाही. पर्यायाने कारखानदाराचा माल कारखान्यात माल कर पडुन राहला.

- 2) गृहिणी झाल्या लक्ष्य:

प्रत्येक घरातील गृहिणींचा एक छुपा बटवा, पर्स, बँका अथवा डबा असतोच नोट बंदीच्या काळात याच डब्यातील पैशानी अनेकांना तारले होते. मात्र आता हाच डबा लक्ष बनला आहे. बऱ्याच घरात नोटबंदीच्या काळात नवरा बायकोचे भांडण झालीत. नोटबंदी झाल्यामुळे गृहिणीने ठेवलेला पैसा तो बाहेर आला. घराघरात नवरा बायकोचे भांडणे लागली.

- 3) शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान :

साधारणतः नोटबंदी नोव्हेंबर मध्ये करण्यात आली होती. तीच शेतकऱ्यांचा रबी पीकाला पेरणी करण्याचा हंगाम असतो. नेमके नोटबंदी झाल्यामुळे बँकेतून नविन नोटा काढण्यासाठी लाईन लावावी लागली. तीन तीन दिवस आपलेच पैसे आपल्याला मिळत नव्हते. त्यामुळे रबीचा हंगाम उशीरा झाला. शेतकऱ्यांना कृषी दुकानदार बी, बीयाणे, खते, औषधे उधारीवर न दिल्यामुळे शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. दुसरीकडे खरीपाचा हंगाम संपला आणि खरीपाचा माल बाजारात मोठ्या प्रमाणात विक्रीसाठी आला व बाजारपेठेमध्ये मोठ्या प्रमाणात मालाची आवक वाढल्यामुळे आणि व्यापाऱ्याजवळ नगदी पैसे देण्याकरीता नसल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मालाचे भाव पडले त्यामुळे शेतकरी दोन्ही बाजूने नाडल्या गेला. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक नुकसान झाले आणि शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढले.

4) सर्व बाजारपेठा ठप्प झाल्या :
बाजारपेठा मध्ये मोठ्या प्रमाणात माल विक्रीसाठी असतांनासुद्धा दुकाणात ग्राहक येत नव्हते कारण लोकांचा पैसा बँकेतून निघत नव्हता व दुकानदाराकडे पैसे काढायच्या मशीनी नव्हत्या त्यामुळे सर्व बाजारपेठा ठप्प झाला होत्या.

सारांश :

वरील नोटबंदीचे काही फायदे आणि तोटे दिसून येतात आणि नोटबंदीचा सर्वात जास्त त्रास सर्व सामान्य माणसाला शेतकऱ्यांला नोटबंदीचे विपरीत परिणाम आज जरी आपणाला दिसून येत असले तरी भविष्यात नोट बंदीचा सर्व सामान्य आणि सर्व लोकांना त्यांचा फायदा होईल अशी आशा ठेवून भ्रष्टाचाराला आळा बसेल आणि नोटबंदी सर्वांना लाभदायी ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. वर्तमान पत्रे - लोकमत , देशोन्नती
2. इंटरनेट
3. अर्थसंवाद.

Dr. D.

VOLUME - VIII, ISSUE - 1 - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - VI

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	शेतकऱ्यांच्या समस्या व शेतकरी संघटना डा. विजय मुरलीधर राव गांवडे	५१-५४
१४	शास्त्रज्ञ शैली विकास आणि आधुनिक संशोधन डा. के.शव सुर्वधरसा गुंढाने	५५-५९
१५	महानुभाव साहित्यातील शेतकरी जीवनचे दर्शन डा. किरण प्रभाकर वाघमारे	६८-६९
१६	शुभांगी भट्टभाडे के हिंदी में अनूदित उपन्यासों में अधिष्ठात सामाजिक चेतना की प्रवृत्तियाँ एवं तुलनात्मक अध्ययन डा. राजेश्वर कृष्णराज बुंदेले	६४-६९
१७	भारतीय कृषक जीवन के परिप्रेक्ष्य में हिंदी उपन्यास डा. सुरेशकुमार केसवानी	७०-७३

par
201

१४. शास्वत शेती विकास आणि आधुनिक तंत्रज्ञान

डॉ. केशव सुर्यभानसा गुंल्हाने
सहाय्यक प्राध्यापक वाणिज्य, गौ. से. विज्ञान, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, खामगांव.

प्रस्तावना

शेतकरी सुखी तर जग सुखी अशी एक म्हण होवुन गेली आहे. परंतु आजच्या आधुनिक काळात ही म्हणत पुर्णपणे बदललेली आहे. आज नेमके उलटे झालेले चित्र आपल्याला दिसुन येते आहे. शेतकऱ्यांचे दुःख काणीही समजुन घेत नाही. आणि त्याला कोणीच दिलासा देत नाही. या विषयीचा संताप व्यक्त करण्याकरिता संपुर्ण देशातील शेतकरी मोर्चे काढत आहे. परंतु त्याच्या मागण्या अपुर्णच आहे. विकासाच्या मार्गावर असतांना अनेक देशाकडुन त्यांच्या सरकार कडुन अर्थकारणाचे गोडवे गार्डिले जातात. हा देश शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करू शकतो का ?

शेतकऱ्यांची आत्महत्या हद्या दिवसेंन दिवस वाढत जात आहे. सरकार कडुन शेतकऱ्यांना कर्ज माफी मिळावी अशी मागणी होत आहे. उत्तर प्रदेश सरकारने 36,359 कोटी रू चे कर्ज माफ केले. तर महाराष्ट्र सरकारने 30000 कोटी रू कर्ज माफ केले. त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्याचा खर्च फायदा होतो काय ?

आज भारतात 80 लोक पुर्णपणे शेतीवर अवलंबुन आहेत. डाळीच्या उत्पादनात भारत जगात पहिल्या क्रमांकावर आहे. आणि हे असतांना सुद्धा भारतीय शेतकरी जसा हवा तसा तो आहे काय ?

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास केला असता असे दिसुन येते की, भारतातील शेतकरी हे प्रामुख्याने, पुर, दुष्काळ, कर्ज, सुधारित बि बियाणे आणि सुधारित किटकनाशकाची वापरामुळे होणारे जास्तीत जास्त उत्पादन आणि उत्पादनात वाढ झालेमुळे त्या मालाला न मिळालेला भाव हेच कारण आहे. कारण शेतकऱ्यांची येकी नाही. किंवा त्याची संघटन नाही. त्यामुळे त्याचा माल निघल्या बरोबर बाजारात आणुन विकावा लागतो हाच माल मोटे व्यापारी कमी किमतीला घेतलेला माल गोडावुन मध्ये साठवुन ठेवुन दाम दुप्पट किमतीने विकतो आणि त्याचे मनबोले पैसो वसुल करतो. आज आपल्या देशात जो पिकवितो तो भिकारी आणि जो माल खरेदी करतो तो घनाढ्या (मोठा) अशी परिस्थिती निर्माण झालेली आपल्याला पाहायला मिळते.

शेतकऱ्यांचे जर आधुनिक तंत्रज्ञान वापरुन शेती केली तर त्याच्या वार्षिक उत्पनामध्ये वाढ झालेली आपल्याला दिसुन येईल.

1. टिबक व तुषार सिंचन : या पाणीदेण्याच्या पद्धतीचाजर शेतकऱ्याने वापर केला तर कमीत कमी पाण्यात जास्तीत जास्त उत्पन्न काढू शकतो. पाण्याच्या अभावामुळे भारतीय तंत्रज्ञानाने पहिल्यांदा तुषार सिंचन व त्यामध्ये आधुनिक सुधारणा करुन टिबक सिंचनाचा शोध लावला. त्यामुळे शेतकऱ्यांना चांगल्या प्रकारे लाभ प्राप्त होत आहे.

2. डिजिटलायझेशनचा वापर करणे : मोबाईलच्या माध्यमातून हवामानाचा अंदाज घेणे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमधील आपल्या मालाच्या किमती पाहणे तसेच इटरनेटच्या माध्यमातून जास्त उत्पादन देणाऱ्या पीकाच्या जाती शोधून काढणे आणि त्याची शेतात लागवड करणे. इटरनेटच्या माध्यमातून इतर बाजारां पेटेचा अभ्यास करून ज्याठिकाणी आपल्या मालाला मागणी आहे. त्या ठिकाणी किंवा त्या बाजार पेटे आपला माल विक्रीसाठी घेवून जावे.
3. 24 तास इलेक्ट्रीकची सोय करणे : शेती आणि विज ह्या एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. विज जल नसेल तर त्या शेतीमध्ये शिक्तीही पाणी असेलतरत्या पाण्याला महत्त्व नाही. परंतु भारत सरकारने सोरज हा पर्यायी विद्युत साधन आहे. पूर्वी विज पंप घालु करण्यासाठी शेतकऱ्यांचा शेतात प्रत्यक्षात हजार रकम लागत असे. परंतु आज इलेक्ट्रोनिक्स मोबाईल वापर करून घरीबसल्या वीज पंपघालु किया बंद करव घेते.
4. बहुपिक पद्धतीची संभाव्यता : संकरित बियाणाचा वापर केल्यामुळे एका वर्षात एकापेक्षा जास्तपिके उत्पन्न येतात. जमीनीचा पुरवठा असल्यामुळे म्हणजेच भुमी स्थिर असल्यामुळे त्याच जमिनीत नवनिविदाआधुनिक जास्त उत्पादन देण्याच्या पिकाची लागवड करणे गरजेचे आहे. तसेच पिकामध्ये उत्पन्न पिक किया एकाच शेतीमध्ये पिक निघाले की लगेच दुसऱ्या पिकाची लागवड करणे गरजेचे असत. जल बहुपिक पद्धती असे म्हणतात.
5. पिकांना संरक्षण देण्याची गरज : ह्या नविन बियाणाचा दोष म्हणजे हे नविन बियाने रोगराईला तब्ब बळी पडतात. रथानिक वियाण्याच्या ठिकाणी जी प्रतिकार क्षमता असते तशी त्या संकरीत वियाण्याच्या ठिकाणी नसल्यामुळे ह्यांना पीक संरक्षणाच्या उपायाची गरज आहे.
6. शेतकऱ्यांचा दृष्टीकोनात बदल व शाश्वत विकास : हरितक्रांतीच्या प्रयोगामुळे शेतकऱ्यांना परंपरागत शेतीच्या न्यायादाही लक्षात आल्या आहेत. आज शेतकरी नविन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास तयार होत आहेत. माठ्या आणि नव्यन शेतकऱ्यांना नलकुपीका, संकरित बि-बियाणे, ठिबक सिंचन, रासायनिक किटकनाशक औषधांचा प्रयोग करून व्यावसायिक दृष्टीकोणाचा वापर व विचार सुरु केल्या आहेत. आजही लहानशेतकरी या ससाधकांपासुन कोसो दुर आहे. असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. शाश्वत विकासाची संकल्पना पूर्ण करण्यासाठी पर्यावरण शेती यांचे महत्त्व व संसाधन त्यांच्या परंपरागत आदर्शच आहे. नविन तंत्रज्ञानाचा स्विकार करण्यास सर्वत्र लहान व मोठे शेतकरी तयार आहे. तंत्रज्ञानाच्या सुविधा फक्त मोठ्या मोठ्या शेतकऱ्या पर्यंत न पोहचता त्या सर्व तळागाळातील शेतकऱ्या पर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे.

शाश्वत विकासाची प्रथम संकल्पना 1980 मध्ये इटरनेशनल युनीयन फॉर द कन्जर्वेशन ऑफ नॅचरल रिसोर्सेस द्वारे विश्व संरक्षण युक्ती प्रसारीत करतांना केला होता. 1987 मध्ये रिपोर्ट मध्ये पुढील

परिभाषित केले आहे. "शाश्वत विकासाचा अर्थ असा आहे की वर्तमानतः लाकाराची आवश्यकता आणि आकांक्षा यांची परिपूर्ती करणारी असायला हवी की येणाऱ्या पिढीला आपली आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी त्रास होणार नाही"

संरांश

नविन तांत्रिक प्रगतीमुळे शेती क्षेत्रात दिग्दर्शक शक्ती प्रगतीची अपेक्षा आहे. ज्यामुळे दोन्ही बाजूनी विकास होणे शक्य आहे. एक पाऊस पाणी, जंगले, वातावरण, माली, शेती, याची संपुर्ण पणे जोडणी व खरा आर्थिक विकास घडवून आणण्यास मदत करणे. दुसऱ्या बाजूने विकासाचा खरा अर्थ सहकाराच्या तत्वावर समाजातील सर्व घटकांची मिलून काम करणे ज्याणे विकास सहज शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ

1. विकासाचे अर्थशास्त्र : डॉ. ज्योत्सना देशपांडे
2. अर्थसंवाद
3. साधना.

Peer Reviewed, Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

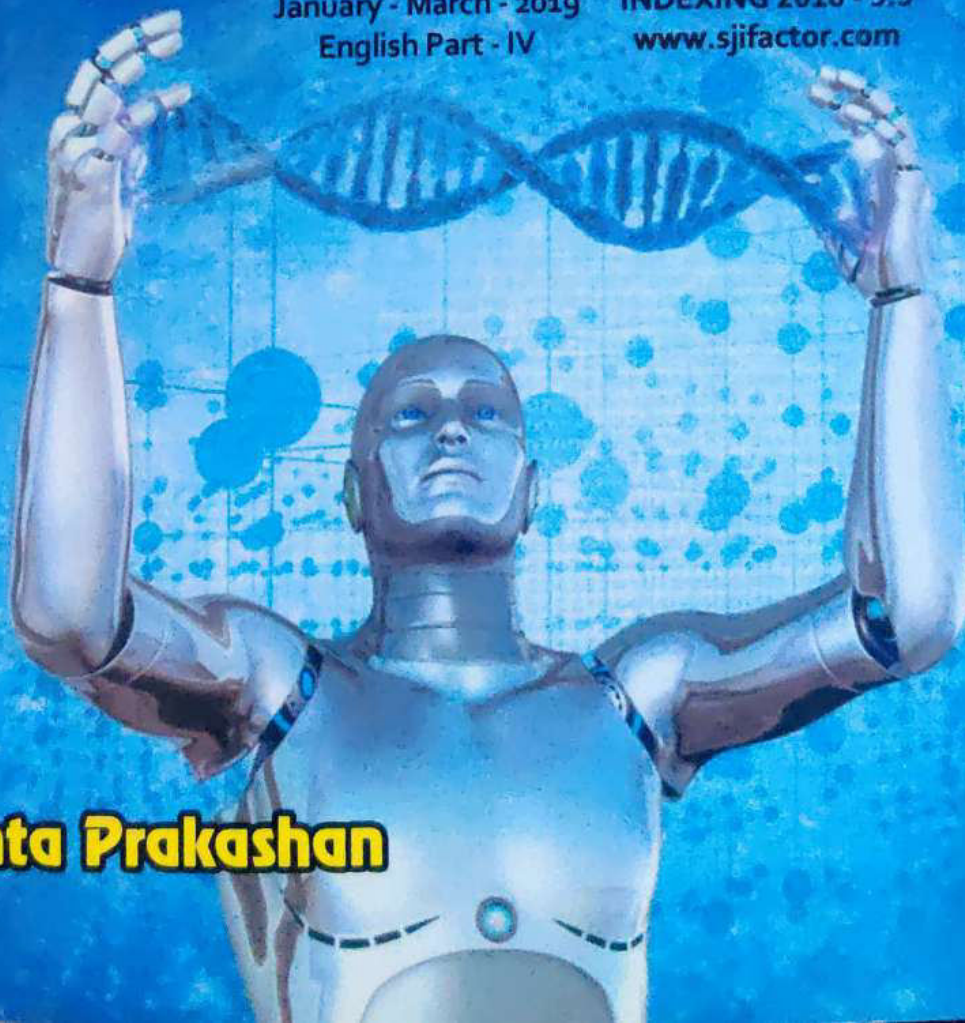

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English Part - IV January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF ENGLISH PART - IV ❧

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Cash to Cashless Economy Opportunities and Challenges of Digitization Ku. Sneha Kishor Katke	1-7
2	A Review: Economic Impacts of Plant Diseases Near Umarkhed and Allied Regions Kadam M. B. Anasane P. Y. Jadhav P. D.	8-10
3	Digital Banking in India Prof. Prashant S. Vairalkar Prof. Suresh D. Gawali	11-19
4	Impacts of Demonetization on Indian Economy Dr. Kirtankar R. V.	20-24
5	The Study of Impact of Cashless Economy on Banking Sector Kamlesh P. Thote	25-30
6	Digitization and its Impact on Consumer and Cashless Economy Prof. Sagar F. Jadhav Dr. Devendra N. Vyas	31-37
7	Cashless Banking in India: Challenges and Benefits Dr. Pawan R. Naik	38-43
8	Indian Economy: Cashless Era Vishwanth Pandurang Hissal	44-48
9	Recent Scenario of Cashless Economy Dr. P. Y. Nangre	49-53
10	Steps towards Cashless Economy in India Dr. T. M. Gurnule	54-58
11	Digital India Initiative: Opportunities & Challenges Dr. Yogesh L. Patinge	59-62
12	The Impacts of Information Technology in a Cashless Economy in India (Special Context to Banking Sector) Dr. Rupa Z. Gupta	63-66

6. Digitization and its Impact on Consumer and Cashless Economy

Prof. Sagar F. Jadhav

Principal I/C, & Assistant Professor, Shankarlal Agrawal College of Management studies,
Gondia (M.S).

Dr. Devendra N. Vyas

Principal & Professor, R. D. G College for women, Akola (M.S).

Abstract

This paper focuses on the impact of digitization on consumers and cashless economy in India.

Digitizing is a process of converting the diverse forms of information, such as text, sound, image or voice into a digitized format. The digitization has a proven impact on the economy and society by reducing unemployment, improving standard of life, and boosting access to knowledge and other digital services to the consumers. Cashless India is a mission initiated by the Government of India driven by PM, on 1st July, 2015 an initiative was being taken by our country's honor Prime Minister Narendra Modi towards "making India Digital". The campaign aimed to connect rural areas people with high speed internet network and to improve the digital literacy. The Indian economy is growing at a fast pace that requires the consumers to be literate to take purchase and make online decisions. After this digitization, the monetary transactions have to be done through internet. This paper highlights the concept of digitization along with its impact on consumer and cashless economy benefits of digitization, and to create awareness about cash to a cashless economy with respect to digitization.

Key words: Indian economy, digital India, consumer, Economical impact, Cashless Transaction.

Introduction

A Cashless Economy is an economy in which all sorts of transactions are carried out through digital/electronic means. It involves e-banking (Mobile banking or banking through computer machine), debit and credit cards, card-swipe or point of sales (POS) machines and digital wallets. Right information to the right consumer at the right time has been the aim of

information professionals. Recent developments in the information and communication technologies, especially the Internet and the Web based technologies have brought significant changes in the ways the information generate, distribute, access and use. These technologies play a significant role to minimize the problems in using the information at its earliest. There are numerous of facilitators which are leading to the growth of digital payment and transition from the cash economy to cashless economy. These facilitators include penetration of internet or web connectivity on smart phones, major banking institution facilitating digital payment options for purchasing online products, payment of bills, i.e. one touch payment. These all factors are creating positive atmosphere for growth of cashless economy and digital payment in India.

Modes of Cashless Transaction in Indian Markets

There are number of mode of digital payment available in India markets. These are:

Online or mobile wallets

They are used via the internet web and through smartphone applications. Money can be stored on the app via recharge by debit or credit cards or net-banking. Consumer wallet limit is Rs. 20,000 per month and the merchant wallet limit is Rs. 50,000. Consumer can purchase any products through digital modes and can enjoy the shopping experience at home.

Credit cards

Consumers can products through digital mode from his individual's bank account credits facility. It is similar to a gift card; customers can make purchases using funds available on the card -and not on borrowed credit from the bank. Can be recharged like a mobile phone recharge, up to a prescribed limit.

Debit/RuPay/ Visa/ Master Cards

These are linked to a customer's bank account. It can be used at shops, ATMs, online wallets, and for e-commerce purchases. Debit cards have overtaken credit cards in Indian cashless markets. The number of debit cards in December 2015 increased to 630 million compared to 22.75 in 2014.

Online Transfer- NEFT or RTGS

This technique for the cashless exchange is online exchange utilizing NEFT or RTGS, with a specific end goal to do online cash exchange which is very beneficial for consumer. Online exchange utilizing NEFT or RTGS is relatively faster than check or DD. Online exchange should be possible from anyplace utilizing web.

The UPI

The United Payments Interface (UPI) operates a system that powers multiple bank accounts onto a single mobile application platform (of any participating bank). Merges multiple banking features, ensures seamless fund routing, and merchant payments. It facilitates P2P fund transfers.

Cashless payments in India have been experiencing exponential growth in Indian Economy and with growth of internet and mobile penetration; in coming years the India is ready to rush in the adoption of cashless payments. Cashless wallets offer the consumers the convenience of payments without swiping their debit or credit cards. Following are another some advantages of making transactions through e- wallets:

Time saving: digital wallets hold the amount in the electronic form so as to ease the payment process where consumer can make online payments without entering any card details.

Security Issue: there is a good amount of security when payments are made through e wallets since the wallet does not pass the payment card details to the website. These virtual wallets allow consumer to lock their wallet safely.

Ease of usage: As digital wallet is like one click pay without filling details about card viz card number and passwords every time, and make it easy to transact the online transaction.

Convenient and information issue: As digital wallets assist to eliminate need to carry the physical wallet it is very convenient. And consumer's information is safe.

Attractive discount: Cash back and large discounts on products are being offered by most of the companies along with providing offline wallet balance top up known as 'Cash Pickup' service. Nowadays most of the companies are selling their products through online such as Amazon, Snapdeal, Flipkart, etc.

Objectives of the Study

This study is based on the following some specific objectives:

1. To study the awareness and preference towards the Cashless transactions in India.
2. To assess the factors that facilitate consumers towards Cashless Transaction.
3. To assess the uses pattern of consumers and nature of transaction done by the consumer For its different uses.
4. To identify the factors promoting Cashless Economy in India.

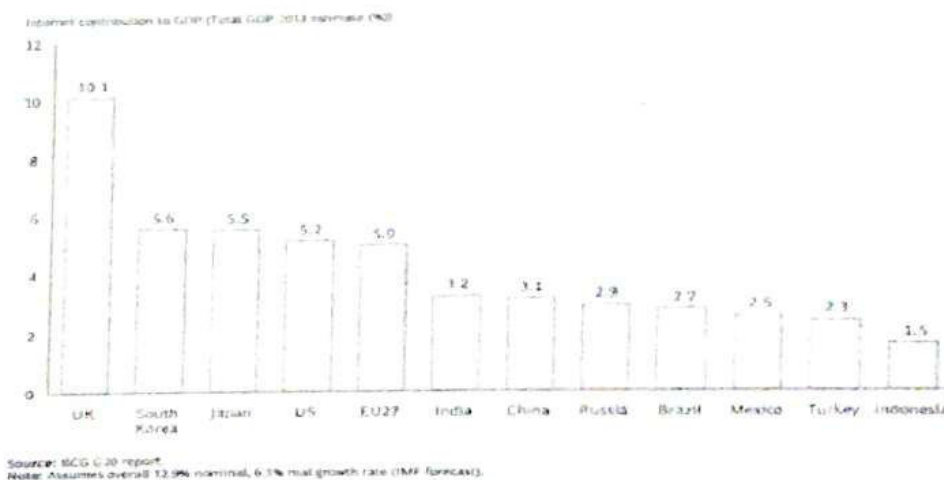
Research Methodology

The study is qualitative and based on fully secondary data. The secondary data is used for the analysis of the topic. Sources for the secondary data have originated from the various sources like books, concerned research papers, related journals, govt. Websites and reports. The study attempts to examine the impact on Indian consumers and cashless transaction in India.

Need for digitization

The basic idea of digitization is to make full use of ICT facilities for accessing worldwide resources and beneficial for consumers and society at the same time. As going digital is the need of the hour, India internet contribution to GDP leads among major developing countries it is clear from the following graph, India is following the developed countries to go digitally. Digitization also raises the reputation of the country and society. The main reasons to digitize are to enhance access connectivity between service provider and consumer. Digitization can also help preserve the cashless economy. According to BCG G20 reports it shows that the India is occupying the internet penetration position among the developed countries.

Exhibit 4 | India Internet Contribution to GDP Leads Among Major Developing Countries

Source: BCG G20 report.

Impact of Digitization on Economy

The innovation of the developments in the technicalities of Information and Communication Technology introduce the concept of digitization. The transformation from print to digital media for communication of information to the larger community is resulted from the growth of the web and now enables the big amount of information accessible to everyone. By the process of digitization, knowledge to an ever greater amount is being produced, processed, communicated and preserved digitally. The process of digitization at its preliminary stages is not

considered economical, but its inexpensive impact can be realized in later stages, in terms of increasing returns, zero marginal cost and long-term usage of digitized content by the larger community.

Digitization provides long-term benefits for the society, although it may take many years to realize these benefits fully. Thus, the economy of digitization involves short-term investments and in return get long run benefits. The impact of Digital India on India's economic growth is supposed to be long-lasting.

The impact of Digital India in Indian economy was expected to:

- ❖ Reduce Corruption.
- ❖ Increase speed of public and private sector services rendered to people of the country.
- ❖ Decrease documentation at a large.
- ❖ Provide an easy ways to manage online storage to store all documents.
- ❖ Provide simple and easy to make cashless transaction on the internet.
- ❖ Digitalization has played a vital role in flourishing the Indian economy. The biggest example is the job opportunities created in the country for youth.
- ❖ The government on its end is pushing and encouraging the Indian public to go cashless and reduce cash transactions. The prime objective is to make us adopt digital payments.
- ❖ Digital transactions make us follow a legal path which is helpful to flourish the economy.
- ❖ Since cash is the primary mode of transactions in money laundering and terrorism funding, a digital society would discourage such laundering and terrorism.

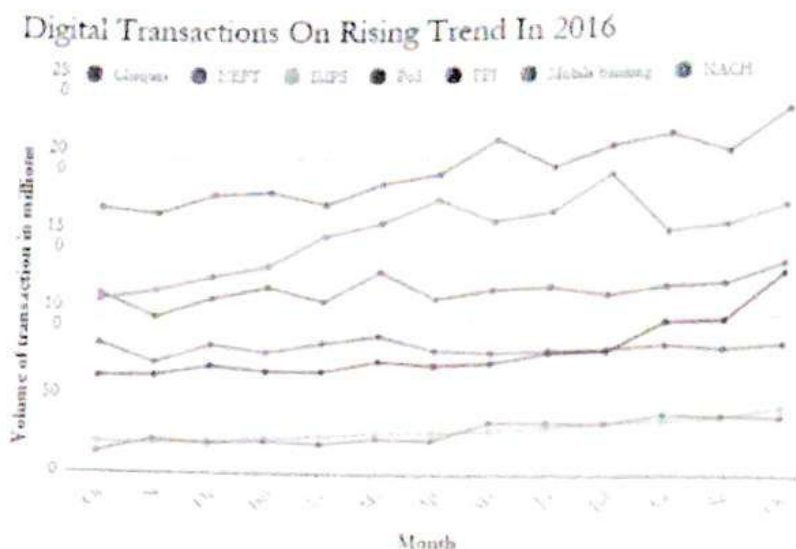
Our governments provided a single name "Digital India" and cashless economy to all the digitization, digitalization and other initiatives taken by Govt. to have a positive impact on our economy.

Digitalization and Indian Economy

We have unknowingly been a part of Digitization for last so many years. We have all been a part of the Digital World where we have touched the Digitalized business processes, like E-commerce, E- business. When we think of activities such as making railway reservation online, buying Air tickets, online shopping, and bus tickets online or making payments by credit card, debit card, etc. this has been possible only by the Digitization.

For years, promoting Digitalization has been a Governmental initiative to give services to every people on their web portals or digitally, to make the transactions transparent and smooth.

Rapidly we are moving towards Digitalization of Indian Economy with new steps and initiatives.

Source: Monthly Bulletins for 2016, Reserve Bank of India.

From the above graph it is clear that most of the cashless transactions are made through electronically during the year 2016 bulletin. And also shows that how it is important to development for cashless economy. Most of the online transaction is done through IMPS, and NEFT, mobile banking.

Conclusion

Present study has made an attempt to understand impact of cashless transaction on customer regarding digital payment. It was found that digitization made very convenient and easy facilities for consumer and Indian economy have much impact on the adoption of the digital payment. It helps to bring transparency in the system and more transparent are the flow of funds in the economy less is the problem of tax evasion, parallel economy etc. cashless economy has a great impact to transform the face of the country. The growth of users of Smartphone and internet penetration in such area also facilitated the adoption of digital payment and promotes cashless economy at large.

Digitalization can also play an important role in achievement this goal country to make India Digital campaign as it can have a greater reach to the people. By this we can reach on a

conclusion that the digitization made contribution not only to the cashless economy but also contributed fulfilling the consumer needs.

References

Web references

- www.digitalindia.gov.in
- www.bulletin.rbi.org.in/internet/
- [www.bcg.com/india/internet contribution/](http://www.bcg.com/india/internet%20contribution/)
- www.lessonsatsstartup.com/how-digitalization-has-changed-the-face-of-indian-economy/
- www.krazymantra.com/blog/22/the-benefits-and-challenges-for-india-in-going-cashless

Journals

- Pulina, M. (2011). Consumer behaviour in the credit card market: a banking case study. *International Journal of Consumer Studies*, 35(1), pp. 86–94
- BabitaSingla, Manish Bansal (2015) “Consumers Behavior Towards Debit Card Payment Mode While Shopping At Retail Stores” *An International Journal of Engineering Sciences*, December 2015, Vol. 16 ISSN: 2229-6913 (Print), ISSN: 2320-0332
- Shamsheer singh, Ravish Rana (2017) “Study of consumer perception of digital payment mode,”
(*Journal of Internet Banking and Commerce*), December, vol. 22, no. 3..
- Saima khan, Dr. Shazia khan, Mohsina aftabh (2015) “Digitization and its impact on economy” (*International Journal of Digital Library Services*, Volume 5 april-june issue-2.)

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - VI

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

❧ CONTENTS OF ENGLISH PART - VI ❧

S.No.	Title & Author	Page No.
26	Impact of Cashless Transaction in India Dr. Devendra N. Vyas Prof. Sagar F. Jadhav	139-145
27	Impact of Cash Less Economy on Indian Rural Area Dr. N. N. Dhondge Prof. Shivcharan L. Kottewar	146-149
28	The Influence of Education on Income Tax Planning - A Case Study of Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded Dr. Mudholkar Gajanan Panditrao	150-158
29	Cashless Economy Assit. Prof. Sunil Laxman Mali	159-164

26. Impact of Cashless Transaction in India

Dr. Devendra N. Vyas

Principal & Professor R. D. G College Akola (M.S)

Prof. Sagar F. Jadhav

Principal I/C, & Assistant Professor, Shankarlal Agrawal College of Management studies,
Gondia (M.S)

Abstract

This paper focuses on the impact of a cashless transaction in India. According to the cashless policy in India will increase employment, reduce cash related robbery thereby reducing risk of carrying cash. The Cashless policy will also reduce cash related corruption and attract more foreign investors to the Nation building. In many developed countries, the introduction of cashless economy can be seen as steps in the right direction. It is expected that the impact of cashless economy will be felt the modernization of the payment system, Reduction in the cost of banking, information technology services, Reduction in high security and safety risk and also remove banking related corruption. The Electronic banking will be made banking transaction to its customers, hence improving banking industry performance.

India has been using electronic payment systems for many years now. However the various sectors still have a predominance of cash transaction and payment through cash is yet to pick up card is the one of the most secure, convenient mode of cashless payment in the banking sector. Cashless India is a mission initiated by the Government of India driven by PM, on 1st July, 2015 an initiative was being taken by our country's honor Prime Minister Narendra Modi towards "making India Digital". The campaign aimed to connect rural areas people with high speed internet network and to improve the digital literacy. This paper highlights the concept of a cashless economy along with its impact on cashless economy, benefits of digitization, and to create awareness about cash to a cashless economy with respect to digitization.

Key words: Indian economy, digital India, consumer, impact, Cashless Transaction.

Introduction

The Indian cashless payment system is rapidly transiting to more and more IT based systems. In the banking sector, we have very high volumes of cashless money transactions. Other than cash, one of the growing payment methods adopted by merchants and customers in the sector is payment cards. However, the whole digital movement of moving from cash-driven

economy to cashless economy has somehow been asserted with demonetization that was aimed to extract liquidity from the system to unearth black money. With increasing adoption of electronic payments, particularly those driving e-banking, e-commerce and m-commerce, there is a growing demand for faster payment services which, in turn, facilitate ease in doing financial transactions.

For making India cashless, these are the various modes available in the form of digital transactions which are being considerably implemented and which clearly indicate that cashless transactions are being actively used by people in India. These can be highlighted as below:

Electronic Fund Transfer Systems

There are two popular methods RTGS (Real Time Gross Settlement) and NEFT (National Electronic Fund Transfer) are increasingly used by people on a large scale for making funds transfer from one bank to another leading to less time and cashless economy in India.

Mobile Wallets

Option to open a zero KYC or a full KYC wallet along with the customer mobile number and the application to be downloaded to customer smart phone.

Internet Banking

This is a very popular method of cashless economy, for this form of digital service to take benefit of, the people must hold a bank account and opt for the online service same. This method is largely acceptable by numerous customers in India. Since cash is the primary mode of transactions in money laundering and terrorism funding, a digital transaction would discourage against such laundering and terrorism.

Banking Cards

Banking cards are available by the bank by providing the KYC (know Your customer) information to the bank. Applying for a card and getting apin. Credit and Debit cards are plastic cards that are used as a method of cashless transaction.

Banks Pre-Paid Cards

For this service, a bank account is there with E-wallet or a pre-paid card and a smart phone to generate the MPIIN. This is a very beneficial for people.

Point of Sale

This is a handheld device with the biometric reader along with a merchant bank account and internet connectivity. POS machines facilitate acceptance of digital payment from customers

by swiping their debit/credit/prepaid cards on POS terminals. Number of POS terminals in India have increased from 5 Lakh the year 2010 to 14.62 Lakh the year 2016.

Mobile Banking

A customer's bank account is required along with a mobile phone application of the bank and internet connectivity to take advantages of this digital service. The Mobile banking concept is gaining its momentum over the years.

Literature Review

Jain, P.M (2006) in the article E-payments and e-banking examined that e-payments will be able to check black - An Analysis of Growth Pattern of Cashless Transaction System. Taking most advantage of technology, quick payments and remittances will ensure optimal use of available funds for banks, financial institutions, business houses and common citizen of India. He also pointed out the need for e-payments and modes of e-payments and communication networks.

Deepika Kumari (2016) in her studies of Cashless Transaction: Methods, Applications and Challenges concluded that as the demonetization applied by the government of India, Government trying to aware its people for cashless transaction by various kinds of advertisement method but still a large number of people are awaiting for the introduction of cashless transaction. This paper is a study of cashless transaction its different methods, advantages and challenges and helps to understand the basic of the cashless economy in India.

Saini, B.M(2015) in his studies of Demonetization – Metamorphosis for Cashless India, concluded that cashless transaction will lead to e-transactions, e-business, e-commerce. There has been a tremendous improvement in electronic transactions which may boost cyber crime, so we make people aware of ways to keep credit, debit cards safe for safety and security purpose.

Piyush Kumar (2015) conducted a study an analysis of growth pattern of cashless transaction system concluded that the cashless transaction system is reaching its growth day by day, as soon as the market become globalized and the growth of banking sector more and more the people moves from cash to a cashless economy. The cashless system is not only required, but also a need of the day. All the online market basically depends on a cashless transaction system in India.

Need and Future Scope for the Study

The Cashless economy seems to be all the rage in India at present. The seventh largest economy in the world has taken to going cashless after the declaration of demonetization measure on November, 2016. The International Monetary Fund (IMF) believes that India will

play a key role alongside China in the coming years in contributing to the growth of the global economy. The main objectives of cashless transaction are to increase paperless transaction and decrease documentation. There is great need of cashless transaction in because of high risk of carrying money. The Digitalization has played a vital role in flourishing the Indian economy. The biggest example is the job opportunities created in the country for youngsters. And Digital transactions make us follow a legal process which is helpful to flourish the Cashless economy.

Objective of the Study

- To study the impact of cashless transaction and its growth in Indian Economy.
- To evaluate the awareness and usage of cashless payment by consumers after Demonetization.
- To analyses the impact of cashless economy in India.

Research Methodology

The study is qualitative and based on fully secondary data. The secondary data is used for the analysis of the topic. Sources for the secondary data have originated from the various sources like books, concerned research papers, related journals, Govt. Websites and reports. The study attempts to examine the impact of cashless transaction in India.

Cashless Economy in India

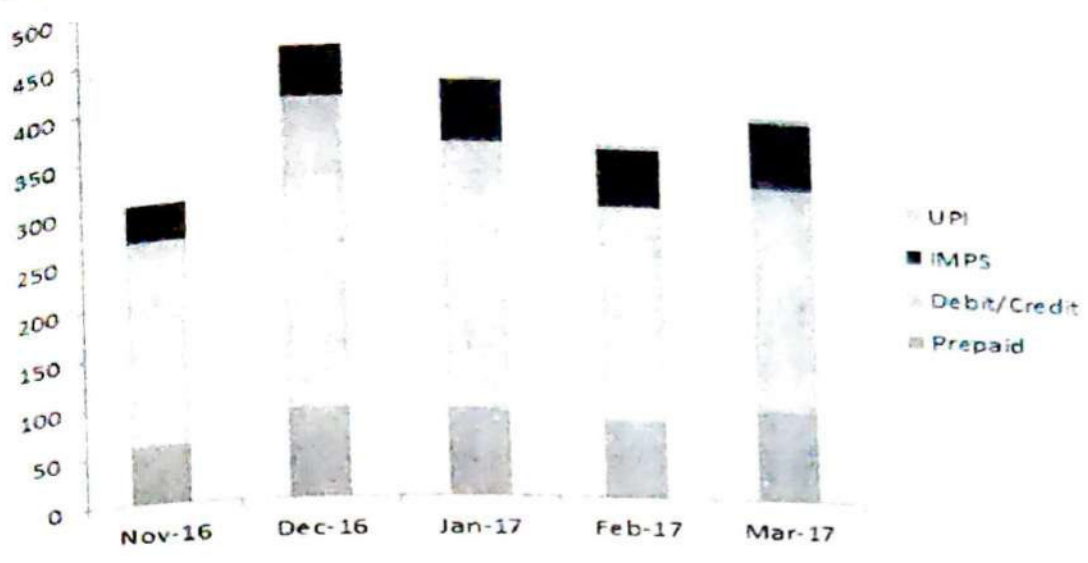
The Digital India is a flagship program by the Government of India with a vision to transform India into a digital society and cashless economy. Cashless transactions, Paperless, Cashless are one of the vital role of Digital India.

What is Cashless Transaction-: "A cashless economy is one in which all the transactions are done using electronic cards or digital means. The transaction of physical currency is minimal." A Cashless Society describes an economic state whereby financial transactions are not conducted with money in the form of physical banknotes or coins, but rather through the transfer of digital information (usually an electronic representation of money) between the transacting parties.

Digital Payments Transaction growth Replacing Cash by cards

The most notable turn in cashless payments has taken place over infrastructure introduced over the past several years. Both the Immediate Mobile Payments System (IMPS) and the United Payments Interface (UPI), which support instant cashless payments using mobile phones, e-commerce, and digital modes have grown substantially since demonetization, even as cash has returned to the economy (See below Graph).

Digital payment volumes (Millions of transactions)

Source: Reserve Bank of India

Impact of Cashless Transaction

For Economic Growth:-

The impact of the Cashless Transaction on Economic Growth in India is as below:

Cost of printing money

Printing money is the direct cost that affects the (Reserve Bank of India). In the cash system of economy where most of the people will work on the cash transaction, government has to produce more and more cash notes. Printing notes it is a costly affair. Data from a Right to Information answer by the RBI in 2012 shows that it costs Rs. 2.50 to print each Rs. 500 denomination note, and Rs. 3.17 to print a Rs. 1,000 notes. From April 1994 to June 2016, currency shows a yearly growth rate of 17%, while the share of bank currency has remained around 5%. It was estimated that, for 2009-2010, RBI incurred an annual cost of INR 2800 Crores for printing currency notes (Das and Agarwal 2010). As per the new declaration of demonetization by PM Modi, it has cost the nation an additional burden of 12000 Crore on the exchequer.

Removal of the corruption: The cashless is rapidly to remove the corruption in India to some extent. The direct transactions of the money are highly risky and cannot take place easily. Digital transactions will be convenient, easy and transparent, which in turn will show in the accounts of the senders and the receivers. This cashless economy is going to hit the corruption in most of all the Country from the government offices. This is again going to save enough money in the economy of the country.

Eradication of black money from the market: it has been observed that many businessmen, entrepreneurs start evading the real money. Most of them never show the actual business transaction on paper. This has caused a lot of direct Impact on the tax of the country. Small and medium enterprises, shopkeepers and big industrialists do this to save tax. This practice has created a very big problem of loss of tax to the exchequer. The loss of huge money has created a big loss not only to the government, but towards the development of the Nation's goal. The cashless economy will definitely lead to the development of the country by means of collecting surplus taxes and also to spend these taxes for the benefit of the scheme.

The Formation of pure Economy: It is proved that cashless economy leads to the start of proper formal and functional economy in the country. When all the transactions are made proper clear, clean and taxed, it may lead to the establishment of the formal setup of the total financial system of the country that leads the Nation towards the development and its prosperity.

For the Education

The impact of the Cashless Transaction on the education sector in the Indian education sector are as follows:

The decision of the central government to withdraw high-value bank notes to curb unaccounted cash will hurt education institutions that accept donations or capitation fees for admissions.

- Accepting and accounting donations will become difficult because of the demonetization drive. This move of demonetization will definitely curb this mentality of many in the country.
- Nursery/kindergarten admissions, private education institutions and professional higher education, including medical and engineering are the segments which accept donations in India widely. For the first time, these segments are going to feel the impact in a big way with the help of cashless transactions in India.
- Private educational institutions take huge amount of donations in Cash which is 40% to 50% more than the fees of the course to make admissions like as Medical colleges the donations in these colleges is usually more than 100% of Govt. Fees. Demonetization will impact both admissions and also the receipt.

Conclusion

Digital transactions or cashless transactions are traceable, therefore easily taxable, transparent transaction and no space for the circulation of black money. The whole country is undergoing the process of digitization in money transactions, with e-payment services, a large

number of businesses, even street vendors, are now accepting electronic payments, e-banking, e-commerce.

If we look at the overall scenario of establishing the cashless economy, its benefits and uses in the present system, it can be seen that cashless economy is the need of today. It has become not only important but necessary for the country to go cashless for the systematic development in the cashless economy, but also for the overall development of the Nation to become self-sufficient.

References

- Ms. Sunita Banerjee (2018) "Impact Importance and Requirement of Cashless Transactions in India" Conference on Recent Innovations in Emerging Technology & Science, April 6-7, 2018 | ISSN: 2320-2882 by JB Institute of Technology, Dehradun & IJCRT. Jain, P. M. (2006). E-payments and E-Banking. Indian Banker. March. pp.108-113.
- Deepika Kumari, Cashless Transaction: Methods, Applications and Challenges, International Journal of Enhanced Research in Educational Development (IJERED) Vol. 4 Issue 6, Nov-Dec, 2016.
- Saini, B.M., Demonetization – Metamorphosis for Cashless India. International Journal of Science and Research (IJSR), Volume 5, Issue 12, December 2016.

Web sites

- <http://www.srmuniv.ac.in/sites/default/files/2018/paper-on-cashless-economy.pdf>
- www.gjimt.ac.in/wp-content/uploads/2018/03/Sharad-Malhotra-Impact-of-Cashless-Society-for-the-Economic-Growth-in-India.pdf
- <http://cashlessindia.gov.in>
- <https://infographicjournal.com/future-and-scope-of-cashless-economy-in-india/>
- www.frbsf.org/banking/asia-program/pacific-exchange-blog/demonetization-is-catalyzing-digital-payments-growth-in-india/

22.

Present Scenario of Teaching – Learning**Dr. Anand Dattatray Bhosale**

Associate Professor

G.S. Science, Arts and Commerce College, Khamgaon

Now-a-days, teaching and learning process is not being going on in appropriate path because both factors are not working properly. Teachers as well as students are not serious about it.

India has over 670 universities, 38000 colleges, 817000 professors & teachers. Several types of students applied for graduate, post graduate and various types of diplomas in all over the country. Although, numbers are large but it is very less according to the comparison with total population of India. Although figures are huge but it regret to say that teaching and learning process is not healthy in India.

Following are some figures which makes focus on growth in students' enrollment by level of education and field of study in India.(2008-2016)

Growth In Student by Level of Education and Field of Study in India (2008-2016)				
Level of Education	2008	2016	Increase	Increase(%)
Bachelor's (Graduates)	11908151	24593321	12685170	107
Master's (Post-graduates)	1489685	2764886	1275201	86
Doctorate	95872	180957	85085	89
Others	148100	945582	797482	538
Total	13641808	28484746	14842938	109

Field of Study	2008	2016	Increase	Increase (%)
Arts	5875532	10271296	4395764	75
Engineering/Technology	1313706	4885134	3571428	272
Science	2612406	5417464	2805058	107
Commerce/Management	2486901	4637317	2150416	86
Education	286478	1085876	799398	279
Medicine	446087	1118178	672091	151
Others	620698	1069481	448783	72
Total	13641808	28484746	14842938	109

Source: UGC India (Analyzed by DrEducation.com)

On the basis of above data we can consider that, numbers of students' enrollment is increases but quality of education is decreases. Following are the factors which create negative impact over teaching and learning process. Mentally not preparation of teaching by teachers.

- Poor attendance of students.
- Semester pattern.
- Out dated syllabus.
- Practical based education is not in practice.
- Ignorance of parents about their wards.
- Government's failure in the process of teaching and learning.
- Unavailability electronic teaching tools in rural area.
- Illiteracy of computers of teachers.
- Poor library attendance of teachers.
- Accountability and performance of teachers.
- Lack of employment skills.
- Negligence of innate skills.
- The work place politics.
- Encourages flock mentality.
- Reduction in co-curricular activities.
- Political impact on education system.

1. Mentally not preparation of teaching by teachers –

Generally, before engaging their periods, teachers are not well prepared for it. So that, the process of teaching and learning is not going smoothly in their respective class rooms. Sometimes, there is

one way communication (from teachers only). Actually, it must be two way communication through questions and answers by respective students as well as teachers.

2. Poor attendance of students –

In majority of colleges, there are poor attendance of students in their class rooms. It is around 20% to maximum 70%. Generally, it is found from first period to third period. But in fourth and fifth period, there are very few students remain there. In the process of teaching and learning, students play vital role. If they have not been taken keen interest to attain each and every class, then how the process of teaching and learning is successful?

3. Semester pattern –

Some students and teachers are completely in favor of semester system. Because, it creates mainly unwanted challenges before students and teachers. Some are felt that success of semester system being closely related to adequate time available. But in fact, there is no chance for adequate time. Because previous year's results are not declared by universities on time. So that, classes are not start on proper time. It is not easy for every teacher to complete their syllabus before there university exams. Sometimes, beginning of their classes and filling of their exam form at a time. So that large number of students and teachers are also not respond properly to semester pattern. The same thing is repeat in next semester also. It effects on the merits of students as well as quality of teaching too.

Secondly, it create negative impact over entire personality development of students too. Because they have no ample time to engage themselves in cultural activities as well as sports activities too.

4. Out dated syllabus –

90 percent of universities and higher educational institution country have out dated curriculum, keeping them from making into top institution of world. 90 percent of universities in our country have out dated curriculum. Actually, it should be framed by universities according to their regional employment generation. University becomes factories of graduates and post graduates of students. Students just got degrees but not having appropriate employment. Curriculum should be framed by university job oriented with modern references. It is a major reason behind why our Indian institutions/universities not standing in top 100 universities in the world.

5. Practical based education is not in practice –

Actually, present education is not based on practicals. Theoretical knowledge have been provided by the present teaching and learning process. So that, students are not taken their keen interest to learn it. If 80 percent practical based knowledge will presented by educational system, then, automatically students are motivated to attain each and every classes with their own interest.

6. Ignorance of parents about their wards –

Now-a-days, every live factor of society is engaged themselves in their respective field only. Particularly I want to make focus on virtual world (social media) and their personal targets. Hence, parents are not very much serious about studies of their wards. I am talking about particular faculty of humanities. So that, students having no control over them. Hence, they ignored about their classes.

7. Government's failure in the process of teaching and learning –

In the year 2014, Government of India spend over 65 thousand crores for allocation of education. These amount is 17 percent more than last year 2013. But government has spending below 4 percent of their entire budget on higher education. The provision should be increased. Then there is expectation to improve e

- Election duties.
- Carrying out surveys.
- Pulse polio campaigns.
- Maintaining mid-day meals registers.

It came to light that 81 percent of their time was spend as block level officers (BLOs), conducting surveys and duties in election years. So that, they have not been concentrate on their teaching works. It happens with primary teachers, higher secondary teachers.

Conclusion:

On the basis of above findings and problems, there is need to take appropriate actions by government, universities, educational boards/institutions, parents and teachers too. The process of teaching and learning is very fruitful to build up a great nation. So that, everyone should aware about these facts. One principle should be adopted by every teacher and student 'WORK IS WORKSHIPPED'. Then only I mean to say, we have a bright future in every type of education in India particularly about a sound, healthy, excellent teaching and learning process.

15. Impact of Cashless Economy on the Area of Banking and Finance

Dr. Anand Dattatray Bhosle
 Associate Professor, G. S. College Khamgaon.

Recently a cashless transaction in India it's a big issue in the mind of every Indian. India's population was 98% of total economic transactions by volume are being done through cash (economic times November 23, 2016). The introduction of cashless transaction has made the government of India to move towards cashless economy. India was the world's fastest growing major economy in the last quarter of 2014 (G 20 & international forum) India also topped the world bank growth outlook for 2015-16 for the first time with the economy rate having grown 7.6% in 2015-16. It is seen that growth of India economy in the future is positive.

Cashless economy makes a big impact over uses of current Indian currency in money market of India. Indian people are generally use cash transaction there is a lot of risk for handling hard cash which is carried by them from one place to on other cashless transaction provides extra ordinary facility to them. Digitalization of traditional payment method is a revolutionary development of banking industries, internet services, & mobile industries, Digital payment method Provide more economics freedom to public it may give an opportunity to establish new technology & development on word wide level Indian public can use such plastic money everywhere is that an departmental stores, shops, malls, petrol, pumps & so on. Uses of credit cards, debit cards, online payment through RTGS or NEFT in all such a forms use by the Indian public for cashless payment in everywhere or anywhere no risk is at all so that every Indian should aware about this fact using instead of cash must use plastic money in the last two decades the average growth of economic freedom globally in only 3% but increase of digital currency can developed more economic freedom in the word which can serve new technologies and innovation

Name of Country	Mode of digital Payment	Digital Transaction as per 2015, world atlas
Sweden	Internet banking, mobile banking, credit and	59%

Norw
Denn
Belgi
Franc
Unit
King
Som
Ken
Can
Sout
Sing
Netl
US/
Aus
Ger
Spa
Bra
Jap
Ch
Inc
M
ha
pa
Et

	debit cards and E-krona in near future	
Norway	Electronic-banking	-
Denmark	Payment cards, mobile banking and E-krona in near future	-
Belgium	Debit cards and six dots a mobile app	93%
France	Mobile banking, Contact-less cards and M-POS	92%
United Kingdom	Paym a mobile payment system	89%
Somaliland	Mobile banking	-
Kenya	M-PESA and M-Shwari(mobile payment app)	-
Canada	Payment cards and online wallet	90%
South Korea	Credit and debit cards	29%
Singapore	E-Banking, mobile wallet and contactless card	61%
Netherlands	Identifier Card readers, iDeal and debit Cards	60%
USA	e-Banking, Mobile Banking and card payment	45%
Australia	Internet Banking, NAB a mobile banking app and cards payments	35%
Germany	Online banking and EC-karte a Debit card	33%
Spain	Internet banking debit and credit card	16%
Brazil	Boleto, TEF (Online Payment Method) and Domestic Credit Cards	15%
Japan	Online banking, Mobile Banking and card payment	14%
China	Internet Banking and CUP Cards	10%
India	Electronic Banking, Credit and Debit Card Payment	2%

Mode of digital payments and use in percentage of different countries

India has a wide network of small retailers in all over countries and most of they do not have enough resources of invest in electronic payment infrastructure to receive and make payments digitally there is also wasted interested is not moving towards cashless economy and

Most cards and cash users fear that they will be charged more if they use cards further. Non-users of credit cards are not aware of the benefits of credit cards due to a lack of awareness of new technology and financial literacy. Indian banks are making it difficult for digital wallets issued by private sector companies to be used on the respective banks' website. There could be restrictions on using bank accounts to refill digital wallets or a lack of areas to payment gateways. Regulators will have to take a tight stand against such restrictive behaviors by the banks through bank accounts. There have been openings through Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna. Most of them are not in operation, there were about 256 million accounts roughly. Only opening of an account by every household does not empower citizens to make digital financial transactions. A recent investigation found that 23% of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna accounts lie and 10 million accounts held only Rupee One and only 33% of all were ready to use their Rupay cards.

The main advantage of cashless transactions is to keep sound control over black economy records; every transaction is being recorded on the respective account so that every transaction belongs to the word economy. Indirectly it creates a positive impact for our national economy. Real estate prices will be reduced because of curbs on the black economy as most of the black money is invested in real estate, it is easily controlled by the government.

There is a process of issuance of currency where the government bears the cost against designing, developing, printing, storing, transporting and placing. All this can be avoided by cashless transactions. In the financial year 2015, RBI spent Rs. 27 Billion for currency issuance and management. There are efficiency gains as transaction costs will also come down by using methods of digital payments. In the recent trends of digitalization, the cost of operating ATMs has reduced. The impact of digital transactions is an increase in GDP by emerging markets, resulting in the growth of the country's economy.

Finding and Suggestion

1. Majority of Indian peoples are not aware about internet (computer) literacy so that, the uses of cashless transactions are not made by the properly
2. Several types of whole sellers and retailers having not swipe machines with them as well as some of them do not cooperate with customers in this regard
3. In India there is no proper availability of network or on internet speed for cashless transactions
4. Several times we found that servers are down at the time of online payment

5. The transactions of e commerce are also not executed by majority population of India
6. Printing of currency notes by our RBI at last scale so availability of ample currency notes to the Indian peoples. Hence, they are not taking any interest in dealing with cashless transaction

On the basis of above findings the Indian government has to plane to developed internet (computer) literacy programme for Indian people as well as they must motivate to them to do more cashless transaction from them. The government of India instead to every citizen of India about cashless transaction clarify that it is helpful, useful for them only there safety security is provided by the such transaction such type of surety must be create in the minds of every Indians by the Indian government then only cashless transaction will have a good future in India. No doubt.

Reference

- i. Cashless economy - challenges and opportunities in India :- by doctor B.P. Singh Raul, Miss Y.S. Garwal, Bilaspur.
- ii. Sharma G. (2016) the electronic banking resolution in India the journal of internet banking and commerce Suresh Chandra D.
- iii. Central Banks considers digital currency maket 2017.

④

WTO AND INDIA

DR. A. D. BHOSALE

Associate Professor

G. S. Sci, Arts & Com. College, Khamgaon

On 1st January, 1995, World Trade Organization was established. It is for the beneficial and development of trading of every country. It facilitates improvements in production and trading of goods and services and also makes expansion and optimum use of available resources of entire world. Following are the objectives of WTO –

1. To implement new system in World Trade.
2. To make improvements in standard of living of people with increase in real income and effective demand of members countries.
3. To finish partiality about foreign trade and resistance of trading and its charges.
4. To make improvement in trading and production of goods and services.
5. To generate employment in entire world and increase productivity and production level.
6. To improve World Trade which is to be beneficial for every country?
7. Maximum use of available resources of entire world.
8. To give motivation to every country who participate in world trading activity.
9. To protect environment.

There are mainly five gatherings were arranged by WTO. In 1996, there was first gathering arranged by WTO. They were discussed on parameters of labors and investment of every country. It was held in Singapore. Second gathering was arranged in Geneva in 1998. India has opposed sect oral trading Propaganda in the same gathering. Third gathering was arranged by WTO in Steel in USA in 1999. There was lot of controversies about the subject which was discussed in the same gathering. There is no subject about parameters of labors but it includes entrance in market, agricultural services in trading any several types of disputed subjects.

On four gathering, it was arranged in Qatar in 2001. In same gathering, India had insisted about basic fundamental things for trading of developing countries and its aims. India had actively participated in the same gathering. Fifth gathering was arranged in Mexico in 2003. Main topic was agriculture. There was discussion on transfer and trades in technology. Debts and financial arrangements by financial intermediary.

India and WTO –

With the effect of agreements which are executed with the WTO by India. Subsidies on agricultural crops may be reduced, improvement in tax structure, to make improvement in charges policies, to reduce depreciate in budgets and to improve speed of privatization. Following are some conclusions which shows the impacts of WTO on Indian Economy –

1. In 1990, there was share of world import trade of India. It was 0.5%. in 1995, it was improves up to 0.6% and 2002, it goes up to 0.8%.
2. According to report of World Trade Organization, an Indian goods export, it was improved by 15% in the year of 2002. India stood second place as China had first place in export.
3. As comparison with 2002, in 2004, Indian export, was increased by 28.1%.
4. In 1990, in world service trading, there was Indian share only 0.5% but it was increased in 2001 up to 9.4%.

On the basis of above information, it is optimistic picture for Indian economy in future, there will lot of chances to improve export of India. So that value of Indian rupee will be increase in world market. Hence, automatically, Indian goodwill will also increase and India may acquire big share of profit in world market.

③

REGIONAL IMBALANCE – RESISTANCE IN ECONOMIC DEVELOPMENT

DR. A. D. BHOSALE

Associate Professor

G. S. Sci. Arts & Com. College, Khamgaon

Meaning –

When development of country has not been equally among all territories of the country, then the problem of Regional Imbalance is arises.

Necessities –

1. To make maximum use of various natural and human resources of different types of regions of a country.
2. To provide employment to public who residing in the same region.
3. To make entire development of economy.
4. To avoid centralization of industries in specific areas/regions.
5. To create small cottage industries/agro-based industries in backward regions.
6. To avoid economic discrimination in the earnings of people.

In our country, there are developed states like Gujarat, Tamil Nadu, Maharashtra, Goa, Kerala, Haryana, Karnataka, Andhra Pradesh and Punjab and backward states are Jharkhand, Chhattisgarh, Odisha, Rajasthan, Bihar, Uttar Pradesh and Madhya Pradesh, the investment ratios in both states is as follows –

States		Investment Rate (In percent) 1991-1998
A. Developed States :		
Punjab		3.4
Maharashtra		18.0
Haryana		3.6
Gujarat		18.7
West Bengal		3.3
Karnataka		5.6
Kerala		1.1
Tamil Nadu		7.2
Andhra Pradesh		8.3
	Total	69.2
B. Backward States		
Madhya Pradesh		7.4
Assam		0.7
Uttar Pradesh		9.4
Rajasthan		3.9
Odisha		2.2
Bihar		1.2
	Whole India	100

On the basis of above table, main benefits go to developed states (69.2%). The proposal of investments to backward states, it was only 30.8%. Financial assistance around 51% has taken by Maharashtra, Gujarat, Tamil Nadu and Andhra Pradesh from Central Government of India. So that, developed states makes their progress more and backward states just waiting financial assistance from central government.

The infrastructural development is also place big role in regional imbalances. It includes electricity, means of transportation, road development, availability of drinking water and irrigation. Following figures as per the per head electricity uses, registered number of vehicles, length of roads per 100km distance, telephone lines per 100 individuals.

	Electric use (1996-97)	Registered Vehicles (1996-97)	Length of Roads per 100km (1997)	Telephone Lines (1999)
A. Developed States :				
Punjab	790	103.2	113.1	5.34
Maharashtra	557	57.2	73.1	4.93
Haryana	508	64.6	61.0	3.18
Gujarat	686	91.5	55.6	3.75
West Bengal	197	19.8	69.9	1.86
Karnataka	338	56.5	73.0	3.25
Kerala	236	46.5	358.2	4.66
Tamil Nadu	469	56.9	157.5	3.84
Andhra Pradesh	332	42.1	20.7	2.36
B. Back ward States :				
Madhya Pradesh	368	38.8	47.6	1.38
Assam	108	19.9	86.7	0.95
Uttar Pradesh	194	22.7	72.7	1.21
Rajasthan	295	45.1	38.0	2.11
Odisha	447	22.9	134.8	1.05
Bihar	145	16.4	50.6	0.58
Whole India	338	44.0	91.7	2.55

On the basis of above table, there is lot of discrimination in various states of India about infrastructural facilities. The average electricity consumption of every Indian (per head) 338kw. But in backward states like Uttar Pradesh and Bihar, it was 194kw and 145kw respectively. These figures are very less as compared with developed states resident (338kw). On road Punjab state having first number (103 vehicle), in second place, Gujarat State (91 vehicle), in third place, Haryana (65 vehicles), at four place Maharashtra (57 vehicles), on fifth place Karnataka and Tamil Nadu (56 vehicles) behind 1000 Indians.

For the generation of employment, poverty eradication, improvement in standard of living, increase in GDP all such purposes must be accomplished by central government as well as state government. They should be give equal treatment to every region of entire country. Once, regional imbalances sorted by the government, economic development is possible. No doubt.

EFFECT OF MALL CULTURE ON RETAILERS**DR. A. D. BHOSALE**

G. S. College, Khamgaon.

Shopping mall refers to a set of homogeneous and heterogeneous shops adjoining a pedestrian or an exclusive pedestrian street that make it easy going for shopper to walk from store without interference from vehicular traffic. Malls are incorporated with a whole bank of lifts and escalators for smooth transit of shoppers. Malls are located in proximity to urban outskirts and ranges from 60000 sq. ft. to 70000 sq. ft. and above.

In India, malls have transformed shopping from a need driven activity to a leisure time entertainment. The quality mall space which was just one million square feet in 2002 has accomplished new milestones of 40 million square feet and 60 million square feet in 2007 & 2008 respectively.

As Indian Retailers uses private labels along with branded products they can become the major supplier of high quality apparels while on the other hand Indian Retailers are busy in global sourcing to attain sustainable competitive advantage like Godrej Nature's Basket is working to start global sourcing directly. Subhiksha formed a different department which continuously chalks about best prices in groceries around the world.

Effect on Retailers

In the face of deteriorating consumer sentiment, Malls are finding it difficult to attract footfalls and occupancy rate is also slow with dipping sales figures retailers profits have gone down by over 35percent as compared to last year. Even during the festive season from October-December 2008, when consumers loosen their purse-strings products usually in high demand have not seen enough takers. Cheaper items are selling more as compared to expensive items. Same store have contracted retailers are scaling down expansion plans or shelving them temporarily to minimize immediate capital-intensive ventures. India Retail prize reports that pantaloon Retail India Ltd. is adding 2.5 million sq. ft. of retail space instead of 4 million sq. ft. originally planned for next financial year beginning 1st July, 2013.

To optimize cost they are integrating management, marketing, human resource and IT departments of units into one shoppers stop is also studying

options for cost rationalization Spencer's retail has closed 56 stores and while focusing on large format stores, plans to add 15 Hyper stores in the next two years.

Vishal Retail has closed large warehouses in Kolkata & Mumbai until current situation of economic slowdown reverses Adidas, Raymond Apparel, The mobile store, Gini and Jony & crossword are closing down stores, relocating and expanding where business is viable. One of the chief reasons for closing stores is that real-estate rentals had doubled in the last three years constituting upto 35 percent to 40 percent of operating cost or proposing rentals on a revenue sharing basis.

Where such negotiation fail, decreasing footfalls coupled with sky-rocketry operating costs render the business proposition unviable and they exit.

Thus, IT cities where retail-estate has not reached unrealistic proportions are noting rapid growth in organized retail as compared to urban cities. Ancillary to stores facing severe cash crunch, retailers are delaying payment to suppliers & with stores finally downing shutters, staff requirements is declining resulting in jobs becoming redundant.

So rather than open more stores retailers have shifted their focus to consolidate and improve operations by enhancing efficiency and profitability through effective supply chain management to save inventory and logistic cost and check on wastages. To build up customer loyalty, renewed efforts are being made to undertake intensive relationship marketing and improve in store service.

Retailers are also pushing private labels to protect their profit margins while promoting sales by offering special discounts and other value-for-money schemes.

Conclusion

Mall culture creates negative impacts over Indian Retailer no doubt.

61408

References

Chartered Institute of Personnel and Development. (2006). *Reflections on employee Engagement Change agenda*. CIPD: London. [Online] Available: <http://www.cipd.co.uk/changeagendas> (November 10, 2008)

Clifton, James K. (2002). *Engaging your employees: Six keys to understanding the new workplace*. 2002 SHRM Foundation Thought Leaders Remarks. Society for Human Resource Management

Coffman C. (2000). *Is Your Company Bleeding Talent? How to become a true "employer of choice"*. The Gallup Management Journal, 2000. The Gallup Organization, Princeton, NJ

Coffman, *Constructs and Individual Differences?"* at, www.lifethatworks.com/Employee-Engagement.ppt.

Mone, E.M. & London, M. (2010). *Employee Engagement Through Effective Performance Management: A Practical Guide for Managers*, New York. "Routledge-Taylor & Francis Group.

Pati, S. P. & Kumar, P. (2010) *"Employee Engagement: Role of Self-Efficacy Organisational Support and Supervisor Support,"* Indian Journal of Industrial Relations, 46(1): 126-37.

Saks, A. M. (2006), *"Antecedents and Consequences of Employee Engagement"*, Journal of Managerial Psychology, 21(7): 600-19.

Schaufeli, W. B. Bakker, A. B. & Van Rhenen, W. (2009), *How Changes in Job Demands and Resources Predict Burnout, Work Engagement, and Sickness Absenteeism,* Journal of Organizational Behavior, 30 (7): 893-917.

Schafeli, W. B., Salanova, M., Gonzalez-Roma, V. & Bakker, A. B. (2002), *"The Measurement of Engagement and Burnout: A Two Sample Confirmatory Factor Analytic Approach"*, Journal of Happiness Studies 3(1): 71-92.

Sharma, B. R. & Rama, A. (2010), *"Determinants of Employee Engagement in a Private Sector Organization: An Exploratory Study,"* Advances in Management, 3(10), 52-59.

Xanthopoulou, D., Bakker, A. B., Demerouti, E. & Schaufeli, W. B. (2009), *"Work Engagement and Financial Returns: A Diary Study on the Role of Job and Personal Resources,"* Journal of Occupational Organizational Psychology, 82: 183-200.

EMPOWERING SELF HELP GROUPS FOR RURAL DEVELOPMENT

M. C. Khatri and A.D. Bhosale
 College Of Management, Khamgaon
 G.S. Science, Arts and Commerce College, Khamgaon

ABSTRACT

The Women's Self Help Group movement is a potent tool for both social and economic empowerment of women in general, and rural & tribal women in particular. SHGs are small informal association of the poor created at grass root level for the purpose of enabling member to reap economic benefits out of mutual help, solidarity and responsibility. The members are expected to make small saving and pursue group enterprise activities. The group based approach enables the poor to accumulate capital by way of small saving and also helps them to have access to formal credit facilities. The joint liability of the group enables the poor to overcome the problem of collateral security and also has an in build mechanism of peer monitoring lending to better loan recoveries and productive credit utilization. The members use their pooled resources to meet the emergent needs. They gradually inculcate democratic culture of functioning and transparency in their management.

Introduction

In the words of ex. President Dr. A.P. J. Abdul Kalam, "Empowering women is a prerequisite for creating a

good nation, when women are empowered, societal stability is assured". Empowerment of women is essential because their thoughts and value systems

to the development of a good family, good society and ultimately a good nation.

Women form an important part of society. We worship women as goddess. She is 'shakti', 'vidya' (maa saraswati) and 'laxmi'. She is the backbone of the society. She is the strength of her family. Though the fact is not accepted by the male-dominated society, she can become a driving force to change those views of the society. Therefore, it is said that a women can change the society and ultimately the nation.

Women are depended on her husband or family for each and every thing she want. Her work is only limited upto "chulla and chauka". She does not have financial freedom or social freedom. She can't even go outside alone. This is a fact of our Indian culture.

But this view is changing from last two decades. Today, she is becoming self sufficient and independent in most of the walks of life. She can carry out a majority of tasks. She can also take responsibilities of offices with her household chores. She is now a day's becoming independent and self determined. The credit of this should be given to the policy women empowerment which mainly includes self help groups, particularly in rural areas. In villages most of the women are members of self help groups (SHGs).

So, let us understand what a self help group (SHG) is:

The concept of SHGs is based on the idea of community participation, as sustainable community development requires the active participation of the entire community. A certain number of rural women from the same village come together to contribute daily, weekly or monthly dues as savings and provide group loans to their members.

Self-Help Group or in-short SHG is now a well-known concept. It is now almost two decade old. It is reported that the SHGs have a role in hastening country's economic development. SHGs have now evolved as a movement. Mostly, members of the SHGs are women. Consequently, participation of women in the country's economic development is increasing. They also play an important role in increasing the economic status of their families. This has led boost to the process of women's empowerment.

Purposes behind promoting SHGs:

The fundamental aim of promoting SHGs is poverty alleviation and to achieve empowerment of women. The recent trends show significant changes in the promotional strategies for the SHGs. Financial needs like banking, saving, insurance etc, getting subsidies,

building organizations to gain political power also, are the purposes behind some of the SHGs.

To alleviate the poverty and to empower the women, the micro-finance has emerged as a powerful instrument in the new economy. With availability of micro-finance, self-help groups (SHGs) and credit management groups have also started in India.

Efforts were being made in the direction that women should have a role in all walks of life; and provisions are made in the budget for activities related to the development of women. Many schemes were planned and started to be executed, at government level, in respect of women education, laws regarding prevention of injustice against women, their participation in economic and political spheres etc. They also exercise great power to bring changes in the attitude of the people about their orthodoxy and as old traditions in the rural areas. Thus, SHGs are playing a major role in social inclusion of women. At this stage, SHG movement also started and in a way journey towards women empowerment began.

Business Carried out of SHGs

The collective work, mutual aid and cooperative philosophy become driving force for SHGs to achieve their purpose. Here, the purpose of the group formation may be individual or social change or may be both.

The basic objective of the SHGs is to develop saving capability among poor women, which helps in building small capitals to meet the personal and family needs and to take up income generating activities. This in turn reduces dependence on financial institutions and develops self reliance. It helps women gaining economic prosperity which further opens manifold dimension of their empowerment. They struggle to break up the vicious circle of indebtedness, exploitation, poverty, illiteracy and so on.

Their economic activities include stitching, tailoring, knitting, weaving, soft toy making, detergent making, dairy farming, mushroom production, agricultural & dairy produce, bee keeping, poultry farming, earthenware making, running grocery stores and general stores, soap making, candle making, catering, fashion designing, horticulture, herbal products, papads, jams & pickles, vermi culture, leather products, bakery, etc.

Self Help Groups enhance the equality of status of women as participants, decision makers and beneficiaries in the democratic, economic, social and cultural spheres of life. The SHGs have inculcated a

great confidence in the mind of rural women to succeed in their day to day life.

Benefits of SHGs

All the members say that SHGs should continue forever. Because -

1. They can raise money.
2. Can get knowledge.
3. Meet each other.
4. Feel improved status in the family.
5. Increased self-confidence.
6. Can organize and can understand the problems of others
7. They do not have to lend money from the moneylenders.

Women Empowerment

Let's have a look at some of the headlines published in the newspapers of late: "Women Empowerment is necessary for the economic development of the country-PM", "Women Empowerment Bill introduced in the Parliament", "Court approves reservation for women in Panchayats", "Give big boost to women empowerment: Information and Broadcasting Minister", etc. Why is it that we have been talking too much about women empowerment recently?

To answer this question, we must, first, understand what exactly is meant by women empowerment, why there is any need to empower women and what possibly can be done to achieve this feat. As the women are oppressed in all spheres of life, they need to be empowered in all respect of life.

Definition

According to J.K.Pillai, "Empowerment is a multi-dimensional process which should enable individuals or a group of individuals to realize their full identity and power in all spheres of life".

Women Empowerment is the ability of women to exercise full control over their actions. This means control over material assets, intellectual resources and even over their ideologies. It involves, at the psychological level, women's ability to assert themselves which has, so far, been constricted by the 'gender roles' assigned to them especially in a culture like India which resists changes.

Empowerment is a process of change by which individuals or groups gain power and ability to take control over their lives. It involves access to resources, resulting into increased participation in decision-making and bargaining power and increased control over

benefits, resources and own life, increased self-confidence, self-esteem and self-respect, increased well being. It means 'empowerment' is a multi-fold concept that includes economic, social & political empowerment.

Empowerment of women could only be achieved if their economic and social status is improved. This could be possible only by adopting definite social and economic policies with a view of total development of women and to make them realize that they have the potential to be strong human beings.

How to Empower Women:

- The first and foremost priority should be given to the education of women, which is the grassroot problem.
- Cultural empowerment should be there to uplift women from the vicious circle of traditions prevalent in society against women.
- Women should be allowed to work and should be provided enough safety and support to work. Through economic empowerment women's emancipation could be realized.
- Political empowerment of women is necessary for their empowerment.
- Strict implementation of programs and acts should be there to curb the mal-practices against women prevalent in the society.

Conclusion

The most important gain for the women member through SHG is the common platform they get to share and discuss their problems, issues. Their united strength helps them to take up issues like domestic violence, child marriages etc. The SHG helps the women to overcome their social limitation such as superstition, silence, ignorance, dependency, lack of access to decision making and participation etc. It can also be seen as a process by which those who have been denied the ability to make strategic choices acquire the ability to do so.

Beside from domestic tasks within the household, it is becoming more apparent that women are becoming increasingly engaged in income generating activities that are based around the home and domestic responsibility.

The general trend of women contributing to the household showed that the greater the contribution to the household income, the greater the participation of wives in decision making within the family. Where women are seen as being important economic providers

they attain joint or sole decision-making. Therefore we can conclude that, A Self Help Group is the only key

instrument for promoting women's empowerment and economical independence.

References

Mahila Bachat Gat- A handbook on SHG's.
Panda, Raj Kishore (2005): Emerging Issues on Rural Credit, New Delhi, A.P.H., 2005.
Ms.Rashmi Gopinathan(June 2010): "Impact of Women Entrepreneurship Development on Families ":

A study of Women run micro-enterprises in selected district of Maharashtra. (PhD Thesis).
Report provided by NABARD and MAVIM

STATISTICAL CONCEPTS IN DIFFERENT FIELDS

Quddusa Farooqui

Smt. Maherbanu college of science and commerce akola.
farooquiquddusa@gmail.com

ABSTRACT

Statistics can be most succinctly described as the science of uncertainty. While the words "statistics" and "data" are often used interchangeably by the public, statistics actually goes far beyond the mere accumulation of data. The role of a statistician is: To design the acquisition of data in a way that minimizes bias and confounding factors and maximizes information content To verify the quality of the data after it is collected To analyze data in a way that produces insight or information to support decision making. These processes always take into explicit account the stochastic uncertainties present in any real-world measuring process, as well as the systematic uncertainties that may be introduced by the experimental design. This recognition is an inherent characteristic of statistics, and this is why we describe it as the "science of uncertainty," rather than the "science of data." Data are ubiquitous in 21st-century society: They pervade our science, our government, and our commerce. For this reason, statisticians can point to many ways in which their work has made a difference to the rest of the world.

KEY WORD – *statistics, science of uncertainty, science of data.*

Introduction

The major sponsors of the yearlong celebration were the American Statistical Association, the Royal Statistical Society, the Bernoulli Society, the Institute of Mathematical Statistics, the International Biometric Society, and the International Statistical Institute. In addition to these six, more than 2,300 organizations from 128 countries participated in the International Year of Statistics. The year 2013 was a very appropriate one for a celebration of statistics. It was the 300th anniversary of Jacob Bernoulli's *Ars conjectandi* (Art of Conjecturing) and the 250th anniversary of Thomas Bayes' "An Essay Towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances." The first of these papers helped lay the groundwork for the theory of probability. The second, little noticed in its time, eventually spawned an

alternative approach to probabilistic reasoning that has truly come to fruition in the computer age. In very different ways, Bernoulli and Bayes recognized that uncertainty is subject to mathematical rules and rational analysis. Nearly all research in science today requires the management and calculation of uncertainty, and for this reason statistics—the science of uncertainty—has become a crucial partner for modern science.

How Statistics Is Used in the Modern World: Case Studies-

Randomized Controlled Trials Every new pharmaceutical product in the United States and many other countries goes through several rounds of statistical scrutiny before it can reach the marketplace. The prototypical type of study is called a randomized controlled trial, an experimental design that emerged

19-20 10) 10+25=35
VOL. 6 | ISSUE 4 | OCTOBER TO DECEMBER 2019

[P-ISSN: 2394-7632]

IMPACT FACTOR: 5.98

[E-ISSN: 2394-7640]

SCHOLARS IMPACT

International Multidisciplinary Multilingual
Journal of Contemporary Research

AN INTERNATIONALLY INDEXED,
PEER REVIEWED, QUARTERLY,
PRINT & ONLINE JOURNAL

Editor-in-Chief
Dr. M. Raghiv Deshmukh

Managing Editor
Dr. M. Aaqib Deshmukh

Published By:

DESHMUKH PUBLICATIONS, PVT. LTD.

"Soyba Villa" Beside "Deshmukh Hospital" Millat Colony, At. Khamgaon Dist. Buldana
(Maharashtra) India -444303 Cell No- +91-9422926544

Email:- scholarsimpact@yahoo.com, Web: www.scholarsimpact.com

E-COMMERCE: PROSPECTS, CHALLENGES & GOVERNMENT ROLE

DR. A. K. DHANAGRE

Associate Professor
Department of Commerce
G. S. College, Khamgaon

ABSTRACT

E-commerce simply means electronic commerce which deals with selling & buying of services & products exclusively through electronic channels. Online shopping is increasing rapidly as consumers take benefit of lower prices offer by retailing their products. These days E-commerce has become the essential main street of the world. Backed by increased online user base & mobile phone presentation, Indian e-commerce has seen impressive growth in the last few years. Considering India's demographic dividend & rising internet accessibility, the sector is slated to scale greater heights. Although, India's overall retail opportunity is substantial, the sector is beset with some serious challenges. In this paper we will look towards the role of government in ecommerce industry and also look towards the various barriers of e commerce in Indian aspects. E-Commerce is great platform not only to develop infrastructure but also increase employment rates in India and thus overall impact in increasing economic and social growth in Indian economy."

Keywords: Online, Challenges, E-Commerce.

Introduction

E-commerce also called electronic commerce. E-Commerce can be define as "buying & selling of goods & services by shoppers & businesses over and done with electronic channels without using any paper

document". It is the kind of section of a larger business model, which allows an individual to conduct business over electronic channels typically the internet. E-commerce signifies an entirely new way of exploit business over a typical that alterations the identical system of doing business. E-commerce is the buying & selling of goods & services or the transmitting of funds or data. over an electronic network, primarily the internet. E-commerce plays an important role in selling products & services directly to the customer from internet using the digital shopping cart, for instance, E-mail is the best option on how people communicate on the internet to exchange information & find solutions to problems.

The effects of e-commerce are already appearing in all areas of business, from customer service to new product design. In now days E-commerce uses the WWW at least some point in transaction lifecycle. It can also reduce costs in managing orders and interacting with a wide range of suppliers and trading partners, areas that typically add significant overheads to the cost of products and services. For developing countries like India, e-commerce offers considerable opportunity. Online shopping is escalating quickly as consumers take benefit of lower prices offer by wholesalers retailing their products. The popularity of E-commerce is tremendously improved both globally & regionally due to the quick & suitable way of exchanging goods & services in the la decades. E-commerce has reached to extent that the cow dung patties are al

selling like hot cakes online in India. India's e-commerce market is likely to touch \$38 billion mark in 2016, a massive jump over the \$23 billion revenues clocked by the industry in 2015.

What is E-commerce?

There is no universal explanation of electronic commerce, however in general e-commerce is defined as E-commerce (electronic commerce or EC) is the buying and selling of goods and services, or the transferring of funds or data, over an electronic network, first and foremost the internet but likewise wholly further activities which are supplementary with any operation such as:

- Delivery
- Payment facilitation,
- Supply chain and
- Service management, can also be categorized or put under this section of economy. E-commerce increases the growth of online business. It can be categorized under
- Online promotion
- Online advertising
- Online sales
- Product delivery
- Product service
- Online billing
- Online payments

Features of E-commerce to Consumers

Consumers have a much wider choice available on the cyber market.

They bear lower costs for products due to increased online competition among sellers. Because of wide-scale information dissemination, consumers can compare products, features, prices and even look up reviews before they select what they want.

They enjoy wider access to assistance and to advice from experts and peers.

They enjoy saving in shopping time and money.

Consumers also avail of fast services and delivery of products and services.

They also have the convenience of having their orders delivered right to the door step. Finally, consumers are driven to e-shopping in hordes.

Literature Review

(Affreenara and Dr Kishore Kumar Das in their paper "Growth of E-Commerce in India" talked about Ecommerce one of the highest growing business, with India having great market potential for investments. There has been huge surge in investment since; last year and more, is expected in coming years. The rapid growth in use of mobile and internet users has facilitated ecommerce business in both urban and rural cities.

"Shebazbano Salim Khan, S. N. Borhade, and Mainuddin S. Shaikh in their paper "Impact of e-Commerce on Indian Market: Social and Economic Impact" study show Electronic commerce (e-commerce) as share of IT revolution became key part in the world deal in general and Indian economy in exacting. The Paper discovers E-commerce is currently rising at 30%.

"Devendera Agarwal in research paper entitled "E-Commerce: True Indian Picture" talked about the insight of e-commerce and highlights the present scenario of e-commerce in India. It presents the surfing pattern of Indian public, to give the critical review on truth of various reports being published from time to time.

Objective of Study

India is one of the largest growing economy of the world. There is heavy use of internet among Indian citizens. The main basic objective of this research paper are -

- To analysis the present trends of e-commerce in India.
- Government initiatives and different scheme in growth of e-commerce in India.
- To study the India's prospects in e-commerce.

Methodology

Research methodology: The Process used to collect information & data for the purpose of making business decisions. The methodology may include publication research, interview, surveys & other research techniques & could include both present & historical information.

Research design: The researcher has used only secondary data that has been collected from various articles, journals, books, websites etc. It have been used to study the evaluation, conceptual framework, definition, key players, present trends, future prospectus & barriers of e-commerce.

Trends & Growth in Indian E-commerce

Indian e-commerce industry has been an upward growth trajectory and is expected to surpass U.S to become largest e-commerce market in the world by 2034. India is at cusp of digital revolution."

Internet has become important part of major population mainly because

Change in urban India's changing lifestyle.

Convenience of online shopping

Decrease in the subsequent price of broadband subscription price.

E-commerce in India is growing at very high rate and is expected to account around 1.61% of global GDP by 2018. During study found out that some of significant no. related to e-commerce in Indian market they were

- 100+ retail clients
- 1.4+ million purchases
- 2+ million transaction

The above number not only shows not only how good their contribution is Indian market, but also talked about their high degree of dependence in Indian economy and its contribution in India GDP.

Government Initiatives Supporting the E-Commerce Growth in India

The role of government in increasing the growth of e-commerce is very important and plays huge role in the growth of e-commerce in Indian market. It is the government policies and reforms which not only affects the foreign investment and mindset of investors across the globe, but it is the people who also affects from the governmental policies. Since 2014 government of India has announced various initiatives namely

Digital India

Make in India

Start-up-India

Skill India

Innovation fund

The proper functioning of and effective implementation of these program will certainly boost the growth trend of e-commerce in India.

Government of India has put lot of money and reforms which have impacted in growth of e-commerce in India. Not only growth but also has increased the standard of living of people. With the unemployment rate decreasing and rate of literacy is increasing over time, one thing which Gov. of India is currently focusing is on growth of entrepreneurs in India. Thus start up India is encouraging growth young entrepreneurs. Thus government of India has also launched various initiatives like UDAAN, UMANG, and START-UP INDIA PORTAL etc.

Challenges in the e-commerce sector

While the growth in this sector excited entrepreneurs & financial investors alike, some serious challenges are beginning to weight down on the sector. E-commerce players in India need address eight key aspects of their business, both internal & external.

Conclusion

Through the study of research paper we came to know how important e-commerce industry currently in the world is. With context of India we also try to find the upward trend of growth of e-commerce in India. E-commerce is future of shopping. Due to E-commerce the gap has been reduced between manufacturer & consumer. Government policies and initiatives has also lead to increase of e-commerce in India over years. A lot have been done and a lot has to be done when it comes to e-commerce industry in India. With need of more allocation of money towards cybercrime and strict law's need to be made, not only to make this process more secure but also reliable. In this research paper we went through the trend of e-commerce in India which is rising significantly and also how service provider like 4G, 3G helped to increase the digital penetration in India which thus helped to increase the e-commerce and m-commerce

sales in Indian economy. Likewise government had also played huge role through different laws and policies towards the growth of sales via internet. The expansion of e-commerce has been developed in rural as well as urban area in reign able cost for consumption, because of that more people are getting linked with e-commerce & the ratio of that is getting increase day by day.

References

1. Abhijit Mitra, E-commerce in India- A Review, International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research (ISSN 2277-3622, 2013, 2).
2. Chakraborty KD, Chatterjee D. E-Commerce BB. Kundu Grandsons, Kolkata, 2011, 32-56.
3. ECommerce in India: Drivers and Challenges a The PwC India Proposition (2015, Nov 11) Retrieved from <https://www.pwc.in/assets/pdfs/technology/>

ecommercein-india-drivers-and-challenges.pdf

4. E-commerce in India (2015, Nov 10) Retrieved from https://www.en.wikipedia.org/wiki/Ecommerce_in_India
5. e-commerce-and-its-evolution-in-india (2015, Nov 10) Retrieved from <http://www.devmantra.com/2015/09/01/e-commerceand-its-evolution-in-india/>
6. Goele S, Channa N. Future of E-Commerce in India. International Journal of Computing & Business Research, Proceedings of I-Society 2012 at GKU.
7. Jain S, Kapoor B. Ecommerce in India- Boom and the Real Challenges. *IJSRD International Journal of Business & Management*. 2012; 2(2):47-53.
8. Kaur P, Joshi MM. E-Commerce in India: A Review, *IJCST*, 2012; 3(1)-802-804.
9. Kothari, CR. Research Methodology: Methods and Techniques. New Delhi: rakashan, 2003.
10. Rosen Anita. the E-commerce Question and

□□□

VOL. 6 | ISSUE 4 | OCTOBER TO DECEMBER 2019

[P-ISSN: 2394-7632]

IMPACT FACTOR: 5.98

[E-ISSN: 2394-7640]

SCHOLARS IMPACT

International Multidisciplinary Multilingual
Journal of Contemporary Research

AN INTERNATIONALLY INDEXED,
PEER REVIEWED, QUARTERLY,
PRINT & ONLINE JOURNAL

Editor-in-Chief
Dr. M. Raghiv Deshmukh

Managing Editor
Dr. M. Aaqib Deshmukh

Published By:
DESHMUKH PUBLICATIONS, PVT. LTD.
"Soyba Villa" Beside "Deshmukh Hospital" Millat Colony, At. Khamgaon Dist. Buldana
(Maharashtra) India -444303 Cell No- +91-9422926544
Email:- scholarsimpact@yahoo.com, Web: www.scholarsimpact.com

INDIAN ACCOUNTING STANDARDS & INTERNATIONAL ACCOUNTING STANDARDS AT A GLANCE FROM INDIAN PROSPECTS

DR. A. K. DHANAGRE

Associate Professor
Department of Commerce
G. S. College, Khamgaon

Abstract

The widespread acceptance of International Accounting Standards (IAS)/International Financial Reporting Standards (IFRS) makes it timely to examine their technical determinants as well as their implications for the accounting profession and the process of accounting harmonization. In this respect, we suggest that the principles-based approach to the standards and its inner flexibility enables the application of IAS/IFRS to countries with diverse accounting traditions and varying institutional conditions. Furthermore, the principles-based approach involves major changes in the expertise held by accountants and, hence, in their educational background, training programs, and in the organizational and business models of accounting firms.

Keywords: Indian AS, IFRS Convergence.

Introduction

India is one of the emerging economies in the world. For the economic development foreign direct investment (FDI) is needed, to facilitate the investment climate, it wants to integrate its financial reporting with rest of the economies of the globe so that investors from outside will understand the financial results and financial positions of the companies. The needs to communicate across the borders has increased with the increase in global trade, consequently there is globalization of capital markets. Company in one country is borrowing in the capital market of another country. Therefore, financial statements produced in

one country are used in other country more and more frequently; this has raised the issue of harmonization of accounting policies, presentation, disclosure, etc. To achieve complete harmonization, may not be possible because of difference in the economic, political, legal and cultural environment in countries. However the much deviation can be eliminated by standardization of accounting practices, which will result in issuance of accounting standards. The Accounting Standards not only prescribe appropriate accounting treatment of complex business transactions but also foster greater transparency and market discipline. Accounting Standards also helps the regulatory agencies in benchmarking the accounting accuracy. Accounting standards are being established both at national and international levels. Ind AS or Indian Accounting Standards govern the accounting and recording of financial transactions as well as the presentation of statements such as profit and loss account and balance sheet of a company. Accounting Standards are used as supervisory tools for preparation of financial reports in almost all the countries of the world. Accounting Standard are written policy documents issued by expert accounting body or government or other regulatory body covering the aspects of recognition, measurement, treatment, presentation & disclosure of accounting transaction in the financial statement. Objective of accounting standard is to standardize the diverse accounting policies

& practices with a view to eliminate to the extent the non-comparability of financial statements & add the reliability to the financial statements. The rapid growth of international trade & Internationalization of firms create need of global harmonization of accounting standards as a company having presence in different countries has to prepare financial reports as per GAAP of the country where it operates. Under this global business environment, companies are in need of common accounting language in the form of harmonized accounting standard across the world. From 1973 to 2000 International Accounting Standard Committee (IASC) was the body upon which the responsibility was set to issue International Accounting Standards. In 2001 IASC was replaced by International Accounting Standards Board (IASB). In India the Institute of Chartered Accountants of India (ICAI) has formed Accounting Standards Board (ASB) in 1977, upon which the responsibility was set to develop accounting standards to be issued and revised in the country from time to time. Though ASB is shaped by ICAI, it is independent in the formulation of accounting standards. ASB comprises members from various fields and organization and it also takes in to consideration customs, usages and business environment prevailing in the country while formulating the standards.

Literature Review

Kaushik datta did study entitled of "similarities and differences a comparison of IFRS, US GAAP and India GAAP" in the year of May 2009. The main objective of this study recognizes that there are indeed many advantages arising from convergences to various stakeholders.

Santanu Kumar Das, did study entitled of "Indian Accounting Standards and IFRS" in the year of 2014. The main aim of this study is to thus; global accounting standards would remove a frictional element to capital flows and lead to wider and deeper investment in markets with IFRS is also in the interest of the industry

since compliance with them would be able to create greater confidence in the mind of investors and reduce the cost of raising foreign capital.

Dr. Mahender k. Sharma, did work in the field of "IFRS and India -Its problems and challenges in 2013. The main objective of this study is to analyze the information available on IFRS adoption process in India. It also focuses on the IFRS adoption procedure in India and the utility for India in adopting IFRS.

Objectives of the Study

To study of International Financial Reporting Standard & Indian Accounting Standard.

To understand the procedure for issue of International Financial Reporting Standard & Indian Accounting Standard.

Research Methodology

The present work is blends of descriptive and exploratory research work where the reasons and challenges will be find out to follow the IFRS procedures. The data will be purely secondary and will be collected through various websites and journals, as well as published books.

Indian AS and IFRS at A Glance

The entities' general purpose financial statements give information about performance, position and cash flow that is useful to a range of users in making financial decisions. These users include shareholders, creditors, employees and the general public. A complete set of financial statements under Indian AS includes the following:

Balance sheet at the end of the period

Statement of profit and loss for the period

Statement of changes in equity for the period

Statement of cash flows for the period; notes, comprising a summary of significant accounting policies and other explanatory information

Comparative financial information in respect of the preceding period as specified

Balance sheet as at the beginning of the preceding period when an entity applies an accounting policy retrospectively or makes a retrospective restatement of items in its financial statements, or when it reclassifies items in its financial statements having an impact on the balance sheet as at the beginning of the preceding period.

India has chosen a path of International Financial Reporting Standards (IFRS) convergence rather than adoption. Hence, Indian AS is primarily based on the IFRS issued by the International Accounting Standards Board (IASB). However, there are certain carve-outs from the IFRS. There are also certain general differences between Indian AS and IFRS:

The transitional provisions given in each of the standards under IFRS have not been given in Indian AS, since all transitional provisions related to Indian AS, wherever considered appropriate, have been included in Indian AS 101, 'First-time adoption of Indian Accounting Standards', corresponding to IFRS 1, 'First-time adoption of International Financial Reporting Standards'.

Different terminology is used in Indian AS when compared to IFRS, e.g. the term 'balance sheet' is used instead of statement of financial position' and 'statement of profit and loss' is used instead of 'statement of comprehensive income'.

Indian AS shall apply to both standalone and consolidated financial statements, except that the overseas subsidiaries, associates, joint ventures and other similar entities of an Indian company may prepare their standalone financial statements in accordance with the local requirements. Companies falling within the thresholds above (including their holding, subsidiary, joint venture or associate companies) shall not be required to prepare financial statements as per the Companies (Accounting Standards) Rules, 2006.

The dynamic business landscape and growing business complexities pose

significant challenges in converging to the changing financial reporting framework for Indian corporate. The drivers of these challenges are diverse, interlaid:

Accounting policy choices available under the transition standard;

Increasing size and complexity of business transactions;

Increasing pressure to publish financial information quickly;

Continuously evolving accounting standards, guidance and references;

Multiplicity of accounting practices and standards across subsidiaries and segments;

Quality of accountants available for data processing and validation.

Accordingly, it is imperative for a company to define a process whereby the following is achieved:

- Choice of appropriate accounting policies and consistency in application thereof, across subsidiaries, segments, jurisdictions and sectors.
- Well-defined systems for timely and accurate financial reporting.
- Reliance on processes rather than on people.

Difference between Indian -AS and Indian Accounting Standards:

Area	Indian Accounting Standards	Indian-AS (Indian Accounting Standards as converged with IFRS)
Conceptual Differences	AS contains subjectivity at quite a few places	There are specific guidance's on various matters like depreciation or revenue recognition
New Standards	These guidance were not existing in AS	Indian-AS provide guidance on various transactions like agriculture, business combinations etc
Applicability	AS applicable to not only the companies, but to other entities as well. In the companies, notified standards under company rules are applicable and for other entities, AS	Published by ICAI are applicable Indian-AS will be applicable in phases to mainly large companies (see table given above in this article)
Substance	Indian Accounting Standards ('AS') are generally rule based and are less flexible	Indian -AS are generally substance based
Interpretations	Various guidance notes and other publications are available along with AS in existing scenario	Indian-AS has incorporated various interpretations which are part of IFRS, thus making it comprehensive
Guidance	AS generally use the word 'Should' which is more advisory in nature	Indian-AS generally use the word - 'Shall' in its guidance, which makes it more strict

Conclusion:

Every country stipulates a method for companies to report financial data based on rules called accounting standards. India has so far followed Indian Generally

Accounting Principle (GAAP). However, from FY 2017, it will follow Indian-
 IS whose principles are closely based on
 international accounting system called
 IFRS. This will increase comparability of
 Indian companies with their international
 counterparts. The new accounting standards
 recognize substance over form and
 importance of the fair value to compute
 financial statements. This means accurate
 reporting will gain importance over just
 complying with legal provisions and it
 should reflect the most current picture of
 financials. The transition will have a
 considerable impact on the computation of
 revenue, operating profit, net profit, and
 net worth of the listed companies. Sectors
 including metals, telecoms, oil & gas, and
 real estate are likely to be impacted most.
 According to analyst estimates, the new
 norms will increase revenues by 1-5%,
 while overall EBITDA may drop by 1-3%.
 International Financial Reporting Standard
 focuses on quality, reliability & relevancy
 aspects of the information to all its users all
 over the globe while setting a new standard.
 Harmonization of Accounting Standard is a
 need to create & develop global economy.
 Harmonisation will result into true & fair
 presentation of financial statement that can
 be easily accessible to all the potential
 users including potential investors. IFRS
 provided detailed guideline for presentation
 of financial statement & it gives more
 insights about the financial information of
 the entity, so that investor can compare it
 with other entity to find out best investment
 option. For MNC's adoption of IFRS will
 result into reduction in the cost of
 preparation of financial statement & also
 to overcome the difficulty of consolidation of
 financial statements working in different
 country.

References

Anurupa Srivastava, Pooja Bhutani, "IFRS
 in India: Challenges and Opportunities",
 IJF Journal of Accounting Research &
 Audit Practices, Vol. XI, No. 2, April 2012,
 pp. 6-32

Astrucchi, R. & Pincus, M. (2001).
 Domestic accounting standards,
 International Accounting Standards, and
 the predictability of earnings. *Journal of
 Accounting Research*, 39, 417-434.

Burch, M., & Clinch, G. (1996).
 International differences and their relation
 to share prices: Evidence from U.K.,
 Australian, and Canadian firms.
Contemporary Accounting Research, 13,
 135-170.

Chunhui Liu, "Are IFRS and US-GAAP
 already comparable?", *International
 Review of Business Research Papers* Vol. 5
 No. 5 September 2009 Pp. 76-84

Kaushik datta, "similarities and differences
 a comparison of IFRS, US GAAP and India
 GAAP" 2009.

Sarcoma Kumar Das, "Indian Accounting
 Standards and IFRS" in 2014, *International
 Journal of Innovative Research and
 Practices* Vol.2, Issue 7, July 2014 ISSN
 2321-2926.

Dr. mahender k. sharma ** prof. jignesh r.
 vija, "Ifrs and India - its problems and
 challenges" 2013, volume: 1 issue: 4 july
 2013 issn 2320 - 7620.

Delvaillie, P., Ebbers, G., & Saccon, C.
 (2005). International financial reporting
 convergence: Evidence from three
 continental European countries. *Accounting
 in Europe*, 2, 137-164.

Kothari, S.P., A.J. Leone and C.L. Wasley
 (2005). Performance matched discretionary
 accruals measures. *Journal of Accounting
 and Economics*, 39, pp. 163-197.

□□□

Certific

18-19

9

10-7-28

International Multidisciplinary Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129

IMPACT FACTOR- 5.98

SCHOLARS IMPACT QUARTERLY

VOLUME-V ISSUE-III July to September 2018

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed,
Quarterly Online and Open Access Journal

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

(11)

INSTINCT OF DEMONITISATION

Dr. A. K. Dhanagre
Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khamgaon

Dr. V.R. Gawhale
Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khamgaon

ABSTRACT:

In India, tax to GDP ratio, at around 18 percent, is amongst the lowest in the world, probably because India, as mentioned in the Union Budget of 2017-18, is a tax non-compliant country. Tax evasion and corruption are deterrent to economic growth. Demonetization is the intrepid step taken by the government of India. Tragic issues in India are corruption and terrorism and the foundation origin of these snags are black money. So the black money is singing lead role in dispossession of our country. Demonetisation is a step in ensuring an honest tax regime, better tax collections, and lower dependence on borrowings. So government of India has decided to introduce demonetization of RS.500 and RS.1000 notes on 8th November 2016. The reason behind demonetization of these high denominations notes was, Rs.500 and Rs.1000 notes constitute 86.9% of total currency. This paper is throwing light on the position of black money in India and the effect of demonetization on black money.

Keywords: Demonetization, Black Money, Corruption Dissolute Economy

INTRODUCTION

India was a flourishing nation and the motive of this prosperity was the high ethical values and love for the mother land, citizens of that time try to grow their nation by their determination and influence. The money generation cradles and uses were apparent but now the consequence has changed and the presence of black money in the economy has degenerate the situation of development. To remove the black money curse from the society, the unique experiment with demonetisation, announced on November 8, 2016 by the Prime Minister has established that the Central Government is serious about tackling the menace of corruption. The relentless fight against corruption was further reflected in the Union Budget of February 1, 2017 through restrictions on funding of political parties and on cash transactions; and the current year's budget (2018) includes some extensive provisions to push infrastructure for digitalization as well. The experiment of demonetisation by the Government has largely been successful in educating the masses about the benefits of electronic payments and digitalization. Initially, broadly, demonetisation of high currency notes had a two-fold objective – first, choking the funding channels of militancy and terrorism from across the border and to fight corruption. Since then, in continuing the focus on corruption, government has placed emphasis on digitizing India.

Since major part of black money is invested with financial institutions outside the country, demonetisation may not be a sufficient step for removing black money. But it is considered as a useful tool to make black money valueless in the economy. It is also true that black money used in buying of land, housing property, gold and jewellery are not affected by the demonetisation. However, it may hammer on such practice in future. Therefore, there is a need for detailed study to evaluate the result of demonetization.

REVIEW OF LITERATURE

Select Studies In the context of India, several quick studies were conducted on demonetisation. A brief review of literature of a few selected studies is presented in the following analysis-

- Reddy (2017) attempts to understand the larger picture of the situation and its way ahead through three major strands; explanations and analysis of demonetisation, discussion on the possible alternative that could have been implemented, and examination of new objective of digitalization.
- Providing valuable reference on cross-sectoral prevalence of corruption, Desai (2017) tried to put forward an action agenda devised in terms of a consistent fact-based diagnostic and analytical approach, on the cumulative and cascading impact of corruption (coming from a legacy of electoral finances) on common citizen.
- Kapila (2017) investigated impact of demonetisation in terms of rationale, the aftermath, the short and the long term economic impact, and the social and political fallout.
- Sharma (2017) addressed various consequences, benefits and drawbacks and issues relating to demonetisation in terms of its impact on black money, fake currency issues, industry, business, service class and different segment of the society.
- Jain (2017) suggested that the move had definitely brought a war on cash and pushing the objective of digitalization and cashless economy will reap long term benefits.
- Dhingra (2017) argued that demonetisation is a powerful instrument of state policy that works like a divine 'Brahmastra' and has to be used with utmost care and caution.
- Vaidyanathan (2017) provided a vivid perspective on estimation of black money and historical analysis of unaccounted money in India.
- Singh (2017) highlighted the seriousness of black economy situation in India.

INDIA SINCE DEMONETISATION

In order to review the impact of demonetisation closely during the fifty days of its implementation on the general public and business the results were drawn from various surveys conducted during 2016 and 2017. Responses from rural people specifically related to demonetisation were mixed. The role of money lenders strengthened post-demonetisation, as only they possessed the new notes while the villagers did not face too much of a problem because of low incomes and only few notes to exchange, giving in view the pattern of rural lifestyle. Some respondents were approached by richer members of the village and asked to deposit notes in their account after which it would be withdrawn and returned. Most villagers who went to exchange or deposits notes stood in a queue for an

average of 2-3 days and yet the general consensus was that demonetisation served its purpose and that "both the rich and the poor stood together in queues" to get the new notes. There was positive support to demonetisation.

IMPACT ON GOLD BUSINESS

The only retailers who could make brisk business immediately after demonetisation were those who had an inventory of gold and the ones who accepted old denomination notes. However, initial rush to buy gold gave way to a subsequent collapse in the market and the impact was particularly hard on medium and small jewelers. Small retailers' business was almost completely paralyzed due to their inability to mobilize cash. Thus, demonetisation clearly shook the gold business to the extent that it even impacted the social realm affecting philanthropy.

IMPACT ON URBAN POOR AND BUSINESS CLASS

A survey was conducted among various sections of society (bankers, jewellers, labourers and general public), to study the scheme's impact on urban poor and business class. According to some findings, as far as business was concerned, local retailers responded positively to the overall effect on the scheme even though consumption of non-durable goods was affected slightly and stayed low for long. Subsequently, demonetisation had led to extended credit periods for borrowers in informal sector. The increase in digitalisation had come mainly from formal sector and not from informal sector. There were instances of loss of jobs in informal sector due to demonetisation. Labourers were laid-off generally for short periods for couple of months till sufficient cash was available for business. For the bankers, the cash management and ATM calibration at branches remained main issues which they couldn't control. Despite this, several banks managed inter-branch cash transfers. Out of fifty people interviewed, significant number of urban poor thought that there had not been much increase in bank use after demonetisation. As expected, salaried class respondents observed no change since they were already using banks for transactions even before demonetisation. Small vendors were anyway dealing in petty transaction so they too felt no change.

CHALLENGES AHEAD

Corruption continues to be a challenge. On July 1, 2017 the Prime Minister called upon Chartered Accountants (CA) to introspect and weed out corrupt practices and persons from their fraternity. Addressing the issue of money laundering, existence of shell companies and tax non-compliance attitude in India, he urged the community to stay vigilant against the dishonest taxpayers and business units. He emphasized on catalyzing India's economic integration through 'One Nation, One tax, One market' where the role of the CAs has to remain of utmost importance given that they act as an interface between the government and tax-paying individuals. Revisiting the impact of demonetisation policy, the PM stated how according to the reports by the Swiss Bank Authorities has shown a reduction of 45 percent in deposits made by Indians. However, his concern remained for the 3 lakh registered companies that have come under suspicion from government's massive system of data mining and have also raised doubts on the credibility of the fact that only 32 lakh people in the country are above the ten

lakh income bracket. There are still a few issues that need to be considered by policy makers. First, is the Indian population ready for corruption-free economic and financial transactions? To illustrate, how many Indians would be comfortable in using cashless transactions while doing business with jewelers, especially during wedding seasons and festivals. Therefore, there is a need to spread financial literacy on the virtue of cashless transactions and its implications for accounted money unlike the demerits of unaccounted money. In this context, socio-economic factors would need to be considered. India, having a population of nearly 80 crore people below the age of 34 years, has to focus on conducive environment for ease of doing business for next 50 years in order to tap the advantages of demographic dividend. The exercise of demonetisation needs to be examined in the context of young India of job creators chasing a dream of becoming a global super power in next few decades. The problems for digitalization are much like those for expanding financial inclusion; the last mile access. The problems are mostly supply side issues rather than demand side factors. The costs incurred by the banks have received much attention while the problems of merchants have received scant attention.

CONCLUSION

His original assumptions underlying the decision remain unclear, but it seems to be causing considerable harm. All this harm is likely to buy us only a small dent on the black money problem and the elimination of a few hundred crores of fake currency. This is not a good bargain, especially considering the long-term consequences. I am not sure the government intended this bargain. Still, at the moment, the decision is popular.

Government may have painted itself into a corner of righteousness. Since, this decision seems to have struck a chord with a larger number of citizens, political ambition might tempt the government to double down on this path, and take more "shock and awe" decisions. It would take considerable statesmanship to veer away from this path of temptation fraught with enormous risks but questionable benefits.

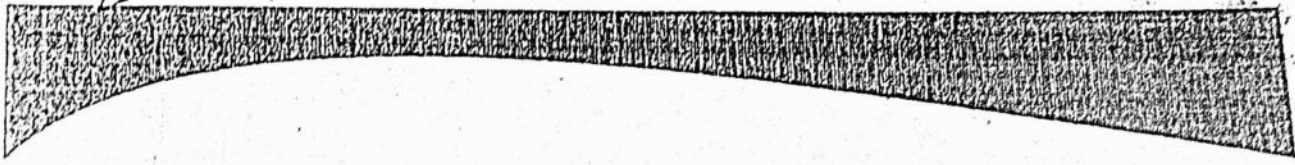
The government would do well to reflect on the failures of the policymaking process that led to what appears to be a bad decision. If this was indeed a genuine mistake, and government's assumptions turned out to be wrong, it would be unwise to risk making more of such mistake in an impatient pursuit of lofty goals. Our government's capacity to run complex programmes is very limited, and it is best expended on higher priority problems, such as building the criminal justice system; achieving public health goals, improving learning outcomes in primary education, building a credible defence apparatus, ensuring provision of sound infrastructure, ensuring clean air and water, and so on.

REFERENCES

- Allingham, M. G. and A. Sandmo. (1972). Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. *Journal of Public Economics*, pp. 323-338. Baum,
- A., S. Gupta, E. Kimani and S. J. Tapsoba (2017), Corruption, Taxes and Compliance. IMF, Washington, November 17.
- Becker, G. S. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, pp. 169-217.
- Dhingra, I. C., (2017), Demonetisation: First Step Towards A cashless Economy, Manakin Press Pvt. Ltd., New Delhi. Feld L. P. and Bruno S. Fray (2002).
- Deterrence and Morale in Taxation: An Empirical Analysis. CESifo Working Paper Series No. 760, August.
- Government of India (2012), Black Money Committee Report. Measures to tackle black money in India and Abroad. Ministry of Finance.
- Government of India (2012), Black Money: White Paper. May.
- Government of India (2016). Annual Report 2016-17. Department of Economic Affairs.
- Government of India (2017) Union Budget Speech by Shri Arun Jaitley. February 2017.
- Government of India (2018), Economic Survey-2017-18. IMF. (2016). Corruption: Cost and Mitigating Strategies. May 11.
- Jain, K., (2017), The War On Cash: Demonetisation. Educreation Publishing, New Delhi..
- Kornhauser. M. E. (2005). Doing the Full Monty: Will Publicizing Tax Information increase compliance? *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, Vol 18. Issue 1, pp. 95-117.
- Maiti, S. S.. (2017), From Cash to Non-cash and Cheque to Digital: The Unfolding Revolution in India's Payment Systems, RBI.
- Mankiw, N. G., (2016), Macroeconomics, Worth Publishers, New York.
- Rai, S., (2017), The Demonetisation Decision: Event, Impact, Narrative and Meaning, in U.Kapila, (editor). *Demonetisation: The Economists Speak*, Academic Fundation, New Delhi.
- RBI, (2017). Macroeconomic Impact of Demonetisation- A Preliminary Assessment.

18-19
2-

10) 10 + 25 = 35 X 10%

International Multidisciplinary Print & Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129

IMPACT FACTOR- 5.98

SCHOLARS IMPACT QUARTERLY

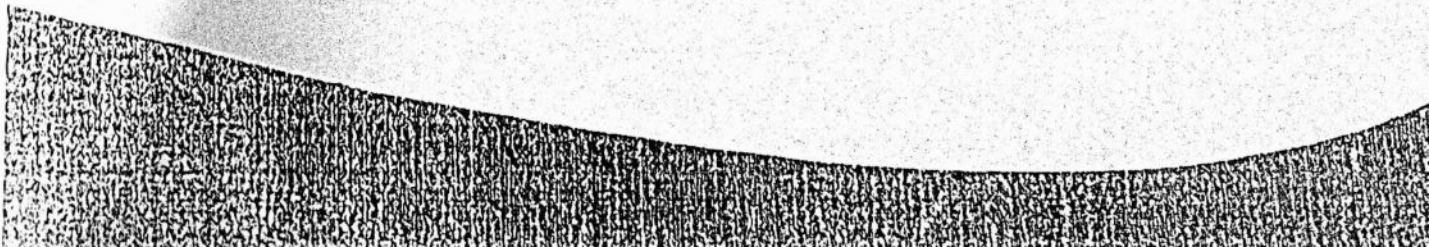
VOLUME-V ISSUE-IV October to December 2018

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed,
Quarterly Online and Open Access Journal

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

(11)

DIGITAL INDIA: A STEP TOWARDS CASHLESS ECONOMY

DR. A. N. DHANAGRE
Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khambhat

DR. A. N. DHANAGRE
Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College Khambhat

ABSTRACT

A cashless transaction in India is an effort to move towards a cashless economy by minimizing the use of physical cash. It does not refer to an outright ban on cash transactions in the economic setting but one in which the amount of cashless transactions are kept to the barest minimum. It is an economic system in which transactions are not done primarily in exchange for actual cash. It is a part of an economic system where goods and services are exchanged for goods and services (barter system). The ease of conducting financial transactions is greatly enhanced by digital medium. The study develops a conceptual framework to understand the working of cashless economy, the findings of the study suggest that the introduction of cashless economy in India can be seen as a step in the right direction of economy growth and development. It has been concluded to unveil the challenges and opportunities of cashless economy by promoting electronic money instruments, developing electronic financial infrastructures and spreading digital transaction habits among people. Demonetisation announcement (2016) is a revolutionary move towards the cashless economy in India. The study recommends that more people should start using digital payment methods which will serve a cashless economy or less cash economy.

Key words: Cashless, Payment, Economic Growth and Development

INTRODUCTION:

Transformation into a cashless economy is an international issue and many of the countries already almost become cashless economy. A cashless economy is where financial transactions are not being done in the terms of currency notes, coins or physical cash money. It was in trend by barter age of cashless transaction and other methods of exchange like food crops or other goods (Humphrey, D.B. 2014). However, the new concepts of cashless transactions in cashless economy are made with the help of digital currencies where legal tender (money) is

exchanged and recorded only in the electronic digital form. So many challenges and opportunities are associated with the effects of digital transactions. Indian population where 98 per cent of total economic transactions by volume is being done through cash (Economic times, Nov. 23, 2016), much of the cash transactions being done in the country are small exchange for goods or services. The penetration of PoS terminals is not enough. Millions of people still do not have a bank account, internet network and connection is not proper, lack of knowledge to use online payment methods. These are some of the challenges are there in the country especially in small towns, rural areas and untapped markets in urban India, need to be resolved and people make assure that to adopt digitalisation in their payment system. It is a big task in front of the government of India and their policy maker to transform their society into a cashless economy or less cash economy with the India's fast growing population.

CASHLESS ECONOMY

A cashless economy is defined as a situation where there is very little flow of cash in the society and thus much of the purchases are done by the electronic media. It does not refer to an outright absence of cash transactions in the economic setting but one in which the amount of cash-based transactions are kept to the barest minimum. It is an economic system in which transactions are not done predominantly in exchange for actual cash. It is not also an economic system where goods and services are exchanged for goods and services (the barter system). It is an economic setting in which goods and services are bought and paid for through electronic media. It is defined as —one in which there are assumed to be no transaction frictions that can be reduced through the use of money balances, and that accordingly provide a reason for holding such balances even when they earn rate of return|| (Woodford, 2003). Cashless economy does not mean a total elimination of cash as money will continue to be a means of exchange for goods and services in the foreseeable future. It is a financial environment that minimizes the use of physical cash by providing alternative channels for making payments. Valentine Obi, Managing Director/CEO e-Tranzact International Plc, a leading provider of mobile transaction services defines cashless society as one where no one uses cash, all purchases being made by credit cards, charge cards, cheques and direct transfers from one account to another. In other words, it refers to the widespread application of computer technology in the financial system. A cashless transaction refers to an economic setting whereby goods and services are transacted without cash (Paul and Friday 2012), either through electronic transfer or cheque payment. The effect of cashless payment on an economy can be analysed by the Diffusion of Innovation Theory (DOI). The concept was first introduced by Roger in 1962 where he

explained how innovation is diffused to members of a social system over time (Rogers, 1995). According to DOI, the adoption of a new idea or innovations is caused by interaction between individuals through interpersonal networks. In this context, diffusion is the spread of cashless payment where consumers seek improved and convenient transaction, while businesses seek new profit opportunities. The diffusion of cashless payment will result in the adoption of cashless transactions within the society or community, subject to the types of innovation adopters and innovation-decision process. Since the consequences of diffusion in cashless payment depend on how quickly the society is willing to adopt cashless payment through different stages of innovation processes, the consequences of the adoption of cashless payment differs in different society. Today, the use of electronic payment has continued to increase due to its convenience, safety and swift mode of payment. Oyewole et al. (2013) discovered that adopting electronic payment will positively affect economic growth and trade. Hasan et al. (2012) examined the fundamental relationship between the adoption of electronic retail payment and overall economic growth across 27 European countries from the period 1995–2009. They discovered that migration to an effective electronic retail payment would stimulate the overall economic growth, consumption, and trade. However, the impact of credit and debit card payment, fund transfers and cheques payment on the economy are relatively low. Zandi et al. (2013) studied whether the long-term shift to credit and debit cards stimulates economic growth of 56 countries worldwide. They discovered that electronic card payments can increase efficiency and boost consumption of the economy. Moreover, the adoption of electronic transaction is essential for transparency, accountability and reduction of cash related fraud, the fundamental elements of economic growth and development (Mieseigha and Ogbodo 2013). Electronic payments will replace cheque payments extensively but cash-based payment will persist to a substantial extent (Liao and Handa 2010). Although technological advancement has enabled improvement and innovation in electronic payment system (Oyewole et al. 2013), from the basic ATM card transaction to online credit transfer, direct debit, card payments and cheques, security related issues, non-IT savvy users and phishing emails are some of the shortcomings of the adoption of cashless payments. The loss of money and the compromise of private information weaken the confidence of consumers to make payment electronically. There is no conclusive evidence on how the adoption of cashless payment might affect an economy. Cashless payment might have a positive impact on economic activities (Hasan et al. 2012) but it also provide an opportunity for corruption (Park 2012), caused bankruptcy among youth (Noordin et al. 2012) and reduced policy control of the monetary system (Ezuwore-

Obodockwe et al. 2014). The study highlights the objectives of being cashless along with the essentials required by any country for being cashless. The study also examines the various modes of cashless payment namely, credit card, card, electronic money and cheques and their impact on developing economy. The study also mentions about the hurdles which comes in the way of cashless.

BENEFITS OF CASHLESS ECONOMY

- **Faster transactions** It has been proved that queuing at point of terminals and vending machines is greatly reduced; typically three times people can be served using a cashless system than could have been if they were paying cash. This leaves employees more time to enjoy their break. Improving the speed of service may also offer the benefit of reducing staff levels at off-peak times.
- **E-banking speeds up the settlement of transactions** both locally and internationally, where the bank stands as paying bank to the customers or as collecting bank for collection of payment transactions.
- **Convenience and Lower risk** The ease of conducting financial transactions is probably the biggest motivator to go digital. There will be no need to carry cash, plastic cards, or even queue up for ATM withdrawals. It is easy to block a credit card or mobile wallet remotely if it has been stolen. But, it's impossible to get the stolen cash back.
- **Taxation** There is lesser scope of hiding income and evading taxation because of lesser availability of hard cash at homes and more in banks. When there are more tax payers, it ultimately leads to a lesser rate of taxation for the whole country.
- **Transparency and accountability** Electronic transactions or plastic money always leaves a digital proof beneficial for both the taxpayer (consumer) and the tax collector (government) and hence makes the system much more transparent and compliant.
- **Reduced Maintenance Costs** Digital transaction is a boon in terms of lower processing costs and waiting time. If implemented properly, it will increase the consumption and production rates, thereby improving the economy. Moreover, the logistics and supply chain of cash is costing the exchequer a fortune. The amount of money required in printing cash, its storage, transportation, distribution and detecting counterfeit currency is huge.

MODES OF CASHLESS PAYMENT

Modes of cashless payment are ways of paying without cash. A cashless method is more transparent as every transaction can be traced easily as it leaves

its footprints. Many smart people have adopted new cashless payment options. The alternative means of payment are as follows:

- **Cheques:** The cheque is one of the oldest modes of cashless payments. In this method you issue a cheque for the specific amount to someone else. The cheque gets deposited in the respective bank. The bank processes a payment through a clearing house. The entire transaction done through cheque gets recorded and there is a proof of payment. However, there are instances where cheque payments get dishonoured due to signature mismatch or insufficient fund. In order to avoid such issue, you can use other cashless payment options (Parekh, 2016).
- **Demand Drafts:** Another mode of cashless payments is bank drafts. Demand draft never gets defaulted as it is signed by banker, except if they are fraudulent. However, they are less popular because you need to visit a bank in order to deposit cheque and demand draft.
- **Automated Teller Machine (ATM):** ATM is a combined computer terminal, with cash vault and recordkeeping system in one unit, permitting customers to enter the bank's book keeping system with a plastic card containing a Personal Identification Number (PIN). It can also be accessed by punching a special code number into the computer terminal linked to the bank's computerized records. It is cash dispensing machines, deposits, funds transfer between two or more accounts and bill payments. Automated Teller Machines will be used much frequently for making variety of online payments such as utility bills, TVsubscriptions, GSM recharges, etc. Customers are advised to keep their ATM cards (Debit and Credit) safe and never to divulge their PINs.
- **NEFT:** It is an online platform where banks exchange value thereby enabling the performance of interbank transfers such as NEFT and NIBSS instant transferring funds between banks for single or multiple beneficiaries for individual. NEFT payments are instant and immediate.
- **RTGS:** Real Time Gross Settlements is used to transfer sums in favour of a single beneficiary. Online transfer using RTGS is comparatively faster than cheque or DD. Online transfer can be done from anywhere using internet facility.
- **Mobile Money:** This is a product that enables users to conduct funds transfers, make payments or receive balance enquiries on their mobile phones.
- **E-transfers:** E – transfer refers to electronic transfers which can be affected via the internet on PCs, laptops and other devices. Bank customers who have subscribed to internet banking can do basic banking transactions via the web.
- **POS Terminal:** Point of Sale (POS) terminals are deployed to merchant locations where users swipe their electronic cards through them in order to make payment, for purchases or services instead of using raw cash. As the POS

terminals are online real-time, the customers bank account is debited immediately for value of purchases made or services enjoyed.

- **Electronic Purse/Wallets:** E-wallets that store card numbers and card details. This is a virtual wallet that can store credit card, debit card and other information. E - Wallets customer and merchant both require a smart phone with active internet connection. The most popular example of E - Wallet is PayPal. E - Wallet is simplest cashless method. **Mobile Wallets:** The next cashless payment method is Mobile Wallet. You do not need a debit card, credit card or internet banking password for making payment using a mobile wallet. Just load money in your wallet via IMPS and use it on the move. You can download mobile wallet app from play store. For example: Paytm, PayUmoney, Oxigen, Lime etc. **Credit Cards:** This is a plastic card for payment for the goods or items delivered. The limitation of this method is an availability of swipe card facilities (POS) at merchant end.

- **Debit Cards:** These were a new form of value transfer, where the card holder after keying of a PIN, uses a terminal and network to authorize the transfer of value from their account to that of a merchant.

- **Smart Cards:** A smart card is a plastic card with a computer chip inserted into it and that store and transacts data between users.

- **Personal Computer Banking (Home Banking):** This term is used for a variety of related methods whereby a payer uses an electronic device in the home or workplace to initiate payment to a payee.

- **Electronic Cheque:** Electronic cheques are used in the same way as paper cheque - the clearing between payer and payee is based on existing and well known banking settlement system.

- **Digitized 'E-Cash' Systems:** E-cash payment system takes the form of encoded messages and representing the encrypted equivalent of digitized money.

- **UPI Apps:** UPI is a mobile payment system which allows you to do various financial transactions on your smart phone. UPI allows you to send or receive money using virtual payment address without entering bank information. Merchant can enrol with banks to accept payments using UPI. The example of few UPI apps are SBI pay, ICICI pocket, PNB UPI.

CHALLENGES IN MAKING INDIA A CASHLESS ECONOMY

Large part of the population is still outside the scope of Net banking like use of credit or debit cards, making transactions using mobile phones, and using the internet to pay bills they are not in a position to reduce its dependence on cash. Second, about 90% of the workforce, which produces nearly half of the output in the country, works in rural sector It will not be easy for this sector to become cashless. There is a general preference for cash transactions in India.

Merchants prefer not to keep records in order to avoid paying taxes and buyers find cash payments more convenient. Although cashless transactions have gone up in recent times, a meaningful transition will depend on a number of things such as awareness, technological developments and government intervention. For instance, mobile wallets have seen notable traction, and it is possible that a large number of Indians will move straight from cash to mobile wallets. The availability and quality of telecom network will play an important role. People face difficulties in making electronic payments even in metro cities because of poor network. Service providers will have to constantly invest in technology in order to improve security and ease of transaction. People will only shift when it's easier, certain and safe to make cashless transactions. The government will also need to play its part. It will have to find ways to incentivize cashless transactions and discourage cash payments. Difficulties in changing attitudes and perception of people towards moving digital payments. India is dominated by small retailers. They don't have enough resources to invest in electronic payment infrastructure.

CONCLUSION & SUGGESTION:

A cashless economy describe an economic state whereby financial transactions are not conducted with money in the form of physical banknotes or coins, but rather through the transfer of digital information between the transaction parties. From the analysis above, the paper discovered that the adoption of the cashless economy policy can enhance the growth of financial stability in the country. It appears that much has already been done in making the people aware of the cashless economy and that a sizeable proportion of the people are actually awaiting the introduction of the cashless economy. Cashless economy initiative will be of significant benefits to developing economy; hence the cashless system will be helpful in the fight against corruption and money laundering. One most significant contribution of the cashless economy is that it is expected to reduce the risk associated with carrying cash. Since most transactions will now be settled electronically, people will have less need to move around with cash and therefore, loss of cash, theft and armed robbery will drastically reduce. It was also discovered that majority of researcher (Okoye and Ezejiofor, 2013) agreed that the adoption of the cashless economy policy will enhance the growth of financial stability in the country, thereby bringing about business, price and economic stabilization. It will also be effective in solving the problems faced in the financial sector. The essential elements needed for the adoption and implementation of the cashless economy is not yet available in the adequate quantity. It was also discovered that the adoption of the cashless economy will achieving economic development and stability goals. operating it is a wise strategy for fast-tracking growth in the nations' financial sector. Thus because of

the multiplying effect of the benefits many developing economies are adopting the cashless approach and are going digital. This is a mammoth task and requires the infrastructure to be robust and have a reach in the entire consumer base as well as the traders and businessmen. It is up to the governing bodies of the countries to provide a push to banks and telecom companies to improve the mobile and net banking ecosystem so as to provide a seamless end solution to customers as well as traders (Sparrow, 2016). The advantage of going cashless is beyond imagination, not just to the citizens but the country as well.

REFERENCES:-

1. Abrashevich, Dennis (THESIS 2004) "Electronic payment systems: a user-centred perspective and interaction design" ISBN 90-386-1948-0, J.F. Schouten School for User-System Interaction Research, The Netherlands, pp: 10-36.
2. FICCI-Technopak report (2016), India food service industry, and its growth, <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/in/pdf/2016/11/Indias-food-service.pdf> (date of access 06/12/2016), 28
3. Reserve bank of India, Annual reports, archives, 2011-2016, <https://rbi.org.in/Scripts/AnnualReportMainDisplay.aspx>. (Date of access 04/01/2017).
4. H. Thomas 2016, master card advisor's technical report towards cashless society, http://www.mastercardadvisors.com/_assets/pdf/MasterCardAdvisors-cashlessSociety.pdf
5. H. Thomas 2016, master card advisor's technical report towards cashless society, http://www.mastercardadvisors.com/_assets/pdf/MasterCardAdvisors-cashlessSociety.pdf (date of access 26/02/2017).
6. Karamjeet Kaur et al (2016) "E-Payment System on E-Commerce in India" Journal of Engineering Research and Applications, www.ijera.com ISSN: 2248-9622, Vol. 5, Issue 5, and (Part 6) May 2015, pp 63-73.
7. Dr. Hitesh Kapoor (2016), Customer Satisfaction and E - Banking services: a Case Study of Triety, International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology Vol. 4, Issue 10, October 2015, ISSN: 2319-8753.
8. Syed Nitas Ilekhar and Hyeon Jihye (2015), ICT Based Education for Literacy in India: Vision Beyond 2015, International Journal of Information and Education Technology, Vol. 6, No. 5, May 2016.
9. Dr. Subramanian, S (2014), Paper- free payment systems in India: an analytical study, International journal of management, ISSN 0976-6502, Volume 5, Issue 1, January (2014), pp. 80-87
10. Dr. Vipin Kumar & Kadambini Kumari (2014), a shift Paradigm of Consumer towards online shopping, IOSR Journal of Business and Management, e-ISSN: 2278- 487X, p-ISSN: 2319-7668, Volume 16, Issue 3, Ver. III (Feb. 2014), pp 90-99.
11. Chandra Gnanasambandam et al (2012), technical report "Online and upcoming: The Internet's impact on India", McKinsey and company, http://www.mckinsey.com/~media/mckinsey%20offices/india/pdfs/online_and_upcoming_the_internets_impact_on_india.ashx (date of access 06/02/2017).

AGRICULTURAL ROLE ON INDIA ECONOMY

DR. A. K. DHANAGRE

Associate Professor
Department of Commerce
G.S. College, Khamgaon

ABSTRACT

Agriculture is the backbone of India's big economy. Although the share of agriculture in the total national income has been gradually decreasing on account of development of the secondary and tertiary sectors its contribution continues to be significant. IN 2012, the share of agriculture was 15% but it is only 26% approximately in the more developed a country is the higher the contribution of agriculture.

INTRODUCTION

Our India is a big country, and it is the most important nation of India. Our Indian economy depends on the agriculture sector. With it the Industrialisation is the backbone of the Indian economy. Agriculture is the soul of the Indian economy. As said by the Mahatma Gandhi, "The most population depends on the agriculture because their livelihood depends upon the agriculture". It is the most important sector in the Indian Economy. Indian agriculture accounts for 18 per cent of India's domestic product (GDP) and its contribution to 50% of the country's exports. India is the world's largest producer of pulses, rice, wheat, and many other products. India has many agricultural business such as dairy, sugarcane, and food grains. India is the second largest producer of vegetables in the world. Among the main three agricultural products, paddy, wheat, pulses, and oilseeds, natural products like cotton, tea, jute,

cotton, tobacco leaves and so on. On the other hand, on advertising front, Indian agribusiness is as yet confronting the issues, for example, low level of business sector reconciliation and integration, availability of dependable and convenient information needed by farmers on different issues in farming.

OBJECTIVES

- To analyse present India in terms of Agriculture sector.
- To understand market size of Indian agriculture.
- Problems faced by India agriculture sector.
- What can be done?
- Government Initiatives for farmers.
- India Road Map Ahead.

AGRICULTURE IN INDIA AT PRESENT

Agriculture is the primary source of livelihood for about 58 per cent of India's population. Gross Value Added by agriculture, forestry and fishing is estimated at Rs 18.53 trillion (US\$ 271.00 billion) in FY18. The Indian food industry is poised for huge growth, increasing its contribution to world food trade every year due to its immense potential for value addition, particularly within the food processing industry. The Indian food and grocery market is the world's sixth largest, with retail contributing 70 per cent of the sales. The Indian food processing industry accounts for 32 per cent of the country's total food market, one of the largest industries in India and is ranked fifth in terms of production, consumption, export

Scholar
and exp
S.80 am
Add
Agric
India's
industri
MARI

grain
284.83
Govern
product
product
tonnes
was 7
2018,
India
is the
world.
estima
(mt)
estima
India
over F
FY18.
US\$ 3
produc
and s
India
Tea ex
high
while
395.00
retail n
billion
SOMI
AGRI
Instal

depen
product
after y
cereals
shorta
incom
Agric
incom
diffic
the s

Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

tributes around
Gross Value
returning and
per cent of
cent of total

in year, food
at record
in 2018-19,
ing foodgrain
tonnes. Milk
165.4 million
at production
of September
ariff crops in
hectares. India
ducer in the
ture crops is
million tonnes
ird advance
exports from
6.45 per cent
\$21 billion in
exports were
so the largest
ter of spices
exports from
in 2017-18.
ed a 36 year
in CY 2017
ched record
ood & Grocery
with US\$ 380

INDIA

is largely
a result,
etuates year
ent output of
year of acute
ads to price
ations.

uses of low
farmers is the
crops. Due to
nature of

agricultural holdings, the productivity per acre is low. Consequently, the collection of these surpluses for the purpose of marketing presents a serious problem. Agricultural marketing problems arose due to the lack of communications, i.e., connecting the producing centres with the urban areas which are the main centres of consumption. The difficulty of communication prevents the farmer from marketing his own produce. So he has to rely on a number of middlemen (intermediaries) for the disposal of his crops at cheap prices.

Inadequate use of efficient farm equipment:

The method of cultivation in most areas of India are still primitive. Most farmers continue to use native plough and other accessories. However, the problem is not one of shortage of modern machinery. The real problem is that the units of cultivation are too small to permit the use of such machinery.

Land Ownership:

Although the ownership of agricultural land in India is fairly widely distributed, there is some degree of concentration of land holding. Inequality in land distribution is also due to the fact that there are frequent changes in land ownership in India. It is believed that large parcels of land in India are owned by a relatively small section of the rich farmers, landlords and money-lenders, while the vast majority of farmers own very little amount of land, or no land at all. Moreover, most holdings are small and uneconomic. So the advantages of large-scale farming cannot be derived and cost per unit with 'uneconomic' holdings is high, output per hectare is low. As a result peasants cannot generate sufficient marketable surplus. So they are not only poor but are often in debt.

Chemicals:

The agricultural prosperity of a country is measured in terms of amount of fertiliser used. India's low yields are owed to the continuous production without

adequate soil fertility which is done using inorganic fertilisers. Chemical fertilisers being used, cow dung is the most effective natural manure but it is mainly used in the form of dung cakes. India has a population of 650 million tonnes of organic manure with tonnes of urban waste which is not fully utilized at present. The use of organic waste will solve the problem of disposal of waste and provide nutrients to the soil.

Crop Production

The major crops grown in India are divided into two categories: food crops and cash crops. The former comprises cereals, pulses and other beverages. The latter includes different kinds of fruits and vegetables.

Dependency

The government with the subsidies on fertilisers do not help farmers. While the government offering subsidies on irrigation is not enough, the system remains faulty. The government involved in it usurp the subsidy amount. Besides, the government makes the farmer dependent on the subsidy is received from the government. This is the reason why the government of India has decided to transfer cash to farmers instead of paying subsidies. This will help to reduce the financial burden on farmers. The government should take steps for the crop production.

Other

Indian farmers face many problems of These are: (i) The cost of farming, (ii) The price of agricultural products and (iii) The income of farmers.

WHY IS IT DONE

- To appoint skilled level worker

- Government must cut the use of chemical fertilisers as they are not good for the long term aspect and use organic fertilisers.
- Set up demonstration farms, so that the farmers can learn and adopt new, suitable and latest farming techniques.
- Spread awareness about irrigation techniques as many still depends on seasonal monsoon. And farmers are not ready to use modern methods.
- Government needs to continuously check changing climate and come up with better policies to help farmers.

GOVERNMENT INITIATIVES:

Some of the recent major government initiatives in the sector are as follows:

- Prime Minister of India, launched the Pradhan Mantri Kisan Samman Nidhi Yojana (PM-Kisan) and transferred Rs 2,021 crore (US\$ 284.48 million) to the bank accounts of more than 10 million beneficiaries on February 24, 2019.
- The Government of India has come out with the Transport and Marketing Assistance (TMA) scheme to provide financial assistance for transport and marketing of agriculture products in order to boost agriculture exports.
- The Agriculture Export Policy, 2018 was approved by Government of India in December 2018. The new policy aims to increase India's agricultural exports to US\$ 60 billion by 2022 and US\$ 100 billion in the next few years with a stable trade policy regime.
- In September 2018, the Government of India announced Rs 15,053 crore (US\$ 2.25 billion) procurement policy named 'Pradhan Mantri Annadata Aay Sanrakshana Abhiyan' (PM-AASHA), under which states can decide the compensation

REFE

<https://www.scribd.com/document/34711177/agriculture-india>

<http://www.agriculturediscussion.net/agriculture/problems-in-indian-agriculture>

https://www.researchgate.net/publication/311111111/Agri_culture_in_India

<http://www.yourarticlelibrary.com/agriculture/10-major-agricultural-problems-of-india-and-their-possible-solutions/20988>

<https://www.mbauniverse.com/group-discussion/topic/business-economy/agriculture-role-in-india-and-subsidiesetc>

□□□

IMPACT OF MALL CULTURE ON RETAILERS

A K DEANAGARE
G. S. College, Kanganam

ABSTRACT

A shopping mall is generally a complex of shops, restaurants and walkways. It provides shopping as well as entertainment options to the mall consumers. It generally contains one or more shops which consume most of the portion of its total space. In addition a mall contains several other types of facilities, home theatres, parks, as well as food courts, multiplexes and entertainment zones. Opening up of malls has changed the way of people in many ways as the objectives of visiting the mall is to indulge in the aspect of opening up of malls in various sectors is substantial.

INTRODUCTION

Retail in India's largest industry is accounting for 15% of the country's GDP and around 6% of the employment. Retail industry is the 6th largest sector in the country. It has emerged as one of the most dynamic and the most profitable of several players entering the market. India retail sector is highly fragmented as compared to the developed as well as the other developing countries. This is due to the great potential for the organized retail industry to prosper in India. As the market for the final consumption in India is very large, retail sector is largely in the hands of private independent owners and entrepreneur's network. The moving goods consisting of multiple layers such as suppliers, the manufacturer agents, distributors, wholesaler, retailers and retailers. Thus the role of organized for the organized retailer is enormous.

WHAT IS MALL?

The mall culture has come to India in a big way and has come to stay. The malls are large shopping complexes built in convenient places usually in the city centre. They are multi-storied, modern, beautiful buildings containing a large number of shops or segregated sale outlets for a range of goods ranging from ready-made garments to jewellery covering electronic items and every conceivable consumer article. These malls are fully air-conditioned and customers find shopping an enjoyable experience. The articles are neatly displayed at

appropriate places where customers can have a close look and check the price for each item on the tag. There is no room for bargaining nor is there such tradition in the malls. Discounts may be on offer on certain items-the information about which is displayed at many places and is otherwise advertised through media and close circuit TVs. Each item is billed properly with taxes duly charged and remitted to the government.

EVOLUTION OF INDIAN RETAIL INDUSTRY:

- Barter system was known as the first form of Retail.
- Followed by Kiriana stores and Mom and Pop stores.
- Finally manufacturing era necessitated the small stores and especially the stores.
- It was sellers market till this point of time with limited number of brands available.
- 1980s experienced slow changes as India began to open up economy.
- The latter half of the 1990s saw a fresh ways of entrants with a shift from Manufacturer to Pure Retailers.
- Post 1995 onwards saw an emergence of shopping centres.
- Emergence of hyper and super markets trying to provide customers 3 vs Value, Variety and Volume

MALL CULTURE: BOOM IN RETAIL SECTOR

Indians seem to love the convenience of it all. In 2001, there were three shopping malls in India but by 2007 the figure is expected to grow to 343. As the awareness and share of organised retail grows, developers are rushing to keep up their demand. A mall's strategy depends on its catchment area and the demographics it serves. B.S. Nagesh CEO of Shopper's stop said that "today customers take air-conditioning and parking facilities as basic. Value for money has changed to value for time. This makes quality of service on time very important". According to KPMG study, retail sales of consumer goods in India are expected to rise from Rs 15, 02,900 crores in 2004 to Rs 57, 70,400 crores by 2016. Organised retail is still at a nascent stage in India but there are some pointers to major growth areas. It is estimated that in 2003, the Indian consumer spent 41 percent of his disposable income on groceries. That is why it becomes very important to understand the shifting trends of consumers towards shopping. Getting people to mall once is easy but getting them to return and spend money depends on mall promoter's ability to produce a good mix of shoppertainment. Mumbai is considered a destination mall because it has a hyper market which

Dr. Paul brunton: - his Spiritual message from the Himalayas – be a light yourself

Prof. V.M. Deshmukh

Associate professor & Head of Department of english
G.s. Science, arts & commerce college Khamgaon 444 303 Dist : buldhana (Maharashtra)

Dr. Paul Brunton, Whose works best seller in various languages, was born in London in 1898. He started his career in Journalism, but in course of time, he developed an interest in comparative religion mysticism and philosophy. He has extensively in the Orient, living among Yogis, mystics and holy men. He is one of the few students of India and the Orient with the ability to illuminate his understanding for the reader.

'The Secret Path' is one of the most popular of Paul Brunton's bestselling books. His work presents a fully detailed description of the technique which the author pursued in the East and especially in Himalayas ranges. A System which rewarded him with amazing spiritual experience. He also reveals a Yoga breathing exercise safe enough to be practiced without the supervision of expert and one which yields remarkable results. By this method it is possible for every man to discover the eternal spirit within his own being. This paper attempts to a throw light upon yogic wisdom of Dr. Paul Brunton, which is relevant in modern context. Worry, stress and tension are the results of the fast paced, crazy lives we lead today. Bombarded by information and images all the time, we long for peace and tranquility, which need calm and serene atmosphere around us. But we are swept away in the untamed current of frantic life. Hence, at this crucial situation, Dr Paul Brunton's wisdom may show light to ills of modern humanity.

Humanity stands today at the gate of reality. Man is learning to recognize, and desire, at world of spiritual being. He is rapidly apprehending the significance of that deeper being which is hidden behind the mask of the personality. To find deeper that being, to reveal its nature, and to function consciously in the world of truth in which it dwells- this is man's immediate task and for years of modern distress have prepared him.

It is strange phenomenon that the East has not given birth to any scientific enquiry. All that is great in science has been given to in the west. It represents the two hemispheres of the mind not only of the earth. The East is intuitive, feminine. Its functioning is from the heart hence the birth of all the great religions were born in the East. The West is reason, logic, objectively; hence its approach is scientific.

Science can explore the outer world but leaves man unexplored. It explore things, it cannot explore consciousness. Even if it thinks about consciousness it thinks in terms of it also as being a thing, an object. Even psychology does not go deeply into consciousness but only observers behavior from the outside.

The objective approach denies that there is any subjectivity in the world. This is such an absurd state that the scientist goes on denying himself. He says, "There is no soul inside me". He believes in the machine he creates but he does not believe in the creator of the machine.

Religion is an approach towards the very phenomenon of our being Love for the East means: love for the hemisphere of the mind, which is intuitive which is based on love which is poetic not mathematical - Which is feminine, not masculine. And all that is great is known only when you are in receptive mood. When one is just feminine, then God descends in one. An active search for God is going fail one has to wait and wait prayerfully. Become more intuitive lean more and more towards the heart.

Where thinking cannot go, something else is to rise and lead us on. When thinking fails, we may find this state of intuitive guidance and careful search. It is there within us. And it is open for all to discover. This is the meaning of Jesus phrase "Search and we shall find" Few ever take the trouble to search inwardly in this way and therefore, few find." "When the reasoning, thinking intellect subsides its activity, the intuition has a clear field in

which to manifest itself. When the waves of thought no longer rise and fall upon the surface of the mind, the latter become like a calm pellucid pool in which the sun of institutions can reflect without difficulty and without distortion. It is therefore necessary to find some means to reduce the constant agitation of the intellect" (1)

Only in deep silence may we hear the voice of the soul and too much stops its appearance. "The sovereignty of nature has been allotted to the silent forces. The moon makes not the faintest echo of a noise, yet it draws millions of tons of tidal waters to and fro at this bidding. We do not hear the sun rise or the planets set so, too, the dawning of the greatest moment in man's life comes quietly, with none to herald it to the world. In that stillness alone is born the knowledge of the self"

Life teaches us silently, while men utter their instruction in loud voices. The treasure trove of the real self within us, but it can be lifted only when the mind is still. There is one way only to effect this change and at the same time discover who we really are. That way is to pass from outer to the inner, from being busy with a multitude of external activities to being busy with a single internal activity of the mind.

"St. Augustine soliloquizes thus: " I , Lord, went wandering like a strayed sheep, seeking the with anxious reasoning without, whilst though was without me—I went round the street and square of the city of this world seeking thee, and found thee not, because in vain I sought without for him, who was within myself ?"

Meditation is something beyond the mind, is absolutely helpless there. The mind cannot penetrate meditation; where the mind ends, meditation beings. This has to be remembered, because in our life, whatever we do, we do through mind, whatever we achieve, we achieve through the mind. And then, when whole we turn inwards, we again start in terms of techniques, methods, doing, because the whole of life's experience shows us that everything can be done by the mind. Yes, except meditation everything is done by the mind. Because meditation is not an achievement - It is your nature. It has not to be achieved; it is only to be recognized. It has only to be remembered. It is there waiting for you- just a turning in and it is available. You have been carrying it always. Meditation is your intrinsic nature - It is you, it is you being.

Once you understand what meditation is things become very clear. Meditation is a state of clearly, not state of mind. The mind is never clear. Thoughts create clouds around you- they are subtle clouds. A mist is created by them and the clarity is lost when thought disappear. When there are no more clouds around you, when you are simple beginners clarity

happens. Then you can see far away, and then you can to the very end of existence. Then your gaze becomes penetrating.

Dr Paul Brunton has proposed to teach a simple technique for becoming aware of the highest in ourselves. Various system of meditation had been taught, different paths of yoga have been chalked out in both ancient and modern times. But Dr. Paul Brunton's inquiry into the true self is the simplest system of meditation.

"When you have awakened in the morning and bathed the first duty- and usually the most neglected one- confronting you is to 'Plug in' to your true self. Yet most people make it their first duty to think of their present troubles. Work in hand or the Or the person they are soon to meet. Their activities and their problems are first in their thoughts, instead of obtaining that wisdom which should inspire all their activities and solve all their problems. When Jesus said, 'Seek you first the kingdom of heaven and all these things shall be added into you'. He gave us not only a general rule. But also particular one"

His use of the words 'this day' in the Lord's Prayer is significant indication that he advised His followers to pray or meditate in the morning. There exist deep psychological reasons for this counsel. We can set the keynote of the entire day's activities by the attitude adopted during the first hour after awaking from sleep. The activities and desires of the day have not begun disturb the mind.

If we seek the kingdom first thing every morning, and scarify a little time for its sake, our work will not suffer and our problems will not be neglected. But there by we create a current of spiritual wisdom and strength will flow beneath the whole of the day's activities and thoughts, Whatever we do will be done correctly, Whatever decision we must reach will be right one because it will be the fruit of calmer, deeper thought.

An ordered and regular practice in meditation will naturally lead to advancement in the art. The daily practice of mental quiet must be done as regularly as eating. Habit rules our lives. And the best habit a man can cultivate is that of meditation. Dr. Paul Brunton over – emphasized the astonishing value and urgent necessary of this habit.

The first rule then is to mark off a small fixed fragment of daily life, when you can devote yourself untroubled and undisturbed to the practice of the necessary exercises. You may begin with ten minutes, but you will try to extend the period to half an hour as soon as you feel that it can be done without stain. The fragment of time which you have marked off for this higher purpose is to be used in a manner which completely detaches it from the other activities of day.

"He who would attempt to know his self must learn to retire into his mind as tortoise retires into its shell. The attention which has hitherto been dissipated on a succession of external objects must now be concentrated on a single internal focus" (5)

The mastery of mind is mastery of self. The soul that can conquer the ever rising spray of thoughts can put on its captain's uniform and bid its whole nature stand to order. The masters of thought are the true masters of men.

Ultimately the source of luminosity is within you. It is not outside you. If you seek it outside, you seek in vain. Close your eyes and go within yourself. It is there – waiting since eternity. It is your innermost nature. This luminosity is not borrowed, it is your innermost core, and it is you.

You are light- a light into yourself

References:

Brunton, Paul: The Secret Path,
RIDER AND COMPANY
178-202 Great Portland street
London , 1969

Brunton, Paul: Hermit in the Himalayas,
178-202 Great Portland street
London , 1969

Osho : Osho World news letter,
C-5/44, Safdarjung Development
Area, New Delhi-16

Alienation of the Protagonist in Richard Wrights "Native Son"

Prof. V.M.Deshmukh

Associate Prof. and Head

Dept. of English G.S.Science, Arts and Commerce College, Khamgaon Dist. Buldhana

Richard Wright, the internationally well-known novelist, who raised his voice against oppression of the Blacks in the hands of the Whites since time immemorial. He holds the mirror towards the contemporary American Society, which gives us wretched picture and pathetic conditions of negroes, who were not treated as human beings.

Richard Wright's hero Bigger Thomas in Native son, also a transplanted southerner and living in Chicago with his mother and two siblings. Bigger adds another dimension to Wright's hero. Victimized and despised like the men preceding him, Bigger Thomas takes a more significant step than, fleeing or fighting he murders, using the deed to win his metaphysical freedom. Alienated from the rest of the world, Bigger is alienated from himself throughout most of the book. By the story's end, however, Bigger has resolved his self-alienation by existentially creating a new identity for himself.

The main theme of Native son's is the black man's essential alienation and invisibility in this white country; the concomitant theme of living in an unreal or nightmare world as black men, the plea for brotherhood and the bitter protest against a society determined to make slaves of other men; the refusal of black men to accept the identities fixed for them by whites.

Native son is most clearly read and understood as wrathful commentary on American-Negro-White relations. It has often fascinated critics in its possibilities for being less specific and more universal than it seems. Certain recurring words in the novel can be related to the ideas and terminology in much existential writing, for instance, "alienation", "despair" and "freedom" abound. Even the titles of the novel's three sections "Fear", "Fight" and "Fate" resemble common existential language.

In an explanatory essay that followed the publication of Native Son, Wright states that Bigger through some quirk circumstances..... had become estranged from the vision and folk culture of his race. The quirk of circumstances however is plainly illustrated within the novel. Early scenes portray the crowded condition in which the Thomas family must try to survive in their apartment in Chicago's Black Belt.

Wright opens Native Son with the grotesque scene of Bigger chasing and killing the rat prowling his family's one room, slum apartment in Chicago's Black Belt. The action is ironically symbolic later Bigger will assume the role of a hunted animal, and the rat will be interchanged in the minds of the whites with Negroes in general. Quickly Wright sets Bigger apart from sharing of any warm and strong association with members of his own family and of his gang companions. When Bigger dangles the rat in front of his sister Vera, to scare her, he adds to a list of annoyances that have already alienated her, and his mother's outward relationship with him is epitomized by her declaration, "Bigger, honest, you the most non-countest man I have ever seen in my life" (N.S : 12) His gang members feel that he is different, that his hot temper raises a block between an open relationship between them and him. Throughout the novel, Wright focuses his attention upon Bigger and how he encounters the white world and is met by it.

Although Bigger is alienated from both the religion and the folk culture of his race, and Wright clearly and quickly establishes this fact in the novel, Bigger can still represent the Negro in abstract in terms of negro responses to their being placed outside of many aspects of the American Dream. The local inhabitants were neither torn away from their birth places to die on far-off unknown seas, nor enslaved in an alien set up, a fate which was reserved for the Afro American. The African who was forcibly taken to America as a result of the slave trade, with which the Black - white encounter in America began.

Named the 'American Dilemma' by Gunnar Myrdal, the Black White encounter is perhaps the greatest problem that has confronted the American people. AS Edward Margolis says: "Ultimately, what is at stake is the future course of American Civilization, for unless there is greater alignment of views between white and Negro Americans, there is bound to be more of the violent civil disorder the country has witnessed in recent years". (E Margolis : 13-14)

The treatment of the Blacks in America Where every individual has "inalienable right" to "life, liberty and the pursuit of happiness", according to the American Declaration of independence particularly significant as it is a country calls itself " a Melting pot" of cultures.

But unfortunately as Negro, Bigger is barred, Wright is plainly saying, from entering the dominant white civilization. An impassioned outburst by Bigger illustrates clearly that the colour curtain in 'Black Boy' and the short stories has been extended by Wright to Northern city, "Goddammit, look! We live here and they live there. We black and they white, They got things and we ain't They do things and we can't. It is just like living in jail" (N.S.: 14)

Although Bigger is stationed outside of the Negro folk culture, he carries within him the fears, hatreds and frustrations of his black culture. Like Wright, Bigger hovers in no-man's land between white and black, but he is imbued through experience and observation with the humiliations and the suppressed reaction to them that appear to reside in every Negro breast. " A Corollary is his deep desire to merge himself with others and be part of the world, to lose himself in it, so he could found himself, to be allowed a chance to live like others even though he was black ." (Bone : 34). It is clear from above statement that Bigger embody the two strains that Wright apparently thought are common to negroness- the sense of frustration caused by restriction maintained and guarded by the white and the wish, albeit buried of bludgeoned into subconscious, to participate unnoticed within the whole group. All Bigger wants is to be accepted as a human being wishing once and for all to shed his cloak of invisibility and to be respected as a man among men. He succeeds enforcing the world in admit his existence, but he comes into being only as a criminal.

Throughout most of the book, Wright, explains Bigger's downfall in proletarian terms. The white capitalistic power structure has alienated Bigger, forced him into criminal activities. Society, therefore is directly responsible for creating this "monster", Bigger has been trapped in an absurd environment. In writing Native son Wright began his examination of Bigger Thomas from the outside exploring Bigger's family, his friends, and surrounding. and they were instrumental in forming him.

One existential aspect of Bigger's personality can be clearly seen in his sense of alienation from the rest of the world. It is an alienation from the rest of the world. It is an alienation that Wright himself often experienced as a child and as a man. Both Bigger and Wright felt alienated from their own families. Both were rebellious, alienated by status and personality from other people. Although Wright overcame his social alienation and Bigger never did. Bigger's alienation can be viewed as a psychological, sociological and philosophical.

Further outcome of Bigger's inadequacies are his social isolation and self estrangement. Social isolation is the condition in which a man rejects society's goals and beliefs. Often innovating asocial means to realize his own goals. Bigger hasn't exactly rejected society's goals. more precisely, he has been prevented by society from participating in its meaningful activities. He too would like to have money, status and an interesting job. But he isn't allowed to. So Bigger turns to crime, an asocial activity, to obtain fleeting financial security.

Of all the types of alienation, certainly the most horrifying is self-estrangement in which the person experiences himself as an alien. Bigger Thomas is just such a victim of self estrangement, alienated from himself as result of societal influences and pressures. He is bitterly ashamed of himself. He has no coherent sense of self. He has lost identity, which depends upon the awareness that one's endeavors and one's life make sense, that they are meaningful in the context in which life is lived. As a self-alienated person Bigger continuously endure the agonies of what could be call and "identity crisis". Since he does not know who he truly is, and the world tells him he is nobody, he represses disagreeable events in order to have the will to survive. As a neurotic, he is forced to reject his real self in favor of idealized self.

To cope with stressful situation, Bigger instinctively blots them out. This blotting out or blindness becomes one of the book's major motifs. Bigger's fragile equilibrium cannot tolerate a conscious recognition of his victimization, although he occasionally dips into the realities of his actual self and thinks about his plight, confessing for example to his friend Gus that he often feels as though he's "On the outside of the world peeping in through a knothole in the "face." (N.S. : 23) ...

In other sense Bigger is the anti hero the man whose search for "freedom and self definition" leads him to an ultimate alienation from the world. As an outsider forced to create his own values, Bigger simply continues the pattern of his life since he has never really been a part of this world. He has been isolated from whites because of his color and alienated from blacks because of his rebellious nature- his violence is regarded as dangerous by the Black community eager to continue accommodating the whites. The novel reflects an alienation of the Negro within his own group.

References :

Wright, R. : Native son - New York and Evanston, .

Harper and Row, 1940

Margolies, E : Native Son Nr. Lippincott 1968

Bone , R (Ed) Richard Wright : An introduction To

The man And His work,

New Haven and London.

Vale University Press, 1965.

DR. PAUL BRUNTON- On The Awakening To Intuition

PROF. V. M. DESHMUKH
ASSOCIATE PROFESSOR &
HEAD OF DEPARTMENT OF ENGLISH,
G.S.SCIENCE, ARTS & COMMERCE COLLEGE
KHAMGAON, DIST: BULDHANA
(MAHARASHTRA)

DR. PAUL BRUNTON – On the Awakening To Intuition.

The soul of Paul Brunton "Exchanged a tranquil existence for trouble one" (as he puts it) somewhere in London in the year 1998. Dr. Paul Brunton's search for the spiritual treasures of India found its climax in the meeting with Ramana Maharshi. A search in secret India, he then began an inward search under the sage's direction. The secret path describes a practical way for everyday working people to unblock the power of the Over self. The over leaf as described by Dr. Paul Brunton is "The God within us" of whom we can become aware during meditation and in life

Dr. Paul Brunton spent most of life on a spiritual quest looking for answers to the important questions of life. He extensively traveled, living on every continent with a focus on India and Egypt, and was the author of 28 books.

This paper attempts to throw a light upon yogic wisdom of Dr. Paul Brunton which is relevant in modern context. Dr Paul Brunton raises the question to humanity: Is the human race going to learn life lesson from two world wars, or is it going to plunge through ignorance into a third disaster even more terrible? Humanity can only rely on the only direction in

6) - 10 + 25 = 35

which future hope lies: That of humanity's return to moral and spiritual principles. To find that deeper being intuition and its function to function consciously in the world of truth in which it dwells- this is man's immediate task. For this the years of modern distress have prepared him.

Research shows that using intuition help us make better decisions and gives us more confidence in them. This might surprise people who dismiss intuition as spiritual concept. In reality, It's powerful, scientifically backed skill, Psychologist define intuition as "Immediate understanding, knowledge, or awareness, derived neither form perception nor from reasoning". It is an automatic, effortless feeling that often quickly motivates you to act. Great leaders make smart decision, even in difficult circumstance. From Albert Einstein to Oprah Winfrey, many top leaders ascribe their success to having followed their intuition.

Derived from the Latin word Intueri which means "to look at to consider", intuition is associated with the right side of the brain. As you may or may not know, the right side of the brain is responsible for creativity, imagination, musical and artistic aptitude, and emotions as opposed to the left side of the brain which is connected to the logic, reasoning, and critical thinking. To find that deeper being intuition and its function to function consciously in the world of truth in which it dwells – this is man's immediate task and for this the years of modern distress have prepared him. We all possess some degree of intuition; from the most cynical, to the most naïve of us. As Einstein once said of intuition.

"I sometimes FEEL that I am right. I do not KNOW that I am."

And this is precisely what intuition is at its core: a sudden and inexplicable feeling that arises within us, a feeling that tells us to take this chance, to go down that path, to accept that opportunity, to open that door. Intuition also tells

us what not to do, what to be careful of, when to be vigilant when to stop.

When you start moving inwards, deeper into meditation, awareness; consciousness, you will become more and more aware of the mysterious, the miraculous, and you will become aware of the fact that existence basically is unknowable where thinking cannot go, something else is to rise and lead us on. When thinking fails we may find this state of intuitive guidance by delicate and careful search.

Intuition is like instinct because you cannot do anything about it. It is a part of your consciousness, just as instinct is part of your body. You cannot do anything about your instinct and you cannot do anything about your intuition. But just as you can allow your instinct to be fulfilled, you can allow and give total freedom to your intuition to be fulfilled. And you will be surprised at what kinds of power you have been carrying within you. Intuition can give you answers for ultimate questions Intuition is a seer, it has eyes. It sees the truth – there is no question of thing about it.

The great elemental secrets of life are so simple that few see them. People are complicated, intellects are complicated, and not life Therefore Dr. Brunton says: Treasure in your heart and carry out in your mind the memorable saying of Jesus that 'Except ye become as a little child yet shall not enter the kingdom of heaven'. Tremendous theological speculations are not necessary to understand the simple truths of the spirit.

Dr. Paul Brunton has proposed to teach simple technique for how to awaken our intuitions. "When the student has finished his breathing exercise successfully then he should proceed to address to the mysterious darkness which environs his mind.

Who am I?

Who is this being that dwells within this body? Let him address these silent questions to himself, slowly, intently, and with utter

concentration of soul.

Let him wait for a few minutes, meditating quietly and without effort upon the questions. Thereafter, let him make a silent humble request, a half prayer if he wishes, directed to the self in the very centre of his being, to reveal its existence to him. The words in which he formulates this request may be his own, but they should be simple, brief and direct. Having made request the request or silently uttered the prayer let him pause and wait expectantly even confidently for response. There should be a profound humility in his soul when he is asking for the divine revelation to come to him. For before the divinity can begin to teach him through its own self-revelation he must first become teachable, i.e. humble." 1

"During this pause which follows his silent request, he should suspend his thoughts so far as he can by adopting an attitude of 'listening-in' for a response. After waiting period of two to three minutes, he may repeat his request and then pause again. After the waiting period of three or four minutes, he may repeat it for a third and final time. Then he should wait patiently, expectantly, for period of about five minutes, his body still, breathing slow and quiet, and his mind becalmed. This ends his meditation. The key to a correct understanding of this stage is remembering that it is the subconscious reaction to your conscious effort which is now all important. Now you must wait for the subconscious to make its appearance. Do not overstrain, do not over do give the self some credit for intelligence of its own, for action of it own." 2

Sometimes you may pass through a period when no response comes. In such situation patience is important. We must wait humbly for the revelation of the Infinity which is within man. Henceforth the student must watch carefully for the first confirmatory signs and token that he is upon the right way, the first faint evidences of the stirrings of his deeper self

within him such signs or tokens are shown us by the soul, but they are often misunderstood or simply not noticed. The self's voice is first heard like a soft breath, and he must pay till heed to it. He must look upon them with respect and veneration as ambassador from a higher realm. For the quiet monitors are but heart of a dynamic force which is yet to come and which will transfuse and interpenetrate his body with heavenly power. In such strange moments he discovers what is almost a second self within. For there is something which occasionally makes itself felt in this manner in the mysterious depth of the soul. What it is we hardly know, but what it say we may. Know 'All that is best in three That am I,' is its silent voice. It is one with us.

The student who has completely mastered all the earlier stages is now in a position to benefit markedly by the help of a genuine Adept, who can now rapidly bring the intuition to birth for him by certain secret methods. One inevitable result of all these practices will be that your attitude towards thing, people and events will gradually change. You will begin to express the qualities which are natural to the self. The qualities of noble outlook, perfect justice and the treatment of one's neighbor as oneself.

As we pass into the inmost centre of our mind, we arrive at a state where thought. Itself stops still, and where there seems at first to be nothing - except the blissful consciousness of being. This is the self that we really are,

"Turning away from the world,
I have forgotten both caste and lineage,
My weaving is now in the infinite silence.
Kabir, having searched and searched himself,
Hath found God within him."3

- These lines were written many hundreds of years ago by Kabir, the poet - weaver of Benares.

Conclusion:-

For intuition is a totally different approach, it is an innocent approach with no

logic. It is the approach of the child when he is born and opens his eyes for the first time. He knows nothing but he sees everything, although he cannot say. He cannot discriminate. But he see everything. He cannot describe, he has no words, but that does not mean that he is not seeing. Intuition is pure seeing - is not a process, it is quantum leap.

References:

Brunton, Paul: The Secret Path Rider and Company 178-202 Great Portland street, London, 1969
Erubon, Paul: Hermit in the Himalayas, Rider and company 178-202 Great Portland Streets London, 1969
HO: Osho News Letter Osho World Foundation C-544, Safdarjung Development Area, News Delhi-16
Einstein: [np]

will someday be realized. Edward Margolies says:

"Like the other pieces in Uncle Tom's Children. "Bright and Morning Star" celebrates Southern Negro Folk whose faith, courage and endurance Wright regarded as easily translatable in terms of constructive social action with the new dispensation of Communism. Yet Wrights Negroes achieve their sense of recognition through the course of their Negro experiences and not through any inculcation of Communist Ideals." [Margolies 71-72]

In some respects "Bright and Morning Star" is the most classical of Wright's travesties' in as Wright's scapegoat die not in vain but for any orderly, healthy and progressive society that will flourish as a result of their death.

The story is related in the third person from the point of view of an elderly Negro tenant farmer's widow whose two sons are Communist party organizers as the story opens, Sue reminisces about the hardships. She has undergone in her life and how her two sons have managed to convert her simple Christian faith of a heaven in the next world to a vision of a Communist Utopia on earth from the "wonderous vision" of the Savior, Sue turns to the "New and terrible vision" of Sug and Johnny Boy. As Wright recalls;

"And day by day her sons had ripped from her startled eyes, her old vision; and image by image had given her new one, different, but great and strong enough to her into the light of another grace. The wrongs and sufferings of Black man had taken the place of him nailed to the Cross; the meager beginnings of the party had become another resurrection, and the hate of those who would destroy her new faith had quickened in her hunger feel how deeply her new strength went". [Wright 98]

In effect, the transition was not hard for her to make, since the principles underlying her old faith are same as those of Communism. She discovers herself humming an old hymn, "Bright

SUE AS A REBEL PROTAGONIST IN "Bright and Morning Star"

Prof. V. M. Deshmukh
Associate Prof. and Head, Dept. of English,
G.S. Science, Arts and Commerce College
Khamgaon, Dist. Buldhana (Maharashtra)

SUE AS A REBEL PROTAGONIST IN "Bright and Morning Star"

Wright progresses from the idea of organized Negro-White protest to the specific idea of society based on Marxist Principles. In "Bright and Morning Star" where the mother accepts the son's communist vision to replace her own religious convictions, shows Wright's view that even the most ignorant and pure Black women can become a vital force in the cause of freedom. The present paper attempt to throw a light upon the pain of Negro suffering and the degradation of the Negro ego.

"Bright and Morning Star", first published in the New Masses and then included along with "The Ethics of Living Jim Crow". Like "Long Black Song", "Bright and Morning Star" has a female protagonist, but the governing passion of Sue is maternal, not sensual love.

A middle aged rural black widow living within sight of the searchlight of the Memphis airport, Sue takes in laundry to support herself and her two sons. Sug and Johnny Boy who are dedicated Communist Party organizers working with the Sharecroppers, black and white, of the area. Wright tries to infuse into it a communist influence, in which deep down, he does not believe. Although the two chief characters of "Bright and Morning Star" are cruelly maimed and murdered they die secure in the belief that the cause for which they had given up their lives

and Morning Star", the Star signaling the new era approaching with resurrection. The older son, Sug is already in prison for his Marxist activities. Johnny Boy, the youngest son, still free has become the leader of Communist Unit. The action takes place in the south near Memphis. The activities of the characters are constantly menaced.

As the story begins, Sue is anxiously waiting for the return of her son, Johnny Boy, who is out in the stormy night notifying people of party meeting. Her ironing is interrupted by the arrival of Reva, a white girl in love with Johnny Boy, who warns that her father's house, where the meeting for the following night is scheduled, is being watched by the Sheriff's Men. In order to prevent the disclosure of the identities of party members, it is necessary to notify them of meetings cancellation. When Johnny-boy arrives home after Reva's departure his mother feeds him before telling him the bad news. In the evening Sue delivers Reva's massage and Johnny Boy goes out in the rain to warn the other party members. Shortly after Johnny Boy's departure the sheriff and his men break into her house and demand to know whereabouts of her son. When she refuses to tell them they beat her and leave. A new party member booker (white) arrives and tells her Johnny Boy has been captured. Booker manages to get from her the names of the other party members. Reva returns the tell her that Booker is informer. Sue now determines to kill Booker before he can give the names to the sheriff. As the girl sleeps she formulates a plan taking a winding sheet for her son as the sheriff had threateningly suggest, she wraps it around a gun and sets out by a shortcut for Foleys woods where her son is held, hoping to arrive ahead of Booker and kill him before he can speak. When she arrives at the scene the sheriff orders her to make her son talk promising to release him if he does not, but she refuses, even though she is forced to watch him tortured. When Booker

arrives she shoots him. The enraged mob then kills Johnny Boy and his mother as Kenneth Kinnamon rightly explains:

"Bright and Morning Star" attempts to make even more explicit the theme of "Fire and Clouds" itself a thematic culmination of the previous stories in Uncle Tom's children. In "Bright and Morning star" there is again a movement in an individual from a belief in a consolatory Christianity to a militant collectivism" [Kinnamon 115]

And as sue breathe her last having herself been shot by son's tortures and killers. She does not divest herself utterly of the trappings unbidden to her lips and she thinks of her new faith in the images of the old. But she does not meet superbly for which she hungered, achieving with her son at the end of the story. Communist martyrdom and even a kind of cononization.

Wright says aptly:

"Focused and pointed she was, buried in the depths of her star, swallowed in its peace and strength and not feeling her flesh growing cold, cold as the rain that fell from the invisible sky-upon the doomed living and the dead that never dies"

[Wright 98-124]

Hence Wrights militant Negroes despite their protestation to contrary often sound more like Black Nationalist that Communist internationalist. It was perhaps this fact of Wrights work in addition to the obvious extreme frequent isolated individualism of heroes that had began to disturb communist party official. There is little the reader can do but sympathize with Wrights heroes and heroines and loathe and despise the whites.

Conclusion:-

Richard Wright does not succeed in convincing the reader that Marxism can offer a positive solution to the racial problem in America. This would explain the fall of Johnny Boy, who has always blindly placed his

confidence in all his white friends. Racial conflict remains a special problem, but Wright implies that despite it a unity against the prevailing economic system can be achieved between the two races.

Works Cited-

- Margolies Edward : The Art of Richard Wright
Southern Illinois University Press 1969,
P.P. 71-72
Wright Richard; Bright and Morning star
New Masses, XXVII, P. 98
Ibid; P.P.98-124
Kinnamon Kenneth : The Emergence of
Richard Wright : A Study in Literature and
Society Urbana : Up of Illinois, 1973 P.
115

□□□

41

Education is the Path of Social reform and Development

Dr. Anirudh Chandra Basu
Assistant Professor, Department of Sociology,
RNYM College Barhi (VBU) Hazaribag,
Jharkhand

Abstract

The aim of this study is to explain the role of education on social development and progress, individual development and progress and to explain the dynamic relationship among these concepts. Education is not only an institution but also a procedure taken place in society. When talking about education people often confuse it with schooling. Think of place like school or collages, when seeing or hearing the word. They might also look to particular ob like teacher or tutor. The problem with this is that while looking to help people learn the way a lot of school and teachers operate is not necessarily something we can properly call education. Education has become one of the pre-requisite of well society. Education is both a modern a traditional social force. The present society is very much based on modern education, and education as such is a part and parcel of the modern society. Education provides necessary knowledge and skills which enable an individual to operate efficiently in the society and also to contribute to its successful functioning.

Education has been described as a process of walking up to life :

1. Walking up to life and its mysteries, its solvable problems and the ways solve the

in his famous work satyarth prakash.

The samaj based its social programme entirely on the authority of the Vedas, conditioned by rationalism and utilitarianism. The Arya samaj lays great emphasis on education. The D.A.V. institutions spread all over the country are a standing proof of the educational achievements of the samaj. The nucleus for this movement was provided by the Anglo Vedic school established at Lahore in 1886. The orthodox opinion in the Arya Samaj set up the Gurukula pathsala at Hardwar in 1902. The samaj always remained in the forefront of political movement and produced leaders of the eminence of Lala Hans Raj, Pandit was India for the Indians. Unfortunately its revivalist tendency such the shuddhi movement to convert non-Hindus to Hinduism. Helped in raising communal feelings.

References

- Alexander Duff, India and Indian Missions, Edinburgh, 1845,
Hamilton Buchana, Shahabad Report (Patna 1930) : Patna and Gaya (Patna 1925) Purnea (Patna, 1935).
Alexander Duff, state of Education in Bengal and Bihar (Calcutta Review, 1844).
Anne Deane, Tour through the Upper province of Hindoostan (George Lyell collection, Victoria memorial Hall, Calcutta).
Harchunder Dutt, An address on Native female Education 25th July 1855 Calcutta.
B.W.Noel, England and India, an essay on the duty of Englishment towards the Hindoos, 1859.
C.E. Trevelyan, on the education of the people of India, 1838.
James Mill, History of British India, 5th Edition with notes by Wilson, 1858.
Craufurd, Sketches of the Hindoos, Vols. 1 and 2, 1792.
R. Heber, Narrative of a journey thorough the Upper Provinces of India, 3 vols. 1828
E.H. Nolan, The Illustrated History of the British Empire in India and the East.
W.S. Blunt, Ideas about India, 1885
W.P. Patton, Life of Alexander Duff, 1923
Winternitz, History of Indian Literature, Vol. I (Published by the Calcutta, University press and Lonmanas green, 1927).

RICHARD WRIGHT AS A REPRESENTATIVE OF THE DOWNTRODDEN CLASS IN "BLACK BOY"

Prof. V. M. Deshmukh

Associate Prof. and Head, Dept. of English,
G.S.Science, Arts and Commerce College
Khamgaon, Dist. Buldhana (Maharashtra)

Angry young men were known to be fiercely critical about class distinctions, disliked anything that was considered elite, and expressed pride in what was considered lower class mannerism. The characters in the works of these writers were radicals who were dissatisfied with their world and opposed the conservative elements of the society of those times. These characters were rebellious and spoke the crude language of the common people.

Thus Black Boy is an anger filled reaction in American society. It is a memoir by American author Richard Wright, detailing his youth in South : Mississippi, Arkansas, and Tennessee. Black Boy is an American Classic. It is a solid contribution to the art of autobiography. The paper attempts to throw light upon Black Boy, where Wright blends his own personal history with the universal experiences of his race in a conscious attempt to portray, himself as a symbol of the black lower class. (Webb 205-206)

In the first instance, Black Boy forces us to imagine Southern life from a Negro point of view. The entire society is mobilized to keep the Negro in his place. This attempt to mark off in advance the boundaries of human life is Wrights essential theme. As Wright says. :

"The White South said that I had a Place in life, Well, I had never felt my 'place', Or, rather, my deepest instincts had always made me reject the 'place to which the White South had assigned me" [Bone 14]

Thus Black Boy is an anger filled reaction to American society. It is also a sensitive quest for self discovery. The search for a respectable and safe place in American society for Wright – for Negroes in general. Penetrating deeply into the needs of an individual personality, Black Boy thus acquires a universal appeal. In this respect Rebecca C. Barton has offered an incisive observation in asserting that—

"In Black Boy, Wright is the most genuine representative of lower-class life and in the best position to portray its hunger, it's misery its despair". [Barton 255]

In Black Boy, Wright blends an undertone of potential strife and violence between the white and black races with the poverty and personal conflicts within his family to produce a dominant tone of anger against white men. Yet, in Black Boy, what Wright tries to accomplish is a fusion of the particular with the general. The story of one Negro and his family is projected into a tale of all Negroes of the South. Negro poverty and family frictions are transformed into circumstances growing out of general social structure.

Wright tells us in Black Boy that his initial awareness of the existence of separate black and white worlds occurred in a color vacuum. Although he knew as a child that there were people called whites, he felt no innate emotional response to them. However, a train trip from Mississippi to Arkansas soon alerted him to "Jim crow" practices and instilled in him with a sharp concreteness that would never die.

Journeying to Aunt Maggie's in Arkansas, Richard notices separate sections on the train for white and black travelers. Out of naive curiosity, Richard wants to go look at the white

section, but his mother refuses and is annoyed. Richard himself is annoyed. 'nobody will talk to him about race relations' short time later Wright's uncle was killed by a white Arkansas mob, and Wright and his family fled the town. Richard had learned at that time what the whites will and can do to black people. Wright, as he grows up, collected information and formed impressions about the ways and means of the contacts between the two races and the hidden and real dangers.

The effect of such seemingly insignificant details on the social structure were profound for Wright. His entire being challenged by the hate and anger stemming from what, by now had become a group of almost unreal people of "irresponsible whites." He dreamed of his own victories and heroics against whites. Wright's imagination helped to create an environment both real and strongly remote as he explains.

"Something whose horror and might descend upon me at any moment" [White 151]

The whites do not recognize any value in blacks. They are contented to have fun and try to sow discord among them. They are happy when blacks destroy one another. For example when Wright was working in a grocery store in Memphis, his foreman, to provoke a knife fight between Wright and another black man, Harrison. Not that he succeeded he persuaded the two black men to fight in a boxing match. Before the fight, Wright and Harrison had promised each other to fight a pretend fight. They had not been able to live up to their promise. Speaking of Wright, R.L. said :

"He did not feel himself inferior to whites. In order to survive he had to act the part of the inferior."

The White world had thus destroyed the little esteem that Wright hoped to save. He had to consider the long road of racial suffering and degradation down which Wright fled from the

place, and if one considers also his extreme sensitivity, and self consciousness, his emotional vulnerability, one can summarize treatment he meted in his own land. He explains Carl van Vechten in an interview. :

"I never left my house to walk two blocks without being made to feel a Negro"

If Wright took a refuge in reading to escape the world that oppressed him, most blacks often prefer to practice religion or give themselves over to sexual debauchery, alcohol, or drugs. These are evasions used to flee reality. As black rebel lives briefly, often bringing disaster down upon his own community before his death can be consummated by irritated whites. Therefore as a measure of self-defenses, the blacks teach their children "The Ethics of Living Jim Crow. In *Black Boy*, Wright, recalled the advice other blacks offered him as helpful suggestions for staying alive in hostile environment knowing that the only way to stay alive was to stay in line. Wright's friends warn him to think before he speaks to whites.

Richard begins to have sympathy for blacks who lower their standards in order to get by. He shows that he is beginning to understand the psychic pain of the black community. He is now able to see hidden meanings rather than simply relying on the face value of actions. He earnestly longs to write gracefully about the people in his environment. Wright asserts that he wants to use his "fiercely indrawn nature" to the advantage of his community.

All his life, Richard Wright refused to comply with the white expectations of him, he rebelled intellectually and managed after moving to France to lead fairly normal rewarding life. *Black Boy* recounts Wright's early initiation, his struggle with himself, his black neighbors, his frightened, highly religious family and most importantly his struggle with the white world.

Wright was to find neither peace nor an honorable adjustment to the American Scene in New York. Even the acquisition of fame and

money with the popular success of *Native Son* did not insulate Wright from racial discrimination. Returning from a vacation in Mexico in 1940, he was separated from white passengers as the train crossed the Texas border.

The effects of the racial discrimination, poverty, family disorganization and faulty education on Wright's personality were horrendous. They left indelible mark on his sensitive spirit, but two effects may be mentioned here — fear and alienation. The effects of fear and alienation have been reflected in his literary work. Such Wright's protagonists as Jake Jackson, Big Boy and Bigger Thomas are men driven fear of a hostile environment. In this respect they mirror the experience of their creator.

Richard also feels that his environment itself is making demands upon him to use his silent and observant nature as a tool to break out of his pattern of mediocre existence and better the world around him. As Wright recalls:

"I wanted a life in which there was a constant oneness of feeling with others, in which the basic emotions of life were shared, in which common memory formed a common past, in which collective hope reflected in national future. But I knew that no such thing was possible in my environment. The only way was in which I felt that my feeling could go outward without fear of rude rebuff or searing reprisal was in writing and reading and to me they were ways of living." [Wright 266]

As *Black Boy* progresses, as Richard Wright encountered in its pages matures our understanding of his Negro-ness and of his own recognition of an encircling and threatening white Southern society is enlarged. The subject matter of the autobiography becomes not mere the writer or his family or his particular experience but the unfair interplay between white men and black men in the South. As Wright remembers;

"And when I contemplated the area of

No Man's Land into which the Negro mind in America had been shunted I wondered if there had ever existed in all human history a more corroding and devastating attack upon the personalities of men than the idea of racial discrimination. In order to escape the racial attack that went to the roots of my life, I would have gladly accepted any way of life but the one in which I found myself." [Wright 263]

The fact that America had done everything to ignore its problem end up being known by all. This bad deed still surprise the entire world.

Conclusion :

The Black Boy is an anger filled reaction to American Society. It is also a sensitive quest for self-discovery. The search for a respectable and safe place in American Society for Wright for Negroes in general. Penetrating deeply into the needs of an individual personality, Black Boy Thus acquires a universal appeal.

WORKS CITED

Webb Constance , Richard Wright : A Biography New York : G.P. Putnan's Sons, 1968 . P.P. 205-206

Bone, R, Richard Wright, Pamphlets on American Writers Numbers 14 University of Minnesota Press, 1969

Barton, R.C, Witness for Freedom Negro America's in Autobiography, New York, and 1948 P.255

White Ralf K, "Black Boy : A Value – Analysis ; Journal of Abnormal and Social Psychology, XLI (Oct 1947) P. 191

Kinnamon Kenneth, the Emergence of Richard Wright : A Study in Literature And Society Urbana : UP Of Illinois , 1993 P.17

Wright Richard, Black Boy : A Record of Childhood and Youth, New York; Harper and Row P. 266

Ibid;P.253

05

STUDY ON LENDING NORMS OF KARNATAKA BANK LTD.

MR. HARISHKUMAR M.
ASSISTANT PROFESSOR AND
HOD OF COMMERCE,
SHREE BALAJI DEGREE COLLEGE BENGALURU

ABSTRACT

Banking Institution forms an important part of the money market and indispensable a modern developing society. Banking is the blood of modern economy. It may truly be said that modern commerce is so dependent on banking that any cessation of banking activities even for a day or two, would completely paralyze the economic life of a nation. The commercial banks accept deposits and also lend to the people who require it for various purposes. A loan is the lending of money from an individual, organisation or entity to another individual, organisation or entity. A loan is a debt provided by an entity to another entity at an interest rate, and evidence by a promissory note which specifies, among other things, the principal amount of money borrowed, the interest rate the lender is charging and the repayment. This paper tries to through light on the lending norms of Karnataka bank for the satisfaction of customer. For this present study both primary and secondary data has been used.

KEYWORDS: Bank; Loans and advances.

Introduction:

Banking Institution forms an important part of the money market and indispensable a modern developing society. Banking is the blood of modern economy. It may truly be said that modern commerce is so dependent on banking that any cessation of banking activities

ODYSSEY OF BROTHER MANN IN "DOWN BY THE RIVERSIDE"

Prof. V. M. Deshmukh

Associate Prof. and Head, Dept. of English,
G.S. Science, Arts and Commerce College
Khamgaon, Dist. Buldhana (Maharashtra)

ODYSSEY OF BROTHER MANN IN "DOWN BY THE RIVERSIDE"

Uncle Tom's Children includes stories which shows a marked influence of communist ideology which Wright held dear to his heart in those days. If flight as represented by "Big Boy Leaves Home" is one aspect of the Negro's struggle for survival in the South, Christian humility, forbearance, courage and stoic endurance are the themes of Wright's second piece. The story relates the adventures of Brother Mann, his pregnant wife, small son and mother in law set out at a time when the Mississippi is overflowing. The paper attempts to shed light on an insensitive and brutal white world which has conspired both consciously and unconsciously to destroy Wright's Negro protagonist. The Pathos of the story lies in the precariousness of lives of the Negro community in general.

If in "Big Boy Leaves Home" we are dealing with an adolescent in "Down by the Riverside", the hero is the father of family who is killed in cold blood by whites for having tried to save the life of his pregnant wife. This story written in 1936, accurately recreates, indeed a situation aimed a destroying a black man.

The story narrates indomitable courage of Brother Mann, who set out in stolen boat at a time when the Mississippi is overflowing its banks, drowning villages and fields- in order to

find a Red Cross hospital where his wife can safely deliver her child. Blacks as well as Whites are affected by this natural disaster. But, the first ones to suffer the grave consequences of such an upheaval are Blacks. In addition to ensuring the protection of their families, they are forced by the Whites to combat the rising water and give assistance to isolated White families. This is case with Mann, who must not struggle relentlessly against nature, but also face the hostility of the white world.

In first dilemma Mann must face is whether to use a boat stolen from a white man by a Negro friend in order to reach the medical attention Lulu so desperately needs. Mann decides to risk his life for Lulu and the unborn child. With almost superhero strength he battles the current of seething river, only to be confronted by Heartfield, the very White man whose boat has been stolen. Heartfield and his family for lack of a boat had not been able to leave house and had remained prisoners of the water. The White does not, cannot in fact, comprehend that Negro lives are worth preserving and heartlessly claims the boat at gun point. When Mann shoots Heartfield, he knows that he himself is as good as dead, but the forfeitures of his own life has been a sacrifice for others. When later he arrives at hospital he learns that his wife is dead. Being separated from his son and mother-in-law, he was employed to do some menial work on the levee. Afterwards he is put on a small boat with another Negro to search for people who will might still be inhabiting their floating homes. The first house to which he is sent belongs to none other than Heartfield whose son and wife recognise him as the killer. Mann considers killing them, but the course of event changes his mind and he ultimately rescue them. When they reach the safety of the hills, the Heartfield tell the White citizenry who he really is and he shot on the bank of the river.

The white general who condemns him

to death does not consider the risk Mann took enough to row a boat against that current" [Wright 96-97]

going to give assistance to Mrs. Heartfield and her two children. The white world rejects every human aspect of the behavior of a black man exhausted by fatigue and overcome with grief. Mann's physical as well as psychological state of mind reflect the tearing elements, which in their violence, do not know where they are going or when they will stop. As Jean-Francois says:

"-----In one sense, his short story marks a distant evolution in the southern black's condition in comparison to "Big Boy Leaves Home". Big Boy flees whereas Mann accepts his destiny after confronting and conquering the unbridled elements of nature. He showed that he could do something that Whites considered impossible. His name Mann is symbolic. Whether they like it or not, the Whites confer the title "Mann" on him each time they call him by his name." [Gounard 43]

The use of colour is singularly appropriate to the central theme of "Down By The Riverside" racial persecution and conflict. Racial prejudice emerges constantly in the story when the two races meet or think of each other.

Communication between the races is difficult or impossible because Whites simply will not listen to Blacks, preferring instead to consign them automatically to a category of subhuman stereotypes calling out to Heartfield for help, Mann urges:

Mah wife sick! She in birth! Ahm takin hert the hospital! Vuh gotta phone in there? Heartfield replies Nigger, where you steal that boat [Wright 95-96]

The soldier's Mann encounter similarly treats him according to their preconceptions of Blacks instead of according to the emergency of his actual situation when he desperately explains his wife's condition to the two soldiers who first stop him, one of them replies_

"Well, I'll be Goddamned! Nigger, you take the prize! I always heard that a niggard do anything but I never thought anybody was fool

And when Mann explains to a soldier who has discovered him sobbing that his wife has just died the soldier says,
"Shuck Nigger! You ought to be glad that you are not dead in a flood like this" [Wright 98-99]

Even a relatively sympathetic white nurse can express her sympathy only by muttering "poor-nigger" [Wright 98-99]

Throughout the story, Mann himself represents another way of dealing with Southern white oppression. He is a pragmatic individualist. His thoughts always center on what he himself can do in a particular situation. And his solitary efforts are heroic. He undergoes his ordeal with courage, intelligence, and resource fullness, but he undergoes it alone. When Brinkley might have saved him, he cannot bring himself to ask for help. Thus, Mann's pragmatic skills are fatally limited by his own individualism, his pendant for going it alone.

For all his pragmatism moreover, Mann is not wholly free of his mother-in-laws religious attitudes. He frequently invokes God, though usually only after his own efforts have failed. As he approaches the hills in the boat with Brinkley, Mrs. Heartfield and her children "a prayer rose up in him, a silent-prayer Lawd save me now!" The answer to this prayer is death.

Wrights's interpretation is existentialist in deciding on the time of his own death, the Black man acquires a manly quality that Whites have always denied him. He does not give Whites the almost sadistic pleasure of playing with his life as they please. Far from letting the Whites determine the time of his execution, Mann chooses the moment of his death by starting to run with all his might. He is fully aware of the consequences of his bold act. Mann commits it with complete form. He proves himself as a master of destiny. He says to himself:

"Gawd! They were going to kill him, yes now, he would die! He would die before he would let them kill him. Ah!!! die for they kill me! Ah!!! Die" [Wright-102]

In a desperate attempt at escape, Mann is felled at the water's edge by bullet. As Mann goes to his execution, he has difficulty in walking and the soldiers guarding him have a mocking, Roman callousness. The story ends with clues that may suggest a crucifixion image:

One black palm sprawled limply outward and upward in the brown current ____ [Wright327]

CONCLUSION:

Through this short story "Down By The Riverside", one finds Wright's incipient Negro nationalism as his protagonist rises to strike violently at White oppressors who would deny him humanity. Thus, we find in this short story a kind of black nationalism, wedded to what has been called Wright's existentialism.

WORKS CITED:

Gounard Jean-Francois; The racial problem in the works of Richard Wright and James Baldwin, Greenwood press, 1992, P.43

Wright Richard; Uncle Tom's Children: Five Long Stories, New York: Harper and Brothers 1940 P-P 95-96

Ibid ; P-P 96-97

Ibid ; P-P 98-99

Ibid ; P-P 98-99

Ibid ; P 102

Ibid ; P327

Impact of Globalization on Indian Economy

Gaurav Kumar

Assistant Professor, PG Dept. of Economics,
SGGS Khalsa College Mahilpur (Hoshiarpur)

ABSTRACT

Globalization is part of new economic policy, introduced in India in 1991. The main aim behind the adoption of this policy is to match the Indian economy with developed economies of the world. Owing to globalization it was expected that globalization should be beneficial for the economy, as a whole and should raise the welfare of all people throughout the country. It was expected that capital and technology will inflow from developed countries of the world into India. This implies that it should raise the rate of Economic growth in country and reduce poverty and that it should not increase inequalities in the Economy, Also, There should be social integration of the economy with rest of the world. Accordingly India would have the fruit of global growth

Introduction

Indian economy was in deep crisis in the year 1991, at that point of time India's BOP deficit was very high along with that the fiscal deficit was around 8.2%(from the period between 1985to 1991) (source -Economic survey 2014-15) .To solve these kinds of problems Indian Government headed by PV Narasihma Rao decided to take the LPG reforms (L= liberalization, P= privatizing, G= globalization). According to the chamber Dictionary, means "to make global, that is worldwide, or effecting or taking into consideration the whole world or all people". Globalization is the process of

Exploring The Environment To Find Self In Richard Wrights Native Son

Prof. V.M. Deshmukh,

Associate Professor

Head Of Department Of English

G.S. Science, Arts & Commerce College

Khamgaon 444 303

Dist: Buldhana (Maharashtra)

The history of mankind has been the record of man's endless quest for success and fulfillment. Literature, as mirror to life reflects this perennial quest. The eternal theme of all the great literature has been the search for the meaning and significance of life in seemingly meaningless and futile conditions. Man is just a tiny particle in this vast cosmos. He or she cannot make laws and set his/her terms on the world of universal applications. The universe is too ambiguous to be understood or know completely. This brings in the sense of inadequacy and incompetence vis-à-vis the vast inscrutable universe. The great heroes of literature have been facing this dilemma since time immemorial. At the same time the incessant quest for understanding the world and its inhabitants, goes on.

The present paper attempts to probe into the lot of an individual in his social milieu, the predicament of man in a world surrounded by inimical forces-both in nature and in human institution. How does man react to these forces and the environment? Is he passive? Or is he protesting?

The conflict and crises emanating from the plurality of roles played by human being as father/mother, husband/wife, son/daughter and brother/sister, of a class, caste of group from a focal point of interest. Also an attempt has been made to find answers to question like: Are they at least trying to achieve the higher goals of life? Or are they just taking things lying down as part of their destiny? Are they conscious and aware of their status as a human being and trying to improve their lost?

The fate of an individual is dependent on so many other external and internal aspects. The environment that surrounds man, the institutions that are made by man, other persons-either friends or foes of man and also the man himself are the subjects

under examination and exploration. Hence Self-search is an eternal theme of all the great works of literature.

'Native Son' when it appeared in 1940 was without precedent in American literature. Previous black writing including Wright's Uncle Tom's Children had treated blacks as passive and innocent victims of racism suffering their lot in dignified silence in Native Son Wright created a character of Bigger Thomas, Who was neither passive sufferer nor innocent victim. Instead, Wright reminded Americans of the full cost of bigotry in social and human terms by dramatizing the deep anger, hate and fear that many blacks felt. Bigger Thomas is not merely one twenty year old boy, he is an entire race. Native son show that the underprivileged blacks is either the church loyal, praying submissive type or the embittered, criminal type. Year's after Native Son's appearance, James Baldwin would assert that every black person carries some degree of Bigger Thomas within himself. Perhaps so, but it is to Wright's credit that he was the first American writer to bring those feeling into the open. Readers are reminded throughout the work that Bigger is a native son and his experience is quintessentially a party of the American experience.

Essentially Bigger Thomas is a conscious composite portrait of a number of individual blacks. Wright had observed over the years. It that remarkable exercise in self examination, How Bigger was Born, Wright sketched five such bigger prototype he had known in the south. All of them were rebellious definers of Jim Crow orders, and all of them suffered for their insurgency. In Chicago especially when Wright worked at the South side Club; he observed other examples of the Bigger Thomas type fearful, restless, moody, frustrated, alienated violent youths struggling for survival in the urban jungle. The Biggers that Wright remember

d out in his mind because they stubborn by
lenged the system that sought the status quo
ive Son is most clearly read and understood as a
hful commentary on American Negro-White
ions. It has often fascinated critics in its
abilities for being less specific and more
ersal than it seem.

Bigger Thomas lived in one-room apartment
his brother, sister and mother. Always
iless, hunted by a pathological hatred of white
ple; driven by an indescribable urge to make
er before him Bigger had retreated into an
ginary world of fantasy. Wright opens Native
with the grotesque scene of Bigger's chasing and
ing the rat prowling his family's one room, slum
rtment in Chicago Black Belt. The action is
rically symbolic. Later Bigger will assume the
e of hunted animal and the rat will be
exchanged in the minds of the whites with Negroes
general. Quickly Wright sets Bigger apart from the
ring of any warm and strong associations. When
gger dangles the rat in front of his sister, Vera, to
re her he adds to a list of annoyances that have
eady alienated her; and his mother's outward,
ationship with him is epitomized by her
claration.

(N.S.: 12) "Bigger honest, you the most no-
ontest man I have ever seen in my life" His gang
embers feel that he is different, that his hot temper
d him. Throughout the novel Wright focuses his
ention upon Bigger and how he encounters the
hite world and is met by it.

Although Bigger is estranged from both the
igion and the folk culture of his race and Wright
learly and quickly establishes. This fact in the
ovel, Bigger can still represent the Negro in abstract
terms of Negro; Bigger is barred from entering the
ominant white civilization. It is clear from his
mpassioned outburst.

"Goddammit, Look! We live here and they
ve there. We black and they white. They got things
nd we aint. They do things and we can't. It is just
ike living in jail" (N.S.: 23)

These thoughts expressed by Bigger Thomas
learly throw light upon wretched condition of
Negros in America. Although Bigger is residing
outside of the Negro folk culture. He carries within
him the fears. Hatreds and frustrations of his black

culture. Bigger hovers in no-man's land between
white and black, but he is imbued through experience
and observation with the humiliations and suppressed
reaction to them that appears to reside in every
Negro breast.

At the beginning of *Native Son*, Bigger
realize that because he a Negro, the span of his life
can spell out only non-fulfillment. When he become
conscious of this knowledge, he expresses his desire
to break violently through the barriers imposed.
Upon a whole life- "He knew that the moment he
allowed what his life meant to enter fully into his
consciousness he would either kill himself or
someone else. (Bone: 34) Bigger aspire to merge
with other and be part of this world. He wishes to
live like others, even though he was black, Bigger
embody the two strains that Wright apparently
thought are common by the whites and the wish
albeit buried into subconscious, to participate
unnoticed within the whole group.

When Bigger and his gang plot to rob a
white-owned and operated store, he is overcome by
the fear of reprisal from alien white world, and he
foils the attempt. When later he is invited by the
white Mary Dalton and her Marxist boyfriend Jan
Erlone, to communicate with them on a personal and
private level, he chokes up with a fear and shame
that accompany his awareness that he is a Negro. It is
when Bigger is set loose, when he acquires an inner
power to destroy both white and black life, when he
is presented the occasion to plot alone against the
white world, that Wright combines Bigger's search
for meaningful identity with the specter of a violent
rebellion of Negro American against white American

"The "act of creation" That Bigger sees in
his quasi-accidental killing of Mary is creative. It
raises him, and with him his Negro-ness from the
level of obscurity to realm of recognition. He
accomplishes alone something sensational. In so
doing, he projects his now unavoidable presence into
the white world" (Bone : 35) All Bigger wants is to
be accepted as a human being, wishing once and for
all to shed his cloak of invisibility and to be
respected as a man among man. He succeeds in
forcing the world to admit his existence" (Fishburn:
62)

Throughout most of the book, Wright
explains Bigger's downfall in proletarian terms. The

the capitalistic power structure has alienated Bigger, forced him into criminal activities. Society therefore, is directly responsible for creating this monster. "In writing *Native Son* Wright began his examination of Bigger Thomas from the outside, exploring Bigger's family, his friends, and surroundings. And they were certainly instrumental in forming him. But as one goes deeper into the character, he finds that social or psychological explanations are inadequate. For Bigger was not satisfied to be labeled and forgotten. He was rebellious enough to want to forge an identity out of black experience" (Fishburn: 63)

"With *Native Son*, however, a third element appears - that of rebellion. For Bigger is not only an unwilling salve but unlike Fish and Jake, he acts deliberately to end his repression, the deed which saves him being, of course his first murder. Ironically the key to his freedom is also a final blow to his hopes for social acceptance. Accordingly, though he dies a free man he also dies a lonely man. Moreover, the environment that Bigger has managed to transcend has in reality controlled his mode of expression, leaving him only one way to end servitude. Because Bigger was not given the freedom of the means to develop a healthy personality, he became a mean-spirited, emotionally stunted delinquent. Poor and black and limited intelligence, he is unable to fight his way out of the ghetto-physical and psychological through conventional methods since society has closed all its doors to him. The only way left is for him to rebel in the most dramatic and shocking way he can - by killing (Fishburn: 100)

Although society has forced his act upon Bigger, Bigger executes by rejecting society's evaluation of the murder as morally debilitating. By interpreting the deeds as morally sound and beneficent, Bigger is able to escape the confines of his environment and gain an identity. Instead of remaining a victim of naturalistic forces, Bigger, by the end of *Native Son*, has become the master of his

short *Native Son* must be counted among the major American novels. If the function of the literary imagination is to conquer new frontiers, to prepare populated regions of the soul for permanent settlement, the Wright must be honored for his

pioneering role. He has shown us a nation divided against itself, a gulch so vast between the white suburb and the black ghetto that no kindly paternalism can span it. He has revealed the hatred and resentment of the ghetto masses and exposed a psychic wound so deep that only violence can cauterize it. In brief, *Native Son*, protest against man's inhumanity to man, specifically that of whites in regard to the blacks. The protest in *Native Son* demands a change in the attitude of society. It also implies that man can bring them about.

Reference:

1. Bone, R. (ED) *Richard Wright: An Introduction To The Man And His Work*, New Haven and London, Yale University Press, 1965
2. Fishburn, K. (Ed) *Richard Wright's Hero: The Faces of a Rebel Victim* The Scarecrow Press, Inc, 1977
3. Kinnamon, K. (Ed) *The Emergence of Richard Wright* University of Illinois Press, 1973
4. Wright, R. *Native Son*, New York and Evanston, Harper and Row, 1940

Horror Of Mob Lynching Through The Eyes Of Protagonist In Big Boy Leaves Home

Prof. V. M. Deshmukh,

Associate Prof. and Head

Dept. of English

G.S.Science, Arts and Commerce College,

Khamgaon 444 303

Dist. Buldhana (Maharashtra)

Both exposition and protest, "The Ethics of Living Crow" reveals some of the reason why the young Wright felt trapped in the South and Why he thus should fly to North. The South described in Black Boy and in "The Ethics of Living Jim Crow," provides the setting for the short stories published by Wright in the 1930's. Written while he lived in Chicago, they focus upon many of the same Southern racial issues and conflicts that later were to dominate Black Boy.

Undoubtedly Native Son was remarkable literary achievement of Richard Wright, but he came to the attention of general reading public with the appearance of a collection of five of his short stories about life in the rural South. His Southern stories are perhaps his best artistic achievement. Here in these stories reader may witness each of his protagonist rises to strike out violently at white oppressors who would deny him humanity.

Uncle Tom, the traditional subservient image of the Negro Popularized by Harriet Beecher Stowe's Uncle Tom's Cabin is supplanted in Wright's personal world with the characters that are determined to challenge the system even by violent and aggressive means. Wright himself heralded the birth of Uncle Tom's Children rebels not only in the stories of Uncle Tom's Children but all his fictional works. When he wrote epigraph to Uncle Tom's Children that "The image of the Negro cringing type who knew his place before white folk (Uncle Tom) has given way to a new word from another generation which say Uncle Tom is dead". (Wright 225)

Bigger Thomas in Native Son, Jack Jackson in Lawd Today, Cross Demon in the Outsider is temperamentally rebels who try to assert their identity even through violence. They are victims as well as rebels and their rebellion springs out of their

desire to survive. Evelyn Gross Avery's observation that,

"The black rebel, driven to assert himself, often, violently has replaced the acquiescent victim in recent black fiction and the image of Uncle Tom and Sambo has disappeared." [Avery 4]

It is true that the characters of Richard Wright who assume the archetypal role of the rebel in black American fiction.

Uncle Tom's Children a collection of novellas and prefaced by an autobiographical sketch entitled "The Ethics of Living Jim Crow" a record of his experience as a child adult in a racist society. In the autobiographical sketch he delineates his own Jim Crow education in the course of various jobs as well hall boy, in a hotel, worker in the optical company in Memphis and porter in a clothing store. The experiences gathered from the places provide an excellent background for the thematic concern in the stories which depict the debilitating effect of Jim Crow's laws on the psyche of blacks. As Rideout points out.:

"The dehumanizing and deracinating effect of racism and manifestation in the form of Jim crow laws in the South is brilliantly explored in the stories included in Uncle Tom's Children. The stories in the collection have attained such a unity of theme and tone that many have classified as novel." [Rideout 260]

Wright's protagonist rebels out of an innate, repressed longing for freedom – or – sometimes merely as an instinctive means of self-survival. Often the act of violence carries along with it a sudden revelatory sense of self –awareness- an immediate knowledge that the world in which the protagonist dwells is chaotic, meaningless, purposeless, and that he as a Negro is "Outsider" this world and must therefore discover, his life by his lonely individual thoughts and acts.

Like the other stories in Uncle Tom's children, "Big Boy Leaves Home" concerned the terrorized life of blacks in rural Mississippi. This paper attempts to throw light upon the horror of mob lynching. The reader witnesses the lynching from Big Boy's peculiar vantage point and as it was through his eyes. It's focus is mainly within the consciousness of its protagonist here an adolescent named Big Boy. Morrison finally it is similar to the other stories in it's emphasis on physical and psychological violence in Black-White relation.

The story "Big Boy Leaves Home," the crowing achievement of Wright in Uncle Tom's Children revolves round four self-indulgent Negro Boys in Mississippi. As "Big Boy Leaves Home" opens, the title character and three friends, having an excursion in the countryside. They divert themselves with ribald songs, scuffling and high spirited horseplay. After recalling the hot tempered nature of Mr. Harvey, the white owner of the property, the boys hesitate to go swimming in a nearby creek, but finally decides to do so. Stripping, they enter the water, and splash about happily. They tire and soon return to the bank to dry in the sun before dressing again.

At this moment a white woman, betrothed to Harvey's son, appears suddenly on the creek bank. After a moment of startled confrontation, the woman hardly more frightened than the boys, she backs away to the tree under which they have left their clothes. When the boys approach her timidly, to receive their clothes, she begins to scream and her rifle arrives, with rifle. In the struggle that follows she kills two of the boys, but is himself shot fatally by Big Boy.

In a society where the image of the black male as a sexual dynamo is deeply ingrained, the innocent intension of black boys is difficult to be convinced. By hinting at the taboo attached to black male-white female relationship as a strong factor in these murders. Wright is indicating the sexualized racism implicit in the American Society which sees black man as a potential rapist. Calvin C Heruton has maintained that :

"The American brand of sex and racism has distorted and vulgarized the perception of black men as sexual beings. The most blatant of the cultural stereo types about the (Black Male) is the myth of

(his) sexual virility.....Whites conceive of the (black) male predominantly in genital terms.... that is as a "bull" or as some kind of walking phallus," [Heruton 26]

After hurried and desperate consultation with Big Boy's family and three family friends, a plan of escape from the inevitable lynch mob is reached. Big Boy will hide in one of a number of kilns on a hill until morning, when he will meet a truck driver, the son of one of his father's friends, conveying cargo to Chicago. Big Boy quickly departs for the hill.

As Bobo is caught and the white burn and kill him, the Big Boy watches all this from his hiding place while the white women and children watch the festive occasion sacrificing a Negro who trespassed the code prescribed by the white community. The story, by portraying racial confrontation in the South in sexual terms, Fictionalized the Black-White relationship in the South, feeling of sexual inferiority generates in whites jealousy and it often end up in violence directed against the black. In the story, the lynching of Bobo is in fact, a symbolic rite of castration, the ultimate indignity that can be inflicted upon an individual." [Jackson 41]

Big Boy by his resistance to the Jim Crow Laws of the South foreshadowed Bigger Thomas in Native Son and the wider significance and ramifications of sexualized racism first treated in "Big Boy Leaves Home" became the central concern in The Long Dream.

For the third time in the story, Big Boy must struggle for survival of his life. In this most violent fight of the three, he manages finally to strangle the dog with his bare hands. Big Boy passes the night in the rain soaked pit with dog's body for company inside and his friends's charred corpse outside. In the morning he meets Will Sanders, the truck driver according to plan, and they drive northward toward Chicago, toward at least comparative freedom. Wright's aim is to show that in the South blacks and whites live side by side but do not consider one another as human beings. If for whites, blacks are inferior and limited beings, for blacks, whites are hideous and monstrous beasts. Saunders Redding Fully understood the role played by Big Boy in Wright's work as a whole when he wrote :

".....in Big Boy..... he has already created the prototype of all his heroes, who were ever to be

hungry, bitter, vengeful, violently hurting themselves against the walls that barred them from life that they know that was a better life than theirs." [Kinnamon 48]

Unlike Dave Saunders in "The Man Who Was Almost a Man" the hero of "Big Boy Leaves Home" knows that he has no choice, if he wants to live, he must leave the South right away. Violence and flight are closely linked here, these two elements death show narrowly Wright's hero escapes a brutal death.

The theme of "Big Boy Leaves Home" is a familiar one in American Literature: The lineation of youth into violence and his escape from it. Big Boy, indeed, may be considered a kind of past pubescent black Hick Finn who must light out for the "territory" - ironically, in Wright's story, the urban "territory" - of Chicago - in order to achieve his freedom. The theme of initiation into violence and escape from it is one Wright was obsessed with. As Kenneth Kinnamon says :

"For Big Boy Morrison as for Richard Wright at the same age, the north star represents freedom and equality and at the end of the story Big Boy is travelling toward the dream just as he is fleeing from the southern lynch mob. This theme of flight and quest recurs frequently in Wright's works." [Kinnamon 86]

Conclusion :

The main object of the work is to show that it is very difficult for the American black to make the connection between the real and the imaginary, because the life he is forced to lead often borders on the fantastic. In Big Boy Leaves Home critical movements are described relating to the lynching and mutilation of a Negro. The Negro, they discover, who submits to white oppression is much castrated psychologically as physically. Thus, for them the lynching became symbolic of the roles they are expected to play in life.

Works Cited

1. Wright, Richard, Early Works, New York : The Library of America, 1991, P. 225
2. Avery Evelyn Gross, Rebel and Victims : The Fiction Of Richard Wright and Bernard Malamund, New York : Kennikant press P:4
3. Rideout Walter, The Radical Novel in the United states, Combridge : Up Of Massachusetts Press, 1950 P:260
4. Heruton Calvin C :Sex and Racism in America, New York : Grove, 1966 P.26
5. Jackson, Blyden : "Richard Wright in a moment Of Truth, "Black American Fiction ;" Form and Function" Ed Thomas Daniel Young London : Oxford U.P 1989 P.41
6. Kinnamon Kenneth :The Emergence of Richard Wright A Study in Literature and Society Urbana : Up Illinois Press, 1973 P. 48
7. Ibid;P.86

The Dehumanizing Effect Of Jim Crow Laws On Richard Wright In Black Boy

Prof. Y.M.Deshmukh

Associate Prof. and Head
Dept. of English

G.S. Science Arts and Commerce College,
Khamgaon 444 303
Dist. Buldhana (Maharashtra)

Jim Crow laws were state and local laws that enforced racial segregation in the Southern United States. All were enacted in the late 19th and early 20th centuries by white Democratic-dominated state legislatures after the Reconstruction Period. The laws were enforced until 1965. In practice, Jim Crow laws mandated racial segregation in all public facilities in the states of the former Confederate States of America [https://en.m.wikipedia.org]

This paper attempt to throw light upon the dehumanizing effect of Jim Crow laws on delicate life of Richard Wright in particular and the blacks general in Black Boy: A Record of childhood and youth. Richard Wright's childhood in the South was marked by the abject poverty of his family, racial discrimination and the Jim Crow laws prevalent in the South. Wright recounts a childhood that is full of anger, fear, physical beating as discipline and racism. He was extremely aggressive towards everything white. When he was barely four year old, he set fire to his grandmother's white curtains. The fire rages out control, and terrified Richard runs out of the room. Ella, then lashes him until he loses consciousness. In Black Boy: A Record of Childhood and Youth he says;

"Tension would set in at the mere mention of white and vast complex emotions, involving the whole of my personality, would be aroused. It was as though I was continuously reacting to the threat of some natural force whose hostile behavior could not be tolerated" [Wright 84]

He had already understood that the white world was 'Invisible Power' which controlled and oppressed blacks- The dehumanizing Jim Crow laws pronounced Wright and all black men unfit for anything but the lowliest work. As he ventures into the white world to find job, he encounters extreme racism and brutal violence, experience

which stays with him the rest of his life. His status as a dispossessed black male made his situation worse adding poverty to the race factor. Because Wright is black, he faces many challenges and abuse at the hands of a racist society. He is frequently the victim of Jim Crow laws and of his family who does not seek to learn or move up in the society, but merely to survive: the fate of many black people at the time. All these elements left ineradicable marks on his psyche and creative genius. They also provided a raw material for his writing. Social reality helped Wright to mould his literary personality. During the entire period of life in the United States he was victim of racial prejudice and racial discrimination.

In vacation, Richard and his mother went to visit his Aunt Maggie and his rich Uncle Hoskins who were living near Elaine, Arkansas. Uncle Hoskins, owner of a very profitable bar, had always refused to be submissive to whites, who were jealous of him. Only a few after Richard and his mother arrival, Uncle Hoskins was killed by a white in his bar. Unable to claim Hoskins's body or his asset - and in danger of being murdered themselves- Ella, her two boys and Maggie flee back to Granny's house. This behavior was then common among Southern blacks, who knew they could do nothing about inhumane acts of whites. Indeed, in those days whites could kill a black under any pretext. They knew that justice would always be on their side. The Negro boy had learned at firsthand what the whites will and can do to black men they feel threatened by. Either through experience or through sad tragic tales told to him by other Negroes Wright as he grew up, collected information and formed impressions about the ways in which contacts between the two races contained hidden and real dangers.

The effects of such seemingly senseless social structure were profound for Wright. His entire being being challenged by the hate and threat stemming from what, by now had become a group of almost

unreal people. He dreamed of his own vindictive heroics against whites. Wright's imagination helped to create an environment both terrible and strongly remote as he explains,

"Something whose horror and blood might descend upon me at any moment". [White 151]

As White says, "Wright vision of hostile southern white culture was come from his observations during various job experiences in Jackson, Mississippi. and Memphis during the early and mid 1920's.

He began to see the manner in which Negro labor was exploited.

Wright saw Southern Negro acting out a role assigned to him by the white in time even repressing the realization that his life was stunted. The Negro thus had to develop,

"A delicate sensitive controlling mechanism" that shut off his mind and emotions "From all that the white race said was taboo". [White 172]

A normal life in the society was replaced by devious and subversive activities ways and means were found to cheat white men behind their, to gain triumphs great in black men's eyes but hardly noticed as victories by the white. At the Memphis bank young Richard got to know a round, yellow fat elevator operator named Shorty. One day Shorty needed a quarter for lunch, he told Richard he would get it from the first white man, who comes by. He gave them every reason to believe in the stupidity of the black race for he let them kick him in the behind a few cents. It mattered little what Blacks thought, including Richard Wright, since his silly tricks brought him some money. Now his behavior deeply hurt the blacks around him and contributed to reinforcing the image of the comical and simple minded black in the eyes of whites. Though such actions the Negro ironically reinforced the white man's preconception that he was immoral and prone to crime. His deed were, in fact, subdued reactions to, and meager consolations for the repression forced upon him by the whites

The life of Negro, especially in the South, is generally an obscure one; and much current sociological research has be devoted to locating that line and to determining in fact, whether there is a division or, instead . The life of inferior is imposed

on the Southern. If one considers the long road of racial suffering in America down which Richard Wright fled from place to place, and if one consider also his extreme sensivity and self consciousness, his emotional vulnerability, one can summarize treatment he meted in his own land. He explains Carl Van Vechten in an interview:

"I never left my house to walk two blocks without being made to feel a Negro" [Kinnamon 17]

As a result of living in constant fear and tension, the black themselves enforce obedience to the code of behavior drawn up by the whites i.e. "The Ethics of Living Jim Crow". Wright had quickly realized that it was impossible for him to talk about anything, whatsoever with whites, except sex and religion. Otherwise he would have caused trouble for himself.

"Among the topics that Southern white men did not like to discuss with Negroes were the following: American, white women; The Ku Klux Klan, France and how Negro soldier fared while there; French-women Jack Johnson, the entire Northern part of the United States; the civil war; Abraham Lincoln, the Pope; Jews, the Republican Party; Slavery; Social equality; Communism; Socialism; the 13th, 14th and 15th Amendments to the constitution; or any topic calling for positive knowledge or mainly self-esteem on the part of the Negro"

[Wright 252-253] Socially and economically, black in Mississippi during this period were subjected to total discrimination. Most blacks during this period of Wright's boyhood worked as sharecropper, always desperately poor. In the towns and the few small cities, blacks worked as laborers, servants and in other menial capacities. One can understand that, in such a situation, the Southern black looks for a way out that will permit him to live the semblance of normal life.

In other words, Richard begins to have sympathy for blacks who lower their standards in order to get by. He shows that he is beginning to understand the psychic pain of the black community which was indirectly result of cruel Jim Crow Laws

Conclusion:

Conceivably all these personality traits in Richard Wright might have originated in isolated experiences in Southern American culture. Their origins are also related to a general state of the Negro mind bound up in the daily degradations forcefully proffered by a white controlled Southern culture dominated by Jim Crow laws. The book reveals the kind of degraded life the Southern black has to encounter. The author's aim was simply to confront America with the problem that it has always avoided.

Works Cited:

1. [https://en.m.wikipedia.org]
2. Wikipedia p. np
3. Wright Richard : Black Boy: A Record of Childhood and Youth New York; Harper and Row, 1945 P-84

4. Ibid; P.P 252-253
5. White Ralf 'K: 'Black Boy: A Value Analysis";
6. Journal of Abnormal and Social Psychology, XII (Oct 1947) P:151
7. Ibid; P. 172
8. Kinnamon Kenneth: The Emergence of Richard Wright: A Study in Literature and Society Urbana : UP of Illinois Press, 1973, P.17

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Infrastructure and Economic Development in India Dr. V. R. Gavhale	1
2	TQM : For Implementation in Libraries and Information Centres K. L. Momin	6
3	Comparative Study of Physical Fitness of Basketball and Volleyball Male Players Dr. Manoj Reddy	16
4	मराठी से हिंदी अनुवाद की समस्याएँ डॉ. कुमार डी. बनसोडे	20
5	महाराष्ट्रातील आरोग्यविषयक कार्यक्रमांचा आढावा डॉ. राजेंद्र आर. गव्हाळे, दिलीप पी. महाजन	27
6	भारतातील दारिद्र्याचा चिकित्सक अभ्यास डॉ. आर. बी. भांडवलकर	34
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलाविषयक विचार डॉ. नरेंद्र देशमुख	38
8	लोकहितवादीचे समग्र सामाजिक सुधारणेचे विचार व कार्य डॉ. अविनाश बाबुराव मुळे	42
9	वैदिक पूर्वकाळात भारतात आलेल्या जमाती - एक अभ्यास डॉ. विजयकुमार तांबारे	47
10	उचल्या : एक चिकित्सा राहुल कांबळे	52
11	स्त्री आरोग्य विषयक समस्या प्रविण अनभुले	56

महाराष्ट्रातील आरोग्यविषयक कार्यक्रमांचा आढावा

डॉ. राजेंद्र आर. गव्हाळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जी. एस. महाविद्यालय,
खामगांव, जि. बुलढाणा

दिलीप पी. महाजन

चिखली, जि. बुलढाणा

5

Research Paper - Economics

प्रस्तावना

आरोग्याचे रक्षण हा विकासप्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक आहे. जनतेच्या आरोग्याकडे लक्ष देणे, तसेच त्यांच्या आरोग्यात वाढ करून एकंदरीत मानवी निर्देशांकात वाढ करणे या अनुषंगाने आरोग्यविषयक कार्यक्रमाची आखणी आणि अंमलबजावणी केली जाते. मानवी निरोगी भांडवल निर्मितीसाठी राबविण्यात येणाऱ्या या विविध आरोग्यविषयक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य राज्य व स्थानिक प्रशासनामार्फत केले जाते.

महाराष्ट्र राज्य आरोग्य सेवा विकसित करण्यामध्ये देशातील अग्रेसर राज्य आहे. सार्वजनिक, खाजगी तसेच स्वयंसेवी क्षेत्राकडून प्राथमिक ते आधुनिक सेवा पुरविल्या जातात. विश्वासाह, जबाबदार, समाधानकारक, गुणात्मक, प्रतिबंधात्मक व रोगनिवारण आरोग्यसेवा जनतेला पुरविणे हा सार्वजनिक आरोग्य सेवेचा उद्देश असून माता व बालकांच्या आरोग्यात सुधारणा करण्यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. याशिवाय स्थानिक गरजा विचारात घेऊन आदिवासी व ग्रामीण भागातील जनतेसाठी सार्वजनिक आरोग्य सुविधा पुरविल्या जातात. सर्व वयोगटातील लोकांचे कल्याण व निरोगी जीवनाची हमी हे शाश्वत विकासातील एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट्य आहे.

सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी राज्य शासनाने त्रिस्तरीय पायाभूत सुविधा निर्माण केल्या आहेत. उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व सामुहिक आरोग्य केंद्र यांचा प्राथमिक स्तरावर

समावेश होतो. द्वितीय स्तरावर उपजिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो. तर तृतीय स्तरावर प्रमुख शहरांमधील सुसज्ज वैद्यकीय महाविद्यालये व सुपर स्पेशालिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो. उपकेंद्र हे सर्वात निम्नस्तरावरील सार्वजनिक आरोग्याच्या पायामूत सुविधा पुरविणारे केंद्र असून त्यामध्ये माता व बालसंगोपन, किरकोळ आजारारवर औषधोपचार, संदर्भ आणि आरोग्य शिक्षण सेवा पुरविल्या जातात.

आरोग्यविषयक कार्यक्रमांचा आढावा

राज्यात आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध कार्यक्रमांचा

आढावा पुढीलप्रमाणे

राष्ट्रीय अंघत्व नियंत्रण कार्यक्रम

ऐतिहासिक पार्व्वूम्री

राज्यात १९७२-७३ मध्ये सुपज्या (ट्राकोमा) नियंत्रण कार्यक्रम सुरु करण्यात आला, त्यानंतर १९७६-७७ मध्ये या कार्यक्रमांचे राष्ट्रीय अंघत्व नियंत्रण कार्यक्रम मध्ये रुपांतर करण्यात आले. राष्ट्रीय अंघत्व नियंत्रण कार्यक्रम १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना असून सन १९७६ पासून सुरु करण्यात आली. त्या वर्षात अंघत्वाचे प्रमाण १.४ टक्के होते, ११ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी (२०१२) अंघत्वाचे प्रमाण ०.८ टक्के आणण्याचे उद्दिष्ट असून २०२० पर्यंत हे प्रमाण ०.३ पर्यंत आणण्याचे उद्दिष्टे आहे.

उद्दिष्टे

- ? अंघ व्यक्ती शोधून काढणे आणि उपचार माध्यमातून अंघत्वाचा अनुशेष कमी करणे.
- ? प्रत्येक जिल्ह्यात सर्व समावेशक नेत्र सेवा सुविधा विकसित करणे.
- ? नेत्र विषयक सेवा पुरविणाऱ्या साधनांची गुणवत्ता व मनुष्यबळ विकसीत करणे.
- ? अंघत्व नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत स्वयंसेवी संस्था/ खाजगी व्यावसायिक यांना सहभागी करणे.
- ? नेत्र सेवा कार्यक्रमांबाबत जागरुकता वाढविणे.

प्रमुख ध्येय :

- ? सेवा वितरणाचे बळकटीकरण
- ? नेत्र विषयक सेवांसाठी विकसीत करणे
- ? सामुहीक जनजागृती आणि बाह्यसंपर्क उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- ? संस्थांची क्षमता वाढविणे.

उपक्रम

कार्यक्रमाचे दिशानिर्देशन हे मुख्यत्वे अंघाचे सर्वेक्षण करणे, मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया करणे व शालेय विद्यार्थ्यांची तपासणी करून दृष्टिदोष आढळलेल्या विद्यार्थ्यांना चष्मा पुरवठा करणे याकरिता केलेले आहे. तसेच १२ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये डायबेटीक रेटिनोपॅथी, काचबिंदू व्यवस्थापन, बुबुळ प्रत्यारोपण, व्हिट्रोरेटायनल सर्जरी व बालपणातील अंघत्व यांचा आर्थिक मदतीसाठी समावेश करण्यात आला.

आर्थिक तरतुद

राष्ट्रीय अंघत्व नियंत्रण कार्यक्रम १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम आहे.

सेवा

- ? मोतिबिंदू शस्त्रक्रियामध्ये मुख्यतः कृत्रीम मिंगरोपण (IOL) शस्त्रक्रिया ९५ टक्के पेक्षा जास्त करणे.
- ? मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया व्यतिरिक्त अशासकीय स्वयंसेवी संस्थाना इतर डोब्यांचे आजारांवर उपचारासाठी आर्थिक सहायता देण्यात येते.
- ? दृष्टिकोण शोधण्यासाठी शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्र तपासणी करण्यात येते व दृष्टिदोष आढळलेल्या गरीब विद्यार्थ्यांना मोफत चष्मा पुरवठा केला जातो.
- ? बुबुळ प्रत्यारोपणासाठी मृत्यू पश्चात दान केलेल्या डोब्यांचे संकलन करणे.
- ? सार्वजनिक क्षेत्रातील नेत्र विषयक सेवांची क्षमता वाढविण्यासाठी रुग्णालयांना मदत प्रदान करणे.
- ? ग्रामीण लोकसंख्येसाठी नेत्र सेवा केंद्र बळकटीकरण व विस्तृतीकरणासाठी स्वयंसेवी संस्थाना विना आवर्ती मदत प्रदान करणे.
- ? जिल्हा रुग्णालय नेत्र शस्त्रक्रियागृह आणि नेत्रकक्षाचे बांधकाम करणे.
- ? नेत्र सेवा कार्यक्रमात कार्यरत कर्मचाऱ्यांना बळकटीकरणासाठी प्रशिक्षण उपक्रमांचे आयोजन करणे.
- ? प्रादेशिक नेत्र सेवा संस्था, वैद्यकीय महाविद्यालय, जिल्हा, उपजिल्हा रुग्णालय, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे/ व्हिजन सेंटर्स यांना पुरवठा केलेल्या डोब्यांसंबंधी उपकरणाचे देखभाल करणे.
- ? मोतिबिंदू शस्त्रक्रियासाठी अशासकीय स्वयंसेवी संस्थाना प्रति शस्त्रक्रिया रु. १०००/- प्रमाणे अनुदान देण्यात येते. इतर नेत्र आजारावरील उपचार व शस्त्रक्रिया करिता अशासकीय

स्वयंसेवी संस्थांना खालीलप्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

- ? १) मधुमेह रेटिनोपॅथी -१५००/-
- ? २) काचबिंदू उपचार /व्यवस्थापन -१५००/-
- ? ३) बुबुळ प्रत्यारोपण -५०००/-
- ? ४) झिट्रोरेटायनल सर्जरी -५०००/-
- ? ५) बातपणातील अंधत्व उपचार व व्यवस्थापक करीता रु. १५००/- अनुदान देण्यात येते.

नेत्रदान कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत अशा सक्रिय स्वतंत्रयंसेवी संस्थातना प्रति नेत्र बुबुळ रु.१०००/- प्रमाणे संकलन व साठा यासाठी नोंदणीकृत नेत्रपेढीला दिले जाते व त्यापैकी रु. ५००/- प्रति नेत्र बुबुळ याप्रमाणे नोंदणीकृत नेत्र संकलन नेत्र संकलन करण्यासाठी नेत्रपेढीमार्फत दिले जातात.

१२ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये Presbyopia ने वयस्क (वय वर्षे ४५ किंवा त्यापेक्षा जास्त) व्यक्तींना मोफत जवळचे चष्मे पुरवठा करण्याच्या नवीन उपक्रम चालू करायत आला आहे. सदर मध्ये वारिद्रय रेषेखालील व्यक्तींना प्राधान्य देण्यात येणार आहे.

योजना/ कार्यक्रमाची खास वैशिष्ट्ये

मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया मध्ये ९९ टक्के शस्त्रक्रिया या आय. ओ. यल (IOL) शस्त्रक्रिया होतात.

सेवा केंद्रे

- ? राज्यामधील शासकीय मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया केंद्रे (जिल्हानिहाय)
- ? वैद्यकीय महाविद्यालये
- ? राज्यातील नेत्र पेढ्यासहीत नेत्रदान केंद्र
- ? मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया करणाऱ्या अशासकिय स्वयंसेवी संस्था

अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांची भुमिका

- ? मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया करणे.
- ? बुबुळ प्रत्यारोपण (कॅरोटोलास्टी) शस्त्रक्रिया करणे.
- ? इतर नेत्र आजारावरील शस्त्रक्रिया व उपचार करणे.

कार्यक्रमांची प्रगती

सर्व राज्यात कार्यक्रम यशस्वी पणे राबविणेकरिता केंद्र शासनाच्या सुचनांनुसार राज्य आरोग्य सोसायटी महाराष्ट्र (अंधत्व विभाग) व जिल्हा आरोग्य सोसायटीची वृहन्मुंबई महानगरपालीकेसहित सर्व जिल्ह्यामध्ये स्थापना करण्यात आलेली आहे.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निवारण कार्यक्रम

कुष्ठरोग ही एक अनादर काळापासून चालत मानवी समस्या असून या रोगाचे रोगजंतू मानवी मज्जातंतूमध्ये वाढत असल्याने रुग्णांस येणारी विदुपता व व्यंगत्वामुळे कुष्ठरोग एक लांछन असल्याचा समाजातील कित्येकांचा समज होता व अजूनही आहे. बहुविधऔषधोपचार या आश्चर्यजनक शोघामुळे कुष्ठरुग्णांची काही लाखामध्ये असलेली संख्या आता हजारात आली आहे. तो दिवस दूर नाही ज्याप्रमाणे देवीरोग सारखा कुष्ठरोग हा सुध्दा इतिहासजमा होईल. परंतु हे समाजातील लोकांनी स्वतःहुन तपासणीसाठी पुढे येऊन जर कुष्ठरोग असेल तर त्वरीत औषधोपचार चालू केल्यास हे साध्य होईल.

इतिहासामध्ये कुष्ठरोग हा कित्येक शतकापासून चालत आलेला एक जुना आहे. भारतामध्ये इ.स. ख्रिस्तपूर्व १४०० पूर्वी वैदिक साहित्यामध्ये च्कुच्छ या नावाने या रोगाचा उल्लेख आढळतो. मनस्मृतीमध्ये कुष्ठरोगापासून बचाव कसा करावयाचा या विषयी सूचना दिलेल्या आढळतात. सुश्रुतसंहिता या ग्रंथामध्ये कुष्ठरोगाबाबत चांगली माहिती व त्यावरील उपचार दिलेले आढळतात. इ. सन. ख्रिस्तपूर्व ६०० मध्ये शस्त्रक्रियेवरील भारतीय शास्त्रज्ञाने लिहीलेले सुश्रुत नावाचे पुस्त आढळते. या पुस्तकामध्ये कुष्ठरोग हा संसर्गजन्य रोग असून कुष्ठरोग बाधित व्यक्तीपासून निरोगी व्यक्तीला हा रोग होतो. असा उल्लेख आहे. यावरून इ.सन. पुर्व १४०० पासून कुष्ठरोग हा सर्वसामान्य रोग आहे. असे अनुमान वरिल पुराव्यावरून दिसून येते. झरत या हिब्रु भाषेतील शब्दाचे लेप्रसी असे आहे. व त्यांचा उल्लेख बायबलमध्ये केलेला आहे. याचा अर्थ फक्त कुष्ठरोग नसून सर्वप्रकारचे इतर त्वचारोग असा आहे. लेव्हीटीस या ग्रंथामध्ये पाद्री लोकांना कुष्ठरोगी व्यक्तिपासून रोगाचा प्रसार होवु नये म्हणून कोणकोणते प्रतिबंधक उपाय योजावेत या विषयी स्पष्ट सूचना दिलेल्या आहेत.

इ.सन. पुर्व ६०० मध्ये चिनी साहित्यामध्ये कुष्ठरोगाचा उल्लेख आढळतो. परंतु त्या पूर्वी कुष्ठरोग होता अथवा नाही याचा निश्चित पुरावा येथे आढळत नाही. इ.सन.पुर्व १५० मध्ये सदर आजाराचे वर्णन युरोपमध्ये गॅलेन यांच्या समकालीन अॅरक्टस यांनी केलेले आढळते. इ.सन. पुर्व ४५० मध्ये हिप्रोक्रेटस यांनी कुष्ठरोगाचा उल्लेख केल्याचे आढळून येत नाही. ग्रीक- रोमन युध्दानंतर कुष्ठरोगाचा प्रादुर्भाव सैनिकामध्ये झाला. इ.सन. ५०० ते ७०० मध्ये प्रो. मॉलर ख्रिश्चन यांनी मानवी कवट्याचा अभ्यास करून ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स, इजिप्तमध्ये कुष्ठरोग आढळून आल्याचे सिध्द केले आहे. इ.सन. १००० ते १४०० मध्ये कुष्ठरोगाचा प्रादुर्भाव मोल्था प्रमाणात झाला होता. इ.सन- १९६९ मध्ये अॅडरसन यांनी युरोपामध्ये कुष्ठरोगाचा प्रसार आणि चढउतार यासंदर्भातील उपलब्ध माहितीच्या आधारे प्रबंध सादर केला. कुष्ठरोग हा अत्यंत संसर्गजन्य रोग असल्याचे प्रबंधात नमूद केले आहे

आणि यामुळेच त्या काळात सदर रोगाचा प्रतिबंध करण्यासाठी अमानवी उपाय राबविण्यात आले. १८ व्या शतकामध्ये आणि १९ व्या शतकाच्या सुरवातीस म्हणजेच हॅनसन यांनी लेप्रोसि जंतूचा शोध लावण्यापुर्वी युरोपामध्ये कुष्ठरोग अनुवंशिक असल्याचे मानले जात असे. साधारण शस्त्राच्या आघारे नार्वे शास्त्रज्ञाच्याय मते अनुवंशिक प्रतिपादन मागे पडून संसर्गजन्य रोग असल्याचे सिद्ध झाले. नावरु, केपबेटोन, लुसियाना आणि इतर काही ठिकाणी झालेल्या उद्रेकाने कुष्ठरोगाचे प्रमाण कमी होत गेले आणि १९ व्या शतकात युरोपामध्ये त्याचे निर्मूलन झाले. त्याची कारणे खालील प्रमाणे

१. रुग्णाचे विलगीकरण
 २. सामाजिक व आर्थिक सुधारणा, सुधारित निवास व्यवस्था, डरडोई उत्पन्नात वाढ, सकस आहार, उत्तम सांडपाणी व्यवस्था
- यामुळे रोगप्रसारास कारणीभूत ठरणाऱ्या बाबी नाहिशा होण्यास मदत झाली. कुष्ठरोगाचे उगम आणि प्रसार या बाबतची माहिती आफ्रिकेमध्ये अत्यंत अपूरी आढळून येते. परंतु नायजरिया, युगांडा, झारिया या देशामध्ये कुष्ठरोगाचे प्रमाण अधिक असल्याचे आढळून येते. सुरुवातीस अमेरिकन पहिल्या कोलंबसच्या सैनिकांच्यामुळे कुष्ठरोगाचा प्रवेश झाला आणि नंतर अतिरुग्णभार असलेल्या पश्चिम आफ्रिकेतील गुलामांच्या पध्दतीमुळे झाला. युरोप आणि चीन मधील ये जा करणाऱ्या प्रवाशांमुळे इतर खंडात रोगाचा प्रादुर्भाव झाला. कुष्ठरोगास कारणीभूत असणाऱ्या जंतू मायक्रोबॅक्टेरियम असून त्यांचा शोध नार्वे येथील शास्त्रज्ञ डॉ. हॅनसन (१८४९-१९१२) यांनी १८७३ मध्ये झाला. त्यामुळेच या जंतुसर्वसाधारणपणे हॅनसन जंतू असे ओळखले जाते.

अवलंबजावणी पध्दती

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत शोधले जातात. आरोग्य कर्मचारी संशयित कुष्ठरुग्ण शोधून प्रा. आ. केंद्राच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांकडे निदाननिश्चिती करिता पाठवितात. वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी निदान निश्चित ७ दिवसांच्या आत करणे अपेक्षित आहे. तसेच नविन कुष्ठरुग्णांना अप्रत्यक्ष सर्वेक्षणाद्वारे वैद्यकीय अधिकारी बाह्यरुग्ण तपासणीसाठी संशयित कुष्ठरुग्ण स्वतःहून लवकरात लवकर पुढे यावेत म्हणून माहिती आरोग्य शिक्षण व संवादाद्वारे प्रसिध्दी कार्यक्रम क्षेत्रिय स्तरावर राबविला जातो. कुष्ठरोगाची निदान निश्चित झाल्यावर कुष्ठरुग्णांना त्वरित बहुविध औषधोपचाराखाली रोगप्रकारानुसार आणले जाते. (असांसर्गिक ६ महिने व सांसर्गिक १२ महिने) औषधोपचार सुरु झाल्यावर रोगाचा प्रसार थांबविण्यास मदत होते. बहुविध औषधोपचाराची १ ली पर्यवेक्षकिय मात्रा रुग्णास मिळाल्यानंतर त्याच्या शरीरातील ९९.९९ टक्के कुष्ठजंतू मारण्यात

मदत होते. कुष्ठरोगाचे जंतू निरोगी माणसाच्या शरीरातील ६ महिने ते ३० वर्षांपर्यंत, सरासरी २ ते ५ वर्षांपर्यंत सुप्तावस्थेत राहतात.

प्रशिक्षण -

वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे व बहुउद्देशिय कर्मचारी आरोग्य सहाय्यक यांचे १ उजळणी प्रशिक्षण सत्रे जिल्हास्तरावर घेण्यात येतात. डीस्ट्रीक्ट न्युकलीयस टिमचे २ सत्रे आयलेप यांचे सहाय्याने प्रशिक्षण घेतल्या जाते.

जिल्हास्तरावर रॅली, प्रश्नमंजूषा कार्यक्रम, आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या, खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांच्या, महिला मंडळ व स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यशाळा आणि बाजार व जत्रा या ठिकाणी हस्ततपत्रिका वाटप व माईकवरून माहिती देणे या कृती राबविणेत येणार आहेत.

विकृत प्रतिबंध आणि वैद्यकीय पुनर्वसन

- १ शस्त्रक्रियेसाठी पात्र असलेल्या विकृत कुष्ठरुग्णांवर जिल्हा सामान्य रुग्णालय व ठाराविक स्वयंसेवी संस्थामध्ये पुनरवनात्मक शस्त्रक्रिया मोफत केल्या जातात.
- २ दारिद्र्य रेषेखालील व मेजर शस्त्रक्रिया झालेल्या लामार्थिना रु ८०००/- देण्यात येतात.
- ३ पायाला बधीरता असलेल्या कुष्ठरुग्णांसाठी पायाला नवीन जखमा होवू नयेत किंवा असलेल्या जखमा वाढू नये म्हणून रुग्णाला वर्षातून दोनदा एम.सी.आर. चप्पल मोफत पुरविण्यात येतात.
- ४ डोळ्यांच्या पापण्या बंद होण्याची समस्या (लॅगॉफथॅलमस) असलेल्या कुष्ठरोग्यांना किंवा डोळ्यातून सतत पाणी येत असल्यास डोळ्याच्या संरक्षणासाठी गॉगल्स पुरविले जातात.
- ५ कुष्ठरुग्णांची हाताची बोटे वाकडी असतील तर विकृतीत वाढ होऊ नये म्हणून स्लिटस मोफत पुरविले जातात.
- ६ पात्र कुष्ठरुग्णांना सर्व शासकीय रुग्णालये, प्रा. आ. केंद्रे. नगरपालिका/महानगरपालिका दवाखान्यात व स्वयंभू कुष्ठवसाहतीमध्ये गरजेप्रमाणे व्रणोपचार सेवा मोफत देण्यात येतात.

संदर्भ सूची :-

१. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. पृष्ठ क्र. १९०-१९९
२. संकेत स्थळ : www.maharashtra.gov.in.
३. <https://arogya.maharashtra.gov.in/Health-Indiator>
४. <https://arogya.maharashtra.gov.in/Diseasecontent.aspx>

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Customer Attitude, Preference and Satisfaction Towards Investment in Iciciprudential Life Insurance Co. Ltd. Deepak Kumar Gupta, Dr. Vinod Khapne	1
2	Evolution Of Urban Co-Operative Banks In India And Their Current Status Jagdish S. Walawalkar, Dr. Subhash D. Pawar	7
3	Cost Effectiveness of HRM in Small and Medium Industries Dr.V. R. Gavhale	15
4	Women Entrepreneurship In India Problems & Suggestion Kalpana K. Kendre	24
5	A Study Of Rural Consumer Behaviour Of Patanjali Products With Reference To Ajara, Chandagad And Gadhighlaj Talukas In Kolhapur District Ram D. Madhale	29
६	मत्स्यव्यवसाय ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व महत्व डॉ. राजेंद्र रामराव गव्हाळे	39
7	वाहतूकीचा इतिहास व महत्व डॉ. आर. बी. भांडवलकर	45
8	क्षयरोग, आयोडीन न्युनता, किटकजन्य, कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रम दिलीप पांडुरंग महाजन	52
9	गांधी विचार आणि आधुनिक जग डॉ. व्ही. आर. कोडापे	59

6

मत्स्यव्यवसाय ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व महत्त्व

डॉ. राजेंद्र रामराव गव्हाळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जी. एस. महाविद्यालय,
खामगांव, जि. बुलढाणा

Research Paper - Economics

प्रस्तावना-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत व विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये आज अनेक बदल घडून आले आहेत. स्वातंत्र्योत्तर व स्वातंत्र्यपूर्व काळात विकासासाठी अनेक प्रयत्न झालेले दिसून येतात. भारतासमोर असलेल्या विविध समस्या जसे-दारिद्र्य, बेरोजगारी, उपासमारी, आर्थिक विषमता, अतिरीक्त लोकसंख्या इत्यादी विविध समस्या सोडवून संतुलित आणि निरंतर विकास साध्य करण्यासाठी शासन प्रयत्नरत असलेले दिसून येते. कारण, राज्याच्या सामाजिक व आर्थिक बाबींशी देशाचा संतुलित विकास जुळलेला आहे.

११ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या उंबरठ्यावर उभ्या असलेल्या भारतात कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था अस्तित्वात असली तरी, आज मात्र कृषीक्षेत्राचा कायापालट होतांना आढळून येत आहे. शेती एक शेती ह्या पुरातन विचारसरणीतून जागतिकीकरणाच्या युगात भारत आता बाहेर पडत आहे. यातूनच शेतीच्या नवनवीन पध्दतीचा म्हणजेच कृषीवर आधारीत नवीन व्यवसायाचा विकास होतांना दिसत आहे. या शेतीला पूरक असणाऱ्या व्यवसायात प्रामुख्याने दुग्धव्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय, फुलशेती, कुक्कुटपालन, वराहपालन इत्यादींचा समावेश होतो. हे व्यवसाय शेतीपूरक असल्याने या व्यवसायाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आपले जीवन सुखर जगण्यासाठी मार्ग मोकळा झाला आहे. म्हणूनच या व्यवसायास महत्त्वाचे स्थान शेतकऱ्यांच्या जीवनात प्राप्त झाले आहे.

वित्तपुरवठा करतात. मास व पक्षांची अडी विक्रीचे कार्य करण्यासाठी वित्तपुरवठा केला जातो.

४) मत्स्यव्यवसाय-

मत्स्यउत्पादन करण्यासाठी मत्स्यबीजाच्या माध्यमातून शेतीला पूरक शेततळ्याचा वापर करून मासोळीचे उत्पादन काढले जाते, ज्याचा उपयोग मानवाद्वारे खाद्यान्नामध्ये केला जातो. अशा मासेमारी करणाऱ्या लोकांना कर्ज देवून तसेच मासेमारीचे साहित्य सवलतीचे दराने पुरविणाऱ्या आणि मासे विक्रीत मदत करणाऱ्या अशा या संस्था आहेत. अशाप्रकारच्या वित्तीय मदतीमुळे मासेमारी व्यवसायाचे आधुनिकीकरण होण्यास मदत मिळाली आहे.

वरील मदतीबरोबरच वित्तीय संस्था ह्या कृषिचे यांत्रिकीकरण, फलोत्पादन, लघुसिंचन, साठवण, बाजारतळ, वन व पडिक जमीन इत्यादी कार्यासाठी वित्त पुरवठा करतांना दिसून येतात. मत्स्यव्यवसाय हा शेतकऱ्यांना उपलब्ध झालेला एक जोडघंदा म्हणून नावारूपास आला आहे. मत्स्यव्यवसाय हा शेतकऱ्यांना उपलब्ध झालेला एक जोडघंदा म्हणून नावारूपास आला आहे. शेतकरी आपल्या पारंपारिक व्यवसायाबरोबर हा व्यवसाय करू शकतात. किंवा काही शेतकरी स्वतंत्रपणे मासेमारीचा व्यवसाय करू शकतात. या व्यवसायात केवळ मासेमारीच केली जाते असे नाही तर त्याच बरोबर मत्स्यव्यवसायाशी संबंधित कामे सुध्दा केली जातात, जसे जाळे विणणे, होडी बनविणे, खत टाकणे, माशांसाठी खाद्य निर्मिती करणे इत्यादी. यातून बहुतांश लोकांना रोजगार मिळण्यास मदत होते. कृषी व सलंगन व्यवसायाचा सांख्यिकीयदृष्ट्या अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, कृषी व सलंगन कार्याच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात मत्स्यव्यवसायाचा सन २००८-०९ मध्ये २.३ टक्के वाटा होता. राज्यात १.१२ लाख चौ.कि.मी क्षेत्र सागरी, ३.०१ लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्यापाण्यातील व ०.१९ लाख हेक्टर क्षेत्र निम्खाज्या पाण्यातील मासेमारी योग्य आहे. सागरी व गोड्यापाण्यातील मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख मेट्रीक टन इतकी अंदाजित करण्यात आली आहे. मत्स्यव्यवसायाची महत्त्वाची सांख्यिकीय माहिती पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

एकूण मत्स्यउत्पादनात सर्वाधिक मत्स्यउत्पादन (सागरी+ गोड्यापाण्यातील) सन २००७-०८ मध्ये झाले हे उत्पादन ५.४ लाख मेट्रीक टन एवढे होते. तर सर्वात कमी सन २००९-१० मध्ये ४.० लाख मेट्रीक टन होते.

मत्स्यउत्पादनाच्या स्थूल मूल्याचे अध्ययन करतांना ते कोटी रूपयात मोजले असून सन २००७-०८ मध्ये हे मूल्य २,२६१ कोटी रूपये तर सन २००८-०९ मध्ये हे मूल्य २,१७६ कोटी रूपये होते. सन २००७-०८ च्या तुलनेत सन २००८-०९ मध्ये स्थूल मूल्यात शेकडा (-३.८) एवढा बदल झाला असून घटीच्या रूपात झालेला आढळून येतो.

मत्स्यउत्पादनाच्या निर्यातीचे अध्ययन केल्यास असे दिसून येते की, सन २००७-०८ मध्ये झालेल्या निर्यातीची एकूण मात्रा १.१ लाख मेट्रीक टन सन २००८-०९ ही निर्यातीची मात्रा १.३ व

सन २००९-१० मध्ये १.० होती, सन २००७-०८ च्या तुलनेत सन २००८-०९ मधील शेकडा बदल १८.२ होता. मत्स्यउत्पादनाच्या निर्यातीच्या मूल्याचा विचार करता २००७-०८ मध्ये झालेल्या निर्यातीचे मूल्य १,२३३ कोटी रूपये होते. सन २००८-०९ मध्ये मूल्य १,६६३ कोटी रूपये तर २००९-१० मध्ये हे मूल्य १,५०५ होते. सन २००७-०८ च्या तुलनेत सन २००८-०९ मधील शेकडा बदल १८.२ एवढा होता.

मत्स्यव्यवसायात वापरल्या जाणाऱ्या सागरी मासेमारी बोटीच्या संख्येचे अध्ययन केल्यास सन २००७-०८ मध्ये ही संख्या १३,४०५ होती, सन २००८-०९ मध्ये ती वाढून १३,९३७ झाली. यातील शेकडा बदल ४.० टक्के होता. मत्स्यव्यवसायासाठी वापरल्या जाणाऱ्या यांत्रिकी बोटीचे अध्ययन केल्यास असे दिसून येते की, सन २००७-०८ मध्ये मत्स्यव्यवसायात उपयोगात आणलेल्या यांत्रिकी बोटीची संख्या ११,४६७ होती. सन २००८-०९ मध्ये ही संख्या वाढून ११,८५८ झाली. वाढीतील हा शेकडा बदल ३.४ टक्के होता.

मासे उतरविण्याच्या केंद्राचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, या केंद्राची संख्या सन २००७-०८ मध्ये १८४ होती, ही सन २००८-०९ व सन २००९-१० मध्ये सुध्दा १८४ एवढी कायम असलेली दिसून येते.

मासेमारी करणाऱ्या कुटुंबाचे अध्ययन केल्यास असे दिसून येते की, सन १९९२ मध्ये मासेमारी करणाऱ्या कुटुंबाची संख्या ४६,७३८ होती, तर सन १९९७ मध्ये ही संख्या वाढून ४८,३११ झाली, ही संख्या सातत्याने वाढत जाऊन सन २००३ मध्ये ५३,००७ झाली. सन १९९२ ते २००३ या दहा वर्षांच्या कालावधीत ६,२६९ कुटुंबाची संख्या वाढलेली आहे. ही वाढ सन १९९२ ते १९९७ च्या तुलनेत सन १९९७ ते २००३ ह्या काळात मोठ्याप्रमाणात झाली आहे. मत्स्यव्यवसाय करणाऱ्या कुटुंबाची वाढती संख्या हे दर्शविते की, ह्या व्यवसायात रोजगार मिळणाऱ्या लोकांची संख्या वाढत आहे. मासेमारी करणारी लोकसंख्या विचारात घेता ही लोकसंख्या सन १९९२ मध्ये २,५२,२७१, सन १९९७ मध्ये २,६६,२९३, तर सन २००३ मध्ये २,८५,३२१ होती. या लोकसंख्येत स्त्री-पुरुषांची संख्या सन १९९२ मध्ये १,१९,२६८ होती ही संख्या सन १९९७ मध्ये १,२५,०३१ तर २००३ मध्ये १,२६,३७७ होती.

प्रत्यक्षात केवळ मत्स्यव्यवसाय करणाऱ्या. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २००९-२०१०, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

१८. माहिम मच्छिमार विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी मर्यादित ४६ वा वार्षिक अहवाल (२००२-०३)

१९. मत्स्यसंवर्धक विकास यंत्रणा, वर्धा, सधन मत्स्यशेती कार्यक्रम.

२०. मत्स्यव्यवसाय विभाग महाराष्ट्र राज्य वार्षिक विकास कार्यक्रम २००८-०९, २००२-०३.

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Study of Kinetics and Mechanism of 4'-chloro-2-hydroxy-1-naphthalideneanil by KBrO ₃ in Acetic Acid Gajanan Kadam, Rameshwar More	1
2	Impact of Digital Payment System on Indian Economy Dr. V. R. Gavhale	8
3	Demonetisation Effects on Indian Economy Dr. Balaji G. Kamble	16
4	The Role of Protagonist in the Novel: The Guide by R.K.Narayan A. G. Hangargekar	24
5	Need of ICT in Higher Education Dr. Manoj Reddy	29
6	शंकर शेष की नाटकों में वर्तमान एवं यथार्थता डॉ. बळीराम भुक्त्रे	33
7	असंसर्गजन्य रोग, साथरोग, कॉलरा व फ्लोरोसिस प्रतिबंध कार्यक्रम डॉ. राजेंद्र आर. गव्हाळे, दिलीप पी. महाजन	38
8	योजना काळ आणि वाहतुकीचा विकास डॉ. आर. बी. भांडवलकर	45
9	आदिवासी समाजाची वास्तवता व विकास डॉ. श्रीकांत गायकवाड	53

असंसर्गजन्य रोग, साथरोग, कॉलरा व फ्लोरोसिस प्रतिबंध कार्यक्रम

डॉ. राजेंद्र आर. गव्खळे

अध्यक्षता विभाग प्रमुख,
जी. एन. महाविद्यालय,
सांगली, जि. बुलढाणा

दिलीप पी. महाजन

विद्यार्थी, जि. बुलढाणा

Research Paper - Economics

प्रस्तावना :

आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई येथे राज्यस्तरीय असंसर्गजन्यरोगाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. संपूर्ण कार्यक्रमाचे नियोजन, अंमलबजावणी, नियंत्रण आणि मुल्यमापन करणे भौतिक आणि आर्थिक घ्येय गाठण्यासाठी जबाबदारी या कक्षाची आहे. हा कक्ष राज्य कार्यक्रमा अधिकारी यांचे मार्गदर्शनाखाली कार्यरत राहिल.

जिल्हा असंसर्गजन्यरोग नियंत्रण कक्ष

कार्यक्रम राबविल्या जाणाऱ्या जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा मुख्यालयात जिल्हा असंसर्गजन्यरोग नियंत्रण कक्षाची स्थापना केली जाईल. जिल्ह्यामध्ये कार्यक्रमांतर्गत राबविल्या जाणाऱ्या विविध उपक्रमांचे नियोजन, अंमलबजावणी, नियंत्रण आणि मुल्यमापन करणे भौतिक आणि आर्थिक घ्येय गाठण्याची जबाबदारी या कक्षाची आहे.

जिल्हा रुग्णालय

- कर्करोग, मधुमेह, उच्चरक्तदाब, हृदयाचे आजार इ. लवकरात लवकर निदान
- कॉर्डियाक इन्झाईम, लिपीड प्रोफाईल, कोयाम्युलेशन पॉरामिटर्स, ईसीजी, इको, व इतर जयासणया करणे.
- ग्रामीण आरोग्य व प्राथमिक आरोग्य केंद्र येथून संदर्भित केलेल्या हायरिक्त रुग्णांवर उपचार करणे.

- रुग्णांची वेळोवेळी विचारणाकरणे, वर्तन बदलासाठी आरोग्य विषयक जागृकता करणे.
- कर्करोग रुग्णासाठी डे केअर सुविधा उपलब्ध करणे.

उपजिल्हा / ग्रामीण रुग्णालयस्तर

ग्रामीण रुग्णालयात नियमित एन.सी.डी. क्लिनिक सुरू ठेवणे. रुग्णालयात वेणाज्या सर्व 30 वर्षावरील व्यक्तींची डॉक्टर मार्फत एनसाडी क्लिनिकमध्ये तपासणी करावी. त्यात प्रामुख्याने तंबाखू, धुम्रपान व दारुचे सेवन याबाबत विचारणा व सर्वांचे ब्लड शुगर, रक्तदाब तपासणी. ईसीजी, ब्लड क्लोरेस्टॉल व आवश्यकतेनुसार सोनाग्राफी, एक्सरे याबाबत वाचण्या कराव्यात. मधुमेह, उच्च रक्तदाब व स्ट्रोक केसेसवर योग्य तो उपचार करावा.

प्रार्क आणि उपकेंद्र

प्राथमिक आरोग्य केंद्रातर्गत उपकेंद्रातील ए.एन.एम. डब्ल्यु यानी सदर कार्यक्रमात जनजागृती करणे यात प्रामुख्याने खालील बाबींचा समावेश होतो.

- सकस आहार, नियमित व्यायाम.
- तंबाखू, धुम्रपान व दारुचे सेवन टाळणे, मानसिक तणावातून मुक्तता
- कर्करोगाच्या धोक्याच्या सूचना देणे.

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

प्रस्तावना

जलजन्य आजारांचे दैनंदिन स्वरूपातील संनियंत्रणाचे महत्त्वपूर्ण कार्य साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांमार्फत केले जाते. साथरोग रुग्णसंख्येत एखाद्या ठिकाणी ठराविक वेळेत अचानक वाढ झाल्यास त्याला साथरोग उद्रेक म्हणतात. आपल्याला आढळणाऱ्या दैनंदिन रुग्णांमध्ये प्रामुख्याने ताप, अतिसार, खोकला इ. लक्षणांचे रुग्ण जास्त प्रमाणात असतात. ही लक्षणे असणारे बरेचसे रोग संसर्गजन्य असतात. साथरोग आजाराबाबत रुग्ण संख्या मर्यादित राहिल व पर्यायाने मृत्यू टाळता येईल. यादृष्टीने विशेष प्रयत्न केले जातात. यासाठी गावमेटी मध्ये आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत घरोघर सर्वेक्षण केले जाते. आजारी व्यक्ती ओळखून त्वरित औषध उपचार केला जातो. साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत गॅस्ट्रो, कॉलरा, अतिसार, काविक, विषमज्वर या आजारांचे संनियंत्रण केले जाते.

उद्दिष्टे

- जलजन्य आजारांचे उद्रेक टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपाययोजना करणे.
- जिल्हास्तरीय आरोग्य यंत्रणेस वेळोवेळी आवश्यक त्या मांदर्शक सूचना देणे.

पाणी गुणवत्ता नियंत्रण

जलजन्य पावडर गुणवत्ता नियंत्रण.

जलजन्य आजार टाळण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेचे आरोग्य शिक्षण.

पाणीपुरवठा विभाग, ग्रामविकास आणि नागरी विकास विभागाशी आंतरविभागीय समन्वय ठेवणे.

अंमलबजावणी

राज्यस्तरावरील साथ रोग नियंत्रण कक्ष सहसंचालक सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे - १ यांच्या अधिपत्याखालील स्थापना करण्यात आला आहे. या कक्षामार्फत राज्यातील साथरोग नियंत्रणासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शन, पर्यवेक्षण केले जाते.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था

उपकेंद्र स्तरापासून जिल्हा रुग्णालयांमार्फत सर्व साथरोग नियंत्रणात क्रियाशील सहभाग घेतात.

विविध योजना व उपक्रम

जलजन्य आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत पाणी गुणवत्ता संनियंत्रणाद्वारे वर्षातून दोनवेळा स्वच्छता सर्वेक्षण करण्यात येते. पावसाळ्यापुर्वी माहे मे-जून मध्ये व पावसाळ्यानंतर माहे नोव्हेंबर/डिसेंबर मध्ये सदर सर्वेक्षण करण्यात येते. या सर्वेक्षणामुळे जलजन्य आजारांच्या संभाव्य साथीच्या सूचना मिळते. याद्वारे समस्या ग्रस्त गावांना/ ग्रामपंचायतींना लाल कार्ड वाटप करण्यात येवून साथनियंत्रणाच्या दृष्टीने दूषित पाणी पुरवठा असणाऱ्या अतिजोखममीच्या गावांबाबत दक्षता घेण्यात येते. जी समस्या ग्रस्त गावे नाहीत त्यांना हिरवे कार्ड देण्यात येते. माहे मे/जून २०१३ मध्ये झालेल्या स्वच्छता सर्वेक्षणात खालील प्रमाणे लाल व हिरव्या कार्डांचे वाटप करण्यात आले आहे.

कॉलरा नियंत्रण

प्रस्तावना-

पटकी (कॉलरा) हा दुषित पाण्यामुळे पसणारा एक जलजन्य आजार आहे. या आजाराचा अधिग्रहण कालावधी अल्प असल्याने कॉलराची साथ अत्यंत वेगाने पसरू शकते. इतर कोणत्याही जलजन्य आजाराच्या तुलनेत कॉलरा आजारामध्ये मृत्यूचे प्रमाण अधिक असते. व्हीबीओ कॉलरा ओ-१, व्हीबीओ कॉलरा नॉन ओ- (एल टॉर), व्हीबीओ कॉलरा ओ १३९ या जिवाणूमुळे हा रोग होतो. जुलाब व उलट्या हे रोगाची प्रमुख लक्षणे असून योग्य उपचाराअभावी जलशुध्दता होवून रुग्णाचा मृत्यू होतो.

उद्दिष्टांची अंमलबजावणी

पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार

नाही. हे उद्दिष्ट्य प्राप्त होण्याकरिता लागणग्रस्त भागाचे सर्वेक्षण तसेच लागणग्रस्त भागाचे आजूबाजूचे सर्वेक्षण, पिण्याच्या पाण्याचे नियमित निर्जंतुकीकरण व रोगाचे निदान त्वरीत होण्याच्या दृष्टीने साथीनंतर सत्वर औषधोपचार, सहवासितांवर औषधोपचार, आरोग्य शिक्षण इत्यादी उपाययोजना करण्यात येतात.

एकात्मिक रोग सर्वेक्षण प्रकल्प

ऐतिहासिक पार्यभूमी

केंद्र शासन पुरस्कृत व जागतिक बँक अर्थसहाय्यित एकात्मिक रोग सर्वेक्षण प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यामध्ये २१ जून २००५ पासून कार्यान्वित झाला. मार्च २०१२ मध्ये या प्रकल्पासाठी असेलेले जागतिक बँकेचे अर्थ सहाय्य संपुष्टात आले असून त्या सध्या हा प्रकल्प पुणेचे केंद्र शासन पुरस्कृत स्वरूपात प्रमुख उद्देश आहे. अत्याधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापर करून सर्व स्तरावरील माहितीचे देवाणघेवाण अधिक गतिमान करणे तसेच स्थानिक स्तरापासून रोग व्यवस्थेचे बळकटीकरण करून रोग नियंत्रणाच्या उद्दिष्ट्यास हातभार लावणे हा या प्रकल्पाच्या आणखी एक महत्त्वपूर्ण हेतू आहे. एकात्मिक रोग सर्वेक्षण प्रकल्पाचे मुख्यालय सहसंचालक आरोग्य सेवा पुणे येथे आहे.

प्रकल्पाची उद्दिष्ट्ये

१. शहरी व ग्रामीण भागात रोग सर्वेक्षण व्यवस्था अधिक बळकट करून सायरोग उद्रेक वेळेत ओळखण्याची क्षमता विकसीत करणे आणि क्षेत्रिय पातळीवर सायरोग उद्रेक प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी आवश्यक कृतीयोजना अंमलात आणणे.
२. रोग निदानाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी प्रयोगशाळेचे सक्षमीकरण करणे तसेच अन्न व पाणी यांच्या गुणवत्तेवर नियमित संनियंत्रण करणे.
३. प्रकल्पातर्गत समाविष्ट रोगांची तपासणी व उपचार यात सुधारणा करणे.
४. शहरी रोग सर्वेक्षण बळकटीकरण करणे.
५. खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिक, वैद्यकीय महाविद्यालये, अशासकीय संस्था तसेच जनतेच्या सहभागास चालना देणे.
६. रोग सर्वेक्षण विषयक माहितीचे दळणवळण अधिक गतिमान व सुलभतेने होण्यासाठी गावपातळी पासून राज्य पातळीपर्यंतच्या सर्व स्तरावर अत्याधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
७. आरोग्य माहिती व जीवन विषयक आकडेवारी विषयी वळकटीकरण रोग सर्वेक्षण मासिक प्रगती अहवालात ठळक सुधारणा अडवून आणणे.
८. रोग सर्वेक्षण कार्यक्रमाशी निगडीत सर्व विभागांची समन्वय साधणे.

अंमलबजावणी पध्दती

- ? एकाल्मिक रोग प्रकल्पातर्गत विहीत नमुन्यात उद्रेकजन्य रोगांची साप्ताहिक स्थिती सर्व जिल्ह्यातून ई-मेलद्वारे राज्य रोग सर्वेक्षण कक्षाकडे दर मंगळवारी सादर करण्यात येते व ती माहिती राज्य रोग सर्वेक्षण पथाकडून दर बुधवारी संकलित करून सर्वेक्षण कक्षाकडे ई-मेलद्वारे पाठविण्यात येते.
- ? प्रत्येक जिल्ह्यातून सायरोग उद्रेक साप्ताहिक अहवालात दर सोमवारी राज्य रोग सर्वेक्षण कक्षाकडे पाठविण्यात येते.
- ? एकाल्मिक रोग सर्वेक्षण प्रकल्पाचे पोर्टल स्थापना करण्यात आले असून (www.idsp.nic.in) डिसेंबर २०१० पासून सर्व अहवाल पोर्टलवर सादर करण्यात येत आहेत.
- ? वर्तमानपत्रात येणाऱ्या सायरोग विषयक बातम्यांचाही यात समावेश करण्यात येतो. (Media Scanning)
- ? देशभरात कोटोहि उद्भवलेली आरोग्य विषयक असामान्य परिस्थिती कळविण्यासाठी १०७४ हा राष्ट्रीय पातळीवरील एकाल्मिक रोग सर्वेक्षण प्रकल्पाचा टोल फ्री क्रमांक आहे.

आजार निवार सायरोग उद्रेक

या ४३६ सायरोग उद्रेकांपैकी सर्वाधिक १२७ उद्रेक डेंगू तापाचे असून त्या खालोखाल अतिसार व इतर तापाचे प्रत्येकी ८३ उद्रेक नोंदविण्यात आले आहेत.

राष्ट्रीय फ्लोरोसिस प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम**प्रस्तावना**

केंद्र शासनाने ग्रामीण जनतेला स्वच्छ व शुध्द व रासायनिक प्रदुषणापासून मुक्त पाणी पुरवठा व्हावा यासाठी पिण्याच्या स्रोतांचे रासायनिक घटकांचे विश्लेषण करण्यासाठी तांत्रिक अभियान या कार्यक्रमाची मुळ संकल्पना धरून पाणी अभियान हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. रासायनिक प्रदुषण घटकांचे विश्लेषण करून विकाराच्या समस्येच्या मुळाशी असलेल्या घटकांचा अभ्यास करणे या सकारात्मक हेतूने राष्ट्रीय फ्लोरोसिस प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रमाची सुरुवात झाली. देशातील १९ राज्यामध्ये आढळून आलेल्या फ्लोरोसिस रुग्णांघांच्या संख्येच्या आधारावर जास्त रुग्ण आढळलेल्या राज्यांवर लक्ष केंद्रीत करण्याचे निश्चित झाले.

फ्लोरोसिस उगम

फ्लोरोसिस प्रमुख स्रोत फ्लोरोसिस युक्त पाणी तसेच चहा, तंबाखू, सुपारी इ विविध घटकांमध्ये अत्य प्रमाणात फ्लोरोसिस आढळते. पिण्याच्या पाण्यात फ्लोरोसिसचे प्रमाण १ ते १५ मिलीग्रॅम, लिटर (पी.पी. एम.) असल्यास फ्लोरोसिस हा विकार होण्याची शक्यता नाही. मात्र त्या पेसा जास्त फ्लोरोसिस असल्यास अशा फ्लोरोसिसयुक्त पाण्याच्या साहाय्याने सेवनाने फ्लोरोसिस हा

विकार होतो.

राष्ट्रीय कार्यक्रम

देशातील १९ राज्यातील २३० जिल्हे फ्लोरोसिस विकाराने बाधित असल्याचे आढळून आल्यानुसार, राज्याची तीव्रतेनुसार अति तीव्र, तीव्र, मध्यम व कमी प्रमाणातील फ्लोरोसिस बाधित राज्य अशी वर्गवारी करण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाने फ्लोरोसिस या विकाराची दखल घेऊन विशेष व प्राधान्याने कार्यवाही करण्याचे केंद्रीय आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागाला निर्देश दिले. कार्यक्रमाचे साध्य

देशातील फ्लोरोसिस या विकाराचे प्रतिबंध व नियंत्रण करणे.

उद्देश व उद्दिष्टे

या कार्यक्रमाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- ? कार्यक्रम अंमलबजावणी प्रारंभी पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे फ्लोरोसिस साठी परिक्षण व त्या आधारे स्रोतांवर अवलंबून लोकांचे माहिती घेवून मूलमूत माहिती संकलन.
- ? फ्लोरोसिस बाधित रुग्णांवर सर्वसमावेशक उपाययोजना व त्यांचे व्यवस्थापन.
- ? फ्लोरोसिस विकाराचा प्रतिबंध, निदान व व्यवस्थापनासाठी क्षमता बांधणे.

फ्लोरोसिस विकार प्रकार व लक्षणे

फ्लोरोसिस हा विकार प्रामुख्याने प्रमाणित मानकांच्या पेसा अतिरिक्त फ्लोरोसिसयुक्त पिण्याच्या पाण्यातील सेवनाने कायम स्वरूपी व पुन्हा पुर्वरत न होणाऱ्या शारीरिक हानीन होता. फ्लोरोसिस या विकाराचे वेगवेगळे प्रकार व त्यांची लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहे.

दंत फ्लोरोसिस

लक्षणे - दात खडू सारखे पांढरे होणे, दातांवर सारख्याच प्रमाणात काळसर वट्टे, ठिपके, पट्टे उमटणे, हिरड्यांच्या आकार बदलणे. कालांतराने दाताचे ईन्मेल कोटींग जाऊन दात पडणे.

हाडांचा फ्लोरोसिस**लक्षणे -**

पाठीचा कणा व मानेत तीव्र वेदना, पाठीचा कणा वाकणे, साध्यांमध्ये, ताटपणा व तीव्र वेदना, सांधे दुखी, सांधे आकूचन पावणे, कमरेचा ताण, गुडघे एकमेकांवर घासणे, मांडी घालून बसण्यात अडचण निर्माण होणे. चालण्याचा डोल वेदव होणे. एकूण शरीराच्या मध्ये, विकृती निर्माण होणे.

इतर अवयवांचा फ्लोरोसिस (हाडा व्यतिरिक्त इतर अवयवांना होणारा)

मज्जा संस्थेचे विकार

लक्षणे- आळस, उदासिनता येणे, हातापायांच्या बोटांमध्ये मुंग्या येणे, स्नायूत ताठरपणा अशक्तपणा जाणवते, वारंवार तहान लागणे, वारंवार लघवी होणे.

स्नायुंचे विकार

लक्षणे-स्नायूत ताठरपणा अशक्तपणा जाणवतो. स्नायू दुर्बल होणे, आखडणे, वेदना होणे आणि स्नायुंची शक्ती कमी होणे. अकाली वृद्धत्व येणे.

फ्लोरोसिस रुग्णांनी हे करावे

- ? कॅलशियमयुक्त अन्नाचे प्रमाण आहारात जास्त असावे, जसे की दूध, दुग्धजन्य पदार्थ, पालेभाज्या, टोमॅटो, लसूण, कमल, काकडी, कांदे रताळे व गाजर
- ? जीवनसत्व घकड युक्त अन्नाचे आहारात जास्त प्रमाण असावे, जसे की लिंबू, लिंबु वर्गीय फळे, आवळा, चिंच, संत्रा, मोसंबी, पपई, केळी इत्यादी
- ? लोहयुक्त अन्नाचे आहारात प्रमाण अधिक असावे.

फ्लोरोसिस बाधित रुग्णांनी हे करू नये/टाळावे.

- ? काळ्या चहाचे सेवन करणे.
- ? काळ्या अथवा सैधव मिठाचा आहारात वापर.
- ? तंबाखुचे सेवन
- ? सुपारीचे सेवन
- ? फ्लोराईड युक्त टुथपेस्टचा वापर.
- ? फ्लोरोसिस ग्रस्त गावाचे पाण्याचे स्रोत ओळखून ते पाणी पिणे टाळावे.

संदर्भ सूची :-

१. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. पृष्ठ क्र. १९०-१९९
२. संकेत स्थळ : www.maharashtra.gov.in.
३. <https://arogya.maharashtra.gov.in/Health-Indicator>
४. <https://arogya.maharashtra.gov.in/Diseasecontent.aspx>

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

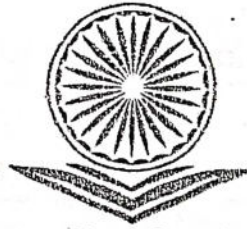
Issue - I

Marathi Part - IV

January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	ग्रामगीतेतील शेतकरी जीवन डॉ. अतुल टेवरे	१-३
२	कृषी आधारित प्रक्रिया उद्योगांची आवश्यकता प्रा. डॉ. नागोराव के. सोरे	४-८
३	जलव्यवस्थापन व जलयुक्त शिवार अभियान प्रा. डॉ. सु. रा. जगताप	९-१६
४	शेतकऱ्यांच्या जीवनात बंजारा शाहिराचे योगदान डॉ. विजय एम. जाधव	१७-२२
५	शेतकरी आत्महत्या आणि उदासिन राजकीय धोरणे - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन सहा. प्रा. पुरुषोत्तम आर. बांडे	२३-२६
६	शेती विकास व पर्यावरण सह. प्राध्यापक रविंद्र दा. इचे	२७-२९
७	कृषी अर्थशास्त्र कु. हर्षाली दिगांबर शेंदुरकर	३०-३२
८	शिवकाळातील शेती आणि शेतीविषयक आव्हानांचा ऐतिहासिक आढावा प्रा. डॉ. संदीप भिमराव डोंगरे	३३-३७
९	कृषी रोजगार व महिला रेशमी उद्योग व महिला आर्थिक विकास कु. पूजा प्रकाश कपाटे प्रा. डॉ. नीता भा. बोचे	३८-४२
१०	कृषी विपणन व्यवस्था आणि सहकारी संस्था प्रा. ए. एम. वानखडे	४३-४४
११	पर्यावरण आणि शेती सौ. दिपा सुधाकर महालकर (मानकर)	४५-४७
१२	संद्रिय शेती प्रा. डॉ. के. जी. राजपूत	४८-५२
१३	भारतीय शेती : आव्हाने व त्यावरील उपाययोजना प्रा. कु. प्रिती बी. इंगळे (वाकपांजर)	५१-५५

९. कृषी रोजगार व महिला रेशमी उद्योग व महिला आर्थिक विकास

कु. पूजा प्रकाश कपाटे
संशोधक, गृहअर्थशास्त्र विभागप्रमुख, गो. से. विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खामगाव.
प्रा. डॉ. नीता भा. बोचे
विद्यार्थिनी, गो. से. विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खामगाव.

प्रस्तावना

भारताच्या संविधानात स्त्री पुरुष भेद न ठेवता समानतेचे तत्व हा नागरिकाचा मूलभूत हक्क मानण्यात आला आहे तसेच महिलांच्या बाबतीत देखील भारतीय घटनेत देखील सकारात्मक धोरण स्वीकारण्यात आले आहे. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने संधी देणे अपेक्षित असले तरी काही बाबतीत स्त्रियांना सामान्य संधी प्रत्यक्षात मिळत नाही. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी त्यादृष्टीने खरा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. महिलांना समाजातील अवला असा घटक समजले जाते. भारत सरकारने महिला सबलीकरण याकडे विशेष लक्ष दिले व २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरणाचे वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आले होते. स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण २००१ मध्ये मंजूर करण्यात आले.

‘यत्र नार्यस्तुपूजन्ते, रमन्ते तत्र देवता’

अर्थात जेथे नारीची पूजा केली जाते तेथेच देवता वास करतात. भारतासारख्या कृषिप्रदान देशात ग्रामीण विकासाशिवाय राष्ट्रीय आर्थिक विकास होऊ शकत नाही. यामुळे ग्रामीण विकास हि आर्थिक विकासाची पूर्वअट ठरते. नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागाची आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये भिन्न आहे. स्त्रीचे कुटुंबातील समाजातील स्थान व आर्थिक स्वातंत्र्य या अनुषंगाने विचार करता वैदिक युगातला काळ सुवर्णकाळ म्हणता येईल कारण त्या काळात तिची अत्यंत प्रगत अशी अवस्था होती. मधल्या काळात विविध उत्पादन व्यवस्था व त्या अनुषंगाने विविध प्रकारच्या सांस्कृतिक संजकीय व्यवस्था आल्या व गेल्या २१ व्या शतकात स्त्रियांनी विकासाच्या दिशेने भरारी घेतली आहे कारण पुरुष्याप्रमाणे तिला विकासाची संधी मिळाली आहे. वाढत्या महागाईच्या काळात खर्चाची तोंड मिळवणी करणे. व्यक्तिमत्व विकास या अनेक संकल्पना घेऊन आजच्यापरिस्थितीत गृहिणी आपला घर हा प्रमुख व्यवसाय साधन असताना आपल्या कुटुंबाकरिता आर्थिक मदत करता येईल या विचाराने स्वयंरोजगाराकडे वळत आहेत.

रेशीम उद्योग

महाराष्ट्र रेशीम उत्पादनास सन १९५६ मध्ये खादी मंडळाच्या पाचगणी, ता.वाई, जि.सातारा येथील संशोधन केंद्रावर प्रायोगिक तत्वावर सुरुवात झाली. सन १ सप्टेंबर १९९७ मध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या वस्त्रोद्योग विभागाअंतर्गत रेशीम संचालनालय राज्यात कार्यरत असून जवळपास २४ जिल्ह्यामध्ये रेशीम शेती उद्योग चालू आहे. विशिष्ट अळीच्या लाळ बांधणी निघालेली लाळ म्हणजेच रेशीम होय. जगात रेशीम कीटकांच्या चार जाती आहेत. टसर, गुगा, एरी, तुती भारतात उत्पादन घेतले जाते. महाराष्ट्रात कोकण वगळता सर्व जिल्ह्यामध्ये तुती रेशीमाचे उत्पादन घेतले जाते. महाराष्ट्र शासनाने राज्यात रेशीम उत्पादनासाठी असलेला मोठा वाव लक्षात घेऊन स्वतंत्र रेशीम संचालनालयाची स्थापना नागपूर येथे केली. तुती लागवडीपासून कोष उत्पादनापर्यंतच्या सर्व टप्प्यावर पैसाच पैसा मिळतो. जसे, राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत एकरी रुपये २० हजार तर केंद्रीय रेशीम मंडळ ठिबक सिंचन संचासाठी एकरी रु २२ हजार अनुदान कीटक संगोपन गृह बांधणीसाठी रुपये नैसर्गिक रेशीम धाग्याची निर्मिती रेशीम अळीच्या कोशापासून होते. ४प्रकारच्या रेशीम अळ्या आढळतात. रेशीम अळ्यांचे बरे हे वेगवेगळ्या वृक्षाची पाने आहेत. मोठ्या प्रमाणावर तुती रेशीम कोष उत्पादन घेण्यासाठी तुतीच्या झाडांचे सलग लागवड करावी लागते. तुतीच्या झाडाची पाने खाऊ घालून रेशीम कोष उत्पादन करणे याला रेशीम हॅट म्हणतात. हा एक कुटीर उद्योग असून शेतीला जोडधंदा आहे.

आज रोजी महाराष्ट्रात तुतीच्या रेशीम सुताचे २५२ मे. टन उत्पादन झालेले आहे. टसर रेशीम सुताने २१.५० मे. टन उत्पादन झालेले आहे. टसर रेशीम उद्योग प्रामुख्याने पूर्व विदर्भातील भंडारा, गोंदिव, गडचिरोली व चंद्रपूर या जिल्ह्यात पारंपारिक पद्धतीने चालू असून आदीवासी भागातील शेतकऱ्यांना ऊन जोडधंदा लाभला आहे. तुती लागवड हि रेशीम कीटकसंगोपनासाठी आवश्यक बाब आहे. रेशीम कीटकांच्या बळ घातलेला पाल्याच्या दर्जावर कीटकसंगोपनाचे पर्यायाने भरघोस कोष उत्पादनाचे यश अवलंबून असते.

या व्यवसायाकरिता प्रशिक्षणाची सोय हि खादी ग्रामोद्योग मंडळामार्फत केली जाते. रेशीम उद्योग हा कृषीवर आधारित कुटीर उद्योग असून ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना, विशेषतः महिलांना, सजुरांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देण्याची क्षमता असलेला उद्योग आहे. रेशीम उद्योगात तुतीची लागवड करून त्यावर रेशीम किड्यांची जोपासना करून कोष उत्पादन करणे व कोशापासून धागा तयार करणे, धाग्याला पीळ देणे, कापड तयार करणे व कापडावर प्रक्रिया करणे, इ. बाबींचा समावेश होतो. रेशीम उद्योगामुळे शेतकऱ्यांच्या शेतीला पूरक असा जोडधंदा प्राप्त होऊन इतर पारंपारिक पिकांच्या तुलनेत अधिक उत्पादन मिळते. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील भूमिहीन शेतमजूर, अल्पभूधारक शेतकरी, सुरक्षित बेरोजगार व महिलांना ग्रामीण भागातच रोजगाराचे साधन उपलब्ध होते.

महाराष्ट्र राज्यातील शेतकर्यांना व उद्योजकांना रेशीम उद्योग करण्यासाठी राज्य शासन केंद्र शासन व केंद्रीय रेशीम मंडळातर्फे योजना राबविण्यात येतात. त्या विषयाची माहिती पुस्तिका संचालनायातर्फे प्रसिद्ध केली आहे. रोजगाराची मोठी संधी प्राप्त करून देणार रेशीम उद्योग कमी श्रमात वर्षभर नियमित उत्पन्न देऊ शकतो. रेशीम उद्योगात लहान शेतकरी, मोठे शेतकरी व महिला यांना श्रमाच्या प्रमाणात मोबदला मिळू शकतो. १९९७ मध्ये रेशीम संचालनालयाचे स्थापनेनंतर अनेक शेतकरी, आदीवासी यांनी कोषांचे उत्पादन वाढविले आहे, तर उद्योजकांनी प्रक्रिया करून रेशीम सूत व कापड निर्मिती केली आहे. राज्यातील वाढती रेशीमची गरज व सध्याचे उत्पादन यात बरीच तफावत आहे. म्हणून रेशीम उद्योग वाढीसाठी खूप वाव आहे. याचा फायदा राज्यातील शेतकरी उद्योजकांनी करून घेणे आवश्यक आहे. राज्यामध्ये तुती रेशीम व तर रेशीम अश्या दोन प्रकारचे उत्पादन होते.

राज्यात परंपरेने आदीवासी २५० वर्षांपासून तर रेशीम कोष तयार करित आहे. तर शेतकरी अनेक वर्षांपासून तुतीवर आधारित रेशीम कोष काढित आहेत. रेशीम संचालनालयातर्फे रेशीम उद्योगासाठी विविध योजना व त्याद्वारे आधुनिक तुती लागवड पद्धत, संगोपनाची नवीन फांदी पद्धत, बाल्य कीटक इ. विषयाची माहिती असणे आवश्यक आहे. रोजगार हमी योजनेशी निगडित तुती लागवडीद्वारे रेशीमकोष उत्पादनाची पथदर्शी योजना अमरावती, वर्धा, यवतमाळ, सोलापूर, कोल्हापूर, जळगाव, धुळे, अहमदनगर, नांदेड व लातूर अशा दहा जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे. शेतीला जोडधंदा म्हणून रेशीम उद्योग हा शेतकर्यांना अत्यंत मौल्यवान असे वरदान आहे. त्यामुळे शेतकर्यांना तुती, टसर रेशीम, उद्योग हा कुटीर उद्योग शेतीला उत्तम जोडधंदा आहे. स्त्रियांसाठी कमी कष्टाचा तसेच पूर्णपणे सहभागी होण्यासारखा हा उद्योग असून, स्त्रिया अतिशय यशस्वीपणे सर्वे कामे पार पडू शकतात. या मध्ये रेशीम कीटकांचे संगोपनाची सर्वे कामे स्त्रिया पाहू शकतात. त्याच प्रमाणे शेतातील सर्वे कामे पुरुष सांभाळून घेतात. या मुले एकत्रित कुटुंब पद्धतीने या उद्योगात सहभाग घेतल्यास हा रेशीम उद्योग खूप यशस्वी होऊ शकतो. सद्य रेशीम उद्योगामध्ये तुतीच्या तसेच रेशीम किडींच्या संबंधित मोठ्या प्रमाणात संशोधन होत असून शेतकर्यांना नवनवीन तुतीच्या प्रजाती व रेशीम किडींच्या जातीचा वापर करून कमी कष्टात जास्तीचे उत्पादन घेणे शक्य होऊ लागले आहे. या मुळे या उद्योगास सोन्याचे दिवस येऊ लागले असून यशस्वी अश्या शेतकर्यांच्या सहभागाने हा उद्योग देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याचे सामर्थ्य दाखवू शकतो. यात शंका बाळगण्याचे काहीच कारण नाही. रेशीम उद्योग म्हणजे कमी साधन सामुग्री कमीत-कमी खर्च आणि जास्तीत-जास्त रोजगार व उत्पादन असे समीकरण आहे. या उद्योगापासून खेड्यामधील रोजगाराचा प्रश्न खूप मोठ्या प्रमाणात कमी झाला असून या उद्योगाकडे बघण्याचा शेतकर्यांचा दृष्टिकोन आशावादी आहे. विविध संशोधकांच्या संशोधनातून असे निदर्शनात ऐकले आहे कि

रेशीम उद्योगाकडे वर्षाकाठी २४७ पुरुष आणि १९३ स्त्रीयांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. काही संशोधकांच्या म्हणण्यानुसार या उद्योगामुळे ५० टक्के स्त्रियांना आपला सहभाग दर्शवता येतो. ज्या लोकांना जमिनी नाही अशा बेरोजगार लोकांना या उद्योगामुळे रोजगार मिळाल्याचे संशोधनानुसार निदर्शनास येते. एक हेक्टर तुतीपासून १२५५ मनुष्य दिवस प्रति वर्ष इतका रोजगार निर्माण होतो.

रेशीम उद्योगाकडे एक रोजगार उपलब्ध करून देणारा व्यवसाय या दृष्टिकोनातून पहिले जाते. यामध्ये एक एकर तुती लागवडीवर जर रेशीम उद्योग असेल तर वेगवेगळ्या स्तरावरील मजूर दिवस गृहीत धरता ४-५ लोकांना पूर्णवेळ रोजगार मिळतो व आजकाल वाढत्या बेकारीचा जो भस्मासुर आहे तो थांबविण्यास आपणास मदत होऊ शकते. शेतीवरील आधारित जोडधंद्या म्हणून सुद्धा हा व्यवसाय करता येतो. बहुसंख्य महिलांना याचा फायदा देता येऊ शकतो. शासनातर्फे आर्थिक मदतीची ग्वाही असते. खेड्याकडून शहराकडे कामाच्या शोधात जाणारा लोकांचा तोंड व त्यातून निर्माण होणारे शहरावरील गंभीर दुष्परिणाम टाळता येतात. कारण लोकांना त्यांच्या गावातच काम उपलब्ध होऊन जास्त पैसा, रोजगार मिळवून देणारा हा उद्योग आहे.

सारांश

रेशीम उद्योग शेतकर्यांना रोजगाराची हमखास संधी देणारा व नियमित उत्पन्न देणारा उद्योग आहे. या उद्योगात महिलांसोबतच लहान शेतकरी, मोठे शेतकरी व तरुण उद्योजक यांना आपल्या श्रमाच्या प्रमाणात पुरेपूर मोबदला मिळू शकतो. राज्यातील रेशीमाची वाढती गरज व सध्याचे उत्पादन याच बरीच तफावत आहे. म्हणून रेशीम उद्योग वाढीसाठी मोठा वाव आहे. रेशीम संचालनालयातर्फे रेशीम उद्योगासाठी विविध योजनेद्वारे आधुनिक व जास्त पाला देणार्या तुतीच्या लागवडी योग्य जाती, कीटकांच्या सुधारित जाती, संगोपनाची नवीन फांदी पद्धत याची माहिती करून घेऊन शेतकर्यांनी संबंधित उद्योगाविषयी सकारात्मक दृष्टीने विचार करून आपला दुय्यम उद्योग सुरु उत्पन्न वाढविले पाहिजे आणि हीच आजच्या काळाची गरज आहे.

आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील मागणी व युटोपडं यातिलक तफावत पाहता रेशीम उद्योगाला खूपच वाव आहे. आपण आपल्या भारतातील गरजहि पूर्ण करू शकत नाही असे आपले उत्पादन आहे. दिवसेंदिवस सुशिक्षित महिलांची बेरोजगारी वाढत आहे तरुण मुलींनी व महिलांनी शहराकडे धाव न घेता कृषिपूरक उद्योगातून आपले जीवनमान उंचावण्याची संधी या उद्योगातून हमखास मिळण्याची खात्री आहे. या उत्पादनाला शासनाकडून हमीभाव मिळतो. त्यामुळे नुकसान होण्याची भीती नाही. अत्यंत कमी भांडवलात या उद्योगाची सुरुवात करता येते.

रेशीम उद्योग हा शेतकर्यांना एक वरदानच आहे. रेशीम उद्योग पासून शेतकर्यांना भरघोस पैसे मिळण्यास मदत होते. कारण रेशीम शेती हि हमखास पैसे मिळवून देणारी शेती आहे.

जागतिकीकरणाचे दायीण कवितेनीतीव प्रतिबंध

प्रा. विक्रम उखडी मोर

समाजक प्रत्येक मराठी विभाग

वीर विज्ञान कला व वाणिज्य महाविद्यालय खासगाव जि. बुलढाणा

एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला 1990 मध्ये जागतिकीकरणाचे वारे भारतात वाहू लागले. या शतकाच्या पहिल्या दशकात अनेक क्षेत्रात स्थिरतातरे घडून आले. जागतिकीकरण म्हटले म्हणजे मुक्त अर्थव्यवस्था कोणत्याही देशाने याचे व मुक्तपणे व्यापार, उद्योग करूया हे ग्याट करारानुसार ठरले परंतु भारतीय समाजव्यवस्था राजकीय क्षेत्र, सांस्कृतिक जीवन यावरही पडसाद उमटतील हे ओघाने आले. अर्थव्यवस्थेच्या अर्थकारणाने विकसनशील राष्ट्रांची प्रगती वा अघोगती साद किंवा पडसाद याचे नेमकं उत्तर देता येणार नाही परंतु हे सगळे होत असतांना वाढमंयीन क्षेत्र त्याला अपवाद कसे ठरेल ? हे जागतिकीरण आजच घडून येत आहे असे नाही. जागतिकीरणाबाबत डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ल म्हणतता देगवेगळ्या देशांमध्ये फार प्राचिन काळापासून व्यापार नावाची गोष्ट होती. ग्रीकांचा सहाव्या शतकामध्ये भारताशी व्यापार सुरू होता सोळाव्या शतकात व्यापारी म्हणून इंग्रजांनी मोगलांकडून परवानगी घेतली होती. पण इतदेशीय लोक बेसावध राहिल्यामुळे भारतावर इंग्रजांनी गुलामी लादली. व्यापारी राज्यकर्ते झाले व त्यांनी आपले सरकार इतदेशीयावर केले. हा जागतिकीरणाचा परीणामच आहे. जागतिकीकरणाने अर्थव्यवस्था जशी टक्कण निघाली तसेच सांस्कृतिक जीवनही प्रभावित झाले. सांस्कृतिक जीवनाचे महत्वपूर्ण अंग साहित्य हे असून साहित्याच्या विविध प्रकारातून संवेदनशिल व प्रतिभावंत लेखकांनी इथल्या गरीब गावकुसाबाहेर राहणा-या व मातीशी धडका घेणा-या भणंग आयुष्य आपल्या कथा, कांदब-या, नाटक कविता यामधून मोडून पडलेला जागतिकीरणात अपयशी ठरलेला शेतकरी आपल्या कवितेतून मांडला आहे. विषमता, शोषण, स्पर्धा, नफेखोरी, महागाई, मॉल संस्कृती, मक्तेदारी अडते व्यापारांचे भाव पाडण्याचे मनसुबे त्यातून होणार शेतक-याच शोषण लेखकांच्या मनाला अस्वस्थ करणार सर्वसामान्यांचा जगण्याशी बालेला संघर्ष कथा, कविता, कांदबरी, नाटक यामधून अनेक ग्रामिण संवेदनशिलता जपणा-या लेखकांनी चित्रीत केले आहे. त्यामध्ये अनेक लेखकांची नावे सांगता येतील भास्कर चंदनशिव, सदानंद देशमुख, आसाराम लोमटे, मुबारक शेख, नवनाथ गोरे, अजीम नवाज राही, संतोष पवार, उत्तम कांबळे, मेघना पेटे, सिध्दार्थ रामटेके, मकरंद साठे इत्यादींच्या कथा, कांदब-यातून जागतिकीरणाचा प्रभाव दिसून येतो. प्रस्तुत निबंधात ग्रामिण कवितेच्या अनुषंगाने विचार करण्यात आला आहे. यामध्ये अनेक ग्रामिण भागातील कवींचे काव्यलेखन जागतिकीरणाने कसे प्रभावित झाले यांचा शोध प्रस्तुत निबंधात घेण्यात आला आहे.

1990 नंतर जागतिकीरणाचे समाजमनावर उपटलेले पडसाद अनेक प्रतिभावंत संवेदनशिल लेखकांनी समर्थपणे टिपण्याचे कार्य केले आहे. यामध्ये अनेक ग्रामिण कवींचा उल्लेख करता येईल. इंद्रजित भालेराव, श्रीकांत देशमुख, केशव देशमुख, कल्पना दुधाळ, संतोष पदमाकर पवार, पी विठठल, बालाजी मदन इंगळे, अजीम नवाज राही, ललीत अधाणे, प्रतिमा इंगोले, रमेश इंगळे इत्यादी कवींनी ग्रामीण संस्कृती समाज त्याचे जगणे कुटुंब, व्यक्ती, जात, गावगाडा, शेती, शेतकरी, राजकारण, प्रशासन, इत्यादी मध्ये

दिसकालीन ग्रामीण समुदाय जागतिकीकरणामुळे आजकालील कथा झाले याच विषय अनेक कवीतुन लिहीत राहिले जागतिकीकरणामुळे उरवराव दिसणारा विकास यत्नांवर हाक पडले हाडण्या याच्या इतरनेटचे जाळे मोठे हुतादी मध्ये मानसाच्या जगण्यास झालेले नावर विकासाला याचा नावर सुद्धेले गले महाभागांच्या आभासामेव रस्त्याने अनेक शेतक-यांना रस्त्यावर आणले हा विकास नवला तर विकासाला नावावर रगलेला मकासापणाच होता. खेड्यातील एकमेव कुटुंब तुटून गेली प्रेम, क्रुण, जिवाला ममला, माणुसकी हददपार झाली. पाणपोईच्या जागी पाण्याच्या पाठव आल्या हे जागतिकीकरणाने बकालवण वाढविलेले आहे यामुळे कविमण अस्वस्थ झाले. कवी इटजीत भालेराव या व्यवस्थेला कवीत होउन प्रश्न विचारतात

'जगतिकीकरणाच्या एन्डीग्या डब्या

कोणी धुतला माझ्या निर्मळ गंगेत

निरागस विहार करणा-याच्या नाकात-

कोणी आणुन कोंबला अचानक आकांत,

असा प्रश्न विचारुन ग्रामीण जीवनाची निर्मळता एन्डीग्या डब्यात धुतल्याची खंत इटजीत भालेराव व्यक्त करतात. या ग्रामवास्तवाने मन अस्वस्थ होते. जागतिकीकरण किती खोलवर रुजले आहे हे पुढील कवीतेतुन रांतोष पवार हे आपल्या पिढीपेस्तर प्यादोमात शेतक-यांचे जीवन शेती निगडीत भाव भावना खेड्यांची आतंरीक व बाळय वास्तवाची सल मनास कशी रुताते याची झाळ झडली आपल्या कवीतेत घेतात. गावखुर, मजुर, रिज्या, शेतकरी यांचे जीवन कसे प्रकर्षाने प्रभावित झाले. रिज्यांना उपभोग्य वस्तु समजुन रिजजीवनाचे महत्व कमी केल्या गेले. शेतक-यांची फसवणुक मालाचे भाव पाडणे, व संघटीत व्यापा-यांची शेतक-यांचा फडशा पाडुन नफेखोरीच्या उन्मादात मांडवलशाही व्यवस्थेत शेतक-यांची कशी शिकार होते. बेंकांशी कर्ज मागतांना पडणारे रटटे, नोटबंदीचे हाल, औषध कंपन्याची लुट, सबसिडीच्या नावार अधिका-यांची फुगलेली पोट, पांढ-या कपड्यातले सैतान मगरीचे आशु आणुन शेतक-यांच्या गळ्यात पडणारे राजकारणी नुसती फसवणुक व बळीराजाचा घेतलेला बळी यांचे विदारक विषय कवी करतात. 'शेतक-याविरुध्द आरोपत्र' या कवीतेत इथल्या व्यवस्थेची कानउघडणी करताना कवी म्हणतो

'तु गुलाम केलस हवा पाण्याला, मानसाला

गाय, बैल, शेळ्या, खेचरं, कोंबडया, घोडयांना

या सा-यांनी तुलाच जुपल आता घाण्याला

पोट पुंजकानी ओरपला तुझा घाम आणि

घविला रक्ताच खरपुस खरडा घेतला कालवुन

अशा प्रकारचे मानसाचे अदम्यत्वहन करणारी ही व्यवस्था मांडवली व्यवस्थेला पिज-यात उनी करते. स्वतच्या तुंबळया भरण्यासाठी शेतक-यांच्या टाळुवरचे लोणी खाणारे राजकारणी मडळी सत्ता आणि सपत्तीच्या माजाने शेतक-याला कर्जबाजारी करुन विकुन टाकले आहे. स्वतच्या अस्तीत्वासाठी राज्यकर्ते लोक कोणत्याही थराला जाउ शकतात. ते उत्तम काबळेनी आपल्या कवीतेत सुंदर मांडले आहे.

'जुन कर्ज नव करा

असा त्याचा आग्रही होता

गदाबी पिक जळाली
मलीत जावन गिळाली
नव-याची जाट बघत
पोरगी निव्वर झाली
यदा तिच लग्नीन काढलय

अस काय - बाय त्यान लिहल होत
विरोधकांनी मात्र सत्य समजुन न घेत
त्याच्या डेडबॉडीवर कफनाऐवजी
राजकारण पांघरल होत.

प्रस्तुत कवीतेत सावकाराच्या कर्जाने बेजार झालेला शेतकरी मानुस त्याच्या दुःख मन हिलावुन सोडणार
चित्रन उत्तम कांबळेनी राज्यकर्तांच्या उपहासावर नेमके बोट ठेवले आहे. गरीबांच्या जगण्यातील भाकरी
हीरावुन घेणारी सर्वसामान्यांना बरबाद करणारी ही व्यवस्था गरीबांचे मजुरांचे, दलीतांचे शोषणच करते व
त्यांच्या मजबुरीचा फायदा घेते. हे त्यांच्या 'भाकरी' कवीतेतु उत्तम कांबळे म्हणतात

'भाकरी छिन्हाल असते

घोड्याची लगाम असते

टाटाची गुलाम असते. भाकरी

मारवाडयाच माप असते

पोटात लपलेल पाप असते

युगा युगाचा शाप असते भाकरी.

गळ्यातला फास आणि श्वासही

कोड भरलेल आकाश आणि भासही असते भाकरी.

अस' भाकरीच समाज जीवनातील महत्व वेगळ्या घटकांसाठी नेमकेपणाने दाखवुन दिल आहे. भांडवलदारांनी
टाटा बिरला, अंबानीनी गरीबांची भाकरी टांगती ठेवली आहे. त्यांच तोंडच पुरू नये अशी व्यवस्था करुन
मानसाला लाचार केल आहे. विजय मल्ल्या, राहुल चौकशी, निरव मोदी या सारख्या बँकेवर दरोडा
टाकणा-या चोरट्यांनी दिवसा ढवळ्या बँका लुटल्या आणि शेतक-याना पिकांच्या कर्जासाठी खुपदा
हेलपाटे मारावे लागतात. याबाबतची सल सुरेश शिंदे आपल्या कवितेत म्हणतात

'कागदावर काळ करण्याइतक सोप असत काय मातीला हिरव करण ?

जीवचं पेरावा लागतां, तेव्हा उगवतो हिरवा कोंब बाबांनो !

तुमच्या आकड्यांना आणि अक्षरांना कनसं आली असती

तर, बँकेच्या दारात ताटकळत बसलेली मानस दिसली नसती.

मग माझ्या बापान, का आत्महत्या केली असती. ?

असे जागतिकरणाचे प्रतिबींब अनेक कवीच्या कवीतेतुन प्रतिबींबीत झाले आहे.

संदर्भ

1. काबळे उत्तम, जागतिकीकरण आणि दत्तकाल ग्रंथ सुगावा प्रकाशन पुणे 2002
2. इंदजीत मावेदार, साही, प्रतिभा प्रकाशन अरमणी, 2008 पृष्ठ क्र 31
3. पवार संतोष चंद्रमाकर, पिढीपेन्तर प्यादेमात पायुनर प्रकाशन, मुंबई 2008
4. काबळे उत्तम, जागतिकीकरणात माझी कवीता सुगावा प्रकाशन पुणे 2006 पृष्ठक 88
5. नागनाथ कोल्हापळे (संपा) स्वातंत्र्योकाळातील साहित्य व समाज, प्रतिभा प्रकाशन पुणे, पृष्ठक 17 व 129

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640

Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

राष्ट्रीय चर्चासत्र मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : नवे दृष्टिकोन

दिनांक ८ व ९ फेब्रुवारी २०१९

Volume-VI, February 2019 (Special Issue)

❖ EDITOR IN CHIEF ❖

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

नूतन विद्यालय शिक्षण संस्था द्वारा संचालित
नूतन महाविद्यालय सेलू, जि. परभणी, महाराष्ट्र
(संलग्नित - स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड)

Scanned with OKEN Scanner

16.	आधुनिक मराठी कवितेच्या पहिल्या दोगाकालखंडाचा (१८४० ते १९२०) इतिहास : एक दृष्टिक्षेप रोडगे संभाजी हरिभाऊ	57-60
17.	वंचिताचे अभ्यास क्षेत्र प्रा. डॉ. बोचरे जे. एम. , श्री पल्लेवार के. डी.	61-62
18.	वाङ्मयीन नियतका लिकांची वाटचाल प्रा.अनंत मोगल,	63-65
19.	चरित्र - आत्मचरित्र आणि आत्मकथने : एक विचार डॉ.चत्रभुज बालासाहेब कदम	66-69
20.	मराठीतील स्त्रियांचे कथात्म साहित्य श्री.सुनिल रामराव काकडे	70-72
21.	मराठी कादंबरीचा इतिहास सिंधू नामदेवराव राखेड	73-77
22.	सहकारी क्षेत्र आणि मराठी कादंबरी: प्रा. विनायक जाधव	78-80
23.	दलित साहित्य प्रवाह : उगम व स्वरूप प्रा. मायकर आर.बी.	81-82
24.	मराठी स्त्री नाटककारांचा इतिहास अनुराधा जोशी - पत्की	83-88
25.	स्त्रीवादी मराठी साहित्य : एक आकलन प्रा. सौ. बेटकर व्ही. सी.	89-91
26.	संतसाहित्य : संस्कृतिक व सामाजिक अनुबंध डॉ.ज्ञानेश्वर को. गवते	92-93
27.	वाङ्मयेतिहास संकल्पना व स्वरूप प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	94-96
28.	मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास: एक दृष्टिक्षेप प्रा. डॉ. दत्ता शिंदे	97-100
29.	ग्रामीण कथेचा इतिहास : १९६० ते १९८० प्रा. डॉ. मारोती गायकवाड	101-105
30.	दलित कवितेचा इतिहास व जाणिवांचे मूळ प्रा. विक्रम उ. मोरे	106-110

30

दलित कवितेचा इतिहास व जाणिवांचे मूळ

प्रा. विक्रम उ. मोरे

सहा.प्रा. (मराठी विभाग)

गो.से. विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खामगांव

प्रस्तावना :-

साहित्याचा विषयच जीवन आहे. तसे इतरही सर्व समाज विज्ञानाचा, सामाजिक शास्त्रांचा विषय जीवनच आहे. ही सगळी शास्त्रे जीवनाचाच भिन्न-भिन्न अविष्कार असून वाङ्मयीन इतिहासही जीवनाचाच भाग आहे. इतिहास आणि वाङ्मय इतिहास या दोन स्वतंत्र ज्ञानशाखा मानल्या जातात. इतिहासाचे मुलद्रव्ये जे आहे ते, व वाङ्मय इतिहासाचे मुलद्रव्य यात फरक आहे. जरी जीवनातुन साहित्य निर्माण होते. तसेच इतिहासही, परंतु मांडणी पध्दतीचे क्षेत्र वेगवेगळे आहे.

इतिहास हे एक प्रकारे निवेदन असते जे-जे घडते त्याची नोंद इतिहास घेतो. नुसतीच नोंद घेवून इतिहास मांडल्या जातो असे मुळीच नाही सणावळ्याची, युध्दांच्या कथांची, राजे रजवाड्यांच्या जीवन चरित्रांची, तारंखांची जत्रा इतिहास नसतो. तर गत कालीन मानव जीवनावरचे ते जीवन भाष्य असते. ऐतिहासिक सत्य शोधन हेच इतिहासाचे अंतिम ध्येय आहे व वाङ्मयाचे ध्येय मानवी जीवनाचे साध्य शोधने हे आहे. म्हणून वाङ्मयीन इतिहासकारांचा दृष्टीकोण / अभिरुची, ग्रह-पूर्वग्रह, अभिनिवेस, धारणा, सत्य असत्याची भेसळ ही इतिहासात होतही असते. ब-याच बाबतीत सत्याला उजागर करण्याचे काम व दमनही करण्याचे काम इतिहासाचे केले आहे. परंतु वाङ्मय इतिहास लिहीतांना वरिल बाबींचा प्रभाव कमी अधिक प्रमाणात लेखकावर होत असतो. म्हणून वाङ्मयीन इतिहास लेखकाचा दृष्टीकोण आणि धारणा ह्या बाबी विचारात घ्यायला पाहिजे. प्रस्तुत निबंधात वाङ्मय लेखनाचा इतिहास मांडतांना वाङ्मय इतिहास लेखकाने त्या-त्या वाङ्मय प्रवाहाच्या प्रेरणा, विचार, प्रवृत्ती, जाणिवा यांचा वेध घेणे अपरिहार्य ठरते नाही तर इतिहास जसा सोई नुसार लिहीला गेला आहे तो एकांगी ठरण्याचा धोका संभवतो. मला असे वाटते की, वाङ्मय इतिहासात ज्या-ज्या प्रवाहांची दखल घेतली नाही खरे तर त्या प्रवाहावर अन्यायच झाला. प्राचिन आणि आधुनिक वाङ्मय इतिहासात बहुतेक करून दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी इत्यादी साहित्याचा इतिहास जुजबी स्वरूपाने लिहीला गेला यामध्ये दलित साहित्य प्रवाहाचा इतिहासही तुरळक पध्दतीने लिहील्या गेला. असे आढळून येते. म्हणून दलित जीवन जाणिवांचे वेध घेणारा दलित साहित्यकांनी मराठी साहित्यास जे चित्रण केले ते प्रस्तापित व्यवस्थेने नाकारले होते. रुढी प्रिय परंपरागत मराठी साहित्यानेही दलित साहित्याच्या इतिहासाची पाहिजे तेव्हाही दखल घेतली नाही. म्हणूनच दलित साहित्यकामधील विचारवंतांनी दलित साहित्याच्या इतिहासाची मांडणी केली आहे. मराठी साहित्यात परिपूर्णरित्या न्याय मिळाला नाही म्हणून दलित अभ्यासकांनी दलित साहित्याचा इतिहास मांडला. त्यामध्ये डॉ. योगेंद्र मेश्राम, डॉ. म.सु. पगारे, वामन निंबाळकर, डॉ. यशवंत मनोहर या विचारवंतांची नावे दलित इतिहासाच्या

लेखनाबाबत पुढे येतात. प्रस्तुत निबंधात दलित जाणिवेचे मुळ व दलित कवितेचा इतिहास याबाबत विचार केला आहे.

दलितांच्या जीवनाभूतीचे दर्शन प्रभावीपणे दलित कवितेमधून घडतांना दिसते. दलित साहित्य म्हटले म्हणजे दलित कविता आपल्यापुढे येते. दलितांचे जगणे त्यांचे जीवन त्यातील दुःख, दैन्य, दाशय, अपमान, शोषण याबाबतीत दलित कविता पोटतिडकिने बोलते. त्यांच्या आत्मभानाची प्रेरणा अर्थातच डॉ आंबेडकरांचे विचार व जीवनकार्य हे आहे. या कविंच्या निर्मितीच्या पाठीमागचा प्रेरणास्त्रोत डॉ आंबेडकर हेच असून इथल्या जातीयवादी विषमताधिष्ठित समाज व्यवस्थेला हा विचार आव्हाहन देतो. प्रस्थापितांच्या देव-दैववादाला पारलौकिक पारमार्थिक जगाला उलथुन लावणारी दलित कविता माणसाच्या जगण्याशी प्रत्यक्ष भिडते. म्हणून दलित कविता दलित चळवळीचे अधिष्ठान ठरली आहे. दलितांच्या मुक्ती लढ्यात डॉ आंबेडकरांचे नायकत्व अबाधीत असून त्याला आव्हाहन देता येणार नाही. यापुर्वीही दलित हुंकार मराठी साहित्यात ऐकायला येतात परंतु बंडखोरी आढळत नाही. उदा. मध्ययुगीन काळातील संत चोखोबाची कविता त्याची वेदना प्रकर्षाने जाणवते पण शरणागती पत्करते. विद्रोह दिसत नाही कर्म विपाकाचा सिध्दांत मुरलेल्या समाजात समतेला जागा नाही. म्हणून दलित साहित्याचे विद्रोह हे सौंदर्य मुल्य ठरले. चोखोबा म्हणतो-

चोखा म्हणे विटाळ, आम्हा पूर्वीचे फळ

असे कर्मविपाक मांडणारा चोखा व्यवस्थेलाच शरण जातो परंतु त्याचा मुलगा कर्ममेळा व्यवस्थेला आव्हाहन करतो. तो विड्वलाला आपल्या अभंगातून सरळ सरळ जाब विचारतांना म्हणतो-

आमुची केली हिन जाती / तुज का न कळे श्रीपती

जन्म गेला उष्टे खाता / लाज नये तुमच्या चित्तां.

अशी देवाची लाज काढणारा कर्ममेळा दलित जाणिवेचे व विद्रोहाचे मुळ म्हणावे लागेल आपल्याव होत असलेला अन्याय, अत्याचार, उपेक्षा, अपमान, दैन्य, दारिद्रता याचे उच्चाटन करण्यासाठी तो विड्वलाला जाब मागतो. हि त्याचे आत्मभान देणारे दलित जाणिवेचे मुळ आहे. परंतु व्यवस्था उलथुन लावण्याचे त्याच्यात बळ नाही. त्याच्या या वेदनेला साथ मिळाली असती तर दलित साहित्याचा इतिहास वेगळाच घडला असता. उपेक्षितांना एवढा काळ तात्काळ राहण्याची वेळ आली नसली. त्याच्या दलित जाणिवेच्या आदिरूपानंतर महात्मा फुले यांची कविता दलित जाणिवेच्या मुळाशी जाते. दलित साहित्याच्या इतिहासात सत्य शोधण्याचे कार्य करणारी विषमता धिष्टीत चार्तुवर्ण व जन्मजाती संस्थेवर म. फुले यांनी अखंडाच्या माध्यमातून दलित जाणिवेला उर्जा दिली. म. फुले यांची अखंडामधील कविता दलित कवितेच्या दुसऱ्या जाणिवेचे स्फुलींग आहे.

मानवासारखे निर्मीक निर्मीले,

कमी नाही केले कोणी एक

शुद्रादिक नाही कशामध्ये उणा

अवयवी खुणा, आर्यापरी.

म. फुल्यांचे हे मानवतावादी तत्वज्ञान अस्पृष्टतेवर आसुड ओढते. स्पृश्य-अस्पृश्य हा भेद इतर प्राण्यात नाही. हे महात्मा फुले यांनी सांगितले. दलित कवितेचा इतिहास धुंडाळता केशवसुतांचाही उल्लेख करावा लागेल. 'अंत्यजाचा मुलाचा पहिला प्रश्न' या कवितेत 3 सप्टेंबर 1988 मध्ये दलितांच्या अस्पृश्य जगण्याची जाणिव आढळून येते. 1989 मध्ये मनोरंजन मासिकात त्यांची ही कविता प्रकाशीत झाली. आधुनिक काळातील दलित जाणिवेच्या या तिसऱ्या मुळाशी दलित कवितेचा इतिहास येतो. जन्म दलित असणे व नसणे हे इथे

गाह्य धरता रेणार नाही. अस्पृश्यतेचे चटके किती अघोरी अन्याय करतात हे यातून दिसून येते. हे दलित जाणिवच म्हणावी लागेल.

जरी त्यावरी सावली माझी गेली
तरी काय बाधा असे ठेवलेली
आम्ही निच बा, आणि ते लोक थोर
तथा पाहता होईजे नित्य दुर

ही दलित कवितेची थंडावलेली जाणिव म्हणायला हरकत नाही. अस्पृश्यांना इथली व्यवस्था अपमानित करते त्यांचा स्पर्श नाकारते त्यांचा वाट धरते. खऱ्या अर्थाने विषमता धिष्टित या समाजात दलितांच्या वाट्याला अपमान देते. त्यांचे माणुसपणाचे जगणे नाकारते. यावरून आपणास म्हणता येईल की, मध्यकाळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत 1960 च्या प्रवाहामध्ये जी दलित कविता दमदार पणे उदयास आली त्यामध्ये अनेक कविंचा उल्लेख आपल्याला करता येईल. मध्ययुगीन काळापर्यंत अंधुक असणारी दलित जाणिव व परिस्थिती शरमता दलितांच्या जगण्याचे मातेर करते. या देशात कुत्र्या, मांजऱ्या पेक्षाही हलक्या दर्जाची वागणुक समाजातील मोठ्या गटाला दिली जाते. हा देशावरचा कलंक आहे. आणि तो धुवून टाकण्याचे काम डॉ आंबेडकरांच्या विचारातून करण्यात आले. याची पहिली शोकांतिका किसन फागु बदसोडे यांनी प्रारंभी मांडली. ते लिहितात-

हरी ! मज पशु कर वा पक्षी कर
परि नको करु महार.

म्हणजे महार होणे हे पशुपेक्षाही हलकट जीणे आहे. दलित कवितेच्या इतिहासातील ही प्रारंभीची पाने दलित छळवणुक, भेदाभेद, उपेक्षा, लाचारी याबाबत उथळ माथ्याने भाष्य करते. आनंद टेकाडे, म. फुले, किसन फागु, वामनदादा कई व केशव सुत इ. कविंच्या काव्यापाशी दलित जाणिवाने मुळ आहे. अस्पृश्यतेच्या विरोधात लढा देण्यासाठी तुफानातील दिवे होण्याची क्षमता दलित कवितेत आहे. महाकवि वामनदादा म्हणतात की,

तुफानातले दिवे आम्ही, तुफानातले दिवे
तुफान वारा पाऊस धारा, मुळी न आम्हा शिवे.

अशी मानव मुक्तीचा जयघोष करणारी व दलित मुक्तीचा सुरंग पेरणारी दलित कविता खंबीरपणे विषमताधिष्टित समाज व्यवस्थेला नाकारून समतेचे स्वप्न पाहते त्यामध्ये अनेक दलित कवि व त्यांचे कविता संग्रह दलित कवितेच्या इतिहासातील सोनेरी पाने आहेत. त्यामध्ये नामदेव ढसाळ- गोलपिठा, ज.वि. पवार- नाकेबंदी, वामन निंबाळकर-गांव कुसाबाहेरील कविता, प्रा. केशव मेश्राम-उत्खन्न, डॉ. यशवंत मनोहर-उत्थान गुंफा, अर्जुन डांगळे- छावणी हलते आहे, दया पवार-कोंडवाडा, त्रंबक सपकाळे-सुरंग, प्रल्हाद चंदवणकर-ऑडीट असे दमदार कवी दलित कवितेच्या इतिहासातील प्रमुख नावे आहेत. पुरुषा बरोबर स्त्री कविही दलित कवितेच्या इतिहासात दखल घेण्यासारखी कविता लिहीली आहे. त्यामध्ये ज्योती लांजेवार, हिरा बनसोड, प्रजा दया पवार, प्रजा लोखंडे इ. कवियांतींचे नाव घ्यावे लागेल. प्रवर्तक, बस्तान, विमुक्त दिशा, फिर्याद अशा कविता संग्रहातून या दलित स्त्री कविंनी अस्पृश्यतेचा लढा लढविला आहे. दलित कवितेच्या इतिहासात आपले वेगळे स्थान पक्के

करून दलित चळवळीला अखंड उर्जा पुरविण्याचे कार्य दलित कवितेने केले आहे. म्हणून दलित साहित्याच्या इतिहासात व मराठी साहित्याच्या इतिहासात दलित कवितेचे वादळ ठरले. या कवितेचे जीवनद्रव्य, वेदना, विद्रोह, नकार हे असून तेच तिचे सौंदर्यही आहे. पहिल्या पिढीतील अनेक कविनी आपल्या कवितेतून ते मांडले आहे. नामदेव ढसाळ एका कवितेत सजग होऊन म्हणतात-

जीवनाचे नाव लवडा ठेवून जगण्यात्यांनी
खुशाल जगावे मी तसे जगणार नाही.

येथे कवि स्वाभिमानाचा अंगार व्यवस्थेविरुद्ध उधडतो. ज्याला स्वातंत्र मिळाले नाही. जो आजही जाती-पातीच्या गुलामीत जीवन जगतो जो मुक्त नाही तर हे स्वातंत्र काय कामाचे या बाबतची चिड व्यक्त करतांना ते म्हणतात स्वातंत्र कुढल्या गाढवीच नाव आहे. रामराज्याच्या कोणत्या इयत्तेत आम्ही राहतो. हा त्यांच्या विचारांचा दोसा व्यवस्थेला गदागदा हलवितो. जीवनाच्या संघर्षात दलितांच्या जगण्याचे मातेरे करणाऱ्या व्यवस्थेच्या परमेश्वरावर तो विश्वास कसा ठेवेल. तो परमेश्वर नाकारतो. केशव मेश्राम म्हणतात-

साल्या ! तुकडाभर भाकरीसाठी गाडीभर लाकड फोडशील काय ?
चिंधुक नेसलया आईच्या पटकुराने / घामेजल हाडके शरीर पुसशील काय
बापरे ! देवा, देवा बाप्पारे तुला हे जमनारच नाही.
त्यासाठी पाहीजे अपमानीत जगणारी / मातीत राबणारी,
प्रेम करणारी माय माऊली, एक दिवस परमेश्वराला आई वरून शिवी दिली.

हा विद्रोह ऐथील विषमता नाकारतो. अश्या असंख्य दलित कविंच्या कविता दलित कवितेच्या इतिहासात उल्लेखनीय आहे. दलित जाणिवेच्या मुळाचा शोध आहे.

तात्पर्य : दलित साहित्याच वाङ्मयीन इतिहासात अत्यंत प्रभावी ठरलेल्या दलित कवितेचा प्रकार दलितांच्या दुःखःशी अखंड गाथा मांडतो व दलितांचा इतिहास अधोरेखीत करतो. दलित जाणीवेचे मुळ चोख्याच्या कवितेत असले तरी ते मुके आक्रंदन ही व्यवस्था समजून घेत नाही. त्यामुळे कर्ममेळा अभंगातून बंडखोरी करतो. म. फुले आधुनिक काळात त्याता तात्वीकक अधिष्ठान देतात तर डॉ. आंबेडकर दलितांच्या जगण्याला सविधानाच्या माध्यमातून साकार करतात. दलित कवितोचा इतिहास व त्याच्यावर कळस चढविला तो 1960 नंतर. मराठी साहित्यात मुसंडी मारून व्यवस्थेला सुरंग लावणारा मानवता वादी आंबेडकरी प्रवाह. दलित कविता त्यामध्ये नामदेव ढसाळ, ज.वी.पवार, वामन निंबाळकर, ज.वी. पवार, त्रंबक सपकाळे, भिमसेन देठे, लोकनाथ यशवंत, दया पवार इ. दमदार नामवंत कवि ज्यांनी दलित कवितेचा इतिहास रचला व प्रस्तापित मराठी साहित्याला ऐतिहासिक दखल घेण्यास भाग पाडले. हिरा बनसोड, आशालता कांबळ, प्रज्ञा पवार, उषा अंभोरे इ. कवियांती डि.बी. जगतपुरीया, संजुकुमार सोनावणे, भगवान ठाकुर, वाल्मिक अहिरे, म.सु. पगारे, उषा किरण आत्रम, सध्या रंगारी, अशोक इंगळे, उत्तम अंभोरे, केतन पिंपळापुरे इ. दलित कविंच्या कवितेने नवकाळातला इतिहास रचला आहे. मानवता वादाचे सविधान मजबुत करण्यासाठी दलित कवितेचे, दलित साहित्यातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. म.सु. पगारे- दलित साहित्याचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव- पृष्ठ क्र. 69,76,97,9,8
2. केशवसुत- हरपले श्रेय, संपा.- रा.श्री. जोग, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन पुणे 1990, पृष्ठ क्र. 98-99
3. विजय तेंडुलकर- गोपपिठा-प्रस्तावना पृष्ठ क्र. 8
4. कवठेकर बाळकृष्ण- दलित साहित्य : एक आकलन, अजब पुस्तकालय, कोल्हापुर 1981, पृष्ठ क्र. 20,21
5. डॉ. यशवंत मनोहर- परिवर्तनाचे पडघम, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, पृष्ठ क्र. 165 व 171.
6. महात्मा फुले- समग्र वाङ्मय, मुंबई 1991 पृष्ठ क्र. 179.

International Multidisciplinary Print & Online Research
Journal

Approved By UGC Journal No-41129

IMPACT FACTOR- 5.98

SCHOLARS IMPACT QUARTERLY

VOLUME-VI ISSUE-I January to March 2019

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed,
Quarterly Online and Open Access Journal

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

سنائی کی پیش کردہ روایات کا جائزہ

ڈاکٹر انجم ضیا الدین تاجی

فارسی شعر میں سنائی غزنوی (۳۷۳ھ-۵۴۵ھ) اس لحاظ سے منفرد مقام کے حامل ہیں کہ انہوں نے نہ صرف نعتیہ اشعار نظم کیے ہیں، بلکہ معراج نامہ کا آغاز بھی کیا۔ سنائی کی مقبول عام مثنوی حدیقۃ الحقیقہ ہے۔ ہندوستان میں اس کی پہلی اشاعت اپریل ۱۸۸۷ء میں بمبئی میں ہوئی۔ حدیقہ کو دوسری مرتبہ ۱۸۹۵ء میں نوکسور لکھنؤ نے شائع کیا۔ اس کی اہم خصوصیت یہ ہے کہ جناب عبداللطیف صاحب نے اس کے حواشی لکھے، جن کی مدد سے اس مثنوی کے مشکل مقامات کی تفہیم میں بڑی مدد ملتی ہے۔ ایران میں پروفیسر محمد تقی مدرس رضوی (م ۱۳۶۵) نے اس کی تصحیح و تفسیر کی خدمت انجام دی اور یہ جدید ایڈیشن میں زیور طباعت سے آراستہ ہوا۔ پروفیسر تقی مدرس کے حواشی میں صرف مختلف مخطوطوں کے لفظی اختلافات کو پیش کیا گیا ہے۔

حدیقہ میں صفحہ ۱۸۹ تا ۲۲۵ کل آٹھ سو نعتیہ اشعار ہیں۔ سنائی نے نعت سے پہلے آپ کی فضیلت میں عربی میں ایک اہم نوٹ لکھا ہے، جس میں قرآن مجید کی چند آیتوں اور چند روایتوں کو آپ کی فضیلت کی دلیل میں پیش کیا گیا ہے، ملاحظہ فرمائیے:

خیر الکلام بعد کلام الملک العلام فضیلتہ محمد النبی المختار علیہ السلام، قال اللہ تعالیٰ: ان اللہ و ملائکتہ یصلون علی النبی یا ایھا الذین آمنوا صلوا علیہ وسلموا تسلیما، و قال ایضا: انا ارسلناک شاہدا و مبشرا و نذیرا و داعیا الی اللہ باذنہ و سراجا و منیرا، و قال اللہ تعالیٰ: و ما ارسلناک الا رحمة للعالمین، و قال النبی علیہ السلام: انا اول الانبیاء خلقا و آخر ہم بعثا، و قال علیہ السلام: انا خاتم الانبیاء و لانی بعدی و قال علیہ السلام: کنت نبیا و ادم بین الماء و الطین، و قال صلی اللہ علیہ و سلم حکایتہ عن اللہ سبحانہ و تعالیٰ اذہ قال عز و جل خطا بآبہ: لولاک لما خلقت الافلاک، و قال علیہ السلام انا سید ولد آدم و لافخر، و آدم و من دونہ تحت لوائی یوم القیمۃ و لافخر۔

حدیقہ کے بمبئی ایڈیشن میں یہ اقتباس کسی قدر مختلف ہے اور نوکسور ایڈیشن میں اسے مختصر کر دیا گیا ہے۔ مذکورہ بالا اقتباس میں دو روایتیں ایسی ہیں، جن کے متعلق علماء و محدثین کے درمیان اختلاف ہے۔ روایت "کنت نبیا و ادم بین الماء و الطین" کے مفہوم میں اختلاف ہے، جب کہ روایت لولاک لما خلقت الافلاک بھی محدثین کی رائے میں موضوع حدیث ہے۔ اول

الذکر روایت کے متعلق امام سیوطیؒ کی رائے یہ ہے اس کی کوئی اصل نہیں ۲، امام ابن تیمیہؒ نے فرمایا ہے کہ یہ لفظ جھوٹ اور باطل ہیں۔ ۳ شیخ حوت نے اسے موضوع کہا ہے۔ ۴

مذکورہ بالا روایت کا سب سے قدیم ماخذ امام بیہقی (م: ۴۵۸ھ) کی دلائل النبوه جلد اول ہے۔ دلائل النبوه میں دو الگ الگ طرق سے موجود ہے۔ پہلی روایت حسب ذیل ہے:

إني عبد الله وخاتم النبيين، وإن آدم لمُنْجِدٌ في طينته ۵

دوسری روایت:

قلت: يا رسول الله، متى كُتِبَتْ نَبِيًّا؟ قال: وآدم بين الروح والجسد۔

اول الذکر روایت پر مرتب نے حسب ذیل حاشیہ لکھا ہے:

الحديث أخرجه الإمام أحمد في "مسنده" (۴: ۱۲۷-۱۲۸)، والحاكم في "المستدرک" (۲: ۶۰۰)، وقال "هذا حديث صحيح الإسناد"، وأقره الذهبي، وذكره الهيثمي في "مجمع الزوائد" (۸: ۲۲۳) وقال: "رواه أحمد، والطبراني، والبزار، واحد اسانيد احمد رجال رجال الصحيح، غير سعيد بن سويد، وقد وثقه ابن حبان

ایک قابل اعتنا نکتہ یہ ہے کہ امام بیہقی نے خود اس روایت کی تشریح فرمائی ہے:

أنه كان كذلك في قضاء الله وتقديره، قبل أن يكون أبو البشر، وأول الأنبياء، صلوات الله عليهم ۶

(یعنی وہ مذکورہ حالت و کیفیت میں آدمؑ کے ابو البشر بننے سے قبل اللہ کی تقدیر میں اور اس کی قضا اس طرح تھے۔)

حاشیہ میں دوسرے نسخے میں "کتبت" کی بجائے "كنت" کا لفظ ہے۔ اس روایت کے متعلق حسب ذیل حاشیہ بھی

درج ہے:

أخرجه الإمام أحمد في "مسنده" (۵: ۵۹) والحاكم في "المستدرک" (۲: ۶۰۸-۶۰۹) وقال: هذا حديث صحيح الإسناد، ولم يخرجاه، وأقره الذهبي ۷

اسے ترمذی نے بھی "فی المناقب" میں روایت کیا ہے۔

مذکورہ بالا روایت کی صحت کے متعلق جب دو قسم کی آرا پائی جاتی ہوں، تو ابن تیمیہ وغیرہ کی رائے کو اختیار کرنے سے بہتر یہ ہے کہ امام احمد بن حنبل وغیرہ کی رائے کو ترجیح دی جائے۔ جب عقلاً اس پر امام بیہقی کی خوبصورت توضیح کی روشنی میں غور کیا جاتا ہے، تو اس روایت کا صحیح ہونا اظہر من الشمس ہو جاتا ہے۔ اس میں کیا شک کہ تخلیق کائنات سے قبل ہی اللہ کے علم اور منصوبے میں ہر مخلوق کے سپرد کی جانے والی ذمہ داریاں طے تھیں۔ یہ بات اللہ تخلیق کے آغاز سے پہلے ہی طے کر چکا تھا کہ محمد خاتم النبیین ہوں گے۔

لَوَاكُ لَمَا خَلَقْتُ الْفَلَآكُ۔

اس مضمون کی حامل چند اور روایتیں بھی ملتی ہیں، مثلاً حضرت آدمؑ نے مغفرت طلب کرتے ہوئے نبی کریم ﷺ کو وسیلہ بنایا اور پھر آپ کے متعلق دریافت کیا، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا:

صدقہ یا آدمؑ، انہ لاحب الخلق ایلٰی ادعنی بحقہ فقد غفرت لک ولولا محمد ما خلقتک۔

اسے شیخ محمد ناصر الدین البانی نے موضوع قرار دیا ہے۔ شیخ نے اسی طرح مندرجہ ذیل روایت کے متعلق بھی لکھا:

لا أصل له أوحى الله إلی عیسیٰ علیہ السلام یا عیسیٰ آمن بمحمد وأمر من أدرک من أمتک أن یؤمنوا به فلو لا محمد ما خلقت آدم ولولا محمد ما خلقت الجنة ولا النار وقد خلقت العرش علی الماء فکتبت علیہ لاله الله محمد رسول الله فکفن۔ (ص ۶۵)

زیر بحث روایت کو البانی نے موضوع قرار دیا ہے۔ مزید لکھا:

ومثله آتانی جبریل فقال یا محمد لولاک ما خلقت الجنة ولولاک ما خلقت النار و فی روایة ابن عساکر لولاک ما خلقت الدنیا۔ (ص ۶۵)

اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ ان روایتوں کا ماخذ کیا ہے؟ سب سے پہلے حضرت آدمؑ سے متعلق روایت حاکم نیشاپوری نے اپنی تالیف المستدرک علی الصحیحین ج ۲/ ص ۶۷۲ نمبر ۴۲۸ میں بیان کی ہے، اور اسے صحیح قرار دیا ہے۔ اسی طرح حضرت عیسیٰؑ سے متعلق روایت کا ماخذ بھی المستدرک ہے۔ (ج ۲/ ص ۶۷۲ نمبر ۴۲۲)

اس روایت کو صوفیہ میں سب سے پہلے جن مشائخ نے پیش کیا، ان میں شیخ شہاب الدین سہروردی (-۵۴۹) (۵۸۷) نے "عوارف المعارف" میں، حضرت عبدالقادر جیلانی (م: ۵۶۱ھ) نے حدیث قدسی کی حیثیت سے، اور مولانا رومی کے والد شیخ بہاء الدین بلخی (۶۲۸-۵۴۳) نے میں نقل کیا۔ شیخ بہاء الدین ولد نے اس کی وضاحت یوں فرمائی:

حکمت اللہ از خلقت جہان بجز محبت نبود از آن کہ بچہ صفتی از این معنی کامل تر نبود از این معنی بود کہ مقصود از خلقت جہان محمد ﷺ آمد کہ او حبیب اللہ بود، لولاک لما خلقت الافلاک اشارت بدان است۔

مذکورہ بالا مشائخ کے علاوہ امام غزالی کے بھائی شیخ احمد غزالی نے کسی قدر تصرف کے ساتھ اسے نقل کیا۔ ان کی

تالیف میں یہ روایت یوں آئی ہے:

لولاک لما خلقت الکون۔

سنائی نے نعتیہ اشعار کی ابتدا اس صوفیانہ عقیدے سے کی کہ اللہ تعالیٰ نے کائنات کو نور محمدی ﷺ سے پیدا کیا:

احمد مرسل آن چراغ جہان رحمت عالم آشکار و نہان

آمد اندر جہان جان ہر کس جان جانہا محمد آمد و بس

صوفیہ کے مطابق تنزلات ستہ کے مرحلہ عثمانی میں ایک نور بسیط پیدا ہوا، اور اسی نور بسیط سے جملہ کائنات کو وجود بخشا گیا۔ اسی کو حقیقت محمدی کہا جاتا ہے۔ اس کی بنیاد جن روایتوں پر ہے، وہ یا تو ضعیف ہیں یا موضوع، مگر مفسرین کی اکثریت نے انھیں قبول کیا ہے۔ ذیل میں ہم وہ روایات نقل کر رہے ہیں:

(۱) الخائض الکبریٰ از علامہ جلال الدین عبد الرحمن بن ابی بکر السیوطی، جلد اول، ص ۳۔

اخرج ابن ابی حاتم فی تفسیرہ وابونعیم فی الدلائل عن طرق عن قتادہ عن الحسن عن ابی ہریرہ عن النبی ﷺ فی قوله تعالیٰ واذ اخذنا میثاق النبیین الایہ کنت اول النبیین فی الخلق و اخرہ فی البعث فبدء بہ قبلہم

آخر میں یہاں ان روایات کی روشنی میں حقیقت محمدی کے متعلق ڈاکٹر اسرار احمد کی رائے نقل کی جا رہی ہے، مگر اسے پہلے ان کی دو آرا ذہن میں رہنی چاہیے۔ ایک یہ کہ وحدت الوجود اور وحدت الشہود وغیرہ فلسفے دراصل "وجوب" سے "امکان" اور "قدم" سے "حدوث" کے مراحل کی وضاحت پر مبنی ہیں۔ ان کی حیثیت عقیدے کی نہیں بلکہ نظریے کی ہے۔ دوسری یہ کہ تنزلات سہ کی پہلی منزل میں واجب الوجود نے تنزل نہیں فرمایا، بلکہ اس کے کلمہ "کن" نے تنزل کیا۔ روح محمدی کے متعلق فرماتے ہیں:

۳) روح محمدی کے بارے میں ایک مشہور حدیث میں، جو اگرچہ محدثین کے معیار جرح و تعدیل پر تو پوری نہیں اترتی، تاہم اکثر صوفیاء ہی نہیں مفسرین نے بھی اسے قبول فرمایا ہے، "نور" ہی کا لفظ آیا ہے، یعنی اَوَّلَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ نُورًا اسی طرح ایک اور حدیث، جس کا حوالہ تو تاحال دستیاب نہیں ہو سکا، لیکن معتبر ذرائع سے معلوم ہوا کہ مولانا غلام مرشد مرحوم اسے اپنے دروس میں بیان فرماتے تھے، اس کی رو سے حضرت جابر کے اس سوال کے جواب میں کہ اللہ تعالیٰ نے سب سے پہلے کس چیز کو پیدا کیا۔ جو اباً آنحضرت ﷺ سے منقول ہے کہ "نُورٌ نَبِیْکَ یَا جَابِرُ، نُورٌ نَبِیْکَ!!" (یہ روایت اغلباً مصنف عبدالرزاق میں موجود ہے۔)

۴) خود ذات باری تعالیٰ کے لیے انسانی ذہن کی محدودیت اور نارسائی کے پیش نظر، قریب ترین لفظ، جو بطور تمثیل اختیار کیا گیا، وہ "نور" ہی ہے۔ جیسے سورہ نور کی آیت پچیس ﴿اللّٰهُ نُورٌ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ﴾ کے الفاظ مبارکہ اور حضرت عائشہ سے منقول "نُورٌ اٰیُّ یٰ لَیْکَ الْفَاظ۔ ان حقائق کے پیش نظر کیا یہ نتیجہ نکالنا بعید از قیاس یا دور کی کوڑی لانا قرار دیا جاسکتا ہے کہ:

تخلیق کائنات کے ضمن میں اللہ تعالیٰ کے اولین کلمہ "کن" نے اپنے تنزل کے مرحلہ اول میں ایک نور بسیط کی صورت اختیار کی اور اس سے اللہ تعالیٰ نے خلعت وجود عطا فرمایا۔ ملائکہ اور ارواح انسانیہ کو، جن کی اصل "نور" ہے اور جو صاحب تشخص اور صاحب شعور ہی نہیں "خود شعوری" کی نعمت عظمیٰ سے بھی سرفراز ہیں!

اور اس میں کونسے تعجب کی بات ہے کہ ان ملائکہ اور ارواح انسانیہ میں سب سے پہلے خلعت وجود سے سرفراز ہونے والی ہستی "نور محمدی ﷺ" یعنی "روح محمدی" ہی ہو، فِدَاہُ اَبَائِنَا وَاُمَّهَاتِنَا!! ۸

حواشی

۱۔ حدیقتہ الحقیقہ، سنائی غزنوی، ص

۲۔ الدرر المنتثرہ فی الاحادیث المشترکہ، ص ۱۵

۳۔ احادیث القصاص لابن تیمیہ، ص ۸۷

- ۴۔ اسی المطالب، ص ۲۲۲، مزید دیکھیے الالالی المنثورہ فی الاحادیث المشهورہ، ص ۱۷۲، المصنوع فی معرفۃ الحدیث الموضوع
، ص ۱۴۲، المقاصد الحسنہ، ص ۵۲۱، السلسلۃ الضعیفہ، ص ۳۰۲ (بحوالہ، دو سو مشہور ضعیف احادیث، حافظ عمران ایوب
لاہوری، ص ۵۹
- ۵۔ دلائل النبوه، امام بیہقیص ۸۰ ۶۔ ایضاً، ص ۸۱
- ۷۔ دلائل النبوه، السفر الاول، لابی بکر احمد بن الحسین اللیبقی، وثق اصولہ وخرج حدیثہ وعلق علیہ: الدکتور عبدالمعطی
قلنجی، دارالکتب العلمیہ، بیروت، صص ۸۴-۸۵
- ۸۔ ایجاد وابداع عالم سے عالمی نظام خلافت تک، تنزل اور ارتقاء کے مراحل، ڈاکٹر اسرار احمد، صص ۱۷-۱۸

Peer Reviewed, Indexed
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

ISSN 2277 - 5730

Volume - VIII, Issue - I, January - March - 2019

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

सौ. संधीला गजानन वायचाळ

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

संस्कृत भाषा व संस्कृत साहित्यातील शैक्षणिक मूल्ये

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan,

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004

Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,

ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Abasaheb Parvekar College, Yavatmal
WORLD CONFERENCE ON
INNOVATION AND CREATIVITY
IN HIGHER EDUCATION

Certificate of Participation

This is to certify that

Mr. / Ms. / Prof. / Dr. **SANGITA WAYCHAL**

Participated / Contributed Paper in
WORLD CONFERENCE ON
INNOVATION AND CREATIVITY
IN HIGHER EDUCATION
On Friday 1st March 2019
held at Abasaheb Parvekar College, Yavatmal.

Chandgaonkar
Coordinator

Dr. S. S. Tamgadge
Coordinator

Dr. U. V. Navalekar
Principal

प्रा. संज्ञिता वाग-वाळ ' उवागगांव

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

January - March - 2019

Marathi Part - III / Hindi

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ **EDITOR** ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir.), M.Ed.

❖ **PUBLISHED BY** ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

१८. संस्कृत भाषा व संस्कृत साहित्यातील शैक्षणिक मूल्ये

सौ. संगीता गजानन वायञ्जाळ
संस्कृत विभाग प्रमुख, गो. से. महाविद्यालय, ग्रामगांव.

सारांश

“संस्कृत भाषा व संस्कृत साहित्यातील शैक्षणिक मूल्ये” या विषयावरील या संशोधन पत्रात शिक्षणाची व्याख्या, स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक उद्दिष्ट्ये, साहित्याचे प्रयोजन व प्रत्यक्ष अभ्यासक्रमातून शिकवली जाणाऱ्या मूल्ये या बिंदूवर चर्चा केली आहे.

भाषा व साहित्य हे संस्कृतीचे द्योतक असते. भारतीय संस्कृतीचा आरसा म्हणजे संस्कृत भाषा व संस्कृत साहित्य. संस्कृत साहित्य हे इतर भारतीय भाषातील साहित्यासाठी उपजीव्य साहित्य आहे. संस्कृत साहित्यातून कालातीत मुल्यांचे दर्शन घडते त्यामुळे संस्कृत साहित्य हे कोणत्याही काळातील मानवासाठी, त्याच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त आहे.

संस्कृत भाषा व संस्कृत साहित्यातील शैक्षणिक मूल्ये

शिक्षण : शिक्षण ही अविरत चालणारी प्रक्रिया असून त्यामुळे समाजाचा विकास होतो. विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण प्रगती होते. शिक्षणामुळे मानवी जीवनात जे अनुभव येतात त्यानुसार त्याच्या वर्तनात, विचारात जी सुधारणा होते त्याला शिक्षण म्हणतात. ज्ञान व बुद्धिमत्ता यांच्याबरोबर व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध पैलूंचा संतुलित विकास म्हणजे शिक्षण. शिक्षणाचे ध्येय हे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधणे होय. शिकःस्नात ज्ञान, कौशल्य, आकलन, संस्कार, सद्वर्तन, मुल्यांची जोपासना, सदगुण, सुसंस्कृतपणा अशा विविध संकल्पनांचा अंतर्भाव झाला आहे. शिक्षणाची संकल्पना ही विविधांगी असून शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भावनिक इ. गुणांच्या विकासाची प्रक्रिया आहे.

शिक्षण शब्दाच्या व्याख्या :

1. Education : Latin शब्द Educare : to lead out बाहेर काढणे, व्यक्तीतील क्षणातांचा विकास करण्यास मदत करणे. Educere : to bring up, to train, to mould वाढविणे, प्रशिक्षण देणे, घडविणे.
2. उपनिषद : “सा विद्या या विमुक्तये” जी विद्या माणसाला मोक्ष देते, ती विद्या म्हणजे शिक्षण.
3. ऋग्वेद : “मानवाची स्वावलंबन व निस्वार्थ मनोवृत्ती निर्माण करणारी विद्या” म्हणजे शिक्षण.
4. कौटिल्य : “देशप्रेम व देशहिताच्या दृष्टीने उपयुक्त व राष्ट्रप्रेम निर्माण करणारी प्रक्रिया” म्हणजे शिक्षण.
5. स्वामी विवेकानंद : “मानवामध्ये सुप्तावस्थेमध्ये असलेली दैवी पूर्णत्वाचे प्रकटीकरण करणारी प्रक्रिया” म्हणजे शिक्षण.

6. सौकरिस : "प्रत्येक माणसाच्या मनात अद्ययावत व वैश्विक विश्वासाहता असलेल्या कल्पना बाहेर काढणे" म्हणजे शिक्षण.
7. जॉन ड्युई : "जात, लिंग, वर्ग आणि आर्थिक वर्जा लक्षात न घेता मानवी व्यक्तीच्या क्षमतांना मुक्त करणे व त्यांचा विकास करणे" म्हणजे शिक्षण.
8. डिक्शनरी ऑफ एजुकेशन : शिक्षण म्हणजे अशा सर्व प्रक्रियांचे एकत्रीकरण होय कि. ज्यायोगे व्यक्ती तिच्या क्षमता, अभिवृत्ती व ती राहत असलेल्या समाजातील वर्तणुकीच्या घटनांचा विकास करणे. शिक्षण म्हणजे अशी सामाजिक प्रक्रिया कि. जिच्याद्वारे व्यक्तीच्या निवडक व नियंत्रित पर्यावरणाची सबंध आणला जातो. व्यक्तीमध्ये सामाजिक कार्यक्षमता आणणे आणि तिचा जास्तीत जास्त वैयक्तिक विकास करणे हा यामागे उद्देश असतो.

शिक्षणाचे सर्वसामान्य कार्य

शिक्षण हे सर्वांसाठी असल्याने प्रत्येक व्यक्तीमध्ये त्यामुळे बदल होतो. शिक्षणाचे सत्सामसर्वसामान्य कार्य लक्षात घेता आंतरिक शक्तींचा विकास, व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास, प्रवृत्तींचे उदात्तीकरण, नियंत्रण व योग्य दिशा देणे, चारित्र्य बांधणी आणि नैतिक विकास, प्रौढ जीवनाची तयारी, उत्तम नागरिक बनणे, सामाजिक भावनाची जागृती, संस्कृतीचे संरक्षण, सामाजिक सुधारणा, राष्ट्रीय संरक्षण या गोष्टींचा त्यात समावेश होतो.

मनुष्याच्या जन्मसिध्द शक्तींचा समप्रमाणात विकास करणे हे शिक्षणाचे मुलभूत कार्य आहे. जन्माला आल्यानंतर असणाऱ्या प्रेम, जिज्ञासा, किडा, हास्य कोध, इ प्रवृत्तींवर शिक्षणाच्या मदतीने नियंत्रण करून त्याला योग्य दिशा देणे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. व्यक्तीचा शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक, सौंदर्यात्मक, नैतिक, सांस्कृतिक विकास हेही शिक्षणाचे तितकेच महत्त्वाचे कार्य आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीची चारित्र्य बांधणी होते तसेच नैतिक विकास होण्यास मदत होते. शिक्षणामुळे सदगुणांची जोपासना होते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्ती म्हणून असणाऱ्या कर्तव्यांची जाण करून देणे, शिक्षणातून सामाजिक, राजकीय, कौटुंबिक भूमिका पार पाडण्यासाठी कर्तव्याची भावना विकसित करण्याचे कार्य शिक्षणामुळे केले जाते. शिक्षणाच्या माध्यमातून चांगला नागरिक बनवण्याचे काम केले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जाणिवेचा विकास होतो. समाजातील रूढी, परंपरा, संस्कार, धर्म, चारित्र्य, मूल्य यांची जपणूक करण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग होतो. याचबरोबर सामाजिक सुधारणा, राष्ट्रीय संरक्षण यामध्येही शिक्षणाची महत्वपूर्ण भूमिका आहे.

मानवी जीवन योग्यप्रकारे जगण्यासाठी शिक्षणाचे कार्य

गरजांचे समाधान, वातावरणाशी समायोजन, वातावरणाचे आधुनिकीकरण, व्यावसायिक क्षमता विकसित करणे, जीवनाची तयारी, अनुभवांचे पुनर्गठन, भौतिक संपन्नतेची प्राप्ती या सर्व घटकांचा समावेश मानवी जीवन जगण्यासाठी असणाऱ्या शिक्षणाच्या कार्यामध्ये होतो. मानवाच्या जीवशास्त्रीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक अशा विविध गरजा असतात. त्यांची पूर्तता आणि समाजमान्य मार्गाने करण्यासाठी व्यक्तीस तयार करणे हे शिक्षणाचे कार्य आहे.

राष्ट्रीय जीवनाकरिता शिक्षणाचे कार्य

नेतृत्वाचे प्रशिक्षण, कुशल कारागिरांचा पुरवठा, सार्वजनिक हितास प्राधान्य, कर्तव्याची जाणीव, राष्ट्रीय विकास, राष्ट्रीय एकात्मता, शिस्त, मानवी प्रवृत्तींचे प्रशिक्षण मिळणे हे शिक्षणाचे कार्य आहे.

शिक्षणाची उद्दिष्टे

स्वतंत्र भारतातील विविध कालावधीतील भारतीय शिक्षण आयोगाने शिक्षणाची ती उद्दिष्टे मांडली आहेत त्यांच्या एकत्रित संकलनातून पुढील उद्दिष्टे मांडलेली दिसून येतात.

विद्यार्थीतीय शिक्षण आयोग (डॉ. राधाकृष्णन)

- नवे नेतृत्व निर्माण करणे.
- संस्कृती संतर्पन व संस्थापन करणे.
- नवनिर्माण क्षमता व प्रयोगशीलतेला प्रोत्साहन देणे.
- चातुर्य व शहाणपण व विवेक निर्माण करणारे शिक्षण देणे.
- सुप्त गुणांना चालना देणे.
- आध्यात्मिक विकास घडवून आणणे.
- स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही तत्वे रुजवणे.
- बौद्धिक शारीरिक व भावनिक विकास साधणे.
- मातृभाषेचा दर्जा वाढवणे.
- आधुनिक मुल्ये जोपासणे.
- धार्मिक शिक्षणातील तत्वे, सिध्दांत मानवी जीवनाला उपयुक्त आहेत हे स्पष्ट करणारे अध्ययन घ्यावे.
- चारित्र्य व नैतिकतेची जाणीव असणारी पुस्तके अभ्यासक्रमात हवीत.
- प्रत्येक धर्मात सामंजस्य राहिल अशा लेखांचा / उतार्यांचा अभ्यास महाविद्यालयातून करावा.

भारतीय माध्यमिक शिक्षण आयोग (डॉ. मुदलियार)

- लोकशाहीचा विकास करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावसायिक कौशल्य निर्माण करणे.
- व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे.
- भावनात्मक एकात्मता वाढावी.
- राष्ट्रीय ऐक्य व मानव जातीचे कल्याण या उद्दिष्टांना प्रोत्साहन मिळेल असा अभ्यासक्रम सर्व स्तरांचा असावा.

भारतीय शिक्षण आयोग (डॉ. कोठारी)

- शिक्षण व उत्पादकता यांचा संबंध जोडणे.
- शिक्षण व आधुनिकता यांचा संबंध जोडणे.
- सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लावणे.

- अध्यात्मिक व नैतिक मूल्य विकास करणे.
- राष्ट्र संस्थाणाच्या जबाबदारीची जाणीव करून देणे.

• विद्यालंकार (1981)

- नैतिक शिक्षणाला शाळेत स्वतंत्र्य विषयाचे स्थान असावे.
- नैतिक शिक्षणाचा संदर्भ सामाजिक आर्थिक परिस्थितीशी जोडण्यात यावा.

• राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (1986)

- सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्व घडवणे.
- अध्यात्मिक, नैतिक तसेच लोकशाहीची मूल्ये रुजवणे, वैज्ञानिक दृष्टीकोण निर्माण करणे.
- आत्मविश्वास वाढवणे.
- परिश्रम करण्याची वृत्ती वाढवणे.
- धर्मनिरपेक्षता निर्माण करणे.
- राष्ट्राविषयी आदरभाव वाढवणे.
- आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याचा विकास करणे.

भाषा व साहित्य हे संस्कृतीचे द्योतक असते. भारतीय संस्कृतीचा आरसा म्हणजे संस्कृत भाषा व संस्कृत साहित्य. संस्कृत साहित्य हे इतर भारतीय भाषातील साहित्यासाठी उपजीव्य साहित्य आहे. संस्कृत साहित्यातून कालातीत मुल्यांचे दर्शन घडते त्यामुळे संस्कृत साहित्य हे कोणत्याही काळातील मानवासाठी, त्याच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त आहे.

साहित्याचे प्रयोजन सांगतांना काव्यशास्त्रज्ञ मम्मट म्हणतात, "काव्यं यशसे अर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिवृत्तये कान्तासम्मितयो उपदेशयुजे"

काव्याचे प्रयोजन आहे कीर्ति मिळविणे, अर्थप्राप्ती, व्यवहारज्ञान, अमंगलाचा नाश, तात्काळ आनंदप्राप्ती, आणी पत्नी किंवा प्रेयसी प्रमाणे प्रेमाने समजावून सांगणे.

या प्रयोजनातच आपण वर बघितलेल्या जवळजवळ सगळ्या शैक्षणिक मुल्यांचा अंतर्भाव झाला आहे.

प्रत्यक्ष अभ्यासक्रमातून शिकवली जाणारी मुल्ये

आता प्रत्यक्ष संस्कृत भाषा व संस्कृत साहित्याच्या अभ्यासक्रमातून कोणती मुल्ये शिकवली जातात हे बघूया. जसे की अमरावती विद्यापीठाच्या संस्कृत भाषेच्या प्रथम वर्षासाठी जे पाठ अभ्यासक्रमात आहेत त्यातील पाठातून होणारा मुल्यांचा बोध खाली अनुक्रमे दिला आहे.

1. गृध्रमार्जारयोः कथा – परोपकार, आतिथ्य, आगंतुकावर विश्वास न ठेवणे.
2. परिवर्तनम – अहिंसा.
3. गगनं स्पृशन्ती कल्पना – जिदद, चिकाटी, सातत्य, ध्येय.
4. कथा कस्यचित् कीलकस्य – अप्रामाणिकपणाचे दुष्परिणाम.

5. वाणी प्रशसा - उत्तम वक्त्याचे गुण.
6. शुभाषितानि - विविध शुभाषितांगणे जवळपास सर्वच मानवी मुल्यांच्या व शैक्षणिक मुल्यांच्या अंतर्भाव प्रोत्सा.
7. वृक्ष महिमा - पर्यावरण विषयक संवेदनशीलता.
8. महात्मा गान्धे: जन्ममहोत्सव - राष्ट्रीय व सामाजिक भाण.
9. शल्यकर्णसंवाद - दानशुस्ता, अहंकाराचे आणि असत्याचे दुष्परिणाम.
10. कर्मयोगी गाडगे महाराज: - समाजाबद्दलची आस्था, अंधश्रद्धा निवारण, स्वच्छतेचे महत्व.
11. भारतीय संस्कृती - सौहार्द, सहिष्णुता, कर्मफलशिध्दांत, परमतसहिष्णुता, एकता, वसुधैवकुटुंबकम्, सदाचार, अध्ययन, तपश्चर्या, सेवा, श्रमप्रवृत्ती, पराक्रम, परोपकार, सौजन्य, आदित्य, देवऋण, ऋषीऋण, पितृऋण, समाजऋण, क्रीडा व व्यायामाचे महत्व उत्तम आहाराचे महत्व
12. एकबुद्धिरहम् - केवळ पुस्तकी पांडित्याची निरूपयोगीता, समयसुचकता.
13. चन्दनदासो वधस्तमं नीयते - खरी मैत्री, राजनीती.
14. हस्तस्यभूषणं दानं - दान.
15. अत्र मृत्युर्विलज्जित - राष्ट्रप्रेम, अंतर्गत फुटीरतेचे दुष्परिणाम.
16. विदुलोपदेश: - धैर्य, पराक्रम.
17. भीममंजिरी - समता, बंधुता, एकता, अध्ययन, ध्येयवाद, जिद्द, चिकाटी, नेतृत्व.
18. लौकिकन्याय: - विविध वाक्प्रचारातून विविध मुल्यांचा बोध.
19. भारतीयांना एकात्मिता - एकात्मता
20. गुणत्रयविभाग: - सात्विक गुण, राजसी गुण, तामसी गुण.
21. मनोरम राम: - संपूर्ण आदर्श व्यक्तिमत्त्वाचे गुण.
22. प्रज्ञाचक्षु: गुलाबरावमहाराज: - ज्ञानपिपासा
23. श्वेतकेतु आरुणीकथा - उत्तम गुरु शिष्याचे गुण.
24. एषा सा आगता - प्रामाणिकपणा.
25. महिलोन्नति - महिलांचा सन्मान.
26. वैदिक शांतिमंत्राणि - शांती, विश्वकल्याणाची प्रार्थना, बंधुभाव
27. कलिविडंबनम् - उपहास व विनोदाद्वारे अनेक मुल्यांची शिकवण.
28. शरीरमेवायतनं सुखस्य - आरोग्याचे महत्व.
29. स्वभावो न हि परिवर्तनीय: - "स्वाभावाला औषध नसते"
30. सीताया: अग्निशुध्दी - उत्तम राजाचे गुण, पातिव्रत्य, पावित्र्य.
31. अग्निपक्षान्वित: शास्त्रज्ञ: - ज्ञानपिपासा, चिकाटी, जिद्द, ध्येयपूर्तीचा ध्यास, नम्रता, अनहंकार, शांत प्रवृत्ती, मेहनत, जिज्ञासा.
32. राजप्रणिधि: - शेती व व्यवसाय संबंधी जे अधिकारी असतात त्यांची कर्तव्ये.

तस्यैव संस्कृत साहित्याच्या अभ्यासक्रमात नियुक्त केलेल्या नाटकातून राजनीति, पत्नीधर्म, निष्ठा, त्याग, राष्ट्रप्रेम, बंधुता, तपश्चर्या इत्यादी अनेक मुल्यांचा बोध होतो. शिवाय नीतिशतक या ग्रंथातून विद्येचे महत्व, घनाचे महत्व, धैर्य, वगैरे सत्तेच मुल्यांचा बोध होतो.

संस्कृत विद्यार्थ्यांसाठी करिअरच्या संधी

अध्यापन, संशोधन क्षेत्र, पर्यावरण, शेती, वृत्तनिवेदक, सूत्रसंचालन, मुलाखतकार, प्रुफ रीडर, उपसंपादक, वार्ताहर, स्तंभलेखक, जाहिरात क्षेत्र, कॉपी राईटर, कायदा क्षेत्र, स्पर्धापरीक्षा, अनुवादक, ज्योतिष्य व रत्नशास्त्र, योग व प्राणायाम, पौरोहित्य, वास्तुशास्त्र सल्लागार, आंतरजालावरील संधी वधायला गेलो तर विविध साईट्स च्या माध्यमातून विविध क्षेत्रातील दहा हजार च्या वर संधी दिसून येतात. त्यावरून "शिक्षण व उपजिवीका" हे शैक्षणिक उद्दिष्ट ही सहज साध्य दिसते.

संदर्भ

1. मम्मटाचे काव्यप्रकाश
2. संस्कृत सोपानं भाग 1,2,3
3. स्वप्नवासवदत्तम्, मालविकाग्निमित्रम्, अभिज्ञानशाकुंतलम्, नीतिशतक
4. विकीपिडीया
5. मुल्यशिक्षणः अर्थ, महत्व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि मुल्यांचे अध्यापन कार्य (आंतरजालावरील लेख).

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

३४. उत्तम करिअर कडे जाणार सोपा व ओळखीचा विषय - संस्कृत

प्रा. सी. संगीता गजानन वायनाळ

संस्कृत विभागप्रमुख, गो. से. विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय खामगांव.

सारांश

आज कलाशाखेत संस्कृत हा विषय शिकायला विद्यार्थी पुढे येत नाहीत. विद्यालयीन स्तरावर संस्कृत शिक्षणाच्या संख्या तुलनेने अधिक असली तरी करिअर म्हणून या विषयाकडे विद्यार्थी बघत नाहीत. त्यांच्यातील व एकूणच समाजातील हा गैरसमज दूर करणे हा या संशोधनपत्राचा उद्देश आहे. संस्कृत विषयात करिअर करण्याची क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) संस्कृत शिक्षक/अध्यापक 2) संशोधन क्षेत्र अ) इंडोलॉजी ब) पर्यावरण क) शेती 3) वृत्तनिवेदक, सूत्रसंचालन, मुलाखतकार 4) प्रुफ रीडर, उपसंपादक, वार्ताहर, स्तंभलेखक 5) जाहिरात क्षेत्रात कॉपी राईटिंग 6) शब्दकोश निर्मिती व संपादन क्षेत्र 7) कायदा क्षेत्र 8) स्पर्धा परीक्षा 9) अनुवादक 10) पारंपारिक विद्या अ) पौरोहित्य ब) योगा व प्राणायाम क) ज्योतिष्य व रत्नशास्त्र ड) वास्तुशास्त्र सल्लागार

त्याचे प्रमाण म्हणून आंतरजालावरून काही साईट्सचा येथे उल्लेख केला आहे.

उत्तम करिअर कडे जाणारा सोपा व ओळखीचा विषय

संस्कृत

1500 वर्ष परकीय आक्रमणे झेलून आज वेगाने जागतिक केंद्र होणाऱ्या भारताचे आम्ही साक्षीदार आहोत. आज विद्यालयात जाणारे विद्यार्थी त्याचे शिल्पकार ठरतील. मागील हजारो वर्षात जे जे आक्रमक आले त्यांची भाषा राज्यकारभाराची व समाजाची प्रमाण भाषा झाली.

त्यापूर्वी व्यापार व्यवसाय भारतीय जनतेच्या हातात होता. भारत 5000 वर्ष जगातील सर्वात श्रीमंत देश होता. पूर्ण जगातून लोक भारतात नफा कमविण्यासाठी, ज्ञान मिळवण्यासाठी उपजीविकेसाठी येत.

या भारताची प्रमाण भाषा संस्कृत होती. सर्व ज्ञान संपर्क व पत्रव्यवहार संस्कृत मध्ये होता. म्हणजे तो पर्यंतच्या भारताचे संचित बहुतेक संस्कृत मध्ये अलंकृत झाले. त्यानंतर अरबी, पारशी, उर्दू व इंग्रजी अश्या भाषा म्हणून आचके देत जिवंत राहिली. आज आपण जी धार्मिक संस्कृत ऐकतो ती खूप क्लिष्ट व पाठांतर काळातील म्हणजे मुद्रण काळापूर्वीची आहे. जसे आज ज्ञानेश्वरी काळातील मराठी भाषा किंवा तुलसीदासांच्या काळातील हिंदी भाषा आज समजत नाही. यामुळे संस्कृत बद्दल समाजापेक्षा ही गैरसमजच जास्त आहेत.

स्वतंत्र भारताची राजभाषा म्हणून संस्कृतप्रचुर हिंदी ठरविण्यात आली. (तिला पर्याय उर्दूप्रचुर हिंदुस्तानी होती). 1500 वर्षानंतर संस्कृत प्रमाण भाषा असणाऱ्या मूळ भारतीय समाजाचे शासन आले. पहिल्यांदा रेडीओवर संस्कृत बातम्या सुरु झाल्या. या बातम्यातील संस्कृत आपल्या आजच्या बोलीभाषेला जवळची आहे. संस्कृत धार्मिक वेडीतून बाहेर पडून परत जनभाषा होण्याची सुरुवात झाली. भारतातील सर्व भागातल्या बोलीभाषांना संस्कृत

(इंग्रजीपेक्षा) ओळखीची आहे. सोपी व सरल संस्कृतमध्ये आज देशाची संपर्क भाषा होण्याची क्षमता आहे. त्यानंतर जगभर संस्कृतचा अभ्यास सुरू झाला. भाषाशास्त्रज्ञ सांगतात कि संस्कृत भाषा व तिची आजची देवनागरी लिपी ही जगातील सर्वात शास्त्रशुद्ध भाषा आहे. गोजके नेमके थोडक्यात व दुसरा अर्थ न असणारे विधान संस्कृत मध्ये सर्वोत्तम सांगता येते. म्हणजे जशी आपण गणिताची अचूक प्रमेये मांडतो तसे. म्हणूनच कॉम्प्युटर साठी संस्कृत चा विचार प्रधान्याने केला जात आहे. सर्व भारतीय पुरातन व बोली भाषांवर संस्कार करून विकसित केलेली भाषा संस्कृत.

त्यामुळेच भारतीय महाविद्यालयांमध्ये संस्कृत हा विषय सर्व ठिकाणी सुरू करण्यात आला. हे कमी पडतंय म्हणून भारत सरकारने संस्कृतसाठी खास कालिदास विद्यापीठा सारख्या 15 विद्यापीठांची निर्मिती केली. आयुर्वेद शिक्षण वाढण्यासाठी हे संस्कृतचे प्रयत्न कामात आले. भारतीय भाषा विज्ञान व आधुनिक शिक्षणाला अनुकूल करण्यासाठी संस्कृत शब्द कामात आले. संपूर्ण भारतभर आज इंग्रजी नंतर प्रमाण व शिक्षणाची सर्वमान्य अशी भाषा म्हणून भविष्यात सरल संस्कृत वापरण्याची दाट शक्यता आहे.

या शिवाय 8 वी ते 10 पर्यंत संस्कृत विषय सुरू करण्यात आला. मागील 25 वर्षात सर्व अभ्यासू विद्यार्थी हमखास मार्क देणारा विषय म्हणून संस्कृत घेतात. संस्कृत अभ्यासाला सोपी पडते व कमी श्रमात जास्त मार्क मिळतात. मागील 5 वर्षात 1 ली पासून इंग्रजी माध्यम लोकप्रिय होतं आहे. इंग्रजी सोबतच या सगळ्या शाळांमध्ये भारतीय स्तरांवर समान मुद्दा म्हणजे संस्कृत भाषा शिषण हा आहे. इंग्रजी माध्यमाची नवलाई संपल्या नंतर शाळेचे वैशिष्ट्य म्हणून संस्कृत विषय अशी जाहिरात होत आहे.

या सगळ्या घटनाक्रमामध्ये संस्कृतचे सवर्ण हिंदूची धर्मकार्याची भाषा म्हणून ओळख पुसली गेली व तिला सर्वसामान्य माणसाची भाषा म्हणून मान्यता मिळाला आहे. या सगळ्या ठिकाणी शिकवल्या जाणारी संस्कृत सरल संस्कृत आहे व आधुनिक जीवनातील सर्व स्तरांवर वापरण्यायोग्य आहे. म्हणजे पंजाबचा संस्कृत शिकलेला विद्यार्थी केरळ येथिल एका आतील खेड्यात गेला व तेथे इंग्रजी कुणाला येत नाही. त्याला पंजाबी व इंग्रजी शिवाय आजची संस्कृत येते. अश्या वेळी तो हळू हळू संस्कृत बोलला तर तेथील लोकांना इंग्रजी पेक्षा ती जास्त समजेल. ही चळवळ अशीच पुढे सरकत जाईल तेव्हा इंग्रजी नंतर भारतभर समजणारी भाषा संस्कृतच असेल.

या बदलातून संस्कृत शिक्षकांची मागणी खूप वाढली आहे. आपआपल्या कुवतीनुसार पहिली पासून ते आयुर्वेद विद्यालयापर्यंत संस्कृत शिक्षकांची मागणी वाढत आहे. गरजेप्रमाणे आजही शिक्षकांचा तुटवडा आहे. दीर्घ गुलामीनंतर स्वतंत्र झालेला भारत जसजसा विकसित व सबळ होत जाईल तसतसे भारतीय संस्कृती, भारतीय इतिहास, भारतीय कला, भारतीय शास्त्रे व साहित्य, भारतीय परंपरा याबद्दल भारत व जगभर अभ्यास वाढेल. यात संस्कृत चा उपयोग अनिवार्य आहे. जसे आज आपण जपान जर्मनी व चीनी भाषेचा त्यांच्याशी व्यापार करायचा म्हणून अभ्यास करतो. अरबीतर फक्त तेलाचा व्यापार मोठा आहे म्हणून आपल्याला शिकावी लागते. तसेच जसा भारत प्रबळ होत जाईल सर्व क्षेत्रात भारतीय भाषांचा उपयोग वाढेल. हिंदी, पूर्वोत्तर व दक्षिण भारतीय भाषा एका वेळी येण्यासाठी संस्कृत शिकणे हा शॉर्टकट आहे. संस्कृत शिकलेला व्यक्ती या सगळ्या भाषा सहज समजू शकतो. म्हणून जगाच्या पटलावर भारत हा विषय आला कि संस्कृत लिहिता वाचता येणे ही गरज होणार आहे. म्हणजेच उगवत्या भारताता संस्कृत भाषा शिक्षण ही गुरुकिल्ली ठरणार हे नक्की.

भविष्यात विज्ञान गणित अभियांत्रिकी, आरोग्यशास्त्र इत्यादी विषय जेव्हा भारतीय भाषात शिकण्याची वेळ वेईल तेंव्हा ती भाषा संस्कृत किंवा संस्कृत प्रचुर असणार यात मुळीच शंका नाही. हे भविष्य म्हणजे येणारी 20 ते 25 वर्षे खूप लांबची गोष्ट नाही.

पण आपल्या कडे एक अडचण आहे संस्कृत शिकणाऱ्यासाठी, रनातक पदवीसाठी (बी.ए.) जे विद्यार्थी कला शाखेत येतात (संस्कृतसाठी) त्यांना तोपर्यंत शालेय शिक्षणात संस्कृत क्वचितच असते. संस्कृत शिकलेले विद्यार्थी विज्ञान शाखेकडे जातात. बाकीच्यांचा संस्कृत सवर्ण धार्मिक विधीची भाषा असाच अनुभव असतो. त्यांना वरील घडामोडीची माहिती नसते. संस्कृत ही जनभाषा झाली आहे याची जाणीव नसते. ते संस्कृत पासून दूर पळतात व करिअरच्या चांगल्या पर्यायाला फक्त अज्ञानामुळे मुकतात. अश्या विद्यार्थ्यांसाठी व त्यांच्या पालकांसाठी थोडी माहिती.

संस्कृतचा अभ्यासक्रम व निकाल

बी. ए. संस्कृतसाठी दोन विषय उपलब्ध आहेत. 1. संस्कृत भाषा 2. संस्कृत साहित्य. जरी विषय संस्कृत असले तरी विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन संपूर्ण अभ्यासक्रम मराठीतून शिकायचा आहे. पुस्तके पण मराठी माध्यमातूनच आहेत. परीक्षा पण मराठी माध्यमातूनच आहे. हिंदी भाषिकांसाठी हिंदी माध्यम पण उपलब्ध आहे. त्यामुळे कमी वेळात भरपूर अभ्यास करून चांगले मार्क मिळविता येतात. आपल्या येथील संस्कृत चे निकाल खूपच उत्साहवर्धक असतात. 100 % विद्यार्थी पास होतात तर सरासरी 40 % विद्यार्थी प्रथम वर्ग मिळवतात.

संस्कृत मधील करिअरच्या संधी

1) संस्कृत शिक्षक / अध्यापक : इंग्रजी माध्यमांच्या सर्व शाळांमध्ये KG पासून संस्कृत विषय आहे. व बाकीच्या माध्यमांच्या शाळेतही संस्कृत विषय असतो. पदवी नंतर आपण यापूर्वी पहिल्या प्रमाणे संस्कृत शिक्षकाची नौकरी मिळते. पदव्युत्तर शिक्षणानंतर कनिष्ठ महाविद्यालयात ही अध्यापनाच्या संधी उपलब्ध आहेत.

2) संशोधन क्षेत्र : अ) याशिवाय इंडोलॉजी म्हणजेच पुरातनभारत शास्त्रात येणारे विषय संस्कृतशी संबंधीत असतात. यामध्ये पुरातत्व विभाग अंतर्गत येणारे संशोधन व संवर्धनाच्या कामात विद्यार्थी नौकरी करू शकतात.

ब) पर्यावरण संबंधी विचार आपल्या पूर्वजांनी सखोल केला आहे. विकासाच्या नावावर निसर्गाची नासधूस केल्यानंतर आता जगाला भारतीय चिंतनाची गरज भासत आहे. यावरील संशोधन कार्यात संस्कृत च्या उपयोगासाठीह विद्यार्थ्यांना संधी आहे.

क) शेतीमध्ये सुध्दा पाश्चिमात्य पध्दतीने बदल केल्यानंतर आजचा शेतकरी तीन चार पिढ्या पूर्वीचे पारंपारिक ज्ञान विसरला. नवीन कामात येत नाही. शेती बदलल्या आर्थिक व नैसर्गिक वातावरणात अनुकूल करण्यासाठी संस्कृत ग्रंथामध्ये विपुल ज्ञान आहे. त्यावर जग तुटून पडले आहे. यासाठी भारतीय शेतीची पार्श्वभूमी असणारे संस्कृत जाणकार लागत आहेत. यातून नवभारताची निर्मिती होईल.

3) वृत्तनिवेदक, सूत्रसंचालन, मुलाखतकार : टी व्ही व एफ एम रेडीओ वर मोठ्या प्रमाणात वृत्तनिवेदक, सूत्रसंचालन, मुलाखतकार इत्यादी पदांसाठी स्पष्ट व अचूक शब्दोच्चार येण्यासाठी संस्कृत शिक्षित उमेदवारांना प्राधान्य मिळते.

4) पुफ रीडर, उपसंपादक, वार्ताहर, स्तंभलेखक : लेखन व पुस्तपत्रात म्हणजेच प्रिंट मिडिया मध्ये या पदांसाठी पण संस्कृत शिक्षित उमेदवार पाहिजे असतात.

5) जाहिरात क्षेत्रात कॉपी राईटिंगसाठी संस्कृत चे विद्यार्थी उत्तम काम करतात.

6) शब्दकोश निर्मिती व संपादन क्षेत्र : भारतीय भाषांचा व्यवहारात उपयोग वाढत जाणार आहे. यासाठी वेगवेगळ्या क्षेत्रात भरलेप्रमाणे नवनवीन शब्दकोश (उदा. नवीन चाऊस, विधी क्षेत्र) लागतील. यामध्ये शब्द निवड व निर्मिती चे काम संस्कृत विद्यार्थीच छान करतील.

7) कायदा क्षेत्र : हिदू कोड बिल समजण्यासाठी संस्कृत ग्रंथाचे संदर्भ अनिवार्य आहेत. या क्षेत्रात संस्कृत चे विद्यार्थी आघाडी घेऊ शकतात.

8) स्पर्धा परीक्षा : अगदी सर्वात आवडते क्षेत्र म्हणजे सरकारी नौकरी. यु पी एस सी मध्ये कमी अभ्यासात चांगले काम मिळविण्यासाठी हमखास खात्रीचा विषय म्हणजे संस्कृत.

हे झाले आधुनिक जगातील संस्कृत विद्यार्थ्यांचे स्थान. याशिवाय रोज नवनवीन क्षेत्र उघडत आहेत. उदाहरणार्थ

9) अनुवादक : बिगर भारतीय भाषा व भारतीय भाषा यांचे आदानप्रदान करण्यासाठी शिवाय संस्कृत इतर भाषा मध्ये आणण्यासाठी अनुवादक म्हणून संधी वाढत आहेत.

National translation mission या संस्थेने प्राचीन ज्ञान भांडार आधुनिक भाषांमध्ये अनुवादित करण्याचा मोठा प्रकल्प हाती घेतला आहे. या संस्थेचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यास अनुवादाचे काम अगदी घरी बसल्या मिळू शकते.

10) पारंपारिक विद्या : एक मोठे क्षेत्र ज्याचा आपण विचारच करीत नाही. जसजसा भारतीय समाज आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या समृद्ध होत आहे तसतसे पारंपारिक विद्या पण आधुनिक वातावरणात लोकांना पाहिजे. अगदी प्राथमिक म्हणजे -

अ) पौरोहित्य : पुरोहित हा जन्माने ब्राह्मणच असला पाहिजे ही संकल्पना आता मोडीस निघाली आहे. सर्व जातीचे पुरोहित आता समाजात नावाजले आहेत. संस्कृत चा स्नातक विद्यार्थी बाजारातील उपलब्ध पुस्तकातून पौरोहित्य शिकू शकतो. त्याच्या अभ्यासामुळे तो संदर्भ ग्रंथ वाचून ग्राहकास अतिरिक्त माहिती व स्पष्ट उच्चार यामुळे जिंकून घेईल व श्रद्धेचा भाग असल्यामुळे भरपूर धनप्राप्ती करेल. परदेशात अनेक भारतीय राहतात ते तर सारखी पुरोहिताची मागणी करीत असतात पण या सगळ्या आधुनिक वातावरणातील समाजाला जुन्या वळणाचा कुडमुड्या पुरोहित चालणार नाही.

इतकेच नाही तर मुस्लीम ख्रिश्चन इतर धर्म च्या क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांना भारतीय मूळ समजण्यासाठी व त्यांचे विचार भारतीय मानसिकतेला अनुकूल पध्दतीने मांडण्यासाठी संस्कृतचा अभ्यास मदत करीत आहेत.

ब) योगा व प्राणायाम : पारंपारिक ज्ञानाच्या क्षेत्रात वेगाने मागणी वाढणारे क्षेत्र म्हणजे योगा व प्राणायाम. योगाचा अभ्यास व प्रशिक्षक होण्यासाठी संस्कृत ची मदत होते. किंबहुना संस्कृत शिक्षित व्यक्तीवर लोक जास्त विश्वास ठेवतात. आता तर योगाला आंतरराष्ट्रीय सन्मान झाला आहे. जगभर योग अभ्यासक व प्रशिक्षकांची गरज वाढणार आहे.

क) ज्योतिष्य व रत्नशास्त्र : आधुनिक जीवनात अनिश्चितता वाढत आहे. यावर एक पर्याय म्हणून लोक मोठ्या प्रमाणात ज्योतिष्यांची मदत घेत आहेत. या क्षेत्रातही जन्माने ब्राह्मण असणे आता आवश्यक नाही. शिक्षित व अभ्यासू व्यक्ती यात नसल्यामुळे कुडमुड्या ज्योतिष्य पासून लोक निराश आहे. संस्कृत नंतर याचा अभ्यास केलातर ज्योतिष्य व रत्नशास्त्र हे चांगले स्वयंरोजगाराचे क्षेत्र आहे. काही ठिकाणी तर डॉक्टर सारखे ज्योतिष्याचे कायमस्वरूपी उच्च उत्पन्न वर्गातील ग्राहक आहेत. त्यांची माहिती कॉम्प्युटरवर साठवलेली असते व लोक फोनवरच माहिती घेतात.

ड) वास्तुशास्त्र सल्लागार : तसचे संस्कृत अभ्यासकांसाठी वास्तुशास्त्र सल्लागार पण एक स्वयंरोजगाराचे क्षेत्र आहे.

यापैकी उदाहरणादाखल काही नोकरीच्या संधी काय आहेत हे इंटरनेट वर बघायला गेला तर पुढीलप्रमाणे Sites बघायला मिळतील. या Sites वर Sanskrit teacher, sanskrit translator, curriculum developer, Editors spiritual books, Librarian, sanskrit language expert, public relation officer, Astrology , Astrology content writer, ,astrologer,Yoga trainer/instructor अशा विविध क्षेत्रातील संधी सापडतील.

- https://study.com/articles/careers_in_the_sanskrit_language.html
- <https://www.wisdomjobs.com/sanskrit-jobs-in-akola> (39 jobs)
- Sanskrit teacher, sanskrit translator, curriculum developer, Editors spiritual books
- <https://www.indeed.co.in/m/jobs?q=Sanskrit> (46 jobs)
- Librarian, sanskrit language expert, public relation officer
- <https://m.timesjobs.com/jobskill/sanskrit-jobs> (49 jobs)
- <https://www.naukri.com/sanskrit-jobs> (272 jobs)
- Astrology 19 jobs, Astrology content writer, ,astrologer,Yoga trainer/instructor 25 jobs
- <https://m.shine.com/job-search/sanskrit-jobs> (33 jobs)
- Sanskrit translator
- <https://in.linkedin.com/jobs/sanskrit-jobs> (228 jobs)
- Sanskrit translator
- <https://www.quikr.com/jobs/sanskrit-teacher+zwqxj2726005330> (15300 jobs)

ही एक फक्त झलक आहे. यावरून संस्कृत शिकणाऱ्यांसाठी किती मोठ्या प्रमाणात नोकरीच्या संधी आहेत हे लक्षात येईल म्हणून आपल्या आसपासच्या तरुण व हुरहुन्तरी तरुणाईला समृद्ध आयुष्य जगण्यासाठी आणि महत्वाचे म्हणजे या राष्ट्राच्या बदलत्या आधुनिक जीवन प्रवासात पुढे राहण्यासाठी संस्कृत शिकण्यास प्रेरित करायला हवे.

संदर्भ

- आंतरजाला वरील करिअर संबंधी विविध Sites

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

ISSN 2277 - 5730

Volume - VIII, Issue - I, January - March - 2019

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. सी. संगीता गजानन बायचाळ

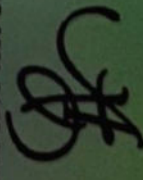
As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

उत्तम करिअर कडे जाणार सोपा व ओळखीचा विषय संस्कृत

Editor : **Vinay S. Hatole**

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877, ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

Marathi

January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान विज्ञान विपुलकारे

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal “AJANTA”.
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantapublishing.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq

Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch

University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata

College of Art's and Science
Salman Bin Abdul Aziz University, KAS

Dr. Nicholas Loannides

Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam

Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari

Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath

Prof. of Statistics University of Madras
Chennai 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao

M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar

Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh

Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareilly Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar

Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf

Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi

Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora

Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade

HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit

Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan

Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal

School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Memnagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque

Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh

Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Madhusudan Penna

Prof. & Dean, Bharatiya Darshan Vibhag,
Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek

Dr. Suchita L. Dalal

Prof. & HOD, PGDT of Sanskrit,
RTM Nagpur University, Nagpur

Dr. Dharmendra Kumar

Secretary, Delhi Sanskrit Academy,
New Delhi

Dr. Vijay Karan

Associate Professor, Lakhnau University
Lakhnau

Dr. Kalapini Agasti

Head, Bharatiya Darshan Vibhag,
Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek

Dr. Dinkar Marathe

Vedang Jyotish Vibhag
Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek

Mr. Mangesh Pathak

R S Mundale Dharampeth college of Arts,
Commerce and Science, Nagpur

Mr. Arun Pawar

VNGIASS, Nagpur

Mr. Gaurav Kadlag

Bharatiya Darshan Vibhag,
Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek

Ms. Switi Tembhare

PGDT of Sanskrit,
RTM Nagpur University, Nagpur

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

राष्ट्रसेवा तुळोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ
Rashtrasai Tuladaji Maharaj Nagpur University

Established by Government of Maharashtra under the Nagpur University Act, 1973 and
declared as a Central University by the Government of Maharashtra under the Maharashtra Universities (Amendment) Act, 1977.

Dr. Siddharth Vinayaka P. Kure
Ph. D.

Vice-Chancellor

डॉ. सिद्ध. अविनायक प. कुरे
वै. कुरे

कुलपति

Recognized and by NAAC 'A' Grade

Office: Chhatrapati Shivaji Maharaj Administration Building, Rashtrasai Tuladaji Maharaj Nagpur University, Nagpur - 440 011.
Tel: (020) 2550906, Fax: (020) 2551701 / E-mail: vc@nagpuruni.ac.in

MESSAGE

I am extremely happy to know that Post Graduate Students Department of Sonkrit, Rashtrasai Tuladaji Maharaj Nagpur University, Nagpur, on the occasion of Diamond Jubilee, is organizing Two Days International Conference on 24th and 25th March 2019.

I am sure that the Conference will provide a platform for the interaction amongst eminent professionals, researchers and scholars.

I am also happy to note that the proceedings of the Conference highlighting the major thrust areas important research papers etc. shall be published in the Conference Proceedings on this occasion, which I am sure, will disseminate information for the benefit of the delegates.

I extend my best wishes for successful organization of the International Conference.

Nagpur/March 18, 2019

(S.F. Kure)

कविकुलगुरु-संस्कृत-विश्वविद्यालयम्

डा. श्रीनिवास वरखेडी
कुलपति:

Dr. Shrinivasa Varakhedi
Vice-Chancellor

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

रामटेकनगरम् (महाराष्ट्रराज्यम्)

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University

Ramtek (Maharashtra)

Established by Government of Maharashtra. Accredited by NAAC with 'B' Grade

KKSU/VCO/2019/139

Date :- 19.03.2019

MESSAGE

I am very happy to know that a two day International Conference is organized jointly by the Post Graduate Department of Sanskrit, Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur and Department of Darshana, Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek on 24-25 March, 2019 on the theme "आज के परिप्रेक्ष में भारतीय दर्शन का प्रभाव". I am sure that the teachers, researchers and students of Sanskrit in general and Darshanshastra in particular will definitely be benefitted.

On this occasion, I extend my best wishes to all the members of the organizing committee and participants. The proceeding of this conference will prove to be a great source of knowledge and a platform to share ideas. This conference will encourage research in new avenues of Bhartiya Darshanashastra. I welcome all the participants and convey my best wishes.

My appreciations are due to Prof. Suchita Dalal, HoD, Prof. Madhusudan Penna, Dean, Prof. Kalapini Agasti, HoD, together who have made efforts in organizing this Conference.

Shrinivasa Varakhedi
Vice-Chancellor

Preface

Darshan is the Sanskrit word for philosophy. But, there is an obvious difference between these two words since the word philosophy is from Greek word philosophia, which means literally "love of wisdom" It is the study of general and fundamental problems concerning matters such as existence, knowledge, values, reason, mind and language. It is mostly intellectual.

Darshan is more intuitive and indicates the very way of life. Darshan means the way of looking at something. It means perception and not just seeing. This Sanskrit word means both the perception and means of such perception also. It is a kind of understanding that is beyond the normal empirical perception. Ancient seers or sages in our country had got it through deep penance and contemplation, and always tried to enable us to get such perception which we ordinarily do not possess.

The streams of thought developed in the Indian continent for many thousands of years are known as Bharatiya Darshan or Indian Philosophy. In it we find the thought line of ancient Indians and the ideologies that influenced Indian society for a long period. Some of these ideologies have faced extinction in their pure form but survived in their emergent forms.

Indian philosophy has evolved with the sole objective of removing human suffering. All the systems proclaim removal of suffering as the prime aim and recommend various methods for it. These systems do not offer any material solution for these problems, but try to strike at the very base of suffering to extirpate suffering completely. All the systems teach us to open our eyes to some reality that they preach as ultimate. After thorough study of these teachings and debate and arguments, others offer some more theories at points of difference. After all, the universe with its wonderful design is the laboratory for all these thinkers.

On the occasion of Heerak Mahotsav of Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagapur University, Nagpur the Sanskrit Department of that University and the Department of Bharatiya Darshan, Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek have jointly organized the International conference on the impact of Indian Philosophy in current scenario. The Indian Council of Philosophical Research, New Delhi has kindly granted financial assistance for it.

The conference has the following subjects as subtheme:

1. The philosophical ideas in the Vedas
2. Prasthanatrayee and Indian Philosophy
3. Mutual Relation of Dharma and Indian Philosophy
4. Indian Philosophy in Sanskrit Literature
5. Deliberation on categories in Indian Philosophy
6. The contribution of Modern Thinkers
7. Importance of Yoga at global level
8. The relevance of Indian Philosophy in modern curriculum

The philosophical ideas in the Vedas are long deliberated upon and new interpretation has always been offered. The Nasadiya sukta, Purusha sukta and other similar vedic hymns present the philosophical ideas of our ancestors which need to be studied afresh to appreciate them in current scenario. This is followed by Prasthanatrayee i.e.the Upanishads, Brahmasutra and the Bhagavadgita which are the basis for all philosophical developments in our country that have rewritten the Indian history by influencing the lives of crores of people, elite and common. New literature is produced in every generation to throw fresh light on the purport of this trio. These texts focus on Dharma and Mutual Relation of Dharma and Indian Philosophy is an interesting topic, because the concept of Dharma has been widely discussed in all scriptures and epics. So, it is but natural that the Reflections of Indian Philosophy in Sanskrit Literature is another interesting topic to know and discuss, since right from Mahakavi Kalidasa to modern poets, all the Sanskrit writers have dealt with it. The ancient and modern Indian thinkers have discussed the categories and a Deliberation on categories in Indian Philosophy gives an insight into the nature of the world and individual soul opening our thought to new ideas. In this regard, the contribution of Modern Thinkers cannot be ignored because there are many modern thinkers whose thoughts have given a new direction to our nation in many spheres. As everyone knows, the Importance of Yoga at global level is increasing day by day with the international populace embracing the Indian method of holistic health. All these need to be preserved and presented to the coming generations as not only our legacy or intellectual heritage but also our very identity. Therefore, there is a session to discuss the relevance of Indian Philosophy in modern curriculum. We hope, the young thinkers will throw enough light on this aspect of Indian Philosophy and come out with novel ideas in this regard which may facelift the current curriculum.

We are very happy that the International Conference has got overwhelming response from all over India. We thank all the enthusiastic participants for their zeal and love for our Indian Intellectual Traditions.

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ।

May our study be rigorous and may we not develop hatred towards each other!

Prof. Dr. Suchita L. Dalal

Head, PGDT of Sanskrit,
RTM Nagpur University
Nagpur

Prof. Dr. Penna Madhusudan

Dean, Faculty of Bharatiya Darshan
Kavikulguru Kalidas Sanskrit University
Ramtek

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	गुलाबगीतेतील तात्त्विक विचार सौ. अबोली व्यास (सावदेकर)	१-५
२	पातंजल योग आणि प्रासंगिकता प्रा. अ. रा. पवार	६-९
३	भारतीय समाजव्यवस्थेवरील धर्माचा प्रभाव आणि धर्माचे मूळ तात्त्विक अधिष्ठान चंद्रकांत प्रल्हाद सोनवणे	१०-१३
४	उमास्वामी यांनी केलेले जैनदर्शनाचे अनुशीलन डॉ. चित्रा अशोक चवडे	१४-१७
५	प्रज्ञाचक्षुंच्या 'तत्त्वबोधः' या ग्रंथातील सिद्धान्त एक समीक्षण डॉ. कविता होले	१८-२२
६	नास्तिकवादी परंपरेतील चार्वाक दर्शनाची सार्वकालिक उपयुक्तता आणि जनाभिमुखता डॉ. सौ. कीर्ती राम पिंजरकर	२३-३१
७	श्रीमद्भगवद्गीता रामानुज भाष्य आत्म्याचे अविनाशित्व सौ. ज्योती हसननीस	३२-३७
८	प्रस्थानत्रयी व भारतीय तत्त्वज्ञान सौ. कल्पना चांदुरकर	३८-४३
९	वैश्विक दृष्टीसे योगदर्शन का महत्त्व वैद्या क्षमा अमोल डोरले	४४-४८
१०	सांप्रतकाळात आधुनिक दार्शनिकांचे योगदान मीनल जोशी	४९-५४
११	भारतीय तत्त्वज्ञानातील 'मनस' संकल्पना आणि अष्टांगयोग डॉ. मृदुला नासेरी	५५-५९
१२	वेद, वेदान्त प्रणीत अग्नितत्त्व सौ. नीलीमा संजीव पुराणकर	६०-६५
१३	वर्तमान परिस्थितीत श्रीमद् भगवद्गीतेची उपयोगिता डॉ. सौ. पल्लवी प्रविण राजनकर	६६-६९

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	भगवद्गीते मधील काही निवडक श्लोकातील तत्त्वचिंतन एक अध्ययन सहा. प्रा. प्रज्ञा वि. इंगळे	७०-७४
१५	निक्षेपाद्वारे सांगितलेली गुरू संकल्पना आचार्य यशोविजयजींच्या दृष्टीकोनातून प्राजक्ता कुलभूषण धर्मराव	७५-८०
१६	न्यायशास्त्रातील 'ईश्वर' संकल्पनेचे विवेचन प्रतिभा परेतकर	८१-८६
१७	ऋग्वेदात दार्शनिक (तात्त्विक) चिन्तन प्रा. राजेंद्रप्रसाद किशनराव आर्य	८७-८९
१८	आधुनिक काळात योगाची आवश्यकता प्रा. रश्मी कुलकर्णी	९०-९५
१९	आधुनिक शिक्षण पद्धतीत भारतीय न्याय दर्शनातील प्रमाणांचे महत्त्व संपदा श्रीपादराव पाळधीकर	९६-९९
२०	विश्व उपयोगी योगदर्शन सौ. संगीता गजानन वायचाळ	१००-१०७
२१	भारतीय तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांचा परस्पर संबंध श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती यांचे विचार डॉ. सौ. श्रुतकीर्ति महेश गणोरकर	१०८-११२
२२	वैश्विक दृष्टिकोनातून योगदर्शनातील यमाचे महत्त्व सुजाता द्रव्यकार	११३-११९
२३	बौद्ध दर्शनातील निर्वाण व योग दर्शनातील कैवल्य संकल्पना यांचा तौलनिक अभ्यास सुषमा चंद्रकांत कांबळे डॉ. कलापिनी अगस्ती	१२०-१२७
२४	भारतीय दर्शनामध्ये न्याय डॉ. तनुजा वाघमारे	१२८-१३२
२५	वल्लभाचार्यांचे शुद्धाद्वैत सौ. वंदना विनय बखले	१३३-१३८

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	वैश्विक दृष्टिकोनातून योगदर्शनाचे महत्त्व वर्षा मासुरकर	१२९-१४७
२७	अस्यवामीय दार्शनिक सूक्ताचे विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. वेदांजली व. काळे	१४८-१५१
२८	रघुवंशमहाकाव्यात गोचर दार्शनिकविचार (सांगख्यदर्शनाच्या संदर्भात) डॉ. कर्वे पल्लवी विजय	१५२-१५५
२९	प्रस्थानत्रयी तथा भारतीय तत्वज्ञान अमृता सोहोनी	१५६-१६७
३०	भारतीय दर्शनात महानुभाव दर्शनाचे स्थान ई. श्री. प्रेममुनीशास्त्री ऋषिराजशास्त्री पंजाबी	१६८-१७५
३१	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक दार्शनिक विचार प्रा. मीनाक्षी भोयर राऊत	१७६-१८०
३२	ग्रामगीतेतील आत्मानुभवाचे विवेचन कु. मृदुला विजय काळे	१८१-१८५

१. गुलाबगीतेतील तात्त्विक विचार

सौ. अबोली व्यास (सावदेकर)

नागपूर.

सारांश

भारतभूमीही अनेक योगी लोकांची जन्मभूमी आहे. रामकृष्णपरमहंस, भगवान रमण महर्षी, महायोगी अरविंद घोष, प्रज्ञाचक्षु गुलाबराव महाराज ही त्या योगी लोकांमधील काही नावे. ह्या सगळ्या योगी, दैविक लोकांकडून समाजाकडे दैवी वलय, पोहोचवल्या गेली आणि समाजातील करोडो लोकांचे आयुष्यच बदलून गेले. श्री गुलाबराव महाराज म्हणजे एक बुद्धिमान, एक योगी, एक भक्त आणि एक अद्वैती ह्यांचा एक अनन्यसाधारण असा संगम. त्यांचे डॉ. पेन्ना रचित "प्रज्ञाचक्षुषम्" ह्या महाकाव्यातील अकराव्या ईक्षणात गुलाबगीता या शीर्षकाखाली आलेल्या तत्वज्ञानाचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा ह्या शोध निबंधात प्रयत्न केला आहे. विस्तारभयास्तव केवळ काही मुद्देच विचारात घेतले आहे.

संशोधनाची पद्धती = प्रस्तुत संशोधनासाठी विवेचनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

बीजशब्द – योग, गुलाबगीता, भक्ती, अद्वैत

प्रज्ञाचक्षु गुलाबराव महाराजांचा जन्म ६ जुलै १९९१ साली विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यात झाला. गोण्डुजी मोहोड आणि अलोकाबाई मोहोड हे त्यांचे माता-पिता. लहानपणापासूनच ज्ञानाच्या असाधारण अशा तृष्णेतून महाराजांनी लक्ष्मणभट जोशी, पाण्डुरंग पंत, केशवराव पाण्डे, ह्यांना गुरु केले आणि वेद, वेदांग, संगीत, आयुर्वेद, साहित्य, पाश्चिमात्य दर्शन, ब्रह्मविद्या आणि इलकेट्रान सिध्दान्त ह्या सगळ्या शास्त्रांचा सखोल अभ्यास केला. गुलाबरावमहाराज स्वतःला शिव-पार्वतीचा पुत्र, श्रीकृष्णाची भार्या, गोपीकांची मित्र आणि ज्ञानेश्वरमहाराजांचा शिष्य मानत होते. अंध असलेल्या गुलाबराव महाराजांना त्यांच्या अपूर्व अशा ज्ञानामुळे प्रज्ञाचक्षु ही उपाधी मिळाली होती.

गुलाबराव महाराजांनी स्वप्नात ज्ञानेश्वरांना बघितले आणि अकोला येथील कलाकाराला त्यांचे वर्णन करून सांगितले. त्या चित्रकाराने काढलेले ते ज्ञानेश्वरांचे चित्र आजपर्यंत उपलब्ध असलेल्या चित्रामधून सगळ्यात सुंदर चित्र आहे. गुलाबराव महाराज आदिशंकराचार्यांचे अनुयायी होते. त्यांनी स्वतःला ज्ञानेश्वरमहाराजांना इतके समर्पित केले होते की ते ज्ञानेश्वरमहाराजांना स्वतःचे पिता समजत होते. गुलाबराव महाराजांनी अनेक विचारवंतांच्या विविध कार्यकृतींचे शास्त्रोक्त अध्ययन केले होते. गुलाबराव महाराज स्वतःचा अधिकाधिक वेळ शास्त्राभ्यास, कीर्तनांची रचना, अभंग, साहित्य, प्रवचन ह्या सगळ्यात घालवत होते. अतिशय बुद्धिमान गुलाबराव महाराजांनी २० सप्टेंबर १९९५ साली ह्या जगाचा निरोप घेतला. ३४ वर्षांच्या अल्पायुष्यात महाराजांनी संस्कृत, मराठी, हिंदी, भोजपुरी इत्यादी विविध भाषांमध्ये एकूण १३४ ग्रंथ रचना केल्या. ह्या सगळ्यांमध्ये महाराजांची २० अशी पुस्तके आहेत ज्यात २५०० अभंग, १२५० गीता, २३०० ओवी, २५०० पद आणि १००० श्लोक ह्यांचा अंतर्भाव आहे. महाराजांनी ४१ संस्कृत ग्रंथ

रचना केल्या आहेत. त्यात वृत्त, श्लोक, सूत्र, भाष्य ह्यांचा अंतर्भाव आहे. महाराज पुरातन शास्त्रांचा आदर करीत होते. ते अद्वैत सिध्दान्त आणि योग ह्यांचे पुरस्कर्ते होते. महाराजांनी मोक्षप्राप्तीसाठी भक्तीमार्ग सांगितला आहे.

गुलाबराव महाराजांच्या ह्या कार्याने, त्यांच्या ज्ञानाने प्रभावित होऊन कविकुलगुरु कालिदास विश्वविद्यालयाच्या दर्शविभागाचे अधिष्ठाता डॉ. मधुसूदन पेन्ना महोदयांनी २०१४ साली "प्रज्ञाचाक्षुषम्" हे महाकाव्य रचून प्रकाशित केले. त्यामध्ये ११ सर्ग आहेत. डॉ. पेन्ना ह्यांनी प्रत्येक सर्गाला "ईक्षण" असे नाव दिले आहे. प्रत्येक सर्गाला "ईक्षण" सम्बोधण्याचे कारणही त्यांनी महाकाव्यात नमुद केले आहे. ते म्हणतात –

“ I named each canto as vision because the poem is about such saint who has is intellect as his vision.” (1)

पहिले १० सर्ग गुलाबराव महाराजांच्या जीवनाबद्दल आहेत तर ११ व्या सर्गाला डॉ. पेन्ना ह्यांनी 'गुलाबगीता' असे नाव दिले आहे. ह्या गुलाबगीतेत एकुण सात अध्याय आहेत. प्रथम अध्यायात महाराजांच्या भक्तिमार्गाचे दर्शन होते. पुढे त्यातच त्यांनी धर्माबद्दल ही सांगितले आहे. द्वितीय अध्यायात ब्रम्ह तत्वाबद्दल सांगितले आहे. तृतीय अध्यायात महाराजांनी गीतेचे महत्व स्पष्ट केले आहे. चतुर्थ अध्यायात महाराजांचे कर्माबद्दलचे विवेचन डॉ. पेन्ना ह्यांनी स्वशब्दात मांडिले आहे. पंचम अध्यायात योगाचे महात्म्य विषद केले आहे. सहाव्या अध्यायात ज्ञान म्हणजे काय हे सांगितले आहे व सातव्या अध्यायात भक्तिमार्ग सांगितला आहे.

शंकराचार्यांनी सांगितलेला अद्वैताचा मार्ग समजण्यासाठी एक आत्मतत्त्व समजण्यासाठी गुलाबराव महाराजांनी भक्तीमार्गाचा अवलंब करण्यास सांगितला आहे. ते म्हणतात –

शुद्धं शाङ्करमद्वैतं निबोधायैक्यमात्मनो ।

भक्तिस्तत्रापि न त्याज्येत्याहुः सतां महाराजाः ॥ (२)

समजण्यास अतिशय कठिण असलेला अद्वैत सिध्दान्त महाराजांनी सांगितला आणि अतिशय सोप्या भाषेत तो डॉ. पेन्ना ह्यांनी मांडला. ते म्हणतात जर शाङ्कर अद्वैत समझायचे असेल तर भक्तीमार्गाला सज्जानांनी सोडू नये. भक्तीचा मार्ग अवलंबविणाऱ्याला काहीही अशक्य नाही. भक्तीने ईश्वराचा प्रसाद प्राप्त होतो. ईश्वराच्या प्रसादाने सम्पूर्ण आयुष्य सुखमय होऊन जाते. जे ईश्वराच्या प्रसादाने प्राप्त होते ते अन्य कशाच्याही अवलंबनाने नाही हे सांगण्यासाठी महाराज म्हणतात –

तदीश्वरप्रसादेन जेतुं शक्यं न चान्यथा ।

स चापि भक्तियोगेन संसाध्योऽस्ति मनीषिभिः ॥ (३)

धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार चार पुरुषार्थ मोक्षप्राप्तीचे मुक्तीचे साधन मानण्यात आलेले आहे. गुलाबराव महाराज भक्तीला पाचवा पुरुषार्थ मानतात. ते म्हणतात –

पञ्चमः पुरुषार्थोऽयं भक्तिरुपः प्रकथ्यते ॥ (४)

पुढे महाराज भक्ती किती प्रकारची ते सांगतांना म्हणतात –

पराऽपरेति सा भक्तिर्द्विविधा शास्त्रनिश्चिता ।

मुख्या गौणीति तस्याश्च भेदद्वयं प्रकथ्यते ॥ (५)

परा आणि अपरा ह्या दोन प्रकारच्या भक्ती शास्त्राने निश्चित केल्या आहेत. त्यात मुख्या आणि गौणि असेही भेद महाराजांनी सांगितले आहे. मुख्या भक्ती सांगतांना महाराज म्हणतात –

आत्मसाक्षात्कृतेः प्रेम्णोलयः क्वापि न सम्भवेत्।

इदमेव परं प्रेम मुख्या भक्तिरिति स्मृता ॥ (६)

जिथे आत्मसाक्षात्कारासाठी प्रेमाचा लय होत नाही ती मुख्या भक्ती आणि जिथे उपाधिसहित शुद्ध प्रेमसागर असतो ती गौणि भक्ती. भक्तीचे प्रकार अतिशय सुंदर पध्दतीने महाराजांनी येथे सांगितले आहे. जिथे श्रद्धा असते तिथेच भक्ती उत्पन्न होते आणि ह्या भक्तीने आपल्या वाणीची शुद्धता होते असे गुलाबराव महाराज सांगतात. तेव्हा हे शब्द देखील मोक्षाचेच साधन ठरू शकतात. ह्यासाठी महाराज म्हणतात –

शब्देष्वेव महत् तत्त्वं निक्षिप्तं मोक्षसाधनम्।

इत्थं येन सदा शब्दाः प्रयुज्यन्ते स बुद्धिमान् ॥ (७)

मोक्षाला प्राप्त करण्यासाठी शब्द फार महत्त्वाचा असतो. म्हणून महाराज म्हणतात की शब्द हा मोक्षसाधन आहे. ज्याला मोक्षा प्राप्ती हवी आहे त्या बुद्धिमान माणसाने शब्दांना अतिशय सावधगिरीने वापरायला हवेत.

गुलाबराव महाराजांनी ज्ञानाचे देखील महत्त्व सांगितले आहे. ते म्हणतात –

येन स्वरूपजिज्ञासा पश्चाच्च ज्ञानसाधनम्।

स्वरूपं ज्ञायते पूर्णं तज्ज्ञानं लोकतारकम् ॥ (९)

ज्या ज्ञानाने स्वतःच्या स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त होते. स्वरूपाची जिज्ञासा शमविल्या जाते ते आत्मज्ञान लोकतारक असते. आत्मज्ञान म्हणजे काय ? हे सांगतांना महाराज म्हणतात –

चैतन्याम्बुधिवीचीनां लीलेयं सुष्टिरदभुता।

तन्नाहंवीचिरात्मीया ज्ञानमित्येतदुच्यते ॥ (१)

ह्यानंतर महाराज भक्ती आणि ज्ञान ह्यांचा संबंध जोडतांना म्हणतात की जे ज्ञान भक्तीमाधुर्य वाढविते ते ज्ञान अंतिम असते त्यासाठी महाराज म्हणतात की –

यज्ज्ञानं भक्तिमाधुर्यं तनुते तज्ज्ञानमन्तिपम्।

तन्दिन्नं केवलाज्ञानं जनानां मोहकारकम् ॥ (१०)

जेव्हा अन्तर्मनाची शान्ती उध्वस्त होते, मन पूर्णपणे सैरभैर होते, तेव्हा माणसाने संतांच्या बोलण्यावर भक्ती ठेवून ज्ञान संपादन करावे असे महाराज म्हणतात.

महाराज भक्ती, ज्ञान ह्या बरोबरच मनालाही महत्त्व देतांना, शरीर स्वास्थाबद्दल सांगतांना, प्राणायाम, योग, आसने ह्यांनाही महत्त्व देतात ते म्हणतात की प्राणायामाने चित्त स्थिर होत, त्याचं चञ्चलत्व नष्ट होतं, त्यामध्ये एकाग्रता निर्माण होते आणि मन विषयासक्तीने नष्ट होत नाही. त्याचप्रमाणे योगासनाद्वारे मनुष्याचा देह नष्ट होत नाही. त्याचप्रमाणे योगासनाद्वारे मनुष्याचा देह स्थैर्य प्राप्त करता. ज्यामुळे कितीही संकटे आली तरी योगी माणसाला दुःख प्राप्त होत नाही.

प्राणायामेन चित्तस्य चाञ्चल्यं नाशितं भवेत्।

तस्मादेकाग्रता नूनं जायते मनसोऽचिरात् ।।

प्राणायामेन चित्तस्य चाञ्चल्यं नाशयते ध्रुवम् ।

तथापि विषयासक्तिर्मनसो नैव नश्यति ।।

आसनानां जये देहे स्थैर्यमुत्पद्यते परम् ।

ततो द्वन्द्वप्रहारेण योगी दुःखं न विन्दति ।। (११)

जेव्हा ध्यानाने ब्रह्मसारूप्य दिसत तेव्हा त्याला चित्ताचा योग म्हणतात आणि जेव्हा ज्ञानाने ब्रह्म आणि आत्मा ह्यातील सारूप दिसत तेव्हा त्याला वेदान्त म्हणतात असे महाराज म्हणतात. ध्यान आणि वेदान्त अगदी सोपा करून महाराजांनी येथे आपल्याला सांगितला आहे. महाराजांचे हे ज्ञान डॉ. पेन्ना ह्यांनी फारच सोप्या शब्दात येथे मांडले आहे. योगाभ्यासाचे महत्त्व पटवून देतांना डॉ. पेन्ना ह्यांनी लिहिले आहे की योगाचे मुळ आहे श्रद्धा. जो श्रद्धेने योगाभ्यास करण्यास प्रवृत्त होतो. त्याचे कल्याण निश्चितच होते. श्रद्धेने माणसाची शक्ती वाढते, शक्तीने स्मृति आणि स्मृती सम्पन्न योगी समाधी प्राप्त करतो.

महाराजांनी कर्म किती प्रकारचे असते हे ही सांगितले आहे. महाराज म्हणतात कर्म ३ प्रकारचे असते. कर्म, विकर्म, अकर्म. फलप्राप्तिसाठी जे कर्म केल्या जाते ते बन्धाचे कारण होते मात्र आत्मज्ञानासाठी जे कर्म केले जाते ते बन्धाचे कारण होत नाही. इथे महाराजांनी श्रीकृष्णाने सांगितलेल्या 'कर्मण्ये वाधिकारस्ते' ह्या श्लोकाची अगदी सहज, सोपी, सुबोध अशी फोड केली आहे. भगवद्गीतेतील दुसऱ्या अध्यायात सांगितलेले तत्त्वज्ञान महाराजांनी अगदी सोप्या शब्दात येथे मांडले आहे.

आजकालच्या युगात भक्ती मार्ग सगळ्यात श्रेष्ठ मार्ग आहे. महाराजांनी सांगितल्याप्रमाणे भक्तीने वाणीची शुध्दता होते आणि हाच मोक्षप्राप्तीचा मार्ग आहे. हे सध्याच्या समाजाला सांगणे फार महत्वाचे झाले आहे. कारण दिवसेंदिवस वाणीची मृदुता, सरलता नष्ट होत चालली आहे. तेव्हा महाराजांनी सांगितलेल्या भक्ती मार्गावर मार्गक्रमण करणे अत्यावश्यक झाले आहे. पुढे महाराजांनी चित्त एकाग्रतेबद्दल सांगितले आहे. हजारो वर्षांपूर्वी पतञ्जली महामुनिद्वारे सांगितलेल्या योगाचे महत्त्व महाराजांनी अतिशय सोप्या शब्दात सांगितले आहे. आजकालच्या द्रुत आयुष्यात योग, प्राणायाम हे तर अमृतासारखेच काम करू लागले आहेत.

डॉ. पेन्ना ह्यांनी आपल्या महाकाव्याच्या अन्तिम भागाला 'गुलाबगीता' हे नाव दिले आणि त्यात महाराजांचे तत्त्वज्ञान खूपच सोप्या शब्दात मांडले आहे. ह्या गुलाबगीतेत भगवद्गीतेतील एकही मुद्दा राहिलेला नाही. सरल, सुबोध भाषेत डॉ. पेन्ना ह्यांनी हे तत्त्वज्ञान मांडले आहे. गुलाबराव महाराजांचे हे तत्त्वज्ञान आजच्या पिढीला अतिशय उपयोगी ठरेल असा विश्वास वाटतो.

उपसंहार

1. कर्माबद्दल अतिशय सोप्या भाषेत गुलाबगीतेत व्याख्या दिली असल्याने ती समजण्यास अधिक सोपी वाटते. कर्माचे महत्त्व इथे महाराजांच्या तत्त्वज्ञानाखाली डॉ. पेन्ना ह्यांनी सांगितले आहे. कर्माला भक्तीशी जोडून भगवंत प्राप्तीचा मार्ग, ईश्वर प्रसादाचा मार्ग, कर्म मार्ग, तसाच भक्तीमार्ग असे प्रतिपादिले आहे.
2. ह्या गुलाबगीतेमध्ये स्वास्थ्य, आरोग्य, मनाची एकाग्रता ह्या सगळ्या गोष्टींना महत्त्व देऊन शरीर स्वास्थ्य ही तेवढेच महत्वाचे असते असे सांगितले आहे. कारण स्वस्थ शरीर असणारा व्यक्ति श्रद्धेने भक्ती करू

शकतो आणि भक्तीने मनाची एकाग्रता प्राप्त होते. पुढे महाराजांनी प्राणायामालाही अधिक महत्व दिलेले आहे. ते आजच्या आयुष्यात अतिशय महत्वाचे ठरते.

3. भारतीय संस्कृतीमध्ये मोक्षप्राप्ती हे अंतिम उद्दिष्ट मानल्या जाते. भक्तीमार्गाद्वारे मोक्षप्राप्ती साध्य होते असे गुलाबराव महाराजांनी अतिशय सोप्या शब्दात सांगितले आहे. मोक्षप्राप्तीचे हे तत्त्वज्ञान डॉ. पेन्ना ह्यांनी सरल, सुबोध करून ह्या गुलाबगीतेत मांडले आहे. हा भक्तीमार्ग अतिशय सोपा असल्याकारणाने जनसामान्यांने अवलंबण्यासारखा आहे.
4. आज जिथे प्रत्येक जण धर्म, कर्म, योग ह्याबाबत विचार करतो आहे तेव्हा त्या सगळ्यांना ही गुलाबगीता दीपशीखेसारखी मार्गदर्शक ठरणारी आहे. ही गुलाबगीता त्या भगवद्गीतेसारखी स्वतंत्र गीता ह्या रूपाने नावालौकिकात येईल ह्यात दुमत नाही.

संदर्भसूची

1. प्रज्ञाचाक्षुषम् – डॉ. मधुसूदन पेन्ना.
2. श्लोक क्र. १२, अध्याय –१, गुलाबगीता
3. श्लोक –१५, अध्याय –४, गुलाबगीता
4. श्लोक –६, अध्याय– ७, गुलाबगीता
5. श्लोक १४, अध्याय –७, गुलाबगीता
6. श्लोक–१५, अध्याय–७, गुलाबगीता
7. श्लोक–२७, अध्याय–६, गुलाबगीता
8. श्लोक–३, अध्याय–६, गुलाबगीता
9. श्लोक–१०, अध्याय–६, गुलाबगीता
10. श्लोक–२९, अध्याय– ६, गुलाबगीता
11. श्लोक–२४, २९, २३, अध्याय–५, गुलाबगीता

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. प्रज्ञाचाक्षुषम् (गुलाबरावमहाराजचरितम्) – डॉ. पेन्ना मधुसूदन – न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन – २०१४

२. पातंजल योग आणि प्रासंगिकता

प्रा. अ. रा. पवार

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय म्हणजे पुरुषार्थ आणि पुरुषार्थ धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे चार असल्याचे फार प्राचीन काळापासून मानण्यात येते. धर्म म्हणजे शुद्ध आचरण, सामान्य धर्म सांगताना धर्मशास्त्रकारांनी अहिंसा, सत्य, दया, क्षमा, इत्यादी आत्मिक आणि नैतिक गुणांना अधिक महत्त्व दिले आहे. अर्थ म्हणजे द्रव्य मिळविणे, काम म्हणजे शारीरिक, मानसिक इत्यादी सुखांची प्राप्ती आणि मोक्ष म्हणजे जन्ममरणाच्या बंधनातून जीवाची मुक्ती करून जीव आणि ईश्वर ह्यांचे ऐक्य साधने. ह्यातील मोक्ष हा सर्वात श्रेष्ठ पुरुषार्थ म्हणजे मानवी आयुष्याचे ध्येय मानले जाते. याचे मूळ कारण आपल्या धर्मातील पुरुषार्थाची कल्पना आहे. तथापि ते प्राप्त करून घेण्याकरिता सत्य, अहिंसा इत्यादी नैतिक गुण आचरणात आणण्याचा प्रत्येकाने शक्य तितका प्रयत्न करावयाचा असतो.ⁱ योगमार्गाचे अवलंबन केले आहे असे अनेक थोर पुरुष भारतात आजपर्यंतच्या हजारो वर्षांच्या काळात होऊन गेले आहेत. जन्म औषधी, मंत्र, तप आणि समाधी या पाच मार्गांनी सिद्धी प्राप्त होतात. योगाच्या साहाय्याने त्यांना हवी असणारी आत्म्याची अविद्या आणि जन्म-मरणाच्या बंधनातून मुक्ति प्राप्त झाली होती.ⁱⁱ

प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरेतील योग ही एक विद्या आहे. योगाच्या अनेक शाखा प्रचलित आहेत. योगाचा मुख्य विषय आध्यात्मिक असून मोक्ष प्राप्ती करणे आहे. प्राचीन काळी मोक्ष प्राप्ती करिता योगाभ्यास केला जात असे, परंतु सद्यःस्थितीत योगाभ्याने वैयक्तिक प्रगती सोबतच सामाजिक उत्थान ही साधला जाऊ शकते. पातंजली योगातील यम-नियमांचे महत्त्व वैयक्तिक आणि सामाजिक अश्या दोन्ही दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यम-नियमांचे पालन केल्याने समाजातील अनेक समस्यांचे निर्मूलन केले जाऊ शकते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सामाजिक बांधिलकी जोपासून एकमेकांसोबत सहकार्याच्या भावनेने आणि यमाच्या पाच ही अंगाचे पालन करून जीवन-यापन केले असता, आपल्या सर्व प्रकारच्या समस्यांचे निराकरण करता येणे शक्य आहे.

पातंजल योगदर्शनात अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह ही पाच यम सांगितली आहे.ⁱⁱⁱ अहिंसा यमाचे मुख्य अंग आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने अहिंसेचे पालन केले तर समाजात सर्वत्र सुख-शांती नांदेल. स्वतःच्या स्वार्थाकरिता दुसऱ्यांना कष्ट देणारे राहणार नाही. आजच्या सभ्य समाजात दिवसागणिक वाढणारी हिंसा कमी होऊन सौख्याची भावना निश्चितच वृद्धिंगत होऊ लागेल. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती आपापसातील वैरभावाचा त्याग करून समाजाला एक

आदर्श स्थान प्राप्त करून देऊ शकतो.^{iv} समाजात अनेक प्रकारची व्यक्ति राहतात. सर्वांना सुखपूर्वक जगण्याचा अधिकार आहे. त्यांच्या या अधिकाराला कुणीही हिरावून घेऊ शकत नाही.^v साधारणतः अहिंसा सर्वांसाठीच अनुकरणीय आहे. परंतु सार्वभौम महाव्रताच्या रूपातील अहिंसा चे अनुसरण योगी करिता आहे. अहिंसा जेव्हा जाति, देश, काळ इत्यादीं समवेत संयुक्त होऊन केली जाते तेव्हा ती अहिंसा महाव्रत च्या रूपातील असते.^{vi}

समाजात सत्याचे पालन केल्याने शांतता प्रस्थापित करता येईल. आपणास ठाऊक आहे की, सध्याच्या परिस्थितीत असत्याचा बोलबाला सर्वाधिक आहे. व्यक्ति खोट बोलल्याशिवाय कोणतेही कार्य करू शकत नाही. जणू निरंतर खोट बोलण्याचे व्यसन व्यक्तींना जखडून टाकलेला आहेत. त्यामुळे समाजाचे दिवसेंदिवस अधःपतन होतांना पाहतो आहे. सत्याचे पालन होत नसल्यामुळे समाजात अविश्वासाची भावना वाढत असून, परिणामी समाजातील व्यक्तीचे धन आणि वेळ व्यर्थ खर्ची जात आहे. न्यायालयात असे अनेक प्रकरण आहेत की, असत्याच्या प्रभावाने यश सम्पादन केलेले, न्यायच्या जागी अन्याय झालेले. अश्या प्रकाराने समाजात एक प्रकारचे भ्रम निर्मित होत आहे. जर समाजाला एक आदर्श स्थान प्राप्त करून द्यावयाचे असतील तर समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सत्याचे पालन करणे गरजेचे आहे. म्हणून ही बाब समाजविकासाच्या दृष्टीने अत्यावश्यक आहे.^{vii} सत्य यमाच्या अनुसारणाने वाणीची सिद्धी वाढत असते. व्यक्तीच्या मनातील छळ, कपट इत्यादी भाव पूर्णपणे नाहीसे होऊन वाणी सत्यता प्रकट करीत असते.^{viii}

अस्तेयाचे अनुसरण केल्याने समाजात नैतिकता, आर्थिक स्तैर्य प्राप्त करून आदर्श समाजजीवन निर्माण केला जाऊ शकतो. स्तेय निरोधनार्थ शासनास अधिक प्रमाणात खर्च करावा लागतो. यासाठी वेगवेगळे उपाय योजावे लागतात. ठिकठिकाणी काटेकोर बंदोबस्त करूनही परिस्थिती आवाक्यात येत नाही. जागोजागी दलाली, लाच, स्तेय इ. भ्रष्ट आचरणानी थैमान घातलेला आपण पाहतो आहे. घुसखोरीच्या लतीने ग्रस्त झालेले अधिकारी वर्ग कोणतेही कार्य वेळेवर करतांना दिसत नाही. वा कुठलाच कार्य वेळेवर होत नाही. स्तेयच्या बळावर समाजाचे शोषण आपण पाहतो आहे. यामुळे समाजात विषमता निर्माण झालेली आहे. समाजात स्थैर्य प्रस्थापित करण्याकरिता समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने अस्तेयाचे पालन करणे गरजेचे आहे. यामुळे समाजात समानता. नैतिकता बंधुता इत्यादीची भक्कम अशी पायाभरणी करता येणे शक्य होईल.^{ix} तसेच ज्या व्यक्तीने लोभ, क्रोध, लालच इत्यादीचे विवेकीकत्वाने पूर्णपणे त्याग केलेला आहे. त्यांना अन्य कुणाचीही संपत्तीची लालसा राहत नाही. त्यांना सर्वस्व प्राप्त झाल्याचा भाव निर्माण होऊन अविचल स्थैर्य प्राप्त होत असतो.^x

आज संपूर्ण विश्वाच्या समोर लोकसंख्येची वाढ ही एक विराट समस्या उद्भवलेली आहे. ब्रह्मचर्य पालनाचे प्रभावी चलन समाजात असते तर ही दुर्दशा निर्माण झाली नसती. ब्रह्मचर्य म्हणजे इंद्रियांचे संयम होय.^{xi} या दुर्दशेला धर्माधता ही प्रभावी कारण टाळता येवू शकत नाही. म्हणून ब्रह्मचर्य चे प्रकटन सर्वस्थारातून करणे काळाची गरज आहे. लोकसंख्येच्या नियंत्रणाकरिता जो आर्थिक व्यय केला जातो, तो अन्य ठिकाणी खर्ची करून राष्ट्र उत्थानाला पाठबळ मिळाला असता.

बलात्कार, चारित्र्याचे पतन इ. समस्यांवर ब्रह्मचर्य पालनाने नियंत्रण केले जाऊ शकते. विद्यार्थी हा देशाचा भावी नागरिक असून, त्यांच्या ठिकाणी असलेली बेशिस्त आचरण इ. ब्रह्मचर्य विषयी असलेली उदासीनता आहे. ब्रह्मचर्याच्या अनुकरणाने समाजाला ताकत, प्रकृति स्वास्थ्य आणि सुदृढतेचे भक्कम पाठबळ प्राप्त करून आपली प्रगती साध्य करता येईल.^{xii}

समाजातील सामान्यातील सामान्य व्यक्ति धन, संपत्ती संग्रहित करण्यात गुंतलेला आहे, आणि ही प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढत चाललेली आहे. आवश्यकते पेक्षा संपत्तीचा संग्रह हा क्लेश निर्माण करणारा आहे. या विषयी ते पूर्णपणे अनभिज्ञ असतात. म्हणून धनसंचय विषयी व्यक्तीची प्रवृत्ती अधिकच वृद्धिंगत होत चाललेली आहे. अधिकाधिक लोक आपल्या संपत्तीचा उपयोग सामाजिक स्तरावर न करता त्याचा संग्रह करून ठेवतात. त्यामुळे देशाची व समाजाची फार मोठी हानी होत असते. जर धनिक लोकांनी आपल्या संपत्तीचा उपयोग योजगारअभिमुख कार्यात केला तर समाजातील अनेक लोकांना रोजगार देऊन गरीबीवर मात करता येतील. यात देशाचे व समाजाचे हित आहे. समाजातील अराजकता, असंतोष, विषमता इ.चे मूळ कारण म्हणजे अपरीग्रहाचे पालन न करणे होय. इच्छा, राग, द्वेष, लोभ, मोहमाया इ. मनोभावाचा विकार व्यक्तींना संपत्तीचा संग्रह करण्यास बाध्य करित असतात. या उलट परिस्थितीला अपरिग्रह म्हणतात.^{xiii} अपरीग्रहाचे पालन केल्याने व्यक्तीच्या ठिकाणी विवेक वृत्ती जागृत होऊन लोभ, मोहमायाचा त्याग करून समाजविकासाच्या दृष्टीने सार्वभौम विचार करण्यास प्रवृत्त होतो.^{xiv} समानता, नैतिकता, बंधुता इत्यादींच्या सुदृढीकरिता समाजात सर्वस्तरावरून अपरीग्रहाचे पालन करणे आवश्यक आहे.

पातंजल योगदर्शनातील उपरोक्त पाचही यमाचा काटेकोरपणे पालन केला, तर व्यक्तीच्या जीवनाला वेगळी कलाटणी मिळेल. आपापसातील वैरभाव सम्पुष्टत येतील, सर्वत्र सुख-शांती नांदेल. समाजातील असंतोष, विषमता, अराजकता कमी होण्यास मदत मिळेल. प्रबल मनोबलाच्या साहाय्याने बलात्काराच्या घटना, हिंसाचार, चारित्र्याचे पतन इत्यादी प्रकारच्या दुष्प्रवृत्तीवर मात करून मानवी जीवनात नवचैतन्य रुजवण्याचे कार्य करता येईल. समाजात सार्वभौमत्वाची भावना निर्माण होऊन, देशहिताची भावना वाढेल, अश्याप्रकारे क्रमशः व्यक्ति, समाज आणि राष्ट्र इत्यादींच्या उत्थानासाठी पातंजल योग नवसंजीविनीचे कार्य करू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. अहिंसासत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्राविनमनुः॥ मनु.१०.६३
2. जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः। यो.सू.४.१
3. अहिंसास्त्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। यो.सू.२.३०
4. अहिंसाप्रतीष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः। यो.सू. २.३५
5. तत्राऽहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानाम नभिद्रोहः। व्या. भा. २.३०
6. जातिदेशकाल समयानवच्छिन्न सार्वभौम महाव्रतम्। यो.सू. २.३१

7. सत्यप्रतीक्षायां क्रियाफलाश्रयत्वम् । यो.सू. २.३६
8. सत्यं यथार्थं वाङ्मनसे । व्या. भा. २.३०
9. अस्तेयप्रतीक्षायां सर्वरत्नोपस्थानम् । यो.सू. २.३७
10. स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम् तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति । व्या. भा. २.३०
11. ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्यसंयमः । व्या. भा. २.३०
12. ब्रह्मचर्यप्रतीक्षायां विर्यलाभः । यो.सू. २.३८
13. विषयाणामर्जनं क्षणक्षयसंगहिसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः । व्या. भा. २.३०
14. अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः । यो.सू. २.३९

३. भारतीय समाजव्यवस्थेवरील धर्माचा प्रभाव आणि धर्माचे मूळ तात्विक अधिष्ठान

चंद्रकांत प्रल्हाद सोनवणे

संशोधक विद्यार्थी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ.

प्रस्थापित भारतीय समाजव्यवस्थेवरील धर्माचा प्रभाव आणि 'धर्म' या संकल्पनेचे मूळ तात्विक अधिष्ठान यात दिवसेंदिवस वाढत असलेले रुंदीकरण आणि यातून भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये होत असलेले धार्मिक असहिष्णुतेचे वृद्धीकरण आणि यामुळे समाजव्यवस्थेमध्ये निर्माण होत असलेले सामाजिक असंतुलन यांच्या अनुषंगाने धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचे मुख्य प्रेरक म्हणून कोणते कार्य आहे? याचा विचारविमर्श प्रस्तुत संशोधन विषयात करण्यात येत आहे.

भारत हा एकमेव असा देश आहे जेथे धार्मिक विविधता आणि धार्मिक सहिष्णुतेला कायदा आणि समाज या दोघांद्वारा मान्यता प्रदान करण्यात आली आहे. भारताच्या संपूर्ण इतिहासात धर्माचे भारतीय संस्कृतीमध्ये एक महत्त्वाचे स्थान राहिले आहे. प्राचिन काळापासून भारतीय समाजव्यवस्थेवर धर्माचा प्रभाव असल्याचे आपणास दिसून येते. या प्रभावातूनच भारतामध्ये अनेक धर्मपरंपरांचा उगम झालेला दिसून येतो. विश्वातील प्रमुख चार धर्मपरंपरा ह्या भारतातच उगम पावल्या ह्या धर्मपरंपरा 1. हिंदू धर्मपरंपरा 2. बौद्ध धर्म 3. जैन धर्म 4. सिख धर्म.

प्राचीन काळाचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, मौर्य साम्राज्याच्या काळापर्यंत भारतामध्ये दोन प्रकारच्या दार्शनिक विचारपरंपरा प्रचलित असल्याचे दिसून येते. या विचारपरंपरेतूनच नंतरच्या काळात 'धर्म' या संकल्पनेचा उगम झाला. श्रमण विचारपरंपरेतून जैन धर्म आणि बौद्ध धर्म निर्माण झाले तर वैदिक विचारपरंपरेतून हिंदू धर्माचा विस्तार झाला. या दोन्ही विचारप्रणाली नेहमीच परस्पर प्रभावशाली राहिल्या आहेत. भारतीय समाजव्यवस्थेवरही या विचारपरंपरेचा प्रभाव अत्यंत सखोल असल्याचे दिसून येते. या दोन धर्मपरंपरांच्या विचारपरंपरेव्यतिरिक्तही पारसी आणि यहूदी विश्वातील पारसी धर्मपरंपरांचे संवर्धन, जतन सध्या भारतातच झाले असल्याचे दिसून येते. आजही पारसी धर्माची सर्वाधिक जनसंख्या ही भारतातच असल्याचे दिसून येते. या सर्व बाबींचे मूल्यांकन केले असता असे प्रतीत होते की, भारत हा देश धार्मिक सहिष्णुतेच्या बाबतीत तसेच धार्मिक उदारतेच्या बाबतीत नेहमीच उदारमतवादी दृष्टीकोन बाळगून असल्याचे दिसून येते. 1950 च्या दशकात जगातील अनेक देश स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपल्या राज्यव्यवस्थेला बळकटी प्रदान करून देण्यासाठी स्वतःच्या राष्ट्राला धार्मिक राष्ट्र म्हणून घोषित करत असतांना भारताने मात्र भारत हे राष्ट्र एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र असेल असे घोषित केले. (धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र – धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र म्हणजे असे राष्ट्र ज्यामध्ये कोणत्याही धर्माचे त्याच्या आस्थेनुसार पालन करण्याचे आणि कोणत्याही धर्माचा प्रसार, प्रचार करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असेल) भारतीय संविधानकर्त्यांनीही धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (भारतीय संविधान भाग-4, कलम 25 ते 28) हा भारतीय संविधानाच्या मुलभूत अधिकारामध्ये समाविष्ट करून धार्मिक स्वतंत्रतेला घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून दिला आहे. (संदर्भ ग्रंथ-हमारा संविधान, सुभाष कश्यप, पृ.क्र. 115½ भारतातील बंदिस्त समाजव्यवस्थेत विविध समाजाचे लोक विविध धर्माचे पालन करत असल्याचे दिसून येतात

भारतातील प्रत्येक नागरिक जो स्वतःला साधरणतः भारतीय समजतो असा प्रत्येक नागरिक एक दुसऱ्याच्या धर्माप्रती नेहमीच सहिष्णूतेचा दृष्टिकोन दर्शवितो.

प्राचीन काळापासून आपण विश्वाचा तुलनेत भारताचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, विश्वातील अनेक राष्ट्रात घडलेला नरसंहार हा धार्मिक युद्धातून किंवा धार्मिक दंगलीतून घडल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळातील यूनानी, फारसी यांच्यातील संघर्ष असेल किंवा 11 व्या शतकानंतर ख्रिश्चन-इस्लाम यांच्यात झालेली युद्धे असतील या युद्धांतून प्रचंड प्रमाणात नरसंहार घडवण्यात आला. या सर्व युद्धांचा मुख्य केंद्रबिंदू हा 'धर्म' होता. पण जागतिक परिस्थितीच्या तुलनेत भारताचा विचार केल्यास असे दिसून येतो की, भारतामध्ये युद्धे किंवा दंगली होण्याचे मुख्य केंद्रबिंदू हे 'धर्म' कधीच नव्हते भारतात घडलेली अनेक युद्धे किंवा आधुनिक काळात धर्माच्या आधारावर होत असलेल्या दंगली यांचा मुख्य आधार हा जरी धार्मिक असला तरी अशी युद्धे किंवा दंगली घडण्याचे मुख्य केंद्रबिंदू हे 'राजकीय परिस्थिती' राहिली आहे. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजव्यवस्थेवर धर्माचा प्रभाव दिसून येतो या धार्मिक प्रभावातूनच भारतातील जनतेनी विविध धर्मांचा पूरस्कार केला. तसेच विचारसरणीवर आधारित विविध धर्मांचा उगमसुद्धा भारतातच झाला. पण तरी सुद्धा भारतातील जनतेने परस्परातील आपल्या अंतर्गत असणाऱ्या वैचारिक मतभेदांना धर्माच्या आधारावर युद्ध करण्यास कधीच उत्तेजन दिले नाही आणि राजकीय युद्धाच्या आखाड्यात युद्धाचा मुख्य केंद्रबिंदू म्हणून धर्माला प्रेषित केले नाही. भारताचे हेच वेगळेपण 21 व्या शतकातही जागतीक पटलावर भारताची सहिष्णूतेची प्रतिमा अधोरेखित करण्यास सहाय्यक ठरत आहे. प्राचीन काळात विश्वात युद्धे, नरसंहार, कत्तली ही नित्याचीच बाब झालेली असताना संपूर्ण विश्वाला शांती, अहिंसा यांचा संदेश देणारे गौतम बुद्ध, वर्धमान महाविर तसेच आधुनिक काळातही विश्व युद्धाच्या गर्तेत सापडले असतांना संपूर्ण जगाला सत्य आणि अहिंसेचा मार्ग दाखवणारे महात्मा गांधी असे महापुरुष भारताच्या मातृभूमीतच घडले यावरून स्पष्ट होते की प्राचीन काळापासूनच भारतीय नागरिक हा शांततेचा आणि सहिष्णूतेचा मुख्य आधारस्तंभ राहिला आहे.

आज 21 व्या शतकात भारतीय समाजाच्या संदर्भात विचार करावयाचा झाल्यास असे दिसून येते की, भारतातील नागरिक हा विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे व आधुनिक विचारसरणीमुळे बंदिस्त समाजव्यवस्थेच्या रचनेतून बाहेर तर पडत आहे पण पुरातन काळापासून भारतीय जनमानसांवर असणारा धर्माचा प्रभाव मात्र कायम आहे. भारतीय जनमानसांच्या मनावर असलेल्या ह्या धर्माच्या प्रभावाचाच फायदा आज काही कडूर धार्मिक संघटना घेतांना दिसून येत आहेत. प्राचीन काळात भारतीय नागरिकांना धर्म म्हणजे काय? धर्माचे मुख्य कार्य कोणते? इत्यादी बाबी अवगत होत्या म्हणूनच त्याकाळी विचार सरणीवर आधारित अंतर्गत मतभेदांमुळे अनेक धर्मांचा उगम तर भारतात झाला पण भारतीय नागरिकांच्या मनातील धार्मिक सहिष्णूतेवर त्याचा काहीही परिणाम झाला नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे त्या काळातील तत्त्वज्ञानी 'धर्म' या संकल्पनेचा मुळ अर्थ धर्मस्थापनेमागचा सामाजिक कल्याणाचा मुळ हेतू समाजव्यवस्थेमधील धर्माचे असलेले मुख्य कार्यक्षेत्र इत्यादी बाबींचा विचार व प्रचार धर्माच्या तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय जनमानसांपर्यंत पोहचवला. धर्मस्थापनेमागचे मुळ तात्त्विक अधिष्ठान भारतीय जनमानसांपर्यंत पोहचल्यामुळे भारतीय नागरिक धर्माचे वास्तव स्वरूप समजून घेण्यात यशस्वी ठरल्यामुळेच 'धर्म' या संकल्पनेतून निर्माण झालेली सकारात्मक उर्जा भारतीय नागरिकांच्या मनात शांततापूर्ण आणि सहिष्णूतापूर्ण विचारसरणी रुजवण्यास सहाय्यक ठरली.

आज प्राचीन काळ आणि आजचा आधुनिक काळ यामध्ये हजारो वर्षांचा कालखंड लोटला गेला आहे. 'धर्म' या संकल्पनेचा मूळ अर्थ धर्मस्थापनेमागचा मूळ हेतू धर्माचे कार्यक्षेत्र इत्यादी बाबींचा विचारविमर्श तत्त्वज्ञानाच्या भाषेत सांगायचे झाले तर या सर्व बाबींची मिमांसा होऊन हजारो वर्षे लोटली गेली आहेत. वर्तमान युग हे जरी विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे युग असले तरी भारतीय नागरिकांच्या मनावर मात्र धर्माचा प्रभाव कायम असल्याचे दिसून येते. तसेच मुख्य म्हणजे 'धर्म' ही संकल्पना मनुष्याच्या भावनांशी संबंधित असल्यामुळे कोणतीही धार्मिक बाब ही संवेदनशिल असते. यामुळे या 'धर्म' संकल्पनेचा उपयोग मनुष्यामध्ये सकारात्मक उर्जेची निर्मिती करण्यासाठी आणि मनुष्याची जिवनशैली शांत व सहिष्णू बनवण्यासाठी झाला पाहिजे. हे कार्य धर्माच्या तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून केले जाऊ शकते धर्माच्या तत्त्वज्ञानात मूळ 'धर्म' या संकल्पनेचा अर्थ, धार्मिक प्रथा निर्माण होण्याचे मुख्य कारणे? बाह्य धार्मिक जिवन व मनुष्यांच्या आंतरिक श्रद्धा यांचे स्वरूप व परस्परसंबंध समजावून घेणे हे धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचे मुख्य कार्य आहे. डॉ. राधाकृष्णन हे धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची व्याख्या स्पष्ट करतांना म्हणतात, "धर्माने केलेली आत्मचिकित्सा म्हणजे धर्माचे तत्त्वज्ञान होय" तसेच पाश्चात्य विचारवंत डब्ल्यु.पी. आल्स्टन यांच्या मते, "धार्मिक समजूतीची बौद्धिक समिक्षा म्हणजे धर्माचे तत्त्वज्ञान होय" (संदर्भ ग्रंथ - धर्माचे तत्त्वज्ञान, ज.वा. जोशी, पृ.क्र. 22½ यावरून असे स्पष्ट होते की, धार्मिक तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून जनमाणसात धर्माचे मूळ तात्त्विक अधिष्ठान कशा स्वरूपाचे आहे. धर्म ही संकल्पना निर्माण होण्याचे मुख्य प्रयोजन काय होते? अशा सामान्यांच्या भावनिक श्रद्धांशी निगडित प्रश्नांची उकल करून धर्माचे मूळ स्वरूप जनसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे मुख्य कार्य धर्माचे तत्त्वज्ञान करित असते. 'धर्म' ही संकल्पना जशी व्यक्तिगत विकासाचा, ऐहिक व पारलौकिक कल्याणाची असते तशीच धर्म या संकल्पनेचा सामाजिक व्यवस्थापनात धर्माचे स्थान कोणते? धर्म व सामाजिक व राजकीय व्यवस्थापनात धर्माचे स्थान कोणते? धर्म व सामाजिक संघटन यांचे संबंध कोणते? सामाजिक स्वातंत्र्य व सामाजिक व्यवस्था यांचे परस्परसंबंध कोणते? सामाजिक संक्रमण, परिवर्तन व विकास यांचे साधन म्हणून धर्माचे विधायक कार्य व महत्त्व कोणते? अशा अनेक प्रश्नांच्या मिमांसेची मदत होते. धर्माचे वास्तव व मूळ स्वरूप सामाजिक कल्याणाचा आदर्श मार्ग म्हणून 'धर्म' ही संकल्पना कशाप्रकारे विधायक स्वरूपाची आहे? अशा प्रश्नांचे उत्तर देण्याचे व या प्रश्नांची मिमांसा करण्याचे कार्य धर्माचे तत्त्वज्ञान करत असते.

वर्तमान स्थितीत भारत आधुनिकतेची अनेक शिखरे जरी पादाक्रांत करित असला तरी भारतातील सामान्य जनतेवर येथील समाजव्यवस्थेवर धर्माचा प्रभाव कायम असल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळापासून भारत हा देश जागतिक पटलावर सहिष्णूतापूर्ण व शांतीप्रिय देश म्हणून ओळखला जातो. वर्तमानकाळातही भारतात अनेक धर्माचे लोक शांतीप्रिय जिवन जगत आहेत. पण काही धार्मिक संघटना आपल्या स्वतःच्या स्वार्थापोटी 'विविधतेतून एकता' चे सूत्र जपणाऱ्या भारतीय समाजव्यवस्थेत जाणिवपूर्वक 'धर्म' या संकल्पनेचा नकारात्मक पध्दतीने उपयोग करून समाजव्यवस्थेत असहिष्णूतेला प्रभावित करण्याचे कार्य करित आहेत. अशावेळेस 'धर्म' या संकल्पनेचे मूळ तात्त्विक अधिष्ठान काय? धर्म स्थापनेमागचा मूळ उद्देश कोणता? धर्माचे स्वरूप कार्यक्षेत्र कोणते? इत्यादी बाबी येथिल जनसामान्यांना अवगत करून देण्याचे कार्य धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचे आहे. प्राचीन काळी ज्या पध्दतीने त्या काळातील तत्त्वज्ञानी धर्माचे मूळ स्वरूप सामान्य जनतेपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले आणि भारतातील सहिष्णूतापूर्ण व शांतीप्रिय समाजजिवनपध्दती जनसामान्यांच्या हृदयात रुजवली. त्याप्रमाणे आधुनिक काळातही हे कार्य करण्याची मुख्य

जबाबदारी धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची आहे. धर्माच्या तत्त्वज्ञानाच्या या कार्याचा विस्तार जर योग्यप्रकारे झाला आणि धर्म या संकल्पनेच्या स्थापनेमागचे मूल तात्त्विक अधिष्ठान जर सामान्य जनतेपर्यंत पोहचले तर भारतीय समाजव्यवस्थेवर असणाऱ्या धर्माच्या प्रभावाचा वापर हा भारतीय जनमाणसांतील सकारात्मक उर्जा जागृत करण्यासाठी होईल आणि विविधतेतून एकता जपण्याचे कार्य करत आलेला भारतीय समाज पुन्हा जागतिक पटलावर एक शांतीप्रिय व सहिष्णू राष्ट्र म्हणून ओळखले जाऊ लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. धर्माचे तत्त्वज्ञान, ज.वा. जोशी, कॅन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
2. हमारा संविधान, सुभाष कश्यप, नॅशनल बुक ट्रस्ट, भारत.
3. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा इतिहास, ग.ना. जोशी कॅन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
4. धर्मदर्शन, रामनारायण व्यास, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी प्रकाशक.

४. उमास्वामी यांनी केलेले जैनदर्शनाचे अनुशीलन

डॉ. चित्रा अशोक चवडे

समर्थ महाविद्यालय लाखनी.

जैन तत्वज्ञानाचे ग्रंथ पुष्कळ आहेत. परंतु प्रमाण संबंधाविषयीचे साहित्य आचाराविषयीच्या साहित्यापेक्षा तुलनेने कमी आहे. आचार्य बलदेव उपाध्याय यांनी जैन साहित्यातील ग्रंथांचे वर्गीकरण करण्यासाठी चार कालविभाग केले आहे ते असे. आगमग्रंथ, आरंभकाल, मध्ययुग आणि अर्वाचीन युग.

इ. स. च्या प्रारंभकाली जैन दर्शनाला तर्कशुद्ध रूप मिळण्यास प्रारंभ झाला. याकालात कुंदकुदाचार्य समंतमद्र आणि उमास्वामी हे तीन प्रकांडपंडित होऊन गेले. या तिघांनी जैन दर्शनाचा मजबूत पाया घातला. (१) कुंदकुदाचार्यांचे प्रवचनसार, पंचास्तिकाय व समयसार हे तीन ग्रंथ अतिशय प्रसिद्ध आहेत. त्यांना नाटकत्रयी असे म्हणतात. त्यापैकी समयसार हा ग्रंथ विविध दृष्टींनी आत्मतत्वाचे सुंदर विवेचन करणारा अपूर्व ग्रंथ आहे. उमास्वामी हा आ. कुंदकुदाचार्यांचा शिष्य होय. त्याने सर्वप्रथम जैनांच्या तात्विक विचारांना संस्कृत सूत्रात निबद्ध करून तत्वार्थसूत्र नावाचा ग्रंथ निर्माण केला. या महत्वपूर्ण ग्रंथाचे मुळ कर्ते आचार्य उमास्वामी यांचा काळा इ. स. १ ते ८५ असावा असे उपलब्ध पुराव्यावरून इतिहासकारांनी ठरविले आहे. (२) जैन दर्शनात या ग्रंथाला सर्व श्रेष्ठ प्रामाण्य आहे. निरनिराळ्या काळात अनेक जैन आचार्यांनी उमास्वामीच्या तत्वार्थसूत्रावर वृत्ती, भाष्ये व टीका लिहिल्या आहेत. जिनदेवप्रणीत सर्व शाखांचा अर्थ उमास्वामींनी सूत्र रूपाने एकत्र केला.

आ. उमास्वामींनी कमीतकमी लिहून जास्तीत जास्त प्रसिद्धी मिळविली. त्यांना श्वेतांबर व दिगंबर या दोन्ही शाखांची मान्यता आहे. दिगंबर परंपरेत त्यांना उमास्वामी म्हणतात, तर श्वेतांबर परंपरेत उमास्वाती.

भारतीय संस्कृतीकोशात उमास्वामींचा उल्लेख एक जैन आचार्य व ग्रंथकार घोषनदिश्रमणाचा शिष्य व उच्च नागरी शाखेचा वाचनाचार्य असा आहे. हा मूळचा ब्राह्मण असून न्यगोधिका या गांवचा रहिवासी होता. पुढे त्याने जैन धर्म स्विकारला. याने जैनांच्या विविध आगम ग्रंथात विखरून पडलेले तत्वज्ञान एकत्र करून संस्कृतात सूत्रबद्ध केले व त्या ग्रंथाला 'तत्वार्थाधिगम सूत्र किंवा तत्वार्थसूत्र' असे नाव देऊन त्यावर स्वोपज्ञ भाष्य लिहिले असा उल्लेख केलेला आहे. हा संस्कृत भाषेतील सर्वप्रथम जैन ग्रंथ होय प्रस्तुत ग्रंथावर दोन हजार वर्षात शंभरावर टीका लिहिल्या गेल्या.

प्रस्तुत ग्रंथ १० अध्यायात विभागला असून त्याचे प्रामुख्याने ज्ञानमिमांसा, ज्ञेयमिमांसा आणि चरित्रमिमांसा या तीन भागात विभाजन केले आहे. या ग्रंथात एकूण ३५८ इतकी सूत्रसंख्या आहे.

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग : (३) या अतिशय महत्वपूर्ण सूत्राने यांनी आपल्या ग्रंथाला सुरुवात केली. दर्शन शब्दाची व्युत्पत्ति पाहणे किंवा विचारणे श्रद्धा करणे इ. आहे. आदिकालापासूनच मानवाने आपल्या जीवनात दर्शनांना प्रमुख स्थान दिले. प्रस्तुत जीवनाप्रति मनुष्याचा दृष्टीकोण म्हणजेच दर्शन होय.

जो व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये भिन्न असू शकतो. भारतीय दर्शनाचा मूलाधार दुःख आहे. दुःख निवृत्तीचे उपाय शोधण्याच्या प्रवृत्तीमुळेच दर्शनाची निर्मिती झाली असावी. मनुष्य त्रिविधात्मक दुःखाने ग्रासलेला आहे. सुख प्राप्त करण्याची त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. परंतु सुख प्राप्ती करण्याची कोणतीच सीमा नाही. एक वस्तु प्राप्त झाल्यावर दूसरीची अपेक्षा सतत असते. सांसारिक भाषेत दुःखांना बन्धन आणि त्याच्या निवृत्तीला दार्शनिक भाषेत निवृत्ती म्हणतात. बन्धन आणि मोक्ष हाच भारतीय दर्शनाचा मुख्य विषय होय. परंतु प्रत्येक दर्शनाचे या विषयाचे मत वेगवेगळे आहे.^(४) निरनिराळे धर्मपंथ निरनिराळा मोक्षमार्ग सांगतात. परंतु कार्यसिध्दी ही कार्याच्या शोधाने व विचार आचाराने होते.

वस्तुस्वभाव लक्षात घेवून आचार्य उमास्वामींनी मोक्ष कार्याचा मार्ग प्रथम सूत्रात विचारात घेतला आहे. या ग्रंथाचे नांव मोक्षशास्त्र असेही आहे. मी स्वयं कोण आहे, या बाबतीत जीवाची खूप विपरीत मान्यता आहे. सर्व जीव शरीरालाच आपले स्वरूप मानतात. त्यामुळे सदैव आकृलता निर्माण होते. या विपरीत मान्यतेला मिथ्या दर्शन म्हणतात.

मिथ्या दर्शनाने ज्ञान व चारित्र्य सुध्दा मिथ्या होते. सर्व दुःखांचे मूळ मिथ्या दर्शन आहे. म्हणूनच अविनाशी सुखाकडे वाटचाल व्हावी याकरीता आचार्य सम्यकदर्शन हा पहिला शब्द प्रयुक्त करतात. सम्यकदर्शन प्रगट होताच ज्ञानही सम्यक् होते म्हणून दुसरा शब्द सम्यक ज्ञान आणि सम्यक ज्ञान पूर्वक सम्यक चारित्र्य होते. तीन मार्ग नसून तिहिंची एकता हाच मोक्षमार्ग होय.

जैन दर्शनानुसार सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्र यापैकी कोणतेही एक साधन नसेल तर मोक्ष प्राप्त होऊ शकत नाही. ज्याप्रमाणे सुर्याची उष्णता व प्रकाश परस्पराशिवाय राहू शकत नाही. त्याप्रमाणे ही दोन्ही परस्पराशिवाय राहू शकत नाही. सम्यक्दर्शन व सम्यग्ज्ञान झाले की, आपआपोच सम्यक्चारित्र होते. या तिघांनाही जैनधर्मात रत्नत्रय म्हटले जाते. मोक्ष आणि रत्नत्रय यांचा साध्य-साधन संबंध आहे. साधकाला रत्नत्रयरूप साधनांच्या विकासानेच मोक्षप्राप्ती होते.^(५)

तत्त्वार्थश्रध्दानं सम्यग्दर्शनम् !^(६)

तत्वांवर विश्वास ठेवणे, श्रध्दा ठेवणे म्हणजे सम्यग्दर्शन होय. जीव, अजीव, आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा, मोक्ष ही सात तत्व. या शब्दाचा अर्थ असा आहे की, ज्या पदार्थाचा जो स्वभाव ते तत्व. जीव व अजीव ही दोन्ही तत्त्वे नित्य शाश्वत आहेत. ती परस्परांपासून स्वतंत्र असूनही त्यांचे सहअस्तित्व आहे. जीवाला जाणीव किंवा चेतना असते तर अजीव हे चार इंद्रियांना स्पर्श, रस, गंध, दृष्टी यांच्यामार्फत व्यक्त होतो. जीव चेतन तर अजीव अचेतन असतो.

जैनांची मोक्षाची कल्पना इतरांच्या मोक्षकल्पनेसारखीच आहे. मोक्षप्राप्तीच्या मार्गाची प्रेरणा दुःख त्यागणे व सुख मिळविणे हीच आहे. तत्त्वार्थ सूत्राच्या १० व्या अध्यायात दुसऱ्या सूत्रात मोक्षाचे वर्णन खालीलप्रमाणे केले आहे.

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्म विप्रमोक्षो मोक्ष : (६)

तत्त्वार्थ सूत्राच्या पहिल्या अध्यायात उमास्वामींनी सप्त पदार्थांचा नामनिर्देश केला आहे. प्रथम अधिकाराचा उपसंहार करतांना आचार्य म्हणतात. याप्रमाणे मोक्षमार्गावर आरूढ होण्यास उत्सुक अशा सम्यग्दृष्टी ज्ञानी योगी श्रावक व मुनींनी नाम स्थापना द्रव्य-भाव-निक्षेपपूर्वक नय प्रमाणाच्या द्वारे निर्देश आदि सहा अनुयागाद्वारे व सत् संख्या इ. आठ अनुयागाद्वारे जीव-अजीव इ. सात तत्वांचे हेय उपादेश-रूपाने समीचीन ज्ञान करून घ्यावे. क्रमाने स्याद्वाद भंगी द्वारा विचार करावा.

पुढल्या नऊ अध्यायामध्ये क्रमशः सर्व पदार्थांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

दूसऱ्या अध्यायात जीव तत्व विषयक चर्चा करण्यात आली असून यात संसारी जीवाची महती तिचे भेद उपभेद सांगितले आहेत.

तिसऱ्या अध्यायात अधोलोकात असणारे नर, मध्यलोकात असणारे मनुष्य, पक्षी पाताळातील अनेक विषयांचे वर्णन आहे. एकंदरीत या अध्यायामधून भौगोलिक माहिती देण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न केला आहे.

चवथ्या अध्यायात देवदृष्टीचे वर्णन आहे. दिव्य धाम व समृद्धीचे वर्णन केलेले आहे.

पाचव्या अध्यायात सामान्यरूपाने द्रव्य चर्चा केली आहे. एकूण १६ गोष्टींचे यथास्थित वर्णन करण्याचा प्रयत्न या ज्ञेयमिमांसेत केला आहे.

सहा ते दहा पर्यंतच्या अध्यायाचा समावेश चारित्र्यमीमांसेत आहे. त्यात प्रमुख १२ गोष्टींचे विवेचन केले आहे. आम्रवाचे स्वरूप त्याचे प्रकार, व्रतात बांधली जाणारी कर्मे, व्रताचे स्वरूप, व्रतात संभवणारे दोष, दानाचे स्वरूप, त्याचा हेतू, संवर, त्याचे प्रकार, निर्जरा वगैरे गोष्टींचे वर्णन आले आहे. वाईट प्रवृत्तीचे मूळ बीज कोणते? वाईट प्रवृत्तीचे सेवन करणाऱ्याला कोणते फळ मिळते? वाईट प्रवृत्तीचा नाश करण्याचा उपाय कोणता? या प्रश्नांची यथायोग्य उत्तरे या अध्यायात दिलेली आहेत. शेवटी केवलज्ञानाचा हेतू मोक्षाचे स्वरूप व मुक्ती वगैरेचे सुंदर विवेचन केले आहे.

प्रमाण नयैः अधिणमः या एका सूत्रावर सर्व न्याय शास्त्रांची रचना झाली आहे.

गुणपर्ययवद् द्रव्य अथवा उत्पादव्यय ध्रौव्ययुक्त सत्द्रव्यलक्षण या दोन सूत्रांवर द्रव्यानुयोगशास्त्रांची व अध्यात्माशास्त्रांच रचना झाली आहे.

कायवाङ्मनः कर्म योगः। स आम्रव व प्रकृतिस्थित्यनुभाग प्रदेशास्तद् विधयः यातून अनुक्रमे आसव व बंधाचे स्वरूप स्पष्ट करून सर्व कर्मसिद्धान्ताची रचना झाली आहे.

तत्त्वार्थसूत्रात जीवादी सात तत्वांचे निरूपण, ज्ञान, नय, प्रमाण, द्रव्य, स्वर्ग, श्रावकधर्म, मुनिधर्म, मोक्ष व मुक्ती इ. विविध विषयांचे निरूपण आहे.

सारांश

जैन दर्शन वस्तुवादी दर्शन आहे. जगाची वास्तविक सत्ता स्विकारणारे आहे. सूक्ष्म आणि स्थूल दोन्ही जगाचे तात्त्विक अस्तित्व आहे. वस्तुवादानुसार सत् ला बाह्य आभ्यन्तर पारमार्थिक, व्यावहारिक परिकल्पित

परतंत्र परिनिष्पन्न इ. प्रकारात विभक्त केले जाऊ शकते. सत्य हे सत्यच आहे. त्याचे विभाग होत नाही. इन्द्रिय मन आणि अतीन्द्रिय ज्ञान या सर्व साधनांनी ज्ञात होणारे प्रमेय वास्तविक आहे. यात प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानात स्पष्टता अस्पष्टता कर्मापणा जास्तपणा होऊ शकतो. परंतु ज्ञात पदार्थ टाळता येत नाही. अर्थात सत्ते विभाजन करता येत नाही.

प्रस्तुत ग्रंथावरून लेखकांचे संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व स्पष्ट होते. जैन आगमातील भूगोल, खगोल तसेच तत्वज्ञान तर्कशास्त्र वगैरे अनेक गोष्टींचा उल्लेख सूत्ररूपाने तत्त्वार्थसूत्रात व्यवस्थितपणे केला आहे. उमास्वामींनी न्याय वैशेषिक सांख्य, योग इ. इतर दर्शनांचा अभ्यास केलेला दिसतो. त्याचप्रमाणे त्याने पाणिनीच्या व्याकरणाचा अभ्यास केलेला दिसून येतो. जैन परंपरेने तत्वज्ञान आचार विचार आहार-विहार यासाठी भरपूर परिश्रम घेतल्याचे प्रस्तुत ग्रंथावरून स्पष्ट होते. आचार्य उमास्वामींची सर्व रचना अध्यात्मतत्वांनी युक्त आहे. प्रसन्न सरळ, संक्षिप्त व शुद्ध शैली हे त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्ये होय.

आजच्या काळातही जैन तत्वज्ञानाचा अभ्यास करतांना जैनधर्मीय लोक तत्त्वार्थसूत्रालाच आदर्श अभ्यसनीय मानतात. अनेक लोक याचे अध्ययन धार्मिक तसेच जैन तत्वज्ञानाचा उत्कृष्ट स्रोत म्हणून करतात.

संदर्भग्रंथ

1. भारतीय तत्वज्ञानाचा वृद्ध इतिहास खंड ३ चार दर्शने. प्रा. डॉ. गजानन नारायण जोशी पृ. ३०८
2. तत्त्वार्थसूत्र मराठी अनुवादक जीवराज गौतमचंद दोशी प्रकाशक - श्री.कंकुबाई पाठयपुस्तक माला पुष्प ४ थे कारंजा लाड पृष्ठ क्र.५
3. तत्त्वार्थसूत्र - सूत्र १ ले अध्याय १ ला पृ.^३
4. जैन दर्शन : भारतीय सांस्कृतिक कोश खंड तिसरा पृ ६४३
5. भारतीय दर्शन : आ. बलदेव अपाध्याय प्रकाशक - शारदा मंदिर वाराणसी
6. तत्त्वार्थसूत्र सूत्र २ रे अध्याय १ ला पृ. ४. तत्त्वार्थसूत्र सूत्र २ रे अध्याय १० वा पृ. २८५

५. प्रज्ञाचक्षुंच्या 'तत्त्वबोधः' या ग्रंथातील सिद्धान्त – एक समीक्षण

डॉ. कविता होले

प्राध्यापिका तथा विभाग प्रमुख, संस्कृत भाषा तथा साहित्य विभाग, क. का. सं. वि., रामटेक.

प्रस्तावना

विसाव्या शतकातील एक थोर विभूती, ऋतंभरा प्रज्ञेचा एक मनोज्ञ आविष्कार म्हणजे वैदर्भीय संत प्रज्ञाचक्षु गुलाबराव महाराज. आध्यात्मिक क्षेत्रात असाधारण अधिकार असणाऱ्या या संतपुरुषाने अनेक विषयांवर महत्त्वपूर्ण लिखाण केले आहे. इ.स. 1881 ते इ.स. 1915 हा केवळ 34 वर्षांचा महाराजांचा कालखंड. बालांध अशा त्यांच्या प्रतिभासंपन्न प्रज्ञेचा अक्षर आविष्कार पाहिला म्हणजे मन आश्चर्याने थक्क होते. त्यांची विवेचनाची खोली, तर्कशुद्धता, शास्त्रपूर्णता आणि स्वयंप्रज्ञता पाहून त्यांना लाभलेली 'प्रज्ञाचक्षु' ही पदवी किती यथार्थ आहे हे कळते. आपल्या अल्पायुष्यात त्यांनी संस्कृत, मराठी, हिंदी, वऱ्हाडी आणि ब्रज भाषेतून एकूण 134 ग्रंथांची निर्मिती केली. एकूण 6000 छापील पाने, 2500 अमंग, 1250 गीते, 23000 ओव्या, 2500 पदे, 1000 श्लोक एवढी साहित्यसंपदा महाराजांच्या सिद्ध प्रज्ञेतून उदयास आली व ती 20 वर्षांमध्ये प्रकाशित झाली आहे.

उद्दिष्ट :- गुलाबराव महाराजकृत 'तत्त्वबोधः' या संस्कृत ग्रंथाचे समीक्षण करणे.

संशोधन पद्धत:- प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी समीक्षणात्मक पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे.

महत्त्वाचे शब्द :- सत्तात्रयवाद, पद्वैचीकरण, सत्ताद्वयवाद, अनेकजीववादे प्रपद्वैचस्वरूपम्, अपवाद

प्रज्ञाचक्षु गुलाबराव महाराजविरचित 'तत्त्वबोध' हा एक छोटासा प्रकरण ग्रंथ संस्कृत गद्यात असून सोपा आहे. यात वेदान्तातील बऱ्याच पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या थोडक्यात व सुटसुटीतपणे आलेल्या आहेत. या ग्रंथात 4 प्रकरणे आहेत. 1. सत्तात्रयवाद: 2. सत्ताद्वयवाद: 3. अनेकजीववादे प्रपद्वैचस्वरूपम् 4. अपवाद: या प्रकरणांमध्ये वेदान्ताच्या दृष्टीने काही प्रमुख सिद्धान्तांचे समालोकन केले आहे.

सत्तात्रयवाद – विश्वात दोन पदार्थ आहेत. 1. चैतन्यस्वरूपी आत्मा 2. जडस्वरूपी अनात्मा. 'आत्मा चेतनः

। अनात्मा जडः।¹ चैतन्य तत्त्व हे ज्ञानमय आहे. एक व असंग आहे. दुसरे अचेतन तत्त्व हे जड, अज्ञानरूपी, अनेक प्रकारचे आहे. अज्ञान, माया, अविद्या, प्रकृती, अव्यक्त, प्रधान, शक्ती हे सर्व त्याचे पर्यायी शब्द आहेत. तसेच ब्रह्म, चैतन्य, चित्, सत्, सामान्य हे सर्व चैतन्यरूप आत्म्याचे पर्यायी शब्द आहेत. काही दार्शनिक अनेक प्रकारच्या चैतन्याला 'जीव' म्हणतात. एकच चैतन्य अज्ञानाच्या संबंधाने जीव असते.

काही लोक 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।'² या गीतावाक्यात 'जन्तवः' या बहुवचनाने जीव अनेक आहेत असे मानतात. काही लोक 'ममैवांशो जीवलोकं जीवमूतः सनातनः।'³ या गीतावाक्यातील एकवचनामुळे एकच जीव मानतात.

काही आचार्य जीव, ईश्वर व ब्रह्म या तीन पदार्थांना मानतात. शुद्ध सत्त्वाने युक्त ज्ञान जेथे आहे ते तत्त्व 'ईश्वर' व रजसु, तमोयुक्त अज्ञानाने युक्त असलेला 'जीव' होय. ब्रह्म नित्य, मुक्त आहे, हे ब्रह्म म्हणजे जगाची सुषुप्तावस्था आहे. व्यक्तीस 'व्यष्टी' म्हणतात. समुदायाला 'समष्टी' म्हणतात. व्यष्टिसुषुप्ती म्हणजे 'निद्रा' होय आणि समष्टिसुषुप्ती म्हणजे 'प्रलय' होय. जी एका वस्तुत भेद दाखविते ती 'उपाधी'. सुषुप्ती ज्याची उपाधी आहे ते चैतन्य

‘जीव’ आहे. जर प्रलय ही उपाधी असेल तर ते चैतन्य ‘ईश्वर’ होय. हेच ‘कारणशरीर’ होय. याचे चैतन्य ‘प्राज्ञ’ म्हणविले जाते. प्रकृती ही कोणाचाच विकार नाही. ती निरवयव आहे. तिच्या विकारांमध्ये अवयव दिसून येतात. प्रकृतीचा पहिला विकार अन्तःकरण अर्थात् बुद्धी, मन, अहंकार व चित्त असे ते चार प्रकारचे आहे. त्याच्या समष्टी अभिमानाने ‘हिरण्यगर्भ’ होतो आणि व्यष्टिचैतन्याला ‘तैजस्’ म्हणतात. या हिरण्यगर्भाच्या सत्त्वाने देवता, रजोगुणाने इन्द्रिय उत्पन्न होतात. मन, ज्ञानेन्द्रिये व कर्मेन्द्रियेसुद्धा उत्पन्न होतात. तमोगुणाने पंचभूत उत्पन्न होतात. पहिले आकाश त्यापासून वायू, वायूपासून तेज, तेजापासून जल व जलापासून पृथ्वी उत्पन्न होते व हे पुढे पदचतन्मात्रांना उत्पन्न करतात.

1. आकाश — शब्दाला
2. वायू — शब्द व स्पर्शाला
3. तेजस् — शब्द, स्पर्श, रूपाला
4. आप — शब्द, स्पर्श, रूप, रसाला
5. पृथ्वी — शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंधाला उत्पन्न करतात.

हे सर्व ‘लिंगशरीर’ होय. याचे अभिमानी चैतन्य ‘तैजस्’ आहे. सत्शब्दवाच्य आणि मायासहित ब्रह्मच ‘प्राज्ञ’ म्हणविले जाते. अव्यक्तापासून ‘बुद्धी’ संज्ञक महत् उत्पन्न होते. तिच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो. सात्त्विक अहंकारद्वारे देवता, रजो अहंकाराने इन्द्रिय, तामस अहंकाराने पंचतन्मात्रा उत्पन्न होतात. हे सर्व प्राचीन आचार्यांनी सांगितले आहे.

पदचिंकीकरण — प्रत्येक भूताचे दोन भाग करून दुसऱ्या भागाचे पुन्हा चार भाग करावे. असे प्रत्येक भूताचे आपले तन्मात्रा अर्धभागात आणि बाकी चार भूतांचे घर्म $1/4$ भागात राहते. असे ‘पदचिंकीकरण’ होते. अशाप्रकारे पदचिंकीकरण होऊन ‘स्थूलशरीर’ बनतात. हे पाच प्रकारचे आहे.

1. स्वेदज शरीर — उदा. कीडा, इ.
2. उद्भिज्य शरीर — उदा. वृक्ष, इ.
3. अंडज शरीर — उदा. पक्षी, इ.
4. जरायुज शरीर — उदा. मनुष्य, इ.
5. मनोज शरीर — उदा. मानसपुत्र, इ. हे सर्व ‘स्थूलशरीर’ होय. याच्या समष्टी अभिमानी चैतन्याला ‘वैश्वानर’ म्हणतात तर व्यष्टी चैतन्य ‘विश्व’ होय. ईश्वर, हिरण्यगर्भ, विराट हे तीन समान आहेत. प्राज्ञ, तैजस् व विश्व हे तीन समान आहेत. तत्त्वज्ञान होईपर्यंत ईश्वरापासून सारे विश्व आरोपित आहे ते तत्त्वज्ञानाने बाधित होते यांनाच क्रमाने ‘अध्यारोप’ आणि ‘अपवाद’ असे म्हणतात. आरोप म्हणजे भ्रम, अपवाद म्हणजे भ्रमाचा नाश. या दोहोंनी संपूर्ण विश्व प्रकटित होते. ब्रह्म सच्चिदानंद आहे. सत् म्हणजे जो तिन्ही काळात बाधित नाही. चित् म्हणजे ज्ञान, आनंद म्हणजे सुख. सुखाची प्राप्ती म्हणजेच मुक्ती. त्या ब्रह्माला न जाणल्याने ईश्वर, इ. प्रपंचाचे भान होते. ब्रह्माच्या सत्तेमुळेच अज्ञानाला सत्ता प्राप्त होते. सत्ता म्हणजे अस्तित्त्व. हे तीन प्रकारचे आहे. 1) जे ब्रह्मज्ञानाने बाधित होते ते व्यावहारिक अस्तित्त्व 2) जे ब्रह्मज्ञानाशिवायही बाधित होते ते प्रातिभासिक अस्तित्त्व 3) ब्रह्माची सत्ता पारमार्थिक आहे. ईश्वरापासून संपूर्ण जगताची सत्ता व्यावहारिक आहे. रज्जू—सर्प इ. सत्ता प्रातिभासिक आहे. ब्रह्म नित्य आहे, बाकी सर्व

अनित्य आहे. ब्रह्म कधी बाधित होत नाही. उत्तमाधिकारी ब्रह्माला जाणले पाहिजे. मध्यमाधिकारी ध्यानाने अनुभव करायला पाहिजे. जे जसे आहे त्याला तसेच जाणणे ज्ञेयाचे लक्षण आहे. भावनेला उत्पन्न करणे ध्येयाचे लक्षण आहे. ज्ञान वस्तुवर आधारित आहे. भावना व्यक्तीवर आधारित आहे. हे ज्ञान प्राप्त होण्याकरिता उपासना करायला हवी. या उपासनेचे साधन म्हणजे 'कर्म' होय. ते कर्म सहा प्रकारचे आहे

- 1) नित्य 2) नैमित्तिक 3) काम्य 4) निष्काम 5) प्रायश्चित्त 6) निषिद्ध
1. जे कर्तव्याच्या रूपात वेदांमध्ये सांगितले आहे ते 'नित्यकर्म' होय.
2. जे कोणत्या निमित्त्याने केल्या जाते ते 'नैमित्तिक कर्म' होय. उदा. श्राद्ध, इ.
3. कुठल्यातरी कामनेने केल्या जाणाऱ्या कर्माला 'काम्य कर्म' म्हणतात. उदा. पुत्रकामेष्टि.
4. फळाच्या कामनेशिवाय केले जाणारे कर्म 'निष्काम कर्म' होय.
5. निषिद्ध कर्म केल्यावर दोष परिहारासाठी केले गेलेले कर्म 'प्रायश्चित्त' होय.
6. ज्या कर्माचा वेदांमध्ये निषेध केलेला आहे ते 'निषिद्ध कर्म' होय.

मनाचे तीन दोष असतात

1. मल
2. विक्षेप
3. आवरण.
1. मल – पाप व पापप्रवृत्ती असणे. हा मल निष्काम कर्माने नष्ट होतो.
2. विक्षेप – मनाची चंचलता म्हणजे 'विक्षेप' होय. याने व्रत, इ. वासना होतात. हा दोष उपासनेने नष्ट होतो.
3. आवरण— ब्रह्माचे अज्ञान हेच 'आवरण' होय. ते दोन प्रकारचे आहे.

'ब्रह्म नाही' अशाप्रकारे असत्त्व आपादक आहे. दुसरे 'ब्रह्म न जानामि' अशाप्रकारे अभानाचे आपादक आहे. पहिले आवरण परोक्ष ज्ञानाने नष्ट होते. दुसरे आवरण अपरोक्ष ज्ञानाने नष्ट होते. 'अहं ब्रह्मास्मि' या अपरोक्ष ज्ञानाने अज्ञान दूर होऊन शुद्ध चैतन्य राहते. तेच 'ब्रह्म' होय. तोच अखंडानंद आहे. त्याला 'मोक्ष' असे म्हणतात.

सत्ताद्वयवाद—सहा अनादि पदार्थ आहेत. ब्रह्म, जीव, ईश्वर, अविद्या, जीव व ईश्वराचा भेद, अविद्या व चैतन्याचा संबंध. यांच्यात 'ब्रह्म' अबाधित असे एक सत्य आहे. अन्य सर्व ज्ञानाने बाधित होतात. याचे विवेचन पूर्वप्रकरणात केले आहे. असे महाराज म्हणतात. सत्ताद्वयवादात व्यावहारिक सत्ता राहत नाही. ती सत्ता 'ब्रह्म' आहे की ब्रह्माहून भिन्न आहे? जर ती 'ब्रह्म' आहे तर मग ती पारमार्थिक सत्ता होईल. जर भिन्न आहे तर ती कशी सिद्ध होईल? म्हणूनच दोनच सत्ता आहेत. 1) पारमार्थिकी 2) प्रातिभासिकी. अज्ञानरूपी अविद्येत अखंड ज्ञानरूपी ब्रह्माचा आभासच 'जीव' म्हणविल्या जातो. ब्रह्मच जीवाच्या दृष्टीने 'ईश्वर' आहे. वाच्य, उपाधी आणि शरीराभिमानाच्या दृष्टीने ईश्वरच 'जीव' आहे. अविद्येचा चैतन्यासोबत संबंध कल्पित आहे. सत्पदार्थ असलेल्या ब्रह्मातच सर्व प्रपंच कल्पित आहे. ही कल्पनाच 'अध्यारोप' होय. अपवादाने तिचा बाध होतो. अविद्येपासून निर्मित अन्तःकरणात वृत्तीला उपाधी बनवून राहणारे चैतन्य 'जीव' होय. हिलाच 'दृष्टी' म्हणतात. ज्या पदार्थाला जाणतो तीच अस्तित्वात आहे. दुसरी नाही. अशा या सिद्धान्ताला 'दृष्टिसृष्टिवाद' असे म्हणतात. ब्रह्माहून भिन्न अन्य पाच अनादि पदार्थ ज्ञानाच्या वेळी स्थायी आहेत आणि कारणसामग्री आहेत. कार्यसृष्टी स्थूलजगत् असून ते अनित्य आहे. या सिद्धान्तात कारणसामग्रीला स्थिर मानल्याने व ब्रह्मचैतन्याला अधिष्ठान मानल्याने आमचा हा सिद्धान्त बौद्धमताहून भिन्न आहे. ज्याठिकाणी भ्रम होतो ते 'अधिष्ठान' होय. जसे दोरीवर सर्पाचा भ्रम होतो. म्हणून दोरी 'अधिष्ठान' होय.

त्या अधिष्ठानाच्या ज्ञानाने भ्रम दूर होतो. या पक्षात अविद्या एक असल्याने जीव सुद्धा एक आहे. सृष्टी गुरु-शिष्य भाव, इ. स्वप्नासारखे भ्रम आहेत.

जर जीव एकच आहे तर त्याच्या मोक्षाने सर्वांचाच मोक्ष होईल. या शंकेचे उत्तर देतांना गुलाबराव महाराज म्हणतात – अज्ञानाला ज्ञानाने दूर केले पाहिजे. ज्याला अज्ञान नाही तो मुक्त आहे. शुक, वामदेव, इत्यादींची मुक्ती स्वप्नातल्या पुरुषाच्या मुक्तीसारखी आहे. स्वप्नदृष्टान्ताने सर्व शंकांचे निराकरण होते. काही लोकांच्या मतानुसार हिरण्यगर्भच 'जीव' आहे. बाकी सर्व जीवाभास आहे. आणखी काहींच्या मते ब्रह्मच अविद्येच्या कारणामुळे संसारात असल्याने तोच मुख्य जीव आहे. बाकी त्याचे आभास आहेत.

या प्रकरणाला आचार्यांनी 'अद्वैतबोधनम्' असे नाव दिलेले आहे.

अनेकजीववादे प्रपञ्चस्वरूपम्—जीव अनेक आहेत असे मानणाऱ्यांनुसार प्रत्येक जीवाला सामान्य ज्ञान होते, जसे उष्णतेने पोळल्याने दुःख होते, इ. त्या प्रपञ्चाचा कर्ता ईश्वरही एकच आहे. तो विभू, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् आहे, त्याचेच अंश जीव आहेत. तो अविद्येत ब्रह्माचे प्रतिबिंब आहे, तर काही लोकांच्या मतानुसार अन्तःकरणात ईश्वराचे प्रतिबिंब आहे.

काहींच्या मते अन्तःकरण अवच्छिन्न चैतन्य 'जीव' होय, अनवच्छिन्न चैतन्य 'ईश्वर' होय. यालाच काही लोक 'आभासवाद' म्हणतात आणि काही लोक जसे विवरणकार प्रतिबिंबरूपी जीव सत्यच आहे असे मानतात. त्याला 'प्रतिबिंबवाद' म्हणतात. प्रत्येक जीवाकरिता ईश्वराने बनविलेला प्रपञ्च समान आहे. परंतु जीवाने बनविलेला प्रपञ्च वेगळा असतो. जसे ईश्वराने मांसमय स्त्रीशरीर बनविले हे समान आहे. यालाच काही जीव माता मानतात, काही भार्या तर काही मुलगी मानतात. म्हणून भौतिक निर्माण एक असूनही मनोनिर्माण अनेक आहेत. ईश्वराच्या प्रपञ्चास सुख-दुःख नाही. जीवाच्या प्रपञ्चास सुख-दुःख आहे. जीवाला प्रपञ्च सोडायला हवा. काही अन्य दार्शनिकांच्या मते, प्रत्येक जीवाला प्रपञ्च, पंचमहाभूत, ईश्वर इ. भिन्न आहे. हे वाचस्पती मिश्रांचे मत आहे. हे सर्व अनेकजीववाद्यांच्यानुसार प्रपञ्चाचे स्वरूप आहे.

अपवाद

यानंतर 'अपवाद' या चतुर्थ प्रकरणाचा प्रारंभ होतो. जे अपूर्ण स्वरूपात उपलब्ध आहे. अपवादाचा अर्थ 'बाध' आहे. श्रुतिसिद्धान्तांनी होणारा बाध आणि युक्तीने होणारा बाध असे बाधांचे दोन प्रकार आहेत. श्रवण, मनन, निदिध्यासन अशी तीन साधने आहेत. श्रवणाने श्रौतबाध दूर होतो, मननाने यौक्तिकबाध दूर होतो. श्रवणसुद्धा दोन प्रकारचे आहे—

1. अवांतरवाक्यश्रवण – जे परोक्ष ज्ञान उत्पन्न करतात.
2. महावाक्यश्रवण – जे अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न करतात.

समन्वयपूर्वक जे श्रवण होते ते सांप्रदायिकांचे आहे. उत्तमाधिकान्याला एका श्लोकाने, अर्ध्या श्लोकाने किंवा कोणाला एका पादानेही ज्ञान होते. एकावेळी उपदेशाने ज्यांना ज्ञान होत नाही त्यांच्याकरिता समन्वयाने श्रवण करणे आवश्यक आहे. ते श्रवणसुद्धा एकवेळ नाही, तर अनेकवेळा करण्याला हवे. कारण 'आवृत्तिसकृदुपदेशात्।' या ब्रह्मसूत्राने अनेक वेळा श्रवण करण्याचे विधान सांगितले आहे.

अभिमत

या ग्रंथात वेदान्ताच्या पारिभाषिक शब्दांच्या लक्षणांसोबत प्रमुख सिद्धान्तांचा आढावा घेतला आहे. वेदान्ताचे प्राथमिक विचार यात क्रमाने सांगितले आहेत. 'जगात आत्मा व अनात्मा हे दोनच पदार्थ आहेत. त्यापैकी आत्मा चेतन

व ज्ञानरूप आणि अनात्मा जड व अज्ञानरूप. तसेच अज्ञान, माया, अविद्या, प्रकृती, प्रधान, अव्यक्त हे सर्व पर्यायी शब्द आहेत, असे सांगितले जाते.

कोणी अनेक जीववाद मानतात, तर कोणी एकजीववाद मानतात, तर कोणी जीव, ईश्वर व ब्रह्म असे तीन पदार्थ मानतात. परंतु ज्या योगाने जीवाला आत्मज्ञान होईल ती प्रक्रिया घेऊन साधकाने पूर्ण व्हावे हेच या प्रक्रियाभेदांचे महत्त्व सांगितले आहे. पुढे सृष्टीची उत्पत्ती सांगताना थोडक्यात पंचाचीकरण, ब्रह्म, जीव, ईश्वर, जीवेश्वरभेद, अविद्याचैतन्याचा संबंध असे षट् अनादिपदार्थ, अध्यारोप, अपवाद दृष्टिसृष्टिवाद, अवच्छेदवाद, प्रतिबिम्बवाद इ. चे सुद्धा स्वरूप स्पष्ट केले आहे. ईश्वरकृत प्रपंच सुख-दुःखाला कारणीभूत नसून जीवनकृत प्रपंचासंबंधीची भावना दुःखाला कारण आहे. प्रपंचापासून जीवाला सुख-दुःखे भोगावी लागतात. म्हणून सत्तात्रयवादापेक्षा सत्ताद्वयवादाने जीवन लवकर ब्रह्मरूप होऊ शकते असे उत्कृष्ट रीतीने मांडले आहे. सत्तात्रयवाद व सत्ताद्वयवाद/दृष्टिसृष्टिवाद या क्लिष्ट विषयांचे प्रतिपादन महाराजांनी सोप्या भाषेत, लघु लघु वाक्यांद्वारे व व्यावहारिक उदाहरणांद्वारे केल्याने हा ग्रंथ वेदान्त जिज्ञासूंसाठी अत्यंत उपकारक आहे.

संदर्भसूची

1. त.बो. प्रथम प्रकरण पृ. क्र. 99
2. श्री. भ. गी. अध्याय 5 श्लोक क्र. 15
3. तत्रैव अ. 15 श्लोक क्र. 7
4. ब्र. सू. 4।1।1

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. प्रज्ञाचक्षु श्री गुलाबराव महाराजांची विचारसंपदा, प्रज्ञाचक्षु संत श्री गुलाबराव महाराज कात्यायानी शताब्दी ज्ञानयज्ञ महोत्सव समिती, श्री क्षेत्र माघान, जि.अमरावती द्वितीय आवृत्ती, 2003
2. प्रज्ञाचक्षु श्री गुलाबराव महाराज यांचे विचारवैभव, प्रा. श्री. गो. काशीकर, शिवाजी नगर, नागपूर, 2001.
3. ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्य भाग पहिला, डॉ. श्री. द. देशमुख, प्रसाद प्रकाशन, पुणे शके 1916
4. योगसूत्रम्, डॉ. महाप्रभुलाल गोस्वामी, चौखम्मा संस्कृत प्रकाशन, सं. 2081
5. समन्वयमहर्षि प्रज्ञाचक्षु, श्री गुलाबराव महाराजांना षोडशयष्टयन्तर्गत संस्कृत रचना प्रथमोभागः, डॉ. श्री. भा. वर्णेकर, अध्यक्ष - विश्वसंतसाहित्य प्रतिष्ठान, नागपूर.

६. नास्तिकवादी परंपरेतील चार्वाक दर्शनाची सार्वकालिक उपयुक्तता आणि जनाभिमुखता

डॉ. सौ. कीर्ती राम पिंजरकर

सचिव, विश्व संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी, कार्यकारी अध्यक्ष, विदर्भ प्रदेश समिती, अमरावती.

सारांश

जडवादावर अधिष्ठित असलेले चार्वाक दर्शन ख्रिस्तपूर्व काळापासून आजतागायत भारतीय तत्त्वज्ञानात नास्तिक दर्शनाचा अक्षुण्ण असलेला प्रवाह निर्देशित करते. रुढ धर्मातील आत्मज्ञान, परलोक यज्ञयाग, आत्मक्लेश, मोक्ष-निर्वाण, तीर्थयात्रा, जाती-वर्णभेद, अशरीरी आत्म्याचे अस्तित्व, वेदप्रामाण्य, कर्मफल या तर्कशून्य कल्पनांचे खंडन करून प्रस्थापित धर्मसंस्थेला जबर धक्का देणारे चार्वाक दार्शनिक आद्य वंडखोर ! बुद्धिप्रामाण्यवादी, निरीश्वरवादी, इहवादी सर्वसामान्यांना पोथीनिष्ठ जीवनक्रमातून मुक्त होण्याचा मार्ग सांगणारे भारतीय इतिहासातील हे पहिलेच दर्शन ! मिथ्यावादाद्वारे, भ्रामक व स्वैर कल्पनाविलासाद्वारे जनसामान्यांचे होणारे बौद्धिक शोषण. प्रस्थापितांचा स्वार्थवाद आणि पारलौकिकाचे अनिवार वेड थोपविणारा चार्वाकीय विचार केवळ सुखवादाचा प्रवर्तक नसून त्याची भूमिका ' बहुजनहिताय ' अशीच होती. हतबुद्ध करणारे शाब्दिक मायाजाल, संदिग्धता, लोकांची वंचना असे काहीच चार्वाक तत्त्वज्ञानात नाही. तत्कालीन समाजव्यवस्थेत क्रांतिकारक परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणारे चार्वाक मत विज्ञाननिष्ठ व प्रत्यक्षवादी पायावर उभारलेले आहे. आधुनिक विचारसरणीवर अप्रत्यक्ष पण अत्यधिक प्रभाव असणारे हे चार्वाकदर्शन उपेक्षणीय नाही.

भौतिकवादी विचारप्रणालीचा अंगीकार व पुरस्कार करणारे चार्वाक दर्शन आजही भारतीय तत्त्वज्ञानात एकमेवाद्वितीय म्हणून प्रतिष्ठित आहे. अभौतिकवादी विचारसरणींना नाकारणाऱ्या व अलौकिकवादी धारणांना अन्वेषणाऱ्या चार्वाकांनी कर्मठ समाजव्यवस्थेत प्रवाहाविरुद्ध पोहण्याचे धाडस केले. पारलौकिक सद्गतीचा उद्घोष करणाऱ्या दांभिकांना दिलेली चपराक म्हणजे चार्वाक होय. अंधश्रद्धा आणि दांभिकतेच्या समूळ उच्चाटनासाठी केलेली झुंज म्हणजे चार्वाक होय. पारलौकिक कल्पनांनी बुद्धी विचलित होऊ न देता जीवनाचे सौंदर्य उपभोगण्याचे आवाहन म्हणजे चार्वाक होय. बुद्धिवादासाठी, विचारांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी उभारलेले वंड म्हणजे चार्वाक होय. ' लौकिकोमार्गो ऽनुसर्तव्यः ' असे हजारो वर्षापूर्वी सामान्यांच्या बुद्धीला पेलवणारे तत्त्वज्ञान सांगणारे चार्वाकदर्शन यामुळेच सार्वकालिक ठरले आहे.

चार्वाक दर्शनाचे परिक्षीलन केल्यास आपल्याला आढळेल की, आपली प्राचीन भारतीय परंपरा फक्त आध्यात्मिक नाही तर विज्ञानवादी देखील आहे. इथली ईश्वरवादी परंपरा जितकी प्राचीन आहे, तितकीच निरीश्वरवादी परंपरादेखील आणि वर्णव्यवस्था नाकारणारी नास्तिक परंपरासुद्धा तितकीच प्राचीन आणि अस्सल भारतीय आहे. आधुनिकोत्तर

वाटावेत अशा चार्वाकीय तत्त्वांचे चिंतन सांप्रत गतानुगतिकतेने वाटचाल करणाऱ्या पोथीनिष्ठांचा जीवनमार्ग बदलणारे ठरेल, हे निःसंशय !

प्रस्तावना

भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या जगडव्याळ महार्णवात षड्दर्शनांव्यतिरिक्त बौद्ध, जैन, आजीवक, लोकायत इत्यादी दर्शनेही होती. मायावादी आणि भौतिकवादी, आस्तिक आणि नास्तिक, ईश्वरवादी आणि निरीश्वरवादी अशा वर्गीकरणावर आधारलेल्या विभिन्न विचारधारा या दर्शनातून मांडल्या गेल्या. या सर्व दर्शनांच्या शाखा, उपशाखांचे विचारप्रवाह प्राचीन भारतीयांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन यथार्थपणे विशद करतात.

ख्रिस्तपूर्व भारतीय इतिहासाचे परिदर्शन केल्यास भारतीय तत्त्वज्ञानात अध्यात्मवादाचा परमोत्कर्ष दृग्गोचर होतो. त्याच काळात अनीश्वरवादी, बुद्धिवादी, अनात्मवादी आणि प्रामुख्याने भौतिकवादी असलेले बर्हस्पत्य, लोकायत आणि चार्वाक दर्शन म्हणून ख्यातकीर्त असणारे नास्तिक दर्शनही निर्माण झाले. छांदोग्य उपनिषद, रामायण, महाभारत, बौद्धग्रंथ, कौटिलीय अर्थशास्त्र आदी प्राचीनतम साहित्यात चार्वाकमतांचा संदर्भ आढळतो. यावरून या दर्शनाची प्राचीनता बुद्धकाळाच्याही मागे जाते. लोकायत दर्शनशास्त्राच्या विचारवंतांनी ख्रिस्तपूर्व पाचव्या शतकात भारतीय जनमानसांत वैचारिक खळखळ निर्माण केली होती. इहवादी दर्शनाच्या प्रचार-प्रसाराची ही चरमसीमा तत्कालीन प्रस्थापित व्यवस्थेसाठी आव्हान होती.

देवगुरु बृहस्पतीस चार्वाकमताचा उद्गाता मानले जाते. इ.स. 14 व्या शतकात रचलेल्या ' सर्वदर्शनसंग्रह ' या ग्रंथात माधवाचार्याने चार्वाकांना ' नास्तिक शिरोमणी ' म्हटले आहे. ' प्रबोध चंद्रोदय ' नाटकात. देवगुरु बृहस्पती चार्वाक दर्शनाचा आद्य प्रणेता असून चार्वाक हा त्याचा पट्टशिष्य आणि मुख्य प्रचारक असल्याचे म्हटले आहे. " तदेतदस्मभिप्रायानुबन्धिना वाचस्पातिना प्रणीय चार्वाकाय समर्पितम् । " ' बृहस्पतिप्रणीत लोकायत दर्शनाची व्यवस्थित फेरमांडणी करून त्याचा हिरिरीने प्रचार करणारा चार्वाक, या दर्शनाचा आद्य प्रवर्तक असावा, असे काही अभ्यासकांचे अनुमान आहे. काहींच्या मते, चार्वाक हे समूहवाचक नाव असून अनेक व्यक्तींच्या विज्ञाननिष्ठ वैचारिक प्रवाहाचे नाव म्हणून ते गृहीत धरले जाते. ' षट्दर्शन समुच्चय ' कार गुणरत्नाने चार्वाक शब्दाची व्युत्पत्ती पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे - " चर्वन्ति, भक्षयन्ति तत्त्वतः मन्त्यते पुण्यपापादिकं परोक्षं, वस्तुजातं इति चार्वाकाः " पापपुण्य, परोक्ष, परलोक गोष्टींचे चर्वण करून नष्ट करणारा चार्वाक होय. अर्थात प्रस्तुत विषय न मानणाऱ्यांना चार्वाक संबोधले जात असे. चार्वाक शब्दाची दुसरी व्युत्पत्ती ' चारु वाक् ' म्हणजे मधुरभाषी, प्रिय बोलणारा अशी सांगितली जाते. वैदिक मतावलंबी दर्शनिकांनी भौतिकवादी तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार करणाऱ्या विद्वानांसाठी वापरलेला तुच्छतादर्शक अपमानजनक शब्द ' चार्वाक ' होय.

' चार्वाक दर्शन ' लिखित स्वरूपात उपलब्ध नसल्याने त्याचे कडेचे विरोधक असलेल्या दर्शनिकांनी आपल्या ग्रंथांतून चार्वाकावर टीका करण्यासाठी, त्याच्या मतांचे खंडन करण्यासाठी, त्याच्या विचारांचा उपहास व निर्भत्सना करण्यासाठी या ज्ञानशाखेवद्दल जी विधाने केली आहेत, त्यावरून चार्वाक सिध्दान्तांची कल्पना येते.

चार्वाक विचारधारेस 'लोकायत' म्हणून संबोधले जाते. लोकायत शब्दाच्या व्युत्पत्तीसंबंधी पुढील अनुमाने काढली जातात.

- 1) लोक म्हणजे इहलोक .इहलोकावर आधारलेले मत लोकायत होय. इहलोकावाहेरची कोणतीही शक्ती त्यांना मान्य नाही.
- 2) लोक म्हणजे इंद्रिय. इंद्रियगोचर विषयांपलीकडे कोणतेही सत्य न मानणारे तत्त्व लोकायत.
- 3) ' लोकेषु आयतः ' लोकजीवनामध्ये प्रचलित असलेले किंवा प्राकृतजनांचा इहलोक व्यवहार म्हणजे लोकायत होय.

विषय - प्रतिपादन

प्राचीन वाङ्मयात आढळणारे चार्वाक दर्शनाचे संदर्भ :-

' राजधर्मा ' संबंधी विद्याग्रहण करणाऱ्या राजपुत्र- राजकन्यांना प्राचीन काळापासून ' लोकायत ' दर्शनाचे यथोचित ज्ञान देण्याची व्यवस्था केली जात असे.लोकायत शास्त्राचे उल्लेख उपनिषदे ,आर्ष महाकाव्य,े स्मृति, पुराणे आदी वाङ्मयात आला आहे.

- 1) रामायणात जावाली ऋषींनी रामाला नास्तिकमताचा उपदेश केला आहे. वाल्मीकी रामायणात लोकायत ब्राह्मणांचा उल्लेख आढळतो. ' ब्रुचिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणास्तात सेवसे। ' (2/100/38)
- 2) महाभारतातील वनपर्वत द्रौपदी व युधिष्ठिराच्या संवादात द्रौपदीचा पिता द्रुपदाने लोकायत शास्त्राचे अध्यापन करणाऱ्या विद्वान आचार्याची (ब्राह्मणाची) नेमणूक केली होती, असे द्रौपदी सांगते.त्यावेळी युधिष्ठिर द्रौपदीला ती बार्हस्पत्य मताने प्रभावित

झाल्यावद्दल दोष देतो, असे वर्णन आले आहे. दुसऱ्या प्रसंगात भारतीय युध्दानंतर हास्तिनापुरात परतलेल्या विजयी युधिष्ठिराचे पौरजन अभिष्टचिंतन करतात. जमलेल्या ब्राह्मण समूहातील चार्वाक नामक ब्राह्मण युधिष्ठिरास बांधवांची व ज्येष्ठांची हत्या करून काय मिळवले, असा जाव विचारतो. धर्मराज या प्रसंगाने दुःखी होतो. इतर ब्राह्मणांनी चार्वाकास दैत्य ठरवून जिवंत जाळल्याने वर्णन येते.

- 3) इ.स. पूर्व चौथ्या शतकातील कौटिलीय अर्थशास्त्र या ग्रंथात विद्यांचा निर्देश करताना कौटिल्य म्हणतो- ' बार्हस्पत्य सांप्रदायिक वार्ता (शेती, पशुपालन व व्यापार) आणि दण्डनीती अशा दोनच विद्या मानतात. ' संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयान्नाविद इति । ' वेदविद्या ही लोकव्यवहारात चतुर असलेल्यांची कला आहे किंवा त्यांच्या कृत्याच्या समर्थनास उपयुक्त असे एक आवरण आहे. ' आन्वीक्षिकी अर्थातच तर्कविद्येचा तपशील देताना कौटिल्याने ' सांख्य योगो लोकायत चैत्यान्वीक्षिकी । ' सांख्य, योग आणि लोकायत ही तीन दर्शने म्हणजेच आन्वीक्षिकी होय, असे प्रतिपादन केले आहे. सर्व विद्यांचे बलाबल तपासणारी, लोकोपकारी, आपत्ती तथा अभ्युदयकाळी वृद्धी स्थिर राखणारी, विचार-उच्चार-आचारात विशारद करणारी, ' प्रदिपः

सर्वविद्यानाम् ' असलेली आन्वीक्षिकी विद्या 'लोकायत' दर्शनाने युक्त असल्याचा निर्वाळा महाप्राज्ञ आचार्य कौटिल्याने दिला आहे. त्यामुळे लोकायत दर्शनाचे श्रेष्ठत्व अधोरेखित होते.

- 4) सद्धर्मपुण्डरीक, दिव्यावदान व विनयपिटक या बौद्ध ग्रंथांमध्ये लोकायतिकांच्या मंत्र-तंत्र विद्येसंबंधी उल्लेख आढळतात.
- 5) ' शुक्रनीतिसार ' या स्मृतिग्रंथात नास्तिकमतवादी तर्कशास्त्रामध्ये अत्यंत प्रविण असतात, असे म्हटले आहे.
- 6) छांदोग्य उपनिषदात देहात्मवादयांचे वर्णन- 'हे श्रद्धाहीन यज्ञ- ज्ञानविरोधक देहोपासनेद्वारेच आत्मानंद प्राप्त करून घेतात. मृत्युनंतर मृत देह शृंगारून त्याचा अंत्यविधी करतात' असे केले आहे.

जनाभिमुख चार्वाक दर्शनाची वैशिष्ट्ये

बुद्धिनिष्ठ, अवैदिक, भोगवादी, अनात्मवादी चार्वाकाने प्रचलित धर्मव्यवस्थेशी किंचितही तडजोड केली नाही, तरीही त्याच्या मताला, तत्त्वज्ञानाचा / दर्शनाचा दर्जा मिळाला, यावरून त्यांचे श्रेष्ठत्व आकळते. अत्यंत प्रखर, तर्काधिष्ठित असलेली चार्वाक विचारधारा शतके- सहस्रके उलटल्यावरही स्वतंत्र अन् अढळ राहिली आहे.

चार्वाक दर्शनात दान-यज्ञ, ईश्वर, आत्मा, परलोक, पुनर्जन्म, सुकृत-दुष्कृताची फळे या सर्व गोष्टींचे खंडन केले आहे. वेदप्रामाण्य नाकारले आहे. त्यामुळे 'नास्तिको वेद-निन्दकः ' या न्यायाने चार्वाक तत्त्वज्ञान नास्तिकवादी मानले जाते. हे दर्शन विज्ञाननिष्ठ, जडवादी दर्शन म्हणून प्रसिद्ध आहे. चार्वाकांच्या तत्वानुसार जीवनातील सर्व भोग हे त्याज्य नसून ग्राह्य आहेत. इहलोकवादाचे तार्किक समर्थन करणाऱ्या चार्वाकांच्या विचारांचा मध्यवर्ती आशय मनुष्याची ऐहिक सुखप्राप्ती हा आहे. यात गैर काहीच नाही. कारण कौटिल्य, वात्स्यायनासारख्या विद्वद्भर मुनींनी सुद्धा लोकजीवन अर्थमूलक मानले आहे.

1. वेदप्रतिपादित कर्मकांडांचे खंडन

" त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्त निशाचराः ।

जर्फरी तुर्फरीत्यादी पाण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ "

वेदांचे अपौरुषेयत्व धुडकावून लावत चार्वाक धूर्त धर्माचार्यांनी सामान्यांना फसविण्याचे साधन म्हणून वेदनिर्मिती केली असे म्हणतात. निरर्थक शब्दप्रयोग, यज्ञ प्रसंगी होणारी घृणास्पद हिंसा आणि मांसभक्षण यांमुळे वेद निर्माते भण्ड-धूर्त-निशाचर होते, असे चार्वाक म्हणतात. लोकांना भ्रमात ठेवणारे, स्वार्थबुद्धीने रचलेले वेद तद्वतच वेदप्रामाण्य चार्वाक सांप्रदायिकांनी नाकारले.

" निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिसिद्ध्यदीप्यते।

स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हन्यते ॥ "

जर यज्ञात बळी दिल्या जाणाऱ्या पशुला स्वर्गप्राप्ती होत असेल, तर मग यजमान स्वतःच्या पित्याची त्यात आहुती का देत नाही ? असा रोखटो प्रश्न चार्वाकांनी यज्ञसंस्थेला विचारला आहे. यज्ञात दूध-तुपादी पदार्थांची आहुती

देऊन त्यांचा नाश झाला की ,पुण्यप्राप्ती होऊन स्वर्गलाभ होतो. तर मग या न्यायाने ' दावाग्निदग्धानां फलं स्याद्भुरि भूरुह्याम् । ' वक्यात दग्ध झालेल्या वृक्षांनाही पुष्कळ फळे लागायला हवीत.

श्राद्धकर्म जर मृताच्या तृप्तीचा मार्ग आहे, तर यात्रेसाठी जाणाऱ्या व्यक्तीला पाथेयाची चिन्ता कशाला ? जर प्राण देहातून निघून परलोकात जातात, तर बांधवांच्या स्नेहापोटी व्याकुळ होऊन पुन्हा परत या लोकात का येत नाहीत ? असे तर्कनिष्ठ , बुद्धिवादी विचार चार्वाकांनी सामान्य जनांपुढे मांडले आहेत.

' न धर्मः न मोक्षः ' या दोन्ही पुरुषार्थांचा निषेध करीत चार्वाकांनी ' काम एवैकः पुरुषार्थः ' , असे ठाम प्रतिपादन केले. अर्थ हा कामाचा साधक असल्याने काम व अर्थ हे दोनच पुरुषार्थ त्यांनी मानले. पारलौकिक मोहजालातून बाहेर पडून मनुष्याने कर्मण्यशीलतेचा अंगीकार करावा व सर्व सुखे उपभोगावीत, असा त्यांनी उपदेश केला.

" कृषिगोरक्षवाणिज्यदण्डनीत्यादीभिः बुधैः।

ऐतरैवः सदोपायाभागानुनभवद्भुवि ॥ "

शहाण्या मनुष्याने शेती, पशुपालन, व्यापार, राज्य संचालन यांसारख्या दृष्ट आणि सत् उपायांनी जीविकार्जन करून भूतलावर निरनिराळी सुखे उपभोगावीत. लोकायत प्रतिपादित सुखवाद कर्माधिष्ठित आहे.

" अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्ड भस्मगुण्ठनम्।

प्रज्ञापौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः॥ "

अग्निहोत्र, वेदपठण यांचे अवडंबर माजवून, भस्मलेपन करणाऱ्या, पौरोहित्यादी मार्गांनी उपजीविका करणाऱ्यांचा समाचार घेताना बार्हस्पत्य म्हणतात की, निर्बुद्ध आणि कर्तृत्वहीन व्यक्तीच अशा तऱ्हेचा जीवनमार्ग पत्करतात. संसारत्याग करून ' वैराग्य ' हा जीविकोपाय स्वीकारणाऱ्यांचाही ' कामचोर ' म्हणून त्यांनी समाचार घेतला. वेदप्रतिपादित कर्मसिद्धांत, मोक्ष, स्वर्ग-अपवर्ग, परलोकगामी आत्मा, इत्यादी मिथकांना आव्हान देत चार्वाकांनी इंद्रियगम्य जगत हेच केवळ सत्य असल्याचा ठामपणे दावा केला आहे.

2. प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्

प्रत्यक्ष प्रमाणाशिवाय चार्वाक दार्शनिक अन्य प्रमाण मानीत नाहीत. ' धूर्तप्रलापस्त्रयीं 'मानून त्यांनी वेदप्रामाण्य झिडकारले आहे. ग्रंथप्रामाण्य किंवा शब्दप्रामाण्य (आप्तवाक्य) अनुमानाधारित असल्याने ते अमान्य केले आहेत. ग्रंथप्रामाण्य किंवा आप्तवाक्य प्रमाण मानल्यानंतर येणाऱ्या बौद्धिक गुलामगिरीची त्यांना जाणीव होती. अनुभव आणि बुद्धी सत्यान्वेषणासाठी मार्गदर्शक मानणारे चार्वाक विज्ञाननिष्ठ भौतिकवादाचे प्रवर्तक व समर्थक होते. ' प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् ' म्हणजेच पंच ज्ञानेंद्रियांना प्रतीत होणारे ज्ञान ते सत्य मानतात. ' परलोकींनो भावात्पर लोकाभावः। ' परलोकवासी लोक पाहण्यात येत नाहीत, म्हणून परलोक नाही. स्वर्ग, ईश्वर, मोक्ष, पुनर्जन्म या पारलौकिक गोष्टींत प्रत्यक्ष प्रमाणाला यत्किंचितही आधार नाही. बुद्धिगम्य प्रमाणाखेरीज अन्य ज्ञानमार्ग नाही. यावर त्यांचा दृढविश्वास होता. भ्रम लादणारा कपोलकल्पित धर्म चार्वाकांनी संपूर्णपणे नाकारला. गुणरत्नाच्या ' षट्दर्शन समुच्चय ' ग्रंथावर लिहिलेल्या टिकेत मणिभद्राने चार्वाकांच्या भूमिकेचे उद्बोधक स्पष्टीकरण केले आहे- ' धर्म आणि परलोक यांच्या

नावाखाली बहुजन समाजाची पिळवणूक करणाऱ्या पुरोहितांचा प्रयत्न हाणून पाडण्यासाठी चार्वाकांनी आत्मा- परलोक यांसारख्या इंद्रियातीत कल्पनांच्या वावतीत अनुमान प्रमाण त्याज्य ठरविले, असे दिसते. '

आस्तिक वेदप्रामाण्य, धर्म-अधर्म मानतात. त्यानुसार स्वर्ग-नरक अशी कर्मफलेही मानतात. ही फले देणारा व्यवस्थापक ईश्वर होय, अशी त्यांची धारणा असते. सशाच्या शिंगाप्रमाणे नित्य अदृष्ट असणारे हे विषय कसे मानायचे ? असा लोकायत दार्शनिकांचा प्रश्न प्रजामूलक आहे.

" क्वापि दृष्टमदृष्टं चेददृष्टं नृवते कथम्।

नित्यादृष्टं कथं सत्स्यात् शशश्रृंगादिभिस्समम्॥ "

धर्मव्यवस्थेचे अनर्थकारी स्वरूप विवेकनिष्ठ चार्वाकांना क्लेशित करणारे होते.

" धूर्तप्रणीतागमप्रतारितामशामोदकैरियं तुभिः मूर्खाणाम्। "

धर्म हे धूर्तांचे कारस्थान असून त्याला मूर्ख बळी पडतात, असे त्यांचे परखड मत होते. त्यांच्या मते मोक्षावस्था म्हणजे ' मरणमेव मोक्षः। ' अथवा ' स्वातन्त्र्य मोक्षः। पारतन्त्र्य बन्धः। '

3. सुखवाद

तत्कालीन धर्मधुरीणांनी निंद्य मानलेला चार्वाकांचा सुखवाद कदापि यदृच्छावाद (स्वैराचार) नव्हता.

" व्रीहीञ्चिहासति मितोत्तमतण्डुलाढयान्।

को नाम भोस्तुषकणोपहितान्हितार्थी॥ "

जगात दुःखे आहेत, पण तूस काढून भात खातात, तसे दुःख सारून सुख भोगावे, असा ऐहिक सद्गती प्राप्त करण्याचा यर्थाथ उपदेश त्यांनी केला.

" यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ "

उपरोक्त सूत्रात रंगविलेले ब्रेजबाबदार चार्वाकमत मूल्याधिष्ठित असलेल्या संपूर्ण चार्वाक दर्शनाशी विसंगत वाटते. ' ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ' हा आधेपार्ह चरण प्रक्षिप्त असल्याचे अभ्यासकांचे मत आहे. सर्वदर्शनसंग्रहात उद्धृत केलेल्या चार्वाकीय सूत्रात तसेच ' यशस्तिलकचम्पू ' मध्ये ' ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ' या ऐवजी ' नास्ति मुत्युरगोचरः ' अशी शब्दयोजना आढळते. चार्वाकमताचे अवमूल्यन करण्यासाठी अहितकारी तत्व घुसडले असावे.

सामान्यांना उपदेश करताना चार्वाक सांगतात की, तुमच्या सुख-दुःखाची कारणे तुम्ही या जगापलीकडे , जीवनापलीकडे शोधू नका. ' सुखमेव स्वर्गम, दुःखमेवनरकम्। ' सभोवार डोळसपणे पहा. सगळे इथेच आहे. चुंवनात स्वर्ग आणि व्याधिग्रस्त शरीरात नरक प्राप्तीचा प्रत्यय येईल. विषय संसर्गाने प्राप्त होणारे सुख दुःखदायक व त्याज्य मानून वैराग्य स्वीकारणाऱ्यांना चार्वाक मूर्ख मानतात.

" त्याज्यं सुख विषयसंगमजन्म पुंसां।

दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा॥ "

4. देहात्मवाद

चार्वाक दर्शनाचे मतांतरांमुळे चार पंथ मानले जातात. 1) देहात्मवादी 2) इंद्रियात्मवादी 3) प्राणात्मवादी 4) मनआत्मवादी. यापैकी देहात्मवादी चार्वाकदर्शन प्रधान मानले जाते.

" स्थूलो ऽ हं तरुणो वृद्धो युवेत्यादि विशेषणैः ।

विशिष्ट देह एकात्मा न ततो ऽ न्यो विलक्षणः ॥ "

चार्वाकांनी देह हाच आत्मा होय, असे निखून प्रतिपादन केले. आत्मा म्हणजे त्यांच्या लेखी जड द्रव्यांच्या समुच्चयाने निर्माण झालेले चैतन्य. देहनाशासोवतच हे चैतन्यही नाश पावते. म्हणून ते अविनाशी, अविकारी, नित्य, अमर आत्मा या संकल्पनेचा कडाडून विरोध करतात.

' भूतेभ्यः चैतन्यम् ' चैतन्य हे शरीराचा स्वभाव आहे, असे सांगून ते स्वभाववादाचे विवेचन करतात.

" जडभूतविकारेषु चैतन्य यत्तु दृश्यते।

ताम्बुलपूगचूर्णानां योगाद्राव इवोत्थितम् ॥ "

पृथ्वी, जल, तेज व वायु ही चतुर्माहाभूते मानणारे चार्वाक या महाभूतांच्या ठायी स्वतंत्रपणे चैतन्य नाही, भूतचतुष्टयांच्या संयोगीकरणानंतर चैतन्य गुण उत्पन्न होतो, असे जीवशास्त्रीय तत्त्व सांगतात. पान, काथ, चुना हे पदार्थ लाल नाहीत. मात्र विड्यात एकत्रित आल्यानंतर त्यांना लाल रंग येतो. तद्वतच ' मद्शक्तिवत् चैतन्यमुपजायते । ' मद्यार्कनिर्मितीसाठी वापरली जाणारी मुल द्रव्ये मद्शक्तीने युक्त नसतात. त्यांच्या रासायनिक मिश्रणाने किंवा ' किण्वादिभ्यो मद्शक्तिवत् विज्ञानम् (चैतन्यम्) । ' जीवचैतन्य ही अशीच घटना आहे. चेतना भौतिक तत्वाच्या संतुलनाचे रूप होय. ' चैतन्यविशिष्टो देहःआत्मा। ' देहाबरोबर अस्तित्वात येणारी व देहाच्या विघटनाबरोबर भंग पावणारी जाणीव म्हणजे आत्मा- असे सुबोध, सुलभ आत्मज्ञान आत्म्याच्या शोधात युगानुयुगे भरकटणाऱ्या गृहस्थधर्मातून पलायन करणाऱ्या भोळ्या जीवांना चार्वाक करवून देतात.

5. निरीश्वरवाद

सृष्टी निर्मात्या परमेश्वराचे अस्तित्व चार्वाकांनी नाकारले आहे. विश्व सृष्टी स्वभावातून निर्माण होते. जे घडते ते पदार्थांत अंतर्भूत असलेल्या त्यांच्या गुणधर्मांमुळे, प्रवृत्तीमुळे. अग्नी उष्ण, पाणी थंड, हवा-शीत हे कुणी एकाने निश्चित केलेले नाही. या गोष्टी त्यांच्या वैशिष्ट्याने समजून घेतल्या जातात. काळ्यांमध्ये तीक्ष्णता, पशु-पक्ष्यांतील विचित्रता ह्या गोष्टी स्वभावतः निर्माण होतात. त्यामुळे त्यांचा कर्ता शोधणेच निरर्थक असे चार्वाक मानतात.

' प्रत्यक्षसिद्धो राजा परमेश्वरः। ' प्रत्यक्ष दिसणारा सामर्थ्यावान राजा परमेश्वर होय, असे चार्वाक मानतात. मात्र या विधानात अंधश्रद्धेचा वा दैवत्वाच्या सिद्धांताचा मागूसही नाही. समाजव्यवस्थेचे सर्वांगीण संचालन करणारा, समर्थ व दृश्यमान व्यक्ती भौतिक सुख सुविधांच्या उपलब्धीचा कर्ता आहे. त्यांची राजसत्ता स्वीकारार्ह आहे, अशी चार्वाकांची धारणा आहे.

6. वर्णभेदास विरोध

धूर्त धर्माचार्यांच्या शोषक समुदायाने सामाजिक व्यवस्था शृंखलाबद्ध करण्याचा अट्टाहास केला. 'तुल्यत्वे वपुषा मुखाद्यवयवैवर्णक्रमः कीदृशः।' सर्व माणसांचे रूप, अवयव समान आहेत. मग वर्णभेदाचे प्रयोजन काय ? ब्राह्मणवर्णीय अन्य लोकांप्रमाणेच मातृयोनीतून उत्पन्न होतात. मग तेच अग्रवर्ण कसे ? ब्राह्मणत्वासाठी विद्या आणि सदाचाराची गरज नाही का ? श्रुत (विद्या) आणि शील (सदाचार) हा निकष मानायचा असेल तर ब्राह्मण 'अग्रवर्ण' मानणे सर्वथा चूक, निर्भीडपणे या मताची मांडणी चार्वाकांनी केली. वर्णभेद अशास्त्रीय आहेत, असे सांगणारे चार्वाक आज समाजसुधारक होते.

7. जीवनोपयोगी कला आणि तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कर्ता

इहलोकी मानवाला श्रेयोलाभ करवून देण्यासाठी मार्गदर्शन करणारे चार्वाकदर्शन खरेखुरे लोकाभिमुख दर्शन आहे. 'दृश्यते यथार्थतत्त्वम् अनेन इति।' ज्याच्या योगाने यथार्थ तत्त्व जाणले (पाहिले) जाते, ते दर्शन. दृश्यमान इहलोकावादावावत आग्रही असणारे चार्वाकदर्शन तर्कमूलक व वैज्ञानिक तथ्यांचे अनुसरण करते. "दण्डनीतिरेवविद्या।अथर्वगान्धर्ववेदावेव च वेदौ अर्थकामशास्त्रं लोकयतशास्त्रं प्रत्यक्षमूलतत्त्वात्॥" जीवनोपयोगी राजनीती, अथर्ववेद, गान्धर्ववेद (संगीत), अर्थशास्त्र, कामशास्त्र आणि लोकायतशास्त्र अशा वास्तवदर्शी शास्त्र - कलांचा चार्वाकांनी पाठपुरावा केला. या विद्या व कलांच्या आश्रयाने मनुष्याने रसिकतेने सुखद आयुष्य व्यतीत करावे, असा ते उपदेश करतात.

8. स्त्री मुक्तीवादी विचार

स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते असणारे चार्वाक स्त्री - पुरुष समानतेचे समर्थक होते. कुलशीलाच्या भयाने स्त्रीला बंधनात ठेवणाऱ्या व पुरुषांना स्वैराचाराची मुभा देणाऱ्या विचारप्रणालीचा त्यांनी धिक्कार केला. 'पातिव्रत्यादि संकेतः बुद्धिर्बुद्धिलैःकृतः।' पातिव्रत्यादी संकेत स्त्री - स्वातंत्र्य विघातक आहेत. ते बुद्धिमान परंतु दुबळ्या पुरुषांनी निर्माण केले आहेत, असे पुरुषवर्चस्वी व्यवस्थेत सांगणारे चार्वाक धैर्याचे महामेरू होते.

चार्वाक बगळता सर्व भारतीय दर्शने जीवन दुःखमय मानतात. जीवनातील दुःखापासून निवृत्तीचा उपाय शोधणे, हा भारतीय दार्शनिकांचा मूलोद्देश्य. मात्र समाजव्यवस्थेतील दोषांचे तर्कबुद्धीने समीक्षण करून दुरितांचे निवारण करण्यास कटिबद्ध झालेले चार्वाक दर्शन अभ्यासाहू आहे.

समीक्षकांनी चार्वाकविचारांचे विभाजन ज्ञान- मीमांसा, तत्व -मीमांसा आणि आचार -मीमांसा असे तीन भागात केले आहे. चार्वाक दर्शनातील ज्ञान विषयक सिद्धान्त- प्रत्यक्षवाद, तत्त्वविषयक विचार-जडवाद किंवा भौतिकवाद आणि आचारसंबंधीची (नैतिकतेसंबंधी) मते यदृच्छावाद म्हणून संबोधली जातात. याव्यतिरिक्त परलोकनिराकरणवाद, अनात्मवाद, अवैदिकवाद, कालवाद, नियतिवाद, सुखवाद, स्वेच्छाचारवाद, स्वभाववाद आदी अनुषंगिक सिद्धांत चार्वाक दर्शनात अंतर्भूत आहेत. चार्वाक दर्शनाचा स्वतंत्र ग्रंथ उपलब्ध नसतानाही उपरोक्त तत्त्वांचा एकाच दर्शनातील उल्लेख चार्वाक विचारांच्या लोकप्रियतेचे द्योतक आहे.

उपसंहार

भौतिकवादावर अढळ राहिलेले एकमेव भारतीय दर्शन म्हणजे 'चार्वाकदर्शन' होय. धूर्त पांडित्य धिक्कारण्याचे धारिष्ट्य दाखविणाऱ्या या विचारवंतांना धर्मद्रोही मानून त्यांच्या ऐहिक विचारांचा विपर्यास करून त्यांच्या उपदेशातील नैतिकता लपविण्याचा प्रयत्न झाला. रुढी आणि लोकमत हेच तत्कालीन राजधर्माचे आधारस्तंभ असल्याने त्यांना राजाश्रय मिळण्याचा प्रश्नच नव्हता. बहुसंख्याकांच्या बहुसामर्थ्याने अर्थातच चार्वाक विरोधी सर्व दर्शनिकांनी, धर्मशास्त्राच्या अभ्यासकांनी व त्यांच्या अनुयायांनी चार्वाक विचारांचा वळी घेण्याचा जोरदार प्रयत्न केला. मूळ लिखित चार्वाक तत्त्वज्ञान नाहीसे केले. "बहुतां प्राणिनामनु ग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रणीयमिति रमणीयम्" बहुजनांच्या कल्याणासाठी चार्वाक मतांचाच आश्रय घेतला पाहिजे, हा लोकायतिकांचा आग्रह त्यांची समाजभिमुखता स्पष्ट करतो.

चार्वाकांचा सुखवाद नाकारणाऱ्यांच्या मांदियाळीत असलेले आधुनिक विरक्त धर्मात्मे आज सुखवादी आणि निष्क्रीय जीवनपध्दतीचा हव्यास धरून आहेत. धर्माच्या नावाखाली चालणारी फसवणूक व शोषणाची व्याप्ती थक्क करणारी आहे. पुरुषांचे आर्थिक आणि स्त्रियांचे लैंगिक शोषण करणाऱ्या बुवावाजीस 'चार्वाक विचारां'चा सुरंग लावून ध्वस्त करण्याशिवाय अन्य पर्याय नाही.

आज सामान्य मनुष्य स्वार्जित धनातून सुखाने जगण्यासाठी धडपडतो. चिकित्सकपणे विचार करून डोळसपणे विश्वास ठेवतो. जीवनपयोगी शिक्षणक्रमाकडे त्याचा कल आहे. हे चार्वाक तत्त्वज्ञान आधुनिक जीवनशैलीत अनेक क्षेत्रांत नकळतपणे चपखल बसलेले दिसून येते. सांप्रत जनसामान्यांनी माधवता धर्माचे उन्नयन करणारा चार्वाक विचार आत्मसात केल्यास, राष्ट्रव्यास भक्कम आधार मिळेल, तद्वतच आत्मोन्नतीही साधता येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) सर्वदर्शनसंग्रह: (माधवाचार्यकृत) - डॉ. उमाशंकर शर्मा-चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली.
- 2) दर्शन दिग्दर्शन - राहुल सांकृत्यायन- किताब महल, अलाहाबाद
- 3) कौटिलीय अर्थशास्त्र - प्रा.र.पं. कंगले- महाराज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- 4) देशादेशीचे दार्शनिक- प्रा शिवाजीराव भोसले - अक्षरब्रह्म प्रकाशन, पुणे
- 5) प्रबोधचंद्रोदय (श्रीकृष्णमिश्रकृत)- डॉ. अंजली पर्वते- प्रसाद प्रकाशन, पुणे
- 6) बृहद संस्कृत निबंधकलिका- आचार्य पं. शिवप्रसाद द्विवेदी- भारतीय विद्या प्रकाशन, दिल्ली- वाराणसी
- 7) भारतीय संस्कृती- डॉ. प्रीतिप्रभा गोयल- विनायक प्रकाशन, जोधपूर.
- 8) मराठी विश्वकोश, खंड 15- संपादक : तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मण शास्त्री जोशी
- 9) लोकायत-डॉ.स.रा.गाडगीळ - लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
- 10) भारतीय संस्कृतिकोश- खंड 4
- 11) चार्वाक (नाटक)- विद्याधर पुंडलीक, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- 12) चार्वाकांचा देहात्मवाद- डॉ.वी.एम.ठाकरे- कुंभ प्रकाशन- अमरावती

७. श्रीमद्भगवद्गीता रामानुज भाष्य आत्म्याचे अविनाशित्व

सौ. ज्योती हसबनीस

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय.

आपल्या सनातन धर्माचे मूळ म्हणजे वेद. विषयवस्तूच्या दृष्टिकोनातून वेदाचे दोन प्रमुख विभाग मानण्यात येतात.

1. कर्मकांड
2. ज्ञानकांड.

कर्मकांडात यज्ञादी कर्मांचा व ज्ञानकांडात उपनिषदांचा अंतर्भाव होतो. उपनिषद भाग हा वेदांचा अंतिम उपदेश असल्याकारणाने त्याला वेदांत ही संज्ञा देण्यात आली आहे. वेदान्तशास्त्राची तीन प्रस्थाने मानण्यात आली आहेत.

1. श्रुतीप्रस्थान 'उपनिषदे'
2. स्मृतीप्रस्थान 'श्रीमद्भगवद्गीता'
3. न्यायप्रस्थान 'व्यासप्रणीत ब्रह्मसूत्रे' .

जगातील सर्वच धर्मग्रंथात गीतेचे स्थान अद्वितीय आहे. महाभारताच्या अंतर्गत असल्यामुळे गीता हा स्मृतीग्रंथ आहे खरा पण, गीतेचे यथार्थ नाव 'श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद' म्हणजे श्री भगवंतांनी गायिलेले गीतोपनिषद असे आहे. गीतेत परब्रह्मविषयक ज्ञान निहित असल्यामुळे ती ब्रह्मविद्या आहे. त्याबरोबरच तिच्यात त्या ज्ञानाच्या प्राप्तीचे उपाय देखील असल्यामुळे ते योगशास्त्रही आहे. गीता ही सर्वशास्त्रमयी आहे. समस्त वेदांचे सार आहे. देश, स्थान, काळ, जात, वर्ण, धर्म, पंथ, आश्रम यांनी विविधता असलेल्या सर्व मानवजातीसाठी गीतेतील सत्य सारखंच उपयुक्त आहे, कारण गीता ही सार्वभौम अशा सत्यसिद्धांताचेच प्रतिपादन करते'.

गीतेच्या चौथ्या अध्यायानुसार श्री भगवान अर्जुनाला असे सांगतात, योगपद्धती म्हणजे ही भगवद्गीता प्रथम मी सूर्यदेवाला सांगितली, सूर्यदेवाने ती मनूला सांगितली आणि मनूने ती 'इक्ष्वाकु'ला सांगितली. अशा तऱ्हेने परंपरेने ती एका प्रवक्त्याकडून दुसऱ्या प्रवक्त्याकडे चालत आलेली आहे पण कालांतराने ती लुप्तप्राय झाली म्हणून भगवंताला ती पुनः सांगावी लागत आहे आणि म्हणून यावेळी परमभक्त आणि प्रिय सखा असलेल्या अर्जुनाला कुरुक्षेत्राच्या भूमीवर (रणभूमीवर) भगवंतांनी ती सांगितली.

गीतेत कर्म, ज्ञान व भक्ती यांचा अतिशय सुंदर समन्वय साधला आहे आणि ह्याच कारणास्तव सर्वजीवनदर्शी, अशा ह्या स्मृतिग्रंथावर अनेक आचार्यांनी भाष्ये लिहिलीत.

'शैव' परंपरेतील अभिनव गुप्तांनी लिहिलेला 'गीतार्थ संग्रह', द्वैतवादाचे पुरस्कर्ते मध्वाचार्यांचे 'गीता भाष्य', शुद्धाद्वैताचे पुरस्कर्ते वल्लभाचार्यांची 'सत्वदीपिका', मधूसूदन सरस्वतींची 'गूढार्थदीपिका', केशव भट्टाची

'गीतात्वप्रकाशिका', ज्ञानेश्वर माऊलींची 'ज्ञानेश्वरी' / 'भावार्थदीपिका', लोकमान्य टिळकांचे 'गीतारहस्य' तर विनोवा भावे यांची 'गीताई' अशी काही उदाहरणं आपल्याला देता येतील.

विशिष्टाद्वैताचे पुरस्कर्ते श्री रामानुजाचार्यांनी केलेले गीतेवरील भाष्य 'श्री रामानुज भाष्य' म्हणून प्रख्यात आहे. ह्यांच्या सिद्धांतातील ज्ञानयोगाचे स्वरूप म्हणजे यज्ञादि कर्मकांडापासून दूर राहून मनोद्रियांवर नियंत्रण ठेवून आत्मस्वरूप ओळखणे आणि त्याच्या चिंतनातच व्यग्र असणे. गीतेमध्ये सांगितलेल्या ज्ञाननिष्ठा, अकर्म, संन्यास, सांख्ययोग, कर्मसंन्यास यांच्याशी साधर्म्य दिसून येते. तसेच नित्य नैमित्तिक कर्म करीत असतांनाच वर्णाश्रमनिहित आवश्यक शास्त्रसम्मत कर्तव्ये पार पाडत मोक्षप्राप्तीसाठी, भगवंताच्या आराधनेत लीन राहून आत्मोन्नतीचा मार्ग अनुसरणे ह्या गीतेतील कर्मयोगाचा पण पुरस्कार त्यांनी आपल्या सिद्धांतातून केलाय. अशा प्रकारे विशिष्टाद्वैताचा पुरस्कार करत गीतेवर सहजसुंदर भाष्य आचार्यांनी केलंय.

गीतेचे एकूण 18 अध्याय आहेत. त्यापैकी दुसरा अध्याय आहे सांख्ययोग. युद्ध करण्यापासून विचलित झालेल्या रणांगणावरील अर्जुनाला युद्धप्रवण करताना आत्मरूपाला जाणून घेण्याचा, स्थित प्रज्ञाची लक्षणे जाणून घेऊन स्थिरबुद्धी राहण्याचा, शरीर आणि आत्म्याच्या विनाशि-अविनाशित्वाला जाणून घेण्याचा, धात्रधर्माचे पालन करण्याचा उपदेश भगवंत करतात. आत्मचिंतनरूप सांख्ययोग आचरणात आणण्यास कठीण आहे. देहालाच आत्मा मानून त्याचा विनाश झाला की आत्म्याचाही विनाश होतो असे देहबुद्धीनेच वावरणाऱ्या लोकांसाठी आत्म्याच्या अविनाशित्वाचं भगवंतांनी केलेलं वर्णन अत्यंत उपयोगी ठरतं.

आत्म्याचं अविनाशित्व हा विषय मी इथे मांडणार आहे. भगवद्गीतेतील 2 ~या अध्यायातील 17 ते 24 श्लोकांचा परामर्ष घेतलाय. श्लोक, अर्थ आणि आचार्यांचं भाष्य ह्यानुसार ह्या विषयाची मांडणी केलीय.

“अविनाशी तु तद्विद्धी येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति”³ ॥17॥

ज्याने हे सर्व भौतिक जग व्याप्त आहे त्या चेतन आत्मतत्वाला तू अविनाशी (म्हणजे कधी नाश न पावणारे) म्हणून तू जाण. या अव्ययाचा (म्हणजे कधीही क्षय न पावणाऱ्या आत्मतत्वाचा) विनाश करण्यास कोणीही समर्थ नाही.

आत्म्याचे अतिसूक्ष्म स्वरूप सांगतांना,

“बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेय, स चानन्त्याय कल्पतो”⁴ ॥ (श्वेताश्वतरोपनिषद 5-9)

केसाच्या वरच्या टोकाचे जर 100 भाग केले आणि त्या प्रत्येक भागाचे परत 100 भाग केले आणि असे जर करता येईल तेव्हा त्या प्रत्येक भागाचे परिमाण जीवाच्या आकाराचे होईल. अशा सूक्ष्म आत्मतत्वाहून भिन्न असलेला कुठलाही पदार्थ या आत्मतत्वाचा विनाश करू शकत नाही. कारण प्रत्येकच जड पदार्थात हे भरून राहिलेले असल्यामुळे शस्त्र, पाणी, अग्नी, वायु जितकेही नाश करणारे पदार्थ आहेत, त्यांना व्यापूनच हे अतिसूक्ष्म रूपात असल्यामुळे ह्यांचा नाश कसा होणार ?

देहाच्या नाशवंत स्वरूपाबद्दल विवेचन करणारा पुढील श्लोक वधू.

“अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत”⁵ ॥18॥

नित्य, अविनाशी व अप्रमेय (म्हणजे प्रत्यक्षादि प्रमाणांचा विषय न होणारा) असा शरीरि (म्हणजे आत्मा) याचे हे सारे देह नाशवान म्हटले गेले आहेत. म्हणून हे भारत (भरतवंशज !) तू (शोक आवरून) युद्ध कर.

अनेक अवयवांनी बनलेला हा देह नाशवंत आहे. घटादि पदार्थ देखील नाशवंतच असतात. त्यांना अंत हा असतोच.

“पुण्यः पुण्येन् (बृ. 4 / 4 / 5)”⁶

आपल्या पुण्यकर्माने पुरुष पुण्यात्मा होतो. अर्थातच हे पवित्र शरीर धारण करतो. परमेश्वराच्या सूक्ष्म अंशाला हे भौतिक शरीर त्याच्या पूर्व कर्मानुसारच प्राप्त होते आणि कर्माच्या समाप्तिनंतर ते नष्ट होते. पण आत्मा मात्र अविनाशीच आहे, तो निरवयव आहे, तो अप्रमेय आहे. कुठल्याही परिमाणांनी त्याचे मोजमाप होऊ शकत नाही. शरीराप्रमाणे आत्मा प्रमेयरूपाने उपलब्ध होत नाही, तर प्रमाता ह्या रूपानेच उपलब्ध होतो.

“एतद्धो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः (गीता 13/1)”⁷

जो हे जाणतो त्यालाच विद्वान लोक क्षेत्रज्ञ म्हणतात. अशा प्रकारे एकरूपता, निरवयवता, प्रमातृत्व व व्यापकता ह्या स्वरूपाचा असलेला आत्मा नित्य आहे. देह मात्र सावयव व कर्मफळांचा भोग घेणारा असल्याने तो भोग संपल्यावर त्याचा नाशही अटळच होय. अशा रीतीने देह नाशवंत तर आत्मा अविनाशी असल्याने दोन्हीसाठी शोक करणे व्यर्थ आहे. म्हणून स्वतःला व दुसऱ्याला ज्या शस्त्रास्त्राचे कठोर घाव झेलावे लागणार आहेत. त्याचा धैर्याने सामना करत तू अमृतत्वाच्या (मोक्ष) प्राप्तीसाठी फळाची कामना न करता युद्धरूपी कार्य कर.

“य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं, मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते”⁸ ॥19॥

जो ह्या आत्म्याला मारणारा समजतो त्याचप्रमाणे जो ह्याला मेलेला समजतो ते दोघेही आत्म्याला जाणत नाहीत कारण हा कोणाला मारतही नाही आणि कोणाकडून मारला जातही नाही.

आत्मा हा नित्य असल्यामुळे कोणाला मारण्याचे कारणही नाही होऊ शकत आणि मारला पण जात नाही. आत्म्याचा शरीरापासून वियोग असाच अर्थ रामानुजाचार्यांनी घेतलाय. आत्म्याला नष्ट करणे असा नाही.

“न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नाय भूत्वा भविता वा न भूयः

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे”⁹ ॥20॥

ह्या आत्म्याचा कधी जन्म होत नाही की कधी मृत्यु होत नाही किंवा असेही नाही की एकदा होऊन पुन्हा होणारच नाही. हा जन्मरहित, नित्य, शाश्वत व पुरातन असा आहे. शरीर नष्ट होत असले तरी हा नष्ट होत नाही.

जन्म मृत्यु ह्या देहाच्या संकल्पना ! पण आत्म्याला ह्या शिवत देखील नाहीत. शास्त्रात सृष्टीच्या आरंभी व अंती असणाऱ्या जन्ममृत्युच्या ज्या कल्पना मांडल्या आहेत, त्या आत्म्याला लागू होत नाहीत. म्हणून मुंगीपासून साऱ्या ब्रह्मापर्यंत सर्व देहात असलेला आत्मा अजन्मा आहे. म्हणूनच नित्य व शाश्वत आहे. निसर्गात घडणारे संकुचित सूक्ष्म परिणाम देखील ह्यात होत नाहीत म्हणून आत्मा पुरातन असला तरी तो नूतनच भासतो. त्याची अनुभूती अपूर्वच असते आणि शरीराला नष्ट केले तरी हा नष्ट होत नाही.

“वेदाविनाशिनं नित्यं य, एनमजव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्”¹⁰ ॥21॥

जो ह्या आत्म्याला अविनाशी नित्य, अजन्मा आणि अव्यय म्हणून जाणतो तो पुरुष कसा कोणाला मारवणार आणि मारणार?

विनाशरहित, जन्मरहित आणि व्ययरहित अशा आत्म्याला जो जाणतो तो देवता, मनुष्य किंवा स्थायी शरीरातील कुठल्याही आत्म्याला मारवू किंवा मारू कसं शकणार ? कर्ता व करविता ह्या भूमिकेत राहूनही तो आत्म्याचा विनाश नाही करू शकणार. त्यामुळे ‘मी’ ठार मारतो किंवा ठार करवतो हा भ्रम व त्यामुळे निर्माण झालेली शोकाकुलावस्था निव्वळ आत्मस्वरूपाचं यथार्थ ज्ञान न झाल्यामुळेच होते.

“वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही”¹¹ ॥22॥

ज्याप्रमाणे मनुष्य जीर्ण वस्त्रांचा त्याग करून नविन वस्त्रे घेतो, त्याचप्रमाणे देही (जीवात्मा) जीर्ण झालेली शरीरे सोडून नविन शरीरात जातो.

धर्मयुद्धात जो मनुष्य आपले जीवन समर्पण करतो त्याला विविध भोगांनी युक्त असणाऱ्या शरीरापेक्षा उच्चतर स्तरावरील (दिव्य देवादिक) शरीर प्राप्त होतं, अधिक कल्याणमय असं ! म्हणून जुनी वस्त्रे टाकून नविन वस्त्रांचा आनंदाने स्वीकार केल्यासारखा ह्या देहाच्या परिवर्तनाचा तू विचार कर आणि आत्म्याच्या अविनाशित्वाचं स्वरूप लक्षात घेऊन त्याचा आनंदाने तू स्वीकार कर असं भगवान म्हणतात. देह हे वस्त्र आणि धारण करणारा तो जीवात्मा ही केवढी सुंदर कल्पना ह्यात केलीय. वस्त्र बदलत जातील पण जीवात्मा तोच असणार !

“नैनं छिन्दति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः”¹² ॥23॥

“अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः”¹³ ॥24॥

ह्याला (म्हणजे आत्म्याला) शस्त्रे कापीत नाहीत, अग्नी जाळीत नाही, पाणी कुजवीत नाही आणि वारा सुकवीत नाही.

अवयवरहित असल्यामुळे हा आत्मा कापता न येणारा, जाळता न येणारा, कुजविता न येणारा व सुकविता न येणारा असाच आहे. हा नित्य, सर्व व्यापक, स्थिर, निश्चल आणि म्हणूनच सनातन (म्हणजे) चिरस्थायी आहे.

आत्मा सर्वव्यापी आहे आणि व्यापकतेला व्यापून राहणाराही आहे. सूक्ष्म अंश रूपात तो व्याप्त असल्यामुळे तो अग्नी, जल, वायु या सांभ्यांमध्येही तो अंशरूपात आहे. मग पाणीच पाण्याला नष्ट करेल का, अग्नीच अग्नीला जाळेल काय ह्या न्यायाने, आत्म्यास शस्त्राद्वारे, जलाद्वारे, अग्नीद्वारे, वायुद्वारे नष्ट करण्याच्या सांभ्याच शक्यता नाहीशा होतात. म्हणून हा आत्मा नित्य, स्थिर, अचल, सनातन स्वभावाचा व कशानेही विचलित न होणारा आहे.

अशाप्रकारे देहाच्या नाशित्वाचं वर्णन करतांनाच आत्म्याचं अविनाशस्वरूप भगवंतांनी अर्जुनाला सांगितलंय. देह आणि आत्मा ह्या दोन्हीतील स्वरूपभेद स्पष्ट करून अर्जुनाला शोक आवरता घेण्यास सांगितलंय त्याचं क्षात्रतेज जागवून निष्काम कर्मसिद्धीचा उपदेश देखील केलाय.

कलियुगात मनुष्यप्राणी भौतिक सुखाच्या मृगजळामागे धावत असतो. नश्वर सुखाच्या प्राप्तीसाठी धडपडत अनेकविध समस्यांना तोंड देत असतो, कधी परिस्थितीशी हात मिळवणी करीत तर कधी तिच्याशी दोन हात करीत ! अनेक वाटा वळणांचा उंचसखल जीवनप्रवास पार पाडतांना कित्येकदा हतबल व्हायला होतं. अशा वेळी हतबलतेवर मात करीत, मनुष्याला पडलेल्या सांभ्या प्रश्नांची उकल करण्याचं आणि त्याचा, जीवनप्रवासाचा खडतर मार्ग सुकर करण्याचं अद्भुत सामर्थ्य श्रीमद्भगवद्गीतेत आहे. मोहात गुरफटलेल्या मानवजातीच्या उद्धाराकरिता अवतरलेल्या साक्षात् परब्रह्म अशा श्रीकृष्णाने जणू अर्जुनाला निमित्त करून संपूर्ण जगाला हे ज्ञान प्रदान केले आहे. गीता ही भगवंताच्या मुखकमलातून ख्रवलेले अमृतच आहे. जो मनुष्य गंगाजलाचे पान करतो. त्याला मोक्ष मिळतो मग जो गीतेचे पान करतो त्याच्याबद्दल काय सांगावे ? स्वतः भगवान विष्णूच्या मुखकमलातून प्रगटलेली गीता नीट स्वायत्त करून घ्यावी. अन्य शास्त्रांचा विस्तार करण्याची गरजच काय ?

“गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तारैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद् विनिःसृता”¹⁴ ॥

संदर्भसूची

1. 'श्रीमद्भगवद्गीता (मराठी भाषांतरासहित)' पृ. क्र. 4
2. 'श्रीमद्भगवद्गीता जशी आहे तशी', श्री श्रीमद् ए. सी. भक्तिवेदान्त स्वामी प्रभुपाद, पृ. क्र. 4.
3. 'श्वेताश्वतरोपनिषद' 5-9
4. 'श्रीमद्भगवद्गीता' 2/17

5. तत्रैव 2/18
6. वृ. 4/4/5
7. 'श्रीमद्भगवद्गीता' 13/1
8. तत्रैव 2/19
9. तत्रैव 2/20
10. तत्रैव 2/21
11. तत्रैव 2/22
12. तत्रैव 2/23
13. तत्रैव 2/24
14. 'श्रीमद्भगवद्गीता (मराठी भाषांतरासहित)', पृ. क्र. 4

८. प्रस्थानत्रयी व भारतीय तत्वज्ञान

सौ. कल्पना चांदुरकर

कविकुलगुरु कालिदास विश्वविद्यालय.

प्रस्थानत्रयी

प्रस्थीयते अनेन इति प्रस्थानम् । अर्थात् जे प्रस्थान (गन्तव्यस्थान) योग्यमार्ग दाखवते ते प्रस्थान. गन्तव्यस्थान तर 'मोक्ष' आहे. तिथपर्यंत पोचण्याचे तीन विविध मार्ग म्हणजे प्रस्थानत्रयी. हे मार्ग भिन्न असले तरी एकमेकांना पुरक आहेत. ते आहेत

1. उपनिषदे
2. भगवद्गीता
3. ब्रह्मसूत्रे .

अपौरुषेय वेद हे ज्ञानराशी आहेत. तत्वज्ञानाचे आगर आहेत. प्राचीन ऋषींनी स्वतःच्या तपोसाधनेने त्यांना पाहिले. 'ऋषि दर्शनात् ।' अर्थात् ती वेदराशी त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिली, अनुभवली. उपनिषदे ही वेदान्त अर्थात् वेदांचा गाभा आहेत. भवसागरात दुःखाच्या भोव-यात फिरणा-या अल्पज्ञ जीवात्म्याला मुक्तीचा मार्ग दाखवण्यासाठी ऋषींनी त्यांना शब्दबद्ध केले. हा अमूल्य ज्ञानविधी कालांतराने बादरायण व्यास महर्षिंनी 'ब्रह्मसूत्र' रूपात व भगवान श्रीकृष्णाने 'भगवद्गीता' रूपात सोपा करून सांगितला. मानवकल्याणाच्या मार्गात या तीनही मार्गांचा अमूल्य वाटा आहे. म्हणूनच यांना प्रस्थानत्रयी म्हणतात व या तिन्हीवर भाष्य लिहिणा-यांना 'आचार्य' म्हणतात. यापैकी उपनिषदांना "श्रुतिप्रस्थान", श्रीमद्भगवद्गीतेला 'स्मृतिप्रस्थान' व ब्रह्मसूत्रांना 'न्यायप्रस्थान' असे म्हणतात. स्थूलमानाने उपनिषदांच्या अभ्यासाने श्रवण ब्रह्मसूत्राद्वारे मनन व भगवद्गीतेत निदिध्यासन सांगितले आहे. श्रवणाने 'ब्रह्म' किंवा मोक्षासंबंधी कल्पना येते. ब्रह्मसूत्रांत ब्रह्मविषयक अनेक मतमतांतराचा विचार होतो व त्यासंबंधीचा अखेरचा निश्चय होण्यास मदत होते. भगवद्गीतेत ब्रह्मानुभवाचे साधन, त्यातील अडचणी, त्यासाठी करावी लागणारी तयारी, याचकाची जडणघडण इत्यादींचा विचार आला आहे.

भगवद्गीतेतील 'स्थितप्रज्ञ' विचार

मानव आपले स्वरूप विसरून भौतिक जगताच्या जंजाळात गुरफटून गेला. तेव्हा योग्य अयोग्य, सुख-दुःख, आप-पर या संकल्पनांनी त्याचे मन गोंधळून गेले. मोहवश तो योग्य निर्णय घेण्यास अक्षम झाला, त्यावेळी अर्जुनाच्या माध्यमातून समस्त मानवजातीला उत्थानाची दिलेली शिकवण म्हणजे 'भगवद्गीता' होय. येथे मनुष्याला असलेल्या दुःखाचा आत्यन्तिक व एकान्तिक नाश कसा होईल हे सांगितले व त्यासाठी त्याने काय करावे हे 'स्थितप्रज्ञाच्या' लक्षणांनी दाखवले आहे.

गीतेच्या पहिल्या अध्यायात अर्जुनाचा विषाद सांगितला आहे. आत्म-अनात्म, पाप-पुण्य, जीव-ईश्वर, सुख-दुःख या द्वंद्वात अडकलेले अर्जुनाचे मन येथे अतिशय समर्पक शब्दात वर्णिले आहे. अगदी युद्धाला तोंड फुटले असता गलितगात्र झालेला अर्जुन हा प्रत्येकाच्याच आयुष्यात कधी ना कधी येतोच. त्यावेळी त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देऊन भगवंतांनी सर्व मानवजातीला अतिशय उपकारक उपदेश केला आहे.

भगवद्गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात 54-58 या पाच श्लोकात स्थितप्रज्ञाची लक्षणे सांगितली आहेत. चौपन्नाव्या श्लोकात अर्जुन श्रीकृष्णाला विचारतो की, स्थितप्रज्ञाचे लक्षण काय ? तो कसा वोलतो, तो कसा वसतो, कधी चालचलणूक ठेवतो ?

यावर भगवान श्रीकृष्ण उत्तर देतात, "प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते" ॥55॥ _____ 1

दुसरा अध्याय येथे पहिले लक्षण सांगितले आहे.

1. मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति ।
2. आत्मानि एव आत्मना तुष्टः ।

अर्थात् सर्वान् कामान् म्हणजे शुभ-अशुभ दोन्ही कामना सोडायच्या. हेच वाराव्या अध्यायात म्हटले आहे,

"शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः" ॥ भ. गी. 12/17

साधकावस्थेत शुभ कामनांचे पोषण करून अशुभ कामनांचा त्याग करायचा असतो. येथेच वासनांचा त्याग करण्याचे शिक्षण मिळते. मूळात व्यग्रताच दुःखदायक आहे. जेव्हा व्यग्रता पूर्णपणे दूर होते. तेव्हा तो स्थितप्रज्ञ होतो.

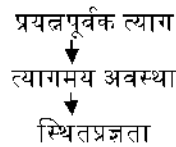
मुक्ति, समाधी व सुषुप्ति या तीन अवस्थांमध्ये ब्रह्मरूपता असते. पैकी सुषुप्ति प्रत्येकाच्या परिचयाची आहे. या अवस्थेत प्राप्त होणारी तमोगुणी निकृष्ट अवस्थेतील ब्राह्मी स्थिती प्राप्त करायची असेल तरी जसे मनातील अशुभ विचार दूर करावे लागतात तसेच शुभ विचारही बाहेर घालवावे लागतात, तेव्हाच गाढ निद्रा लागते, अर्थात् सुषुप्ति स्थिती येते. मग त्याहून उच्च अशा रजोगुणी मध्यम ब्राह्मी म्हणजे समाधी व तिच्याहूनही श्रेष्ठ सत्वगुणी ब्राह्मी म्हणजे जीवन्मुक्ती. ही प्राप्त करायला शुभाशुभ वासनांचा त्याग केलाच पाहिजे.

भगवद्गीतेतच नवव्या अध्यायात म्हटले आहे,

"शुभाशुभफलैरेव मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः" ॥ भ.गी. 9-28 _____ 2

म्हणजेच पहिल्या लक्षणात शुभ-अशुभ कामनांचा त्याग करायचा आहे. सत्तावनाव्या श्लोकात हेच सांगितले आहे, "तत्प्राप्य शुभाशुभम् नाभिनन्दति न द्वेष्टि" ।

अर्थात् असा प्रयत्नपूर्वक त्याग केल्याने, त्यागमय अवस्था प्राप्त होते व स्थितप्रज्ञता ही सहज अवस्था बनते.

आपल्यात असलेली न्यूनता दूर करण्यासाठी आपल्या मनात इच्छा उत्पन्न होतात. उदा. तहान लागल्यावर पाण्याची इच्छा, भूक लागल्यावर अन्नाची इच्छा इत्यादि मनुष्य प्रतिक्षणी अशा इच्छांची पूर्तता करण्यात तत्पर असतो. या न्यूनता कधीही पूर्ण होणा-या नसतात. यांची पूर्तता करताना आत्मोद्धाराचा विचार करायला फुरसतच मिळत नाही. पण आश्चर्य हे आहे की, मनुष्य शरीररूपी साधनाचीच सेवा करण्यात सर्व वेळ घालवतो आणि ज्या आत्म्याला प्रकाशित करण्यासाठी हे शरीर प्राप्त झाले आहे, त्या मुख्य आत्म्याचा विचारही करत नाही म्हणून अकाम बना.

"अकामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तृप्तो न कुतश्चनोतः ।

तमेव विद्वान् विभाय मृत्योरात्मानं धीरमंजरं युवानम्"॥ अथर्ववेद 10/8/44 ___ 3

इथे आत्म्याला अकाम म्हटले आहे. वृहदारण्यक उपनिषदात म्हटले आहे.

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथा मर्त्येऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" ॥ 4/4/7 _____ 4

अर्थात् हृदयातील सर्व कामना नष्ट झाल्यावर मर्त्य अमर बनतो.

यालाच 'आत्मानि एव आत्मना तुष्टः' । म्हणजे 'आपल्या ठिकाणी आपल्या आत्म्याच्या योगाने संतुष्ट झालेला' असे म्हणतात.

कामना उगम पावताच जीव परमात्म्यापासून दूर होऊन जगतातील विषयात दूर होऊन जगतातील विषयात अडकतो आणि कामना तुप्त होताच पुनः परमात्म्याच्या ठिकाणी परत जाऊन विराजमान होतो.

जर विचाराल, आत्म्यामध्ये असे काय आहे की ज्यामुळे निष्काम मनुष्य केवळ आत्म्यामुळे संतुष्ट होतो याचे उत्तर छान्दोग्य उपनिषदात आहे.

"आत्मनः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत् आविर्भाव तिरोभाव वात्मतोऽन्नमात्मतो बलम् आत्मत विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतः कर्मण्यात्मत एव इदं सर्वम्"॥

छान्दोग्य उप. 7/26/1_____ 5

अर्थात् आत्म्यापासून प्राण, आशा, स्मर, आकाश, तेज, जल, अन्न, बल, ज्ञान, ध्यान, चित्त, संकल्प, मन, वाणी, नाम, मंत्र, कर्म त्याप्रमाणे हे सर्व जगत उत्पन्न होते. जगताचे उत्पन्न होणे आणि पुन्हा लय पावणे आत्म्यापासूनच होते. म्हणूनच सर्व शास्त्रे आत्मप्राप्ति करा असे सांगतात.

अशा आत्मकाम पुरुषाकडून लोकहिताची कार्ये घडतात.

पुढच्या श्लोकात ही लक्षणे सांगितली आहेत

"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगत स्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते" ॥56॥ _____ 6

- 1) दुःखात उदास न होणे.
- 2) सुखांनी लुब्ध न होणे.

- 3) आसक्ती, भय, क्रोध सोडणे व
- 4) मौन धारण करणे म्हणजेच अधिक न वडबड न करणे.

सामान्य मनुष्य दुःखाने डगमगतो, कच खातो व वारंवार दुःख झाले तर सत्कार्यही सोडून देतो. हे त्याच्या दुर्बलतेचे लक्षण आहे. याउलट सुख प्राप्त झाले असता चण्याच्या झाडावर चढून उन्मत्त होतो. घमेंडखोर होणे ही दुसरी दुर्बलता आहे. धर्माधर्माची पर्वा न करता सुखाच्या ठिकाणी लुब्ध होऊन कर्तव्यभ्रष्ट होतो. ज्याप्रमाणे वाऱ्याने कापूस पराधीनपणे इकडे-तिकडे उडतो, तसेच सामान्य माणूस दुःखाच्या वेगाने भयकंपित होऊन, उदास होतो किंवा सुखाच्या लहरींनी मोहित होऊन भोगाला वश होतो. अशा तऱ्हेने त्याच्या पायाखाली स्थिर असा आधारच नसतो. याउपर दुःख जर वारंवार आले तर दुःख किंवा अपेक्षेपेक्षा कमी मिळाले तरीदेखील क्रोधित होतो. हे सर्व त्याच्या मानसिक दुर्बलतेमुळेच होते हेच पुढे सांगितले आहे.

"ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिऽभिजायते ॥62॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति" ॥63॥ भ.गी. 2/62/63 _____ 7

यावर उपाय म्हणजे त्याने दुःखाने उदास होऊ नये व सुखाने हुरळून जाऊ नये. यानेच त्याची शक्ती वाढेल. अशा रीतीने निर्भय होऊन क्रोध-लोभ व आसक्ती सोडण्याचा प्रयत्न करावा. त्याने त्याची आत्मिक शक्ती वाढवून स्वानंदसाम्राज्यात सहजानंदाने आनंदित व्हावे. तोच खरा स्थितप्रज्ञ होईल.

पहिल्या श्लोकात मनोगत कामना दूर करण्याचा उपदेश केला आहे. या श्लोकात सुख-दुःखाविषयी निर्विकार होण्यास सांगितले आहे. कोणतेही संकट किंवा प्रलोभन समोर आले असता कर्तव्यापासून ढळू नये. 'नर = न + रम्' । अर्थात् जो इन्द्रियभोगांमध्ये रमत नाही तो नर ।

मुनि = मौनावलंबी. मौनाचा खरा अर्थ आपल्या शक्तीचा व्यय न करणे हा अभिप्रेत आहे. मौन धारण करून मनन केल्यास विषयाचा निश्चय लवकर होतो. वाणीच्याद्वारे आपल्या शक्तीचा अधिकात अधिक व्यय करणारा प्राणी म्हणजे मनुष्य होय. बाकी प्राणिमात्र अशा प्रकारे शक्ती खर्च करीत नाही.

या श्लोकातील 'सर्वत्र अनभिस्नेहः' म्हणजे सर्व पदार्थांवर किंवा कोणावरही स्नेह, प्रीती, आसक्ती ठेवू नये. स्नेह = आसक्ती आधीच्या 56 व्या श्लोकाचे स्पष्टीकरण या 57 श्लोकात आहे.

56	-	57
वीतरागः	-	अनभिस्नेहः
सुखेषु विगतस्पृहः	-	शुभं न अभिनन्दति
दुःखेषु अनुद्विगमनाः	-	अशुभं न द्वेष्टि
वीतक्रोध वीतभयः	-	अशुभं न द्वेष्टि

आता पुढच्या 58 व्या श्लोकात कामवाचा दृष्टान्त देऊन इन्द्रियनिग्रह सांगितला आहे.

"यदा संहरते चार्यं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" ॥58॥ _ 8

कासव जसे आपले सर्व अवयव आपल्या पोटात ओढून घेतो त्याप्रमाणे जे मनुष्य आपल्या इन्द्रियांना विषयांपासून दूर ठेवतो त्याला 'स्थितप्रज्ञ' म्हणतात. प्रत्येक इन्द्रियांची आपापल्या विषयाकडे धावायची ब्राह्मप्रवृत्ती असते. ते तिकडे आपोआप खेचले जाते. पण त्याला विषयापासून निवृत्त करणे याला संयम म्हणतात. हीच गोष्ट यजुर्वेदातही सांगितली आहे.

"सप्त ऋषयः प्रति हिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।

समापः स्वप्रतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्रजौ सत्रसदौ च देवौ" ॥ वा. यजु. 34/55 9

इथे म्हटले आहे, सात ऋषी प्रत्येक शरीरात ठेवले आहेत. ते शरीर या ऋषींचा जणू आश्रमच आहे. हे सातही ऋषी या आश्रमाचे संरक्षण यत्किंचित दुर्लक्ष न करता करतात. सात नद्या निद्रा घेणा-या (आत्म्याच्या) स्थानाकडे परत जातात. त्यावेळी या यज्ञात दोन देव निद्रा न घेता सतत जागत राहतात. येथे पञ्चज्ञानेन्द्रिये, वाणी व मन ही सात इन्द्रिये सात ऋषी आहेत. शरीररूपी आश्रमात ते तपश्चर्या करत आहेत. त्यांना मुनी बनवले पाहिजे. जर इन्द्रियांना संयमाच्या मार्गाने नेले तर ती इन्द्रिये श्रेष्ठ मार्गदर्शक ऋषी वनू शकतील. हे ऋषी या शरीररूपी यज्ञक्षेत्रात शतसांवत्सरिक यज्ञ-सत्र करत आहेत. परंतु रोगजंतुरुपी निरनिराळे राक्षस या पवित्र यज्ञाचा नाश करण्याचा प्रयत्न करतात. या यज्ञाच्या रक्षणार्थ प्राण व अपान हे दोन वीरकुमार निद्रा न घेता सज्ज असतात. सात ऋषी जेव्हा झोपतात त्यावेळी निजणा-या आत्म्यापासून बाहेर वाहणा-या नद्या (स्वपतः लोक) उलट त्याच्याकडे वाहू लागतात म्हणजे ज्यांचा प्रवाह जागृतावस्थेत वहिर्मुख असतो तोच प्रवाह सुषुमित अन्तर्मुख होतो.

या दृष्टान्तातही संयमानेच जितेंद्रिय बनल्यास सांगितले आहे.

अशा प्रकारे विषयप्रतिपादनाची पद्धती व विषयांची मांडणी जरी निरनिराळ्या प्रस्थानत्रयीत वेगवेगळी दिसत असली किंवा बद्धसूत्रांचा समन्वय वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून होत असला तरी त्यातील मूलभूत सिद्धान्त एकच आहे. आचार्यांनी आपल्या प्रदीर्घ चिन्तनातून व गाढ व्यासंगातून ते मांडले आहेत. ते असे

- 1) पुनर्जन्माच्या फे-यातून मुक्त होण्यासाठी जीवाला तत्वज्ञानप्राप्ती हा एकच उपाय आहे.
- 2) हे सर्व जग परमात्म्यापासून, उत्पन्न झाले आहे व तोच त्याचा नियंता व लयकर्ता आहे ही जाणीव होणे हे तत्वज्ञानाचे स्वरूप आहे.
- 3) ब्रह्म, जीव, जगत या तीन तत्वांवर हा सर्व पसारा आहे.

जीव-ब्रह्म, सगुण-निर्गुण, चेतन-अचेतन, नित्य-अनित्य या सर्व तत्वांचे स्वरूप, गुणधर्म व पोटभेद यावरूनच वेदान्ताचे केवलाद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत, द्वैताद्वैत, शुद्धाद्वैत, अचिन्त्यभेदाभेद, शिवाद्वैत असे भिन्न मार्ग झाले पण गन्तव्यस्थान एकच आहे व त्यासाठी इन्द्रियनिग्रह व मनोनिग्रह अत्यन्त आवश्यक आहे. हेच स्थितप्रज्ञत्व सांगते याबाबत दुमत नाही.

संदर्भसूची	अध्याय	श्लोक
श्रीमद्भगवद्गीता	२	९५
श्रीमद्भगवद्गीता	९	२८
अथर्ववेद १०	८	४४
बृहदारण्यक उपनिषदात् ४	४	७
छान्दोग्य उपनिषदात् ७	२६	१
श्रीमद्भगवद्गीता	२	५६
श्रीमद्भगवद्गीता	२	६२/६३
श्रीमद्भगवद्गीता	२	५८
वा. यजुर्वेद	३४	५५

९. वैश्विक दृष्टीसे योगदर्शन का महत्त्व

वैद्या क्षमा अमोल डोरले

अधिव्याख्याता, संस्कृत संहिता सिद्धांत विभाग, भाऊसाहेब मुळक आयुर्वेद महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर.

दर्शन भारतीय मनीषियोंद्वारा अनुभूत सत्य का परिचय देनेवाला साहित्य है। दर्शन के मौलिक प्रश्न है हम कौन हैं ? कहाँ से आये हैं ? हमारे सामने प्रतीत होनेवाला यह विशाल संसार क्या है ? विज्ञान बाहरी जगत् के अनुभव को अकेले पूर्ण रूप से समझा नहीं सकता क्योंकि उसमें कुछ ऐसे अंश हैं जो आध्यात्मिक जगत् से संबंध रखते हैं । विज्ञान उनकी भी सत्यता की मानता है । इस जगत् के पदार्थों में एक प्राणात्मिका का प्रवृत्ति स्वयं विद्यमान है जो उन्हें विकास मार्ग से ले जाकर अंतिम लक्ष्य पर पहुँचा देती है ।

विकास को समझने का द्विविध मार्ग भारतीय दर्शनमें विद्यमान है। सांख्य परिणाम के सिद्धांत को मानता है, त्रिगुणात्मक प्रकृति के परिणाम का फल यह दृश्यमान विश्व है ।

इसका मार्मिक खंडन ब्रह्मसूत्र के तर्कपाद में किया गया है। "प्रकृति के परिणाम के विषय में श्री शंकराचार्यजीका यह वाक्य निम्न पक्षके सिद्धांत का निचोड़ माना जा सकता है ।

जगत् की रचना के लिये प्रकृतिमें प्रवृत्ति माननी पड़ेगी । प्रकृति स्वभाव से सत्व, रज, तम इन तीन गुणों की साम्यावस्था है । जब यह साम्यावस्था हटती है तब उसमें प्रवृत्ति होती है न्यूनाधिक भाव आ जाता है । जब कोई गुण प्रधान बन जाता है और कोई उसका अंग । तब विशिष्ट कार्यको पैदा करने की ओर वह झुकती है।

दर्शन का अर्थ

लोकान्ततमत् को छोड़कर साधारणतया यह कहा जाना है की भारतीय दर्शन के मूलमें विशुद्ध अनुभूति स्वरूप परमसत्य का प्रकाश है । उपनिषद् तथा अन्यत्र आत्मा ही दर्शन व साक्षात्कार का विषय है । यह सिद्धांत सर्वत्र मान्य किया गया है। दर्शन या दृष्टी शब्द के प्रयोग के मूलमें भी यही सिद्धांत है। **दृश्यते यथार्थं तत्त्वम् अनेन इति दर्शनम्** । जिसके द्वारा यथार्थ तत्त्व का ज्ञान होता है । **तत्त्वज्ञान साधन शास्त्र दर्शनम्** । तत्त्वका ज्ञान करानेवाला साधन दर्शन शास्त्र है ।

जो लोग श्रद्धासंपन्न अर्थात् सत्य धारण करने में उपयुक्त हैं । अनुकूल मनोवृत्ति से संपन्न हैं। वे गुरु अथवा वेद आगमादि अपौरुषेय ग्रंथसमूह से अथवा सत्य को शब्द के रूपमें श्रवण करते हैं। यह विशुद्ध विकल्परूप ज्ञान है। इसे दर्शन या साक्षात्कार कहते हैं। अध्यात्ममार्ग के इतिहास में इसका दृष्टांत विरल नहीं है। किंतु यदी आधारमें असंभावना दोष रहे अर्थात् यदि चित्त सरल एवं स्वच्छ न हो संशयाकुल हो तो शब्दजन्य ज्ञान चित्तसे साक्षात्कार का रूप नहीं ग्रहण कर सकता।

यौक्तीक विचारणा का नियम (लॉज ऑफ रैशनल थिंकिंग) इस प्रणालीमें पूर्व वर्णित आप्त वाक्य को स्थापित करना होता है । यदि चित्र संशयाकुल न हो तो इसकी आवश्यकता नहीं होती। इससे तत्व का निर्णय नहीं हो तो कुछ अंश तक विजिभिषावृत्ती प्रशमित होती है । चित्त के असंभावना दोष को दूर करने के लिये मनन शास्त्र

आवश्यक है । जिस आधारपर असंभावना के अतिरिक्त विपरीत भावना भी विद्यमान है यहाँ निदिध्यासन अथवा योगाम्यास की आवश्यकता स्विकार करनी पडती है ।

श्रवण : मनन निदिध्यासन यह तीनों साधारणतया दर्शन के हेतू जाते हैं । “न्यायाकुसुमांजली” में उदयानाचार्य कहते हैं । श्रवण के उपरांत जो न्यायचर्चा या दार्शनिक आलोचना युक्ती तर्कपूर्वक की जाती है वह वस्तुतः, मनन का अंश होती है ।

भारतीय दर्शन का प्रस्थानभेद

स्वभाववाद, यदृच्छावाद, नियतिवाद, कलावाद, प्रकृतिवाद, ईश्वरवाद इनका उल्लेख प्राचीन साहित्य में बहुत स्थलों पर मिलता है । सुश्रुत की टीका में (डल्हनचार्यकृत) बृहत्संहिता की टीका में (भट्ट उत्पलरचित) प्राचीन सांख्य की लुप्त कारिका में मिलता है ।

स्वभाववाद किसी ना किसी रूपमें प्रत्येक दर्शन ने माना है । जिसका उल्लेख उदयानाचार्य ने अपने ग्रंथ न्याय कुसुमांजली” के प्रथम स्तवक में किया है ।

भारतीय दर्शन मुख्यतया दो विभागोंमें विभक्त किये हैं ।

1. नास्तिक दर्शन
2. आस्तिक दर्शन

सामान्यतः ईश्वर के अस्तित्व में श्रद्धा रखनेवाले व्यक्ती को आस्तिक माना जाता है । साधारणतया इन शब्दों का यह अर्थ लोकव्यवहार में प्रचलित है ।

नास्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य सः नास्तिकः ।

पाणिनि के अनुसार परलोक की सला में विश्वास न रखनेवाला नास्तिक । अर्थात् नास्तिको वेदनिन्दक : अर्थात् नास्तिक वह ह जो वेदों की निंदा करता है । वेद के प्रामाण्य में विश्वास नहीं करता इसके अंतर्गत 3 दर्शन आते हैं ।

1. चार्वाक दर्शन
2. जैन दर्शन
3. बौद्ध दर्शन

अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य सः आस्तिकः ।

आस्तिक दर्शन वेदों को प्रमाण मानते हैं । आस्तिक दर्शन छः प्रकारका माना है ।

1. न्याय
2. वैशेषिक
3. सांख्य
4. योग
5. कर्ममीमांसा (मिमांसा)
6. वेदांत दर्शन

न्याय वैशेषिक प्रथम श्रेणी का प्रतिपादक सांख्य योग दुसरी तथा मीमांसा योग दुसरी तथा मीमांसा वेदांत तिसरी का इन छः दर्शनी का विकास का क्रम प्रायः समान रूप रखता है। सूत्र ग्रंथोंपर कालांतरमें भाष्य लिखे गये हैं इन्हें सुबोध बनाने के लिये इन भाष्यों पर व्याख्याएं निबद्ध कियी हैं।

- ❖ अक्षपादगौतम भाष्यकार वात्सायन तथा वार्तिककार हैं उद्योतकर
- ❖ वैशेषिक दर्शन के सूत्रकार हैं कणाद भाष्यकार प्रशस्तपाद तथा व्याख्याकार शंकरमिश्र
- ❖ सांख्यदर्शन के सूत्रकार कपिल भाष्यकार हैं विज्ञान भिक्षु (सांख्यप्रवचन के कर्ता) तथा वृत्तिकार हैं।
- ❖ ईश्वरकृष्ण की सांख्यकारिका को सांख्य का एक स्वतंत्र ग्रंथ माना जाता है।
- ❖ योगदर्शन के सूत्रकार हैं पतंजली भाष्यकार हैं। व्यास वार्तिककार हैं विज्ञानभिक्षु वृत्तिकार हैं भोजराज
- ❖ मीमांसा के सूत्रकार हैं जैमिनी, भाष्यकार हैं शबरमुनि वृत्तिकार हैं कुमारिल वृत्तिकार हैं प्रभाकर निबंधकार हैं शालिकनाथ तथा माधवाचार्य वेदांत के सूत्रकार हैं बादरायण व्यास भाष्यकार शंकराचार्य रामान्तुन वल्लभ आदि प्रमुख हैं। वृत्तिकार विभिन्न मतोंसे अलग हैं।

इसप्रकार षडदर्शनोंका साहित्य मिलता है।

दर्शन की उपादयेता

आध्यात्मिक आधिभौतिक अधिदैविक इन तीनों दुःखों से मुक्ति का उपाय और निवृत्ती के बाद पुनः उत्पन्न न हो इसलिये स्थायी उपाय थाने अतिमतः मोक्ष प्राप्ती के मुख्य उद्देश है।

वैश्विक दृष्टीसे योगदर्शन का महत्व

योग हिंदु जाति की श्रेष्ठ आध्यात्मिकी निधी है। योग की प्रक्रीया मोक्ष का मुख्य साधक है इसलिये ज्ञान के उदय में योग सर्वाधिक उपयुक्त है। योग के अनेक भेद हैं हठयोग का वर्णन ग्रंथोंमें विशेष किया गया है। पतंजली का योगमार्ग राजयोग नाम से प्रसिद्ध है।

योग का वर्णन वैदिक संहिताओंमें सर्वप्रथम मिलता है। उपनिषदोंमें योगप्रक्रिया का वर्णन है। इसप्रकार योगप्रति उपनिषदोंकी संख्या 21 है।

योग दर्शनकारोंने सांख्योक्त 25 तत्व मानकर 26 वा तत्व ईश्वर माना है। योगदर्शन यह सांख्यदर्शन का पूरक दर्शन है। इसलिए योगदर्शन को सेश्वरवादी सांख्य कहा गया है। योग शब्द युजिर् योगे धातू से बना है इसका मतलब जोड़ना। युज् समाधी इस धातूसे जोड़ना, समाधी चित्त की एकाग्रता होती है।

वर्तमान समय में 'योगदर्शन' का आरंभ महर्षी पतंजली की योगसूत्रोंद्वारा होता है। ये ही पातंजल महाभाष्य के रचयिता माने जाते हैं।

- योग सूत्र में चारपाई है। 1) समाधिपाद
2) साधनापाद
3) विभूतीपाद
4) कैवल्यपाद

योगसूत्र के समाधीपाद में योग का लक्षण चित्त की वृत्तियों समाधी का भेद । साधनपादमें क्रिया नियमादि आठ अंगों का विशद विवरण विभूती पाद में समाधी तथा योग अनुष्ठान से होनेवाली सिद्धियों का प्रतिपादन अंतिम कैवल्यपादमें निर्माण चित्त का वर्णन विज्ञानवाद का निराकरण तथा कैवल्य का निर्णय किया जाता है ।

योगश्चित्तवृत्ति निरोध

चित्तकी वृत्ति का निरोध योग है । क्लेश कर्म व वासना का समूलनाशक जो वृत्ति निरोध वह योग है । चित्त अथवा मनकी इस आत्मप्रकाश की प्राप्ति के लिये अष्टांग योग कहा गया है ।

1. यम
2. नियम
3. आसन
4. प्राणायाम
5. प्रत्याहार
6. धारणा
7. ध्यान
8. समाधी

इसमें से पाँच बहिरंग है । और शेष अंतरंग साधन है ।

- ❖ यम का अर्थ संयम इसमें अहिंसा : सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह इत्यादी का समावेश है यम का पालन ध्यान के लिये आवश्यक है ।
- ❖ नियम – सदाचरण रखना नियम है शौच संतोष तप स्वाध्याय ईश्वरप्राणिधान यह नियम है ।
- ❖ आसन – शरीर के नियमन को आसन कहते हैं इसमें सुख देनेवाले ध्यान के लिये उचित आसन है ।
- ❖ प्राणायाम – श्वास के संयम नियमन को प्राणायाम कहते हैं ।
- ❖ प्रत्याहार – विभिन्न इंद्रियों को उनके बाह्य विषयोंसे हटाकर मनके द्वारा संयमित करना प्रत्याहार है ।
- ❖ धारणा – इसमें चित्त किसी इष्ट वस्तु में ध्यानित करना ।
- ❖ ध्यान – ध्येय वस्तु के विषय में विचार की बहती सतत धारा ध्यान है ।
- ❖ समाधी – योगाभ्यास की अंतिम सिद्धी समाधी है । चित्त को स्वयंका ध्यान नहीं रहता ।

योगदर्शन के नुसार ईश्वर सर्वश्रेष्ठ आत्मा है । वह सर्वगुण संपन्न है । नित्य, सर्वव्यापी सर्वद्रष्टा है सर्व शक्तीमान है । संसार के समस्त जीव अज्ञान अहंकार इच्छा, द्वेष, मृत्यु है परंतु ईश्वर समस्त दोषरहित है ।

यह केवल ईश्वर प्राप्ति का मार्ग ही नहीं बताना बल्कि आसन प्राणायाम यम नियम ध्यान की विधियों की बताकर हमारे शरीर को बल, मन को पवित्र तथा चित्त को एकाग्र बनाना है । यह संसार में शरीर तथा मस्तिष्क दोनों को स्वस्थ बनाकर मोक्ष की प्राप्ति करानेवाला दर्शन योगदर्शन है ।

वैश्विक दृष्टीसे योगदर्शन का महत्व है । योग को जिस रूपमें आज हम देखते हैं वह 21 जून 2015 यह दिन था जब सारी दुनिया की उस ज्ञान को आत्मसात करने का मौका मिला ।

प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदीजीने हमारी पहल, इस दिवस को आंतरराष्ट्रीय योग दिवसरूप में पहचान देकर दियी । सारी दुनिया भारत के अनमोल ज्ञान को पाकर गौरव कर रही है । इसप्रकार भारतीय संस्कृती की सबसे पुरानी विरासत के रूपमें योग आधुनिक काल में अधिक प्रासंगिक हो गये। आज की भागदौड की जिंदगी में योग एकमात्र साधन है जो मानव के तनमन और आत्मा की शुध्द कर प्रकृति को जीवीत बनाये रखता है ।

आयुर्वेद और योग अनेक बातों में व्यावहारिक समानता रखते है । योग दर्शनमें वर्णित अष्टांग योग और आयुर्वेद सद्वृत्त पालन, आचार रसायन, दिनचर्या, इत्यादि का अभिनिवेश किया गया है । सद्वृत्त पालनमें पापकर्म त्याग, अस्तेय याने चोरी न करना इनका समावेश होता है । आचार्य वाग्भट के अनुसार दशविध पापकर्म में इसका त्याग बताया है । ब्रह्मचर्य प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः (यो.सू.2/38) आयुर्वेदमें त्रयोपस्तंभ आहार निद्रा, ब्रह्मचर्य है। धारणा ध्यान, समाधी, मानसदोषों के चिकित्सा में उत्तम औषधी बताया है ।

धीर्घर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम् परम् । अ.ह.सू.1/26 इस प्रकार आयुर्वेदशास्त्र और योगदर्शन का संबंध है।

१०. सांप्रतकाळात आधुनिक दार्शनिकांचे योगदान

मीनल जोशी

नागपूर.

"A Study of Experience as a Whole or A Portion of Experience in Relation to the Whole."

अशी तत्त्वज्ञानाची व्याख्या विल इयुरंटने केली आहे. कोणत्याही विषयाचा मूळापासून विचार करणे हे तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्ट्य आहे. ती एक विचार करण्याची रीत आहे. त्याने वृत्तींना विचारपूर्वक वळण लावले जाते. दार्शनिक हा जगाचा/समस्यांचा मूलभूत विचार करतो. अनुभवाच्या आधारे प्रश्नांची उत्तरे शोधतो. जगासमेर नवीन तर्कसंगत विचार मांडतो. आधुनिक दार्शनिकांनी युरोपातील प्रबोधनाच्या काळानंतरच्या मानवी जीवनाचा विचार केला.

वैज्ञानिक क्रांतीनंतर जगात प्रचंड उलथापालथ घडून आली. अनेक राजकीय सामाजिक घडामोडी झाल्या. त्यामुळे जीवन अधिक गुंतागुंतीचे झाले. जुन्या संकल्पना मागे पडून नवीन संकल्पना, विचार उदयाला आले. आधुनिक दार्शनिकांनी या सर्वांवर सखोल चिंतन करून वैज्ञानिक पद्धतीने आपले विचार मांडले. मनुष्य जातीच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक गरजा लक्षात घेतल्या. मानवाच्या ऐक्यासाठी, शांतीसाठी तत्त्वज्ञान प्रतिपादन केले.

आपण आधुनिक भारतीय दार्शनिकांचा विचार करणार आहोत. त्यांचे तत्त्वज्ञान सनातन वैदिक (धर्मावर) तत्त्वज्ञानावर आधारलेले आहे. त्यांनी मोक्ष, कर्म सिद्धान्त, पुनर्जन्म इ. भारतीय तत्त्वज्ञानातील संकल्पना, विचार शास्त्रांच्या आधारे विज्ञानाची जोड देऊन मांडले. त्यांनी भारतीय समाजाचा विशेष विचार केला. त्यांचे तत्त्वज्ञान हे चिरंतन व अखिल मानवजातीच्या शांतीसाठी आहे. ते दीपस्तंभप्रमाणे जगाला मार्गदर्शन करीत आहेत. आधुनिक भारतीय दार्शनिकांचे हे मोठे योगदान आहे.

योगी अरविंद - योगी अरविंदाचे तत्त्वज्ञान पूर्णयोग म्हणून ओळखले जाते. ते एक श्रेष्ठ क्रांतिकारक, राष्ट्रभक्त, आत्मज्ञानी तत्त्वज्ञ, द्रष्टा महापुरुष व कवी होते. 15 ऑगस्ट 1872 साली जन्मलेल्या अरविंदांची लहानपणापासून अशी दृढ धारणा होती की आपल्याला जगामध्ये सार्वत्रिक जागृतीचा आणि महान क्रांतिकारक बदलांचा एक काळ येत आहे आणि त्यामध्ये महत्त्वाचा भाग घ्यायचा आहे.

परदेशात इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या अरविंदांची भारताविषयीची ओढ कायम होती. हे विशेष. त्यांच्या दृष्टीने मातृभूमी म्हणजे जमिनीचा तुकडा नसून ती एक एकीकृत शक्ति आहे. भवानीभारती भारताचे स्वातंत्र्यासाठी आहे. मानवजातीच्या ऐक्यासाठी, प्रेम व बंधुभाव निर्माण करण्यासाठी आहे. भारतीय क्रांतीकार्यात सक्रिय सहभाग असतांना त्यांना आध्यात्मिक

अनुभव आले. त्यांनी प्राणायामाचा अभ्यास करण्यास प्रारंभ केला. ईश्वरी प्रेरणेने ते चंद्रनगरला आले. तेथे योगाभ्यासात लीन झाले. 24 नोव्हें. 1926 या दिवशी त्यांच्यात उच्चतर शक्तीचे अवतरण झाले.

तत्त्वज्ञान - श्री. अरविंद शक्तीचे अधिमानस व अतिमानस असे पृथक्करण करतात. अतिमानस ही भगवंताची संपूर्ण सत्यचेतना होय. अशी एक चेतना जिला मन स्पर्श करू शकत नाही. मनुष्याची वाणी हीचा उच्चार करू शकत नाही. विचारही व्यक्त करू शकत नाही.

अधिमानस - ही सत्यचेतना व मानवी मनातील अनेक पातळ्यांमधील सर्वात उच्च पातळी होय. ती प्रकाशमय आणि शक्तिमय आहे.

पूर्णयोगाची चार साधने आहेत.

1. धर्मशास्त्रांचे ज्ञान,
2. उत्साह/प्रयत्न,
3. गुरूचे उदाहरण, 4) काळ.

साधनेचे टप्पे

1. अहंकार विसर्जन,
2. दिव्यशक्तीशी आपला संबंध जोडून स्वतःमध्ये आत्मसात करणे,
3. दिव्यशक्तीचा जगासाठी उपयोग करू देणे.

ज्ञान, भक्ती, कर्म यांचा महासन्वय घडवून आणणारा हा पूर्णयोग आहे. परब्रह्म हे स्वयंभाव, आत्मज्ञानात्मक शक्ती व भावानंद या क्रमाने अतिमानसात येते. तेथून मन जीवात्मा, जीवन व मृत्तिका या कोटीत उतरते. या अपक्रांतीनंतर पुन्हा ते त्यांच्या स्वरूपात जाते. ती उत्क्रांती होय. ते म्हणतात की, "यासाठी मन आणि अतिमन यांच्यामधील पटल दूर होणे आवश्यक आहे. मनाचे जगताविषयीचे ज्ञान हे व्यवहार बुद्धीने मर्यादीत असते. अतिमन हे परब्रह्माला त्यांच्या स्वरूपात जाणू शकते. या अतिमनाच्या तादात्म्य बुद्धीने व्यष्टीत परमेष्टीचा साक्षात्कार घडतो. अशा मानवांच्या साहचर्याने, वर्तनाने, संदेशाने माणसांच्या जीवनात अंतःप्रेरणेचा मुक्त संचार दिसू लागेल. मग मानवांच्या परस्परव्यवहारात जाणीव, सहानुभूती व सहिष्णुता अधिकाधिक निर्माण होईल." साम्प्रतच्या तथाकथित ग्लोबल सिव्हिलायझेशन (Global Civilization) च्या जगात या ख-या सहानुभूतीयुक्त अंतःकरणाच्या माणसांची गरज आहे. मानवाला त्यासाठी प्रेरणा देण्याचे कार्य योगी अरविंदांनी केले आहे.

श्री अरविंदानी आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून समाजाच्या गतिचे सुंदर वर्णन केले आहे. मानवजातीची एकता ही माणसाच्या जीवन साफल्याचे अबाधित तत्त्व आहे. हा सिद्धान्त गृहीत धरून त्यांनी सामाजिक परिणतीचे नियम सांगितले आहेत. त्यांच्या मते राष्ट्रे किंवा राज्ये म्हणजे घातक शस्त्रास्त्र निर्माण करण्याचे कारखाने नव्हेत. राज्यशास्त्र म्हणजे

नागरिकांना प्रचंड राज्ययंत्रांचे केवळ संरक्षक समजणे नव्हे. तर समाजव्यवस्थेत व्यक्तीला दैवी पूर्णता लाभण्याच्या कामी सर्वत-हेच्या साधनांचा पुरवठा झाला पाहिजे. स्वातंत्र्य व संवादित्व निर्माण होईल असा प्रयत्न झाला पाहिजे. त्यानेच समाजात सुसंवादी जीवन निर्माण होईल.

तसेच आजच्या व्यापारीकरणाच्या GDP च्या Growth वर देशाचे मूल्यमापन करण्याच्या जगात त्यांचे अर्थशास्त्रविषयक विचार मोलाचे आहेत. श्री. अरविंद म्हणतात, अर्थशास्त्राचा हेतू प्रत्येक माणसाला त्याच्या कामातून सर्वात उच्च आनंद मिळावा हा आहे. व्यक्तीला त्याच्या स्वभावानुसार काम करण्याची संधी मिळावी. तसेच आत्मविकासाला अवकाश प्राप्त व्हावा. सर्वांना संपन्न व सुंदर जीवन जगता यावे. आज विश्वसमाजात व्यक्तीला ग्राहक समजले जाते. ध्यान, प्राणायाम इ. गोष्टी व्यक्तीची कार्यशक्ती वाढविण्यासाठी वापरल्या जातात. मनुष्यबळाचा अतिरेकी वापर नफ्यासाठी ध्येय (Target) गाठण्यासाठी, संस्थांची प्रगती नावलौकिक होण्यासाठीच केला जातो. मनुष्याच्या आत्मविकासासाठी नव्हे. अशावेळी व्यक्तीच्या आत्मविकासाला अवकाश देणारे योगी अरविंदाचे विचार आपल्याला जीवनाचा मूलभूत विचार करण्यास प्रवृत्त करतात. आपण या विचारांची कास धरली तर आत्मनिष्ठ समाज निर्माण होईल.

श्री. अरविंदांच्या पूर्णयोगाची पहिली व शेवटची अट अहंकाराचे विसर्जन आहे. अहंकाराच्या त्यागाने अंतस्थः दिव्यशक्तीशी एकरूपता येते. व्यक्तीच्या पूर्णत्वाबरोबर विश्वाचाही विकास होतो. आत्मनिष्ठ व्यक्तिमुळे दिव्यत्वाकडे नेणारे एक केंद्र जगात प्रस्थापित होते. याच्या उलट जगाची आध्यात्मिक उन्नती ही व्यक्तीला पोषक ठरते. म्हणूनच त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला परिवर्तनाचे तत्त्वज्ञान म्हटले जाते. मनाच्या शुद्धीकरणाच्या माध्यमातून मानवी मनाचे पर्यायाने समाजाचे परिवर्तन घडते.

आजही हे परिवर्तनाचे कार्य पॉडिचेरी येथील ऑरोव्हिल अर्थात उषानगरी (या आध्यात्मिक) केंद्रातून अविरत सुरू आहे. येथे स्वावलंबन व पर्यावरणात्मक विकासाला प्राधान्य दिले जाते. ते ऐहिक व आध्यात्मिक क्षेत्रातील संशोधनाचे स्थान आहे. सनातन अद्वैतत्वाधारित असलेल्या योगी अरविंदांच्या तत्त्वज्ञानात कीर्तन, पूजा इ. बाह्य साधनांविषयी आस्था आहे. परंतु महत्त्व मनाच्या विकासाला, परिवर्तनाला आहे. आत्म्याच्या स्वातंत्र्याला, परमतत्त्वाशी एकरूपत्वाला आहे. हेच योगी अरविंदांचे आधुनिक काळातील मोठे योगदान आहे.

स्वामी विवेकानंद - 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत' अशी सिंहगर्जना करणारे स्वामी विवेकानंद द्रष्टे महापुरुष होते.

स्वामी विवेकानंद हे कॉलेज मध्ये असताना ब्राह्मो समाजाचे सदस्य होते. त्यांनी पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचाही अभ्यास केला होता. त्यांच्या मनात ईश्वर दर्शनाची व्याकुळता निर्माण झाली. "तुम्ही ईश्वर पाहिला आहे का?" असा प्रश्न त्यांनी श्रीरामकृष्ण परमहंसांना विचारला.

त्यांना उत्तर मिळते - "होय! मी पाहिला आहे. मी सांगेन त्याप्रमाणे साधना करशील तर तुलाही दाखवू शकतो." त्यानंतर त्यांनी श्रीरामकृष्ण परमहंसांचे शिष्यत्व ग्रहण केले. त्यानंतर तपस्या व गुरुंच्या कृपेने त्यांना निर्विकल्प समाधीचा लाभ झाला. जगदंबेचे कार्य करण्याची जबाबदारी गुरूंनी शिष्यांवर सोपविली आणि नरेन्द्रनाथांच्या (स्वामी विवेकानंदांचे पूर्वाश्रमीचे नाव) समाधीत निमग्न राहण्याच्या इच्छेला मुरड घातली.

आपले ईश्वरीय कार्य कोणते? ते कसे साध्य करायचे? या प्रश्नांनी ते व्याकुळ झाले. परित्राजक संन्याशाप्रमाणे त्यांनी भारत भ्रमण केले. कल्याणकुमारीच्या त्या प्रसिद्ध शीलेवर त्यांना आपल्या या जगातील ध्येयाचा - कार्याचा साक्षात्कार झाला. ध्येय होते भारताचे पुनरुत्थान! भारतमातेला तीचे प्राचीन वैभव प्राप्त करून देणे व सामान्य भारतीयांचे उत्थान!

11 सप्टे. 1893 रोजी अमेरिकेतील शिकागो येथे सर्वधर्मपरिषदेत ते सहभागी झाले. "अमेरिकावासी माझ्या अग्निनीनो व बंधुनो" या उद्गारांनी त्यांनी सर्वांची मने जिंकली. त्यांच्या आंतरिक वैश्विक प्रेमाने, तळमळीने व सर्वसमावेशक विचारांनी त्यांनी ही सर्वधर्मपरिषद जिंकून टाकली. पौर्वात्य व पाश्चिमात्य जगतात बंधुत्वाचा सेतु निर्माण केला. स्वामी विवेकानंदांनी अमेरिका, इंग्लंड इ. देशांत हिंदू धर्म, वेदान्त, भारतीय संस्कृती इ. विषयांवर अनेक व्याख्याने दिली. सर्वसमावेशक हिंदू धर्माची, भारतीय तत्त्वज्ञानाची ओळख जगाला करून दिली. पाश्चिमात्य लोकांच्या भारताविषयीच्या दृष्टिकोनामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन घडविले. "आध्यात्मिकता, समन्वय आणि समृद्ध सांस्कृतिक वारसा असणारी भूमी" म्हणून भारताची प्रतिमा एका उच्च स्तरावर नेऊन ठेवली.

या ब्रह्मज्ञ दार्शनिकाचे विचार अग्निमंत्राप्रमाणे होते. धर्म म्हणजे 'आत्मसाक्षात्कार - प्रत्यक्ष अनुभूती' असे त्यांनी ठामपणे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते उपनिषदांतील तत्त्वे गहन अरण्यांतून, गिरिकंदरांतून सामान्य लोकांपर्यंत पोहचली पाहिजेत. प्रत्येक मनुष्यात तेच चैतन्य विद्यमान आहे. याची प्रत्येकाला जाणीव व्हायला हवी. त्यासाठी सगळी दुर्बलता झटकून सामर्थ्याची, आत्मनिर्भरतेची उपासना करणे आवश्यक आहे. ते म्हणतात, 'मनुष्य प्रकृतीवर मात करण्यासाठी जन्माला आला आहे. प्रकृतीचा गुलाम म्हणून राहण्यासाठी नव्हे. बल हेच जीवन आहे. दुर्बलता म्हणजे मृत्यू.' स्वामी विवेकानंदांच्या मते सगळा धर्म वेदान्तात अंतर्भूत आहे. वेदान्तदर्शनाच्या द्वैत, विशिष्टाद्वैत व अद्वैत या तीन स्तरांत वा भूमिकांत तो सामावलेला आहे. या भूमिका एकामागून एक अशा क्रमाने अनुभवास येतात... भारतातील निरनिराळ्या आचार-व्यवहारांना वा धर्मपंथांना लागू केल्यामुळे वेदान्ताला जे रूप आले त्यालाच म्हणतात हिंदूधर्म. वेदान्ताची पहिली पायरी म्हणजेच द्वैत. हे युरोपातील मानववंशाच्या आचार-व्यवहारांना लागू केल्यामुळे त्याला जे रूप आले त्यालाच हिंदूधर्म म्हणतात. वेदान्ताची पहिली पायरी म्हणजेच द्वैत. हे युरोपातील मानववंशाच्या आचार व्यवहारांना लागू केल्यामुळे त्याला जे रूप आले ते म्हणजे ख्रिस्ती धर्म आणि तेच द्वैत सेमेटिक जातींना लागू केल्याने त्याला आलेले रूप म्हणजे मुसलमान धर्म होय. योगानुभूतीच्या स्वरूपातील अद्वैत म्हणजे बौद्धधर्म...."

'जतो मत ततो पथ - जितकी मते तितके मार्ग' एकाच परमेश्वराकडे पोहचण्याचे विविध धर्म हे विविध मार्ग आहेत याची प्रत्यक्ष अनुभूति श्रीरामकृष्ण परमहंसांना झाली होती. स्वामी विवेकानंदांनी याचेच प्रतिपादन जगाच्या व्यासपीठावर केले. प्रत्येकाने आपली वैशिष्ट्ये कायम राखून एकमेकांशी समन्वय साधला पाहिजे. त्याने विश्वबंधुत्व निर्माण होईल अशी त्यांना खात्री होईल. आज 'युनो' या जागतिक संस्थेने श्रीरामकृष्ण-विवेकानंद साहित्याला वैश्विक मान्यता दिली आहे ती त्यामुळेच.

स्वामी विवेकानंदांच्या मते वेदांत हा व्यवहारात उतरला पाहिजे. 'धर्माचे रहस्य प्रत्यक्ष आचरणात आहे, शुष्क मतवादात नव्हे.' ते म्हणतात - "जो गरिबांचे दुःख दूर करीत नाही, जो माणसाची देवता बनवीत नाही त्याला काय धर्म म्हणावे?... ज्याचे हृदय गरिबांसाठी द्रवते त्यालाच मी 'महात्मा' म्हणून, नाही तर तो दुरात्माच होय. जोवर हे कोट्यवधी लोक उपाशी आणि अशिक्षित राहतील तोवर त्यांच्याच पैशाने शिक्षण घेऊन त्यांच्याकडे जे दुकूनही पाहत नाहीत त्यांना मी कृतघ्न आणि द्रोही समजतो." त्यांचे मन मानवाच्या दुःख कष्टाविषयी अतिशय संवेदनशील होते. फिजी द्वीपावरील भूकंपात मृत झालेल्या व्यक्तींचा आर्तनाद त्यांच्या हृदयात उमटला. बेलूड मठ येथे आपल्या खोलीत झोपले असता त्याचवेळी ते अत्यंत वेदनेने जागे झाले. ही घटना त्यांच्या संवेदनशीलतेची मानवमात्रावरील प्रेमाची परिचायक आहे.

या ब्रह्मज्ञ वेदांती महापुरुषाला शुष्क साधु होणे कदापि मान्य नव्हते. 'शिवभावे जीवसेवे'चा मंत्र त्यांनी जगाला दिला. मानवरूपी ईश्वराची सेवा करून आत्मोन्नती साधण्याचा मार्ग त्यांनी दाखवला. 'आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च' हे ध्येय सर्वासमोर ठेवले. रामकृष्ण संघाच्या माध्यमातून मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध सेवाकार्ये सुरू केली. आजवरच्या संन्यासधर्माच्या परंपरेत एक क्रांतिकारक पाऊल टाकले. अनेक संन्यासी संप्रदाय तसेच धार्मिक संस्था या मार्गाने अग्रेसर होत आहेत. हे दार्शनिक विवेकानंदांचे मोठे योगदान आहे.

स्वामी विवेकानंद हे बाल गंगाधर टिळक, महात्मा गांधी, अरविंद घोष, नेताजी सुभाषचंद्र बोस इ. देशभक्तांचे, क्रांतिकारकांचे प्रेरणास्थान होते. त्यांनी इ.स. 1900 सुमारास भारतीयांना सर्वदेवदेवतेची पूजा सोडून आगामी पन्नास वर्षे भारताची सेवा करण्याचे आवाहन केले होते. त्यानंतर 1947 साली आपला देश स्वतंत्र झाला. आजही ते आपल्या ओजस्वी साहित्यरूपी वाणीतून भारतीयांना देशसेवेची साद घालीत आहेत. युवकांना प्रेरणा देत आहेत. म्हणूनच आपण त्यांना युवकांचे नेते मानतो. 12 जाने. हा दिवस 'राष्ट्रीय युवा दिन' म्हणून साजरा करतो.

त्यांच्या प्रेरणेने भगिनी निवेदितांसारख्या शिक्षणतज्ज्ञा भारतात आल्या आणि त्यांनी स्त्रीशिक्षणासाठी, भारताच्या नवजागरणासाठी आपले जीवन समर्पित केले. लिओ टॉलस्टॉय, रोमं रोलॉ, विल इयुरॅट, ह्युअग झिन च्युआन आदि विचारवंत स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांनी तसेच व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झाले होते.

यावर्षी त्यांच्या शिकागो येथील सर्वधर्मपरिषदेतील भाषणाचे 125 वर्ष आपण साजरे करित आहोत. त्यांचे विचार आजही प्रासंगिक आहेत. अखिल मानवजातीला स्वतःतील ईश्वरत्वाची जाणीव करून देणारे आहेत.

अशाप्रकारे मानवाला अंतरंगात पहायला लावून आत्मोन्नति करण्यास प्रवृत्त करणारे योगी अरविंद व मानवसेवेच्या माध्यमातून ईश्वरसेवेची शिकवण देणारे स्वामी विवेकानंद दार्शनिकांचे साम्प्रतकाळात मानवाला शांती व बंधुत्वाचा कालानुरूप नवीन मार्ग दाखविण्यात महत्त्वाचे योगदान आहे. याशिवाय आर्यसमाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद यांनी हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी-परंपरांवर टीका करून भारतीय समाजाला पुन्हा सनातन वैदिक धर्माकडे वळविले. स्वामी प्रभुपादांनी देशविदेशात श्रीमद् भगवद्गीतेचा प्रचार केला. 'इस्कॉन' ही संस्था आजही हे महनीय कार्य करित आहे. स्वामी कुवलयांनंद यांनी योगशास्त्रात वैज्ञानिक संशोधनाचा पाया घातला. महाराष्ट्रातील कैवल्यधाम - लोणावळा या ठिकाणी आजही हे कार्य सुरू आहे. भारतीय समाजाला पर्यायाने मानवजातीला या आधुनिक दार्शनिकांनी सत्याप्रत पोहचण्याचे वेगवेगळे मार्ग दाखविले आहे. सत्यनिष्ठा दृढ केली आहे. त्यांच्या विचारांचे चिंतन व अनुसरण आधुनिक मानवाने करावयास हवे.

संदर्भग्रंथ

1. भारतीय तत्त्वज्ञान - श्रीनिवास दीक्षित.
2. भक्तिकोश - भारतीय संप्रदाय - विद्यावाचस्पति शंकर वासुदेव अभ्यंकर.
3. शक्तिदायी विचार - रामकृष्ण मठ, नागपूर.
4. दार्शनिक महायोगी - श्री. अरविंद व त्यांचा वारसा - प्रा. मधुकर नरहर उदगांवकर.
5. अग्निमंत्र - स्वामी विवेकानंद - रामकृष्ण मठ, नागपूर.
6. माझा भारत अमर भारत - स्वामी विवेकानंद.
7. Wikipedia.

११. भारतीय तत्वज्ञानातील 'मनस' संकल्पना आणि अष्टांगयोग

डॉ. मृदुला नासेरी

संस्कृत विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, उमरेड रोड, नागपूर.

रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां

नृणामेको गम्यत्वमसि पयसामर्णव इव ।।

भिन्न भिन्न मार्गांनी जाणाऱ्या नद्या ज्याप्रमाणे एकाच सागराला येऊन मिळतात त्याप्रमाणे हे ईश्वरा, भिन्न भिन्न रुचीचे व भिन्न भिन्न पंथाचे लोक शेवटी तुझ्याच तत्वात विलीन होतात. याच वचनानुसार भारतीय तत्वज्ञानातही विविध संप्रदायांचा समावेश आहे त्यात अनेक मतमतांतरे आहेत, तरीही त्यातील आत्मतत्वाचे चिन्तन ही एक अखंड प्रक्रिया आहे. भारतीय दर्शनामध्ये नऊ दर्शने महत्वपूर्ण मानली जातात. चार्वाक, जैन, बौद्ध, न्याय, वैशेषिक, सांख्य योग, पूर्व मीमांसा, वेदान्त ही आस्तिक दर्शने वेदप्रमाण्य मानतात. नास्तिक दर्शन मात्र वेदप्रमाण्य मानीत नाही. भारतीय तत्वज्ञानात अशी विविधता असली तरी ती मूळ एकतेला आत्मतत्वाला जपणारी आहे. या सर्व दर्शनांनी ईश्वरप्राप्तीसाठी कर्ममार्ग, भक्तीमार्ग, योगमार्ग आणि ज्ञानमार्गाचा अवलंब केला असला तरी आत्मतत्वाचे निरूपण करणे, परमोच्च सत्तेचा साक्षात्कार करून घेणे हेच सर्वदर्शनांचे मूळ उद्दिष्ट असून जीव, जगत ईश्वर, आत्मा, मोक्ष हेच प्रतिपाद्य विषय आहेत. स्वार्थ आणि अहंकाराच्या विनाशातूनच मोक्षप्राप्तीचा मार्ग प्राप्त होतो हे सर्व दर्शनांचे मत आहे.

आपले शरीर हे मन आणि आत्मा यांना जोडणारे महत्वपूर्ण साधन आहे. आत्मप्राप्तीसाठी शरीर आणि मनाला शुद्ध, सात्विक, कामक्रोधरहित असणे गरजेचे आहे. पण चंचल मनाचा पसारा आवरणे कठीण आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेत अर्जुन म्हणतो 'चंचळ ही मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम्।' मन इतके चंचल आहे त्याला ताब्यात ठेवणे वायुला ताब्यात ठेवण्याइतके दुष्कर आहे. यावर भगवान श्रीकृष्णाने अर्जुनाला उत्तर दिले, 'अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च ग्रहयते। अभ्यास आणि वैराग्यानेच मनाला संयमित केले जाऊ शकते। म्हणूनच या चंचल मनाला संयमित करण्यासाठी मनाचे स्वरूप भारतीय दर्शनांनी स्पष्ट केले आहे.

युगपज्ज्ञानानुत्त्वत्तिर्मनसो लिङ्गम्। – न्यायदर्शन

एकाचवेळी एकाच प्रकारचे ज्ञान प्राप्त करणे हे मनाचे स्वरूप आहे. मनाचे सामर्थ्य हे सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्य आहे. सर्व अशक्य गोष्टी शक्य करण्याचे सामर्थ्य मनात असते. मनाच्या ईच्छाशक्तीवर पंगु सुध्दा पर्वत चढून जातो. माणसाची प्रगती आणि अधोगती ही मनावरच अवलंबून असते. संसारबन्धनात अडकायचे की मोक्षप्राप्ती करून जन्ममृत्युच्या फेऱ्यातून मूक्त व्हायचे हे मानवी शरीरातील मनावर अवलंबून असते. "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" असे भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात. म्हणूनच प्राचीन काळापासून भारतीय तत्वज्ञानी, तत्वचिंतकांनी ऋषीमुनी आणि संतजनांनी मानवी मनाचा अभ्यास केला. कारण ज्या मनाने परमेश्वराचे दर्शन घ्यायचे त्या मनाचा आध्यात्मिक दृष्टिकोन ज्ञान असता तर मनावर नियंत्रण ठेवून आत्म्याला मनाद्वारेच पाहणेही सहज शक्य व्हावे म्हणूनच मन

म्हणजे काय त्याचे स्वरूप, कार्य काय या संदर्भात वैदिक साहित्य, दर्शन साहित्यातून 'मनस' ही संकल्पना कशी विकसित झाली मनाला ताब्यात ठेवण्याचे उपाय कोणते याविषयी भारतीय दर्शन साहित्यात आढळणाऱ्या विचारांचा उहापोह प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

वैदिक साहित्यातील 'मनस' संकल्पना

राष्ट्राच्या जडणघडणीत समाजातील एकात्मतेच्या भावनेने, राष्ट्ररक्षणाच्या एकमेव भावनेने बांधले गेले पाहिजे. सर्वांमध्ये सामंजस्य टिकवून रहावे म्हणून मनाने सदैव चांगले संकल्प केले पाहिजेत. कारण विचार, विकार, विकल्प, शंका, संशय, द्वेष, मत्सर, राग, प्रेम इत्यादी सर्वाविकार मनातच असतात. व्यक्तित्वाच्या आवडी निवडी, आशा-आकांक्षा, इच्छा, भावना या सर्वांचे वास्तव्य मनात असते. मन हे अश्वासारखे चंचल असते. म्हणून मनाने केव्हा भरकटून जाऊ नये तर मानवी कल्याणाच्या एकाच ध्येयाने प्रेरित व्हावे म्हणून मनात सदैव समष्टीच्या कल्याणाचे विचार यावेत म्हणून वैदिक ऋषी म्हणतात - तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु। यजुर्वेदातील 34 व्या अध्यायातील शिवसंकल्पसुक्तांत मनाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आढळते.

जे विशेष ज्ञानाचे सामान्य ज्ञानाचे साधन आहे जे धैर्यरूप असून सर्व प्राणीमात्रात प्रकाशित झाले आहे. ज्या वाचून कोणतेही कर्म करणे शक्य नाही असे आमचे मन सदैव शुभसंकल्प करो. रथाच्या आसात जसे आरे लागले असतात त्याप्रमाणे मानवी मनात ऋक् यजु, साम वेदातील मन्त्र प्रतिष्ठीत झाले आहे. सर्वांच्या अन्तर्यामी असलेले चित्त ज्यात अनुस्यूत आहे अशा माझ्या मनात नित्य शुभसंकल्प नांदावेत.

उत्तम सारथी घोड्यांना हवे तिथे वळवितो. त्याप्रमाणे उत्तम संस्कारित शुद्ध मन मनुष्याला सन्मार्गाकडे नेत असतो. जे हृदयात वास करते व जे अत्यंत वेगवान आहे त्या मनाने सदैव पवित्र संकल्प करावे. उत्तम सारथी घोड्यांना काबूत ठेवतो तस माझ्या चित्तातही शुभ संकल्प असावेत. माझे मन माझ्या इंद्रियांना काबूत ठेवो. अशाप्रकारे वैदिक साहित्यातील या शिवसंकल्प सूक्तातून मन हे अत्यंत सामर्थ्यवान, घोड्याप्रमाणे चंचळ असून संकल्प विकल्प करणे हा मनाचा स्वभाव असल्याचे दृष्टीस पडते. 'हृत्प्रतिष्ठं अजिरं जविष्ठं' या विशेषणामधून मन हे हृदयात वास करत असून कधीही क्षय न पावणारे, अत्यंत चंचल, वेगवान असे मानवी शरीरातील तत्व आहे हे लक्षात येते. प्रसादे सर्व दुःखांना हानिरस्योपजायते (गीता 2.65) ते प्रसन्न मनाने जगणे हे स्वतःचे व दुसऱ्याचे दुःख हलके करण्याचे साधन आहे. म्हणजे मन प्रसन्न ठेवणे, सौम्यता, शांती चित्तशुद्धी करणे हे मनाचे तप होय. संयम हे मनाच्या महासामर्थ्याचे लक्षण आहे. मनात शिवसंकल्प असेल तर हातून चांगली कृती घडते. चांगले कार्य करण्यातून प्रसन्नता आणि समाधान फुलत जाते.

मनाची प्रसन्नता हेच खरे सुख. मनाची शुद्धता, स्थिरता कमी झाली की मनुष्य संवेदनहीन होतो. परंतु बनतो, दुर्बल होतो. योग्यशास्त्रानुसार 'मनस'ची संकल्पना अदृश्य आत्म्याला फक्त मनाद्वारे पाहिल्या जाते. त्यानुसार विचार केल्यास आत्मा म्हणजे मन, मन म्हणजे आत्मा की दोन्ही वेगळे? इत्यादी प्रश्नांमधून वादाला सुरुवात झाली त्यातून द्वैतवाद निर्माण झाला. अद्वैत वाद म्हणजे एकच आत्मा आणि मन एकच आहे. द्वैतवाद म्हणजे आत्मा मन दोन्ही वेगळे मानणारे ते तत्त्वचिंतक आणि अद्वैतवाद म्हणजे आत्मा व मन एकच असे दोन्ही वेगळे नसून एकच मानणारे तत्त्वचिंतक.

मानवी शरीरात आत्मा आणि मन दोघांचेही वास्तव्य असते. मानवी शरीर मनावर नियंत्रण ठेवून साधना करून मनाला शुध्द आणि पवित्र करतो व आपल्या अंतरात्म्याचे दर्शन घेतो. म्हणून आत्मा व मन निरनिराळे आहे.

अद्वैतवादानुसार – आत्मा हा कैवल्यस्वरूप असून सर्व व्यापक अशा आत्म्याला पाहण्याचे काम मन करते. अशी अनुभूती घेत साधना करतानाच मन आत्म्याशी एकरूप होते. तेथेच मन आत्मा एकरूप होतात. ब्रम्हरूप होतात दोन्ही अद्वैतरूप होतात तीच खरी समाधी अवस्था होय.

वेदान्तानुसार मनस् या संकल्पनेत प्रकृती आणि पुरुष अशा दोन संकल्पना दिलेल्या आहे. प्रकृती म्हणजे शरीर व पुरुष म्हणजे आत्मा. शरीराने मानवाला बुध्दी आणि मन दिलेले आहे. प्रत्येक शरीरात आत्मा म्हणजे ब्रम्हचैतन्य दिलेले आहे. शरीरात आत्मा आणि मन असून बुध्दीत मन अन्तर्भूत आहे.

सांख्यदर्शनानुसार

मनाच्या 3 प्रकारच्या मनोवृत्ती सांगितल्या आहेत.

- 1) सत्व म्हणजे सात्त्विकवृत्तीचा विकास
- 2) रज म्हणजे वासनात्मक बुध्दीचा विकास
- 3) तम म्हणजे तामसीवृत्तीचा विकास

तीन मनोवृत्तींचा विकास होऊन व्यक्तिमत्व घडत असते. मनामध्ये या मनोवृत्तींचा विकास होतो व या तीनपैकी ज्या मनोवृत्तीचे प्राबल्य जास्त तशी ती व्यक्ती घडत जाते.

श्रीमद्भगवद्गीतेतील 'मनस'ची संकल्पना

श्रीमद्भगवद्गीतेत आत्मा, मन आणि बुध्दी अशा तीन संकल्पना सांगितलेल्या दिसतात.

आत्मानं रथिनं विध्दी शरीरं तु रथमेव च।

बुध्दी तु सारथी विध्दी मनः प्रग्रहमेव च॥

शरीर हा एक रथ असून बुध्दी हा रथ चालविणारा चालक आहे. मन वासनारूप असून त्यामध्ये वासनारूपी घोडे सैरावरा धावत असतात. आत्मा हा मालक आहे. म्हणून मनामध्ये धावत सुटणाऱ्या या चंचल घोड्यांना लगाम घालणे आवश्यक आहे. म्हणून मनावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. मनामध्ये अनेक विचार भावना थैमान घालीत असतात, म्हणून मलीन झालेल्या मनाला शुध्द केले तरच आत्मानुभूती येईल. पाश्चात्य तत्वज्ञ प्लेटो याने देखील याच मताचा पुरस्कार केला. अशाप्रकारे भारतीय दर्शनांमध्ये मनस् ही संकल्पना अतिशय व्यापक, सूक्ष्म आणि उच्च दर्जाची आहे. याशिवाय दासबोधकार श्री समर्थ रामदासस्वामी, संत ज्ञानेश्वर, स्वामी विवेकानन्द, विनोबा भावे, आध्यात्मिक समाधान लाभण्यास, ब्रम्हानंदी टाळी लागण्यास मनाची शिकवण, मनावर नियंत्रण, मनातील विचार, मनाची एकाग्रता यांना महत्वपूर्ण मानून मनालाच उपदेश करतात. मना सज्जना भक्तिपंथेचि जावे। तरी श्रीहरी पाविजे तो स्वभावे।

कारण मनाला वारंवार जागृत करण्याची गरज असते. मनाचा स्वभाव आळसाकडे झुकण्याचा असतो. तरीही आपल्यात एक क्षमता असते की ज्यामुळे आपण मनाला जागृत करून जीवन संघर्षाशी सामना करू शकतो.

आपल्या सुप्त शक्तींना जागृत करण्यासाठी महान् सद्गुरूंची, महान् शास्त्रीय ग्रंथाची किंवा महान् आदर्शाची गरज असते. किंकर्तव्यमूढ झालेल्या अर्जुनासारख्या वीर योध्याला भगवान श्रीकृष्णाने 'नैतद्वयिउपपद्यते' असा उपदेश करून त्याच्यातील उर्जला प्रकट करून उच्च पातळीवर नेले. अशाच प्रकारे मनुष्यानेही आपल्या अंतरंगातील

नवनव्या शक्तिस्तोत्रांना शोधून काढण्याची गरज असते. त्यासाठी अर्जुनासारखे क्षुद्र हृदय दौर्बल्य टाकून द्यावे लागते. अर्जुनासारखा प्रत्येकाला श्रीकृष्णासारखा सखा आणि सद्गुरु मिळेलच असे नाही. म्हणून मनाला शुद्ध करण्यासाठी भगवान श्रीकृष्ण उपदेश देतात. मनःप्रसादः, सौम्यत्वं मौनं आत्मनिग्रहः भावसंशुद्धिः (गीता 17.16) प्रसन्नता, भकडपणा, बटबटीतपणा टाळणे, मितभाषी असणे, संयम आणि शुद्ध पवित्र भावना हे गुण प्रयत्नपूर्वक संपादन करावे. कुणाच्याही मनाला दुखवू नये यासाठी वाङ्मयतप आचरावे. अनुद्वेगकरं वाक्यं, सत्यं प्रियहितंच यत् (गीता 17.15) मानवाच्या बऱ्यावाईट कृत्यांना तो स्वतःच जबाबदार असतो. म्हणून गीतेची शिकवण आहे. उद्धरेत् आत्मना आत्मानं नावसादेयत् (गीता 6.5)

मनुष्याने स्वतःच स्वतःचा उद्धार करावा, स्वतःला खचू देऊ नये, अधोगती टाळावी, चिकाटीने, सातत्याने अभ्यास करणे, कसून प्रयत्न करणे, एकाग्रतेने परिस्थितीवर मात करणे हे प्रबळ मनाचे सामर्थ्य ओळखून गीतेने प्रमाथी मनाला जागवण्याचा अमूल्य मार्ग दाखविला आहे. म्हणून श्रीमद्भगवद्गीतेतील विचारधनाचे संस्कार बालवयापासून मुलांवर सातत्याने झाले पाहिजे.

मनःशान्ती, समाधान व प्रसन्नता ही मनाची समृद्धी होय, अशा समृद्ध मनाने जगणे ही अध्यात्माची पहिली पायरी. सैरावरा धावत सुटणाऱ्या मनाला लगाम कसा घालायचा? मनोनिग्रह कसा करायचा, मनाची शक्ती कशी वाढवायची? याचे ज्ञान ते अध्यात्मविज्ञान आणि अध्यात्मविज्ञान, प्राप्त करण्याचा मार्ग म्हणजे योगशास्त्राचा अभ्यास. योगाद्वारे मन समृद्ध करायचे, साधना करायची म्हणून म्हटले आहे योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। चित्तवृत्तीचा निरोध करून एकाग्रता साधण्याचा अभ्यास म्हणजे योगाभ्यास. मन आणि ईश्वर यांचा संयोग म्हणजे योग. शरीर आणि मन शुद्ध करण्यासाठी पातञ्जल ऋषींनी अष्टांगयोग मार्ग सांगितले. यम, नियम आसन प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणी, ध्यान समाधी। शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्य आणि बौद्धिक विकासासाठी आसने महत्त्वपूर्ण आहेत.

मनाची बैठक स्थिर होण्यासाठी प्राणायाम, ध्यान, ईश्वर प्राणिधान, ओंकार, श्लोक प्रार्थना यांचा सातत्याने दैनंदिन जीवनात अवलंब केला पाहिजे. यापैकी ध्यान म्हणजे भावनेची एकतानता. ईश्वराशी एकरूप होण्याची साधना. ध्यान हा मानवाला ईश्वरापर्यंत पोचविण्याचा मार्ग आहे. 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' असा अंधाराकडून प्रकाशाकडे नेण्यास, अपूर्णाकडून पूर्णत्वाकडे नेणारा, मानवता व देवत्व यांना जोडणारा दुवा आहे.

आजच्या जगात सगळ्यात महाग आणि मूल्यवान काय असेल. तर वेळ, मानसिक शांतता आणि समाधान. नेमकं आपल्या मनाला काय हवं आहे, मनाची मरगळ आणि ताणतणाव कसे चटकन निघून जातील व आपल्याला भव्यदिव्य अनुभव कसा येईल ही सहज भावना दाटून येते. तेव्हा आपल्या अनेक मानसिक, शारीरिक समस्यांचं निराकरण करण्यास ताणतणाव कमी करण्यास अष्टांगयोग, प्राणायाम, ध्यान, हेच खरे उपचार आहेत. मनाला विचलित करणारी अवधाने या उपचारातून आटोक्यात येतात व सद्सद्विवेकबुद्धी जागृत होते. ती चित्ताची प्रसन्नता वाढवते. कार्यातील उत्साह, प्रसन्नता आणि कौशल्य वाढवते. बुद्धी, मन व चेतनस्त्रोत हे तिन्ही ध्यानात एकरूप होतात, ब्रम्हरूप होतात. म्हणून आपल्या दैनंदिन जीवनात ध्यानाला महत्त्व दिले पाहिजे. अशाप्रकारे सर्वांना सुखसमाधान देणारी निरोगी आरोग्य देणारी व भारतीय संस्कृतीच आजच्या जगात प्रभावी ठरते. तीच जागतिक संघर्षापासून मानवाला वाचवू शकेल हे निश्चित.

अशाप्रकारे वर्तमान स्थितीतही भारतीय तत्वज्ञान मनुष्याला स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे, अंधाराकडून प्रकाशाकडे नेणारे आहे. धर्म, जाती, भाषा, वेशभूषा यात भिन्नता असूनही धर्म आणि तत्वज्ञानदृष्ट्या एक आहे. योग आणि भोग, तप आणि त्याग, साधना आणि सिध्दी, ज्योतिष्य आणि व्याकरण, धर्म आणि तत्वज्ञान यांच्यातील अद्भूत समन्वयाचा सिध्दान्त महत्वपूर्ण आहे. त्यानुसार सर्वांनी आपल्या अवगुणांचा त्याग करणेच श्रेयस्कर आहे.

संदर्भसूची

1. श्रीमद् भगवद्गीता
2. भारतीय तत्वज्ञान
3. भगवद्गीतेचे सौंदर्य आणि सामर्थ्य – रामकृष्ण मठ
4. भारतीय संस्कृती कोश
5. पातंजल योगदर्शन

१२. वेद, वेदान्त प्रणीत अग्नि तत्त्व

सौ. नीलीमा संजीव पुराणकर

सारांश

वेदप्रणीत अग्नि तत्त्वाच्या सूक्तांमुळे अग्नि तत्त्वाचं संपूर्ण स्वरूप अंतरंगी ठसतं. वेद, वेदान्त आणि निरुक्त ह्यातील वर्णनावरून अग्निचं सारभूत तत्त्व मनावर अधिराज्य गाजवतं. अग्नि तत्त्वाचं सार्वभौमत्व पटवतं. अग्नि तत्त्व हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. त्याच्या अस्तित्वाने द्यौ, पृथ्वी आणि अंतरिक्ष व्यापले आहे. अग्नि तत्त्वाच्या सार्वगामित्वामुळे आत्मतत्त्वाचाही बोध होतो.

भारतीय संस्कृतीच्या भव्य प्रासादाची आधारशिला ज्या पायावर उभी आहे तो पाया म्हणजे वेद. वेदांना अपौरुषेय म्हटले आहे. प्राचीन ऋषींनी अपौरुषेय सत्यास आपल्या अनुभूतीने जाणून ऋचा किंवा मंत्राचे स्वरूप दिले. 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' अशी वेदाची व्याख्या सर्वमान्य आहे.

संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक आणि उपनिषद हे प्रमुख भाग वेदात येतात. त्यापैकी ऋक्, यजु, साम आणि अथर्व या संहितेच्या चार शाखा आहेत.

अग्नि तत्त्वाचा उल्लेख 'अग्नी' ही देवता असे संबोधून ऋग्वेद संहितेत दिसून येतो. या नैसर्गिक शक्तींना 'देवता' असे संबोधून त्यांचे मानुषीकरण केले आहे. उदा. इन्द्र, अग्नी, वरुण, सोम, विष्णु, सवितृ, उषस्, मरुत्, पूषन्, रुद्र, बृहस्पति, सूर्य, द्यावा, पृथिवी इत्यादि देवतांचे स्वरूप व स्तुती दिसून येते. मानवी कल्याणाबरोबर जीवसृष्टीच्या कल्याणाची भावना यात निहित आहे. मानवाच्या भौतिक सुखासाठी विविध यज्ञांमध्ये देवतांचे आवाहन करताना 'अग्नी' ह्या देवतेकरवी इतर देवतांना प्रसन्न करून कार्यसिद्धी केली जात असे. 'अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्'^१ (ऐतरेय ब्राह्मण १.४). अग्नीला यज्ञाचे 'मुख' मानले आहे. सर्व ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये 'अग्नी' हीच मुख्य देवता आहे. ऋग्वेद संहितेतील दहा मण्डलांमध्ये साधारणतः दोनशे संपूर्ण सूक्तांमध्ये आणि इतर देवतांच्या सूक्तांमध्ये देखील अग्निदेवतेची स्तुती आढळते. देवतांसाठी यज्ञांमध्ये हविर्द्रव्याचे वहन करून देवतांपर्यंत पोहचविणाऱ्या अग्नीला 'हव्यवाहन' म्हणतात. हे अग्नि तत्त्वच यज्ञीय पुरोहित, ऋत्विज, होता यांचे यज्ञकर्मांचे दायित्व पार पाडतात. यज्ञाचे सर्व विधी त्यांना ज्ञात आहेत. ऋग्वेद संहितेच्या प्रथम मण्डलातील प्रथम सूक्त, प्रथम ऋचा म्हणताना वेदपुरुष म्हणतात -

अग्निमीस्ळे पुरोहिस्तं यज्ञस्यै देवमृत्विर्जेम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥१॥^२ (ऋग्वेद संहिता १-१-१)

अर्थ - (यज्ञात) सर्वप्रथम स्थापना केलेला, (पुरोहित) यज्ञाला प्रकाशित करणारा, ऋतुप्रमाणे यज्ञ संपादित करणारा, देवतांना आवाहन करणारा, धन प्रदान करणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ अशा अग्निदेवतेची मी स्तुती करतो.

'अग्नी' शब्दाची 'अङ्गति उर्ध्वं गच्छति इति' वर जातो तो अग्नी अशी एक व्याख्या आहे^३ (ऋग्वेद १-१-१, सायण भाष्य)

दुसरी व्याख्या

जातो यदग्रे भूतानामग्रणीरध्वरे च यत् ।

नाम्ना सनयते वाङ्गं स्तुतोऽग्निरिति सूरिभिः ॥^१ (बृहद्देवता २.२४)

अर्थ - सर्व भूतांच्या आधी जन्मलेला, यज्ञमध्ये अग्रणी आणि नावाने अंगाचे संनयन करणारा म्हणून अग्नी अशी विद्वानांनी स्तुती केली आहे.

‘जातो यदग्रे’ म्हणजे भूतांच्या आधी जन्मलेला

अग्नितात्त्वाची उत्पत्ति - ऋग्वेदात अग्नीच्या उत्पत्तीसंबंधी खूप उहापोह केला आहे. ऋग्वेद संहितेच्या द्वितीय मण्डलात प्रथम सूक्तात, प्रथम ऋचा

(ऋषि - गृत्समद (आङ्गिरस शौनहोत्र पश्चाद्) देवता - अग्नि । छन्द - जगती ।)

त्वमेग्ने द्युभिस्त्वमोशुशुक्षणिस्त्वमद्भयस्त्वमश्मेनस्परिं ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥१॥^२ (ऋ.सं. २-१-१)

अर्थ - हे अग्ने अग्रणी असलेले आपण मनुष्याचे स्वामी (पालक) सायण भाष्याप्रमाणे ‘मनुष्याणां’ मध्ये ये नरा यष्टारः सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः) आपण द्यु लोकात प्रकट होता, शीघ्र प्रकाशित होता. यज्ञस्थानी आपली उत्पत्ति होते. (सायणाचार्याप्रमाणे मन्थनेन उत्पद्यस इत्यर्थः । दोन अरणींच्या घर्षणाने आपला जन्म होतो. त्यांना मातापिता संबोधले आहे.) आपली उत्पत्ती (अद्भ्यः) पाणी, पाषाण (अश्मनः) (अश्मनः मेघात्पापाद्वा परिजायसे - सायणाचार्य) मेघ (अद्भ्यः शब्दासाठी सायणाचार्यांनी दिलेले अनेक अर्थ “हे अग्ने स्वम् अद्भ्यः वृष्टदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः ।) विद्युत, समुद्रात वाडव किंवा वडवानल रूपाने, वृक्षसमूहात दावानलाच्या रूपाने (सा. भा. स्वं वनेभ्यः वृक्षादि समूहेभ्यो दावरूपेण) वनस्पतीमध्ये ‘वैश्वानर’ रूपाने (सायण भा. त्वं ओषधीभ्यः वैश्वानररूपेण) असता, तुम्ही (शुचिः) पवित्र आहात. प्रस्तुत मंत्रात (ऋचेत) अग्नितात्त्वाची उत्पत्ति यज्ञ, पाणी (वृष्टि), पाषाण, मेघ, विद्युत, समुद्र, वृक्षसमूह, वनस्पती मध्ये वैश्वानर इत्यादी उत्पत्तिस्थाने विशद केली आहेत.

अग्निचे स्वरूप - ‘वैश्वानर’ हा शब्द अग्निसाठी अनेक ठिकाणी आला आहे. “द्यु व भूमी यातील सर्व रूपात राहणारा अग्नी तो ‘वैश्वानर’ असावा, असे डॉ. केतकर म्हणतात.^३ (भारतीय संस्कृतीकोश) प्राण आणि अपान् अथवा उपांशू आणि अंतर्ग्राम यांच्या पारस्परिक घर्षणातून जी उष्णता प्रकट होते तोच पुरुष आहे व तोच ‘वैश्वानर’ आहे असे ‘मैत्रायणी’ उपनिषदात म्हटले आहे. (२.६) भूर्भुवः स्वः किंवा अग्नी, वायू, आदित्य या तिन्ही तत्त्वांच्या समन्वयातून जी प्राणशक्ती स्पंदित होते तिला ‘वैश्वानर’ म्हणतात. मन, प्राण आणि वाक् या तीन तत्त्वांच्या मिलनातून जीवनाची अभिव्यक्ती होत असते. वेदोत्तर काळात ‘वैश्वानर’ म्हणजे प्राण्यांच्या शरीरातला अन्न पचन करणारा ‘जठराग्नी’ असा त्याचा अर्थ आहे. त्यासंबंधीचा भगवद्गीतेतील श्लोक प्रसिद्ध आहे.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥^४ भगवद्गीता अ.१५, श्लो.१४

ती जठराग्नि - वैश्वानर होऊन प्राण्यांच्या देहाचा आश्रय केलेला आहे. (मी) प्राणापानांनी युक्त होऊन चतुर्विध अन्न पचवीत असतो. या ‘वैश्वानर’ अग्निसंबंधी डॉ. दांडेकर यांनी केलेले विवेचन असे -

वैदिक दैवतशास्त्राच्या विकासक्रमाच्या एका अवस्थेत अग्नी आणि सूर्य यांचे सारूप्य प्रस्थापित करण्यात आले

आणि जेथे जेथे 'सूर्य' हे अग्निचेच एक रूप आहे - असे सांगितले गेले तेथे तेथे वैदिक ऋषींना वैश्वानर अग्निच अभिप्रेत होता. ऋग्वेदाच्या ६व्या मण्डलातील ७ ते ९ या सूक्तात आणि १०व्या मण्डलातील ८८ व्या सूक्तातील १०-१३ ऋचा यात अग्नी-वैश्वानर ही शब्द संहती सूर्य या शब्दाची समानार्थक म्हणूनच वापरलेली दिसते. ही कल्पना वैदिक यज्ञ संस्थेतही चालू राहिली. त्यांचा अधिकार तिन्ही लोकात मानला जातो.

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्योर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।^१ ऋ.संहिता ७-५-४

पृथिवी आणि आकाश दोन्हीही हे वैश्वानर तुझ्या तीन प्रकारच्या आज्ञा दक्षतेने पाळताना दिसतात. (भारतीय संस्कृतीकोश पान नं. ७८)

महर्षी यास्काचार्यप्रणीत निरुक्तातील दैवतकाण्ड ७ वा अध्याय यात 'इतो जातो विश्वमिदं वि चप्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण'^२ (ऋ. १-९८-१) या ऋग्वेदातील ऋचेबद्दल चर्चा करताना सूर्याचे किरण द्युलोकातून प्रगट होतात व अग्निच्या ज्वाला पृथ्वीलोकावरून प्रगट होतात व दोघांच्या प्रकाशाचा संगम पाहून मन्त्रद्रष्टा "वैश्वानरो यतते सूर्येण" असे म्हणाला असावा.

अथापि निविद् सौर्यवैश्वानरी भवति । याचा अर्थ सूर्य हाच वैश्वानर असे कल्पून केलेले निविद् होय. अग्निच्या स्वरूपाबद्दल अशी अनेक नावे आहेत. अपान्पात, तनन्पात, नरांशस, जातवेदस, घृतपृष्ठ, घृतमुखं, घृतलोम, घृतकेश या विशेषणात त्याचा आज्याआहुतीशी संबंध दिसतो.

श्वेतकेतु कथेमध्ये 'सत् तत्त्वा'पासून 'अग्नी' आणि अग्निपासून जल आणि जलापासून अन्ननिर्मिती असा उल्लेख येतो.

नचिकेताग्नि - कठोपनिषदात यमाने नचिकेताला विशिष्ट अग्नि प्रज्वलित करण्याची कला दिली. तेव्हापासून नचिकेताग्नि म्हणून प्रसिद्ध आहे.

पुरुषसूक्त - 'मुखात् इन्द्रः च अग्निः च' यावरून विराट पुरुषाच्या मुखापासून इन्द्र आणि अग्नि निर्माण झाले.

तैत्तिरीय संहिता - प्रजापतिरकामयत प्रजा येयेति स

मुखतस्त्रिवृतं निर्मिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दः ।

प्रजापतीला इच्छा झाली की प्रजा उत्पन्न करावी. नंतर त्याने आपल्या मुखापासून त्रिवृत नाम स्तोम, त्याच्यामागून अग्निदेवता व गायत्री छन्द ही उत्पन्न केली.

वेदान्त - 'पञ्चीकरण'^३ हा वेदान्तातील महत्त्वाचा विषय आहे. व्यवहारात जसे सुवर्ण तसे शास्त्रात पञ्चीकरण असे म्हटले आहे.

आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी या सर्व सूक्ष्मभूतांपासून स्थूलभूते आणि अनुभवाला येणारे सर्व ब्रह्माण्ड यांची निर्मिती कशी होते हे सांगणारी प्रक्रिया म्हणजे पंचीकरण.

शब्द	स्पर्श	रूप	रस	गंध	हे पाच गुण अनुक्रमे
↓	↓	↓	↓	↓	
आकाश	वायु	तेज	जल	पृथ्वी	यांच्यामध्ये असतात. या गुणांतील एकेका भूताचा स्वतःचा एकच

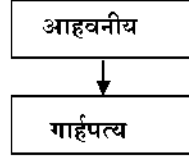
गुण असून इतर गुण त्याच्या कारणाच्या गुणापासून आलेले असतात.

आकाशाद् वायुः वायोः तेजः

तेजसः जलम् जलात् पृथिवी

यातील तेज म्हणजे 'अग्नी' म्हणजेच अग्नितत्त्व होय.

'पञ्चाम्नि'चे वर्णन यज्ञसंस्थेत येते. हे पाच पवित्र अग्नी अनुक्रमे दक्षिण, गार्हपत्य, आहवनीय, आवसथ्य, सभ्य त्यापैकी

ho VrZ A½Zr àM{bV
AmhoV.

अग्निपुराण^{११} - पुराणमिदं स्वयं अग्निदेवेन उक्तम् । अतः अग्निपुराणं इति नामवाचक विशेष्यत्वं भजते । “आग्नेये हि पुराणेऽस्मिन् सर्वविद्या प्रदर्शिता । अत्र ब्रह्मविद्यादारभ्य वेदवेदान्तवेदाङ्गानि उपनयनातः संस्कारा, व्याकरणादि कोशशास्त्राणि, काव्यशास्त्राणि इत्येतानि सर्वाणि न्यूनाधिक्येन अर्थात् संपूर्ण संस्कृतवाङ्मयं अत्र संक्षिप्ततया वर्णितमस्ति ।

अग्निपुराण स्वतः अग्निदेवाने सांगितले आहे. यात संपूर्ण संस्कृत मन्दाकिनीचे वर्णन आले आहे. असा हा प्रज्ञावंत 'अग्नी' त्याचे वर्णन मुण्डक उपनिषदातही केले आहे.^{१२} अग्नीला सात जिह्वा आहेत.

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता याच

सुधूम्रवर्णा स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरुची च देवी

लोलायमाना इति सप्तजिह्वा ॥ ४ ॥

अधोरेखित अग्निजिह्वा आहेत. ह्या वर्णनाने अग्नीचे स्वरूप स्पष्ट होते.

अग्निचे विश्वबन्धुत्व

गृहपति - पञ्च घर्षणीरभि निवसाद दमे दमे ।

कविर्गृहपतिर्युवा^{१३} (ऋ. ७.१५.२)

पंचजनांसन्मुख प्रत्येक घरात अधिष्ठित झालेला हा प्रतिभावान् अग्नी गृहपती व तारुण्याची मूर्तीच आहे.

अतिथी - प्रत्येक गृहात अग्नी हा पहिला अतिथी असतो. (ऋ.५.८.२) पुष्कळ ठिकाणी अग्निला पिता, मित्र, बंधु इत्यादी नात्यांनी उल्लेखिले आहे.

“स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव” (ऋ.१.१.९) ह्यात पित्याप्रमाणे संबोधले आहे. अग्निदेवतेचा दुसऱ्या देवतांशी संबंध सांगितला आहे. इन्द्राशी त्याचा घनिष्ठ संबंध आहे. इन्द्र व वरुण त्याचे भाऊ आहेत. देवतांशी संबंध असल्यामुळे त्यांच्याशी साम्य देखील सांगितले आहे. त्याचे तादात्म्य इन्द्र, विष्णु, वरुण इत्यादी १२ देवता त्याचप्रमाणे अदिति, भारती आणि सरस्वती देवींशी सुद्धा सांगितले आहे.

त्वमेग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळो शतहिंमासि दक्षेसे त्वं वृत्रहा वेंसुपते सरस्वती ॥^{१४} ऋ. २.१.११

अर्थ - हे अग्निदेव, आपण दान देणाऱ्या दात्यासाठी 'अदिति' आहात. वाणीरूपी स्तुती विस्तृत झाल्यामुळे होता किंवा भारती आहात. तुम्ही भूमिसारखे अनन्तकाल राहणारे आहात. वृत्र (पाप) म्हणजे पापांचा नाश करणारे देव आहात.

धनपती व वायुसारखे सर्वत्र प्रसृत होणारे म्हणून सरस्वती देवता आहात.

उपसंहार - यावरून अग्नितत्त्वाच्या व्यापक स्वरूपाची ओळख होते. ज्योतिषशास्त्रातील ज्योती म्हणजे अग्नितत्त्व होय. आग्नेय दिशा सुद्धा अग्नितत्त्वाचे प्रतीक आहे. 'अग्नितत्त्व' हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. देवाच्या पूजेतील दीपकामध्ये देखील अग्नितत्त्व असते. "भो दीप ब्रह्मरूपः त्वं" असे आपण म्हणतो. अग्निला साक्षी ठेवून विवाहात पतिपत्नी एकमेकांना जीवनभर साथ देण्याची प्रतिज्ञा करतात. आजही परंपरेने चालत आलेले 'यज्ञ' मानवाच्या भौतिक सुखासाठी संपन्न होतात. तेही अग्नितत्त्वाच्या अस्तित्त्वाने. असे हे अग्नितत्त्व आजही सर्वत्र पूजनीय आहे. अग्नितत्त्व म्हणजे 'प्रकाश'. विद्यार्थीसुद्धा विद्येची आराधना करताना 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' अशी आराधना करतात. अग्नितत्त्व हे सृष्टीतील चैतन्य आहे. आधुनिक विज्ञानाच्या आणि मानवाच्या प्रगतीत तेच कार्य करीत असत. अन्न, विद्युत, सौर ऊर्जा, अणुबॉम्ब, ब्रह्मास्त्र यात विराजमान असलेले अग्नितत्त्व भरणपोषणाबरोबर मानवाचे संरक्षण करते. सृष्टीचे जनन आणि मरण अग्नितत्त्वात आहे. जीवनाचे सारतत्त्व म्हणजे आत्मतत्त्व याचीही ओळख अग्नितत्त्वामुळे होते. ते आत्मतत्त्व हे तेजोमय आहे. श्रीकृष्णाने भगवद्गीतेमध्ये आत्मतत्त्वातील तेजाचा उल्लेख करताना अग्नितत्त्वाचा उल्लेख केला आहे.

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाम्नौ तत्तेजो विद्धिमामकम् ॥^{१५} भगवद्गीता अध्याय १५-१२

जे तेज संपूर्ण जगाला प्रकाशित करते ते सूर्य, चन्द्र आणि अग्नि स्थित आहे. ते तेज माझेच आहे हे तू जाण. असे अर्जुनाला सांगितले आहे.

संदर्भ सूची

१. ऐतरेय ब्राह्मण १.४
२. ऋग्वेद संहिता १.१.१
३. ऋग्वेद संहिता १.१.१
४. बृहद्देवता २.२४
५. ऋग्वेद संहिता २.१.१
६. भारतीय संस्कृती कोश - प्रथम खंड - पान नं. ७७
७. भगवद्गीता अ.१५, श्लोक १४
८. ऋग्वेद संहिता ७.५.४
९. ऋग्वेद संहिता १.१८.१
१०. वेदान्तसार (पंचीकरण)
११. अग्निपुराण १.१
१२. मुण्डकोपनिषद श्लोक ४
१३. ऋग्वेद संहिता ७.१५.२
१४. ऋग्वेद संहिता २.१.११
१५. भगवद्गीता अ.१५, श्लोक १२

संदर्भ ग्रन्थ सूची

१. ऐतरेय ब्राह्मण
२. ऋग्वेद संहिता
३. ऋग्वेद संहिता सायणभाष्य
४. भारतीय संस्कृती कोश - प्रथम खंड
५. ऋग्वेद संहिता द्वितीय मण्डल
६. भारतीय संस्कृती कोश
७. भगवद्गीता
८. यास्काचार्य प्रणीत निरुक्त
९. वेदान्तसार
१०. अग्निपुराण
११. मुडणकोपनिषद

१३. वर्तमान परिस्थितीत श्रीमद् भगवद्गीतेची उपयोगिता

डॉ. सौ. पल्लवी प्रविण राजनकर

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

(भगवद्गीता 9/30)

“कोणताही मनुष्य आपल्या पापकर्मांमुळे दुःखी होऊन जर मला (ईश्वराला) शरण आला तर मी त्याला लवकरच पापमुक्त करून सुखी बनवून त्याचे जीवन कृतार्थ करील.”

अनादि काळापासून नेहमीच ईश्वर व मानव यामध्ये घनिष्ठ संबंध प्रतिपादित झालेला आहे. आपल्या प्राचीन ऋषीमुनींनी याची मीमांसादेखील केली आहे. म्हणूनच प्रस्तूत शोधनिबंधात ‘ईश्वरता व मानवता’ या विषयावर तर्क व दर्शनाच्या दृष्टिने विचार करून हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे की संपूर्ण विश्व अज्ञानतेपणामुळे जणू स्मशान सदृश होत आहे. आपला संपूर्ण भौतिक विकास व विज्ञानातील चमत्कार दार्शनिक परिपूर्णतेशिवायच मानवाचे परिवर्तन दानवात होत चालले आहे व त्यासाठी त्याला ईश्वरभक्तिचा आश्रय घेण्याची आवश्यकता आहे.

न्यायदर्शनात नैयायिकांच्या मतानुसार ईश्वराच्या अनुग्रहाशिवाय पुरुषाला प्रमेयांचे यथार्थ ज्ञान होत नाही किंवा तो मोक्षाचा अधिकारीही होत नाही. त्यांच्या मते ईश्वर हाच जगाच्या उत्पत्ति-स्थिती-लयाचा कर्ता आहे. तर योगदर्शनात ईश्वराचे स्थान फार मोठे आहे.

“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः ।”

(योगसूत्र 1/24)

क्लेश, कर्मविपाक व आशय यांनी रहित असणारा पुरुषविशेष म्हणजे ईश्वर होय. मनुष्य सुखाची आशा करतो. परंतु अधिक सुख-प्राप्तीच्या मागे लागून त्याला अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागते. भारतीय दर्शन दुःखाद्वारे सर्व तत्वांना प्रतिपादित करण्यासाठी समर्थ असतात. सांख्यदर्शनात म्हटलेच आहे की,

“दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।”

श्रीमद्भागवतात देखील याविषयीचे अधिक विश्लेषण आलेले आहे. साधारणतः मानवी जीवनात दोन क्रिया असतात. त्या म्हणजे, दैहिक क्रिया व मानसिक क्रिया होय. परंतु हे अविद्यामूलक द्वैत मानले जाते. दर्शनशास्त्रकारांच्या मतानुसार मात्र देह व मन वेगळे नसून एकच आहे. देह जीवनामध्ये समाविष्ट आहे तर मन हे देहाच्या अन्तर्गत आहे. हाच स्थूलदेह मांस, अस्ति, स्नायु व मज्जा या चार स्तरांमध्ये विभक्त होत असतो. यालाच अन्नमयकोश म्हणतात. स्थूलदेहानंतर सूक्ष्मदेह येतो. त्यालाच अतिवाहिक देह म्हटल्या जाते. हा सुध्दा स्थूलदेहाप्रमाणे पात्र्यभौतिकत्वाने निर्मित झालेला असतो. पुढे या सूक्ष्मदेहांतर्गत लिङ्गदेह येतो व यालाच मनोमयदेह देखील म्हटल्या जाते. लिङ्गदेह हा पत्र्यज्ञानेन्द्रिय, पत्र्यकर्मेन्द्रिय, पत्र्यप्राण, अहंकार, बुद्धि व मन इत्यादी 18 अङ्गांनी व्याप्त असतो. लिङ्गशरीर हे अतःकरणाला आश्रित असते व हेच जीवनाचे मूलतत्त्व आहे. पाप-पुण्य, सुख-दुःख, उन्नति-अवनति,

धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य तसेच अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य, अनैश्वर्य इत्यादी सर्व लिङ्गशरीराला आश्रित असतात. लिङ्ग शरीर हेच मानवतेची केन्द्रभूमि आहे. मानवाचे बरे-वाईट, श्रेष्ठ-निकृष्ट हे लिङ्ग शरीरावर अवलंबून असल्यामुळे लिङ्गशरीराला जीवनाचे साधन (Instrument of life) म्हणता येईल. जोपर्यंत मोक्षाची प्राप्ती होत नाही तोपर्यंत हे लिङ्गशरीर नष्ट होत नाही. कारण लिङ्गशरीर हेच पुर्नजन्माला कारणीभूत ठरते.

“आहारनिद्रामयमैथुनं च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ।।”

मानव व पशुमध्ये अनेक बाबतीत समानता आढळून येते. परंतू त्याला सत् व असत् याविषयीची समज असते. तर्क-वितर्क करण्याची योग्यता त्यात असते. म्हणून तर सनातनधर्मी तत्वांवर विश्वास ठेवून या नरदेहालाच सर्वश्रेष्ठ मानतात. त्यांच्यामते याच शरीराद्वारे मनुष्य मोक्षा प्राप्त करू शकतो.

सत्येनोत्तमिता भूमिः । (ऋग्वेद 10/85/1)

घोरासो अनृतद्विषः । (ऋग्वेद 7/66/13)

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । (यजुर्वेद 36/18)

अविद्वेषं कृणोमि व । (अथर्ववेद 3/30/1)

यद्वदामि अधुमत्तद्वदामि । (अथर्ववेद 12/1/48)

जिह्वाया मूले मधु मे जिह्वामूले मधूलकम् (अथर्ववेद 1/34/2)

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चतुर्वर्ग फलप्राप्तीसाठी आपली वैदिक संस्कृति मानवाला सत्याची उपासना करण्यास सांगतात. प्रत्येकाला सत्याचा उपासक बनलेच पाहिजे. संपूर्ण जग हे सत्यावरच आधारीत आहे. सत्याच्या उपासनेमुळेच राष्ट्र समुन्नत व समृद्ध बनू शकतो. येशू ख्रिस्तांनी देखील म्हटलेच आहे की-

"Man was made in the image of God"

मानव जणू ईश्वराचीच प्रतिमूर्ति आहे. जे गुण ईश्वरामध्ये आहे तेच गुण काही अंशी मानवामधून देखील प्रतीत होतांना आढळतात. भगवद्गीतेमध्ये देखील याच विचारांचे समर्थन होतांना आढळते.

“उपद्रष्टाऽनुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तोदेहेऽस्मिन् पुरुषः परः ।।”

(भगवद्गीता 13/12)

क्षेत्रज्ञ पुरुष हा प्रकृतिहून अगदी वेगळा व अत्यंत श्रेष्ठ असा परमात्माच असतो. यालाच विशुद्ध अद्वैतवाद सुद्धा म्हणता येईल. भगवद्गीतेतील खालील श्लोकाद्वारे या सिद्धान्ताची परिपुष्टी होईल की -

‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।।”

(भगवद्गीता 15/7)

“माझा परमात्माचाच अविनाशी अंश या जीवलोकांत जीवात्मा झाला आहे. प्रकृतीत असलेल्या मन वगैरे सहा सूक्ष्म इंद्रियांना तो आकर्षित करतो.” या भावार्थाने ‘जीव’ हाच ईश्वराचा सनातन अंश मानता येईल.

‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्येशोऽर्जुन तिष्ठति।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया।।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्।।

(भगवद्गीता 18/61, 62)

तात्पर्य हेच की अभेदभावाने असो वा अंशभावाने ईश्वराला आश्रित जाणे हेच सर्वश्रेष्ठ आहे. अभेदभावाने व ईश्वरकृपेने या तत्वांचे ज्ञान प्राप्त होत असते. जगातील सर्व संतमहात्म्यांनी देखील या सिध्दान्ताला मान्य केले. जसे श्रीकृष्णाने म्हटलेच आहे की, “वासुदेवः सर्वमिति।” (श्रीमद्भगवद्गीता 7/19) परब्रह्म, अखण्डब्रह्माण्डनायक आपल्या लीलेद्वारे विस्तारीत होणे हाच सिध्दान्त येथे मानता येईल. त्याच्या कृपेनेच ईश्वराचे अस्तित्व व तत्व ज्ञात करून घेता येते. तात्पर्य असे की ईश्वराच्या विस्तृत अवताराची नवविध आणि अनन्य भक्तित्व मानवाची खरी पूजा मानली जाते. प्रस्थानत्रयी मधून सर्वश्रेष्ठ अशा गीतेचे वैशिष्ट्य हेच की, उपनिषदातील ब्रह्मविद्येला ईश्वराची जोड देऊन ती सर्वसामान्य व्यक्तित्वाची पचनी पडावी अशी तीची केलेली सुगम रचना होय.

परंतु आज संपूर्ण विश्वात मानवता ही राज्यसत्ता, शस्त्रसत्ता व धनसत्तेच्या वर्चस्वाखाली नष्ट होत चालली आहे. मानव मानवतेप्रति आपले कर्तव्य विसरत चालला आहे. तो स्वार्थाला आहारी जाऊन धनसंचय करून राहिलेला आहे आणि याच घनापोटी तो अनेक वाईट कार्य करून आपल्या पापामध्ये वृद्धि करीत आहे. अनेक प्रकारच्या मायामोहात गुरफटत जात आहे. त्याने हे स्मरण ठेवले पाहिजे की रावणाची सोन्याची लंकासुद्धा जळून राख झाली होती. तरीदेखील मानव घनाच्या राशिंच्या आहारी जात आहे. याचा अन्त म्हणजे संपूर्ण विश्व दुःखाला सामोरे जाऊन केवळ नरयातनाच भोगेल. “वैदिक संपत्ति” नामक ग्रंथात म्हटलेच आहे की,

The modern European type of civilization is being spread over the whole world superseding or modifying the old local type. The world is becoming an enlarged Europe so far as the externals of life and the material side of civilization are concerned.

तात्पर्य असे की युरोपीय सभ्यतेचा प्रसार संपूर्ण जगात इतक्या मोठ्या प्रमाणात होत आहे की मानव आपली संस्कृती विसरून पदोपदी युरोपीय संस्कृती आत्मसात करीत चालला आहे. युरोपीयन सभ्यतेमुळे संपूर्ण संसार सवेदनहीन व स्वार्थी बनलेला आहे आणि त्यासाठी आज भारतीय सभ्यता व संस्कृतीच्या प्रसार व प्रचाराची आवश्यकता आहे.

मनुष्याने आपल्या दुःखनिवारणासाठी व कार्यसफलतेसाठी भौतिकतेपासून दूर होऊन आध्यात्मिकतेकडे आपला कल झुकवला पाहिजे. मानवाची स्वार्थमयी भावना व संकुचित दृष्टिकोनामुळेच त्याचे अधःपतन झालेले आहे. केवळ ईश्वराची सार्वभौमिकता व आध्यात्मिकतेमुळेच मानवाची रक्षा व मुक्ति घडून येणे शक्य होईल. त्यासाठी मानवाला आपापल्या ईश्वराला आश्रित जाऊन ईश्वर आराधनेद्वारे आपल्या कर्तव्याप्रति निष्ठ राहिले पाहिजे, त्याने हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, आपल्या हितातच संपूर्ण विश्वाचे हित समाविष्ट आहे.

“यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते।” असे यज्ञमय जीवन जगणाऱ्या व्यक्तिसाठी भगवत्तत्त्व व मानवतत्त्व यामध्ये काहीही भेद राहत नाही. स्वामी विवेकानंदांनीच मानवी सेवेलाच दैवी प्रकाशकाच्या उत्पादनाचे साधन मानले

आहे. त्यांच्याविषयी श्री अविनाश दास यांनी 1957 मध्ये **Year Book of Education** मध्ये लिहिले आहे की –
"Vivekananda reaffirmed the necessity for realizing the Divine in man by dedicated service of the poor, the fallen, the weak in body and the weary in soul."

तात्पर्यार्थ असा की, स्वामी विवेकानंदाच्या मते मनुष्याला जर भगवत्प्राप्ती करायची असेल तर त्याने निर्धन, पतित, निर्बल किंवा श्रान्तात्मा मनुष्याच्या सेवेलाच आपल्या लक्ष्यप्राप्तीचे साधन बनविले पाहिजे. परंतू या व्रतासाठी भगवद्भक्ति, भावशुद्धि, साधनशुद्धी, आत्मत्याग इत्यादी सद्गुणांची तसेच चरित्रबल व तपस्येची आवश्यकता आहे.

"एकोऽहं द्वितीयो नास्ति।"

सर्वश्रेष्ठ साधकांमध्ये या गुणांचा समावेश तेव्हाच होईल, जेव्हा तो अहंकाराचा त्याग करून त्याला एकात्मतेवर निष्ठा व विश्वास ठेवेल व आपल्या वृत्तिला व्यष्टीकडून समष्टीकडे नेण्याचा प्रयत्न करेल. तेव्हाच संपूर्ण संसारात शांती स्थापित होऊ शकेल.

"सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाग् भवेत्।।

१४. भगवद्गीते मधील काही निवडक श्लोकातील तत्वचिंतन – एक अध्ययन

सहा. प्रा. प्रज्ञा वि. इंगळे

महात्मा ज्योतीबा फुले, महाविद्यालय अमरावती.

सारांश

भारतीयांचा अत्यंत पवित्र आणि लोकप्रिय ग्रंथ, म्हणून ज्याचा नामल्लेख होतो तो म्हणजे 'भगवद्गीता' म्हणूनच हिंदू धर्माचा आधार भगवद्गीता होय. भगवद्गीतेमध्ये केवळ धार्मिक विचारच नाही तर दार्शनिक विचार सुद्धा आहे. गीतेचा विचार हा सार्वभौम आहे. ह्यात ईश्वर आणि आत्मा या संबंधी विभिन्न सिद्धान्त, जगत् सृष्टीचे विचार तथा तत्वाचे स्वरूप, तसेच तत्वविचार, नैतिक नियम, ब्रह्मविद्या आणि योग शास्त्र निहित आहे. म्हणूनच प्रस्तुत शोध निबंधात भगवद्गीतेतील काही निवडक श्लोक घेऊन त्यासंबंधी तत्वविचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय दर्शन तत्वतः आध्यात्मिक आहे. भारतात दर्शन आणि धर्म परस्पर आश्रित मानल्या जाते. धर्म हा आध्यात्मिक सत्याला प्राप्त करण्याचा व्यावहारिक उपाय आहे. 'दर्शन' भारताचा एक प्राचीन शब्द आहे. 'दर्शन' या शब्दाचा अर्थ असा आहे दृष्टि.

भारताच्या दर्शन संप्रदायाचे दोन भाग पडतात 'आस्तिक आणि नास्तिक' हे होय. आस्तिक दर्शन वेदाला प्रामाण्य मानतात. तर नास्तिक दर्शन वेदाचे प्रामाण्य मानीत नाही. न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मिमांसा आणि वेदान्त हे सहा आस्तिक दर्शन आहे. चार्वाक, बौद्ध, जैन दर्शन हे नास्तिक दर्शन आहे.

मनुष्य हा अतिशय जिज्ञासु प्राणी आहे. तो सदैव काही ना काही जाणून घेण्यासाठी उत्सुक असतो आणि यादृष्टीने सतत प्रयत्नदेखील करीत असतो. जगातील केवळ दृश्य अशा चेतना आणि अचेतन वस्तुचे ज्ञान प्राप्त करून घेऊन त्याचे मन स्वस्थ वसले नाही. भौतिक भासमान जगाच्या पलिकडे काय आहे? सृष्टीची निर्मिती आणि नियमन कोण करतो? विश्वाचा पसारा कुशलपणे सांभाळण्याचे तत्व कोणते आहे? या सर्व प्रश्नांचे उत्तर तपोधन ऋषीमुनीने शांत अशा तपोवनामध्ये राहून उत्तरे शोधून काढण्याकरीता चिन्तनास आरंभ केला. वैदिक काळापासून अगदी आजपर्यंत अनेक बुद्धी संपन्न तत्वचिंतक या विषयावर विचार करीत आहेत. यासर्व तत्वचिंतकांनी आपले विचार विविध ग्रंथातून मांडलेले दिसून येते. ह्यात भगवद्गीता हा अतिशय महत्त्वाचा व मानवी इतिहासातल्या ग्रंथांपैकी तत्वज्ञानावर आधारलेला महत्त्वाचा संदर्भ ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ संस्कृत भाषेत काव्यस्वरूपात लिहिलेला आहे. "महाभारत या महाकाव्याचा एक भाग असलेला हा ग्रंथ 18 अध्यायांचा आहे. महाभारतात महायुद्धाच्या वेळेस भगवान श्रीकृष्णांनी गीता अर्जुनास मार्गदर्शन स्वरूपात सांगितली असे सांगितले आहे. हा ग्रंथ मानवाला परमोच्च ज्ञान देतो आणि जीवन कसे जगावे याचे मार्गदर्शन

करतो असे मानले जाते. मानवी जीवनाच्या अथांग सागरामध्ये गीतेला दिपस्तंभाचे स्थान दिले आहे. गीता उपदेशपर असल्याने आणि ती उपनिषदांचा अर्थ सांगत असल्याने तिला 'उपनिषदांचे उपनिषद' असे म्हटले जाते. गीतेतील ज्ञानामुळे माणसाला अत्युच्च समाधान आणि आनंद मिळतो व त्याच प्रमाणे मोक्षाचा मार्ग सापडण्यास मदत होते म्हणून गीतेला मोक्षशास्त्र म्हटले गेले आहे. भगवद्गीतेच्या काही निवडक श्लोकातून त्यांनी आत्मा, परमात्मा, त्यांचे अद्वैत, प्राणतत्वाचे श्रेष्ठत्व, सृष्टी निर्मातीचा क्रम या प्रक्रियेतील ईश्वरी तत्वाचे प्रभुत्व, मृत्युचे ध्रुवत्व, मोक्षप्राप्तीचे मार्ग, पापपुण्याची फळे, मृत्युनंतरचे विश्व, मनुष्याच्या जीवनाचे अंतिम ध्येय आणि परमोच्च सुख, सर्वश्रेष्ठ ज्ञानाचे स्वरूप, त्या ज्ञानाच्या प्राप्तीने लाभणारा परमानन्द इ. अनेक विषयावरील मूल्यवान विचार व्यक्त केले आहे. वरील प्रस्तुत शोधनिबंधात संस्कृत साहित्यातील भगवद्गीतेतील काही निवडक श्लोकांचा अंतर्भाव करून त्याविषयी तत्वचिंतन करण्याचा प्रयत्न केला आहे ते श्लोक पुढील प्रमाणे :-

1) द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरचाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कुटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ 15।16॥

अर्थ :- च्युत (क्षर) आणि अच्युत (अक्षर) असे जीवांचे दोन वर्ग आहेत. भौतिक जगतात सर्व जीव च्युत असतात आणि आध्यात्मिक जगतातील प्रत्येक जीवाला अच्युत म्हटले जाते.

या विश्रामध्ये दोन पुरुष आहेत एक क्षर आणि दुसरा अक्षर त्यापैकी क्षर म्हणजे सर्व प्राणिमात्र, सर्व प्राणिमात्र नाशिवंत आहेत. म्हणून त्यांचा निर्देश 'क्षर' या शब्दाने केला आहे आणि अक्षर म्हणजे कुटस्थ असे ईश्वर तत्व हे तत्व अविनाशी, अजर, अमर आहे. म्हणूनच त्याचा निर्देश 'अक्षर' या शब्दाने केला आहे. हे आत्मतत्व संपूर्ण विश्राला व्यापून राहिलेले आहे. सृष्टीतील प्रत्येक वस्तुमध्ये या आत्मतत्वाचा अंश आहे. हे आत्मतत्व अविनाशी आहे. त्याचा कधीही नाश होत नाही. कारण ते तत्व अव्यय आहे हे प्रत्येकाने ध्यानात ठेवले पाहिजे.

तळटिप

1) द्वावियौ ----- उच्यते। - भगवद्गीता

2) नैनं छिद्रान्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्योपि न शोषयति मारुतः ॥

अर्थ :- या आत्म्याचे कोणत्याही शस्त्राद्वारे तुकडे करता येत नाही. अग्नीद्वारे त्याला जाळता येत नाही, पाण्याद्वारे त्याला भिजविता येत नाही तसेच वाऱ्याने त्याला सुकविताही येत नाही.

या आत्मतत्वाला निसर्गाचा कोणताही क्रम लागू होत नाही. कोणतेही वातावरण त्याच्यावर काहीही परिणाम करीत नाही. त्याला शस्त्रे छिन्न करू शकत नाहीत त्याला अग्नी जाळू शकत नाही. वायु त्याला शुष्क करू शकत नाही. कशाचाही परिणाम या आत्मतत्वावर होत नाही. कारण हे सर्व परिणामांच्या पलिकडे असलेले असे हे तत्व आहे तसेच -

3) अच्छ्रोद्योडयमदाद्दयोडयमक्लेद्योडशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोडयं सनातनः ॥

अर्थ :- हा आत्मा अविद्राव्य व न तुटणारा आहे आणि त्याला सुकविणे किंवा जाळणेही शक्य नाही. हा नेहमी टिकणारा सर्वव्यापी अपरिवर्तनीय, निश्चिंत आणि नित्य सारखाच राहणारा आहे.

आमतत्व हे अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेश्य आणि अशोष्य आहे. ते आमतत्व नित्य आहे. सर्वगत म्हणजे सर्वव्यापी आहे हे स्थाणू आहे. अचल आहे.

4) यदा यदा ही धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारता।

अभ्युत्थानधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥ 4॥7॥

अर्थ :- जेव्हा जेव्हा आणि जेथे जेथे धर्मचरणाचा न्हास होतो आणि अधर्माचे वर्चस्व होते, त्यावेळी हे भारता ! मी स्वतः अवतीर्ण होतो.

तळटीप

2) नैनं छिद्रान्ति ----- मारुत । 2 अध्यायातील 23 श्लोक

हे आत्मतत्व म्हणजे परमेश्वराचा अंश आहे. प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठिकाणी हे आमतत्व विद्यमान असते. शिवाय परमेश्वर स्वतः वारंवार पृथ्वी तलावर अवतीर्ण होत असतात. जेव्हा जेव्हा धर्माला ग्लानी येते, धर्माच्या नाश होण्यासारखी परिस्थिती निर्माण होते आणि सर्वत्र अधर्म दिसू लागतो तेव्हा परमेश्वर स्वतः कोणत्या कोणत्या अवतारामध्ये भूलोकी जन्म घेतात आणि परिस्थिती बदलून पुनश्च धर्माचे अभ्युत्थान आणि अधर्माचा नाश करतात.

5) परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्म संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

अर्थ :- भक्तांचा उध्दार करण्याकरिता आणि दुष्टांचा विनाश करण्याकरिता तसेच धर्माची पुनस्थापना करण्याकरिता मी स्वतः युगा युगात प्रकट होतो. विविध अवतार घेऊन परमेश्वर केवळ धर्माचा उध्दार करतात असे नव्हे तर सज्जनांचे संरक्षण आणि नीच लोकांचा नाश हे कार्यदेखील ते करतात. समाजामध्ये सज्जनांना संरक्षण मिळाले पाहिजे आणि खलांचा नाश झाला पाहिजे तरच तो समाज उन्नतिप्रत जाईल. हे कार्य परमेश्वरांनी आजपर्यंत आपल्या दशावतारांमध्ये पार पाडले आहे.

6) जातस्य ही धृवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिह्यैर्धर्मैर्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

अर्थ :- जो जन्माला आहे त्याचा मृत्यु निश्चित आहे. आणि जो मृत झाला आहे त्याचा जन्म निश्चित आहे. म्हणून तुझ्या अपरिहार्य कर्तव्य पालनातू शोक करणे योग्य नाही.

मृत्यु ही प्रत्येक सजीवांच्या जीवनातील अटळ, अंतिम अशी घटना आहे. मृत्यु ही शरीराची प्रकृती आहे. तो निसर्गक्रम आहे. मृत्युला कोणीही टाळू शकत नाही. आज ना उद्या प्रत्येकालाच मृत्युला समोरे जावयाचे असते. कुणाला मरण लवकर प्राप्त होते तर कुणी दीर्घायुषी असतात ऐवढेच मृत्युच्या प्रक्रियेमध्ये आत्मतत्व शरीराला सोडून जाते आणि

नंतर ते दुसऱ्या शरीरामध्ये प्रवेश करतो. जन्म मृत्युचे हे चक्र अविरत चाललेले असते. म्हणूनच मृत्यू हा प्रत्येकाला अपरिहार्यपणे स्वीकारावाच लागतो.

7) वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।

तथा शरीराणी विहाय जीर्णान्य

न्यायी संयाति नवानि देहि॥

अर्थ :- ज्याप्रमाणे मनुष्य जुन्या वस्त्रांचा त्याग करून नवीन वस्त्र धारण करतो त्याप्रमाणे आत्माही जुन्या आणि निरुपयोगी शरीराचा त्याग करून नवीन भौतिक शरीर धारणे.

अणुरूप आत्म्याकडून होणारे शरीराचे स्थानांतर हे एक स्वीकृत तथ्य आहे. आधुनिक वैज्ञानिकांचा आत्म्याच्या अस्तित्वावर विश्वास नाही. तसेच हृदयातून उगम होणाऱ्या शक्तीचे स्पष्टीकरणही देता येत नाही. पण अशा वैज्ञानिकांना सुद्धा शरीरात होणारे बदल, जे वाल्यावस्थेतून कौमार्यावस्था आणि कौमार्यावस्थेतून तारुण्यावस्था आणि पुन्हा तारुण्यावस्थेतून वार्धक्यावस्था अशा विविध अवस्थामधून दिसून येतात ते मान्य करावेच लागतात.

अनुरूप जीवात्म्याचे दुसऱ्या शरीरात होणारे संक्रमण हे परमात्म्याच्या कुपेमुळे शक्य होते. ज्याप्रमाणे एखादा मित्र दुसऱ्या मित्राची इच्छापूर्ती करतो त्याचप्रमाणे परमात्माही अणुरूप आत्म्याची इच्छापूर्ती करतो, मृत्यू हा आत्म्याचा शेवट नाही ती त्याची केवळ एक अवस्थ आहे. आत्म्याच्या दृष्टीने देहान्तर करणे हे वस्त्रान्तर करण्यासारखे सहज कार्य आहे. यामध्ये काहीही वावगे किंवा शोचनीय नाही.

8) देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कर्मांर यौवनं जरा।

तथा देहान्तर प्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥

अर्थ :- ज्या प्रमाणे देहधारी आत्मा अविरतपणे या देहात, बालपणापासून तारुण्यात आणि तारुण्यातून म्हातारपणात जात असतो, त्याचप्रमाणे मृत्युनंतर जीवात्मा दुसऱ्या देहामध्ये प्रवेश करतो. अशा स्थित्यंतरांमुळे धीर मनुष्य गोंधळून जात नाही.

प्रत्येकजीव हा स्वतंत्र देहधारी आत्मा असल्यामुळे तो प्रत्येकक्षणी आपले शरीर बदलत असतो. या बदलामुळे तो कधी बालकाप्रमाणे कधी तरुणाप्रमाणे तर कधी म्हातार्याप्रमाणे दिसून येतो. असे असले तरी तोच जीवात्मा तेथे असतो आणि त्याच्यामध्ये कोणताही बदल घडून येत नाही. अंततः हा जीवात्मा मृत्युनंतर शरीर बदलतो आणि दुसऱ्या शरीरात स्थानांतरीत होतो. ज्या मनुष्याला जीवाची मूळस्थिती, परमात्मा आणि आध्यात्मिक तसेच भौतिक प्रकृतीचेही परिपूर्ण ज्ञान असते त्या मनुष्याला 'धीर' किंवा ज्ञानी मनुष्य असे म्हणतात. असा मनुष्य शरीराच्या स्थित्यंतरांमुळे कधीच गोंधळून जात नाही. आत्मतत्व कधीच नष्ट होत नाही. हेच त्याचे वैशिष्ट्य आहे ते कधीही नष्ट होणारे कधीही मृत न होणारे असे आहे.

9) नियतं कर्मत्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।

शरीरयात्रापि च तेन प्रसिद्ध्येकर्मणः॥

अर्थ :- तुझे नियत कर्म तू कर कारण नियत कर्म करणे हे कर्म न करण्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. कर्म केल्यावाचून मनुष्य आपला शरीराचाही निर्वाह करू शकत नाही.

मनुष्याने सतत कर्म करीत राहिले पाहिजे. त्याने कधीही कर्माचा त्याग करू नये. कर्माचा त्याग केल्यास त्यांची शरीरयात्रादेखील कठीण होऊन जाईल. म्हणून आपला जीवनक्रम योग्यप्रकारे चालवा यासाठी कर्म करीत राहाणे आवश्यक आहे.

10) कर्मव्यवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि॥

अर्थ :- तुझे नियत कर्म करण्याचा तुला अधिकार आहे. पण कर्मफलांवर तुझा अधिकार नाही. तुझ्या कर्मफलास तू कारणीभूत आहेस. असे कधीही समजू नकोस. तसेच तुझे कर्तव्य न करण्यामध्येही तू आसक्त होऊ नकोस.

मनुष्याने कर्म करावे पण कर्म फलाची आस मनामध्ये ठेवू नये. अगदी निरपेक्षपणे, कर्मफलदायी आशा न धरता कर्म करावे. कारण आपला अधिकार केवळ कर्मावर आहे. कर्मफलावर नव्हे. कारण अपेक्षित फल जर प्राप्त झाले नाही तर तो दुःखी होतो. निराश होतो. पुनः ते काम करावयास त्याचे मन सिद्ध होत नाही. ,

11) श्रेयो ही ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानादध्यानं विशिष्यते।

ध्यानात्कर्मफलत्यागास्तागाच्छ्रे न्तिरन्तरम्॥

अर्थ :- तुला जर असा अभ्यास करणे शक्य नसेल तर ज्ञानाचे अनुशीलन करण्यास स्वतःला संलग्न कर. तथापि ज्ञानापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ आहे आणि मनुष्याला मनःशांती प्राप्त होते.

कर्मफलाचा त्याग करणे हा मोक्षाचा, परमशांतीचा श्रेष्ठ असा मार्ग आहे. केवळ अभ्यास करण्यापेक्षा परमतत्वाचे ज्ञान प्राप्त करून घेणे अधिक श्रेयस्कर आहे. ज्ञान प्राप्तीपेक्षा ध्यान करणे अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आणि परमतत्वाचे ध्यान करण्यापेक्षा कर्मफलाचा त्याग करणे अधिक श्रेयस्कर आहे. त्यामुळे मनुष्याला निरंतर शांती प्राप्त होते.

निष्कर्ष

अशा प्रकारे अनेक तत्वचिन्तन विषयक श्लोक भगवद्गीतेत आढळतात आपल्या पूर्वजांनी या भौतिक विश्वाच्या पलिकडील तत्वांचा अतिशय सूक्ष्म विचार केलेला होता. आपल्या शरीराला चेतना देणारी शक्ती, संपूर्ण सृष्टीचे नियमन करणारी शक्ती, मृत्यूची प्रक्रिया, मृत्यूनंतरचे जीवन, आत्मज्ञानाचे श्रेष्ठत्व, आत्मज्ञानामुळे प्राप्त होणारा आनंद, आत्मज्ञानासाठी करावयाचे प्रयत्न सर्व विषयांच्या ज्ञानासाठी भगवद्गीतेकडे पाहणे लागते. भगवद्गीता हे एक दिव्य साहित्य आहे. जी व्यक्ती गीतेमधील उपदेशाचे पालन करतो ती जीवनातील सर्व दुःखे आणि चिंता यामधून मुक्त होतो. कारण आजचा मानव हा अर्जुनासारखा एकांगी आहे. त्याला विभिन्न विचारामध्ये संतुलन राहण्यासाठी गीतेचे अध्ययन परमावश्यक आहे. हेच या शोध निबंधाचे सार्थक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) भारतीय दर्शन की रूपरेखा - प्रा. हरेन्द्र प्रसाद सिन्हा
- 2) संस्कृत साहित्यातील सुभाषितांचे - सौ. शारदा गाडगे
- 3) भगवद्गीता चिकित्सक अध्ययन - भक्तीवेदांत स्वामी प्रभुदास

१५. निक्षेपाद्वारे सांगितलेली गुरू संकल्पना – आचार्य यशोविजयजींच्या दृष्टीकोनातून

प्राज्ञता कुलभूषण धर्मराव

इतर आस्तिक दर्शनाप्रमाणे जैन दर्शनामध्ये सुद्धा ज्ञान कसे होते हे सांगितले आहे. आचार्य उमास्वाती यांनी ज्ञानाचे साधन प्रमाण आणि नय सांगितले आहे.¹ तर आचार्य यशोविजयजी यांनी प्रमाण आणि नयासोबत निक्षेपाची सुद्धा गणना जैन तर्कभाषेमध्ये केली आहे. यशोविजय आचार्यांच्या आधी होऊन गेलेले नयचक्रचे कर्ता माइल्लधवल यांनी तर्कामध्ये निक्षेपाचा समावेश केला आहे. माइल्लधवल यांच्या आधी भट्ट अकलंक यांनी लघ्नीयस्त्रयसंग्रह या ग्रंथामध्ये युक्ती शब्दाखाली प्रमाण, नय व निक्षेपाची चर्चा केली आहे.

यशोविजय – आ. यशोविजयजी हे १७ व्या शतकामध्ये होऊन गेलेले तर्कशास्त्रपारंगत श्वेतांबर आचार्य होते. आचार्यांची गणना ही नव्यनैय्यायिकांमध्ये केली आहे. त्यांचे संस्कृत, प्राकृत, मारवाडी आणि गुजराती भाषेत लिहिलेले शंभराहून अधिक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. त्यामधील काही ग्रंथ हे जैन न्यायासंबंधीचे आहेत उदा. - न्यायप्रदीप, तर्कभाषा, न्यायरहस्य, इ. ह्या ग्रंथामधील जैन तर्कभाषा या ग्रंथामध्ये प्रमाण, नय व निक्षेपांची चर्चा केली आहे. याशिवाय आचार्यांचा गुरुतत्त्वविनिश्चय नावाचा ग्रंथ आहे ज्यामध्ये त्यांनी गुरुचे महत्त्व पटवून दिले आहे व नयाच्या शुद्धाशुद्धतेची चर्चा केली आहे.

प्रस्तुत निबंधामध्ये जैन तर्कभाषेमध्ये आलेली निक्षेप संकल्पना व गुरुतत्त्वविनिश्चय या ग्रंथामध्ये निक्षेपाद्वारे मांडलेली 'गुरू' ही संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

निक्षेप – निक्षेप हा शब्द नि + √क्षिप् - ठेवणे, टाकणे² या धातूपासून तयार झाला आहे. म्हणजे कोणताही पदार्थाचे ज्ञान करून देणारा शब्द ज्या अर्थाने वापरला जातो त्या तत्त्वाला 'निक्षेप' असे म्हणतात. काही शब्दाचे अनेक अर्थ असतात, त्यामधील कोणता अर्थ प्रस्तुत वाक्यात किंवा प्रसंगात योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे, हे निक्षेपाद्वारे ठरवले जाते व त्यानंतर प्रकरणानुसार अर्थात संदर्भानुसार योग्य अर्थ लावला जातो.³ जसे - सैधव, या शब्दाचे दोन अर्थ होतात एक म्हणजे घोडा व दुसरा म्हणजे मीठ. जर आता कोणी म्हणाले की 'सैधवम् आनय |' अर्थात सैधव आण. या वाक्यात सैधव मीठ आणण्यास सांगितले आहे की घोडा आणण्यास सांगितले आहे याबद्दल शंका निर्माण होऊ शकते. त्यापैकी घोडा हा जर आपण अर्थ घेतला तर चार प्रकारच्या निक्षेपाद्वारा तो चार प्रकारे स्पष्ट करता येईल – १) नाममात्र (घोडा नाव असलेला कोणीतरी) २) घोड्याचे चित्र ३) मृत घोड्याचे शरीर व ४) प्रत्यक्ष जिवंत घोडा. अर्थात एकाच शब्दाने हे चार भिन्न पदार्थ सांगितले जातात, आता 'सैधवम् आनय |' असे सांगणारा व्यक्ती हा शिकारीसाठी चालला आहे, त्यामुळे येथे प्रसंगानुसार 'सैधव' या शब्दाचा अर्थ 'मीठ' असा नसून 'घोडा' असा आहे, हे समजते व निक्षेपाचे ज्ञान असल्यामुळे

‘प्रत्यक्ष जिवंत घोडा’ हा अर्थ येथे अपेक्षित असल्याचे समजते. म्हणजे प्रकृताचे (जे अपेक्षित आहे त्याचे) ग्रहण व अप्रकृताचे (जे अपेक्षित आहे त्याचे) निराकरण हेच निक्षेपाचे कार्य होय.

हा निक्षेप चार प्रकारचा आहे. तो म्हणजे नाम, स्थापना, द्रव्य आणि भाव. आ. यशोविजयगणी यांनी या चार निक्षेपांचा उपयोग करून ‘गुरुत्वविनिश्चय’ या ग्रंथामध्ये योग्य गुरू कोणाला म्हणावे, हे सांगितले आहे. ते चार निक्षेप पुढीलप्रमाणे -

- ❖ नाम निक्षेप - मूळ अर्थ आणि नाम यांचा एकमेकांशी काहीही संबंध नसणे म्हणजे नाम निक्षेप होय.⁴ जसे - गोपाळच्या पुत्राचे नाव इंद्र आहे, इंद्र या शब्दाचा मुख्य अर्थ ‘देवांचा राजा’ असा आहे, पण इथे, या उदाहरणामध्ये, इंद्र हा देवांचा राजा नसतानाही त्याला ‘इंद्र’ असे म्हटले जाते. हा नाम निक्षेप होय. तसेच एखाद्या व्यक्तीचे नावच फक्त गुरू/आचार्य असेल पण काम मात्र आचार्या प्रमाणे नसेल तर तो नामाचार्य म्हणजेच नाममात्र गुरू होतो. म्हणजेच एखाद्या व्यक्तीमध्ये अथवा वस्तूमध्ये गुण, जाती, क्रिया इ. नसतानाही त्याला कुणाचे तरी नाव ठेवणे हा नाम निक्षेप होय.

पुस्तक, पत्र (पान), चित्र इ. वरील लिहलेल्या वस्तूच्या नावाचे स्वरूप इंद्र इ. नावाची अक्षरे सुद्धा नाम निक्षेपच आहेत.⁵ जसे- ‘इन् द् र् अ’ ही अक्षरे ज्यावेळेला क्रमाने येतात त्यावेळी एकत्रित पणे इंद्र हा अर्थ दाखवतात. म्हणजेच तो अक्षरांचा समूह सुद्धा ‘इंद्र’ होईल, जेव्हा इंद्र या पदाचा उच्चार करा अस म्हटल जात तेव्हा जो इंद्राच्या शब्दाचा उच्चार होतो , तो इंद्र वाच्य वर्णांचा समुदाय म्हणजे सुद्धा नाम निक्षेप होय.

- ❖ स्थापना निक्षेप - एखादी वस्तू मुख्य अर्थाने रहित असेल परंतु त्या मुख्य अर्थाच्या अपेक्षेने स्थापित केली असेल तर तो स्थापना निक्षेप होय.⁶ जसे- चित्र, लाकूड किंवा दगडाच्या असलेल्या तीर्थकराच्या मूर्तीमध्ये तीर्थकराची स्थापना करणे. चित्र, लाकूड किंवा दगडामध्ये तीर्थकराचे गुण नसतात पण त्या गुणांच्या अपेक्षेने त्या मूर्तीमध्ये तीर्थकराची स्थापना केली जाते, तो स्थापना निक्षेप होय. ही स्थापना मग तादृशाकार असते किंवा निराकार असते. तीर्थकराच्या आकाराप्रमाणे असलेल्या आकारामध्ये असलेली दगडाची स्थापना ही तादृशाकार स्थापना आहे व तांदूळ इत्यादिला तीर्थकर मानून तीर्थकराची स्थापना करणे ही निराकार स्थापना होय. चित्र किंवा प्रतिमेमध्ये आचार्यांचे स्वरूप पाहून त्यांची स्थापना करणे म्हणजे ते स्थापनाचार्य होय.

- ❖ द्रव्य निक्षेप - भूतकालीन किंवा भविष्यकालीन पर्यायाचा विचार करून वस्तूचे किंवा व्यक्तीचे कथन करणे म्हणजे द्रव्य निक्षेप होय.⁷ जसे - जो भूतकाळात डॉक्टर होता किंवा भविष्यकाळामध्ये डॉक्टर होणार आहे म्हणून त्या व्यक्तीला वर्तमानातच डॉक्टर म्हणणे द्रव्य निक्षेप होय. याशिवाय अपात्रता नसलेल्या व्यक्तीला सुद्धा द्रव्य निक्षेप म्हणतात.⁸ जसे - पात्रता नसलेल्या व्यक्तीला आचार्य / गुरू म्हणणे. उदा. - अंगारमर्दकादी - जैनांच्या मते तापलेल्या कोळस्यामध्ये अग्निकायिक जीव असतात, ते जर पायाखाली आले तर कोळस्यामधील

अग्निकायिक जीवांची हत्या होते. हे माहित असतानाही जिनांवर विश्वास न ठेवता आचार्य रुद्रदेव यांनी ते कोळसे पायाखाली तुडवले म्हणून त्यांचे नाव अंगारमर्दक असे पडले. या रुद्रदेव आचार्यांमध्ये पात्रता नसतानाही त्यांना आचार्य म्हटल्यामुळे ते 'द्रव्याचार्य' ठरले.

उपयोगाच्या⁹ अभावामध्येसुद्धा द्रव्य शब्दाचा प्रयोग होतो.¹⁰ जसे- योग्य ध्यानाशिवाय इहलोक व परलोकादिच्या इच्छेने चुकीच्या विधीनुसार भक्तिपूर्वक केलेली पूजा 'द्रव्य पूजा' होय.

- ❖ भाव निक्षेप – वर्तमान पर्यायास 'भाव निक्षेप' म्हणतात. जो पर्याय अनुभवत आहोत त्याने युक्त असे वस्तूचे स्वरूप जेव्हा सांगितली जाते, तेव्हा तो भाव निक्षेप होय.¹¹ उदा. – देवांचा जो राजा आहे तो इंद्र. तसेच जो अध्यापन करण्यात कुशल आहे, गुणवान, ज्ञानवान आहे, असा तो भावाचार्य.

गुरुतत्त्वविनिश्चयमध्ये सांगितलेली निक्षेपाद्वारे गुरूची संकल्पना

यशोविजयगणी आचार्यांनी केवळ नाममात्र असलेल्या गुरूची भक्ती न करण्यास सांगितले आहे¹² कारण नाममात्र आचार्य असलेल्या गुरुंना धर्म-अधर्माचे ज्ञान नसल्यामुळे धर्म-अधर्माचा संकर होऊ शकतो, असे होऊ नये म्हणून यशोविजयजी म्हणतात की चार निक्षेपापैकी भावनिक्षेप ग्राह्य धरावा अर्थात् भावाचार्यांना प्रधानता द्यावी. कारण भावाचार्य हे तीर्थकराप्रमाणे असतात(तित्थयरसमा भावायरिया | गुरु.१.१३) ते पंच आचाराचे पालन करतात व उपदेशही देतात म्हणून भावाचार्यांच्या आज्ञेचे उल्लंघन करणे योग्य नाही, असे आचार्य म्हणतात.

भावाचार्य हे स्वतंत्रपणे स्वीकारण्यास योग्य आहेत व नामाचार्य, स्थापनाचार्य व द्रव्याचार्य हे परतंत्रपणे स्वीकारण्यास योग्य आहेत. नाम, स्थापना आणि द्रव्य यांचा स्वतंत्ररित्या स्वीकार ग्राह्य नाही पण भावाचार्य सोबत जोडले गेले तर महत्वाचे आहेत. उदा. - गौतम गणधर हे भावाचार्य आहेत. गौतम गणधराच्या नावाचा कोणी जप करत असेल तर ते 'नामभावाचार्य' होतील. गौतम हे नाव भावाचार्यांसोबत जोडले गेल्याने ते ग्राह्य आहे किंवा गौतम गणधर यांची मूर्ती बनवली असेल तर ती स्थापना भावाचार्यांसोबत जोडली गेल्याने ग्राह्य आहे पण गौतम हे नाव जर एखाद्या गोपाळ पुत्राचे असेल व त्याच्या नावाचा जप केला जात असेल किंवा मूर्ती बनवली जात असेल तर ते उपादेय नाही कारण ते भावाचार्यांशी जोडलेले नाही.

आचार्यांनी नाम आणि स्थापना प्रमाणेच द्रव्याचार्यांना समजण्यास सांगितले आहे.¹³ अर्थात् शुद्ध भाव असलेले द्रव्य हे शुद्ध नाम, स्थापना प्रमाणे शुद्ध समजावे व अशुद्ध भाव असलेले द्रव्य हे अशुद्ध नाम आणि स्थापना प्रमाणे समजावे.¹⁴ गुणरहित अर्थात् अशुभ भाव असलेल्या आचार्यांची जर नाम, स्थापना आणि द्रव्याद्वारे उपासना केली तर ते अशुभ भाव प्रगट करणारे ठरतील, शुभ भाव असलेल्या आचार्यांसोबत जर नाम, स्थापना आणि द्रव्याने जर त्यांची कोणी ध्यान करण्यासाठी उपासना केली तर ते शुभ भाव प्रगट करणारे ठरतील, जसे की गौतमादी शुद्धभावगुरु हे नाम इत्यादी तीनही पापाचा नाश करणारे आहेत व अंगारमर्दकादी अशुद्धभावगुरु हे नाम इत्यादी तीनही पाप करणारे आहेत.¹⁵ म्हणून यशोविजय आचार्य म्हणतात की पापाचा नाश करणाऱ्या शुद्धभावगुरूचा स्वीकार करावा.

निरीक्षणे

१. आ. यशोविजयजी यांनी इतर जैन नैयायिकांपेक्षा जैन तर्कभाषेमध्ये प्रमाण आणि नयाबरोबरच निक्षेपांनाही जास्त महत्त्व दिले.
२. यशोविजय आचार्यांनी सर्वप्रथम गुरुचे नामाचार्य, स्थापनाचार्य, द्रव्याचार्य आणि भावाचार्य हे चार प्रकार मानले.
३. भावचार्यांना शुद्धभावगुरू मानले तर नामाचार्य, स्थापनाचार्य आणि द्रव्याचार्य यांना अशुद्धभावगुरू मानले आहे.
४. नामाचार्य, स्थापनाचार्य आणि द्रव्याचार्य हे स्वतंत्रपणे अशुद्धभावगुरू असले तरी हे भावाचार्यांसोबत जोडले गेले तर ते सुद्धा शुद्धभाव प्रगट करतात.
५. आजही जर आपण निक्षेप संकल्पांचा अभ्यास केला आणि त्यानुसार आचार्यांचे चार प्रकार जाणून घेतले तर नक्कीच योग्य गुरू निवडण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

अ) प्राथमिक ग्रंथ सूची -

- 1) गुरुतत्त्वविनिश्चय, उपाध्याय यशोविजय, विवेचक - पं. प्रवीणचंद्र खीमजी मोता, प्रकाशक - गीतार्थ गंगा, अहमदाबाद, पहिली आवृत्ती - वि.सं. २०५४, दुसरी आवृत्ती - वि.सं. २०५९.
- 2) जैन-तर्क भाषा, उपाध्याय यशोविजय, हिन्दी विवेचन - पं. ईश्वरचंद्र शर्मा, संपादक - मुनि रत्नभूषण विजय; मुनि हेमभूषण विजय, प्रकाशक - गिरीश भणशाली, अहमदाबाद, पहिली आवृत्ती - वि.सं. २०३३.

आ) दुय्यम ग्रंथ सूची

- 1) Satis Chandra Vidyabhusana. A history of Indian Logic. Motilal Banarasidass, Delhi, first Edition : Calcutta 1970, Reprinted : Delhi, 1971, 1978.
- 2) आचार्य उमास्वाति, तत्त्वार्थसूत्र, मराठी अनुवाद - जीवराज दोशी, प्रकाशक - राजकुमार चवरे, अकोला, अकरावी आवृत्ती - २०१०.

इ) तृतीय ग्रंथ सूची

- 1) पाइअ-सद्-महृणवो, पं. हरगोविन्ददास सेठ, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, द्वितीय संस्करण : पुनर्मुद्रण : दिल्ली, १९८६.

- 2) Sanskrit to English Dictionary, Monier Williamms, Ed. And Revised by Pandit Ishwar Chandra, Parimal Publication, Delhi, first New Recomposed Edition : 2018, Second Reprint Edition : 2011.

संक्षेप सूची

- १) गुरुतत्त्वविनिश्चय - गुरुवि.
- २) जैन-तर्क भाषा - जैनत.भा.
- ३) Monier Williamms – M.W.
- ४) पाइअ-सद्-महणवो - पा.स.म.
- ५) तत्त्वार्थसूत्र - त.सू.

१६. न्यायशास्त्रातील 'ईश्वर' संकल्पनेचे विवेचन

प्रतिभा परेतकर

सारांश

ईश्वर संकल्पना ही सर्वांच्या जिव्हाळ्याचा विषय आहे. काही ईश्वर मानतात तर काही मनीत नाही. न्यायशास्त्राने ईश्वर संकल्पना मानलेली आहे न्यायशास्त्र ईश्वरसिद्धीसाठी प्रमाणे देतात. ती अशी 1. कार्य 2. अयोजन 3. धृति आणि विनाश 4. पद म्हणजे व्यवहार 5. प्रत्यय म्हणजेच प्रमाण्य 6. श्रुति 7. वाक्य आणि 8. संख्याविशेष. वैज्ञानिक, तत्वज्ञ विचारवंतहे देखील ईश्वर संकल्पनेबद्दल आपले विचार मांडतात. न्यायशास्त्राशी वैज्ञानिक तत्वज्ञ वगैरे यांचे ईश्वरविषयक विचार कितपत जुळतात याचे विवेचन येथे केलेले आहे.

प्रस्तावना

ईश्वराबद्दल वैज्ञानिक तत्वज्ञ विचारवंत आपापली मते प्रतिपादन करीत असतात. फार पूर्वी अनेक शतकांपासून अनेकांनी ईश्वर विषयक विचार मांडलेले आहेत. कोणी ईश्वर मान्य करतात तर कोणी अमान्य करतात. भारतीय झार्शनिकांमध्ये देखील ईश्वर मान्य करणारे व मान्य न करणारे असे दोन्ही विचार प्रवाह आहेत.

न्यायदर्शनाने ईश्वर ही संकल्पना मांडलेली आहे आणि त्याची सिद्धी देखील केलेली आहे. न्यायाने ईश्वरसिद्धीसाठी आठ प्रमाणे दिलेली आहेत.

विवेचन- न्यायशास्त्रातील या प्रमाणांशी आधुनिक तत्वज्ञ, नैय्यायीक अनुमानाने ईश्वर सिद्धी करतात. वैज्ञानिक गणितज्ञ जे ईश्वर मान्य करतात त्याची ईश्वरसिद्धीची प्रमाणे लक्षात घेऊन साम्य शोधण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

1 कार्ययोजना-धृत्यादेः प्रदात् प्रत्ययतःश्रुते।

वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविद्वयः ॥

या कारिकेत ईश्वरसाधक आठ आणि आदि पदाने एक अशी नउ हेतु दिलेले आहेत. ती म्हणजे 1. कार्य 2. अयोजन 3. धृति 4. आदि 5. प्रत्यय म्हणजेच प्रमाण्य 6. श्रुति 7. वाक्य आणि 8. संख्याविशेष.

अशाप्रकारे नउ हेतु घेऊन अनुमानाने ईश्वरसिद्धी केलेला आहे. 'कार्य' हा हेतु घेऊन ईश्वरविषयक अनुमान असे करता येते.

2 क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्।

जे निर्माण होते ते कार्य असते. जसे घट हा निर्माण होतो तो कार्य आहे त्याचे काहीतरी कारण म्हणजेच निर्माणकर्ता हा असतो. घटाचा निर्माणकर्ता कुम्भार आहे. क्षिती म्हजेच पृथ्वी तसेच जमीनी मधून वर येणारा अंकूर हे देखील निर्माण झाले आहेत घटाप्रमाणेच यांचाही कोणीतरी कर्ता हा असणारच. घट आपण निर्माण करू शकतो. तसा क्षित्यङ्कुरादिचा कर्ता आहे.

आता ईश्वरसिद्धीसाठी नैय्ययिक दुसरा हेतु सांगतात 'अयोजन'. हा हेतु घेऊन अनुमानाने ईश्वरसिद्धी अशी करता येते.

3 सर्गाद्यकालीन द्व्यणुकारम्भक परमाणुद्वय संयोगजनकं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वात्तद्य अस्मदादि शरीरक्रियावत्।

न्यायशास्त्रानुसार विश्व निर्माण होत असता प्रारंभ दोन परमाणुंचा द्व्यणुक होतो. सर्गापूर्वी परमाणु स्वतंत्र असतात. नंतर त्याच्यात क्रिया होऊन दोन परमाणुंचा द्व्यणुक होतो. परमाणु हे अचेतन आहेत.

छोन परमाणुंचे संयोगजनक कार्य आपल्या शरीरक्रियांसारखेच आहे. आपल्या शरीर क्रिषंचा आश्रय अस्मदादि आहे. द्व्यणुक हे कार्य नक्कीच स्वसमानकालीन प्रयत्नाने होते. तसेच हे कार्य चेतन प्रयत्नपूर्वक आहे हे चेतन तत्व अस्मदादि असणे शक्य नाही. म्हणजेच या प्रयत्नाचा आश्रय नक्कीच ईश्वर आहे.

तिसरी ईश्वरसाधक हेतु आहे 'धृति' त्याचे अनुमान असे मांडता येते.

4 ब्रह्माण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूत प्रयत्नदधिष्ठितं धृतिमत्वात् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत्।

ब्रह्माण्डादिना धारण करण्याचा जो प्रयत्न तो चेतनाशिवाय शक्य नाही. ज्याला गुरुत्व आहे ते द्रव्य पतनशील आहे. कोणी चेतनाने जर धारण केले तर त्याचे पतन होत नाही. जसे पक्षाने अंच उडताना एखदी काडी धारण केली ती ती काडी धारण केली तर ती काडी पडत नाही. तसेच ब्रह्माण्ड देखिल पडत नाही. पक्षी जसा चेतन आहे आणि अचेतन वस्तू धारण करतो तसेच चेतनाच्या संयोगाने अचेतन पडत नाही. ब्रह्माण्ड हे गुरुत्वयुक्त आहे. त्यामुळे ते देखील पतनशील आहे. परंतु ब्रह्माण्डाचे पतन होत नाही. ब्रह्माण्डाच्या स्पर्शाने कोणत्या दुसऱ्या द्रव्याच्या संयोगाचे देखील कोणतेही प्रमाण आढळून येत नाही म्हणून असे म्हणावे लागेल की अशी कोणतीतरी सत्ता आहे की ज्याच्या प्रयत्नाने ब्रह्माण्ड हे तोलून धरले गेले आहे आणि त्याचे पतन होत नाही. म्हणून असे म्हणता येईल की ब्रह्माण्डाच्या पतनाला प्रतिबन्धक अशा क्रियेचा आश्रय ईश्वर आहे.

धृत्यादेः असे पद कारिकेत आलेले आहे. आदि पदाने 'विनाश' पदाचे गंहण होते. विनाश हेतु घेऊन असे अनुमान होते.

5 ब्रह्माण्डादि प्रयत्नद्विनाशं विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत्।

ब्रह्माण्डादि हे विनाशी आहेत फाटल्या जाणाऱ्या पटासारखे. म्हणून ते कोण्या प्रयत्नवानाद्वार विनाशी आहे. म्हणजे असे की ब्रह्माण्ड हे निर्माण झालेले आहे. ते कार्य आहे जे निर्माण होते म्हणजेच कार्य आहे ते नष्ट होते असे नैय्यधिक मानतात. विश्व निर्माण झाले ते नाश पावणारच. त्याचा नाश करणारा प्रयत्नवान चेतन कोणीतरी असणारच आणि हा चेतन म्हणजे ईश्वर होय. विनाशित्वात् या हेतुने ईश्वराची सिद्धी अशी होते.

चौथा ईश्वरसाधक हेतु आहे पदात्. पद म्हणजे वृद्ध-व्यवहार याचे अनुमान वाक्य असे.

6 'पटादिसम्प्रदाय व्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिक-लिप्यादि व्यवहारवत्'।

घट, पट आदि निर्माणकला स्वतंत्र पुरुषाकडून प्रयोज्य आहे. आधुनिक लिपी वर्गरे जसे व्यवहाररूप आहे तसे. आधुनिक पट निर्माणकर्ता हा कुविन्दसंप्रदायाने पट निर्मिती शिकलेला असतो. त्याच्यातील वस्त्र विणण्याचे नैपुण्य हे त्याला कोणाकडून तरी प्राप्त झालेले असते. ही नैपुण्यपरंपरा कुठे तरी नष्ट होते. पण कोणीतरी असा पट निपूण आहे की त्याचे नैपुण्य इतर कोणाकडून आलेले नाही असा जो निपूण ज्याचे नैपुण्य स्वयंसिद्ध आहे तो म्हणजेच ईश्वर आहे.

प्रत्यय म्हणजेच प्रामाण्य हा पाचवा हेतु आहे. यावरून अनुमान वाक्य असे होईल.

7 वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत्।

वेद हे प्रमा आहे. जसे प्रत्यक्षज्ञान म्हणजे प्रत्यक्ष प्रमा हे जसे कारणगुणजन्य आहे तसेच वेदज्ञान (प्रमा) हे कारणगुणजन्य आहे. (वेदाला नैय्यायिकांनी शाब्दी प्रमा शाब्दज्ञान असे म्हंटले आहे. शब्द प्रमाणाने होणारे ज्ञान.)शब्दनित प्रमाज्ञानाचा कारणीभूत गुण आहे वक्ता पुरुष, तो की ज्याच्यामध्ये वाक्यार्थ विषयक यथार्थ ज्ञान आहे. यथार्थ ज्ञान ज्या पुरुषामध्ये असते त्या पुरुषाने उच्चारलेले तद् विषयक वाक्य हेच प्रामाण्य पहिले जाते. वेदरूप शब्दांमध्ये देखील प्रामाण्य अशाच प्रकारे मानावे लागेल. कारण जोपर्यंत हा विश्वास वाटत नाही की वेदाचा वक्ता जो आहे याला वेदार्थाचे यथार्थ ज्ञान आहे, तोपर्यंत वेदाचे ठिकाणी प्रामाण्य मसलले जाणार नाही. सर्वज्ञ पुरुषाला सोडून साधारण मनुष्यामध्ये वेदार्थविषयक ज्ञानाबद्दल विश्वास केला जाऊ शकत नाही यावरून हे अनेमान होऊ शकते की शब्दजनित प्रमा प्रत्यक्षादि इतर प्रमांच्या सारखे प्रमा आहे म्हणून ते देखील कारण गुणपूर्वक आहे. उपयुक्त यथार्थज्ञानस्वरूप गुण ज्या पुरुषामध्ये आहे तो पुरुष परमेश्वर आहे. (नैय्यायिकांच्या मतानुसार 'ज्ञान' हा गुण आहे. त्याच्या नुसार कारणचे गुण कार्यात येतात.)

8 वेदाः सर्वज्ञपुरुषप्रणीताः वेदत्वात्, यन्नैवम् तन्नैवम् यथा अस्मदादि वाक्यम्।

वेदांची निर्मिती सर्वज्ञ पुरुषाद्वारा झालेली आहे. कारण ते वेद आहेत. ते वेद नाहीत त्याची रचना सर्वज्ञ पुरुषाद्वारा होत नाही, जशा अस्मदादिच्या रचना.

सतवा ईश्वरसाधक हेतु आहे 'वाक्यात्' याचे अनुमानवाक्य असे होईल—

9 वेदवाक्यानि पौरुषैयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत्।

सर्व प्रकारची वाक्ये हो कोणत्या ना कोणत्या पुरुषाने उच्चारलेली असतात. वेद हे देखील वाक्यरूप आहेत. म्हणजेच वेदांची रचना देखील कोण्या पुरुषाने केली असली पाहिजे. अस्मदादि वेदांचा रचयिता होणे संभव नाही. म्हणून वेदांचा रचयिता पुरुष परमेश्वर आहे.

शेवटला आठवा हेतु आहे सङ्ख्याविशेषात् याचे अनुमानवाक्य से होईल—

10 सर्गाद्यकालीन परमाणुगत द्वित्वसङ्ख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या द्वित्वत्वात्।

नैय्यायिकांच्या मते अणु परिमाण हे कोणत्याही कार्याचे कारण होत नाही. द्व्यणुकाच्या परिमाणाची उत्पत्ती ही द्व्यणुकाच्या अवयवस्वरूप दोन परिमाणांची द्वित्व ही संख्या आहे. द्वित्वादि संख्या पुरुषबुद्धिच्या अधीन आहे आणि तो पुरुष अस्मदादि असणे शक्य नाही. म्हणून द्वित्वबुद्धिचा आश्रय तोपुरुष होईल तो परमेश्वर होय.

समजा तुल्य परिमाणांच्या दोन कपालांनी एक घट तयार केला दुसरा घट त्याच प्रकारच्या तीन कपालांनी घडविला. दुसऱ्या घटाचे परिमाण हे पहिल्या घटापेक्षा नक्कीच जास्त म्हणजेच मोठे राहणार. हा घट असण्याचे कारण त्या कपालांची तीन संख्या. अन्यथा दोन्ही घटाच्या कपालांचे परिमाण सारखेच आहे. तरी देखील दुसऱ्या घटामध्ये तीन कपसल असल्यामुळे दोन कपाल असलेल्या घटापेक्षा त्याचे परिमाण जास्त आहे. म्हणून हे परिमाण संख्याजन्य आहे असे म्हणवे लागेल. अशाच प्रकारे द्व्यणुकाचे परिमाण हे संख्याजन्य आहे.

सृष्ट्यारंभी सत्र प्रथम दोन परमाणुंच्या संयोगाने द्व्यणुकाची निर्मिती होते या द्व्यणुकाचे अणुपरिमाण संख्यायोनि परिमाण आहे. द्व्यणुकाला कारणीभूत दोन्ही परमाणुंमध्ये राहणाऱ्या द्वित्व संख्येने त्याची उत्पत्ती होते. आता प्रश्न निर्माण होतो की द्वित्व संख्या ही अनित्य आहे. त्यामुळे त्याची उत्पत्ती अपेक्षाबुद्धिने व्हायला पाहिजे आणि ही अपेक्षाबुद्धी कोणत्या चेतनेचे ठिकाणीच असणे शक्य आहे. सृष्ट्यारंभी अस्मदादि चेतन कोणीच असणे शक्य नाही. म्हणून असे म्हणता येईन मी ईश्वराच्या अपेक्षाबुद्धीने दोन परमाणुंमध्ये द्वित्व संख्या निर्माण झाली. त्या द्वित्व संख्येने

द्वयणुकगत 'अणू' परिमाणची निर्मिती झाली. अशा प्रकारे 'संख्याविशेषात्' म्हणजेच द्वयणुक परिमाणूजनक द्वित्व संख्या. या संख्याविशेषात् हेतुने ईश्वराची सिद्धी होते.

अशाप्रकारे नैय्ययिकांनी ईश्वरसिद्धी केलेली आहे. आधुनिक तत्वज्ञ, वैज्ञानिक विश्वनिर्मितीबद्दल चिंतन करीत असता विश्वाचा निर्माता कोणीअसावा याबद्दल देखील आपले विखर मांडतात अनेक तत्वज्ञ आणि वैज्ञानिक ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करतात.

ईश्वराच्या अस्तित्वासंबंधी समकालीन तत्वज्ञानाविषयक सर्वात आधुनिक आणि तर्कशुद्ध असावा याबद्दल देखील आपले विचार मांडतात. अनेक तत्वज्ञ आणि वैज्ञानिक ईश्वर हा विश्वाचा निर्माता आहे हे मान्य करतात. म्हणजेच ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करतात.

ईश्वराच्या अस्तित्वासंबंधी समकालीन तत्वज्ञानविषयक सर्वात आधुनिक आणि तर्कशुद्ध असे प्रतिपादन विलियम लेन क्रेग यांनी त्यांच्या Kalam Cosmological Argument मध्ये (1989) मांडले. मध्ययुगीन इस्लामिक विद्वत्त्वावर आधारलेल्या या युक्तीवादात ऑरिस्टॉटल ने 11व्या शतकातील इस्लामिक अल गझवी पर्यंतच्या मतांचा समाचार घेण्यात आला आहे, ज्यात मुख्यतः अनंत (infinities) च्या अस्तित्वाबाबत आक्षेप नोंदविण्यात आले आहेत. Kalam Cosmological Argument तीन वाक्यांद्वारे मांडल्या जातो—

11

- i. Whatever begins to exist has cause.
- ii. The universe began to exist therefore
- iii. The universe has a cause

न्यायशास्त्रात प्रतिपादन केलेल्या कार्यकारण सिद्धान्ताशी या अनुमानाचे असलेले साम्य लक्षणीय आहे ज्यातून, ईश्वराच्या कारण या स्वरूपातील अस्तित्वाला पुष्टी मिळते. हाच सुक्तिवाद पुढे नेऊन गुणधर्म व अनुवांशिकतेला धरून वैयक्तिक निर्माता—ईश्वर ही संकल्पना मांडतांना क्रेग म्हणतो—

12

- i universe has a cause
- ii If universe has a cause then an uncaused, personal creator of the universe exists who sans the universe is beginningless, changeless, immaterial, timeless, spaceless and enormously powerful.

Therefore

- lii An uncaused personal creator of the universe exists who saw the universe is beginningless, changeless, timeless, spaceless and infinitely powerful.

या सर्व विवेचनाचा विचार करता न्यायशास्त्राने ईश्वरसिद्धीचा जो प्रथम हेतु दिला आहे – 'कार्य' त्याच्याशी आधुनिक तत्वज्ञानातील बरीचशी मांडणी तंतोतंत जुळणारी दिसून येते.

Is there a God? हा शोध निबंध Marilyn Admson यांनी लिहीला आहे. या निबंधात त्यांनी ईश्वरसिद्धीसाठी सहा प्रमाणे दिलेली आहेत. ही प्रमाणे विज्ञानावर आधारीत आहेत. त्यांतील दोन प्रमाणे न्यायशास्त्राने दिलेल्या प्रमाणांच्या जवळची आहेत. म्हणून त्या दोन प्रमाणांचा विचार येथे केलेला आहे.

13

i The complexity of our planet points to a deliberate Designer who not only created our universe, but sustains it today. Many examples showing God's design could be given, possibly with no end. But here are a few:

The Earth... its size is perfect. The Earth's size and corresponding gravity holds a thin layer of mostly nitrogen and oxygen gases, only extending about 50 miles above the Earth's surface. If Earth were smaller, an atmosphere would be impossible, like the planet Mercury. If Earth were larger, its atmosphere would contain free hydrogen, like Jupiter. Earth is the only known planet equipped with an atmosphere of the right mixture of gases to sustain plant, animal and human life.

The Earth is located the right distance from the sun. Consider the temperature swings we encounter, roughly -30 degrees to =120 degrees. If the Earth were any further away from the sun, we would all freeze. Any closer and we could burn up. Even a fractional variance in the Earth's position to the sun would make life on Earth impossible. The Earth remains this perfect distance from the sun while it rotates around the sun at a speed of nearly 67,000 mph. It is also rotating on its axis, allowing the entire surface of the Earth to be properly warmed and cooled every day.

And our moon is the perfect size and distance from the Earth for its gravitational pull. The moon creates important ocean tides and movement so ocean waters do not stagnate, and yet our massive oceans are restrained from spilling over across the continents.

ii The universe had a start – What caused it?

Scientists are convinced that our universe began with one enormous explosion of energy and light, which we now call the Big Bang. This was the singular start to everything that exists: the beginning of the universe, the start of space, and even the initial start of time itself.

Astrophysicist Robert Jastrow, a self-described agnostic, stated, "The seed of everything that has happened in the Universe was planted in that first instant; every star, every planet and every living creature in the Universe came into being as a result of events that were set in motion in the moment of the cosmic explosion... The Universe flashed into being, and we cannot find out what caused that to happen.

निबंधांच्या या अंशावरून असे म्हणता येते की त्यांना पुढील मते मान्य आहेत. विश्वाचा निर्माता आणि धारणकर्ता ईश्वर आहे. न्यायशास्त्राने सुद्धा विश्वाचा निर्माता ईश्वर आहे असे मांडले आहे. न्यायशास्त्रात धृति हे कारण दिलेले आहे.

विश्वाचा धारणकर्ता ईश्वर आहे असे म्हंटले आहे.

ईश्वरसिद्धीबाबतच्या न्यायशास्त्र आधुनिक वैज्ञानिक व तत्त्वज्ञ यांच्या प्रतिपादनाव्यतिरिक्त आपल्या अलौकीक गणितीय सिद्धांताद्वारे ईश्वरसिद्धी देणारे श्रीनिवास रामानुजन म्हणतात—

‘An equation for me has no meaning unless it expresses a thought of God.’

त्यांच्या या विधानामागील पार्श्वभूमी देखील तपासून पाहण्यासारखी आहे. 3900 गणिती सिद्धान्त आणि आज ज्याला कृष्णविवर म्हणतात त्याचे गणितीय प्रतिपादन त्यांनी 90 वाषापूर्वीच करून ठेवले होते. गणिताचे लौकीक शिक्षण नसतांना हे कसे साध्य झाले यावर रामानुजन यांनी श्रेय अंतःप्रेरणा व अंतःप्रज्ञा यांना ते दिले आहे. हाच विचार पुढे नेताना स्वतःचे गणितीय योगदान अदा. पदपिदपजलए जपउमए ेचंबमए या साऱ्यांचा संबध ईश्वरीय अस्तित्वाशी लावल्यामुळेच वरील प्रकारचे विधान केले आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की सर्व गणितीस सिद्धांतांना अर्थ आहे. आणि तो अर्थ अंततः ईश्वरीय अस्तित्वाशिवाय सिद्ध होऊ शकत नाही. हे रामानुजन यांचे ईश्वरीय अस्तित्वाच्या संबंधीचे एक उत्कृष्ट गणितीय प्रमेय आहे असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष

वर प्रस्तूत केलेल्या सर्व तौलनिक विवेचनातून चालील निष्कर्ष काढता येतात

1. न्यायशास्त्रानुसार आठ अधिक एक हेतु द्वारे ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध होते.
2. आधुनिक तत्वज्ञ आणि वैज्ञानिक यांच्यातील जे ईश्वराचे अस्तित्व मानतात त्यांचे प्रतिपादन हे न्यायशास्त्रातील ईश्वरसिद्धीच्या प्रतिपादनाशी बऱ्याच अंशी साम्य दाखविते
3. गणितीय सिद्धान्त व प्रमेानुसार देखील ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध होते आणि ते न्यायशास्त्रातील प्रतिपादनाशी जुळणारे आहे.

संदर्भसूची

1. न्यायकुसुमाजलि: उदयनाचार्य: हिन्दी व्याख्या-आचार्य विश्वेश्वर, प्रकाशन-चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी
2. तत्रैव
3. तत्रैव
4. तत्रैव
5. तत्रैव
6. तत्रैव
7. तत्रैव
8. न्यायकुसुमाजली: उदयनाचार्य: व्याख्याकार: दुर्गाधर झा
9. तत्रैव
10. तत्रैव
11. Kalam cosmological argument wikipedia. [https://en. Wikipedia.org/wiki/kalam_cosmological_argument](https://en.Wikipedia.org/wiki/kalam_cosmological_argument).
12. Is there a God-Marilym Adamson. Every student.com <http://www.everystudent.com>
13. Srinivasa Ramanujan-wikipedia http://en.wikipedia.org/wiki/srinivasa_ramanujan.

१७. ऋग्वेदात दार्शनिक (तात्विक) चिन्तन

प्रा. राजेंद्रप्रसाद किशनराव आर्य

(संस्कृत विभागप्रमुख), राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर (स्वायत्त).

आर्यांचे दार्शनिक चिन्तन ऋग्वेदातूनच प्रारम्भ होतो. आत्मा-परमात्मा, सृष्टी उत्पत्ती, मृत्यू पुनर्जन्म, मोक्ष आदी तत्विक विषयांचे ऋग्वेदात गहन चिन्तन केले गेले आहे.

अ) ईश्वर जीव प्रकृती : आर्यांच्या धर्मात सृष्टीची रचना आणि विश्वाच्या संचलनासाठी ईश्वर जीव व प्रकृती या तीन तत्वांच्या सत्ता स्वीकारली गेली आहे. जीव आणि प्रकृतीच्या संयोगाने सृष्टीची उत्पत्ती होते. ईश्वरयाचा नियामक व संचालक आहे. प्रकृती द्वारा जीव (बन्धनात) बांधून राहतो आणि जन्म मरणाच्या चक्रात पडून राहतो. तत्वज्ञान झाल्याने तो या बंधनातून मुक्त होतो आणि मोक्षाच्या परम आनन्दाला प्राप्त करतो. ऋग्वेदाच्या अनेक मन्त्रात या त्रैतवादाला पुष्ट केला गेला आहे.

जसे : द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाध्वत्थनश्नन्नन्यो अभिचाक शीते ।

ऋ.1-164-20

सुन्दर पंख वाले व समान आयु वाले दोन पक्षी मित्र समान रूपाने विश्वाचे आलिंगन करीत आहेत. त्यांच्यातून एक स्वादिष्ट पिंपळाचा आस्वादन घेत आहे आणि दुसरा भोग न करीत असून देखील आनंद मिळवीत आहे. यात विश्व प्रकृती आहे. पिंपळ त्याचे भोग्य पदार्थ आहेत. आस्वादन करणारा पक्षी जीव आहे आणि भोग न करणारा दुसरा पक्षी ईश्वर आहे. याच प्रकारे -

तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ।

येथे विष्णु परमात्मा साठी 'सूरयः' जीवांसाठी 'दिवीव चक्षुः' प्रकृती रूपासाठी प्रयुक्त आहे.

ब) सृष्टी उत्पत्ती - सृष्टी उत्पत्तीच्या संबंधात ऋग्वेदात 6-7 सूक्त आहेत. त्यात नासदीय सूक्त, हिरण्यगर्भ सूक्त आणि पुरुष सूक्त खूप प्रसिद्ध आहेत. नासदीय सूक्तात सृष्टी उत्पत्तीच्या अगोदर या अवस्थेचे वर्णन करून त्याच्या रचनेचे क्रम सांगितले आहे. त्या वेळी सत् किंवा असत् नव्हते. लोक, आकाश, गती, स्थान, जन्म-मृत्यू, दिवस-रात्र काही पण नव्हते. तो एकमात्र सर्वशक्तीमान परमेश्वर अन्तर चेतना च्या बरोबर निर्वात अवस्थेत शान्त रूपात वर्तमान होता. त्याच्यात इच्छा निर्माण झाली आणि सृष्टीचे बीज उत्पन्न झाले. तो स्वतः कोटून उत्पन्न झाला. ही

सृष्टी कोठून उत्पन्न झाली. देवता सृष्टीच्या अगोदर वा नंतर उत्पन्न झाले हे कोण जाणतो ? हा परमेश्वरच त्या सृष्टीचा अध्यक्ष आहे. त्यालाच मुख्य ओळखावे.

हिरण्यगर्भः समवर्तताप्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

ऋ.1-10-121-1

हिरण्यगर्भ सूक्तात सृष्टी उत्पत्तीचे वर्णन आहे. सर्वात अगोदर हा हिरण्यगर्भ परमात्माच होता. तो उत्पन्न झालेल्या सर्व पदार्थांचा अधिपती होता. त्यानेच पृथ्वीलोक आणि द्युलोकाला धारण केले आहे. तोच आत्माचा अविर्भाव करणारा आणि मृत्यू देणारा आहे. सर्व देव त्याचीच उपासना करतात. त्याच सुख स्वरूप हिरण्यगर्भ परमेश्वराची आम्ही उपासना करू.

ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडळात पुरुष सूक्तामध्ये पुरुष रूप परमात्म्याच्या स्वरूपाच्या वर्णनाबरोबर सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या रूपाचे देखील वर्णन केलेले आहे. जे काही वर्तमान काळात आहे. भूतकाळात होते आणि भविष्यात होईल. तो पुरुषच आहे. त्या पुरुषांनी विराट आणि विराटनी अधिपुरुषाची उत्पत्ती झाली.

"पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्" ऋ.10-9-2

ऋग्वेदात वर्णित सृष्टीच्या विकास क्रमाची विस्तृत आणि वेगवेगळ्या प्रकारची व्याख्या भारतीय दर्शनात केली गेली आहे.

क) मृत्यू आणि पुनर्जन्म - ऋग्वेदात मृत्यूच्या नंतर जीवाची गती आणि पुनर्जन्माच्या संबंधात खूप वर्णन केले गेलेले आहे. मृत्यूनंतर जीवाच्या मार्गाचे निर्देशन यम करतो. यमराज जीवाला त्या मार्गाने घेवून जातो जेथून त्याचे पूर्वज गेले होते. ते स्थान आनंदानी परिपूर्ण आहे. -

प्रेहि प्रेहि पथिभि पूर्वोर्भिर्यत्रा न पूर्व पितरः परेयुः ।

उभा राजाना स्वध्या मदन्ता यमं पश्यामि वरुणं च देवम् ।

ज्या ठिकाणावर आमचे प्राचीन पंजोबा आदी गेलेले आहेत पूर्वकाळात बनविलेल्या त्या मार्गांनी लवकर जा. आणि जावून अन्नानी तृप्त होणाऱ्या तेजस्वी शरीरवाल्या यम आणि वरुण देवाला पाहू.

ऋग्वेदाच्या या मंत्राच्या आधारावर पुराणांमध्ये पितृलोकाची कल्पना केली गेली आहे. यमाला मृत्यूचा देवता देखील म्हंटले गेले आहे..

ऋग्वेदात मृत्यूनंतर पुनर्जन्म होतो. याची पुष्टी केली गेली आहे. या खालील मंत्राने पुनर्जन्माच्या सिध्दान्ताची पुष्टी होते.

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुःपुन प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नो स्वस्ति ॥

तो परमेश्वर पुन्हा प्राणांची प्रतिष्ठापना करतो. पुन्हा चक्षु आदी इंद्रियांना, प्राणांना आणि भोगांना धारण करतो. हे परमेश्वर ! आम्ही आपल्या कृपेने उदय होणाऱ्या सूर्याला दीर्घकाळा पर्यंत पाहत राहू. सर्वांना मान देणारे हे प्रभो ! तुम्ही आम्हाला सुखी ठेवा. आमचे कल्याण होवो.

ऋग्वेदाच्या परवर्ती साहित्यात आणि दुसऱ्या वेदात आणि वैदिक साहित्यात पुनर्जन्माचे विवेचन खूप विस्ताराने केलेले आहे.

इ) मोक्ष : ऋग्वेदात मोक्षाला सर्वात जास्त आनंदाचा हेतु म्हंटला गेला आहे. मोक्ष, सत्य, श्रद्धा, तपस्या आणि आध्यात्मिक ज्ञानाने प्राप्त होते. ज्ञान रूपी ज्योतीनी मोक्षमार्गाचे सर्व विघ्न दूर होतात. ऋग्वेदाच्या नवम मंडळात भक्त देवाला प्रार्थना करतो - हे प्रभो ! मला त्या परम मोक्ष लोकात स्थान प्रदान कर जेथे निरन्तर ज्योती आणि परमानंद राहतो. ऋग्वेदाच्या या खालील मन्त्रात मोक्षाची कामना केली गेली आहे -

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्थ सख्यममृतत्वमानशु ।

तेभ्यो भद्रमंगिरसो वो अस्तु प्रति गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

ज्यांनी यज्ञाद्वारा आणि दान केल्याने मुक्ती मिळवली आहे. ते इन्द्राची मित्रता प्राप्त करून मोक्षाला प्राप्त झालेले आहेत. त्यांचे कल्याण झाले आहे. त्यांचे प्राण त्यांच्या बुद्धीला वाढविणारे असतात. त्या मोक्षप्राप्त मनुष्याला पूर्वमुक्त जीव आपल्या जवळ ठेवून घेतात.

सतः बन्धुमसति निरविन्दन् ।

हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥

ऋ. 10-139-4

ऋग्वेदीय दार्शनिक / तात्विक मान्यता परवर्ती काळात विकसित झाली. या प्रकारे उपनिषद काळात वैदिक दार्शनिक विचारांची परिपक्वता मिळते. परम सत्ता, जगतस्वरूप, सृष्टीची समस्या, व्यक्ति विश्लेषण व त्याचे अन्तिम लक्ष्य, त्याचे आदर्शकर्म, मोक्ष, बन्ध, आणि पुनर्जन्म विषयक गोष्टी ऋग्वेदानंतर उपनिषदात प्राप्त होतात. याच औपनिषदिक मान्यतांना परवर्ती षड् दर्शनांनी स्वीकारले आहे.

अशा प्रकारे ऋग्वेद काळापासून व नंतरच्या वाङ्मयात देखील या तात्विक गोष्टींची खूप सविस्तर माहिती मिळते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) वैदिक साहित्य और संस्कृति - आचार्य बलदेव उपाध्याय
- 2) वैदिक साहित्य और संस्कृति - वाचस्पती गैरोला
- 3) भारतीय दर्शन - डॉ. राधाकृष्णन
- 4) वैदिक साहित्य का इतिहास - डॉ. राजकिशोर सिंह
- 5) ऋक् सूक्त संग्रह - डॉ. हरिदत्त शास्त्री

१८. आधुनिक काळात योगाची आवश्यकता

प्रा. रश्मी कुलकर्णी

वै. धुंडा महाराज देगलूरकर महाविद्यालय, संस्कृत विभाग.

प्रस्तावना

“सत्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतत् त्रिदण्डवत् |

लोकास्तिलति संयोगात् तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ||

मनुष्याच्या जीवनामध्ये मन, आत्मा तसेच शरीर हे तीन संपूर्ण जगाचे स्तंभरूपी आधार आहेत. या तिघांचे योग्य व चांगले संयोग घडले तरच सर्व व्यवहारांना योग्य अशी गती प्राप्त होते. अर्थातच या तीन आन्यांच्या चक्रावरच यांच्या एकत्रिकरणावरच मानवी आयुष्य, व्यवहार प्रतिष्ठित असते.

पुर्वीच्या काळात आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये मानवी जीवनाचे चार भागांमध्ये, चार आश्रमांमध्ये विभाजन केले जायचे. त्यामध्ये वयाची पहिली २५ वर्षे ही ब्रह्मचर्याश्रम त्यानंतरची २५ वर्षे गृहस्थाश्रम पुढील २५ वर्षे वानप्रस्थाश्रम व सर्वांत शेवटचे म्हणजे संन्यासाश्रम या पध्दतीने १०० वर्षे आयुर्मान गृहीत धरून ही योग्य व सामाजिक स्थिती सुरळित ठेवण्याकरिता उपयोगी अशी विभागणी असत. अर्थातच त्या १०० वर्षांच्या आयुष्याकरिता पुर्वीच्या लोकांची जीवनशैली देखील त्याचप्रमाणे व्यवस्थित व स्वच्छ होती. सकस अन्न, योग्य आहार, नियमित व्यायाम, निरोगी वातावरण या सर्व घटकांनी युक्त असलेले त्यांचे अतिशय सुंदर असे आयुष्य असत.

परंतु आजची परिस्थिती बघता आज आपण संपूर्णतः घड्याळ्याच्या काटयांवर व अत्यंत सैरभैर पध्दतीचे आयुष्य जगत आहोत. मानवी जीवनातील मुळ आनंद, खरे सुख इ. कल्पना आता फक्त एखाद्या स्वप्नातील कथेप्रमाणे ऐकण्यापुरत्याच मर्यादित राहिल्या आहेत.

आजचे युग हे विज्ञान युग मानले जाते. विज्ञान मानवी संशोधनाद्वारे प्रगत होत जात आहे. आणि हे संशोधन करणारे वैज्ञानिक हे एक यंत्र नसून मानव आहेत. म्हणूनच त्या मानवांना आपले मन व बुद्धी यांची योग्य सांगड घालणे अत्यंत गरजेचे आहे. कारण मनाची एकाग्रता ही संशोधनाचा मुख्य भाग आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजेच आपले सर्व थोर, मोठे वैज्ञानिक हे सर्व ऋषी आहेत. अर्थातच ऋषींच्या टिकाणी बुद्धीसमवेत मनाची एकाग्रता देखील एकत्र वास करत असे व याकरिता त्यांचा प्रभावी मार्ग माध्यम हा योग असे.

आपले मन ध्यानाद्वारे एकाग्र करून ऋषी आध्यात्मिक चिंतन करीत आणि त्याद्वारे वैज्ञानिक सिध्दांत समोर मांडत असत. आपल्या साहित्यातील वेद, उपनिषद, आरण्यक इ.ग्रंथामध्ये भरपूर प्रमाणात विज्ञान साठवले आहे. परंतु आधुनिक

युगात आपण वेद इ. साहित्यांना केवळ मंत्र व देवता स्तुतीपर मंत्र (सुक्त) इ. च्या नजरेने दुर्लक्षित करतो. परंतु आजचे थोर वैज्ञानिक देखील आपले मन एकाग्र करूनच नवनवे वैज्ञानिक

संशोधन जगापुढे आणण्याचे काम करतात. आणि याचकरिता आपल्याला विज्ञान व अध्यात्म या दोन्हीची सांगड घालून वाटचाल करणे खूप आवश्यक आहे. योग मार्ग हा आधुनिक काळातील सर्व चिंताप्रद समस्यांवर अत्यंत योग्य व रामबाण उपाय होय. जर आपण आपल्या आजच्या धावपळीच्या व आव्हानांच्या आयुष्यात योग हा मार्ग आचरणात आणला तर ही नक्कीच आपल्या आधुनिक कालीन जीवनास ही नवसंजीवनी देणारी गोष्ट ठरेल.

आधुनिक काळातील पिढीची आव्हाने

भारत हा देश त्यातील विविध धर्मीय विविध गुणधर्मीय, विविध कला इ. गोष्टींमुळे संपूर्ण जगभरात एका वेगळ्या दृष्टिने, विचारांनी जाणला जातो. व या सर्वांतून भारताला विकसनशील पासून विकसित पर्यंत आणण्याची जबाबदारी ही आजच्या आपल्या तरुण पिढीची आहे. आपल्या देशाला खूप सुंदर असा सांस्कृतिक अध्यात्मिक असा वारसा लाभला आहे. परंतु आजच्या स्पर्धेच्या युगात मानवी आयुष्यात अत्यंत वेगवान व गतीमान अशा चक्रात आपण बऱ्याच समस्या आपल्या जीवनात अनुभवत असतो.

आजचे युग हे मानवाला पावलोपावली एखादी परिक्षा देण्यासाठी व अद्ययावत राहण्याकरिता भाग पाडणारे बनले आहे किंबहुना आपण ते स्वरूप निर्माण केले आहे. कालच्या पिढीपेक्षा आजची पिढी ही लवकर थकते, लवकर निराश होते तसेच त्यांची सहनशीलता, सातत्य व परिणामांची वाट पहाण्याची क्षमता ही प्राचीन काळातील लोकांपेक्षा कमी होत चालली आहे. याला कारणेही अनेक आहेतच, यात वाद नाही. सकस आहाराचा अभाव, जेवणाच्या अयोग्य वेळा, ताज्या अन्नापेक्षा फास्ट - फुड इ. उघड्या व शिळ्या अन्नाला प्राधान्य देणे, त्या तुलनेने दगदग जास्त पण व्यायाम कमी इ. अनेक कारणे आपण पाहू शकतो. आजच्या युवकाला कुठल्या क्षणी कोणत्या संकटाला तोंड द्यावे लागेल याची शाश्वती नाही. एकदा घराबाहेर गेलेली व्यक्ती परत येईपर्यंत त्याची काळजी असते. त्याचे कारण म्हणजे आजच्या काळातील समस्या. कधी कुठे अपघात होईल, दंगल होईल, लुटालूट अशा प्रकारच्या अनेक समस्यांना आपल्याला तोंड द्यावे लागते.

मानव हा एक सजीव प्राणी आहे आणि आसपासच्या परिस्थितीनुसार तो आपल्या भावना व्यक्त करत असतो. मानवी भावनांमधील कामक्रोधादिभावना या स्वाभाविक असतात. तरी देखील आपल्या वेदांमध्ये त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यास सांगितले आहे. परंतु तसे न करता सतत या भावनांचे व्यक्तीकरण

झाले तर मात्र त्याचे विकारात रुपांतर होण्यास वेळ लागत नाही आणि आज आपली पिढी शरीराने तर कमकुवत होत आहेच परंतु जर ती अशा मानसिक विकारांनीदेखील ग्रासली गेली तर आपल्या देशाचे भवितव्य अडचणीत येऊ शकते.

व्यक्ती म्हणून जरी आपण स्वतः, नंतर कुटूंब, समाज, गाव, देश या क्रमाने विचार करत गेलो तरी आज आपल्यावर खूप जबाबदाऱ्या आहेत व त्या अत्यंत योग्य व चांगल्या परीने पार पाडणे आपल्या सर्वांचे या आधुनिक काळातील एक महत्वाचे आव्हान व एक कर्तव्य होय. देशातील सर्व अंधश्रद्धा दूर करून, काळा पैसा नाहीसा करणे, भ्रष्टाचार थांबवणे, आतंकवादास

आळा घालणे, विज्ञानाच्या मदतीने निसर्गातील देखील संपदा जपणे, त्यांचे जतन करणे अशा एक नाही तर नानाविध अंगाच्या जबाबदाऱ्या पेलण्यासाठी आपल्याला सक्षम बनणे खूप गरजेचे आहे. व सर्व दृष्टीने सक्षम बनणे म्हणजेच शरीर सुदृढ, मन प्रसन्न व बुद्धी तल्लख बनविणे होय. याकरिता आपणास हा योगमार्ग एखाद्या कल्पवृक्षाप्रमाणे फलित देणारा मार्ग होय. कारण मन प्रसन्न असेल तर सर्व कार्य सिध्द होतात. संत तुकाराम महाराजांनी म्हटलेच आहे,

‘मन करा रे प्रसन्न सर्व सिध्दीचे कारण’ .||२||

योग

योग या शब्दाचा शब्दशः अर्थ - जोडणे म्हणजे संस्कृतातील युज् - जोडणे या धातुने होतो. योग ही प्रक्रिया शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यासाठी आचरणात आणली जाणारी अगदी प्राचीन भारतीय काळापासून चालत आली आहे. जीवात्मा आणि विश्वात्मा यांच्यातील एकत्वपणा अनुभवण्याकरिता योगप्रक्रिया खूप महत्वाची ठरते. यम, नियम, योगासन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधी ही योगाची आठ अंगे आहेत. त्यामुळेच योग हा अष्टांगयोग या नावानेही जाणला जातो.

ज्यावेळी आपण आपल्या मनास एकाग्र करून ध्यानावस्थित रूपात जीव व परमात्मा मिलनाची आकांक्ष करतो तोच योग असतो. योग यालाच इंग्रजीमध्ये ‘योगा’ असेही संबोधले जाते. योग या विषयावर पतजली मॅनिनी योगसुत्र हे १५० ई.पू. मध्ये लिहिले आहे. त्यांच्या मतानुसार अष्टांग योग आचरणात आणणारी व्यक्ती आपल्या मनाला शांत करू शकते. आणि शाश्वत ब्रह्मत्व समजून घेऊ शकते.

योग : चित्तवृत्तिनिरोध : || ३ ||

महर्षी पतंजलींनी योग या शब्दाची व्याख्या योग म्हणजे चित्ताच्या वृत्तींचा विरोध होय. अशा प्रकारे केली आहे. चित्त म्हणजे आपले मन व वृत्ति म्हणजे आपल्या मनात निर्माण होणाऱ्या इच्छांचा कल होय. या क्षणोक्षणी निर्माण होणाऱ्या निरनिराळ्या वृत्तींना नीट रोखून ठेवणे म्हणजे विरोध होय. आणि हे कार्य साधण्याकरिता योग आहे. आपले मन हे नेहमी कुठल्याना कुठल्या तरी इच्छा व्यक्त करीत असते. आणि या इच्छा पंचज्ञानेन्द्रियांच्या खिडक्यांमधून बाहेर येऊ पहात असतात. म्हणजे दर्शनीय इच्छा ही डोळ्यातून, श्रवणीय इच्छा ही कानांमधून, वास घ्यावासा वाटतो तेंव्हा नाकातून, तसेच चव चाखण्याविषयक रसनेमधून अशा रितीने चित्तवृत्ती या सतत बाहेर येण्याचा प्रयत्न करीत असतात. त्यांना योग्य मार्गाने विरोध घालता येतो. योगाचे पाच प्रकार सांगण्यात आले आहेत.

१)	ज्ञान योग	-	आत्मज्ञान
२)	हठ योग	-	आसन व कुण्डलिनी जागृती
३)	भक्तियोग	-	भजन इ. कर्म
४)	राजयोग	-	चित्तवृत्तींवर नियंत्रण ठेवणे

योग हे एक परिपूर्ण विज्ञान होय. यामध्ये आधुनिक काळातील लोकांना अगदी तंतोतंत उपयोगी ठरणारी अशी जीवनशैली आहे. योग ही एक चिकित्सा आहे. योग म्हणजे एकाग्र मन करण्याची साधना होय. मन द्विधा झाले तर चंचलता येते. ही चंचलता दूर करणे म्हणजे मन एकाग्र करणे हा एक उत्तम उपाय होय.

‘ता.एव सबीजः समाधी (४६) पतंजलि योगदर्शन’ ॥४ ॥

समाधी हा एक नियमादी अष्टांग योगातील निगडीत उपचार आहे. परमेश्वराचे नामस्मरण करणे, ध्यानस्थ बसणे अशा क्रियांचा यात समावेश होतो. योगाने मनावर नियंत्रण आणता येते. योगाने मनावर नियंत्रण आणता येते. यामुळे दैनंदिन जीवनात आपणास येणारी मरगळ, थकवा दूर होतो. शरीर सुदृढ ठेवण्याकरिता औषधींचा भडीमार करण्याऐवजी योग मार्ग स्विकारला तर निश्चितच आपण सुदृढ शरीरासमवेतच प्रसन्न मन व उत्साही, चिकित्सक बुद्धी कमवू शकतो.

सामाजिक दृष्टीने योगाचे महत्त्व

मानव हा एक समाजशील प्राणी आहे. समाजाशिवाय तो एकटा राहू शकत नाही हे जितके खरे आहे तितकाच हा भागही महत्त्वाचा आहे की, मानवाशिवाय समाजनिर्मिती देखील होणार नाही. मग अशा

समाजरचनेकरीता आवश्यक असणारा मानव हा आजच्या काळात अत्यंत परिपूर्ण असणे आवश्यक आहे. प्रत्येक मानवाची इच्छा ही स्वतः आणि पर्यावरणाशी समरस होऊन जगण्याची असते. परंतु आधुनिक समाजात अधिक शारिरिक आणि भावनिक इच्छा सतत जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांवर भारी होत आहे.

सामाजिक स्वास्थ्य म्हणजे स्वतः आनंदी होऊन समाजाला आनंद प्राप्त करवून देणे होय. म्हणजेच समाजातील इतर लोकांसमवेत वास्तविक संपर्क आणि समाजातील आपले उत्तरदायित्व ग्रहण करणे हे

आपले सामाजिक कर्तव्य होय. आपल्या आजच्या समाजाभिमुख समस्यांमध्ये मादक पदार्थांचे सेवन, व्यसनाधिनता या समस्यांचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणावर व्यापले आहे. आणि हे सामाजिक आजाराचे, अधोगतीचे एक मोठे काळजीजन्य लक्षण आहे. आजच्या दैनंदिन समाज जीवनात योग हा उपाय यासारख्या सर्व समस्यांची सोडवणूक करण्याकरिता उपयोग ठरतो. योग आपल्याला सामाजिक जीवनात एक नव्या रूपाने कार्यरत होण्याकरिता सहकार्य करण्यासाठी सहाय्यपद ठरते. परिणामी मानवी समाजात काही गैरसमजामुळे तसेच ताणतणावामुळे निर्माण होणाऱ्या अनेक निष्कारण समस्या आपण टाळू शकतो. व समाजात ज्या आव्हानांना आपण सामोरे जाणे गरजेचे आहे त्याकरिता ऊर्जा व वेळ देणे सहज घडवून आणू शकतो. अर्थातच याचा अनुकूल प्रभाव हा आपल्या स्वस्थ, सुंदर व स्वच्छ अशा समाजाचे एक सुंदर चित्र साकारण्यावर पडेल.

शारीरिक दृष्ट्या योग महत्त्वपूर्ण

मानवाचे शारीरिक स्वास्थ्य हे जीवनाचा एक मुलभूत आधाराचे स्थान आहे. शरीराची सुदृढता ही जरी संपूर्णपणे एकच महत्त्वाची बाब नसली तरी हेदेखील तितकेच खरे आहे की, स्वस्थ व सुदृढ शरिराविना कुठलीच गोष्ट परिपूर्ण होत नाही अथवा शुन्यच आहे. आपल्या समाजातील बऱ्याच क्षेत्रातील पदाच्या पात्रतेतदेखील शारीरिक क्षमता ही अत्यंत महत्त्वाची चाचणी असते. अर्थातच शरीरच जर सक्षम नसेल तर वैयक्तिक पर्यायी सामाजिक जबाबदारी पेलणे शक्य नसते.

योगाच्या माध्यमातून आपण आपल्या शरीरास एक व्यवस्थित व योग्य अशा क्रियेसोबत जोडत असतो. अनेक विचारवंतांनी आपल्या वक्तव्यात असे मत मांडले आहे की, तुम्ही जर मला सुदृढ शरीर, प्रसन्न मन व तीक्ष्णबुद्धी असणारे मोजकेच जरी व्यक्ती दिले तर आम्ही कुठलाही चमत्कार करवुन दाखु शकतो. यावरून आपणास शारीरिक बाजु सुदृढ व सक्षम असणे हे अत्यंत आवश्यक असल्याचे कळते. योगाभ्यासात शरीराच्या प्रत्येक भागाबद्दल आसन सांगण्यात आले आहेत.

‘स्थिरसुखमासनम्’ ॥ ५ ॥

ज्या आसनात आपले शरीर अगदी स्थिर, निश्चल रहाते व ज्यामध्ये आपणास सुख लाभते असे आसन असावे असे पतंजलींनी सांगितले आहे.

मानसिक क्षमता आणि योग

मानवी विचारांची स्पष्टता, स्वतंत्रता, संतोष, ठाम आत्मविश्वास ही सर्व एका कल्याणमयी मानसिकतेची लक्षणे आहेत. नकारात्मकतेकडून सकारात्मक विचारांपर्यंतचा प्रवास घडून येणे म्हणजेच मानसिक क्षमता परिपक्व होणे होय. आता या मानसिक क्षमतेचा आणि योगाचा देखील अत्यंत जवळचा आणि महत्वाचा असा संबंध आहे. कुठलीही गोष्ट आपण आपल्या सकारात्मक मानसिकतेविना यशस्वी करु शकत नाहीत. आणि या सकारात्मक उर्जेसाठी योग हा एक सुर्याप्रमाणे उज्वल व तेजस्वी स्रोत आहे.

तपः स्वाध्यायेश्वर प्रणिधानानी क्रियायोग : ॥६॥

योगामध्ये रोजच्या जीवनात मानसिकता चांगली बनविण्याकरिता अनेक उपाय सांगितले आहेत. त्यापैकी अभ्यास, नैतिक सिद्धान्त पालन, सत्संग करणे, मन शुध्द आणि स्वतंत्र ठेवण्याकरिता प्रेरक ग्रंथ वाचन इ. आहेत. ध्यान अभ्यासाने आपण आपल्या अचेतन, इच्छांना, अडचणींना टाळू शकतो. ध्यान, योग या गोष्टी आपल्यातील नकारात्मकता नष्ट करुन आजच्या आपल्या समस्यांना सकारात्मक दृष्टीने बघून एका वेगळ्या मानसिकतेद्वारे त्या सोडविण्याचे बळ देते.

एकंदरीत या सर्वांवरून योग या शास्त्राची आधुनिक काळात आपल्या सामाजिक, अध्यात्मिक, शारीरिक, मानसिक स्तरावरील आवश्यकता आपल्याला लक्षात येते. जोपर्यंत आपण चांगली मानसिकता बाळगत नाहीत तोपर्यंत सुदृढ शरीर होणार नाही. सुदृढ शरीराविना अध्यात्म नाही, व तसेच एक आदर्श समाजही घडु शकत नाही. अर्थात या सर्व साखळी चक्राकरिता आपण जर मध्य म्हणुन योग निवडला तर नक्कीच सुंदर अशी गती आजच्या या धक्काधक्कीच्या स्पर्धेच्या जगातही निश्चितच प्राप्त करु शकतो. योग ही आपल्या भारतीय शास्त्रामधील एक खुप मोठी दुर्मिळ अशी संजीवनी बुटी आहे. जिचा केवळ आपण योग्य पध्दतीने वापर करणे गरजेचे आहे. इतर देशामध्ये तर वैद्यकीय औषधी, किंवा इतर दुसऱ्या उपायांपेक्षा योगाला खुप प्राधान्य दिले जाते व त्याद्वारे एक सुखी आयुष्य साकारण्याचा प्रयत्न केला जातो. आपण देखील नक्कीच याचा आपला आधुनिक कालीन समस्यांचा नाश करण्याकरिता योगाधार होवू शकतो. आपणास या योग उपलब्धीचा अभिमान

बाळगुळ त्याचे दैनंदिन जिवनात एक अविभाज्य स्थान निर्माण करणे आवश्यक ठरते. आणि पतंजलींनी म्हटलेच 'योग :कर्मस कौशलम्' ॥७॥

अर्थात कर्मांमध्ये कौशल्य हे योगाद्वारेच निर्माण होते. आणि प्रसंगाने कुशल व्यक्ती हाच कुशल समुह कुशल समाज हाच सबळ व कौशल्यपूर्ण भारतराष्ट्र निर्माण करू शकतो. कदाचित हाच हेतु मनात बाळगून आपल्या मा.पंतपंधानांनीही एकुण हा आंतरराष्ट्रीय योग दिवस आणि भारतीय तरुणांचे Skill वाढविण्यावर भर दिलेला आहे. याद्वारे नक्कीच पुन्हा हे राष्ट्र सुजलाम् सुफलाम् बनून पुनरेकवारम् सोनेकी चिडिया म्हणून जगासमोर साकार होईल हे मात्र नक्की

संदर्भ

१. चरक सूत्रस्थान
२. तुकारामगाथा
३. समाधीपाद ॥ २ ॥ पतंजलि योगदर्शन
४. ता.एव सर्बीजः समाधी (४६) पतंजलि योगदर्शन
५. पतंजलि योगदर्शन, साधनापद ४६
६. तपः स्वाध्यायेश्वर प्रणिधानानी क्रियायोग :
७. श्रीमद्भगवतगीता अध्याय २ श्लोक ५०

१९. आधुनिक शिक्षण पद्धतीत भारतीय न्याय दर्शनातील प्रमाणांचे महत्त्व

संपदा श्रीपादराव पाळधीकर

शोधकर्ती, भारतीय दर्शनशास्त्र विभाग, कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक.

प्रस्तावना

आजचे युग हे संगणकाचे युग आहे .या युगात विद्यार्थ्यांना स्वतःचा टिकाव करण्याकरिता किंवा स्वतःची प्रगती करण्याकरिता नवीन-नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करावा लागतो आहे आणि याच्या अवलंबाने स्वतःची प्रगती करावी लागते .नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग सर्वच शैक्षणिक क्षेत्रात वाचावयास मिळतो ,परंतु याचे मूळ भारतीय दर्शनात प्राचीन आचार्यांनी फार पूर्वी पासूनच सांगुण ठेवले होते . त्या ज्ञानाचा उपयोगही आधुनिक जगात नवीन पद्धतीने होतोय .परंतु ,नवीन कल्पना व प्रगत तंत्रज्ञानाच्या साह्याने मूळ ज्ञान काळाच्या ओघात मागे पडत चाललयं. त्याच मूळ ज्ञानाची पुन्हा उजळणी करण्याच्या दृष्टीने येथे समन्वयात्मक अध्ययन करण्यात येणार आहे .

उद्देश - मूळ न्याय दर्शनातील प्रमाणांची सांगड आधुनिक शिक्षण प्रणालीशी घालणे व मूळ ज्ञानावर प्रकाश टाकणे.

अभ्यासाचे क्षेत्र – वर्तमान काळातील सगळेच शैक्षणिक क्षेत्र .

अनुसंधान पद्धती - साधनाश्रयाव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम् |

प्राचीन भारतीय न्याय दर्शनातील प्रमाण विचारांना आजच्या नवीन युगातील शिक्षणाशी जोडले आहे.यात मुळ न्याय दर्शनातील प्रत्यक्ष,अनुमान,उपमान आणि शब्द या चार प्रमाणांचा संबंध आजच्या शैक्षणिक पद्धतीशी जोडला आहे.परंतु,भारतीय दर्शनातील मूळ ज्ञान कायम ठेवून नवीन तंत्रज्ञान कसे प्रगत होत गेले याचा अभ्यास येथे करण्यात येणार आहे .

निष्कर्ष

आजचे विकसित तंत्रज्ञान हे मूळ न्याय प्रमाणांवर आधारीत असून त्या ज्ञानाचा उपयोग विद्यार्थी नवीन दृष्टिकोनातून व सुलभपणे करीत आहे.नियम तोच आहे फक्त दृष्टिकोन व कार्यप्रणाली बदलली आहे.

Key words – तंत्रज्ञान, प्रत्यक्ष,शैक्षणिक,कार्यप्रणाली,दार्शनिक

आधुनिक शिक्षण पद्धतीत भारतीय न्याय दर्शनातील प्रमाणांचे महत्त्व

प्रस्तावना

भारतीय जीवनात प्रमाणांना अतिशय महत्त्व आहे .प्रमाण म्हणजे यथार्थ ज्ञान मिळण्याच्यासाठी साधन होय .'मा' म्हणजे मोजणे या धातुपासून 'प्र' हा उपसर्ग लावून 'प्रमाण' हा शब्द आला आहे .आणि याच ज्ञानाचा उपयोग सद्य स्थितीला सुद्धा लागू पडतो .कारण आजच्या वर्तमान कालात प्रत्येक गोष्टीचे प्रमाण लागतं मग त्यात शिक्षणाचे क्षेत्र सुद्धा आलेच .शिक्षण क्षेत्राची उत्पत्तीच मुळी ज्ञानापासून झालेली आहे किंवा प्रामाणांपासून झालेली आहे .

शिक्षणाचा पाया हा प्रमाण हेच होय व त्याचे मुळ न्याय दर्शनातील प्रमाणांत आढळून येते .प्रमाण हे सगळ्याच दर्शनात सांगितले आहे परंतु न्याय दर्शनातील प्रमाणांचे महत्व किंवा कामगिरी जास्त मोलाची आहे .आजचे शिक्षण तंत्रज्ञानाच्या आधारे घेणे विद्यार्थ्यांना जास्त सोपे झाले आहे ,परंतु त्याबद्दल आधीच प्रमाणे सांगण्यात आली आहेत . म्हणून येथे नवीन शिक्षण पद्धतीचा संबंध न्याय दर्शनातील प्रमाणांशी जोडला आहे .यामुळे मुळ प्रमाण ज्ञानाला नवीन दृष्टिकोनातून वघणे विद्यार्थ्यांना सुलाभ जाईल .

प्रमाण म्हणजे काय ?-

ज्ञानाचे यथार्थत्व व अयथार्थत्व म्हणजेच प्रामाण्य आणि अप्रामाण्य होय,तर यथार्थ ज्ञान म्हणजे प्रामाण्य होय .जे ज्ञान इतर गोष्टींपासून उत्पन्ना होते म्हणजेच कोणत्याच पदार्थाचे किंवा विषयाचे स्वरूप हे अशा प्रकारचे आहे हे सिद्ध करण्याकरिता प्रमाणांची आवश्यकता पडते .

न्याय दर्शनातील प्रमाणांचे एकूण चार भेद आहेत -१)प्रत्यक्ष प्रमाण

२)अनुमान प्रमाण

३)उपमान प्रमाण

४)शब्द प्रमाण

वरील प्रत्येक प्रमाणाशी आजच्या शैक्षणिक पद्धतीचा संबंध जोडलेला आहे .

प्रत्यक्ष प्रमाण

जे ज्ञान इंद्रियांद्वारे प्राप्त होतं त्यालाच प्रत्यक्ष प्रमाण असे म्हणतात .

'इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानं प्रमाणं'

यात प्रत्याक्षाचे दोन भेद आहेत एक सर्वाकल्प ज्ञान व निर्विकल्प ज्ञान. इंद्रिये व वस्तू यांचा संनिकर्ष म्हणजेच प्रत्यक्ष प्रमाण होय,जोपर्यंत एखादा विषय स्वतःहून बघत,ऐकत इ. क्रिया करित नाही तोपर्यंत आपणास प्रत्याक्षाचे ज्ञान प्राप्त होत नाही.पूर्वी विद्यार्थी गुरुकुलात प्रत्यक्ष गुरुच्या सनिध्यात राहून शिक्षण घेत होते तेव्हा ते शिक्षण त्याच्या इंद्रियाने ते आत्मसात करित होते.म्हणजेच ते त्याचे प्रत्यक्ष प्राप्त होणारे ज्ञान होय .

आजच्या शैक्षणिक युगाशी संबंध

आजच्या काळात देखील पूर्वी प्रत्यक्ष प्रमाणांमध्ये सांगितल्या प्रमाणे प्राप्त होणारे ज्ञान हे प्रत्यक्षच होय.परंतु,त्यातील काळानुसार होणारी प्रगती बदलत गेली आहे .आजही विद्यार्थी इंद्रियांच्याच साहाय्याने ज्ञान प्राप्त करित आहे.गुरुच्या जवळ जाऊन ज्ञान प्राप्त करित आहे .गुरुच्या जवळ जाऊन म्हणजेच शाळेत किंवा विद्यालयात जाऊन ज्ञान प्राप्त करित आहे पण ही ज्ञान प्राप्त करण्याची साधने बदलली आहे पूर्वी गुरुचे वाक्य व ते विद्यार्थ्यांनी ऐकून ग्रहण करणे हेच गुरुवाक्य प्रत्यक्ष प्रमाण होते तर आज दृक् श्राव्य साधने,नवीन तंत्रज्ञान म्हणजे संगणक इ.च्या साहाय्याने ते सुलभ झाले आहे ,परंतु असे असून सुद्धा या नवीन तंत्रज्ञानाला जोड न्याय दर्शनातील प्रत्यक्ष प्रमाणांचीच आहे .

अनुमान प्रमाण

'अनुमितिस्वरूपं ज्ञानं अनुमानं'

अनुमिति स्वरूप ज्ञान ज्यायोगाने होते त्यास अनुमान प्रमाण म्हणतात. यात अनुमानाचे तीन भेद आहेत पूर्ववत ,शेषवत आणि सामान्यतोदृष्ट .पूर्ववत म्हणजे जी कारण पाहून कार्ये चे अनुमान करणे ,शेषवत म्हणजे कार्याला पाहून कारणाचे अनुमान करणे आणि सामान्यतोदृष्ट म्हणजे एकच गोष्ट दुसऱ्या ठिकाणी बघणे होय.पूर्वीच्या काळी देखील शास्त्रज्ञांनी अनुमानाने त्यांना जे ज्ञान प्राप्त झाले ते ग्रंथांमध्ये लिहून ठेवले व त्याचा उपयोग आजच्या पिढीला होतोय. त्या काळी सुर्याची गती,ऋतुचक्र,गुरुत्वाकर्षण इ.अनेक सिद्धान्त त्यांच्या ज्ञानाने व अनुमानाने अगदी अचूक रीत्या मांडले आहेत.त्यावरच आज मनुष्य आणखी नवीन प्रयोग करून नवीन ज्ञान प्राप्त करित आहे .

आधुनिक युगाशी संबंध

आजच्या युगात अनुमान प्रमानाचा खूप मोठा वाटा आहे.आधुनिक युगात प्रत्येक ज्ञान हे अनुमानावरच आधारीत आहे ,कारण प्रत्येकच विषय समजून घेण्याकरिता किंवा कृती करण्याकरिता विविध साधनांचा उपयोग केल्या जातो त्या साधनांच्या अचुकतेमुळे जे निर्णय घेतले जातात त्यात अनुमान प्रमानाचा समावेश असतो .जसे,भूकंप येणार हे नवीन तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने अचुकरीत्या कधी येणार,कुठे येणार,त्याची तीव्रता किती राहणार इ.अनुमानाने सांगता येते जे की ,पूर्वीच्या आचार्यांना त्यांच्या प्रगल्भ ज्ञानानेच कुठल्याही साधनांचा उपयोग न करता अचूक सांगता येत होते.

उपमान प्रमाण

जेंव्हा सादृश्य ज्ञानाचा बोध करणारे वाक्य किंवा वस्तुंचा बोध होतो त्याला उपमान प्रमाण असे म्हणतात.

'उपमितिज्ञानं इति उपमानं'

एखाद्या वस्तुसमान भासणारी गोष्ट ही ती नसून तिच्याच सारखी दुसरी असणे यालाच उपमान प्रमाण असे म्हणतात.पूर्वीच्या काळी जे काव्या इ. रचले ते रचतांना चंद्राप्रमाणे,लतेप्रमाणे,सागराप्रमाणे इ.अनेक प्रकारच्या उपमानांचा प्रयोग करण्यात आला आहे व अजुनही होतोय .हे सुद्धा महत्वाचे प्रमाण मोजण्यात येतं .

आधुनिक शैक्षणिक युगाशी संबंध

आजच्या शिक्षण पद्धतीत देखील विद्यार्थ्यांना एखादे काव्य शिकवायचे असेल किंवा घटनाक्रम शिकवायचा असेल तर अशा अनेक उपमानांचा प्रयोग केल्या जातो .आधुनिक तंत्रज्ञान शिकवित असतांना सुद्धा किंवा त्याचा वापर करित असतांना विद्यार्थ्यांना चित्रे,कविता,कथा सांगतांना सुद्धा जुन्या कथा,चित्रे नवीनरीत्या परंतु जुन्याच उपमांचा वापर करून शिकल्या जातात .

शब्द प्रमाण

'आप्तवाक्यं शब्दम् |आप्तस्तु यथार्थवक्ता |'

शब्द म्हणजे आप्ताने केलेले विधान ;मग ते उच्चारलेले असो किंवा लिहिलेले असो .आप्त म्हणजे खरे सांगणारा वक्ता .शब्द प्रमाणाचा संबंध प्रत्यक्ष,अनुमान,उपमान या तिन्ही प्रमाणांशी आहे . पूर्वीच्या काळी विद्यार्थी हा गुरुच्या जवळ प्रत्यक्ष रित्या जाऊन गुरुने सांगितलेले श्रुति वचन प्रमाण मानायचे म्हणजेच ऐकायचे व खरे मानायचे.तसेच,त्यावेळी श्रुति प्रमाणालाच जास्त महत्व होते.कारण शब्द हेच केवळ विद्यार्थी आणि गुरुं मधील दुवा होते आधुनिक शैक्षणिक युगाशी संबंध

आधुनिक जगात आत शब्द किंवा श्रुतिंना तर महत्त्व आहेच कारण त्या ज्ञानात भर पडून आता भाषा प्रयोग शाळा निर्माण झाल्या आहेत.शब्द ज्ञान प्राप्त करण्याकरिता नवीन तंत्रज्ञान विकसित झाले आहे.जे आता वाक्य,बोलणे,इ. गोष्टी साठवून ठेवून त्या वारंवार ऐकता येण्याची उत्तम सोय तयार झाली आहे.कारण शब्द नसले तर सर्व गोष्टी शून्यप्रद आहेत.म्हणूनच मुळ ज्ञान किंवा शब्द प्रमाण हे आता अधिक विकसित झाले आहे.

उपयोगिता

आधुनिक युग हे प्रगतीकडे वाटचाल करित आहे.परंतु,मुळ ज्ञान हे आपल्या पुरातन ग्रंथातील दर्शनात लिहिले गेले आहे व त्याचाच उपयोग मनुष्यास प्रत्येक गोष्टीत किंवा कुठलीही क्रिया करतांना होतो.हे सामान्य माणसाला कळत नाही पण जर या प्रत्येक प्रमाणाचा उपयोग रोजच्याच शैक्षणिक जीवनात मोठ्या प्रमाणात आपण करित असतो.हे ज्ञान कधीच खंडीत होऊ शकत नाही व या ज्ञानाचा समाजाला उपयोगच होईल .

उपसंहार

आपल्या जीवनात किंवा शैक्षणिक जीवनात आपण प्रत्येकच गोष्टीची सुरुवात ही या चारही प्रमाणांनीच करित असतो.मनुष्याच्या जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत तो जे काही शिकतो त्यात ही प्रमाणे समाविष्ट असतात .या चारही प्रमाणांच्या आधारावरच मनुष्य नवीन तंत्रज्ञान व नवीन शिक्षण पद्धती विकसित करित आहे.त्यामुळे काळाच्या ओघात मुळ प्रमाण हे मागे पडत चालले आहे व ते होऊ नये म्हणून मनुष्याने मुळ प्रमाणांवर दृष्टीक्षेप टाकून व त्याचा आणखी चांगल्या प्रकारे उपयोग करून घेणे गरजेचे आहे .हा विषय मुळात खुप विस्तृत आहे परंतु तो येथे अतिशय थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे .

संदर्भ ग्रंथ

मराठी ग्रंथ

ग्रंथ	ग्रंथकार	प्रकाशन	प्रकाशन वर्ष	आवृत्ति
प्रगत शैक्षणिक तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान	डॉ.ह.ना.जगताप	नित्य नूतन प्रकाशन ,पुणे	२००६	दुसरी

भारतीय तत्वज्ञान	श्रीनिवास दीक्षित	फडके प्रकाशन, पुणे	२००६	आठवी
भारतीय दर्शन संग्रह	पं.द.वा.जोग	जयगणेश ओफसेट,पुणे	२०१३	दुसरी

हिंदी ग्रंथ

सर्व दर्शन संग्रह	डॉ.उमाशंकरशर्मा	चौखंबा प्रकाशन,वाराणसी	२००८	दुसरी
-------------------	-----------------	------------------------	------	-------

२०. विश्व उपयोगी योगदर्शन

सौ. संगीता गजानन वायचाळ

संस्कृत विभाग प्रमुख, गो. से. महाविद्यालय, खामगाव.

सारांश

भौतिकतेची चरमसीमा गाठलेला आजचा समाज अनेक मानसिक व शारीरिक व्याधींनी ग्रस्त झाला आहे . निसर्गापासून दूर झाला आहे. मानसिक संतुलन गमावतो आहे . अनेक ताण तणावांना समोर जातोय . आणि सर्व प्रश्नांचे समाधान ही भौतिकतेतच शोधत आहे. मानवी समस्यांचे मूळ माणसाच्या स्वभावात असते , मनोधर्मात असते हे ओळखून आमच्याकडील दर्शनकारांनी दर्शने लिहिली. या सर्व दर्शनात योगदर्शन हे प्रयोग प्रधान, कृतियुक्त असून ते मानसशास्त्र आहे. मनुष्य हा असंतुष्ट प्राणी आहे, त्याच्या स्वभावापायी सत्ता, स्पर्धा यासारख्या आंतरक्रिया घडतात त्यावर योग हा सुरक्षित आणि प्रभावी उपाय आहे. हे या संशोधन पत्रात मांडले आहे.

योग दर्शनाच्या अभ्यासाने मानवाचा प्रवास 1.वृत्तीसारूप्याकडून वृत्तीनिरोधाकडे व तज्जन्य समाधीकडे 2.क्लेशमय चिंताकडून क्लेशमुक्त चिंताकडे, म्हणजेच अविद्याख्यातीकडून विवेकख्यातीकडे 3. अस्मितामात्रेकडून स्वरूपशून्य अशा विशुद्ध एकतत्वाकडे, 4. एकतत्वातून कैवल्याकडे होतो. पातंजलयोगदर्शन 'आत्यंतिक दुःखनिवृत्ती' व 'परमानंदप्राप्तीरूप मोक्ष' साधून देते, म्हणून अखिल विश्वासाठी हा "राजयोग" आहे.

सद्यस्थिती

"योग" म्हणजे शरीर , मन, बुद्धी , भावना आणि आत्मा, यांच्यामधील एकात्मता आणि गतिशील संतुलन. खर तर ही एकात्मता आणि संतुलन घेऊनच प्रत्येक माणूस जन्माला येतो. पण आपलं जीवन योग्य प्रकारे कसं जगावं याविषयीच्या अज्ञानामुळे हे संतुलन बिघडत . संतुलन बिघडलं कि त्यातून असंख्य व्यक्तिगत, कौटुंबिक, आणि सामाजिक समस्या निर्माण होतात , किरकोळ उपाय योजून त्याचं तात्कालिक निवारण करता येत असलं तरी तात्कालिक उत्तर ही काही परिपूर्ण आणि मुलभूत उत्तर नसतात. अशा उत्तरांना अंगभूत मर्यादा असतात. मानवी जीवनातील अमर्याद समस्या सोडवण्यासाठी अशी मर्यादित उत्तर उपयोगी पडत नाहीत ती लवकरच अपूर्ण, अप्रस्तुत, अर्थहीन, निरर्थक ठरतात शिवाय अशा अपुर्या उत्तरांमधून नवीन प्रश्न निर्माण होतात ते वेगळेच. म्हणजे आधीच्या प्रश्नांचे आणि यात भर पडलेल्या नवीन प्रश्नांचे ओझे घेऊनच माणसाला जीवनाला सामोरे जाण्याची वेळ येते . साहजिकच तो दुःखी होतो , त्रासतो, वैतागतो. ?

अनेक शतकात जगातील अनेक तत्त्वज्ञानी मानवी समस्या सोडविण्याचे विविध उपाय सुचविले पण ते व्यर्थ गेले. आर्थिक , राजकीय , सामाजिक वा धार्मिक सुधारणांनी मानवी समस्या सुटतील असे अनेक तत्त्वज्ञांना वाटले , पण त्यांचे अनुमान चुकीचे ठरले. काहींना वाटले लोकांना कामाची समान संधी उपलब्ध करून दिल्याने अन्न, वस्त्र, निवारा, औषध पाणी, वीज, रस्त, न्यायाच्या गोष्टीची चौकट पुरवल्याने मानवी समस्या सुटतील , पण त्यांचे अंदाज चुकले. हा वरवरचा गिलावा ठरला. मानवी समस्यांचे मूळ माणसाच्या स्वभावात असते , मनोधर्मात असते हे ओळखून आमच्याकडील दर्शनकारांनी दर्शने लिहिली. या सर्व दर्शनात योगदर्शन हे प्रयोग प्रधान, कृतियुक्त असून ते मानसशास्त्र आहे. मनुष्य हा असंतुष्ट प्राणी आहे, त्याच्या स्वभावापायी सत्ता, स्पर्धा यासारख्या आंतरक्रिया घडतात त्यावर योग हा सुरक्षित आणि प्रभावी उपाय आहे.2

मानवी समाज आज अत्यंत धोक्याच्या जागी उभा आहे. केवळ मानवच नव्हे तर सारी पृथ्वी संकटात सापडली आहे. अण्वस्त्रांचे साठे, अनियंत्रित लोकसंख्या वाढ, पर्यावरणातून उद्भवणाऱ्या आणि इतर नैसर्गिक आपत्ती, मृत्युघंटा वाजवणारा एड्स, आणि मुख्य म्हणजे माणूस यांनी भयंकर प्रश्न उभे केले आहेत, कि केवळ मानवी चेतनेचे मूलग्राही परिवर्तनच या पृथ्वी ग्रहावरचे जीवन वाचवू शकेल.

इतिहास साक्ष आहे कि, मानवी समाज सुधारण्याचे सारे प्रयत्न फोल ठरले आहेत. मुलभूत बदल कधी झालाच नाही. सर्व राजकीय, सामाजिक क्रांती निरर्थक ठरल्या आहेत. आता एका वेगळ्याच क्रांतीची आवश्यकता आहे.- मानवी चेतनेतील क्रांती.

आज शारीरिक अनारोग्या सोबतच मानसिक अनारोग्यही वाढत चालले आहे. आजचा युवक निरुत्साही, निरुद्देश, निराश, आत्महत्येला प्रवृत्त होणारा आहे. याचे कारण आजच्या माणसाचे व्युत्थित चित . ज्याचे स्वतःच्या केंद्रापासून व्युत्थान झाले आहे. जो अंतरंगापासून खूप दूर झाला आहे. जो बहिर्मुख जीवन जगण्याला आनंद मानतो त्याचे चित व्युत्थित होय.

शारीरिक रोगाच्या मुळाशी मानसिक कारणे असतात या गोष्टीवर डॉक्टर आताशा भर देऊ लागले आहेत. मानसिक ताणतणाव शिथिल करण्याचे प्रयत्न पाश्चात्य मानसशास्त्र करत आहे. एखादा मेकॅनिक यंत्र दुरुस्त करतो त्याप्रमाणे, मनाला नेहमीच्या जागी बसविण्याचे तंत्र मानसशास्त्रज्ञ वापरत असतो. मनाला पूर्ण स्वस्थ करित नाही. त्यामुळे विशेष काही घडले आहे असे दिसत नाही . निराश झालेली माणसे, त्यात मानसशास्त्रज्ञही आले , आज अधिकाधिक दिसतात.

योगदर्शनाची उपयोगिता

या पार्श्वभूमीच्या आधारे, आपल्या अंतर्विश्वाबाबतचे ऋषी पतंजली यांचे योगदान आजच्या काळला लागू होईल. कारण मनुष्यस्वभावाचे सखोल आणि शास्त्रीय विश्लेषण पतंजली ऋषींच्या पाच हजार वर्षापूर्वीच्या योग दर्शनात आहे. पातंजल योगावराच्या प्रवचनात ओशो सांगतात, “ बुद्धपुरुषांच्या जगामध्ये पतंजली हे आईनस्टाईन आहेत. एखाद्या शास्त्रज्ञाच्या मनोवृत्तीसारखी त्यांची वृत्ती परखड आहे. ते मुळात शास्त्रज्ञ आहेत. त्यामुळे ते 'नियम'च्या भाषेत बोलतात. माणसाबाबत

मुलभूत नियम त्यांनी तर्कशुद्ध पद्धतीने मांडले आहेत. मानवी मनाच्या व अस्तित्वाच्या नियमांची कार्यप्रणाली त्यांनी सांगितली आहे.

पतंजलींना माणसाच्या मनाची डागडुजी करण्यात रस नाहीये. मनाच्या गुलामीतून माणसाला मुक्त करण्यावर त्यांचा भर आहे. पतंजली सर्व प्रश्नांच्या मुळालाच म्हणजे मनाला हात घालत आहेत. "चित्तवृत्तीनिरोध" हा त्यांनी सुचवलेला रामबाण उपाय आहे. अ-मन अवस्थेत जाणे हाच खरा उपाय आहे. माणसाला त्याच्या अंतरंगा पर्यंत स्वस्थ करण्याची प्रक्रिया पतंजली सांगत आहेत. पाश्चात्य मानसिक उपचारांमुळे माणूस समाजाशी थोडा सुसंगत वागेल पण मुळात समाजच रोगाने जर्जर झाला आहे.

पातंजल योगदर्शन – एक चिकित्सा पद्धती

आजकाल योगाकडे एक चिकित्सा पद्धती म्हणून बघितल्या जाते. विज्ञानवादी जेव्हा या दृष्टीकोनातून रोगाकडे पाहू लागले, तेव्हा त्यांना साधर्य आनंद झाला. आरोग्य शास्त्राच्या चष्म्यातून पातंजल योगाकडे पाहिल्यास अस्पष्टपणे का होईना रोगाची कारणे, रोगाची लक्षणे, रोग निदान पद्धती व रोग निवारणाचे उपाय आपल्याला सापडतात. अविद्या ही भवरोगाचे कारण असल्याने अविद्या अस्मितादी पंचक्लेश, ही रोगाची मूळ कारणे मानायला हरकत नाही. पंचक्लेशापासूनच षडरिपू जन्म घेतात, शात्रनिषिद्ध आचरण घडते व रोगोद्भव होतो. व्याधित्स्यानादी नऊ विक्रोप व दुःख दौर्मनस्यादी सहविक्रोप, ही मनोरुग्णशास्त्राप्रमाणे व होमियोपॅथीप्रमाणे लक्षणं मानता येतील.

संयम (धारणा ध्यान समाधी मिळून) ही पूर्वीच्या काळी निदानपद्धती असावी. उदा. "नाभिक्रे कायव्युह ज्ञानं" नाभिक्रवावर संयम साधला असता शरीराच्या रचनेचे ज्ञान प्राप्त होते. "प्रातिभाद्वा सर्वं" सहस्रार चक्रावर संयम साधून ते उकलल्याने प्रतिभा जागृत होते व सर्व ज्ञान प्राप्त होते. "हृदये चित्त संचित्" हृदयावरील संयमाने चित्ताचे ज्ञान होते. संयम ही जशी निदानपद्धती असावी तशी ती उपचार पद्धतीसुद्धा असावी. रुग्णाशी जवळीक साधून उपचार करावे लागतात, त्यासाठी "मैत्र्यदिषु बलानि" मैत्री सारख्या भावनेवर संयम करायला हवा. "कंठकुपे क्षुत्पिपासा निवृत्ती | नाक व घसा यांना जोडणार्या पोळीवर संयम केला असता भूक व तहान यांचे शमन होते. अंगमेजयत्व विक्रोप म्हणजे दोष जाण्यासाठी (उदा. पार्किन्सन्स डिस्सीज), "कूर्मनाड्या स्थैर्यम् |" प्राणशरीरातील कूर्म नाडीवर संयम करायला हवा म्हणजे शरीराला स्थैर्य येईल. अष्टांग योग हीसुद्धा उपचार पद्धती होऊ शकते. आसनाने शरीराला स्थैर्य येते व आरोग्य प्राप्त होते. प्राणायामाने मनाची चंचलता जाते, मनोबल वाढते, मानसिक व मनोकायिक विकारांवर इलाज करता येतो. श्वसनसंस्थेच्या विकारांवरही इलाज करता येतो. धारणा-ध्यानाने मनाची एकाग्रता होते. तादात्म्य साधते, ताणतणाव कमी होतात, भावनांचे संतुलन साधते, मनात सकारत्मक विचार येतात, शरीरातील अंतःस्त्रावी ग्रंथींचे द्रव प्रमाणित होतात. अनिच्छावर्ती मज्जासंस्थेवर काही अंशी ताबा येऊन, मनोकायिक विकारांवर उपचार करता येतात. ओंकार जपाने श्रवणातील ध्वनिकंपने निर्माण होतात. त्यामुळे आजच्या

अल्ट्रासाउंड थेरपीसारखे फायदे होतात व मनोबल वाढते. समाधी साधल्यास संपूर्ण आरोग्य लाभते. पातंजलयोगाचा आरोग्य हा दुय्यम फायदा आहे.

पातंजलयोगदर्शनात कर्म, भक्ति व ज्ञान यांचा त्रिवेणी संगम आढळतो. 'सतीमुले तदिपाको जात्यायुर्भोगाः।' 'ते ह्यादपरीतापफलाः पुण्यापुण्यहेतूत्वात्।' 'परीणामैकत्वाद्दस्तूतत्त्वम्।' अशी कर्म सिद्धांताची अनेक सूत्रे सापडतात. तशीच 'ईश्वर-प्रणिधानाद्वा।' 'तज्जपस्तदर्थभावनम्।' 'तपः स्वाध्यायईश्वरप्रणिधानान क्रियायोगः।' (वरील सूत्रांत ईश्वर प्रणिधान म्हणजे ईश्वरास शरण जाणे असा अर्थ केल्यास प्रपत्ती या भाक्तीशास्त्रातील महत्वाच्या अंगाचा उल्लेख होतो. ही भक्तीशास्त्राची सूत्रे ठरतात. त्या प्रमाणेच 'द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपी प्रत्ययानुपश्यः।' 'ततः क्लेशकर्मनिवृत्ती :।' 'कृतार्थं प्रति नष्टम्।' 'विवेकख्यातिरविप्लवा होनोपायः।' अशी ज्ञानमार्गाची, वेदांताशी साम्य असलेली सूत्रेही आढळतात. 'विपर्ययः' ही वृत्ती वेदांतातील ध्यायाशी साम्य दाखवते.

अभ्यासाने चित्ताची एकाग्र अवस्था साधायची व त्यातून तादात्म्य साधायचे, यालाच समापत्ती म्हणतात. अर्थात अभ्यासाने संप्रज्ञात समाधी साधते. वैराग्य, अनासक्ती येते, साक्षित्व साधते, मग चित्ताची गुणातीत अशी निरुद्ध अवस्था होते. मग द्रष्टा स्वस्वरूपात स्थित होतो. अर्थात परवैराग्याने असंप्रज्ञात समाधी साधते. अष्टांग योगात यम-नियम वैराग्यासाठी सांगितले आहेत, तर आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान हा अभ्यास एकाग्रतेतून तादात्म्य साधण्यासाठी सांगितला आहे. अष्टांगयोगाचे प्रत्येक अंग व उपांगही वृत्ती-निरोध साधून देत असल्याने, प्रत्येक अंगच एक स्वतंत्र योग म्हणता येईल. एका अंगाचे वा उपांगाचे निष्ठेने अनुष्ठान केले, तर सर्व अंगे त्याच्या पाठोपाठ येतात.

चित हे ज्ञानसाधन आहे. सत्वगुणाच्या प्राधान्याने चित्तात ज्ञानाचा आविर्भाव होतो. आविर्भूत ज्ञान म्हणजे वृत्ती. जलाशयावरील तरंगप्रमाणे वृत्तीचे स्वरूप असते. सत्वगुणप्रधान चित्तात चैतन्याचे प्रतिबिंब पडून ज्ञान निर्मिती होते. निरुपाधिक स्वरूपातील परमसत्ता म्हणजे द्रष्टा, साक्षी, शुद्ध चैतन्य होय. चित्ताच्या सहचर्याने त्यास उपाधी, मर्यादा प्राप्त होऊन तो ज्ञात, कर्ता, भोक्ता बनतो. पूर्व-संस्कारयुक्त चित्ताची मलीनता, ही अज्ञानास कारण असते. स्वरूपाची विस्मृती हेच दुःखाचे मूळ होय. शुद्ध मन, आनंद, शांती यांसाठी चित्तातील संस्कार, वासना, क्लेश व योगाभ्यासातील विघ्ने म्हणजे अंतराय दूर होणे आवश्यक ठरते. अष्टांगयोगाचे प्रदीर्घ काळ, निरंतर, श्रध्येने अनुष्ठान केल्याने चित्त चैतन्याशी तदाकार बनत जाते. ऋतंभरा प्रज्ञा उदय पावून अविद्यामुलक संस्कार नष्ट होतात आणि विवेकख्याती म्हणजे ज्ञानाची श्रेष्ठ अवस्था प्राप्त होते. पुरुषाव्यतिरिक्त सर्व ज्ञानाची अययार्थता समजणे आणि पुरुषस्वरूपाचा यथार्थ बोध होणे यास पुरुषख्याती असे म्हणतात. समाधीयोगाने अध्यात्म्य-प्रसाद व ऋतंभरा प्रज्ञा यांचा लाभ घडल्यावर संशयरहित ज्ञान, श्रुती, अनुमान यांहून श्रेष्ठ व स्वतंत्र असणार्या सम्यक मर्मदृष्टीचा लाभ होतो. त्यामुळे निर्द्वंद्व, शांत, शिव, आनंदमय अवस्था प्राप्त होते हीच पुरुषख्याती.

पातंजलयोगदर्शन मोक्षसाधन आहे

आपल्याला जे साध्याचे आहे ते प्रथम सांगावे, म्हणून समाधिपाद प्रथम सांगितला. मोक्ष मंदिराचे द्वादश सोपान आहेत. त्यांपैकी योगदर्शन हा एक महत्वाचा सोपान आहे. प्रत्येक दर्शनाचे मोक्षरूप ध्येय-सिद्धीचा दावा केला आहे. शास्त्रकारांच्या सात प्रश्नांची उत्तरे याच जणू सात पायऱ्या प्रत्येक सोपानाला आहेत. प्रत्येक दर्शनाने आपल्या विचारसरणीच्या आधारे, सात प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत. योगदर्शनाने सात प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत. ती अशी –

प्रश्न	उत्तर
१. किं ज्ञेयम् ?	१. ईशाधिष्ठिता सविकारा प्रकृतिः ।
२. कीदृशो ज्ञानः?	२. नित्यश्चिद्रूपः ईश्वरश्च ।
३. अज्ञानस्य स्वरूपं किम्?	३. ज्ञानप्रतिबंधकं मोहशक्तिरूपम् ।
४. दुःखस्य स्वरूपं किम्?	४. शास्त्रनिषिद्धाचरणजन्यश्चेतो विकारः ।
५. ज्ञानस्य स्वरूपं किम्?	५. प्रकृतीपुरुषोर्भेदग्रहः ईश्वरसाक्षात्कारश्च ।
६. मोक्षस्य स्वरूपं किम्?	६. ईश्वरध्यानेन सकलदुःखनिवृत्ति ।
७. एतेषु प्रमाणं किम्?	७. प्रत्यक्षमनुमानशब्दश्च (आगम) ।

पंडितरत्न श्रीपादशास्त्री हसुरकरांनी योगदर्शन ज्या एका श्लोकात समाविष्ट झाले आहे. तो श्लोक दिला आहे.

ईशाधिष्ठीत कार्यकारिप्रकृतेः कार्यं समस्तं जगत् ।

जीवः पूर्ववदेव कितु जगतीनाथः परं समतः ।

तच्छरणीकरणेन मुक्तिरमला पूर्वोक्त मानत्रयं

ध्यानावस्थित निर्मलात्ममनसां मान्यं मतं योगिनाम् ॥

प्रत्येक दर्शनाचे चार प्रतिपाद्य विषय असतात –

१. हेय – जे हेय म्हणजे त्याज्य आहे, त्या दुःखाचे वास्तविक स्वरूप काय ?
२. हेयहेतू – दुःख कशामुळे उद्भवते ? त्याचे मूळ कारण काय ?
३. हान – दुःखाचा आत्यंतिक अभाव म्हणजे हान. त्या अवस्थेचे स्वरूप काय ?
४. हानोपाय – नितांत दुःखनिवृत्तीचा उपाय काय ?

पातंजलयोगदर्शन 'आत्यंतिक दुःखनिवृत्ती' व 'परमानंदप्राप्तीरूप मोक्ष' साधून देते, हे शास्त्र, युक्ती, देशिकोक्ती व अंतःसिद्धा स्वानुभूति, यांच्याद्वारा सिद्ध करता येते, हे डॉ. कृ.के. कोल्हटकर यांनी, आपल्या 'भारतीय मानसशास्त्र अथवा पातंजलयोगदर्शन' या ग्रंथाच्या सुरुवातीस सिद्ध करून दाखवले आहे, त्यात ज्ञानाची विवेक, वैराग्य, शमादिषट्क व मुमुक्षुत्व

ही सामग्री व श्रवण, मनन, निदिध्यासन व साक्षात्कार हा प्रवास हे योगदर्शनातील सूत्रांच्या आधारे उत्तम रीतीने सिद्ध केले आहे. शिवाय वेदान्तात अन्वय-व्यतिरेकाने मोक्षाचा लाभ होतो असे म्हटले आहे. तेही योगाच्याद्वारे सिद्ध होते. चित्ताला पंचक्लेशातून स्वरूपाकडे नेले जाते, हा व्यतिरेक योगदर्शनात दाखवला आहे. तसेच 'तज्जःसंस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधी |' हा अन्वय दाखवला आहे. ॐकाराचा जप व त्याच्या अर्थाची भावना करण्यास सांगूनही अन्वय व्यतिरेक साधला आहे; कारण ॐकार ब्रम्हरूप आहे व आत्मरूपही आहे. 'तस्य वाचकः प्रणवः |' या सूत्रात तत् सर्वनामाच्या षष्ठीचा सहेतुक प्रयोग केला आहे. वास्तविक ईश्वरस्य वाचकः प्रणवः |' असे सूत्र करता आले असते, पण तत् शब्दाने ब्रम्हाचा निर्देश होतो हे श्रीमद्भगवद्गीतेत नमूद केले आहे. 'ॐ तत् सत् इति निर्देशो ब्रम्हणस्त्रिविधः स्मृतः |' या श्लोकात तत् ने अन्वय साधतो हे दाखवले आहे व ॐकार आत्माच आहे हे मांडूक्योपनिषदात सविस्तर निरूपित केले आहे. म्हणून व्यतिरेकही साधतो. यावरून पातंजलयोग मोक्ष-सिद्धीस कारण आहे हे सिद्ध होते.

अष्टांगयोगाची साधना करणार्याने ईश्वर मानलाच पाहिजे अशी सक्ती नाही. नास्तिकही अष्टांगयोगाची साधना करू शकतो. नास्तिकाचा उद्देश शारीरिक व मानसिक आरोग्यप्राप्ती एवढाच असेल, तर हे विधान सत्य आहे. परंतु द्रष्टा स्वरूपावस्थित व्हावा, मोक्षसिद्धी व्हावी, केवली अवस्था प्राप्त व्हावी असे वाटत असेल, तर हे विधान योग्य नाही. ईश्वर न मानल्यास अष्टांगयोगातील नियमात उद्धृत केलेले ईश्वरप्रणिधान व्यर्थ ठरेल. तपःस्वाध्यायईश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः| क्रियायोगही अनावश्यक ठरेल. 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्' ही प्रतिज्ञाही व्यर्थ ठरेल. मना वाटते चित्त निर्विकार होण्यासाठी आलंबनही निर्विकार असावे लागते. ध्यानासाठी निर्विकार आलंबन घेऊन प्रत्येकतानता साधली, तरच चित्तशुद्धी होईल. एरवी नुसती एकाग्रता कोणत्याही विषयाच्या आलंबनाने साधेल, पण चित्त विकारीच राहील. एका ईश्वरशिवाय दुसरे कोणते आलंबन निर्विकार आहे ? श्वासाचे आलंबन घेतले तर श्वासाशी तादात्म्य म्हणजे प्रत्येकतानता साधून काय मिळणार आहे ? म्हणून पातंजलयोगात ईश्वराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. यासाठी पातंजलीच्या ईश्वर-संकल्पनेवर प्रकाश टाकणे अत्यावश्यक आहे.

पातंजलीची ईश्वर-संकल्पना

पातंजलींनी सृष्टीची व्यवस्था लावताना सांख्यांची पंचवीस तत्त्वे मान्य केली आहेत. शिवाय ईश्वर तत्त्व मानले आहे. सांख्यांनी ज्याप्रमाणे नानाविध परिणामशालिनी त्रिगुणात्मिका प्रकृती जगत्कारण म्हणून स्वीकारली आहे, पण 'केवलं तस्याः स्वातंत्र्यं न तैःगीकुर्वन्ति|' फक्त त्यांनी प्रकृतीचे जगत् कारणत्वाचे स्वातंत्र्य मान्य केले नाही, कारण ती जड आहे. ती ईश्वराच्या अधिष्ठानानेच जगाचा पसारा मांडू शकते. हे खरे आहे की, ईश्वर-संकल्पनेवर लिहिलेल्या सूत्रात, ईश्वर हा विश्वाचा निर्माता आहे, असा उल्लेख नाही. पण पाणिनीच्या व्याकरणावर भाष्य लिहिणारे पातंजली, ईश्वर म्हणजे नियामक अर्थात सृष्टीचा नियामक हे जाणत नव्हते, हे म्हणणे पटण्यासारखे नाही. ईश्वर या शब्दप्रयोगातच सृष्टीचा नियंता हे गृहीत आले. पातंजलयोगातील ईश्वर प्रकृतीचा नियंता खरा, तरीही तो निष्क्रिय, ही संकल्पना श्वेताश्वतर उपनिषदात आली आहे.

श्वेताश्वतरात म्हटले आहे, ईश्वर म्हणजे 'प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः।' अर्थात ईश्वर हा प्रधान म्हणजे प्रकृती, क्षेत्रज्ञ म्हणजे जीव आणि त्रिगुणात्मक कार्यरूप जगत् याचा अधिपती आहे. तो क्लेश, कर्म, कर्मविपाक यांचा स्पर्शसुद्धा नसलेला अजन्मा(अनादी) आहे. तो कालातीत आदिगुरु आहे. तो पुरुषविशेष म्हणजे क्षराक्षरापलीकडचा, गीतेतील पुरुषोत्तमासारखाच आहे. तो ब्रह्म असून आत्मा आहे, हे 'तस्य वाचकः प्रणवः।' या सूत्रावरून समजते. या सूत्रात 'तत्' म्हणजे ब्रह्म (गीतेवरून) व प्रणव म्हणजे आत्मा (मांडुक्योपनिषदावरून), यावरून तो सर्वव्यापी ठरतो. 'तज्जपः' वरून तो सगुण ठरतो, कारण जप सगुणाचाच होऊ शकतो. तो सगुण असल्याने प्रकृतीचा अधिष्ठाताही मानता येतो. तदर्थभावनम् वरून तो निर्गुणही ठरतो. अर्थाची भावना निर्गुणाचीच करता येते. पूर्वग्रहदूषित न राहता मुक्त मनाने चिंतन केल्यास हे पटेल. पतंजली उदारमतवादी आहेत. चित्तवृत्तींचा निरोध साधण्यासाठी त्यांनी अनेक उपाय व युक्त्या सुचवल्या आहेत. त्यापैकी अभ्यास व वैराग्य या दोन प्रमुख उपायांनी सर्व उपायांचे मर्म वर्णिले आहे. अभ्यास म्हणजे एकाग्रतेतून तादात्म्य साधण्याचे प्रयत्न. अभ्यासात अष्टांगयोगाचा अंतर्भाव आहे. गीतेत योगमार्गाला अभ्यास-योग म्हटले आहे. वैराग्य म्हणजे अनासक्त राहून साक्षित्व साधणे.

सिद्धीचे उपाय सांगतानाही पतंजलींनी आपली उदार दृष्टी दाखवली आहे. वृत्तींच्या रूपाने प्रतिक्रिपी उमलणार्या मालिकांच्या उपेक्षा करून, जीवनशक्तीला स्वरूपात स्थिर करून, स्वयंप्रकाश-रत्नाप्रमाणे असलेल्या आत्मस्वरूपाच्या अनुभवाची, योग ही कला आहे. नैतिक चारित्र्याचा विकास योग्य रीतीने व्हावा हाच दिव्य जीवनाच्या वाटचालीतील पहिला प्रमुख टप्पा. त्याशिवाय योगसाधना व साक्षात्कार या दोन गोष्टी म्हणजे नुसते शाब्दिक मैथुन वा शारीरिक कसरत होय. योगमार्गाचे प्रयोजन, प्रारंभ व परिणती साक्षात्कार हीच आहे. योग म्हणजे प्रदीर्घकाळ, प्रयत्नपूर्वक, श्रद्धापूर्वक सातत्याने झटून चित्तशुद्धी करणे व द्रष्ट्याला स्वस्वरूपात स्थिर करणे. योगानुशासनात तीन प्रकारचे प्रवास आहेत.

1. वृत्तीसारख्याकडून वृत्तीनिरोधाकडे व तज्जन्य समाधीकडे.
2. क्लेशमय चित्ताकडून क्लेशमुक्त चित्ताकडे, म्हणजेच अविद्याख्यातीकडून विवेकख्यातीकडे.
3. अस्मितामात्रेकडून स्वरूपशून्य अशा विशुद्ध एकतत्त्वाकडे, एकतत्त्वातून कैवाल्याकडे.

शुद्ध ज्ञान, आनंद, शांती यांसाठी चित्तातील संस्कार, वासना, क्लेश, योगाभ्यासातील अंतराय म्हणजे विघ्ने दूर करणे, त्यासाठी अष्टांगयोगाचे आठ सोपान सांगितले आहेत. योगरूप पर्वताचा माथा म्हणजे परब्रह्म. तिथे पोहोचायचे असेल तर हे आठ सोपान चढावे लागतात. यम-नियमरूपी पायऱ्या आधी लागतात नंतर सुखाने चालता येणारी आसनांची पाऊलवाट लागते. ज्ञान व क्रियाशक्तीरूप मनाचे नियंत्रण करण्यासाठी प्राणायाम आवश्यक आहे. प्राणायामाने मनाचे चांचल्य जाते. प्राणस्पंदन सुरु असेपर्यंत मनोव्यापार सुरु असतात म्हणून प्राणायाम, प्राणजय, प्राणलय साधायला हवा. पुढे प्रत्याहाररूपी तुटलेला कडा चढता येतो. इथे इंद्रियांचा आपापल्या विषयांशी संबंध तुटतो व विषयसंवेदन न झाल्याने ती चित्ताच्या स्वाधीन होतात. अभ्यासाच्या बलाने वैराग्यरूपी नखे रोवून प्रत्याहाररूपी कडा चढता येतो. नंतर धारणारूप विस्तृत मार्ग लागतो, जो ध्यानरूप

शिखरावर जाऊन थांबतो. तिथे प्रवृत्ती ओहोटीला लागते. साध्य व साधन यांची मिठी पडते. साधन सरून साध्यच राहते. तरीही मी ध्यान करतो अशी जाणीव राहते. अर्थात पूर्णपणे त्रिपुटीचा नाश होत नाही. हा अभ्यास करतांना अष्टमहासिद्धी व पंधरा उपसिद्धीरूप चित्तवेधक सुस्वरूप तरुणी योग्याला वश करण्यासाठी येतात. अशा सिद्धीरूप सुंदरीनाही न भूलणारा विवेकख्यातीचा स्वामी असलेला, संप्रज्ञात समाधी व धर्ममेघ साधलेला योगीच परवैराग्याचे अलौकिक धन प्राप्त करून, निर्बीज असंप्रज्ञात समाधीच्या ध्यानशिखरावरील सिंहासनावर आरूढ होऊन, आत्मसाम्राज्याचा सम्राट होतो.

संदर्भ

1. पातंजलयोगदर्शन – एक अभ्यास , स्वामी आनंद ऋषी
2. पातंजल योग: विज्ञाननिष्ठ निरूपण , डॉ. प. वि. वर्तक
3. ओशो पातंजल योग : भाग 1,2,3, ओशो
4. गीता विकास समतोल जीवनाचे दर्शन : डॉ. गजानन खैर,
5. प्रस्तावना (आवृत्ती 3) “पातंजल योग दर्शन एक अभ्यास” : डॉ. संप्रसाद विनोद
6. प्रस्तावना (आवृत्ती 2) “पातंजल योग दर्शन एक अभ्यास” : डॉ. जगदीश उपासनी
7. प्रस्तावना(आवृत्ती 1) “पातंजल योग दर्शन एक अभ्यास” : मा. ममता साधना

२१. भारतीय तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांचा परस्पर संबंध – श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती यांचे विचार

डॉ. सौ. श्रुतकीर्ति महेश गणोरकर

प्राचीन भारतीय परंपरेत धर्म आणि तत्त्वज्ञान हे एकात एक गुंफलेले आढळतात. दोन्हीचे ध्येय एकच असल्यामुळे त्यातील वेगळेपण आपल्याला जाणवत नाही. आपल्या जीवनातील दुःखापासून सुटका करण्याचा प्रयत्न मनुष्य सतत करत असतो. अधिकाधिक आनंद मिळविण्याचा तो प्रयत्न करतो. परमानन्दाची प्राप्ती झाल्यावर त्याचे प्रयत्न थांबतात. यालाच संसारापासून मुक्ति किंवा मोक्ष किंवा आत्यन्तिक दुःखनिवृत्ती असे म्हणतात. हेच मनुष्य जीवनाचे ध्येय आहे, आणि तत्त्वज्ञानाचेही हेच ध्येय आहे. मोक्ष विज्ञानाच्या दोन बाजू आहेत - 1) सैद्धान्तिक - हेच तत्त्वज्ञान आहे; आणि 2) व्यावहारिक, आचरणात्मक - हाच धर्म आहे. मनुष्य हे व्यावहारिक जीवन जगतो तोच धर्म आहे.

व्यक्ती, समाज आणि विश्व यांचे स्वरूप परस्परसंबंध आणि त्याचे परमकल्याण यासंबंधी मार्गदर्शन करणे हे तत्त्वज्ञानाचे कार्य आहे. परन्तु वेदप्रामाण्य आणि ईश्वराचे अस्तित्व नाकारणारी नास्तिक दर्शने जसे यथार्थ मार्गदर्शन करू शकत नाही, तसेच न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा इ. वेदप्रामाण्य मानणाऱ्या आस्तिक दर्शनाकडूनही यथार्थ मार्गदर्शन होत नाही. श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतींनी दत्तपुराणाच्या प्रारंभीच (1.2,3) या सर्व मतांचा परामर्श घेतला आहे. कोणी ईश्वराचा अभाव मानतात, कोणी ईश्वराचे प्राधान्य, कोणी उभयतांचे प्राधान्य स्वीकारतात. कोणी आरम्भवादी, कोणी परिणामवादी भूमिकेतून जगाचे स्वरूप स्पष्ट करतात. कोणी पदार्थज्ञानातून मोक्षप्राप्ती होते असे म्हणतात; अभ्युदय-निःश्रेयस हे धर्माचे स्वरूप मानतात. कोणी वेदातील क्रियार्थत्वालाच महत्व देतात, तर कोणाच्या मते कर्म मोक्षाच्या आड येते. देहात्मवादी मृत्यु हाच मोक्ष मानतात. तर सांख्ययोग मते प्रकृतिजन्य देहाव्यतिरिक्त पुरुषाची 'कैवल्यस्थिती' हाच मोक्ष होय. अशाप्रकारे या सर्व शास्त्रांचा अभ्यास करूनही एखादा साधक संभ्रमित होऊन मोक्षमार्गाविषयी अनभिज्ञ राहतो. हा साधक सामान्य नसून सर्व अधिकारसंपन्न आहे. सर्व संस्कार संस्कृतः। अधीतवेदाङ्गः। त्पत्रयविवर्जितः। सद्भक्त्योपास्तयोगीन्द्रः। प्रायश्चित्त्यस्त्यकल्मषः। त्यक्तसर्वेषणः। चतुःसाधन संपन्नः। दैवीसंपद्समन्वितः।' असे त्याचे वर्णन दत्तपुराणात श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती करतात. अशा अधिकारी व्यक्तीपुढे मोक्षमार्गाचे अनेक पर्याय समोर ठेवून त्यांचे तत्त्वज्ञानात्मक निराकरण त्यांनी केले आहे. तत्त्वज्ञानाचे कार्य जीवनाचे प्राप्तव्य काय आणि प्राप्तीसाधन कोणते याचे मार्गदर्शन करणे हे आहे. त्यादृष्टीने श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतींनी अद्वैत वेदान्ताव्यतिरिक्त अन्य तात्त्विक भूमिकांचा अस्वीकार केला आहे. ते म्हणतात - "पदार्थविवेचनाने मुक्ती प्राप्त होत नाही; तर ती स्वात्मविज्ञानाने होते. कर्मठाला मोक्ष प्राप्त होत नाही; जो

ब्रह्मविद् तोच परमपद प्राप्त करतो. जे प्रत्येक शरीरातील आत्मा वेगवेगळा मानतात ते मुक्ती प्राप्त करू शकत नाहीत. तर 'एक एव हि भुतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकदा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ।' या श्रुतीच्या मार्गदर्शनानुसार मोक्ष प्राप्त होतो. योगाने प्राप्त होणाऱ्या केवळ क्षणिक दुःखनिवृत्तीने तो प्राप्त होत नाही.⁵

अशाप्रकारे वरील शास्त्रांचे सिद्धान्त अस्वीकार असूनही ही शास्त्रे निरर्थक आहेत असे त्यांना वाटत नाही. ते म्हणतात - सर्व शास्त्रे क्रमाने मोक्षप्राप्तीस सहाय्यक आहेत. सर्व शास्त्रांचे तात्पर्य शेवटी एकच - ते म्हणजे अद्वैत ब्रह्मप्राप्ती.⁶

या मोक्षप्राप्तीमध्ये धर्माचे प्रयोजन कोणते ते स्पष्ट करतांना श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती सांगतात -

धर्मेणशार्पितेनाशु जायते पापसंक्षयः ।

उत्पद्यते ततो ब्रह्मज्ञानं मोक्षस्ततो भवेत् ॥⁷

ईश्वराला समर्पित केलेल्या धर्माचरणामुळे पापाचा तात्काळ नाश होतो. पाप म्हणजे जानाला प्रतिबंध करणारी गोष्ट. अशा पापाचा नाश झाल्यामुळे ब्रह्माचे, परमात्म्याचे ज्ञान प्राप्त होते. अपरोक्ष साक्षात्कार घडतो. मोक्षप्राप्ती होते. दत्तपुराणात श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती म्हणतात -

ईश्वराराधनधिया स्वधर्माचरणात्सताम् ।

ईशप्रसादस्तद्रूपः सुलभाश्चात्र सद्गुरुः ॥⁸

म्हणूनच भगवद्गीतेमध्ये श्रीकृष्ण सांगतात -

यत्करोषि यदश्नासि यदजुहोसि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥⁹

यावरून धर्माचे व्यक्तीच्या जीवनात असाधारण महत्त्व लक्षात येते.

भारतीय जीवनदृष्टीमध्ये धर्म ही संकल्पना एकांगी नाही. अभ्युदय - निःश्रेयस धारणा, श्रुति आज्ञांचे परिपालन (चोदना) अशा सर्व भूमिकांचे सामंजस्य आणि समन्वय त्यात आहे. ही जीवनदृष्टी मानवी जीवनाचा सम्यक् विचार करते आणि त्यानुसार प्रवृत्ती आणि निवृत्ती अशा दोघांनाही सामावून घेते. म्हणूनच व्यक्तीच्या प्रापंचिक आणि पारमार्थिक जीवनाचे अधिष्ठान धर्म असले पाहिजे. चार पुरुषार्थामधील अर्थ व काम यांना धर्माचे अधिष्ठान आवश्यक आहे. नीतीशुध्द आचार, धर्ममार्गाने अर्थसंचय, धर्माशी अविरोधी कामनापूर्ती असे ऐहिक जीवन पारमार्थिक मोक्षप्राप्तीचे साधन आहे, असे श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती सांगतात.

आचारप्रभवो धर्मो, धर्मेणार्थं च साधयेत् ।

कामं तद्विरोधेन मोक्षोदतः सुकरो भवेत् ॥¹⁰

अशा धर्माचे स्वरूप सनातन आहे. म्हणूनच श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती कुमारशिक्षेत (17) सांगतात की, मृत्यू जवळ आला तरी सनातन धर्माचा त्याग करू नये. कोणत्याही इच्छापूर्तीसाठी, भयापोटी किंवा लोभापायी धर्म सोडू नये. धर्म नित्य आहे. सुखदुःख अनित्य आहे. जीव नित्य आहे. त्याचा हेतू अनित्य आहे. श्रुति-स्मृति या सनातन असल्यामुळे त्यांनी दाखवून दिलेला धर्म हाही सनातनच आहे. मानवी जीवनात श्रुति-स्मृति-पुराण यांनी जो आचार सांगितला त्याचे पालन करणे हा आचारधर्म आहे. हेच विष्णूचे चिंतन आहे.

आचार आद्या धर्मो नुः सुखदस्तुभयत्र सः।

श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताचरणं विष्णुचिन्तनम् ॥^{१३}

श्रुतिस्मृतींच्या आधारे धर्माचे यथार्थ स्वरूप निश्चित करणे आवश्यक आहे. त्यात कोणीही आपल्या सोयीसवडीनुसार बदल करू नये.

धर्माचरण ही एक उपासना आहे आणि त्यामुळे ईश्वर प्रसन्न होतो. स्वधर्माचरणानेच ईशप्रसादाची प्राप्ती होते. श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतींनी 'सनातन धर्मपालन हे खरे ईश्वरार्चन' असे म्हटले आहे.^{१४} धर्मपालन हे स्ववर्णाश्रमोचित अशा नित्यनैमित्तिक कर्माद्वारे घडले पाहिजे. कारण आचारशुद्धी नसेल तर ज्ञान, भक्ति, योग, साक्षात्कार यांची अपेक्षा हा मूर्खपणा आहे असा त्यांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे.^{१५}

स्ववर्णाश्रमोचित धर्मपालनामध्ये नित्यनैमित्तिक आचारधर्म महत्त्वचा आहे. त्यामागे धर्म आणि नीती यांचे नियमित परिपालन व्हावे, वैयक्तिक जीवनात शिस्त निर्माण व्हावी आणि दैवी संपदेचे संपादन व्हावे असा हेतू आहे. धर्मातील विधिनिषेधांनी मनुष्यजीवनात परिवर्तन घडते. नम्रता, कृतज्ञता, आत्मीयता, समर्पणभाव, सेवावृत्ती, शांतपणा, संतोष, समाधान, यांनी मनुष्यजीवनात सद्गुणांची वाढ होते. म्हणजेच स्वधर्माचरणाने शमादि साधनसंपदेचे संपादन करणे आणि आध्यात्मिक प्रगतीमध्ये ज्ञानप्रतिबंधक जे प्रत्यवाय निर्माण होतात ते दूर करणे हा हेतू आहे. त्यादृष्टीने

नित्यं नैमित्तिकं तस्मात्प्रत्यवायजिघांसया ।

शमाद्युत्पत्तिपर्यन्तं कर्तव्यं स्वाश्रमोचितम् ॥^{१६}

असे श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतींनी म्हटले आहे. धर्माविषयी ज्ञान व्हावे म्हणून अलर्क, सहस्रार्जुन यांना श्रीदत्तात्रेयांनी राजधर्माचा उपदेश केला आहे. तर गुरुचरित्राधारित द्विसाहस्री ग्रंथातील भाष्यामध्ये श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतींनी श्रुतिस्मृति पुराणोक्त धर्ममीमांसा आणि त्यामागील तत्त्वज्ञान विशद केले आहे. (द्विसाहस्री, अ. 18. 21-187)

श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतींचा धर्मविचार व आचार पाराशरस्मृतीला अनुसरूनच आहे. सध्याच्या कलियुगात उचित असे सद्गतीपर धर्मसार सांगतांना, सर्वांना उपकारक धर्म कोणता ते सांगतांना श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती म्हणतात -

आचार आद्यो धर्मो नुः सुखदस्तुभयत्र सः ।

श्रुतिस्मृति पुराणोक्ताचरणं विष्णुचिन्तनम् ॥

श्रद्धया देशकालाप्तदानं पात्रे दया क्षमा ।

शौचानसूयानायासाऽतृप्ताकार्पण्य मंगले ॥

सत्ता दैवीसम्पदेतल्लक्षणो धर्म उच्यते ।

श्रेष्ठ्यं कर्माप्यते तस्मात्ततो ज्ञानं ततोऽमृतम् ॥¹

अशा श्रेष्ठ स्वधर्माचरणाने चित्तशुद्धी घडते. आत्मज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो. या अपरोक्ष ज्ञानाने अमृतत्व प्राप्ती होते. अशाप्रकारे जीवनयात्रा चालू असेपर्यंत कर्माचरण आवश्यक आहे. त्याच्या दोन अवस्था आहेत. - 1) ज्ञानपूर्व 2) ज्ञानोत्तर. पहिल्या अवस्थेत चित्तशुद्धीद्वारा आत्मज्ञान प्राप्तीसाठी स्वधर्माचरण आवश्यक असते. तर दुसऱ्या अवस्थेत हे कर्माचरण लोकसंग्रहासाठी घडते. या व्यवस्थेमुळे धर्म आणि नीतीचे अधिष्ठान व्यक्ती आणि समाज यांच्या जीवनात दृढमूल राहते. मोक्षविद्येचे प्रबोधन कार्य अखंडपणे घडत राहते. म्हणून श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती यथार्थपणे म्हणतात-

कार्यं वणऽः स्वकमऽऽवं स्ववर्णाश्रमाचोदितम् ।

केवलं सत्त्वशुद्ध्यर्थं ईशप्रीत्यै महाव्रतैः ॥²

अशाप्रकारे स्वधर्माचरणाने चित्तशुद्धी झाल्यावर साधकाच्या चित्तात सत्याचा निर्मल प्रकाश पडतो. तो आत्मज्ञानप्राप्तीचा अधिकारी होतो. अशा ब्रह्मजिज्ञासू, मुमुक्षु साधकाने नंतर ब्रह्मनिष्ठ गुरुच्या मुखातून महावाक्यांचा उपदेश ग्रहण करणे आवश्यक आहे. त्या उपदेशाचे सतत श्रवण, मनन, निदिध्यासन करणे आवश्यक आहे. श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतींनी आपल्या वृद्धशिक्षा (अ. 35-39) ग्रंथात याचे विवेचन केले आहे. असा ज्ञानाचा अभ्यास करणारा, जो ध्याता आणि ध्यान यांचा त्याग करून ध्येयरूप बनून, तरंगरहित समुद्राप्रमाणे शांत असतो तोच 'निर्विकल्पसमाधिनिष्ठ' आहे.

मोक्ष हे जीवनाचे प्राप्तव्य असल्याने केवळ तात्त्विक संकल्पनांच्या शब्दज्ञानाने तो प्राप्त होणार नाही. त्यासाठी आवश्यक असणारा साधनक्रम प्रत्येकाने प्रत्येकाने पूर्ण करावयास हवा. त्या संदर्भात 1) ईश्वरार्पण बुद्धीने स्वधर्माचरण 2) ईशप्रसादस्वरूप सद्गुरुप्राप्ती 3) सद्गुरु कृपेने प्रतिबंधक्षय 4) आणि त्याद्वारा मोक्षविज्ञान प्राप्ती हा क्रम महत्त्वाचा आहे. श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती म्हणतात -

मोक्षो ज्ञानं विना न स्यान्न ज्ञानं सद्गुरुं विना ।

सद्गुरुं नेशकृपयाविना कोऽपीह विन्दति ॥³

अशाप्रकारे श्रीवासुदेवानन्द सरस्वतींनी सिद्धान्त आणि व्यवहार, तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांचा समन्वय केलेला आहे. त्यांच्या विपुल साहित्याचा अभ्यास केल्यास भारतीय तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांच्या संदर्भातील त्यांच्या जीवनदृष्टीची व्यापक वैशिष्ट्ये लक्षात येतील. संशोधकांनी त्यांच्या साहित्याचा सखोल अभ्यास करावा ही अपेक्षा .

संदर्भ सूचि

- 1) दत्तपुराण, 1.2.2-5
- 2) कित्ता, 1.7.3-19
- 3) कित्ता, 3.8.32,37, टीका
- 4) कुमारशिक्षा, 8
- 5) दत्तपुराण, 1.3.4
- 6) भगवद्गीता, 9.27
- 7) कुमारशिक्षा, 16
- 8) द्विसाहस्री, 18.23
- 9) कुमारशिक्षा, 18
- 10) कित्ता, 22, भाष्य
- 11) कित्ता, 12
- 12) द्विसाहस्री, 18.23-25
- 13) दत्तपुराण, .5.26
- 14) कित्ता, 1.3.47

संदर्भग्रंथसूचि

- 1) दत्तपुराणम्, प.प. श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती, श्री अवधूत साहित्य प्रकाशन ट्रस्ट, नारेश्वर, प्र.आ. 2002
- 2) द्विसाहस्री, प.प. श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती, श्री अवधूत साहित्य प्रकाशन ट्रस्ट, नारेश्वर, वि.सं. 2056
- 3) शिक्षात्रयम्, प.प. श्रीवासुदेवानन्द सरस्वती, श्रीवासुदेवनिवास प्रकाशन, पुणे, द्वि.आ. 2011
- 4) श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपूर

२२. वैश्विक दृष्टिकोनातून योगदर्शनातील यमाचे महत्त्व

सुजाता द्रव्यकार

कवी कुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक.

संशोधनाचा सारांश (Abstract)

योगशास्त्राचे आद्य प्रणेते श्री आदिनाथ म्हणजे शिव सहित पार्वती हे असून त्यांना या शास्त्राचे जनक मानले जाते. वैश्विक दृष्टिकोन लक्षात घेऊनच महर्षी पतंजली मुनी यांनी आजपासून दोन हजार वर्षांपूर्वी सूत्रबद्ध योगदर्शनाचे मांडणी केली.

पातंजल योगदर्शन असे वैशिष्ट्य असे आहे की, की यामध्ये विश्वनिर्मिती व मानवी जीवनाच्या स्वरूपाची चर्चा आहे. जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट कैवल्य असे सांगितले आहे.

सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, उत्तर मिमांसा, या सहा दर्शनांमध्ये सांख्य व योग ही दोन दर्शने प्राचीन मानतात. योगदर्शनात योगाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केलेली आहे.

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः॥२॥

मनातील चित्तवृत्ती यांचे नियंत्रण करणे म्हणजे योग होय. चित्तवृत्तींचा नियंत्रणाकरिता विविध उपाय आदर्श ना सांगितले आहे. निवृत्तीचा निर्णय झाल्यावर द्रष्टा पुरुष आपल्या स्वरूपात सिद्ध होतो.

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्॥३॥

तेव्हा तो काही बदल या स्थितीला प्राप्त होतो.

हे सर्व विवेचन पातंजल योगदर्शनात चार पादात दिलेले आहे.

1. समाधिपाद
2. साधनपाद
3. विभूतीपाद
4. कैवल्यपाद

असे चार पाद आहेत.

पातंजल दर्शन दोन हजार वर्षांपूर्वीचे आहे. त्याचा खरा उपयोग एकविसाव्या शतकातल्या स्वतः वाटत नाही होणार आहे ,जर नियमित साधना केली तर. कारण या शतकात प्रत्येक पिढीचे विचार, कल्पना, जीवन मूल्य, जीवनपद्धती, झपाट्याने बदलत आहे. त्यांना योग्य दिशा दाखवण्याचे काम पातंजल दर्शन करते. म्हणून वैश्विक दृष्टिकोनातून पातंजल योगदर्शन असे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

उद्देश्य (Objectives)

1. विश्व कल्याण साधणे.

2. मनाची चंचलता कमी करून एकाग्रता टिकवणे.
3. खऱ्या सुखाची व आनंदाची प्राप्ती करणे.
4. शरीर स्वास्थ्य व मानसिक स्वास्थ्य प्राप्त करणे.
5. जो जो वांछील, तो ते लाहो.

योगदर्शन हे जीवनव्यापी दर्शन आहे. योग दर्पण एक कल्पवृक्ष आहे ज्याला जेजे हवे असते त्याला ते ते देणारा. प्रत्येकाने आपला हवा तो परिणाम अनुभवावा व त्याकरिता योग साधना करावी. स्वार्थाचा चष्मा निवडावा की परमार्थाचा? कोणता चष्मा निवडावा ते योग सांगतो.

सध्याचे युग हे विज्ञानाचे, स्पर्धेचे युग आहे. अशा परिस्थितीत मानवाला अनेक संकटांना, व्याधींना तोंड द्यावे लागत आहे. सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय, शारीरिक, मानसिक, राष्ट्रीय स्वास्थ्य दिवसंदिवस वाढत आहे. या सर्वांवर एकच उपाय आहे तो म्हणजे नियमित योगसाधना.

मनुष्याने एकलेपणातील आत्म चिंतनाने आपली योगसाधना वाढवावी पण नंतर समाजिक जीवनाशी एकरूप होऊन आपल्या सर्व शक्ती समाजिक जीवन उन्नत करण्यासाठी व्यतीत इंडियन कराव्या अशा प्रकारचा जीवन दर्शन आजच्या मानवेल .

वैश्विक दृष्टिकोनातून योग दर्शनातील यामाचे महत्त्व

प्रस्तावना

वैश्विक दृष्टिकोनातून पातंजल योग दर्शनाचे स्वरूप व महत्त्व

योग शब्दाची व्याप्ती संस्कृत भाषेतील 'युज' या शब्दापासून झालेली आहे. 'अमरकोष' नुसार योग्य शब्दाला पुढील प्रमाणे विभिन्न पर्याय दिलेले आहेत.

1. संयोग
2. ध्यान
3. युक्ती
4. संगती
5. आनंद
6. मोक्ष

योगशास्त्राला यापैकी संयोग हा अर्थ अभिप्रेत आहे. याचा अर्थ जोडणे हा आहे. म्हणजेच जीवात्मा व परमात्मा यांचा संयोग म्हणजे योग.

योगदर्शनाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असे आहे की विश्वाच्या मुळाशी असलेल्या अंतिम सत्याचा शोध कसा घ्यायचा ते एका प्रायोगिक पद्धतीने सांगितले आहे. योगदर्शन हे केवळ बौद्धिक संकल्पनांची तार्किक व साचेबंद मांडणी नसून ती एक जीवनपद्धती आहे. जीवनाची ही पद्धती चिंतनाला आचरणाची जोड देणे आवश्यक मानच असून त्यातूनच मुक्तीचा मार्ग प्रशस्त होतो अशी मानणारी आहे.

योगशास्त्राचे आद्य प्रणेते श्री आदिनाथ म्हणजेच शिव सहित पार्वती हे असून त्यांना या शास्त्राचे जनक मानले जाते. महर्षी पतंजली मुनींनी 196 सूत्रातून योग दर्शन संपूर्ण मानव जातीला दिले. तो कालखंड होता 300 B.C.

पातंजल योगदर्शनात 4 पाद आहेत. समाधी पादात 51 सूत्रे आहेत. साधनपाद यात 55 सूत्रे आहेत. विभूतीपाद यात 56 सूत्रे आहेत तर कैवल्य पाद यात 35 सूत्रे आहेत.

अथ योगानुशासनम्॥१॥ पासून सुरुवात होऊन

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति॥३४॥

हा संपूर्ण प्रवास मनुष्याच्या व्यक्तिमत्व विकासाकरिता आहे. या दर्शनात योगची व्याख्या, महर्षी पतंजली मुनींनी पुढील प्रमाणे केली आहे.

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः॥२॥

चित्तवृत्तीचा निरोध झाल्यावर द्रष्टा पुरुष आपल्या स्वरूपात स्थित होतो असे सांगताना पतंजली मुनी म्हणतात

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्॥३॥

हेच पातंजल योग दर्शनाचे साध्य आहे. हे प्राप्त करण्याकरिता साधन पादात 8 साधने सांगितली आहे. त्यांना अष्टांग असे म्हणतात.

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि॥२९॥

या 8 अंगांचे पालन झाल्यावर विभूती प्राप्त होते. ते तृतीय पादात सांगितले आहे. यास सिद्धीच्या मागे लागू नये असा निर्वाणीचा इशारा सुद्धा त्यांनी दिलेला आहे. चतुर्थ पादात म्हणजेच कैवल्य पादात त्रिगुण आपल्या कार्यात विलीन होऊन जातात व पुरुष आपल्या स्वरूपात प्रतिष्ठित होतो हेच पुरुषाचे कैवल्य होय. येथे योगदर्शन याची समाप्ती होते.

योगशास्त्र हे एक मानस शास्त्र आहे. येथे मनाचा विचार केलेला आहे. क्षिप्त, मुढ, विक्षिप्त, एकाग्र, तिरुद्ध या भूमीतून चित्ता चा प्रवास असतो. या प्रवासात चित्ताला प्रसन्न कसे करायचे? चित्तातील विक्षेप काय आहे? तसेच ईश्वर, ओमकार, संबंधी समस्त विवेचन या दर्शनात आहे. 700 वर्षांपूर्वी ज्ञानेश्वर माऊलींनी विश्वा करिता पसायदान मागितले होते. महर्षी पतंजली मुनींनी संपूर्ण विश्वा करिता प्रसाद देऊनही दिला होता अडीच हजार वर्षांपूर्वी. महर्षी पतंजली मुलींचा केवढा मोठा हा वैश्विक दृष्टीकोण !

वैश्विक दृष्टिकोनातून यमाचे महत्व

महर्षी पतंजली मुनींनी योगाची आठ अंगे सांगितली आहे. त्याला अष्टांग योग असे म्हणतात.

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि॥२९॥

यातील प्रथम अंग यमाचा विचार खालील प्रमाणे आहे.

महर्षी पतंजली मुनींनी यम यात प्रथम समाजाचा विचार केलेला आहे. कारण मनुष्य समाजशील प्राणी आहे. समाजात राहूनच त्याला आपल्या जीवन व्यतीत करायचा असतो, जीवन सार्थकी लावायचं असतं व अंतिम ध्येय गाठायचं असतं. वाहेरच्या जीवनासंबंधी 5 यम सांगितली आहेत. खालील प्रमाणे आहेत.

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः॥३०॥

वैश्विक दृष्टिकोनातून अहिंसेचे महत्व

अहिंसा- व्यास भाष्यात अहिंसेवद्दल असे म्हटले आहे की ' सदा सर्वकाळ सर्व अवस्थांमध्ये कोणत्याही भूतमात्रांना कसला आहे त्रास न देणे ' सर्व यम नियमांमध्ये अहिंसेचा उल्लेख मूलभूत व महत्वाची म्हणून करण्यात आला आहे. शारीरिक हिंसा म्हणजे शरीराने कुणालाही त्रास देऊ नये. वाचिक हिंसा म्हणजे बोलण्याने कुणालाही दुखवू नये. मानसी म्हणजे दुसऱ्यांविषयी मनात वाईट विचार येऊ देऊ नये.

वैश्विक दृष्टीकोण लक्षात घेऊन ज्ञानेश्वर माऊली म्हणतात

आणि जगाच्या सुखोदेशे ॥ शरिर वाचा मानसे ॥

राहाटणे ते अहिंसे ॥ रूप जाण ॥

अर्थात- जगाला सुख व्हावे या एकमेव उद्देशाने आपल्या काया, वाचा व मनाची प्रवृत्ती ठेवणे हीच अहिंसा होय..

अहिंसा म्हणजे कोणत्याही प्राणिमात्रास पीडा न देणे, मनानेसुद्धा दुसऱ्याचे काहीच न चिंतने, शत्रूवर परकास त्याचे प्रेम करणे. अहिंसेचे फळ सांगताना पतंजली मुनी म्हणतात

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

अहिंसेचे पालन केले तर स्वतःच्या मनातील वैरभाव दूर होतोच परंतु तो साधक ज्या समाजात राहतो त्या समाजातील वैरभाव देखील दूर होतो. चित्तात अहिंसा पुरी बांधली म्हणजे बाधासारखे क्रूर प्राणी सुद्धा योग्या उपद्रव करत नाही. केवढी मोठी ही किमया योग दर्शनाची.

वैश्विक दृष्टिकोनातून विश्वातील प्रत्येक मनुष्याने पाहिले असते तर? विश्वातील प्रत्येक मनुष्याने अहिंसेचे पालन केले असते तर. इतके युद्ध, महायुद्ध, रक्तपात, जीवित हानी झाली नसती. प्रत्येकाच्या मुखात एकच वाक्य ' युद्ध नको शांतता हवी ' योगदर्शनाचे केवढे मोठे हे महत्त्व !

वैश्विक दृष्टिकोनातून सत्याचे महत्त्व

सत्य- सत्य बोलण्याने शरीरावर आरोग्यदायी परिणाम होतात. परंतु वारंवार असत्य बोलण्याने हृदयगती वर विपरीत परिणाम होऊन व्याधीग्रस्त होण्याची शक्यता असते. पतंजली योगदर्शनात सत्यपालने फळा सांगताना महर्षी पतंजली म्हणतात

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सत्य प्रतिष्ठित झाले म्हणजे साधक ज्या कोणत्या कर्माचे अनुष्ठान करील त्याचे फळ त्याला सहज प्राप्त होते व त्याने दिलेला आशीर्वाद सहज सफल होतो. प्रत्येकच मनुष्य कुठल्यातरी उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी कर्म करित असतो. ते कर्म जर सत्याने केले तर ते ईश्वरीय कर्म होईल. त्यामुळे शरीर-मनाला कमालीची शांतता व आनंद लाभेल व मानवाचे सर्व उद्दिष्टे पूर्ण होतील.

वाणी व मान यांचा यथार्थ सुसंवाद म्हणजे सत्य होय. उदाहरणार्थ: जसे एकले असेल वा हनुमानाने जाणले असेल त्यानुसार वाणी व मनाची प्रवृत्ती असणे म्हणजे सत्य होय.

आजच्या जगाला, वैश्विक दृष्टिकोनातून सत्याची फारच गरज आहे. स्वतःला माहीत असलेली हकीकत जशीच्या तशी दुसऱ्यापर्यंत पोहोचवणे म्हणजे सत्य वचन असे म्हटल्या जाते परंतु आजच्या परिस्थितीत सत्य वचन पाळले जात

नाही. म्हणूनच सामाजिक जीवनात दुःख, कलह, वाद, विरोध, संघर्ष निर्माण होत आहे. समाजव्यवस्था मोडकळीस येत आहे. यातूनच व्यक्ती, कुटुंब, व समाज, राष्ट्र यांचे अतोनात नुकसान होत आहे.

सत्याची ओळख पटणे म्हणजे ईश्वराची ओळख पटणे होय. आणि एकदा ईश्वराची ओळख पटल्यावर आणखी काय हवे? आपोआप व्यक्ती- व्यक्तीमधील, समाजा- समाजातील, राष्ट्र- राष्ट्र कलह मिटतील हे नक्कीच.

वैश्विक दृष्टिकोनातून 'अस्तेय' याचे महत्व

अस्तेय- 'अस्तेय' हेही एक व्रतच आहे. 'स्तेय' म्हणजे चोरी व 'अस्तेय' म्हणजे चोरी न करणे होय. संहितेनुसार मन, वचन आणि कर्म याद्वारे दुसऱ्याचे द्रव्य हस्तगत करण्याची इच्छा वाळगणे म्हणजे असते होय. जी वस्तू आपली नाही ती वस्तू मी त्या मार्गाचा अवलंब करून स्वतः करिता वापरणे हे 'स्तेय' होय.

वाग्भटांनी दशाविध पाप कर्मांमध्ये 'स्तेय' याचा उल्लेख केला आहे.

'अस्तेय' पालनाचे फळ सांगताना महर्षी पतंजली मुनी म्हणतात-

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्॥३७॥

'अस्तेय' याची सिद्धी झाल्यास सर्व रत्नाची प्राप्ती होते. रत्ने म्हणजेच गुणांचा खजिना. अहिंसा व सत्याचे पालन केले की 'अस्तेय' याचे पालन आपोआप केल्या जातो व 'अस्तेय' याचे पालन केले की सद्गुणांचा खजिना मिळतो.

दुसऱ्याची वस्तू हस्तगत करण्याची भावना वाळगल्याने ती व्यक्ती असत्यवादी, अन्यायी व अत्याचारी बनते. त्याची परिणिती पुढे दुःखात होते. एका व्यक्तीपासून निर्माण झालेला हे दुःख कुटुंबातून समाजात व समाजातून राष्ट्रात जाईल. संपूर्ण विश्व दुःखमय होईल यात संशय नाही.

म्हणून 'अस्तेय' पालन हे प्रत्येक मानवाचे आद्य कर्तव्य आहे. तेव्हाच विश्वशांती निर्माण होईल. व ज्ञानेश्वर माऊलींनी मागितलेला प्रसाद (पसायदान) पूर्णत्वास जाईल.

ज्ञानेश्वर माऊली म्हणतात,

जें खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मिं रती वाढो ।

भूतां परस्परे पडो । मैत्र जीवाचें ॥

वैश्विक दृष्टिकोनातून ब्रह्मचर्याचे महत्व

ब्रह्मचर्य- भारतीय संस्कृतीत धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे पुरुषार्थ सांगितलेले आहे. यातील ब्रह्मचर्य या संकल्पनेत 'काम' हा पुरुषार्थ येतो. सर्वसाधारणपणे ब्रह्मचर्य म्हणजे कामवासणा पासून अलिप्त राहणे. महार्शी व्यास यांच्यामध्ये उपस्थ इंद्रियांवर संयम ठेवणे म्हणजे ब्रह्मचारी होय. परंतु केवळ उपस्थ संयम म्हणजे ब्रह्मचर्य नव्हे तर संपूर्ण कामवासनेवर नियंत्रण ठेवणे व वीर्यस्खलन थांबविणे म्हणजे ब्रह्मचर्य होय.

ब्रह्मचर्य म्हणजे ब्रह्माभिमुख वागणूक असणे, ब्रह्माभिमुख दिनचर्या असणे. मनुष्याची वागणूक जर ब्रह्माभिमुख असेल तर कोणीच व्यक्ती कोणाशी भांडणार नाही. पर्यायाने कुटुंब संस्था समाजसंस्था स्वस्थ होईल.

ब्रह्मचर्य पालनाचे फळ सांगताना महर्षी पतंजली मुनी म्हणतात,

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः॥३८॥

वीर्य म्हणजे उत्साह. ब्रह्मचर्याचे पालन केले की उत्साह निर्माण होतो. प्रत्येक कार्य व्यवस्थित करायचे असेल तर उत्साह म्हणजेच वीर्य असणे आवश्यक आहे. व त्याकरिता ब्रह्मचर्याचे पालन करणे आवश्यक आहे.

केवळ विषयाचे ध्यान केल्याने, ब्रह्मचर्याचे पालन न केल्याने काय अनर्थ होईल याबाबतीत भगवत गीतेत सांगितले आहे की,

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।

सङ्गान् संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥2.62॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥2.63॥

अर्थ- जो मनुष्य सतत विषयाचे चिंतन करीत असतो, र विषयाचे चिंतन करणार्या मनुष्याची त्या विषयात आसक्ती उत्पन्न होते. आसक्तीने कामना उत्पन्न होते. दादा आली की क्रोध उत्पन्न होतो, क्रोध आल्यास संमोहन (मुढभाव) उत्पन्न होतो, असा मुढभाव उत्पन्न झाला की स्मृती भ्रष्ट होते, स्मृति भ्रष्ट बुद्धीचा विवेकाचा नाश होतो, बुद्धीचा नाश झाल्यावर मनुष्याचे पतन होते.

ब्रह्मचर्य हे मानवाच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी अत्यावश्यक असलेले एक विरात आहे. ब्रह्मचर्य याच्या पालनामुळे मनुष्यात सारासार विचार करण्याची विवेकबुद्धी जागृत होते. अशी विवेकबुद्धी जागृत झाली तर मनुष्य संपूर्ण विश्वात आनंदाचा सत्ताधीश होईल यात शंका नाही.

आचार्य रजनीश (ओशो) म्हणतात, ब्रह्मचर्य समजले की स्वतःच्या आंतरिक ऊर्जेचे स्वरूप कळते व स्वतःचे आचरण दैवी होऊन जाते. हे दैवी कारणच मनुष्याला दुःखाच्या खाईतून दूर येईल व विश्वशांती निर्माण होईल. ब्रह्माचाऱ्याच्या बाबतीत प्रभू रामचंद्र व सीता मातेचे उदाहरण मानवाने आपल्या डोळ्यासमोर ठेवले तरी वैश्विक कल्याण होईल. वैश्विक दृष्टिकोनातून 'अपरिग्रह' याचे महत्व

अपरिग्रह- ज्यांची आवश्यकता शरीर आणि मन यांचे धारण, रक्षण, घोषणा वर्धन यासाठी मुळीच नसते, असे असूनही त्यांचा संग्रह माणसे आपल्या दोघांसाठी करीत असतात. असल्या अनावश्यक विषयांचा आणि त्यांच्या साधनांचा संग्रह न करणे म्हणजे अपरिग्रह होय.

शोडक्यात अपरिग्रह ही एक वृत्ती आहे. संचय करण्याची वृत्ती म्हणजे परिग्रह व संचय न करण्याची वृत्ती म्हणजे अपरिग्रह असे म्हणता येईल.

अपरिग्रह म्हणजे वस्तूंचा संग्रह न करणे इतकेच नव्हे तर वस्तू किंवा माणूस यांच्यावर मालकी न ठेवणे इतरांवर हुकुमत गाजविणे. साधकाने स्वतःवर स्वामित्व ठेवले की आपोआप अपरिग्रह साधला जाईल.

आवश्यकतेपेक्षा जास्त संचय करण्याची वृत्ती एकदा मनात निर्मिती झाली की मनुष्याचे मन, बुद्धी संचय करण्याच्या दृष्टीने कार्य करू लागतात. मग त्या संचयासाठी विवेकबुद्धीचा वापर केला जाईल असे सांगता येत नाही. विवेक बुद्धी न वापरता संचय केला तर तो संजय गैरमार्गाने देखील होऊ शकतो. उदाहरणार्थ- भ्रष्टाचार, चोरी, लुटमार, अपहरण, बलात्कार इत्यादी मार्गाने.

अपरिग्रह याचे जर पालन केले नाही तर पुढील दोष निर्माण होतं-

1. अर्जन दोष - एखादी वस्तू प्राप्त करण्यासाठी परिश्रम घ्यावे लागतात व त्रास होतो.
2. रक्षण दोष - विषय वस्तूचे रक्षण करण्यासाठी परिश्रम घ्यावे लागतात किंवा त्रास होतो.
3. क्षय दोष - विषयांचा नाश झाला अथवा ते दूर गेले त्यामुळे शारीरिक व मानसिक त्रास होतो.
4. संग दोष - विषयांच्या सतत सान्निध्यात राहिल्याने शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक संतुलन बिघडते.
5. हिंसा दोष - विषय प्राप्ती व्हावी यासाठी कित्येकदा कायिक, वाचिक किंवा मानसिक अहिंसा करावी लागते.

परिग्रहाच्या वृत्तीने व्यक्ती, कुटुंब, समाज व राष्ट्र सर्वांचेच नुकसान आहे तर अपरिग्रहाच्या वृत्तीने सर्वांचेच कल्याण आहे. मार्ग कोणता निवडावा याचे स्वातंत्र्य प्रत्येक व्यक्तीला आहे.

अपरिग्रहाचे फळ -

अपरिग्रहस्थैर्वे जन्मकथंतासंबोधः॥३९॥

मृत्यूची भीती नाहीशी व्हायला मदत होते.

निष्कर्ष (Conclusions)

योगशास्त्राला प्रथम दर्जा दर्शनाचा आहे व नंतर शास्त्राचा आहे.

योगशास्त्र हे व्यक्तिमत्त्व विकासाचे शास्त्र सुद्धा आहे. व्यक्ती हा समाजाचा घटक आहे. समाजात राहूनच तो जीवन जगत असतो. म्हणून पातंजल योगदर्शन आत प्रथम विचार समाजाचा केलेला आहे.

प्रत्येक व्यक्तीत शारीरिक, मानसिक दोष निर्माण होतात त्यांचे नियंत्रण या द्वारे केले जाते. प्रज्ञापराध या हेतूचे नियंत्रण यमाच्या सहाय्याने होते. सामाजिक स्वास्थ्य स्वस्त राहण्याकरिता यमाचा उपयोग होतो. मन, बुद्धी, अहंकार, चित्त, पंचक्लेश, पंचविक्षेप, षडरीपू, इत्यादी सर्वांवर नियंत्रण यमा द्वारे ठेवल्या जाऊ शकतो. मासे पालन योग्य तऱ्हेने केल्यास प्रत्येक व्यक्त - व्यक्तीतील, राष्ट्र - राष्ट्रातील, समाजा - समाजातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती दूर होईल. म्हणूनच यमाला महाव्रत असे म्हटले आहे.

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्॥३१॥

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह हे पाच यम निरपेक्षपणे म्हणजे सर्व देशात, सर्व काळात, सर्व संदर्भात व सर्व जातीबाबत पालन करणे हेच सार्वभौम महाभारत आहे.

ज्यांना मोक्ष प्राप्त करायचा आहे त्यांनी हे महाव्रत तंतोतंत पाळणे आवश्यक आहे. परंतु ज्यांना सुखी व समृद्ध जीवन जगायचे आहे त्यांनी तंतोतंत न पाळले तरी महाव्रत याचे फायदे मिळतील यात शंका नाही. याकरिता एकच उपाय आहे तो म्हणजे नियमित योगसाधना.

परमपूज्य जनार्दन स्वामी सांगतात- "मानव धर्मांमध्ये नराचा होण्या नारायण, कराही नियमित योगासन."

२३. बौद्ध दर्शनातील निर्वाण व योग दर्शनातील कैवल्य संकल्पना यांचा तौलनिक अभ्यास

सुषमा चंद्रकांत कांबळे

संशोधक विद्यार्थी, कवि कुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक नागपूर.

डॉ. कलापिनी अगस्ती

विभाग प्रमुख भारतीय दर्शन शाखा, कवि कुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक नागपूर.

सारांश

प्रस्तुत संशोधनासाठी बौद्ध दर्शनातील 'निर्वाण' व योग्य दर्शनातील 'कैवल्य' संकल्पना यांचे तौलनिक अध्ययन हा विषय संशोधकाने संशोधना करिता निवडलेला आहे .

या संशोधनामध्ये 'निर्वाण' संकल्पनेचे स्वरूप ती साध्य करण्याचे मार्ग व 'कैवल्य' संकल्पनेचे स्वरूप ती साध्य करण्याचे मार्ग यामधील साम्य असणारी विचार धारा व भेद असणारी विचार धारा यांचे तुलनात्मक अध्ययन केलेले आहे . भारतीय संस्कृतीमधील तत्वज्ञान हे फार महत्त्वाचे अंग आहे . तत्वज्ञानास 'दर्शन' ही संज्ञा आहे . या सर्व दर्शनांनी अनेक विषयांवर प्रकाश टाकलेला आहे . बौद्ध दर्शन व योग दर्शन यामध्ये 'मोक्ष' संकल्पना हा एक महत्त्वपूर्ण विषय चर्चीलेला आहे .

तथागत बुद्धांनी जन्म जरा मरण दुःख शोक हया पामून मुक्त होणे म्हणजेच निर्वाण प्राप्त करणे अशी निर्वाणाची व्याख्या केली आहे . ही निर्वाण अवस्था प्राप्त करण्या करिता तथागत बुद्धांनी अष्टांग मार्ग सांगितलेला आहे .

जेव्हा चित्तातील सर्व वृत्तींचा निरोध होईल तेव्हा दृष्ट्याला विवेकज्ञानाची प्राप्ती होऊन आत्मसाक्षात्कार घडून दृष्टा हा आपल्या मूळ स्वरूपात अवस्थित होईल . या अवस्थेलाच कैवल्य असे म्हटले आहे . ही कैवल्य अवस्था साध्य करण्याकरिता महर्षि पतंजलींनी अभ्यास वैराग्य क्रियायोग्य व अष्टांगयोग्य इ . साधनमार्ग सांगितलेले आहेत .

या दोन्ही दर्शनांचा उद्देश हा सर्व मानवाला दुःख मुक्त करणे हाच आहे . दोन्ही दर्शनांनी क्लेशाचे कारण अविद्या हेच सांगितलेले आहे . पण ते दूर करण्याच्या साधन मार्गांमध्ये काही विचारांमध्ये साम्य आहे व काही विचारवंत कमालीची भिन्नता असलेली आढळते .

मुख्य शब्द

बौद्ध दर्शन, योगदर्शन, निर्वाण, कैवल्य, अविद्या .

प्रस्तावना

आज समाज सर्वत्र क्षेत्रात झपाट्याने विकसित होत आहे, पण त्याचबरोबर वाढत्या ताणतणांामुळे अनेक मनोविकार सुद्धा वाढावत चालले आहेत . या सर्वांमुळे नैराश्य निर्माण होऊन मनुष्य शरीराने व मनाने कमकुवत बनत चालला आहे .

या सर्व तणावणस्त परिस्थितीतून ,दुःखातून मुक्ती मिळवण्यासाठी व आपले जीवन ख-या अर्थाने सुखी, समृद्ध व शांतीपूर्ण करण्यासाठी बौद्ध दर्शनातील 'निर्वाण' व योगदर्शनातील 'कैवल्य' संकल्पना समजून घेणे व त्यांच्या प्राप्तीच्या मार्गांचे आचरण करणे आज समाजातील प्रत्येक मनुष्याला फार उपयुक्त व गरजेचे आहे . हे विचार समाजापर्यंत पोहोचवणे व जनमानसातील 'निर्वाण' व 'कैवल्य'

संकल्पानेविषयीचे गैरसमज दूर करण्यासाठी दोन्ही संकल्पनेचा सखोल व शास्त्रोक्त अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने बरील विषय शोधपत्रांसाठी निवडलेला आहे .

शोध पत्राचा उद्देश

भारतीय तत्वज्ञान यामधील सर्वच दर्शनशास्त्र ही महत्त्वपूर्ण आहेत . पण आज जागतिक पातळीवर सर्वसिक्कृत अशी 'बौद्ध दर्शन' व 'योगदर्शन' ही दोन दर्शने अगगव्य आहेत . या दोन्ही दर्शनांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर फार महत्त्व प्राप्त झालेले आहे . या दोन्ही दर्शनाच्या ज्ञानासुचीही संख्या अतिशय व्यापक आहे . याचबरोबर या दर्शनाची विचारधारा सर्व मानवाच्या कल्याणासाठी व सर्वांना प्रेरणादायी आहे . बौद्ध दर्शनातील 'निर्वाण' व योग दर्शनातील 'कैवल्य' संकल्पना ती साध्य करण्याचे साधनमार्ग हे जनसामान्यांचे जीवन एक उच्च कोटीला परमशांतीपदापर्यंत पोहचविण्यासाठी सक्षम व शास्त्रोक्त आहेत .

शोध पध्दती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी तौलनिक विश्लेषणात्मक अध्ययन पध्दतीचा वापर केला जाईल

बौद्ध दर्शनानुसार निर्वाण संकल्पना व निर्वाण प्राप्तीची साधने

१ . बौद्ध दर्शनातील निर्वाण संकल्पना

भगवान बुध्दांनी निर्वाण हे आपले अध्यात्मिक व धार्मिक जिवनाचे अंतिम साध्य मानले आहे . निर्वाण हे 'याच देही याच डोळा प्रत्यक्ष अनुभवता येणारी मनाची मुक्तावस्था आहे . निर्वाण ही परमशांती प्राप्त अवस्था आहे . मनाच्या विकारातून मुक्ती अशुभ भावनेतून मुक्त होणे म्हणजेच निर्वाण प्राप्त करणे . चित्तामध्ये जो संस्काराचा साठा आहे त्याची निवृत्ती निरोध म्हणजेच निर्वाण होय .

२ . निर्वाण प्राप्तीची साधने

दुःखाचे मूल कारण तृष्णा आहे . हा कार्यकारण भाव सांगताना बुध्दांनी प्रतित्यसमुत्पाद हा सिध्दांत मांडलेला आहे ते असेल तर हे घडते . उदा . बीज असेल तरच अंकुर निर्माण होतो . बुध्द सांगतात वातीच्या दीव्यातील तेल संपल तरी कोणी लक्ष नाही दिले तर तो दिवा विझून जातो . तसेच या जगातील बंधनाकडे अनित्यतेच्या गुणधर्माकडे जो प्रेने पाहतो त्याची तृष्णा पूर्णपणे नष्ट होते . तीचा उत्पत्तीक्रम नष्ट होता .

२-१ . आर्य अष्टांगिक मार्ग

मानवाला मुखाच्या दिशेने नेणारा, परमशांती प्राप्त करून देणारा असा हा अष्टांगिक मार्ग आहे . शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक पातळीवर या मार्गाच्या आचरणाने शुध्दता होते . कोणतेही पाप न करणे, कुशल कर्मे करणे आणि स्वचिन्ताचे संशोधन करणे ही बुध्द धम्माची शिकवण आहे . आपल्या जीवनात जे दुःख कष्ट येते . त्याचे कारण ही तृष्णा आहे . तीच्यापासून मुक्ती मीळविण्यासाठी सम्यकदृष्टि , सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्मान्त, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, सम्यक समाधि या आठ अंगांचे अनुसरण करण्याचे मार्गदर्शन तथागत बुध्दांनी केलेले आहे .

योगदर्शनातील कैवल्य संकल्पना व कैवल्य प्राप्तीची साधने

पातंजल योगदर्शन हा गंध महामुनि पातंजली यांनी रचित केलेला आहे . कैवल्य प्राप्ती हे या दर्शनाचे अंतिम प्रयोजन आहे . ते साध्य करण्यासाठी महर्षि पातंजली यांनी अभ्यास वैराग्य, क्रियायोग, ध्यानमार्ग व अष्टांग योग इ . साधनमार्ग सांगितलेले आहेत .

१ . योगदर्शनातील 'कैवल्य' संकल्पना

महर्षि पातंजली यांनी योगदर्शनामध्ये 'कैवल्य' संकल्पना मांडली आहे . कैवल्य म्हणजे केवलपणा , एकतेपणा . महर्षि पातंजली सांगतात प्रकृती (चिह्न) व पुरुष (आत्मा) हे पुर्णपणे वेगळे आहेत . अविद्येमुळे सत्व व पुरुष यातील वेगळेपणाचा बोध होत नाही .

व्यामुळे देहाला जे दैनंदिन जीवन जगताना क्लेश होतात ते मलाच होतात असे दृष्ट्याला भासत असते पण जेव्हा रज, तम गुण नष्ट होतात व जेव्हा चित्त केवळ सात्त्विक होते , तेव्हा सत्य व पुरुष यातील वेगळेपणाचा बोध होतो . हेच ते विवेक ज्ञान . यामुळे योग्याला सर्वभावाधिष्ठातृत्वाची व सर्वज्ञांतृत्वाची अंतिम अवस्था प्राप्त होते . यालाच विशोका असेही म्हटले जाते . यानंतर प्रतिपसव क्रियेद्वारे त्रिगुणाचे कार्य संपते .ते आपल्या कारणामध्ये विलीन होतात .या अंतिम अवस्थेस पुरुष स्वरूपात प्रतिष्ठित झालेला असतो या अवस्थेलाच कैवल्य असे म्हटले आहे . **सत्त्वपुरुषयो ःशुद्धिसाम्ये कैवल्यम् .^४**

२ .कैवल्य प्राप्तीची साधने

महर्षी पतंजलीनी योग म्हणजे चित्तातील वृत्तीचा निरोध करणे .अशी योगाची व्याख्या केलेली आहे . महर्षी पतंजली सांगतात चित्त हे त्रिगुणात्मक असल्यामुळे नेहमी बाह्यविषकडे पंचज्ञानेन्द्रियाच्या मार्गे धावत असते . अविद्येमुळे वृत्तीशी दृष्टा हा एकरूप झाल्यासारखा वाटतो पण योग साधना दीर्घकाल, निरंतर व श्रद्धेने केली तर या चित्तातील वृत्तीचा निरोध होईल व जसे शांत झालेल्या जलाशयात चंद्राचे प्रतिबिंब स्पष्ट दिसू लागते तसे विशुद्ध चित्तात दृष्ट्याचे मुळ स्वरूप स्पष्ट दिसेल . पकृती व आत्मा यांचे विवेक ज्ञान प्राप्त होऊन आत्मसाक्षात्कार होऊन दृष्ट्याला कैवल्य प्राप्त होईल .

२-१ . अभ्यास वैराग्य

कैवल्यवस्था प्राप्त करण्यासाठी महर्षी पतंजली यांनी अभ्यास वैराग्य हा एक मार्ग सांगितलेला आहे .

अभ्यासवैश्याभ्यां तन्निरोधः ^५

२-२ . क्रियायोग

दुसरा मार्ग क्रियायोग सांगितला आहे . **तपः स्वाध्याय ईश्वर प्रणिधानानि क्रियायोगः^६**

तप स्वाध्याय व ईश्वरप्रणिधान यांच्या साधनेने चित्तातील क्लेश नष्ट होतात .

१ . २-३ . अष्टांग योग

यमानियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावडानि ^७

यम ,नियम ,आसन, प्राणायाम प्रत्याहार ,धारणा, ध्यान व समाधी या आठ अंगांच्या साधनेने चित्तातील अशुद्धिचा क्षय होऊन साधकाची ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची शक्ती प्रदीप्त होते . यामुळेच त्याचा परिणाम म्हणून साधकाच्या अंतःकरणत विवेक ज्ञानाचा उदय होतो . आणि कैवल्याचा साक्षात्कार होतो . पुढे धर्ममेध समाधीमध्ये सत्त्वगुणाचाही क्षय होऊ लागतो . पुढे चित्ताचा क्षय होतो . चित्ताचा क्षय पूर्णपणे झाल्यानंतर कैवल्य अवस्था प्राप्त होते . आत्मा कायमस्वरूपी आपल्या मुळ स्वरूपामध्ये स्थित होतो .

निर्वाण संकल्पना व कैवल्य संकल्पना यांचा तौलनिक अभ्यास

बौद्ध दर्शनातील 'निर्वाण' व योग दर्शनातील 'कैवल्य' संकल्पना याचे स्वरूप व त्यांच्या प्राप्तीचे मार्ग यांच्यातील साम्य व भेद हे खालील प्रमाणे मुद्द्यांच्या आधारे मांडले जाणार आहे .

बौद्ध दर्शन व योग दर्शन यातील साम्य विचारधारा .

उद्देश

बौद्धदर्शनमध्ये मनुष्याला केंदबिंदु ठेवून त्याचे सर्व विकार दुर करून यथार्थ ज्ञानाची प्राप्ती करवून देवून संपूर्ण मानवाला दुःखमुक्त करणे हा मुख्य उद्देश आहे .

योगदर्शनामध्ये संसाराच्या सुख दुःखाच्या भोगात अडकलेल्या दृष्ट्याला (आत्म्याला) खाची जाणीव करून देवून हे जे दुःख सुख भोगणारे शरीर, चित्त हे वेगळे आहेत व मी आत्मा त्याच्याहून वेगळा आहे . हा आत्म साक्षात्कार घडवून संसाराच्या भवचक्रातून सर्व बांधनातून दृष्ट्याला मुक्त करणे हा मुख्य उद्देश आहे .

बौद्ध दर्शन व योग दर्शन यांचे मुख्य उद्देश हा मनुष्याचे दुःख, क्लेश समुल नष्ट करून चित्ताची शुध्दी करणे हा आहे . अतिम ध्येय मात्र भिन्न आहेत .

बौद्ध दर्शनातील अविद्या व दुःख विचार

मानवाला होणा-या दुःख क्लेशाचे मुल कारण ही अविद्या आहे हे दोन्ही दर्शनाने सांगितले आहे . पण अविद्याची व्याख्या मात्र दोन्ही दर्शनानी भिन्न भिन्न केलेली आहे .

तथागत बुध्दानुसार मनुष्याला दुःखाचे अस्तित्व आणि दुःख निरोधाचा उपाय हे उदात्त सत्य न समजणे म्हणजे अविद्या होय . निसर्ग नियमाप्रमाणे सृष्टीतील प्रत्येक निर्माण होणारा घटक परिवर्तनशिल आहे . कोणताच घटक शाश्वत नाही .

मनुष्याचे शरीर प्रत्येक क्षणाला सतत बदलत असते .

पुष्पं मिलायती यतायी धम्मे

कायो तथा याती विनासभावं

अर्थात आज टचटवीत दिसणारे फुल उदया नष्ट होणार . त्याचप्रमाणे कायेचे आहे . विनाश पावणे हा कायेचा स्वभाव आहे . हीच अनित्यता आहे . "अविद्या" हे दुःखाचे मुल कारण आहे . हे सांगताना बुध्दानांनी प्रतीत्यसमुत्पाद या सिध्दांता नुसार दुःखाची कारण परंपरा सांगितली आहे .

इमस्मि सति इदं होती | (ह्याच्या होण्यामुळे हे होते)

इमस्मि असति इदं न होती | (ह्याच्या न होण्यामुळे हे होत नाही)

इमस्मि निरोधा इदं निसज्जती (ह्याच्या निरोध केल्याने त्याचा निरोध होतो .)⁹ प्रतीत्य समुत्पाद सिध्दांताप्रमाणे दुःखाची कारणपरंपरा

अविद्येमुळे संस्कार निर्माण होतात संस्कारामुळे विज्ञान , विज्ञानामुळे नामरूप अशाच पध्दती पुढे पडायताना स्पर्श, वेदना, तृष्णा, भव, जन्म, जरा, मरण, शोक, परीदेव, दुःख, दौर्मनस्य आणि उपायास उत्पन्न होतात .

वरील प्रमाणे दुःखाची निर्माती होते . म्हणून सांगितले आहे . या दुःखाचे मुल कारण ही अविद्या आहे . दुःख समुल नष्ट करण्याकरता त्याच्या मुळावर घाव घालण्यास सांगितलेय .

यथापि मुले अनुपद्वे दळहे

छिन्नोपि सक्खो पुनरेव सूहति |

एवमपि तण्हानुसये अनुहते

निव्वत्तत्ति दुक्खामिदं पुनप्पुनं ||¹⁰

तोडलेल्या झाडांची मुले आपण जोपर्यंत उखडून फेकत नाही . तो पर्यंत ते तोडलेले झाड पुन्हा उगवू शकते . त्याप्रमाणेच आपल्यातील तृष्णा जोपर्यंत संपूर्णणे नष्ट होत नाही , तोपर्यंत दुःख हे वारंवार निर्माण होतच राहणार .

म्हणूनच दुःखाचे कारण अविद्या हे नष्ट करण्यास सांगितले आहे .

योग दर्शनातील अविद्या व क्लेश (दुःख) विचार

महर्षी पतंजली यांनीही 'अविद्या' हे सर्व क्लेशाचे मूल कारण असल्याचे प्रतिपादले आहे .

अनित्याशुचिदुःखानामसु

नित्याशुचिसुखात्मखातिरविद्या |^{१२}

महर्षि पतंजली नुसार अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि अभिनिवेश हे पंच क्लेश आहेत. पण अविद्या हीच पुढील चार क्लेशांची जननी आहे. कारण अविद्येतूनच हे चारही क्लेशांची निर्मिती होते.

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ^{१३}

‘अविद्येमुळे’ जीव चित्ताच्या सहाय्याने संसारातील सुख, दुःख भोगत आहे. म्हणूनच दृष्ट्याला प्रकृती व पुरुष यांचे विवेक ज्ञान प्राप्त करवून देवून आत्म्याला आपल्या मूळ स्वरूपात अविस्थित होण्यासाठी ‘अविद्या’ ही समूळ नष्ट करणे आवश्यक आहे, असे महर्षि पतंजली सांगतात.

महर्षि पतंजली सांगतात क्लेश हे ‘पुरुषाला’ प्रकृतीच्या पाशामध्ये अडकवणारे बंधन आहेत. प्रत्येक मानवाच्या चित्तात (अंतःकरणात) जन्मोज्ज्वीचा असंख्य संस्कारांचा साठा असतो. ते संस्कार कधी ना कधी भोगून संपविल्याशिवाय जन्ममरणाच्या भव चक्रातून सुटका नाही, या भवचक्रातून मुक्ती मिळवण्यासाठी ‘अविद्या’ नष्ट करणे आवश्यक आहे.

बौद्ध दर्शन व योग दर्शन या दोन्ही दर्शनामध्ये ‘अविद्या’ हीच दुःख क्लेशांची जननी आहे हे प्रतिपादले आहे.

पण ती नष्ट करण्याचा क्रम मात्र भिन्न भिन्न आहे. तथागत बुद्धांनी दुःखाचे मुळच उखडून टाकण्यास सांगितले आहे. कारणच संपुष्टात आणण्यास सांगितले आहे. पतंजलींनी याच्या उलटकिया म्हणजेच प्रतिप्रसव क्रिया सांगितलेय. कार्याचे कारणात विलीनीकरण करण्यासाठी मार्गदर्शन केलेले आहे. प्रतिप्रसव क्रियेने क्लेश सुक्ष्म सुक्ष्म करून नंतर ध्यानाच्या अभ्यासाने ते नष्ट करता येतात म्हणून सांगितले आहे.

ते प्रतिप्रसवहेयः सुक्ष्माः ^{१४}

ध्यानहेयास्तदकृतयः ^{१५}

बौद्ध दर्शनातील पंचशील

तथागत बुद्धांनी दुःख निरोधाचा मार्ग सांगितला आहे. त्यामध्ये पंचशिलाचे पालन करण्यास सांगितले आहे. हा मार्ग विशुद्धीची, सदाचाराची आणि शिलाची शिकवण देते. ^{१६} कोणत्याही प्राण्याची हत्या न करणे, चोरी, व्यभिचार न करणे, असत्य न बोलणे व मादक पेय न करणे ही पाच पंचशीला आहेत. याची पालन केल्याने व्यक्तीबरोबर समाजाचेही कल्याण होणार आहे. आचार्य बुद्धघोष म्हणतात की, शरीराची, वाणीची आणि मनाची शुध्दता हे शीलाचे स्वरूप आहे.

योगदर्शनातील पाच यम

योग दर्शनामध्ये चित्त वृत्ती निरोध करण्याकरिता जे मार्ग सांगितले आहेत त्यातील अष्टांग योगातील पहिले अंग यम हे आहे. अहिंसा, सत्य, अस्थेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह या पाच यमांचे पालन केल्याने सामाजिक व व्यक्तीगत स्वास्थ प्राप्त होते. पंचशील व पाच यम या मध्ये फक्त बुद्धांनी मादक पेयाचे सेवन न करणे हे शील सांगितले आहे व पतंजलींनी अपरिग्रह या यमाचे पालन करण्यास सांगितले आहे. यामध्ये फक्त भिन्नता आहे. दोन्ही दर्शनामध्ये समाधी साध्य करण्या करिता व अंतीम ध्येय गाठण्या करिता या पंचशील व पाच यमांचे पालन करणे अनिवार्य आहे असे प्रतीपादले आहे.

बौद्ध दर्शन व योग दर्शन यातील भेद विचार**१ . बौद्ध दर्शनातील निर्वाण संकल्पना**

जन्म, जरा, मरण, दुःख शोक ह्यापासून मुक्ती होणे म्हणजे निर्वाण होय . म्हणून बुद्ध निर्वाणाला अमृतपदाकडे नेणारा मार्ग म्हणतात^{१६} . निर्वाण म्हणजे सर्व दुःखांचा अंत होय .^{१७} दिव्याच्या विज्ञाप्याप्रमाणे वेदनांचे थंड होणे म्हणजे निर्वाण होय . भगवान बुद्धांच्या मते दुस-याने त्रास दिला असतानाही फुटलेल्या कास्याच्या भांड्याप्रमाणे शांत राहणारा निर्वाणाचा अधिकारी ठरतो .

सचे नेरेसी अत्तान कंसो उपहतो यथा |

एस पत्तोसि निब्बाण सारंभो ते न विजति^{१८}

ज्याप्रमाणे दिव्यातील तेल संपले की दिवा विझतो त्याप्रमाणे निर्वाणामध्ये क्लेशाचा नाश झाला की निर्वाण प्राप्त होते असे महाकवी अश्वघोष मानतात .

२ . निर्वाण प्राप्तीचे साधने

यालाच 'मध्यम मार्ग' असेही म्हणतात . हा मार्ग दुःख निरोधाकडे घेऊन जाणारा आहे . या आठ मार्गांचे पन्ना ,शिल व समाधी यामध्ये विभाजन केले आहे . बुद्धानी शीलाचे पालन करून समाधीमध्ये चित्तास दृढ करून प्रज्ञेनुसार अनित्य अनात्म आणि दुःख बोधासहित जागृत राहून समताभाव कायम राखून आपल्या देहात संवेदनेच्या मार्गात सहज दिसणाऱ्या सत्यापासून सुक्ष्मातीसुक्ष्म सत्यापर्यंत ,जाऊन अनुभूतिपूर्वक दर्शन घ्या म्हणून सांगितले आहे . आपल्या चित्तामध्ये वासनांच्या कर्मसंस्काराच्या गाठी आहेत . त्या उकलता आल्या तर संस्काराचा साटा नष्ट होऊन आपल्याला दुःखापासून मुक्ती मिळेल असे बुद्ध सांगतात यासाठी विपश्यना हा ध्यानमार्ग सांगितलेला आहे^{१९} .

१ . योग दर्शनातील कैवल्य संकल्पना

अविद्येच्या अभावामुळे दृष्टा व दृष्य यांच्या संयोगाचा अभाव होतो . असंपन्नता समाधी साध्य झाल्याने चित्तातील सर्व वृत्तींचा विरोध झाल्याने दृष्टा हा आपल्या चैतन्य मात्र मूळ स्वरूपात अवस्थित होतो .

तदभावात्संयोगा भावो हानं तददृशेः कैवल्यम^{२०}

जसे स्फटिक कोणत्याही रंगीत पदार्थावर टेवला तर तो त्या पदार्थाच्या रंगाचा दिसतो . पण तो त्या पदार्थापासून दूर होताच तो स्फटिक आपल्या मूळ शुद्ध व स्वच्छ अशा स्वरूपात दिसू लागतो . तसेच दृष्टा चित्तवृत्तीच्या निरोध झाल्यानंतर आपल्या मूळ स्वरूपात अवस्थित होतो .

२ . कैवल्य प्राप्तीची साधने

महर्षि पतंजली यांनी अभ्यास वैराग्य, क्रियायोग, ध्यानमार्ग व अष्टांग योग इ . साधनमार्ग सांगितलेले आहेत . महर्षि पतंजली सांगतात की 'आत्मा' हा परमात्म्याचा अंश आहे . तो अविद्येमुळे प्रकृतीच्या पसाच्यात अडकून समान झाल्या सारखा वाटतो पण पुरुष (आत्मा) हा अनादि व नित्य आहे . चैतन्यमात्र स्वभावाचा आहे . पण चित्तातील सत्व, रज आणि तम ह्या त्रिगुणामुळे चित्त शांत, घोर आणि मूढ अशा तीन प्रकारच्या वृत्ती अवस्थामध्ये जाते . यामुळे आत्मा अविद्यादी क्लेशामुळे तो वृत्तिशी एकरूप झाल्यासारखा वाटतो . जेव्हा या चित्तातील वृत्तीचा पूर्णपणे निरोध होईल त्यावेळी (आत्मा) आपल्या मूळ स्वरूपात अवस्थित होईल . तदा द्रष्टुःस्वरूपेऽवस्थानम्

†^{२१}

ईश्वर संकल्पना

पंजलींनी ईश्वर प्रणिधान हा ही मार्ग सांगितला आहे .^{२२} ईश्वरप्रणिधानम् |^{२३}

ईश्वर आराधना करण्यास सुचविले आहे . त्यासाठी प्रणवजप साधना सांगितली आहे . तज्जपस्तदथाभावानम्^{१३}

बौद्ध दर्शनामध्ये ईश्वराचे अस्तित्व स्विकारलेले नाही . बुद्ध सांगतात मनुष्य स्वतःच्या प्रयत्नांचे स्वतःचा उद्धार करू शकतो त्याला ईश्वर इ . इतर काल्पनिक गोष्टींचा आधार घेण्याची आवश्यकता नाही .

पण तथागत बुद्धांनी निर्वाण अवस्थेची जी स्थिती सांगितलीय म्हणजेच चित्ताची जी विशुद्धावस्था निर्माण होते तिला निर्वाण म्हटले आहे . तशाच पद्धतीची चित्ताची विशुद्धावस्था निर्माण झालेली असते . त्या चित्तातील सर्व विकारांना नष्ट करून आसक्तीचा क्षय झालेला अविद्येचा नाश झालेला असा उच्चपदापर्यंत पोहचलेला आहे . ज्याचा संपूर्ण पणे चित्तवृत्ती निरोध झालाय सर्व वासनांचा क्षय झालाय सर्व विकारातून मुक्त झालेला पुरुष म्हणजे ईश्वर असे पतंजली नी ईश्वर संकल्पने विषयी सांगितलेले आहे . ' क्लेशकर्म विपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः '^{१४} या ईश्वर संकल्पनेतील सर्व गुणविशेष अवस्था ही निर्वाण अवस्थेत सांगितलेली आहे .

अनात्मवाद

बौद्ध दर्शनात आत्म्याचे अस्तित्व मानलेले नाही . बुद्ध म्हणतात अनित्याच्या नियमानुसार या सृष्टीमध्ये अशी कोणतीच गोष्ट नाही जी शाश्वत आहे अविनाशी आहे . मग या अनित्य शरीरात आत्मा राहणार कसा मनुष्याची जी जी कार्य आहेत ती सर्व मनाच्याच द्वारे केली जाताना, मग कारण नसताना आत्म्याचे अस्तित्व का मानावे? मन व चित्त वास्तव आहे . आत्मा वास्तव नाही . या आत्म्याचे अस्तित्व नाकारून भगवंतानी 'नामरूपाचा' सिध्दांत मांडला आहे . आत्मा आणि ईश्वर या संकल्पनेविषयी मात्र दोन्ही दर्शनामध्ये फार भिन्नता आढळते .

त्रिगुण सिध्दांत

योग दर्शन हे सांख्य दर्शनास पूरक आहे . सांख्य दर्शनाने सांगितलेला त्रिगुण सिध्दांत योग दर्शनानेही मान्य केलेला आहे या त्रिगुण सिध्दांतानुसार सृष्टीतील प्रत्येक घटक हा प्रकृतीपासून निर्माण झालेला आहे . प्रकृती ही सत्व, रज, तम या त्रिगुणान युक्त आहे म्हणूनच सृष्टीतील सर्व वस्तू व प्राणीमात्रा त्रिगुणानी युक्त आहे . त्रिगुण सिध्दांत व पंच महाभुते इत्यादी विषयीचे सविस्तर वर्णन योग दर्शनाद्वारे महर्षी पतंजलीनी योग सुत्रातून प्रतीपादीत केलेला आहे .

बौद्ध दर्शनामध्ये त्रिगुण संकल्पनेचा कुठेही उल्लेख केलेला नाही . पण चार महाभुतांची सविस्तर माहिती दिलेली आहे . या संकल्पनेमध्ये मात्र भिन्नता आढळते .

उपसंहार

बौद्ध दर्शनातील निर्वाण संकल्पना ती प्राप्त करण्याचे मार्ग योगदर्शनातील कैवल्य संकल्पना ती प्राप्त करण्याचे मार्ग यांचे अध्ययन केल्यानंतर असे दिसून येते की काही तात्विक विचारांमध्ये तथागत बुद्ध व महर्षी पतंजली यांचे विचार भिन्न आहेत . पण मुख्य उद्देश मात्र एकच आहे . समाजातील प्रत्येक घटकाला दुःखातून क्लेशातून मुक्त करणे . त्यांच्या दुःखाचे मुल कारण अविद्या ही समूळ नष्ट करणे . प्रत्येक गोष्टीकडे विवेकबुद्धीने पाहणे विचार करणे , त्यांचे अज्ञान दूर करून त्यांचे यथार्थज्ञान प्राप्त करून सर्व मानव जातीचे कल्याण करणे त्यांना , परममुख्य शांती , निरामय सदृढ जीवन प्राप्त करून देणे हाच मुख्य उद्देश आहे .

त्यांचे साधनमार्गही बुद्धांचे पंचशील व पतंजलीचे यम हे काही थोड्या फार फरकाने साम्यच आहेत फक्त दोघांच्या विचारांमध्ये आत्मा आणि ईश्वर संकल्पना यामध्ये फारच भिन्नता आढळते .

संदर्भ सुची

१ .	थेरीगाथा	४७६
२ .	धम्मपद	११/८/२

३ .	भ.बु.आणी त्या.धम्म	डॉ.बी.आर.अंबेडकर पृ.२५
४ .	यो.सू.	३५५
५ .	यो.सू.	११२
६ .	यो.सू.	२१
७ .	यो.सू.	२२९
८ .	बुध्दयान त्रिरत्न बौध्द महासंघाचे त्रैमासिक	पृ. २८
९ .	मज्झिमनिकायातील चूलसकुलदायिसत्त	हाम.चू.७९६
१० .	धम्मपद	३३८
११ .	यो.सू.	२५
१२ .	यो.सू.	२४
१३ .	यो.सू.	२१०
१४ .	यो.सू.	२११
१५ .	विशुद्धिमग्ग	१६१९ पृ. ३४६
१६ .	धम्मपद	४१
१७ .	यो.सू.	२२५
१८ .	यो.सू.	१२३
१९ .	धम्म जिज्ञासा	पृ. १८९
२० .	यो.सू.	२२५
२१ .	यो.सू.	१३
२२ .	यो.सू.	१२३
२३ .	यो.सू.	1/2
२४ .	यो.सू.	१२४

२४. भारतीय दर्शनामध्ये न्याय

डॉ. तनुजा वाघमारे

भारतीय दर्शनशास्त्रांमध्ये तत्त्वमीमांसा प्रधान आहे. या तत्त्वाच्या स्वरूपाचे निर्धारण विशुद्ध विचाराने होते. यास्तव न्यायविद्येचा विकास होऊन एक विशुद्ध चिन्तनयुक्त परंपरा प्रस्थापित झाली. न्यायविद्येचे सर्वोपरी कार्य चिन्तनप्रक्रिया सुस्पष्ट करणे आहे. न्यायशास्त्र एका संप्रदायापर्यंत मर्यादित न राहता बौद्ध आणि जैन दर्शनांमध्ये न्याय अधिक विकसित झालेला दिसतो. यावरून भारतीय न्यायशास्त्राचे महत्त्व लक्षात येते. वैदिक परंपरेत प्राचीन न्यायासोबत नव्यन्यायाच्या विशेष रूपात विकास झाला. न्यायशास्त्र उद्देश, लक्षण आणि परीक्षेचा शोध घेतो. न्यायशास्त्र हे विषय, संबंध, प्रयोजन आणि अधिकारीच्या पात्रतेचे निर्धारण करते. प्रमा, प्रमाण व प्रमेय यांच्या चिंतनाचा विस्तार व मीमांसा न्यायशास्त्राच्या गहन अध्ययनाविषयी संभव नाही.

न्यायाची परिभाषा – भारतीय लौकिक वाङ्मयात प्राप्त संकल्पनांना परिभाषित करण्याचा आधार 'न्याय' मानला जातो. व्यावहारिक आणि सर्वसाधारण भाषेत न्यायाचा अर्थ आहे. 'नियमन ईयते।' अर्थात् नियमयुक्त व्यवहार. उदा. काकतालीयन्याय इ. 'न्याय' हा शब्द 'योग्य' किंवा 'सत्य' यांचा सूचक आहे. या कारणास्तव न्यायशास्त्राला तर्कीय निर्धारणाचे 'सिद्धान्तशास्त्र' म्हणतात.

गौतममुनी रचित न्यायसूत्राचे भाष्यकार वात्स्यायन एखाद्या गोष्टीला कमीत कमी शब्दसमूहाच्या प्रयोगाने प्रतिपादित करण्यास 'न्याय' संबोधतात. असा शब्दसमूह पंचावयवोपेत न्यायवाक्य होतो. **साधनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते स पञ्चावयवोपेतवाक्यात्मको न्यायः। (न्यायभाष्य)**

आचार्य वात्स्यायनांनी या पंचावयवी वाक्याच्या पाचही भागांशी संयुक्त असल्याने निगमनास 'परमन्याय' म्हणून संबोधले आहे. **सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति सोऽयं परमो न्यायः। (न्यायभाष्य 1.1.1)**

आचार्य दिङ्नागानी स्वरचित 'प्रमाणसमुच्चय' ग्रन्थात या पंचावयवी वाक्याच्या घटकांनाच न्यायावयव सांगितले आहे.

'प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः।' (न्यायभाष्य) प्रमाणाद्वारे अर्थाचे म्हणजे वस्तुतत्त्वाचे परीक्षण न्याय होय. विवक्षित अर्थसिद्धिच्या निर्णयास 'न्याय' म्हणतात. 'न्याय' शब्द ' $\sqrt{नी} = नय$ ' या घातूवरून निष्पन्न होतो. 'नी' म्हणजे नेणे (विषयाकडे नेणे) न्यायसूत्रात न्यायशास्त्राच्या 16 विषयांचे म्हणजे पदार्थाचे विवेचन केले आहे.

'न्याय' शब्दाचा प्रयोग 'न्यायविद्या' किंवा 'तर्कशास्त्रासाठी' केला जातो. यात प्रमाणमीमांसा, तर्क तसेच वादाचा समावेश केला जाऊ शकतो. सत्याला सत्य आणि असत्याला असत्य समजण्यात न्यायशास्त्र महत्त्वपूर्ण भूमिकेचे निर्वहण करते.

भारतीय दर्शनात न्यायाचे स्थान

भारतीय दर्शनात न्यायाचा उपयोग मुख्यतः तीन कर्मासाठी करतात.

अ) स्व सिद्धान्ताची स्थापना व सिद्धी

ब) स्वमतावर केलेल्या आक्षेपाचे व दोषांचे निवारण

क) परमत खंडन

दर्शनाचा प्रत्येक संप्रदाय उक्त कार्यासाठी न्यायाचा आश्रय घेतो. 'न्याय' हे दर्शनाचे अंग आहे. त्यामुळे न्याय-वर्गीकरणाचा आधार दर्शन-वर्गीकरण आहे. भारतीय दर्शनाचे दोन प्रवाह वेदानुकूल/आस्तिक आणि वेदप्रतिकूल/नास्तिक आहेत. संपूर्ण न्याय परस्पर सहयोगी किंवा प्रतिपक्षाच्या रूपात गुंतले आहेत. त्यामुळे प्रत्येक दर्शनाची आपली ज्ञानमीमांसा व तदनुकूल न्याय आहे.

चार्वाक दर्शनाचा न्याय – चार्वाक दर्शनाचा प्रतिपादक मूलग्रन्थ उपलब्ध नाही. अन्य दर्शन ग्रंथांमध्ये याचा संदर्भ मिळतो. चार्वाक केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण ग्राह्य मानतात. नैयायिकांनी चार्वाकांच्या या मताचे खंडन केले आहे.

बौद्ध दर्शनाचा न्याय – बौद्धांची प्रमाणपटुता सर्वप्रसिद्ध आहे. भगवान तथागत बुद्धांच्या उपदेशांमध्ये न्यायाचा संकेतमात्र मिळतो. पालि-त्रिपिटकात सर्वत्र त्यांचे प्रभावकारी प्रवचन व तर्कपूर्ण शैलीमधील वादपद्धती दिसून येते.

बौद्धन्याय चार संप्रदायांमध्ये विभक्त आहे. वैभाषिक, सौत्रान्तिक, योगाचार व माध्यमिक. प्रथम दोन संप्रदाय हीनयानाच्या व अंतिम दोन संप्रदाय महायानाच्या अंतर्गत आहेत.

वैभाषिक न्याय – हा न्याय 'बाह्यार्थप्रत्यक्षवाद' मानतो. या न्यायात पदार्थाचे विषयी व विषयाचे पृथक् अस्तित्व मानले आहे. जगातील त्रैधातुक, संस्कृत व असंस्कृत धर्माचे समाष्टिरूप, सत्य, प्रत्यक्षवेद्य व क्षणमंगुर मानून 'अर्हत्' पदाची प्राप्ती व दुःखाभाव रूप निर्वाणाला मानव जीवनाचे परम लक्ष्य मानले.

सौत्रान्तिक न्याय – या न्यायामध्ये भगवान बुद्धांच्या सूत्रात्मक वचनांच्या यथाश्रुत अर्थाला महत्त्व दिल्या जाते. या न्यायात ज्ञानाला प्रत्यक्ष व ज्ञेयाला अतीन्द्रिय व ज्ञानानुमेय मानल्या जाते. म्हणूनच यास 'बाह्यार्थानुमेयवाद' नावाने ओळखला जातो.

माध्यमिक न्याय – या न्यायाने 'शून्यवादाला' दार्शनिक सिद्धांताच्या रूपात अंगिकारले. याचे प्रवर्तन आर्य नागार्जुनांनी केले. शून्यवादानुसार ज्ञेय आणि ज्ञान दोन्ही कल्पित आहेत. पारमार्थिक सत्ता मात्र 'शून्य' आहे.

न सन्नासन सदसन्न चाप्यनुमयात्मकम्।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विद्मः॥ (माध्यमिक कारिका)

या कारिकेनुसार 'शून्य' चतुष्कोटी विनिर्मुक्त आहे. कर्मक्लेशाची निवृत्ती झाल्यावर मनुष्य निर्वाण प्राप्त करतो.

योगाचार न्याय – हा न्याय विज्ञानवादास दार्शनिक सिद्धांत रूपात स्वीकारतो. विज्ञानवादानुसार 'विज्ञान' एकमात्र सत्य वस्तू आहे. प्रवृत्ति व आलय याने हे विज्ञान द्विविध आहे. जगाचे सर्व व्यवहार प्रवृत्तिविज्ञानाने संपन्न होतात. 'अहम्' आकारयुक्त ज्ञान आलयविज्ञान आहे. जगताची स्वतंत्र सत्ता नसून विज्ञानाचे विवर्तमात्र आहे. विज्ञानाची परमार्थ सत्ता आहे. आत्मभूत ज्ञानप्रवाहाला अत्यंत निर्मळ बनविणेच मनुष्याचे अंतिम ध्येय आहे.

जैनदर्शनाचा न्याय – जैनदर्शन वेदप्रामाण्याला स्वीकारत नाही. जैन न्यायाची परंपरा चार श्रेणींमध्ये उपलब्ध होते.

1) आगमयुग 2) अनेकान्तयुग 3) न्यायप्रमाण-स्थापन युग 4) नव्यन्याययुग

जैनन्याय अनेकान्तवादावर आधारित आहे. यासाठी त्यांनी 'स्याद्वादाच्या' भाषा-शैलीला स्वीकारले. स्याद्वाद पद्धतीचे दोन प्रमुख घटक सापेक्षता व समन्वय आहे. व्याप्ती-नियमांचे निर्धारण सापेक्षतेच्या सिद्धान्तावर होते. स्थूल

जगताचे नियम सूक्ष्म जगतामध्ये खंडित होतात. म्हणून विश्वाची व्याख्या दोन नयानी केली आहे. सूक्ष्म जगत/वास्तविक सत्याची व्याख्या निश्चय नयाने; तसेच स्थूल जगत/दृश्य सत्याची व्याख्या व्यवहार नयाने केली. स्याद्वादाचा दुसरा भाग 'समन्वय' आहे. जैनमतानुसार विरोध सुद्धा समन्वयाचा जनक असतो. भारतीय न्याय हा एक त्रिकोण आहे. त्यामध्ये जैनन्यायाची स्वतःची विशिष्ट भूमिका आहे.

वैशेषिक दर्शनाचा न्याय – वैशेषिकांचा 'परमाणू' चा सिद्धांत सर्वप्रसिद्ध आहे. वैशेषिक प्रत्यक्ष व अनुमान ही दोनच प्रमाण मानतात. प्रमाणसंख्येविषयी बौद्धन्यायाशी साम्य आढळते. परंतु वैशेषिक अनुपलब्धीचा प्रत्यक्षामध्ये व उपमान-अर्थापत्ती इ. चा अनुमानात अंतर्भाव करतात. बौद्धन्याय कार्य-स्वभाव-अनुपलब्धी हेतूने जन्य ज्ञानाला अनुमान मानतात. वैशेषिक चाक्षुष प्रत्यक्षालाच स्वीकारतात. समन्वयाचे ज्ञान अनुमानाने मानतात. यांचा पाकजोत्पत्तिसंबंधी 'पीलुपाकवाद' प्रसिद्ध आहे. हे विरुद्ध-असिद्ध-संदिग्ध हे तीनच हेत्वाभास मानतात.

न्यायदर्शनाचा न्याय – न्यायदर्शनाचा विकास प्राचीन न्याय, मध्ययुगीन न्याय, नव्यन्याय यामध्ये आढळून येतो. नैयायिक प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द भेदाने चतुर्विध प्रमाण मानतात. चाक्षुष, श्रावण, घ्राणज, रासन, स्पर्शन हे पंचज्ञानेन्द्रियाचे प्रत्यक्ष मानतात. समवायाचे ज्ञान प्रत्यक्षाद्वारे होते. पाकोजात्पत्तिसंबंधी नैयायिक 'पिठरपाकवादी' आहे. सत्प्रतिपक्ष, सव्यभिचार, असिद्ध, विरुद्ध, बाधित असे पाच हेत्वाभास मानतात. नव्यन्यायाच्या परिष्कार पद्धतीने संपूर्ण न्यायशास्त्रामध्ये मोठी क्रांती घडवली.

वैशेषिक व नायदर्शन दोन्ही समानतन्त्र शास्त्र आहे. हे दोन्ही वस्तुवादी व असत्कार्यवादी आहे. यास्तव प्रकरण ग्रंथामध्ये न्याय-वैशेषिक दर्शनाचा समन्वय झाला आहे.

सांख्यदर्शनाचा न्याय – सांख्य प्रकृती व पुरुष यांच्या द्वैताला स्वीकारतात. सत्कारणाने सत्कार्योत्पत्ती मानल्यामुळे सांख्य सत्कार्यवादी ठरतात.

असदकरणादुपादानग्रहणाद सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणमावाच्च सत्कार्यम् ।। (सांख्यकारिका)

बौद्ध असत्कारणाने सत् कार्याचा उद्भव मानतात. वेदान्ती सत् कारणाने असत् कार्याची उत्पत्ती मानतात. सांख्य प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द हे त्रिविध प्रमाण मानतात. सांख्यांच्या प्रमाणविषयक सिद्धान्तांचे न्यायाच्या ग्रंथांमध्ये खंडन केल्या गेले आहे.

योगदर्शनाचा न्याय – ज्ञानप्राप्तीच्या साधनांमध्ये योग-क्रियाद्वारा एक विशिष्ट अनुभव प्राप्त होतो. या अनुभवाने आणि न्यायाचा संबंध जोडण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण कार्य केले. आचार्य दिङ्नाग व धर्मकीर्ती सारख्या विद्वानांद्वारे मानलेल्या चतुर्विध प्रत्यक्ष ज्ञानापैकी उच्च ज्ञानाला योगनिर्मित मानतात. धर्मोत्तराचार्यांच्या मतानुसार योगनिर्मित प्रत्यक्षाचा विषय भगवान बुद्धाद्वारा प्रतिपादित चार आर्यसत्य होय. 'प्रमाणेन दृष्टश्च सद्भूतः । यथा चत्वार्यार्यसत्यानि । (न्यायबिन्दुटीका)

कुमारील प्रभृति काही दार्शनिकांनी योगनिर्मित विशिष्ट अनुभवास व्यक्तिगत कल्पना-तरंगाचे नाव देऊन कुठल्याही दार्शनिक मतसिद्धिमध्ये अनुपयुक्त ठरविले. परंतु या खंडन मंडनाने योगामध्ये न्यायाचा व न्यायामध्ये योगाच्या चर्चेचा प्रवेश झाला.

मीमांसा दर्शनाचा न्याय – मीमांसकांच्या प्रमुख सिद्धान्तांमध्ये भाद्रमताचा 'ज्ञानानुमेयवाद' (ज्ञाताद्वारे ज्ञानाचे अनुमान) तसेच प्रभाकरांचे 'त्रिपुटी संवित्'चा सिद्धान्त प्रसिद्ध आहे. भाद्र मीमांसक सहा प्रमाण मानतात. मीमांसा मूलरूपात कर्मकांडाच्या विश्लेषणाचे शास्त्र होय. परंतु मीमांसकांनी न्यायाच्या क्षेत्रात भरपूर विकास केला. म्हणून न्याय-विषयक विश्लेषणामध्ये मीमांसकांच्या मताचा उल्लेख अनिवार्य आहे.

वेदान्त दर्शनाचा न्याय – उपनिषद-ब्रह्मसूत्र-गीता या प्रस्थानत्रयीला वेदान्त दर्शनाचा मूल आधार मानला जातो. वेदान्तामध्ये अद्वैतवाद, विशिष्टाद्वैतवाद, द्वैताद्वैतवाद, शुद्धाद्वैतवाद या संप्रदायांचा विकास झाला. ब्रह्मसूत्राचे भाष्यकार शंकराचार्यांच्या मतानुसार प्रमाण अविद्येची निवृत्ती करतो, पण ज्ञान देत नाही. प्रमाणामध्ये प्रमेय व प्रमाताचा भेद आहे. ज्ञान सर्व भेदांच्याही पलिकडे आहे. प्रमाण अविद्येच्या क्षेत्रात कार्य करते. ज्ञान स्वयंप्रकाशित आहे. तर्काने तत्त्वज्ञानाची प्राप्ती होऊ शकत नाही. **'नैषा तर्केण मतिरापनेया। उत्प्रेक्षया निरकुशत्वात्।** वेदान्तामध्ये आरंभिक आचार्यांनी न्यायावर विशेष भर दिला नाही. परंतु उत्तरवर्ती आचार्यांनी न्यायाची पद्धत स्वीकारून न्याय-विषयक विषयांची चर्चा केली.

न्यायशास्त्राची उपयुक्तता – याज्ञवल्क्यांनी वेदाच्या चार उपांगांमध्ये न्यायाची गणना केली.

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य चतुर्दश।। (याज्ञवल्क्य संहिता-अ.1.3)

कौटिल्यांनी सर्व विद्यांच्या दिपकाच्या रूपात आन्वीक्षिकी विद्येची महत्ता स्वीकारली.

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता।। (अर्थशास्त्र)

कुठला पक्ष, मत किंवा तथ्य अधिक संगत आहे, याचा निर्णय न्यायाच्या प्रक्रियेनेच बरेचदा संभवते. भगवान् तथागत बुद्धांचा उपदेश होता की,

तापाच्छेदाच्च निकषात् सुवर्णमिव पण्डितैः।

परीक्ष्य भिक्षवो ग्राह्यं मद्वचौ न तु गौरवात्। (तत्त्वसंग्रह)

अर्थात्-विद्यानांनी माझे वचन केवळ आदराने ग्रहण न करता, त्या वचनांचा सुवर्णाप्रमाणे तापवून, कापून, कसौटीवर परीक्षा करून मगच ग्रहण करावे. भगवान् बुद्धांचा हा उपदेश आजच्या काळातही प्रखरतेने न्यायोचित आहे. कारण की, आज अतिवादी-अतिविचाराच्या ऊहापोहाने भरकटलेल्यांसाठी तथागतांचा उपदेश प्रासंगिक ठरतो. अशा वाईट मार्गावर वाहवत गेलेल्यांसाठी हे प्रश्नोत्तर विचारण्यासाठी सक्षम बनवणारे, संशयाच्या सर्व पक्षाचे निराकरण करणारे न्याय उपयुक्त ठरते.

न्यायाचा आधार संशय आहे. आचार्य वास्त्यायनांनी स्पष्ट म्हटले आहे की, अजाणत्या वस्तूशी न्याय संबंध ठेवत नाही. अर्थातच न्याय संशयित वस्तूचे निराकरण करण्याचे कार्य संपादन करतो. **'तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते किन्तर्हि संशयितेऽर्थे।' (न्यायभाष्य)** एखाद्या वस्तू-गोष्ट/ समस्येच्या निवारणासाठी न्यायाची गरज असते. यावरून आढळते की, सामान्य मनुष्याच्या जीवनापासून मोठमोठया शास्त्र-विश्लेषणामध्ये न्याय सर्वोपयोगी ठरतो. अर्थातच न्यायशास्त्र व्यावहारिक जीवन जगण्यासाठी अत्याधिक उपयोगी आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- भारतीय दर्शन संग्रह – द. वा. जोग
- भारतीय दर्शन – प. बलदेव उपाध्याय
- भारतीय दर्शनशास्त्र – श्री. धर्मेन्द्रनाथ शास्त्री
- बौद्ध दर्शन – राहूल सांकृत्यायन
- बौद्धदर्शन मीमांसा – प. बलदेव उपाध्याय
- बौद्ध न्याय – डॉ. रामकुमार राय
- न्यायबिन्दू – (धर्मकीर्ती) चंद्रशेखर शास्त्री
- तत्त्वार्थवार्तिक – (अकलंकदेव) महेन्द्रकुमार जैन
- ब्रह्मसूत्र-भाष्य – (शंकराचार्य) द. वा. जोग
- पदार्थ धर्मसंग्रह – (आचार्य प्रशस्तपाद) पं. दुर्गाधर झा
- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली – (विश्वनाथ पंचानन) सं.डॉ. के. रा. जोशी
- मराठी तत्त्वज्ञान कोश – देविदास दत्तात्रय वाडेकर
- महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश – श्रीधर व्यंकटेश केतकर
- हिंदी विश्वकोश – सुधाकर पांडेय
- जैनेन्द्र सिद्धान्तकोश – क्षु. जिनेन्द्र वर्णी
- History of Indian Philosophy - S. N. Dasgupta
- Indian Philosophy - Dr. S. Radhakrishnan
- Outlines of Indian Indian Philosophy – Hiriganna

२५. वल्लभाचार्यांचे शुद्धाद्वैत

सौ. वंदना विनय बखले

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय.

वैदिक काळात यज्ञधर्माचे महत्त्व व प्राबल्य किती होते हे आपल्याला वेदांतून व ब्राह्मणग्रंथातून पाहायला मिळते. त्यानंतर उपनिषत्कालांत वैचारिक क्रांतीची जी एक लाट उमळली त्यातून विविध विचारप्रवाह निर्माण झाले व कालांतराने त्यांनी दर्शनाचे स्थायी स्वरूप घेतले. काही दर्शनांनी कर्ममार्गावर भर दिला, काहींनी ज्ञानालाच प्राधान्य दिले तर काही दर्शनांनी भक्तिमार्ग स्विकारून शैववैष्णवादी पंथांचे भारतास दर्शन दिले.

या विविध दर्शनांपैकी प्रामुख्याने नऊ दर्शने मानली जातात. त्यात चार्वाक, जैन व बौद्ध ही अवैदिक दर्शने व न्याय, सांख्य, वैशेषिक, योग, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा ही सहा वैदिक दर्शने होत. त्यापैकी उत्तरमीमांसा हे 'वेदान्तदर्शन' म्हणून ओळखले जाते. उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे व भगवद्गीता या वेदान्तातील प्रस्थानत्रयींवर भाष्य करणारे 'आचार्य' म्हणवले जातात. निरनिराळ्या आचार्यांनी प्रस्थानत्रयींवर भाष्य केले. त्यांची निरनिराळी मते आहेत. त्या मतांनुसार त्यांनी आपले सिद्धांत मांडले. वेदान्ताच्या प्रमुख आचार्यांच्या सिद्धांतांनुसार त्यांच्या मतांची नावे आहेत. जसे – शंकराचार्यांचे केवलाद्वैत, रामानुजाचार्यांचे विशिष्टाद्वैत, मध्वाचार्यांचे द्वैत, वल्लभाचार्यांचे शुद्धाद्वैत, निंबार्काचार्यांचे द्वैताद्वैत।

यापैकी वल्लभाचार्यांच्या शुद्धाद्वैताकडे वघू या –

आंध्रप्रदेशातील तेलगू ब्राह्मण कुळात पुष्टीमार्गसंस्थापक वल्लभाचार्य यांचा जन्म झाला. यांच्या वडीलांचे नाव लक्ष्मणभट्ट व मातेचे एल्लम्मा असे होते. वयाच्या आठव्या वर्षी 'विष्णुचित' नावाच्या गुरुंकडे त्यांचे अध्ययन सुरू झाले. त्यांची अलौकिक बुद्धिमत्ता पाहून त्यांच्या गुरुंनी त्यांना वाराणशीला पाठवले. तिथे सहा वर्षांत वेद, वेदांगे, षड्दर्शने, भागवत धर्माची पुस्तके इत्यादिकांत खूप प्रगती केली. यानंतर त्यांनी मातेच्या संमतीने यात्रेस प्रारंभ केला. पुढील 15 ते 20 वर्षांत हिंदुस्तानाच्या तीन प्रदेशांना पूर्ण करून स्वमत व स्वपंथ स्थापन केला व त्याचा देशोदेशी प्रसार केला. स्वतः आजन्म गृहस्थाश्रमी राहून सर्व लोकांना हे दाखवून दिले की मोक्षप्राप्तीसाठी संन्यासच घ्यावा लागतो असे नाही तर गृहस्थाश्रमी लोकांनाही मोक्षप्राप्ती होऊ शकते.

ईश्वर हे अस्तित्वात असलेले एक सत्य आहे आणि त्याला संतुष्ट ठेवण्यासाठी अंतःकरणपूर्वक त्याची सेवा करणे ह्यातच जीवनसाफल्य आहे आणि हेच खरे भक्तिचे सार आहे असे यांचे मत आहे.

वल्लभाचार्यांनी मांडलेल्या सिद्धांताला 'शुद्धाद्वैत' म्हणतात. 'मायोपाधिसंबंधरहीत' असे ब्रह्म जगाला उपादान व निमित्त कारण असल्यामुळे व ब्रह्मच जगदुपाने परिणत होते म्हणून यास 'ब्रह्मवाद' असे दुसरे नाव आहे.

ज्याप्रमाणे शंकराचार्यांनी व्यावहारिक द्वैत व पारमार्थिक अद्वैत यामध्ये श्रुतींचा समन्वय शोधला त्याचप्रमाणे शुद्धाद्वैतवादी वल्लभाचार्यांनी स्वाभाविक अद्वैत व ऐच्छिक द्वैत यामध्ये श्रुतींचा समन्वय शोधला आहे. सच्चिदानंद ब्रह्माच्या स्वाभाविक सत्ताद्वैतात आधिभौतिक जड नामरूपकात्मक पदार्थांच्या ऐच्छिक द्वैताला वास्तविक मानून जगत् व ब्रह्म यांच्यात उपादानोपादेय भावात्मक तादात्म्याची स्विकृती म्हणजे 'शुद्धाद्वैत'. सच्चिदानंद ब्रह्माच्या स्वाभाविक अंशीरूप चैतन्य अद्वैतात आध्यात्मिक अनेकविध चिदांशांच्या ऐच्छिक द्वैताला वास्तविक मानून जीवसृष्टी व त्याचा नियन्ता परमेश्वर यांच्यातील अंशांशिभावात्मक तादात्म्याची स्विकृती म्हणजे 'शुद्धाद्वैत'. महाप्रभू वल्लभाचार्यांना तादात्म्यरूप अद्वैत मान्य आहे. त्यांच्या मते ब्रह्माव्यतिरिक्त 'जगत्' सारखे काहीही नाही हे म्हणणे चुकीचे आहे. कारण ब्रह्म स्वतःच जगताच्या रूपात परिणत होते. यावरून जगत् नाम-रूप- कर्मदृष्ट्या भिन्नतया प्रतित झाले तरी तत्वदृष्ट्या ब्रह्मच आहे. शुद्धाद्वैत वादाचा हा प्रमुख सिद्धांत आहे.

वल्लभाचार्य अद्वैतीच आहेत पण त्यांचे शुद्ध अद्वैत आहे. शुद्ध म्हणजे मायासंबंधरहीत म्हणजे नितांत शुद्ध. त्यांच्या मते सच्चिदानंदाची उपलब्धी केवळ भक्तिद्वारेच होते. यांनी भक्तीला पुष्टीरूपात मानले आहे. पुष्टी किंवा पोषण म्हणजे 'भगवंताचा अनुग्रह' आणि भगवंताच्या अनुग्रहालाच, आचार्यांनी मोक्षाचा मुख्य हेतू मानले आहे. 'पुष्टी' हा यांचा आचारमार्ग असल्याने या संप्रदायालाही 'पुष्टीमार्ग' असे म्हणतात. पुष्टीमार्गात पूर्ण आत्मसमर्पण तसेच वियोग रसात्मिका प्रीतीच्या सहाय्याने आनन्दधाम, भगवंतांना साक्षात् अधरामृत पान हेच मुख्य फळ आहे, ध्येय आहे.

वल्लभवेदान्तानुसार ब्रह्म हेच एकमात्र सत्य आहे. ते एक आहे, अद्वितीय आहे. वल्लभाचार्य म्हणतात ब्रह्म अणोरणीयान् महतोमहीयान् आहे. एकीकडे ते सूक्ष्माहून सूक्ष्म आहे तर दुसरीकडे ते महानाहूनही महत्तम आहे. ते तत्वसगुण साकार सविशेष असून सच्चिदानंद आहे. स्वतंत्र असूनही भक्तपराधिन आहे. हा संसार निखिल रसामृत मूर्ती अखिललीलाधाम श्रीकृष्णरूपी ब्रह्माचीच लीला आहे. जगत्कर्तृत्व वास्तविक व यथार्थ आहे. मायाकल्पित नाही.

ब्रह्माचे त्रिविध भेद

आचार्यांनुसार ब्रह्माचे 3 भेद आहेत.

- 1) आधिदैविक (परब्रह्म)
- 2) आधिभौतिक (जगत्) व
- 3) आध्यात्मिक (अक्षरब्रह्म)

यापैकी आधिदैविक म्हणजेच परब्रह्म, आधिभौतिक म्हणजे जगत् व आध्यात्मिक म्हणजे अक्षरब्रह्म. अशा प्रकारे जगत् हे ब्रह्मरूप आहे. जगत् व ब्रह्म अभिन्न आहेत. ज्याप्रमाणे गुंडाळलेला पट पसरवल्यावरही तोच पट असतो. त्याचप्रमाणे आविर्भाव अवस्थेत जगत् व तिरोभाव अवस्थेत ब्रह्म एकच आहे, अभिन्न आहे. कार्य आणि कारण वस्तुतः एकच असतात. त्यात भेद नसतो. तसेच कार्यरूप जगत् व कारणरूप ब्रह्मही एकच आहेत, भिन्न नाही. जगताचा आविर्भाव ही भगवंताची केवळ लीला आहे, दुसरं काही नाही.

ब्रह्म हेच एकमेव जगाचे कारण आहे. जगत्कर्तृत्वात मायेचा संबंधही नाही. ब्रह्म लीलाधाम आहे लीलायतन आहे. जेव्हा ती लीला विलसित होते उल्लसित होते, तेव्हा जगाची रचना होते तसेच जेव्हा त्याची इच्छा होईल तेव्हा प्रलय होतो. अशाप्रकारे सृष्टी व संहार केवळ भगवंताची लीला आहे. जगत् ब्रह्मरूप आहे आणि ब्रह्माप्रमाणेच नित्यही आहे. लीलेविषयी सांगताना आचार्य म्हणतात, जेव्हा अंतःकरण आनंदाच्या उद्रेकाने उल्लसित होते, तेव्हा त्याच्यापासून कार्याच्या उदयासारखी काही क्रिया उत्पन्न होते. हीच आहे भगवंताची लीला.

“नृणां निश्चयेसार्थाय व्यक्तिर्भवतो नृपः ।

अव्ययस्था प्रमेय स्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥”¹

पृष्ठीमार्गानुसार भगवंत कुठल्याही साधनावर अवलंबून नसून स्वतः स्वतंत्र आहे. अनुग्रहही भगवंताच्या नित्य लीलेचा विलास आहे. प्राणीमात्रांना मुक्ती प्रदान करणे हेच त्यांच्या अवताराचे एकमेव प्रयोजन आहे. अकारण करूणा इत्यादींमुळे प्राणीमात्रांच्या परमकल्याणाकरताच देव व्यक्त होतात अर्थात् अवतार घेतात.

“अतः स्व-पर प्रयोजनाभावाद् यदि साधननिरपेक्षां मुक्ति ।

न प्रयच्छेत्, तदा व्यक्तिः प्रादुर्भावः प्रयोजनरहितैव स्यात् सुबोधिनी ॥”²

मनुष्यांना साधननिरपेक्ष मुक्ति प्रदान करणे हेच भगवंताच्या अवताराचे प्रयोजन आहे. जे साधनसमर्थ आहेत ते कुठेही कधीही मुक्ती प्राप्त करून घेऊ शकतात. परंतु जे साधनविहीन आहेत त्यांना तर भगवद्दर्शन व त्याची अकारण करूणा यांचाच आधार असतो.

जीवाचे स्वरूप

जीवालाच आत्मा अथवा चित् म्हणतात. भगवंताला ज्यावेळी रमणलीला करण्याची इच्छा होते. तेव्हा ते त्यांचे आनंदादी गुण कमी करून जीवरूप ग्रहण करतात. या क्रियेत मायेचा अंशही नसतो. ऐश्वर्याच्या तिरोधानाने जीव हीनतेला प्राप्त होते. यथाच्या तिरोधानाने जीव हीनतेला प्राप्त होते. 'श्री'च्या तिरोधानाने तो सर्व विपत्तींनी घेरला जातो. आनंदाच्या तिरोधानाने तो दुःखी होतो.

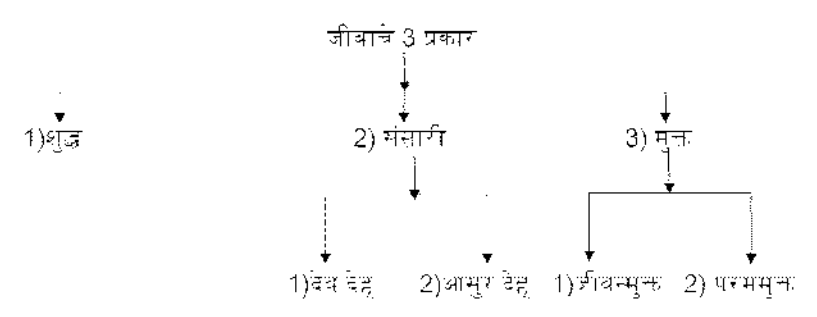
ज्याप्रकारे अग्निपासून ठिणग्या निघतात. त्याप्रकारे ब्रह्मापासून जीव उत्पन्न होतात. पण हे स्फुल्लिंगरूप जीवही नित्यच असतात. आचार्यांच्या मते जीव, ज्ञाता ज्ञानस्वरूप तथा अणुरूप आहे. तो नित्य आहे. तो ब्रह्मापासून तसाच आविर्भूत झाला आहे, जशा अग्निपासून ठिणग्या निघतात. ठिणग्या या अग्निच आहेत. तद्वतच जीवही ब्रह्मच आहेत. जीव हा अणु तथा चित्रधान ब्रह्मांश आहे.

वल्लभाचार्य परिणामवादी आहेत. त्यांच्या मते जीव व जग हे ब्रह्माचे परिणाम आहेत. पण परिणाम झाल्याने ब्रह्मात कुठल्याही प्रकारचा विकार घडत नाही. हे लक्षात ठेवायला हवे. हे अविकृत परिणामवाद स्विकार करतात. सत् चित् आनंद या भगवंताच्या तीन अंगांपैकी कुठल्याही अंशात विकार होत नाही.

वल्लभमतानुसार जीव 3 प्रकारचे आहेत. 1) शुद्ध, 2) संसारी व 3) मुक्त

1) व 2)

शकत
1) व 2)

1) फरक
2) पण
न
पण शकत
सळसळ व
जगत व
व

ब्रह्म विश्वाचे निमित्त व उपादान दोन्ही प्रकारचे कारण आहे. ब्रह्मात आत्म अभिव्यक्तीची आंतरिक इच्छा विद्यमान असते. वल्लभाचार्यांच्या मते ईश्वरामध्ये एक अद्भूत शक्ती आहे. जिच्याद्वारे तो जगाचा विकास किंवा विनाश करू शकतो. माया अविद्येहून भिन्न आहे. कारण अविद्या वस्तूंच्या एकत्वाला आवृत्त करते व त्यांच्यात भेद आहे असे ज्ञानही होऊ देत नाही. वल्लभाचार्य प्रकृतीला क्रियाविहीन मानीत नाहीत कारण प्रकृतीला ब्रह्म शक्ती देतो. ब्रह्म स्वयं कुठल्याही प्रकारे जाणल्या जात नसले तरी जगद्रूपाने प्रकट होते तेव्हा जाणल्या जाते.

मोक्ष

मोक्षाचे मुख्य साधन भक्ती आहे. ज्ञानही उपयोगी आहेच. जर आपण ईश्वराप्रती श्रद्धा ठेवली तर सर्व पापे नष्ट होतात. जीवाचा आनंद हा स्वभाव तिरोभूत होतो तो त्याच्या अहंतेमुळे, ममतेमुळे, हे माझे, हे तुझे असे करण्यामुळे, अहंता व ममता यांचे कारण अविद्या आहे. अविद्या नष्ट केल्याने अहंता व ममता यांचा निरास होऊन जीवास त्याचा स्वाभाविक आनंद प्राप्त होतो. हा आनंद म्हणजेच मोक्ष होय.

पण ही अविद्या का निर्माण होते? जीवास बंध का प्राप्त होतो? त्याचा आनंदांश तिरोभूत का होतो? याला उत्तर एकच "भगवंताची लीला". लीला हेच लीलेचे प्रयोजन आहे. भगवंताच्या लीलेचे स्वरूप आपल्याला कळले म्हणजे असीम आनंदात भगवंताच्या स्वरूपानंदात आपला प्रवेश होतो. भगवंताशी आपण एकरूप होतो. त्या अवस्थेला सायुज्यमुक्ती म्हणतात. ही अवस्था प्राप्त करण्यास भगवद्भक्ती हाच उपाय आहे. कायावाचामने करून भगवंतास शरण जाणे, माझे काहीच नाही असा अनुभव घेणे, भगवंतावर परमावधीचे प्रेम करणे म्हणजे भक्ती होय. भक्तीचे दोन प्रकार आहे. 1) मर्यादाभक्ती व 2) पुष्टी भक्ती

मर्यादा मार्गाने जाणारा मुमुक्षु श्रवण मनन निदिध्यासन या साधनांनी अथवा निरनिराळ्या तपश्चर्यांनी ईश्वराविषयी भक्तिभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो व शेवटी भक्तीची स्वाभाविक परिणती जी मोक्षावस्था त्यास प्राप्त होतो. भगवंताच्या चरणारविंदाची भक्ती मर्यादाभक्ती म्हणवल्या जाते. इथे फळाची अपेक्षा असते.

भगवंताच्या मुखारविंदाची भक्ती पुष्टीभक्ती म्हणवल्या जाते. इथे फलाकांक्षा नसते. भक्त पूर्णतः निष्काम असतो. इथे भक्ती केवळ ईश्वराच्या अनुग्रहाने प्राप्त होते. ईश्वरानुग्रह म्हणजे पुष्टी. मर्यादाभक्तीने सायुज्यमुक्ती मिळते. पुष्टीभक्तीने प्रमुखपणे अभेदभावाची सिद्धी होते. म्हणून मुक्तीचे प्रमुख साधन पुष्टीभक्ती होय.

भागवत पुराणाला अनुसरून कृष्णभक्तीची परमावधी गाठणे हाच शुद्धाद्वैताप्रमाणे मोक्षाचा मार्ग होय.

अशाप्रकारे ब्रह्म हेच जगाचे एकमेव कारण व जग हा त्याचा वास्तविक परिणाम आहे, विवर्त नव्हे असे प्रतिपादन करून कारणस्वरूप ब्रह्म व त्याचे कार्य जगत् यांचे ऐक्य दाखवण्यास मायेची आवश्यकता नाही व मायासंबंधरहीत शुद्ध ब्रह्म असे सांगून वल्लभाचार्यांनी मायावादाचे खंडन करून शुद्धाद्वैतमत प्रस्थापित केले.

श्री वल्लभाचार्यांचे तत्वज्ञान त्यांच्या एका सांप्रदायिकाने एका श्लोकात ग्रंथीत केले आहे. ते असे-

"सद्रुपं कृष्णरुपं जगदिदं अखिलं व्रीहिसूच्यग्रकल्पो

जीवोऽणुः सञ्चिदात्मा ब्रजपतिचरणे सर्वसारैव भक्तिः ।

साकारं ब्रह्म तद्यद् ब्रजभूवि रमते सञ्चिदानंदरूप-

मित्याकारप्रकारो विलसतु सततं वल्लभाचार्यमार्गः ॥”³

संदर्भसूची

- 1) भागवत 10/29/19
- 2) सुबोधिनी
- 3) भारतीय दर्शन संग्रह-पं. द. वा. जोग (पृ. क्र. 555)

२६. वैश्विक दृष्टिकोनातून योगदर्शनाचे महत्व

वर्षा मासुरकर

सारांश

योग हे सार्वभौम महाव्रत आहे. वैदिक परंपरेतील ऋषीमुनी यासंदर्भात एकमत आहेत आसन, मुद्रा तसेच प्राणायाम यामुळे योगची आधारशिला ठेवली जाऊ शकते. महर्षी दयानंद सरस्वती योग व अध्यात्मिक दृष्टीने आर्ष योगाचे प्रबळ समर्थक होते. मिथ्या ज्ञान, अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि अभिनिवेश रूपा पंचकलेश काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहंकार रूपा विकार तसेच ५ वृत्ती पासून मुक्त झाल्यानंतर आत्मस्वरूपाचे उपलब्धी आत्मसाक्षात्कार व ब्रह्मसाक्षात्कार हे योगचे मुख्य अंतिम लक्ष आहे. फक्त हठ योगांच्या क्रिया द्वारे आपण आपल्या विकारांना व दोषांना तनु किंवा निर्बीज नाही करू शकत. अष्टांग योग, क्रिया योग विवेक वैराग्य तसेच अखंड साधना याशिवाय निर्बीज समाधी निर्वाण किंवा मोक्ष यांची प्राप्ती होऊ शकत नाही. योगींचे पूर्ण अस्तित्व दिव्य असते. महर्षी दयानंद दिव्य ज्ञान, दिव्य कर्म, दिव्य आचरण, दिव्य सुख शांती तसेच दिव्य समृद्धीने युक्त दिव्य जीवनाची प्राप्तीचे उपाय महर्षी पतंजली प्रणित योगमार्गाला मानतात. भारतवर्षा मध्ये जितके दर्शन शास्त्र आहे त्या सर्वांचे एकच लक्ष आहे पूर्णता प्राप्त करून आत्म्याला मुक्त करणे आणि याकरिता उपाय म्हणजे योग. योग शब्द बहुभावव्यापी आहे. सांख्य आणि वेदांत उभय मताने कुठल्या ना कुठल्या प्रकारे समर्थन करतात.

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन। योपाकरोतं प्रवरंमं मुनीनां पतंजली प्रांजलिरानतोस्मि।।

अर्थात चित्तशुद्धी करिता योग, योग सूत्राद्वारे, वाणी करिता व्याकरण, महाभाष्याची द्वारे आणि शरीरशुद्धी कविता वैद्यकशास्त्र, चरक संहिता द्वारे, देणान्या मुनिश्रेष्ठ पतंजलीना शतशः प्रणाम।

योग मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात उत्कृष्टता आणण्याकरिता वैज्ञानिक दृष्टीने सत्यापित पद्धती आहे. ही मानवाच्या अधिकांश व्याधी आणि आधीचे निर्मूलन करण्याचे रामबाण औषध सिद्ध होऊ शकते. योग विज्ञानाच्या उपांगाचे जर नियमित रूपात अभ्यास करित राहिले तर त्यामुळे त्यांना तणाव आणी चिंता, आशंका आणि परिताप नैराश्य यापासून मुक्ती मिळू शकते. जर वरील आधीव्याधी बराच काळ टिकून राहिल्या तर त्यामुळे बऱ्याच भयंकर आजारांनी व्यक्ती ग्रसित होऊ शकतो. म्हणून महर्षी पतंजली त्यांच्या पातंजल योगदर्शनातील समाधीपादातील चौदाव्या सूत्र सांगतात की निरंतर योगाचा अभ्यास दृढपणे केला पाहिजे.

॥ तू दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारा सेवितो दृढभूमीः॥१४१॥

योग मनुष्याला त्याच्या पशुत्वापासून मुक्त करून पूर्णत्व प्राप्त करण्याची पद्धती प्रदान करित नाही तर जीवनाचा सुयोग्य मार्ग प्रशस्त करून देतो. म्हणूनही देशातील सर्व अध्यापक शिक्षणाच्या पाठ्यक्रमायध्ये योग शिक्षेला एक अनिवार्य क्षेत्राच्या रूपात संमेलित करायला पाहिजे. योगदर्शन हे एक मात्र असे क्षेत्र आहे ज्यामध्ये मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास करण्याची क्षमता आहे. योगाची मुळे भारतीय संस्कृती आणि परंपरेमध्ये रुजलेली आहे आणि इतर शैक्षणिक अनुशासना प्रमाणेच वैज्ञानिक विधी आणि विषय वस्तूवर आधारित आहे. याचे सत्यापण भौतिकी किंवा आयुर्वेद ज्ञानाप्रमाणे सत्यापित व प्रमाणित आहे. योग जीवनाचा तो मार्ग आहे ज्यात शांती, प्रशांती, सामान्य ज्ञान, विश्वास, प्रेम, परिशुद्धता आणि सक्षमता अंतर्भूत आहे. योगदर्शनाच्या प्रेरणेने विश्वात शांती, प्रेम आणि सामंजस्य निर्माण करता येते. यात तिळमात्र सुद्धा शंका करणे म्हणजे मूर्खपणाच होईल. योगदर्शनाच्या प्रेरणेने विवेक, संबंध, प्रसन्नता व सामंजस्य ची खरी ओळख ही एक व्यावहारिक पैलू पूर्णत्वास येऊ शकते. वर्तमान काळात विश्वात योग दर्शनाच्या माध्यमानेच विश्वाशांची प्रामाणिकता अबाधित ठेवता येईल अन्यथा फक्त उरेल तो विनाश.

योगः समाधी

योग म्हणजे समाधी. मनावर मिळवलेले नियंत्रण म्हणजे योग. चित्ताचा संयम करणे त्याच्या बहिर्मुख प्रवृत्तीला आळा घालणे आणि त्याला त्या चिद्धन पुरुषाकडे परत फिरावयास लावणे हीच योगाची पहिली पायरी आहे. यालाच महर्षी पतंजली ने 'योगश्चित्तवृत्तीनिरोधः' म्हटलेले आहे. म्हणजेच चित्ताची एकाग्रता अवस्था होय. योग मनाला नियंत्रित करण्याची प्रक्रिया आहे. योग वशिष्ठ नुसार

अन प्रशमनोपायः योग इत्याभिधीयते ॥

योग मनाला शांत करण्याचा कुशल उपाय होय. योगाने मनाला कुशलतेने शांत, एकाग्र केले जाते ही कुठलीही आंतरिक कठोर किंवा स्थूल प्रक्रिया नाही. अपितू कुशल व सूक्ष्म प्रक्रिया आहे. योग द्वारा व्यक्ती चेतनतेच्या उच्च स्तरांवर पोहोचतो व त्या स्थितीवर स्थिर राहण्याची क्षमता पण अर्जित करतो. श्रेष्ठतम कार्यकुशलतेने करण्याचे सामर्थ्य योग मुळे साध्य होते.

भगवान श्रीकृष्ण सांख्य योगात सांगतात ॥

योगस्थ कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय।

सिद्धयासिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ २४८

हे अर्जुना! यश आणि अपयशाबद्दल संपूर्ण आसक्तीचा त्याग करून समभावाने तुझे कर्म कर अशा समभावाला योग म्हटले आहे.

योग म्हणजे काय? योग म्हणजे सदैव चंचल असणाऱ्या इंद्रियांचे नियंत्रण करून परम तत्त्वावर मन एकाग्र करणे होय. या प्रकारे मनाची ती सूक्ष्म अवस्था स्थिरते द्वारा परीक्षित होते त्याला योगावस्था म्हणतात. मनाची एकाग्रता संपादित झाल्यानंतर अनासक्ती उत्पन्न होते व शरीर व मनात समानता प्रस्थापित होते व्यक्तीला पूर्णत्व प्राप्त होते कारण योग हेच कर्मातील कौशल्य आहे. योग भावनेत लिप्त व्यक्तीच्या मनाची अवस्था उच्च स्तराची होते व त्याला स्थिरता प्राप्त होते म्हणजेच भगवान श्रीकृष्णांच्या मते ..

ॐ प्रजाहति यदा कामान्यर्वापार्थ मनोगताम्।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञ स्तदोच्यते ।२७५।

मानसिक तर्कवितर्क मुळे उत्पन्न झालेल्या इंद्रिये तृप्तीचा सर्व प्रकारच्या इच्छांचा मनुष्य जेव्हा त्याग करतो आणि त्याप्रमाणे त्याचे शुद्ध झालेले मन जेव्हा केवळ आत्म्यामध्ये संतुष्ट होते तेव्हा तो स्थितप्रज्ञ अर्थात विशुद्ध दिव्यावस्थेत स्थित झाला आहे असे म्हटले जाते. पाच हजार वर्षांपूर्वी भगवान श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला केलेला परामर्श आजच्या काळात निस्संशय अत्यावश्यक आहे कारण सध्याच्या काळात दिवसागणिक प्राधिकृत ते वाढत आहे अपराध फक्त शरीरांनी होतो. असे जरी वाटत असली तरी तो खऱ्या अर्थाने विचारांनी होतो कारण

वृत्तया पंचतयया क्लिष्टाक्लिष्टाः।। १५१।

म्हणजेच काय तर मनातील विचारांवर कृती करून केलेले कार्य. सर्व चित्ताच्या वृत्तींचा खेळ आहे कारण शरीर हे माध्यम आहे मन त्याचा स्वामी मन जेव्हा विचारांवर प्रभावी सिद्ध होतो व वृत्ती इंद्रियांच्या ताब्यात जातात तेव्हा विकृती निर्माण होते विकृतीने विनाश अटळ आहे.

योग परंपरा

प्राचीन काळात जवळपास द्वितीय शतकात महर्षी पतंजली अष्टांग द्वारे निरोधचे उपाय विशद केलेले आहे. योगश्चित्तवृत्ती निरोधः।। १२३।

त्याचप्रमाणे मध्यकाळात म्हणजे सहाव्या शतकात बुद्धांनी ध्यान योग. सांगितला यानंतर हटयोग संबंधित ग्रंथाद्वारे समाजाला मार्गस्थ करण्याचे अनेक महर्षींनी प्रयत्न केले त्यात महर्षी स्वात्माराम द्वारा हट हट प्रदीपिका श्रीनिवास योगी द्वारा रचित हट रत्नावली. घेरण्ड ऋषी द्वारा घेरंडसंहिता. गुरु गोरखनाथ द्वारा सिद्ध सिद्धांत पद्धतीचा समावेश दिसून येतो. आधुनिक काळात सुद्धा योगदर्शन कुठेही मागे पडलेले नाही तर स्वामी अरविंद द्वारा समग्र योग :वज्रमहंस लवहं. अथवा पूर्ण योगात दिव्यशक्ती प्रति संपूर्ण समर्पण वर भर दिलेला आहे. त्याचप्रमाणे स्वामी विवेकानंदांनी मानवाच्या आध्यात्मिक उन्नतीकरिता संपूर्ण विश्वात क्रांतीची ज्योत पेटवली स्वामीजींनी शिवज्ञानेन जीवसेवा. हा संदेश जगाला दिला. त्यांचा हा संदेश वेदान्ताची आधुनिक परिभाषा व्यक्त करतो. वरील युक्तीचा अर्थ प्रत्येक जीवात शिवाचे

दर्शन घेणे होय याचाच अर्थ आधुनिक युगात असा होतो की प्रत्येक जीवात शिवाचा वास समजून ईश्वरा प्रमाणे भक्तीपूर्ण श्रद्धापूर्वक प्रामाणिक राहून वर्तन करावे मूर्तीपूजेवर उदंड खर्च करावे व दीनदुबळ्यांना दुर्लक्षित करायची असे नाही आपल्याला मुलांमध्ये वैज्ञानिक तसेच मानवी दृष्टिकोनाचा विकास करायला पाहिजे

लंडनमधील व्यावहारिक जीवनातील वेदांत या विषयावर बोलताना ते सांगतात की आपल्याला उन्नतीकडे विकास आणि सत्याचा साक्षात्कार हवा आहे परंतु असंख्य ग्रंथ सुद्धा आपल्याला पवित्र बनविण्याकरिता सहाय्यकारी सिद्ध होऊ शकत नाही केवळ अनुभूती मध्येच एवढी क्षमता आहे जी आपल्या सर्वांमध्ये अंतर्भूत आहे आणि ती चिंतनामध्ये प्रगट होते मनुष्य विचारशील प्राणी आहे मातीचा ढेला कधीच विचार करू शकत नाही मनुष्याची महिमा त्याची विचारशीलता होय हाच त्याचा स्वभाव त्याला इतरांपासून वेगळा करण्यास भाग पाडतो

योग चे मनोवैज्ञानिक पक्ष

आधुनिक काळात संपूर्ण विश्वात मानसिक तणाव नैराश्य उत्तेजना हिंसा व अपराध यांचे साम्राज्य वाढलेले दिसत आहे या सर्वांवर नियंत्रण ठेवण्याचे संपूर्ण सामर्थ्य पतंजल योगदर्शनात आहे महर्षी पतंजलींनी योग सूत्रांद्वारे मन व त्याच्या वृत्तींचा सखोल विचार प्रतिपादित केलेला दिसून येतो मनावर नियंत्रण ठेवण्याची ही एक वैज्ञानिक प्रक्रिया म्हणजेच अष्टांग या ८ सोपानांद्वारे साधारण मनुष्य सुद्धा एक आदर्श व्यक्तिमत्व बनवू शकतो मन किंवा चित्त दोन स्तरावर कार्य करतो १. बुद्धि २. भावनात्मक मनाच्या या दोन्ही स्तरांतून दूर करून स्थिरतेचा दृष्टिकोन स्थापित करायला पाहिजे मनुष्यजीवन आत्मा आणि अहंकार ईश्वराप्रती समर्पित करतो तेव्हाच त्याचा दृष्टिकोन आणि चित्त स्थिर होऊ शकते यालाच महर्षी पतंजलींनी ईश्वरप्रणिधान म्हटले आहे परंतु ईश्वरप्रणिधान म्हणजे ईश्वराप्रती संपूर्ण समर्पण होईल सामान्य मनुष्याला समर्पणाची ही अवस्था हे अनुशासन यम आणि नियम यांचे पालन व अंगिकर करूनच प्राप्त करता येते

यमनिमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोष्टावङ्गानि॥२२९॥

यम नियमाद्वारे उत्तम जीवनाची कला

यम व नियमांचा पाया नसल्यास कोणतीही योगसाधना यशस्वी होऊ शकत नाही यम आणि नियम जीवनात जितके मुरतील तितके योग्याला त्याच्या साधनेचे फळ दिसू लागेल त्याच्या अभावी मात्र त्याच्या साधनेला काहीच फळ येणार नाही आपल्या विचाराने आपल्या वाणीने किंवा आपल्या आचरणाने योग्याने कुठलीही कुणाचेही कधी अहित करू नये आणि अशी वागणूक त्याने माणसाशी ठेवायची असे नाही तर इतर प्राण्यांविषयी त्याने दया बाळगायची व त्यापलीकडे जाऊन समस्त जगाला आलिंगन दिले पाहिजे पतंजली सूत्रात यम चे पाच प्रकार सांगितले आहेत अहिंसा सत्य अस्तेय ब्रह्मचर्य अपरिग्रह यांनाच सार्वभौम महाव्रत सुद्धा म्हटले आहे कारण ते कुठल्याही जाती देश आणि

काळामध्ये बंदिस्त राहू शकत नाही या पाचही नियमांचे पालन विश्वातील प्रत्येक व्यक्ती करू शकतो किंबहुना याचे पालन प्रत्येक जीवित मनुष्याने करायलाच पाहिजे तेव्हाच जगात शांती नांदेल व एकोपा वाढेल व देश नियमाच्या आधारे समृद्ध सफल म्हणजेच वसुदेव कुटुम्बकमःच्या युक्तीने सार्थक होईल

अहिंसा

याज्ञवल्क्य संहिता नुसार पतंजली योग सूत्रातील अहिंसेला दुजोरा मिळतो हिंसा पासून दूर राहणे अर्थात मन ए वाचाए काया याने हिंसा न करणे म्हणजे अहिंसा होय

अहिंसाप्रतिष्ठायांतत्सनिधौ वैरत्यागः॥२३५

जेव्हा साधक किंवा सामान्य मनुष्य सुद्धा अहिंसेचे नियमित सार्वजनिक रूपात पालन करतो त्या वेळी त्यात अहिंसेचा भाव पूर्णपणे दृढ होतो व त्याच्या संपर्कात येणारे प्रत्येक प्राणी मात्र जीव.जंतू वैरभावाचा त्याग करतात इतिहासात याचे अनेक उदाहरणे आहेत

सत्य

मन ए वाचाए काया यांनी सत्तेचे पालन करावे मनात सत्य विचार बाळगणे तोंडाने नेहमी सत्य वचन बोलणे तसेच कृतीमधून सत्य प्रकट करणे जे आपण इंद्रियांनी व मनाने प्रत्यक्ष पाहतो व त्याचा अनुमान करून जसा अनुभव करतो त्याचप्रमाणे भाव प्रकट करणे तसेच प्रेमभावनेने किंवा हितकर उद्विग्न न होता वार्तालाप करणे म्हणजे सत्य होय

सत्य प्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं॥२३६

सत्याचे पालन सतत निरंतर व्यक्तीने केल्याने त्यात तो परिपक्व होऊन दृढ होतो त्यात कुठलीही कमकरता उरत नाही तसेच जे कार्य करण्यास कोणी समर्थ राहत नाही ते कार्य करण्याचे सामर्थ्य सत्त्याने पालन करणाऱ्या व्यक्तीच्या अंगी येते उदाहरणार्थ एखाद्या स्त्रीला संतान योग नसेल अशा स्त्रीला जर एखाद्या सत्य पालन करणाऱ्या साधकाने म्हणजे संतांनी पुत्रवती चा आशीर्वाद दिला तर तो सिद्ध होऊन ती वांझ स्त्री माता बनते तसेच दुसरे उदाहरण म्हणजे महाभारतातील पात्रता नसूनही दूरदृष्टी पात्र झालेल्या संजय म्हणजेच महर्षी व्यासांचा आशीर्वाद होय

अस्तेय

स्तेय म्हणजे चोरी करणे अस्तेय म्हणजे चोरी न करणे परंतु योगदर्शनात एवढाच अर्थ गर्भितार्थ नाही तर मन वाणी आणि शरीराने चोरीचा त्या करून उत्तम कार्यात तन आणि मनाने सहायता करणे अस्तेय होय देशाप्रती इमानदारी बाळगणे कर चोरी न करणे म्हणजे अस्तेय होय याची भावना प्रत्येकाच्या मनात बळावल्याने देशातच काय तर जगात इमानदारी देश प्रेम इतरां बद्दलचा आदर भाव वृद्धिंगत होईल

अस्तेय प्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्॥२३७

चोरीच्या अभावाची दृढ स्थिती झाल्यानंतर पृथ्वीतला वरील गुप्त ठिकाणी ठेवलेल्या रत्नांचे ज्ञान स्पष्टपणे प्रकट होते

ब्रह्मचर्य

कर्मना मनसा वाचा सर्व स्थायू सर्वदा ।

सर्वत्र मैथुन त्यागी ब्रह्मचर्य प्रचक्षते।

गुरु पूर्व आचारः२३८

मन वाचा आणि शरीराने होणाऱ्या सर्व सोळा प्रकारच्या मैथुनाचा सर्व अवस्थांमध्ये त्याग करून वीर्याचे रक्षण करणे म्हणजे ब्रह्मचर्य होय. ब्रह्मचर्याचे महत्व वेदांमध्ये स्मृतींमध्ये तसेच पुराणांमध्ये वर्णित आहे. वासनांचा त्याग केल्यामुळे व्यक्तीमध्ये दिव्य ईश्वरीय तेज प्रगट होते. ब्रह्मचर्याच्या पालनाचे सामर्थ्य पालनाने सामर्थ्य लाभ होते.

ब्रह्मचर्य प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः

योगी लोकांची परमश्रेष्ठ शक्ती म्हणजेच वीर्य लाभ आणि ओज होय. ही ओज मस्तिष्क मध्ये समाविष्ट असते त्यामुळे असा व्यक्ती बल बुद्धीने श्रेष्ठ ठरतो. त्याच्या मुखमंडलावर तेज पुंज दिसते त्याच्या वाणीवर माधुर्य आणि डोळ्यात चकाकी दिसून येते अशा साधकाच्या बोलण्याने इतर सामान्य मनुष्य सहजच प्रभावित होतो त्यामुळे असे साधक इतरांचे आदर्श ठरतात उदाहरण स्वामी विवेकानंद.

अपरिग्रह

अपरिग्रह म्हणजे भौतिक वस्तूंचा अनावश्यक संग्रह न करणे. महर्षी व्यास म्हणतात यमाची पाचवी अवस्था तेव्हाच प्राप्त होते जेव्हा वासनामय वृत्तीचा नाश होतो.

अपरिग्रहस्थैर्य जन्मकथन्ता संबोधः॥२३९

जेव्हा योगी मध्ये अपरिग्रहाचा भाव पूर्णतः स्थिर होतो त्यावेळी त्याला पूर्वजन्माचे वर्तमान काळातील सर्व क्रियांचे ज्ञान प्राप्त होते. हे ज्ञान संसारात वैराग्य प्राप्त करणारेच आहे. यमाच्या पाचही उपांगांप्रमाणेच नियमांचेही पाच उपांगांचे पालन केल्यास स्व शुद्धी व समाजाची किंबहुना विश्वाची शुद्धी करता येते. यमाच्या माध्यमाने जी उर्जा उत्पन्न होते नियमांनी त्या उर्जेचा उपयोग होतो.

शौचसंतोषतपस्वाध्यायेईश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥२३२

शौच म्हणजे शुद्धी. शुद्धी दोन प्रकारचे असते बाह्य शुद्धी व आंतरिक शुद्धी. ऋषीमुनींनी च्या मता प्रमाणे पाण्याने शरीराची शुद्धी होते सत्याने मनाची शुद्धी आणि वास्तविक ज्ञानाने बुद्धीची शुद्धी होते त्याचप्रमाणे तपाने आत्म्याची शुद्धी होते. इथे बौद्धिक वाचिक आणि शारीरिक परी शुद्धतेवर जोर दिलेला आहे.

संतोष

दुसरा नियमामुळे इमानदारीने परिश्रम करून अधिक लोभ न करता समाधानी राहून जीवन व्यतीत करणे

तप

धर्माचे आचरण करित हानि. लाभ सुखदुःख मान.अपमाना शांत राहणे तसेच दुसऱ्याच्या दुःखाचा विचार करून त्याप्रमाणे आचरण करणे म्हणजे तप होय

स्वाध्याय

महर्षी वेदव्यास अनुसार आत्म शिक्षा किंवा स्वअध्ययन म्हणजेच स्वाध्याय आहे वेद उपनिषद पठण आणि गायत्री मंत्र ओंकार जप इत्यादी यात समाविष्ट आहे

ईश्वरप्रणिधान

आपल्या समस्त कर्मांना मग ते शारीरिक असो किंवा मनाचे ईश्वराला समर्पित करणे म्हणजेच ईश्वरप्रणिधान होय यमनियमांचे पालनाने आपल्या आतील ऊर्जेला गती व योग्य मार्ग मिळतो ज्यामुळे मनुष्याचा सर्वांगीण विकास होऊ शकतो त्यामुळे बाहेरील किंवा आतील कुठल्याही आघातावर व्यक्ती विचलित होत नाही तर तो स्थिर राहतो त्याचे चित्त स्थिर ते च्या रूपात स्थायिक झालेले असते

स्थिरसुखमासनम्॥२४६

महर्षी पतंजली च्या मते मन स्थिर झाल्यावर साधक आसनांकडे प्रविष्ट होतो आसनाच्या अभ्यासाने साधक शारीरिक स्थिरतेकडे वळतो आसनाची सिद्धी झाल्यावर कुठलाही द्वंद्व शिल्लक राहत नाही

ततो द्वंद्वानभिघातः॥२४८

आसनाच्या सिद्धी मुळे शरीरावर सर्दी गर्मी इत्यादींचा प्रभाव पडत नाही आता ते द्वंद्व चित्ताला चंचल बनवून विघ्न पाहू शकत नाही चित्त्याच्या स्थिरते आणि शरीराच्या स्थिरते नंतर पतंजली ऋषी प्राणायामाला दुजोरा देतात

तस्मिन् सती श्वासप्रश्वासयोगतीविच्छेदः प्राणायामः॥२४९

आसनांची सिद्धी झाल्यानंतर श्वास आणि प्रश्न वासाच्या गतीला थांबवून ठेवणे म्हणजे प्राणायाम तीव्र गतीने प्राणायाम केल्यामुळे डोक्यातील कोशिका प्रभावित होतात त्यातील रक्ताभिसरण योग्य तऱ्हेने पार पडते प्राणायामामुळे नाडी शुद्धी होते हटयोग ग्रंथ अंतर्गत ७०००० नाड्यांचे वर्णन केलेले आहे परंतु मुख्य नाड्या तीन आहेत इडा पिंगला आणि सुषुम्ना नाडी शोधन प्राणायाम आणि या नाड्यांची शुद्धता होऊन कुंडलिनी शक्तीचे जागरण होते कुंडलिनी शक्तीचे जागरण झाले की व्यक्तीला स्व अनुभूती येणे सुरू होते आणि त्याचा कल ईश्वरा कडे वळतो त्याच्या बुद्धीला चकाकी येते अज्ञानात पडलेले याची बुद्धी प्रकाशात येते नियमित प्राणायाम करणारी व्यक्ती ब्रह्मचर्याचे पालन करू शकते

प्राणायामचा नियमित सराव केल्याने अध्यात्मिक शक्ती वाढते. आत्मिक आनंद वाढतो. स्मरणशक्ती वाढवून मनशांती लागते. दीर्घायुष्य प्राप्त होते. आत्मिक साक्षात्कार होतो. शरीर सुदृढ व निरोगी राहते. प्राणायाम आणि हृदय शासन प्रणाली मजबूत होते. प्राणायाम अंतःस्त्रावी ग्रंथींच्या कार्यांना नियंत्रित करतो. प्राणायाम विशेष करून पीयूष ग्रंथि व शीर्ष ग्रंथीला ऊर्जा प्रदान करतो. प्राणायामातील कुंभका मुळे यकृत आणि फुफ्फुसाला समन्वित करतात. करतात. प्राणायाम मस्तिष्क, मेरुदंड आणि तंत्रिका केंद्र तसेच तंत्रिका समवेत संपूर्ण तंत्रिका ऑक्सिजन द्वारे दुरुस्त करतो.

मनातून अविद्या पूर्णपणे काढून टाकणे म्हणजे खरा ब्रेचक. जीव आत्मा आहे. ही जाणीव होणे म्हणजे खरा प्रक. आणि या निष्ठेवर मन स्थिर राहणे म्हणजे खरा कुंभक. हा खरा प्राणायाम होय असे शंकराचार्य म्हणतात.

ततःक्षीयते प्रकाशावरणम् ॥२७२

त्या प्रकाशाचे आवरण क्षीण होते. जसे जसे मनुष्य प्राणायामाचा अभ्यास करतो तसे त्याचे त्याचे संचित संस्कार आणि अविद्या यांचा क्लेश दुर्बल होतात. आणि अज्ञानाचे आवरण दूर होते. जेव्हा पडदा हळूहळू दूर होतो तेव्हा साधक सूर्याप्रमाणे प्रकाशित व्हायला लागतो. म्हणून प्राणायामाचे फळ हे अनन्यसाधारण सांगितलेले आहे. एखाद्या वस्तूवर चित्त टिकून राहतं सतत टिकून राहिलेले चित्त म्हणजे धारणा.

धारणासु च योग्यता मनसः ॥२७३

प्राणायामाच्या सततच्या अभ्यासाने धारणेची योग्यता प्राप्त होते आणि स्थूल ध्यानातून सूक्ष्म ध्यानाकडे साधक पोहोचतो. ध्यान धारणा आजच्या जगात नितांत गरजेची आहे. प्रत्येक जीवात काम करता दिसून येते. छोट्या छोट्या गोष्टींवर राग, क्रोध, द्वेष दिसतो. वाद, विवाद दिसतात. भांडण तंटे दिसतात. कोणीही कुणाचा शब्दही ऐकायला तयार नसतो हे सगळं धारणेच्या अभावामुळे होते. म्हणून धारणा करायची असेल तर प्राणायाम अत्यंत आवश्यक आहे. धारणा टिकून राहते तेव्हा ध्यान सहज होतं. ध्यान हे स्थूल किंवा सूक्ष्म अशा दोन्ही प्रकारचं असतं पण सूक्ष्म ज्ञान हे जास्त श्रेष्ठ पद्धतीचे आहे.

सत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥२८

ज्या वस्तूमध्ये चित्ताला एकाग्र केलं जातं त्यातच चित्ताची एकाग्रता अवस्था होते. केवळ ध्येय मात्र ही शिल्लक राहते. वृत्तीचा प्रवाह चालत राहतो आणि आणि त्यात दुसरी कुठलीही वृत्ती उठत नाही त्याला ध्यान असे म्हणतात. धारणेच्या पुढील अवस्था म्हणजे ध्यान. ध्यानामुळे व्यक्ती स्वतःची ओळख करून घेतो. परमात्म्याशी एकरूप होतो. बाहेरच्या जगातील काम, क्रोध, लोभ, सर्व विकारांपासून दूर गेलेला असतो. नीरव शांतता त्याच्या मनात आलेली असते तो सदा चित्त आनंद असतो.

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधीः ॥३३॥

ध्यान करीत करीत साधक जेव्हा चित्त च्या ध्येयामध्ये चित्ताच्या ध्येयामध्ये परिणत होतो आणि त्याला स्वतःच्या स्वरूपाचा सुद्धा अभाव होतो आणि एकाच ध्येयाची जेव्हा प्रचिती शिल्लक असते तेव्हा त्याला समाधी म्हणतात.

योग द्वारे तणावमुक्ती व जागतिक शांतता

पातंजल योगदर्शन अनुसार तणाव एक मनोशारीरिक असंतुलनाची अवस्था आहे. याची अनुभूती मानसिक वृत्तीच्यासोबत एकात्मिकरण होते जी आपल्या अस्तित्वासंबंधी वेदना मनोशारीरिक अनुक्रीयांच्या रूपात प्रेरित होते. योग नुसार मानसिक गतीला पूर्णपणे शांत केले जाते. [१२]

ज्यामुळे तो स्वप्ना ओळखू शकतो. चेतनेच्या उच्च अनुभूती ला योगिक दृष्ट्या सामान्य जीवनात उच्च स्थान मिळालेले आहे. जेव्हा दिव्य स्थितीची अनुभव यायला लागतात तेव्हा मनही त्याच स्थितीचे अनुभव घेऊन आनंदित होते. याचाच अर्थ असा होतो की साधक किंवा साधारण मनुष्य योगाभ्यास जेव्हा आत्मियतेने करेल तेवढेच त्याचे मनू देहिक संतुलन सुदृढ होईल. साधकाला एकाग्रता साध्य होण्याकरता परमेश्वराचे प्रतीक ओम ध्यान श्रेष्ठ ध्यान आहे. ओम ओम मधील अक्षरामधून वासना, भय आणि क्रोध अव्यक्त होतो आणि म्हणून संपूर्ण ओम मधून स्थितप्रज्ञ अवस्था सूचित होते. म्हणजे स्त्री आणि नपुंसक ही तीन लिंगे असून संपूर्ण ओम हे सृष्टी सह सर्व सृष्टीचे एकत्रित प्रतीक आहे. स्वतःमधील दिव्य अंशाचा प्रत्यय वृत्तीत करणाऱ्या अत्त त्वम् असि ध्या मंत्राचे ही प्रतिनिधित्व अ ए उ म हे तीन वर्ण करतात.

देह, मन, बुद्धी व अहंकार यांच्या बंधनात अडकलेले जीव चैतन्य मुक्त करणाऱ्या ब्रह्मसाक्षात्कार याचे प्रतीक म्हणजे ओम.

योगाभ्यासाच्या प्रभावाने योग साधकाचे तणावा प्रति दृष्टिकोन बदलतो कारण साधकात अनुपम सामर्थ्य आले असते आणि तणाव समाप्त होतो तणाव संपला की व्यक्ती स्थिर बुद्धीने योग्य तो निर्णय घेतो व स्थिर बुद्धीने कुठलाही विनाश शक्य नाही म्हणूनच प्रत्येकाने योग्य अभ्यास करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. पातंजल योगदर्शन, गीता प्रेस, गोरखपुर
2. राज योग, स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण मठ
3. योगदीपिका, बीकेएस अय्यंगार, रोहन प्रकाशन

२७. अस्यवामीय दार्शनिक सूक्ताचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. वेदांजली व. काळे

संस्कृत विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

वैदिक वाङ्मय व दार्शनिक तत्व अनादि काळापासून संपूर्ण विश्वाला प्रेरित व मार्गदर्शन करीत आहेत. वैदिक साहित्यामध्ये अमूल्य निधीच्या रूपात ऋग्वेदीय सूक्त आहेत. ऋग्वेदामध्ये प्रायः अनेक सूक्त आहेत. ज्यामध्ये कंवळ देवता—स्तुती नसून उपनिषदांमधील प्रस्फुटित सुन्दर तत्व बीजरूपात स्थित आहेत. तसेच सृष्टीची उत्पत्ती, विकास इ.चे वर्णन आणि त्यांचे समाधान देखील आहे. ऋग्वेदीय दार्शनिक सूक्तांपैकी अस्यवामीय एक सूक्त आहे. ज्याचे तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. या सूक्तात ज्ञानमोक्षाक्षर्याची प्रशंसा केलेली दिसून येते. यात अश्व, विश्व, सुवर्ण, रथ, गो, वृषभ, वृक्ष, दिवस व रात्र इ. प्रतीकांच्या माध्यमाने पुरुष, प्रकृती व विश्वसृष्टीच्या इतर उपादानाच्या आणि प्रक्रियांचे विवेचन केले आहे.

या संपूर्ण सूक्ताचे अध्ययन करीत असतांना दार्शनिक दृष्टीने जे जे मुख्य विषय दिसून आले त्यांचे विवेचन करण्याचा माझा प्रयत्न आहे.

अस्यवामीय सूक्ताचे स्वरूप

ऋग्वेदाच्या प्रथम मंडलातील १६४ वे 'अस्यवामीय' सूक्त आहे. याचे ऋषि दीर्घतमा आहे. या सूक्तामध्ये एकूण ५२ ऋचा आहेत. ऋग्वेदान्तर्गत हया सूक्तांचे सायणभाष्य, दयानन्द भाष्य, पं. जयदेवभाष्य, पं. दामोदर सातवळेकर इ. भाष्य आढळतात.

शैली

वैदिक साहित्याच्या आंतरिक स्वरूपाचे सूक्ष्म अध्ययन करतांना असे ज्ञात होते की तत्ववेत्ता ऋषिनी आपल्या विचारांना व्यक्त, करण्याकरिता तसेच विषय स्पष्ट करण्याचा दृष्टीने अनेक प्रकारांचा आधार घेतला आहे. ज्याला पध्दती शैली वा विधी या नावाने ओळखले जाते. या शैली विविध प्रकारच्या आहेत. जसे प्रहेलिका, दृष्टान्त, सूत्र, प्रतिगमन, प्रश्नोत्तर, आख्यान, संशयोत्पापनादि शैली आहेत. अस्यवामीय सूक्तांन प्रहेलिका, प्रश्नोत्तर वा प्रतिगमन अनुयोगादि शैलीचा आधार घेतला आहे. मात्र बहुतेक आचार्य याची शैली प्रहेलिका मानतात प्रहेलिका म्हणजे—

व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थं गोपनान्^R

यत्र बाहयन्तरवर्थो कथ्यते सा प्रहेलिका ॥

अस्यवामीय सूक्ताचा प्रतिपाद्य विषय

अस्यवामीय सूक्तात प्रायः ज्ञानमोक्षाक्षर्या प्रशंसा आहे, असे सायनाचार्य इ. चे मत आहेत— य ई चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते , अपश्यं गोपमित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा, सुपर्णेत्यादिना

अक्षरस्य (ब्रम्हणः) प्रशंसा । आधुनिक वेदभाष्यकारांमध्ये ज्यांची ख्याती आहे असे महर्षि दयानन्दांनी वाचकलुप्तोपमालंकार, उपमालंकार व रूपकालंकार युक्त, विविध विषय आधिभौतिकांच्या दृष्टीने या सूक्तांचे सरलतेने भाष्य केले आहे.

या सूक्तामध्ये अग्नि, कालचक्र, ईश्वराचे अगुणत्व, तत्वपृच्छा, माया, आत्मा, आदित्यचक्र, कालरथ, विदुषी स्त्री चे अधिकार—आधार, जीव—परमात्मा, ज्ञानप्रशंसा, अमरत्वाचा मार्ग, सूर्यरूपी गाय, देहात्मा, संसार, पृथ्वीची धारणा, प्रश्नसंवाद, विष्णुमयता, अज्ञान, वेदाची प्रशंसा, धेनू—प्रशंसा, तर्कतत्व, देववर्णन, वाणीचे वर्णन, सरस्वतीची प्रार्थना, यज्ञाची प्रशंसा, सूर्यसमृद्धी इ. चे गुणवर्णन आहेत.

अस्यवामीय सूक्तातील तत्वज्ञान

ऋग्वेदातील प्रायः काही सूक्तामध्ये केवळ देव—प्रशंसाच नाही तर तत्वज्ञान विचारही अंतर्भूत आहेत. यामध्ये विश्वाची उत्पत्ती व विकासाच्या सम्वन्धित जिज्ञासा आहे व त्याचे समाधान देखील आहे. सृष्टी उद्भवजन्य जिज्ञासेचे समाधान करणे याचा प्रमुख उद्देश आहे. जिज्ञासारूपी प्रश्न सामान्यतः हे आहेत— पृथ्वी, आकाश, सूर्य, चंद्र इ. च्या उत्पत्तीचा कर्ता कोण आहे? ईश्वराचा जन्म कंढा झाला? पृथ्वीची अखेर मर्यादा कोणती? याच विचारांच्या क्रमात ऋषींच्या मनात असा प्रश्न उत्पन्न झाला की देवगण देखील सृष्टीचे मूल कारण नाही, कारण की यापैकी अनेकांची एक दुसऱ्यापासून उत्पत्ती झालेली सांगितली आहे. देवांच्या बहुदेववादावर त्यांच्या मनामध्ये हा प्रश्न निर्माण झाला की अनेक स्वरूपात प्रज्वलित अग्नि मूलतः एक आहे, सूर्य व उषस सुद्धा अनेक रूपात प्रकाश पसरविणारा असतांनाही मुळात एकच आहे.

या सूक्ताच्या पहिल्याच मन्त्रामध्ये वाम, अश्व व घृतपुष्ट या नावांनी तीन भावांचा उल्लेख केलेला दिसून येतो, जे क्रमशः जेष्ट, मध्यम व कनिष्ठ आहेत. त्यापैकी एकाला 'विशपति' म्हटले आहे आणि जो सात पुत्रयुक्त आहे.—

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः ।^१

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रम् ॥

महर्षि दयानन्दांनी आधिभौतिक दृष्टीने याचे भाष्य सूर्य, विद्युत व अग्निरूपात केले आहे. सात पुत्र म्हणजे सात तत्व आहे. या सूक्ताच्या ४ ते ७ ऋचेमध्ये प्रश्नसंवाद आलेला दिसून येतो. जो ईश्वर सर्वप्रथम को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थवन्तं यदनस्था विभर्ति ।^३

भूम उत्पन्न झालेला आहे, जो स्वतः अस्थिहीन असूनही अस्थियुक्त प्राण्यांना उत्पन्न करतो ह्याला कोणी अनुभवले का? पृथ्वीचा जीव, रक्त व आत्मा कुठे? असा कोण आहे जो विव्दानांना हे प्रश्न विचारतो? मन्दबुद्धी असणाऱ्या शिष्य असंस्कृत मनाने अत्यंत गहन गूढ तत्वाला जाणण्याची जिज्ञासा करित आहे. कारण की देव तत्व अतिशय गोपनीय आहे.

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थवन्तं यदनस्था विभर्ति ।^३

या असुरसृगात्मा क्व स्वित्को विव्दांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥

येथे दुर्ज्ञेयत्व अस्थिहीन सुध्मशरीराच्या दार्शनिक तत्वाच्या संदर्भात जीवात्म्याची जिज्ञासा दिसून येते.

तसेच ८ते १५ मन्त्रामध्ये उपर्युक्त प्रश्नाचे रहस्य उलगडले प्रमाणे आहे कीजे आत्मज्ञानाच्या हेतूने विश्वाच्या प्रक्रियेच्या रहस्योद्घाटनासारखे आहे. त्यानुसार प्रकृती माता आहे व परमात्मा पिता. प्रकृती स्वताला विश्वाच्या पिताला बुद्धीपूर्वक स्वताला समर्पित करते.^६ हेच तत्व सांख्यदर्शनाचे मूलबीज ह्या सूक्तात समाविष्ट आहे.

तसेच २० व्या मंत्रामध्ये विश्वाची कल्पना एक अशा वृक्षाच्या रूपात केल्या गेली आहे ज्यावर जीव व परमात्मा ही दोन पक्षीरूपात राहतात—

व्या सुपर्णा संयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । ५

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १/१६४/२०

हे एकात्मभावाने संयुक्त व समान नाव धारण करणारे आहे. यामध्ये जीव उपभोक्ता आहे.

मात्र परमात्मा त्याचा साक्षी बनून राहतो, असे आढळते.

या सूक्ताच्या २१ ते २२ मन्त्रामध्ये अमरत्वाचा मार्ग सांगितला आहे—

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदयाभिस्वरन्ति । ६

द्वेनो विश्वस्थ भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥

परमात्मा अमृताकरिता इच्छुक व मुमुक्षु असणाऱ्या जीवात्म्याला त्याची जड मती नष्ट करून सन्मती देतो. अज्ञानी जीवात्मा विश्ववृक्षाला लागणाऱ्या सांसारिक मधुर फळांचा आस्वाद घेत संसार सन्ततीची उन्नतीमध्ये रममाण असतो. मात्र आपल्या पालक पिता परमात्म्याला जाणल्याशिवाय तो निःश्रेयसाची प्राप्ती करू शकत नाही.

येथे ईश्वरजीवाचा परस्पर सख्यभाव, अनादित्व व अमरत्वाच्या प्राप्तीचा मार्ग ह्या दार्शनिक विचारांचे विवेचन केलेले दिसून येते.

अस्यवामीय सूक्ताच्या ३८ व्या मन्त्रामध्ये जीवात्मा व परमात्मा या दोन तत्वांच्या बाबतीत दीर्घतमा ऋषि असे सांगतात की मनुष्य देहामध्ये अत्यंत चंचल मन व श्वासासहित जीव अविचलपणे राहतात. म्हणून जीवात्मा हा जडदेहाच्या अनुगोधाने चालतो. नश्वर शरीर व अनिश्वर, अमर आत्मा एकाच स्थानी राहतात. शरीरगत आत्मा नेहमीच्या पध्दतीने येतो व जातो. आत्म्याला संयोग व वियोग अशा दोन्ही अवस्था आहेत—

अपाडः प्राडैति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः । ७

ता शश्वन्ना विषूचीना न्यवन्त्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्त्यम् ॥

येथे जीवात्मा व परमात्मा दोन्ही नित्य आहे, सर्वव्यापक आहे, सर्व लोकांमध्ये विचरण करतात मात्र सामान्यजन शरीराच्या सह संयुक्त जीवात्म्याला तर विशेष प्रकारे जाणतात. परंतु देहाच्या व्यतिरिक्त निर्लिप्त परमात्म्याला ओळखत नाही.

अशाप्रकारे अस्यवामीय सूक्तात ईश्वराचे अगुणत्व, जीव परमात्माचे स्वरूप, व त्यांचे सख्यभाव, ईश्वराचे अनादित्व, अमरत्वप्राप्तीचा मार्ग, एकेश्वर संकल्पना, आत्मविद्या इ. दार्शनिक सिद्धान्तांचे विवेचन केलेले आढळते.

निष्कर्ष

उपरोक्त सूक्तातील दार्शनिक सिद्धान्तांचे अध्ययन केल्यास असे ज्ञात होते की या सूक्तामध्ये दार्शनिकत्व हे प्रहेलिका, प्रश्नसंवाद, दृष्टान्त इ. शैलीद्वारे सरलतेने प्रतिपादित केलेले दिसून येते. दर्शनातील मूल बीज या सूक्तात आढळतात. यावरून असे लक्षात येते की ह्या सूक्ताचे दार्शनिक दृष्टीने अध्ययन केले असता दर्शनशास्त्रातील संकल्पना परिपक्व होण्यास निश्चितच मदत होईल.

संदर्भ

१. संस्कृत हिन्दीकोश पृष्ठ क्र. ६८३
२. ऋग्वेद १.१६४.१
३. ऋग्वेद १.१६४.४
४. मता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मेसा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः॥
५. ऋग्वेद १.१६४.२०
६. ऋग्वेद १.१६४.२१
७. ऋग्वेद १.१६४.३८

२८. रघुवंशमहाकाव्यात गोचर दार्शनिकविचार (सांख्यदर्शनाच्या संदर्भात)

डॉ. कर्वे पल्लवी विजय

साहाय्यक प्राध्यापक संस्कृत वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

सारांश

लघुत्रयी आणि विदग्ध पंचमहाकाव्यात गणित 'रघुवंशम्' महाकाव्य हे संस्कृत वाङ्मयात अनेकानेक कारणांनी आपला वेगळा ठसा उमटविणारे असे महाकाव्य आहे. रसिकांच्या मनात या महाकाव्याचे असे विशेष स्थान निर्माण होण्यामागे कविकुलगुरु कालिदासाचा भारतीय दर्शनशास्त्रातील सिद्धांतांचा व्यासंग हे एक महत्वाचे कारण आहे. याला प्रमाण म्हणजे रघुवंशात औचित्याने आलेले दार्शनिक संदर्भ. दार्शनिक विचार भारतीय संस्कृतीचे (मानवी जीवनाच्या आध्यात्मिक आणि भौतिक पैलूंचे) मूलाधार आहेत. त्यामुळेच 'भारतीय दर्शन' विश्वात सर्वांच्याच आदराचा विषय ठरलेला आहे.

राजानक मम्मटांनी काव्यहेतूंची चर्चा करतांना स्पष्ट केले आहे की, लोकव्यवहाराचे निरीक्षण, शास्त्राध्ययन, काव्यानुशीलन हे कवीने करावयासच पाहिजे. यानुसारच आपल्याला महाकवी कालिदासाच्या रघुवंश या महाकाव्यात विविध लोकव्यवहारांचे, शास्त्राध्ययनाचे उल्लेख पाहावयास मिळतात. संस्कृत वाङ्मयात दीर्घ अशी शास्त्रपरंपरा आहे. त्यातील एक शाखा म्हणजे दर्शनशास्त्र होय. भारतीय दर्शनशास्त्रात महत्वाचे दोन प्रवाह आहेत. एक म्हणजे आस्तिक आणि दुसरा म्हणजे नास्तिक. हे दोन विभाग करणारा विभाजक घटक म्हणजे वेदांचे प्रामाण्य. ते स्वीकारणारा गट म्हणजे आस्तिक आणि जो वेदप्रामाण्य नाकारतो तो नास्तिक गट. पहिला गट सहा आणि दुसरा गट तीन दर्शनांचा असे वर्गीकरण करण्यात येते. या दर्शनांच्या संख्येबाबत भिन्न भिन्न मतप्रवाह आहेत. या विविध प्रवाहांपैकी प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये सांख्यदर्शन या भारतीय आस्तिक दर्शनामधील काही सिद्धांतांचा महाकवी कालिदासाच्या रघुवंश या महाकाव्यात कशाप्रकारे समावेश करण्यात आला आहे याचा विचार केला आहे.

कूटशब्द : सांख्यदर्शन, त्रिगुण, प्रमाणविचार, मोक्षस्वरूप इत्यादी.

'कालजयी वाङ्मय' या संज्ञेने प्रशंसिले जाणारे वाङ्मय म्हणजे संस्कृत वाङ्मय. हे वाङ्मय दार्शनिक सिद्धांतांनी समृद्ध आहे. संस्कृत वाङ्मयाचा असा गौरव केला जातो तो त्यातील मानवहित आणि विकास साधणार्या अशा विचारधनामुळे. अशाच विचारधनाचा स्वामी म्हणजे कविकुलगुरु कालिदास. त्याने आपल्या सातही कलाकृतींद्वारा मानवहित आणि विकास साधला आहे. ह्यामागे त्याचे वैचारिक अधिष्ठान आहे. म्हणूनच दोन सहस्रकांहून अधिक कालावधी उलटला तरी त्याच्या साहित्यावर संस्कृतानुरागी (संस्कृत माध्यमातून आणि इतरही भाषांमधून त्याचे साहित्य उपलब्ध झाल्याने त्यावर) मोहित झालेले आणि होताना दिसतात. त्याचबरोबर त्याच्या कलाकृतींवर अनेक संशोधने झाली व होत आहेत तसेच पुढेही होतील. भारतीय

दर्शनातील सांख्यदर्शन या आस्तिक दर्शनातील काही महत्त्वाच्या सिद्धांतांची मांडणी कविकुलशिखामणी महाकवी कालिदासाने कशी केली आहे याबाबत ह्या शोधनिबंधात उलगडा करण्यात आला आहे.

सांख्यांचा त्रिगुण सिद्धांत

सांख्यांच्या मते सत्व, रज आणि तम हे त्रिगुण आहेत. ते प्रकृतीशी संबंधित आहेत. सर्वच कर्म त्रैगुण्योद्धव आहेत. त्रिगुणांची साम्यावस्था म्हणजे प्रकृती¹ आणि त्यांच्यातील परस्पराभिभव म्हणजे सृष्टी.

वर उल्लेखिल्याप्रमाणे मानवाच्या सर्वच कृती ह्या त्रिगुणांच्या आधारेच घडत असतात. या त्रिगुणांना नियंत्रित करणे हेच मोठे कष्टसाध्य आहे. महाकवी कालिदासाने रघुवंशात अजराजाचे राज्यारोहण आणि रघुराजाची राज्यनिवृत्ती यांचे वर्णन करतांना सांख्यांच्या त्रिगुणांचा विचार मांडला आहे.

‘पणबन्धमुखान्गुणानजः षडुपायुक्त समीक्ष्य तत्फलम् ।

रघुरप्यजयद्रुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥²

रघुराजा आपला सर्व राज्यकारभार आपल्या सक्षम पुत्रावर अर्थात अजराजावर सोपवून ककुस्थ कुळाला साजेशा परंपरेचे अनुसरण करित वानप्रस्थाश्रमात प्रविष्ट झाला. त्याच्यातील सत्व, रज आणि तम या गुणांमुळे निर्माण होणार विकार लोप पावले होते. त्याने त्रिगुणांवर मात केली होती. मनावर बुद्धीचा अंकुश ठेवून त्रिगुणांवर विजय प्राप्त केला.

रावणाच्या उपद्रवाने त्रस्त देवगण योगनिद्रेचा त्याग केलेल्या महाविष्णूकडे जातात. त्यावेळी विष्णू त्यांना वास्तवाची जाणीव करून देताना म्हणतो ज्याप्रमाणे मानवातील सत्व आणि रज हे गुण तमोगुणाकडून³ दाबले जातात त्याप्रमाणे हे देवांनो ! तुमचा पुरुषार्थ आणि महिमा रावणाकडून दाबला गेला आहे हे मी जाणतो. याठिकाणीही महाकवीने सांख्यसम्मत त्रिगुणांचा उल्लेख केलेला आढळतो.

सांख्यसम्मत प्रमाणत्रय

दृष्टमनुमानमासवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥⁴

उपर्युक्त कारिकेत सांख्यशास्त्र सम्मत तीन प्रमाणांची माहिती दिलेली आहे. यांचा समुल्लेख महाकवी कालिदासाने आपल्या काव्यात केला आहे तो असा –

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मद्वादिर्महिमा तव ।

आसवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥⁵

रावणाच्या जाचातून मुक्तता व्हावी यावर उपाययोजनेविषयी मार्गदर्शन घेण्यासाठी सर्वच देववृंद पालनकर्त्या महाविष्णूकडे आला. त्याचे स्तवन करतेवेळी देवांनी जे विष्णूबाबत गौरवोद्गार काढले त्यातून प्रत्यक्ष, अनुमान आणि आसवाक्य या सांख्यशास्त्रास मान्य प्रमाणांचा विचार व्यक्त झाला आहे.

तसेच सरयू नदीच्या वर्णनातही आसवाक्य या प्रमाणाचा संदर्भ येतो.

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टेभाम्बुजरेणु यस्याः ।

ब्राह्मं सरः कारणमासवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥^७

यातच सांख्यांच्या प्रत्ययसर्गाचा विचारही निहित आहे. अव्यक्तातून सर्व व्यक्त होते. बुद्धी अर्थात महत् प्रकृतीतून प्रकटते. म्हणजेच प्रकृतीतून विकृती उत्पन्न होते. हा सिद्धांतदेखील उपस्थापित झाला आहे.

पंचमहाभूते आणि पंचतन्मात्रा यांचा उल्लेख

सांख्यदर्शनात पंचमहाभूते आणि पंचतन्मात्रा यांची चर्चा आहे. त्याचा उल्लेख रावणवधानंतर पुष्पक विमानातून परततांना राम सीता यांच्या संवादात कालिदासाने केला आहे^७.

त्याग आणि स्वकर्तव्याचे उचितरूपाने पालन

अर्थसञ्चयस्त्यागहेतुको धर्मसम्मतः काम इह । या उत्तीप्रमाणेच सज्जनांचा व्यवहार असतो. त्यागाच्या आश्रयानेच सदाचरणी लोक स्वतःहून स्वीकारलेल्या असिधाराव्रताचे पालन करतात. या नियमाला अनुसरूनच कालिदासाने औचित्याने रघुवंशात याचे वर्णन केले आहे.

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् । यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् । वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥^८

त्यागाचे मूर्तरूप अशा इक्ष्वाकू कुळातील राजांच्या आचरणाची आणि त्यांच्या गुणवैशिष्ट्यांची ओळख महाकवी कालिदासाने करून दिली आहे.

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवतः ।

न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥

दिलीप राजाचे गुर्वाज्ञापालन, स्वकर्तव्याबाबत दक्ष, कर्तव्यपालन तत्पर, प्राणांचा त्याग करण्याची मनाची तयारी, सर्वांचे बलिदान देण्यास सिद्ध असे सर्व गुण कालिदासाने वर्णिले आहेत.

त्यागाची प्रबळ भावना आणि स्वकर्तव्यात तत्पर या गुणांनी युक्त हनुमानाचे वर्णन कालिदासाने केले आहे. संपातीकडून सीतेविषयी माहिती मिळाल्यावर अविश्रांतपणे हनुमानाने समुद्र तंघून जाण्याचे कार्य करित स्वकर्तव्याप्रति जागरूकता दाखविली आहे.

मोक्षाचे स्वरूप

रघुवंशात महाकवी कालिदासाला योग या संकल्पनेद्वारा मोक्ष अपेक्षित आहे. त्याच्या मते योग म्हणजे मोक्ष प्राप्त करणे, परमात्म्याशी एकाकार होणे, आत्मचिंतन करणे इत्यादी अर्थ अपेक्षित आहेत.

रघुराजा अजराजाच्या हाती सर्व दायित्व सोपवून मोक्ष प्राप्तीसाठीच प्रयत्नशील होता याबाबत वर्णन करतांना महाकवी म्हणतो –

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥
इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धिप्रसरेषु जागृतौ ।
प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥
अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥^१

स्थितप्रज्ञ रघुराजाने सुखात दुरळून न जाता आणि दुःखात होरपळून न जाता मोक्षप्राप्तीकरिता सातत्याने प्रयास केले. उपर्युक्त चर्चेतून असे स्पष्ट होते की, कालिदासाने सांख्यतत्त्वज्ञानाचे सखोल आणि सविस्तर अध्ययन केले होते आणि प्रसंग, व्यक्तिरेखा, कथासूत्राची आवश्यकता यांच्या औचित्याने त्याने ते अभिव्यक्त केले आहे.

कालिदासाच्या काव्यांमध्ये नागरी जीवनाचे आणि भौतिक सौख्याच्या साधनांचे आधिक्याने वर्णन येत असल्याकारणाने विलासी जीवनात रमणारा महाकवी अशी त्याची प्रतिमा जनमानसात ठसली आहे. पण त्याच्या साहित्यकृतींच्या सूक्ष्मावलोकनाने त्याची दर्शनशास्त्राविषयीही उत्तम धारणा होती हे समजते.

संदर्भग्रंथसूची

१. रघुवंश महाकाव्य, ज्वालाप्रसाद मिश्र, संपा. खेमराज श्रीकृष्णदास मुंबई, प्र.आ.1964
२. संस्कृत के महाकाव्य पञ्चक में व्युत्पत्ति, मुसळगांवकर श्या.के. ईस्टन बुक लिंकर्स दिल्ली, प्र.आ.1996
३. संस्कृत काव्याचे पंचप्राण, वाटवे के.ना. मनोहर ग्रन्थमाला पुणे, प्र.आ.1947
४. कालिदास मीमांसा, मुसळगांवकर के., संपा. मुसळगांवकर रा. चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, प्र.आ. 2011

२९. प्रस्थानत्रयी तथा भारतीय तत्वज्ञान

अमृता सोहोनी

प्रस्तावना

भारतीय तत्वज्ञान

मचा कोहराम है चारो दिशाओ मे |

नहीं है शांति कुछ ,अब हवाओ मे ||

वरील ओळी मनुष्य आज कसा चहुबाजूले दुःखाने घेरलेला आहे याचे वर्णन करतात । प्रथम बाह्य कारण व दूसरे आंतरिक कारण .बाह्य कारणे म्हणजे भूभुक्षादि व दूसरे म्हणजे अज्ञान , मिथ्याज्ञान, माया हे आहे. इकडे तर मानव विज्ञानाच्या दृष्टीने प्रयत्न करित वेगवेगळ्या भौतिक सुखाची प्राप्ति करतो आहे पण तेवढीच अध्यात्माच्या बाबतीत मात्र त्याची अधोगती होते हे समजणारे फार कमी लोक आहेत.शालेय जीवनातही विद्यार्थी "advance technology " ने शिक्षण घेत आहे ते उत्तमच आहे परंतु कुठेतरी आपलेच संस्कार आपल्याला पुढच्या पीढी कडे सुपुर्द करायची वेळ आलेली आहे. देशाची संस्कृती ही त्या देशाच्या ग्रंथसंपदेवर , नीतिनियमांवर अवलंबून असते . म्हणूनच "साहित्य समाजस्य दर्पणम् | " हे जे म्हंटले आहे ते योग्यच आहे . ह्या ज्ञानतृप्तिचांची संख्या वाढवायची असे तर "तत्वज्ञान " प्राप्त करणे महत्वाचे आहे. भारतीय संस्कृती ही तीन भारतीय तत्वज्ञानाच्या आधारस्थंभावर उभी आहे । तो भरभक्कम आधारस्तंभ म्हणजे प्रस्थानत्रयी . या प्रस्थानत्रयीत खालील ग्रंथाचा समावेश होतो

1. श्रीमद्भगवद्गीता
2. उपनिषद
3. ब्रम्हसूत्र

तत्वज्ञानाचे अध्ययन या तीन ग्रंथांच्या सहाय्याने करणे रास्त ठरेल .याची आरंभी तोंडओळख करून घेऊया व तदनंतर विस्तृत-विवेचन पाहुया.

1) श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीमद्भगवद्गीता भीष्म पर्वाच्या आरंभी आली आहे. यातील मुख्य मुद्दा कौरव व पांडवांचे युद्ध हा आहे.

साक्षात् भगवन्ताचे सारथ्य लाभलेला महद्भाग्यशाली अर्जुन युद्धात उभा होतो खरा परंतु रणभूमीवर आसस्वकीयाना पाहून त्याचे धैर्य गळून पडते आणि अचानक तो घर्माच्छादित मी हे युद्ध करणार नाही हे घोषित करतो.त्यावेळी श्रीकृष्णाने केलेला उपदेश म्हणजेच श्रीमद्भगवद्गीता .

2) उपनिषद-(उप +नि: + षद् + क्विप्)

उप = समीप ; नि: = निष्ठापूर्वक ; षद् (सद्)= बसणे ,आसनस्थ होणे. शंकरचार्यानुसार उपनिषद् ते ज्ञान आहे जे अविद्यानाशक व ज्ञानसाधक आहे. उपनिषदांची संख्या 108 आहे . परंतु 11 उपनिषद मुख्य मानले आहेत ते दर्शविणारा श्लोक असा आहे –

ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुंड-मांडूक्य-तित्तिरि: |

ऐतरेयम् च छान्दोग्यम् बृहदारण्यकम् दश ||

3) ब्रम्हसूत्र

उपनिषदांचे सम्यक् मंथन करून बादरायण व्यास यांनी काढलेले ज्ञानाचे नवनीत अर्थात् 'ब्रम्हसूत्र' होय. ब्रम्हसूत्र अर्थात् वैदिक दर्शनाचा समन्वय ग्रंथ संबोधले तर अतीशयोक्ति नाही कारण ब्रम्हसूत्र तो अलौकिक धागा आहे ज्यात उपनिषदात विखुरलेल्या विभिन्न प्रकारच्या विचारांचे मणि इतक्या कलात्मक पद्धतीने गुंफले आहेत की त्यांचे मनभावन , अद्भूत चमत्कार सहृदयाला भावुक बनवणार नाहीत तर नवलच ! "ब्रम्ह सत्यं जगन्मिथ्या " हा यांचा सिद्धान्त आहे .

उपोद्घातानन्तर मूळ विषयाच्या अंतरंगात हळुहळु शिरकाव करूया . सर्वप्रथम आपण भारतीय तत्त्वज्ञान व प्रस्थानत्रयी बद्दल माहिती पाहू –

1) भारतीय तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ?

अ)तत्त्वस्य ज्ञानम् = तत्त्वज्ञानम् | अशी ढोबळमानाने व्याख्या करता येईल . याखेरिज

आ)"अनारोपितम् रूपम् = तत्त्वम् "

इ)"अबाधित विषयत्वम् = तत्त्वम् "

अश्याही व्याख्या आहेत. यथा मनुष्यस्य - मनुष्यत्वम् ; पशूनाम् पशुत्वम् ; तथा तस्य तत्त्वम् तत् म्हणजे ते . ते म्हणजे ते परम-तत्त्व. पण ते तत्व जाणून घ्यायचे असेल तर त्याचा पसारा इतका मोठा म्हणून त्या ओघाने त्या सर्व यच्चयावत पदार्थांचा अभ्यास अनिवार्य ठरेल . म्हणून जे दर्शन घडेल ते समग्रतेचे असेल . समष्टी व व्यष्टी दोहोंचा विचार करावा लागेल .

* दर्शनम्- हे (तत्त्वज्ञान) " दर्शन करून देणारे शास्त्र म्हणून दर्शनशास्त्र" या नावाने ओळखले

जाते . "दृश्यते अनेन इति दर्शनम् " अशी दर्शनाची व्याख्या सांगितली जाते . म्हणून

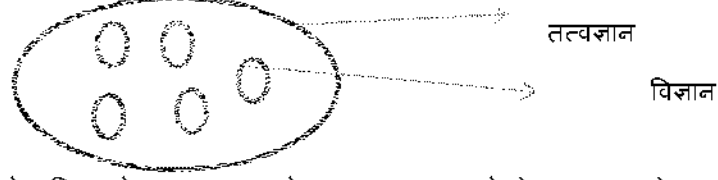
Philosophy is the synoptic view . असे विवरण सापडते. तसेच विल डुंटर ने म्हंटले आहे .

A study of experience as a whole or a portion of experience in relation to the whole .

आपल्या अखिल अनुभव राशिंचा अन्वय आणि अर्थ लावण्याचा आटोकाट प्रयत्न म्हणजे तत्त्वज्ञान होय.

बौद्धांच्या नेति –नेति न्यायाने विज्ञानापासून त्याचे भिन्नत्व दर्शवणे योग्य ठरेल .

*तत्वज्ञान व विज्ञान यातील भेद –विश्वात ज्या ज्या वस्तु आहेत त्या त्या वस्तुंचे विशेष ज्ञान विज्ञान देते याउलट तत्वज्ञान त्याच्या मुळाशी जाऊन शोध घेते . तिचा मूल उगम कुठून झाला इतक्या खोलापर्यन्त शिरते .

अर्थात् तत्वज्ञानाचे क्षेत्र विज्ञानपेक्षा व्यापक आहे . एका उदाहरणाने हे समजवून घेऊया . फूल याच्या स्वरूपाविषयी त्याच्या रंग , सुवास , त्याचे भाग याबद्दल विज्ञान चर्चा करेल पण ते आले कुठून ते जाणार कुठे येथपर्यंतची चर्चा तत्वज्ञानच करते . म्हणूनच सुसंगतपणे प्रश्न सोडविण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न म्हणजे तत्वज्ञान . **Philosophy is the study of ultimate reality underlying the phenomenal world .**

तत्वज्ञानाचा अभ्यास करण्याची गरज

तत्वज्ञान म्हणजे आपल्या अनुभवाचा साकल्याने केलेला विचार , जीवनाची सर्वकष मीमांसा ,संबंध जीवनाकडे पाहण्याची विचारपरिष्कृत पद्धती होय . आपल्याकडे तत्वज्ञानास “दर्शन” अशी संज्ञा आहे ती यथार्थ आहे. तत्वज्ञान म्हणजे जीवनदर्शन ,जीवनाचा सम्यक् दृष्टिकोन . त्यामुळे जनसमूहाची संस्कृति समजावून घ्यायची असेल तर त्या समाजाचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन म्हणजेच त्या समाजाचे तत्वज्ञान प्रथम समजून घेणे आपणास प्राप्त आहे. माणसाच्या कोणत्याही पीढीने जीवनाचा जो अर्थ काढलेला असतो ,जीवनाकडे पाहण्याची जी दृष्टी बनवलेली असते . तिचे स्वरूप तत्वज्ञानातच प्रकर्षाने प्रकट होते . साहित्य , संगीत , शिल्प , गणित , ज्योतिष्य इत्यादि संस्कृतीची अंगे आहेत खरी पण कुठल्याही संस्कृतीच्या प्राणप्रद तत्वाशी परिचय करून घ्यायचा असेल तर प्रथम त्या संस्कृतीने निर्माण केलेल्या तत्वज्ञानाची ओळख करून घेणे अगत्याचे आहे . म्हणून ज्या भारतीय संस्कृतीचे आपण वारसदार म्हणवतो ती समजून घेण्यासाठी आपल्याला भारतीय तत्वज्ञानाचा अभ्यास करावाच लागेल .

सारांश असा की , भारतीय संस्कृतीचा वारसा आपणास नीट आत्मसात करण्यासाठी आणि त्याच्याशी संवादित्व साधून समाजजीवनात सांस्कृतिक बदल घडवून आणावयाचे असतील तर भारतीय तत्वज्ञानाचा आपण निदान स्थूल परिचय करून घेतला पाहिजे .

सिद्धांत-वैचित्र्य

भारतीय तत्वज्ञानातील सिद्धांत-वैचित्र्य हेच भारतीय समाजाच्या सहिष्णुतेचे लक्षण म्हणून सांगता येईल. *परब्रम्ह

जैन –स्वतंत्र परब्रम्ह नाही . ; बौद्ध- निर्वाण हेच परब्रम्ह . ;सांख्य- परब्रम्ह नाही पुरुष आहे. तो स्वतःच्या ठिकाणी रममाण होणारा आहे. वैशेषिक – परमेश्वर स्वतंत्र आहे तो जड सृष्टिचा उत्पन्नकर्ता आहे . ; अद्वैत वेदान्त – एकमेव ब्रम्ह सच्चिदानंदस्वरूप ,निर्गुण विश्वाचे उपादान व निमित्त्य कारण आहे.

ईश्वर

चार्वाक - ईश्वर अशी संकल्पनाच त्यांना मान्य नाही. बौद्ध - सर्वज्ञ बुद्धाहून वेगळा ईश्वर नाही . जैन - सर्वज्ञ आर्हताहून वेगळा ईश्वर नाही. सांख्य - जीवहून वेगळा ईश्वर नाही . पूर्वमीमांसा - कर्मच फळ देते , ते देणारा कोणी ईश्वर नाही ; उत्तरमीमांसा - ईश्वर मान्य.; नैयायिक - ईश्वर. जगाचे निमित्तकारण आहे. उपादानकारण नाही. वैशेषिक - वैशेषिकांचे मत नैयायिकांप्रमाणेच आहे. योगदर्शन - ईश्वर हा जीवाहून वेगळा आहे तो जगाचे उपादान कारण नाही व निमित्तकारणही नाही.

जीवात्मा

चार्वाक- चैतन्ययुक्त जिवंत आत्मा हाच जीवात्मा . ; माध्यमीक बौद्ध - जीवात्मा हा शून्यमय आहे . जैन - देहव्यतिरिक्त देहाच्या आकाराचा व नित्य आहे ;सांख्य - आत्मा अंतरबाह्य निर्गुण आहे .; मीमांसा-जीवात्मा कुटस्थ नाही तो जड आहे. न्याय -वैशेषिक- जीवात्मा कुटस्थ नाही तो जड आहे.

सृष्टी

जैन- स्वयम्भू सृष्टि ; बौद्ध- कर्माच्या योगाने पृथ्वीचे नामरूप दिसते व पृथ्वी ,तेज वायु इत्यादि तत्वे काही विकृत काही अविकृत असतात . सांख्य- प्रकृति अनादी आहे. स्वतंत्र त्रिगुणात्मक प्रकृतिपासून पुरुषाच्या सानिध्याने पंचभूतात्मक सृष्टि उत्पन्न होते . न्याय - सृष्टि सत्यस्वरूप असून अनादी नित्य परमाणुपासून परमेश्वर ती उत्पन्न करतो व चालवितो .

कर्म

जैन -कर्म हे जडरूप पुद्गलापासून उत्पन्न होते व जीवाला चिकटते. कर्म जीव यांच्या संबधाने संसार उत्पन्न होतो. बौद्ध-कर्म अनादि आहे त्यापासून अविद्या , तीजपासून पंचस्कन्द व त्यापासून बंध होतो . सांख्य - कर्मापासून अविद्येची निर्मिती होते त्यामुळे जीव बंधनात अटकतो . वैशेषिक - कर्म सत्य आहे अज्ञानामूळे कर्म जीवाला दुःखकारण होते.

हे मुख्य मूढे तत्वज्ञानात येतात . आता हे प्रस्थानत्रयीत कसे कुठे व कोणत्या उद्देशाने आले आहे.

याचे क्रमशः एकेकाचे अध्ययन करूया .

1) श्रीमद्भगवद्गीता

उपनिषदरूपी गायीचे दोहन करून भगवन्ताच्या प्रत्यक्ष मुखातून झवलेले ज्ञानामृत म्हणजे श्रीमद्भगवद्गीता.गीतेत 18 अध्याय व 700 श्लोक आहे . द्वितीय अध्यायाच्या 11 व्या श्लोकापासून तत्वज्ञानाला सुरुवात झाली आहे. प्रत्येक अध्यायात आत्म्याचे अमरत्व , आत्मा - परमात्मा याचे अद्वैत , स्थितप्रज्ञाची लक्षणे ,ब्रम्हतत्वाचे स्वरूप , श्रेष्ठ भक्ताची लक्षणे असे विविध पैलूंचे दर्शन घडते.

अ)आत्म्याचे अमरत्व - अर्जुनाची किंकर्तव्यमूढ अवस्था पाहून भगवान् श्रीकृष्ण तत्वज्ञानाचे बोधामृताचे दान सुरु करतात.

श्रीभगवानुवाच |

अशोच्यानन्वशोचस्त्वम् प्रज्ञावादन्श्च भाषसे ।

गतसूनगतासुंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥11॥ अध्याय-2

श्रीकृष्ण म्हणतात – अर्जुना । ज्यांचा शोक करू नये त्याचा तू शोक करतो आहेस आणि वर पंडित्याच्या पोकळ गोष्टी सांगतोस जे खरे पंडित आहेत ते मृतांचा किंवा जीवंत माणसाचाही शोक करीत नसतात.

त्यानंतरच्या श्लोकात नासदीय तत्वाचे विवरण येते देवकीनंदन म्हणतात – खरोखर मी , तू हे सर्व राजे पूर्वी केव्हाही नव्हतों असे नाही तसेच सर्वजण यापुढे असणार असेही सांगता येत नाही.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तर प्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥13॥ अध्याय -2

ज्याप्रमाणे देहधारींना बाल्य ,तारुण्य व महातारपण या देहात असते , त्याचप्रमाणे देहधारी मनुष्याला दुसरा देह प्राप्त होतो , त्याबद्दल धैर्यवान मनुष्य मोह पावत नाही.हे आत्मतत्त्व अविनाशी ,अव्यय ,नित्य आहे.

न जायते म्रियते व कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥20॥ अध्याय-2

हा आत्मा कधीही जन्मत नाही व मरतही नाही ; हा जन्माला आला होता व नाहीसा होऊन पुन्हा जन्माला येईल असेही नाही. हा जन्मरहित ,नित्य, शाश्वत,पुराणपुरुष आहे . देहाचा नाश झाला तरी ह्याचा नाश होत नाही.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥22॥ अध्याय-2

मनुष्य ज्याप्रमाणे जुनी वस्त्रे टाकून दूसरी नवीन वस्त्रे परिधान करतो त्याचप्रमाणे देही (देहधारी आत्मा)जुनी झालेली शरीरे सोडून नव्या देहात जातो.तसेच “नैनम् छिदन्ति “ या श्लोकात हे आत्मतत्त्व कुणी तोडू शकत नाही , अग्नि याला जाळू शकत नाही ,तसेच याला पाणी भिजवू शकत नाही अथवा

वायुही सुकवू शकत नाही. अश्याप्रकारे “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः इति“ जो जो जन्माला आला आहे त्याचा मृत्यु निश्चित आहे. असे भगवान पार्थाला अवबोधन करतात.

ब) स्थितप्रज्ञाची लक्षणे

अर्जुन विचारतो-स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव?स्थितप्रज्ञ मनुष्याची परिभाषा काय , तो कसा बोलतो कसा चालतो कसा वागतो याविषयी सांगावे. गोपाल म्हणतात –

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ||55|| अध्याय 2

जेव्हा मनुष्य सर्व वासना टाकून आपल्या ठायी संतुष्ट होवून राहतो तेव्हा त्याला स्थितप्रज्ञ असे म्हणतात. स्थितप्रज्ञ मनुष्य दुःखाने विषण्ण होत नाही सुखाची जो अभिलाषा धरत नाही , प्रीति,भय ,क्रोध यांपासून मुक्त झाला आहे, जो सर्व विषयात अनासक्त राहतो ,जो बरेवाईट प्रसंगात हर्ष व द्वेष मानत नाही. कासवाप्रमाणे जो आपले अवयव आखडून घेतो ,त्याचे विषयापासून मन अलिप्त होते पण रुचि नाहीशी होत नाही परन्तु ब्रम्हानंदाचा अनुभव आल्यावर तीही नाहीशी होते. इंद्रियांना वश करून तो माझेच चिंतन करतो.

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामत्क्रोधोऽभिजायते ||62|| अध्याय 2

याचे स्पष्टीकरण असे करता येईल.

विषय-ध्यासः → सङ्गः → कामः → क्रोधः → सम्मोहः → स्मृतिनाशः → बुद्धिनाशः सर्वनाशः

म्हणून स्थितप्रज्ञ मनुष्य विषयांपासून दूर राहतो.म्हणून तद्वत तुही तुझी इंद्रिये स्थिर कर असे परमेश्वर अर्जुनाला म्हणतात.

क)कर्मयोग

गीतेतील हा प्रसिद्ध श्लोक सर्वपरिचितच आहे

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा फलहेतूर्भूर्मा त सङ्गोऽत्स्वकर्मणि ||47 || अध्याय 2

कर्म करण्यापुरताच तुला अधिकार आहे , फळ मिळणे किंवा न मिळणे हे तुझ्या अधिकारात नाही.म्हणून तू अमुक फळ मिळावे असा हेतु मनात ठेवून कर्म करणारा होवु नकोस , कर्म न करणारा ही होवु नकोस या लोकात दोन मार्ग असतात सांख्याचा ज्ञानमार्ग व योगाचा कर्ममार्ग. कारण कोणीही असेल तरी त्याला कर्मापासून मुक्ति नाही. चांगल्याचे चांगले व वाईटाचे वाईट असे फल ठरलेलेच असते. तसेच जो मनाचे नियमन करून आसक्ति न ठेवता केवळ कर्मन्द्रियांद्वारा कर्मयोगाचे आचरण करेल त्याची योग्यता विशेष

होय । “तस्मात् -नियतम् कुरु कर्म” असा उपदेश भगवान अर्जुनाला देतात .

अन्नाद्भवति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञद्धवाति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ||14 || अध्याय 3

अर्थात् कर्म हा यागच होय.

ड)परमेश्वर स्वरूप

श्रीकृष्ण म्हणतात

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः |

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् || 25|| अध्याय -7

माझे स्वरूप योगमायेने झाकले असल्याने सर्वांना प्रकट दिसत नाही. मी जनमारहित , अविनाशी आहे , मी सर्व जाणतो पण मला कोणीही जाणत नाही. त्यानंतर अक्षर ब्रम्हाचे रूप सांगतात व ते ब्रम्हतत्व मीच आहे हेही सांगतात हे तत्व अत्यंत श्रेष्ठ व अविनाशी , आदितत्व आहे .

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमौशधम् |

मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहम् हुतम्||16 || अध्याय 9

तू जो यज्ञ करतोस त्यातील श्रौतयज्ञ मी ,स्मार्तयज्ञ मी , श्रद्धात अर्पिलेला अन्न मी ,वनस्पती मी ,मंत्र मी , घृत मीच अग्नि आणि आहुतीही मीच । अर्थात् चराचरात मीच व्याप्त आहे. हाच बोध करून द्यायचा आहे .

पिताऽमहमस्य जगतो माता धाता पितामहः |

वेद्यम् पवित्रमोमकारम् ऋक्साम यजुरेव च ||17 || अध्याय 9

मी या जगताचा पिता होय ,मीच माता ,मीच आधार ,मीच पित्याचाही पिता आहे , पवित्र व ज्ञेय मी , ओंकार मी, ऋग्वेद ,सामवेद ,यजुर्वेद सारे मीच आहे. थोडक्यात तो या जगात आहे जगाच्या बाहेरही आहे. सर्वत्र व्यापक आहे .

अश्याप्रकारे गीतेचे कितीही मंथन केले तरी प्रत्येक वेळी नव -नवीन ज्ञानमृत प्राशन करायला मिळणार. आता पुढील विषयाकडे वळ्या.

2) उपनिषद- (वेदस्य अंतिम भागः)

वस्तुतः समस्त सांसारिक विषयांचा उपभोग घेऊन सर्व भौतिक सखे भोगून मनुष्य विचार करतो मी सम्पूर्ण जीवनात काय केले , जेव्हा त्याला हे ज्ञान होते की आजवर जे कमवले ते नाशवंत आहे मग शाश्वत काय आहे याबाबतीत त्याची शोधशोध सुरू होते. मग त्याला उपनिषदरूपी भगवंताप्रती जाण्याचा दुवा सापडतो. कारण उपनिषद् ते ज्ञान आहे जे मानुषयला अज्ञानानांधकारातून प्रकाशाकडे

घेऊन जातो. काही मूल उपनिषदांचे विहंगम दृष्टीने अध्ययन करूया.

सर्व उपनिषदांमध्ये जे दार्शनिक तत्व प्रामुख्याने हाताळले आहेत त्याचे विवेचन करूया .

अ) ब्रम्ह स्वरूप

विविध उपनिषदांमध्ये ब्रम्ह हे शुद्ध, नित्य, अमर, अजर, आणि सनातन सांगितले आहे. ईशोपनिषदात ते परमतेजस्वी, शरीररहित, शुद्ध पाप पुण्य रहित, सर्वद्रष्टा, मनीषी, सर्वत्र विद्यमान, स्वयंभू, अनादि असे वर्णन केले आहे. ते नाम, रंग, रूप, कालसीमेने रहित आहे. बृहदारण्यकोपनिषदात त्याला नेतिनेति न्यायाने वर्णन केले आहे. कठोपनिषदात तिचे स्वरूप अंगुष्ठमात्र सांगितले आहे.

“अंगुष्ठमात्र पुरुष : मध्य आत्मनि तिष्ठति ”

तैत्तरीयोपनिषदात त्याचे स्वरूप आनन्दमय सांगितले आहे. छांदोग्योपनिषद सांगते – सत् एव ब्रम्ह। ऐतरेय उपनिषदात –ते एकमेव होते मग अनेक लोकांची सृष्टी निर्माण करावी अशी त्याची इच्छा झाली म्हणून त्यातून सृष्टी उत्पत्ति झाली कोळी आपल्या अंगातून तन्तु काढून त्यांचे जाळे वीणतो, त्याप्रमाणे अक्षर ब्रम्हातून सृष्टी निर्माण झाली. केनोपनिषदात – जे डोळ्यांना दिसत नाही पण ज्यामुळे आपल्याला दिसते जो मनाने अतर्क्य आहे पण मनच ज्याचा ज्ञानविषय आहे. सर्व खलु इदम् ब्रम्ह, अयमात्मा ब्रम्ह, तत्त्वम् असि, अहं ब्रम्हास्मि ही वर्णनपर वाक्ये तर प्रसिद्ध आहेत.

आ) ईशावास्यमिदम् सर्वम्

या विश्वात असे काहीही नाही जेथे ब्रम्हतत्व नाही. ईशावास्योपनिषदात 1 लाच श्लोक येतो।

ईशावास्यमिदम् सर्वम् यत्किञ्च जगत्याम् जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जिथाः मा गृधः कस्यस्वीद् धनम्॥१॥ ईशावास्योपनिषद्

ब्रम्ह हे सृष्टीचे उपादान व निमित्त्य कारणही आहे. ब्रम्ह हेच उत्पत्ति, स्थिति व विनाशाचे ही कारण आहे.

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति ।

यत् प्रयन्ति अभिसंविशन्ति तद् ब्रम्ह, तद् विजिज्ञासस्व ॥ तैत्तरीयोपनिषद् 3.1.1

इ) तत्त्वम् असि

ब्रम्ह हे सृष्टीचे उपादान व निमित्त्य कारणही आहे. या वरून या गोष्टीची पुष्टी होते की संसार हा परिणामवादाचे उदाहरण नाही तर विवर्तवादाचे आहे. जसे – दूध दह्यात परिवर्तित होणे हा परिणामवाद व रज्जुवर सर्पाचा आभास होणे हा विवर्तवाद होय. अश्या प्रकारे ‘ब्रम्ह सत्य जगन्मिथ्या’ आहे.

जीव और ब्रम्ह एकच आहे. समष्टि रूप ब्रम्ह आहे व व्यष्टिरूप आत्मा, जीवात्मा आहे. आत्मा परमात्मा पृथक् नाही. म्हणून ब्रम्हसूत्रात म्हण्टलेच आहे की “अहम् ब्रम्हास्मि ।” एवम् “जीवो ब्रम्हैव नापरः। छांदोग्योपनिषद – आरुणि आपला पुत्र श्वेतकेतुला महावाक्य सांगतात “ तत्त्वम् असि ” अर्थात् हा जीवात्मा व परमात्मा भिन्न नाही. ते तत्त्व तुच आहेस. ईश्वर तुजहुन पृथक् नाही.

तुझे मूल ते परमतत्वच आहे हे ध्यानात घे । बृहदारण्यकोपनिषदात म्हंटले आहे –

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निधिध्यासितव्यो मैत्रेयि ।

आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्याविज्ञानेन इदं सर्वं विदितम्॥

आत्माच ब्रम्ह आहे जीवात्मा आपले भोग भोगून अखेर परमात्म्यात लीन होतो .

ई) ब्रम्ह इंद्रियग्राह्य नाही

- इंद्रिये त्याच वस्तुचे ग्रहण करू शकतात ज्या प्रत्यक्ष आहेत , ज्याला काही आकार आहे ,पण ब्रह्मा तर निर्गुण निराकार आहे मग त्याचे इंद्रियग्रहण कसे होणार.
- इंद्रिय बहिर्मुख आहेत व ब्रम्ह ही शक्ति अंतर्मुख आहे . जी व्यक्ती इंद्रियाना अन्तर्मुख करून सर्व विषयांपासून मुक्त होते तीच खरी अमृतत्वाला प्राप्त होते.

उ)कर्म सिद्धान्त व पुनर्जन्म

मृत्यु पश्चात् काय होते ? आपण कुठे जातो ? हा प्रश्न कठोपनिषदात नचिकेता यमराजाला विचारतो तेव्हा या प्रश्नाचे उत्तर भारतीय दर्शनाचे दोन सिध्दांत प्रतिपादित करतात कर्म सिद्धान्त व पुनर्जन्म . उपनिषदांत हे प्रत्येक वेळी सांगितले आहे की मनुष्य आपल्या कर्मांच्या हिशेबानुसार शरीर धारण करतो. या जन्माचे कर्म पुढच्या जन्माचे सुख-दुःखाचे कारण होते. असा पुनर्जन्म सिद्धान्त व कर्मसिद्धान्त दोघे अन्योन्याश्रित आहे.

यद्यपि उपनिषद् रहस्यवादी आहे तथापि ते कर्मांच्या उपयोगितेवर बल ब्रम्ह रुपी ध्येयापर्यंत पोहोचण्यासाठी कर्म हे सोपान आहे. कर्मानेच मनुष्याची चित्तशुद्धी होते जे लोक ब्रम्ह प्राप्तिसाठी योग्य झालेले नाही त्यांना खालील विधान केले आहे.

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेतशतम् समाः’

ऊ)ज्ञानादेव तु कैवल्यम्

उपनिषदात ब्रम्ह प्राप्ति हेच मोक्षप्राप्तीचे कारण आहे . ज्ञानप्राप्तिनंतर मानवाच्या हृदयग्रंथी उघडतात व सर्व संदेह निर्मूलन होते आणि त्याचे शुभाशुभ कर्म लय पावतात.आपण स्वतः लाच पारखे होणे , आत्म्याला विमुख होणे स्वत्व हरवून बसने व नंतर त्याच्याच शोधात वणवण भटकणे यात दुःखाचे मूल आहे याचि अत्यंतिक निवृत्ति करावयाची असेल तर ज्ञानाशिवाय दूसरा मार्ग नाही.

येथे एक म्हण आठवते – “तुझे आहे तुजपाशी परी तु जागा विसरलाशी “आपलीच वस्तु हरवायची व पुनः ती शोधत राहायची .

ए) नैतिकतेचे महत्त्व

उपनिषदत नैतिकतेचे महत्व अनेक प्रकाराने प्रतिपादित केले आहे। सत्याला ब्रम्हचे आयतन मानले आहे “सत्यमायतनम्”

मुंडकोपनिषदात – “सत्यमेव जयते नानृतम्”

आत्मसंयम , पवित्रता , अपरिग्रह व आत्मसंतुष्टी ब्रम्हज्ञानासाठी आवश्यक आहे . या योगदर्शनाची आठवण करून देतात। मनुष्य जो पर्यंत स्वतःचे उतरदायित्व पूर्ण करीत नाही तोपर्यंत त्याला कुठल्याच कार्यात सफलता प्राप्त होत नाही . म्हणूनच तैत्तिरीयोपनिषदात म्हंटले आहे –मातृदेवो भव | पितृदेवो भव | आचार्यदेवो भव | अतिथि देवो भव | असे म्हंटले आहे.

अश्याप्रकारे उपनिषद ज्ञानाचा न आटणारा अथांग सागर आहे। मुमुक्षुने जसे अध्ययन केले तसे त्याला फळ मिळणार .

3) ब्रम्हसूत्र

ब्रम्हसूत्र हा संपूर्ण ग्रंथ 555 सूत्रांचा आहे. ह्या विस्तृत ग्रंथाचे विवेचन मुख्य मुद्द्याने करूया ।

शंकरचार्यांचे चार सूत्रांवर भाष्य प्रसिद्ध झाले ते “ब्रम्हसूत्र चतुःसूत्री –शांकरभाष्य “या नावाने प्रसिद्ध झाले. या नावाने प्रसिद्ध ग्रंथ शंकरचार्यांच्या पंडित्याने ओतप्रोत भरलेला असून किंचित क्लिष्ट परंतु रोचक शैली व विषयाचे गाम्भीर्य या सर्व दृष्टीने समृद्ध असा ग्रंथ आहे. ब्रम्ह सत्य जगन्मिथ्या हा वेदांती अद्वैताचा मूलभूत सिद्धान्त आहे. सामान्य मनुष्याची प्रवृत्ति सहज ब्रम्हज्ञानाकडे होत नाही.

बालस्तावत्क्रीडासक्तः |

तरुणस्तावत्तरुणिसक्तः |

वृद्धस्तावच्चिन्तासक्तः|

परमे ब्रह्मणि कोपि न सक्तः -||भजगोविंदम्

म्हणूनच शंकरचार्यांनी भाष्यात सर्वप्रथम अध्यासाचे स्वरूप कथन केले आहे. या अध्यासाचे ज्ञान झाल्यावर प्रापंचिक मनुष्य ब्रम्ह ज्ञान प्राप्तीसाठी प्रवृत्त होईल .

अ)अध्यास अर्थात् अध्यारोप

Adhyarop is a term in advaita vedanta which denotes super imposition or false imposition .

युष्मत् –प्रत्यय- गोचर व अस्मत् –प्रत्यय-गोचर हे हे वस्तुतः तमः प्रकाशवत् परस्परांहुन भिन्न असून सुद्धा त्यांचा एकमेकांवर आरोप केला जातो . तसेच हा दैनंदिन व्यवहार देखील सत्य व मिथ्या या एकत्रीकरणाने अहम् इदम् , मम इदम् | अशा प्रकारे सुरू असतो.

अध्यासाचे लक्षण -1) स्मृतिरूपः परत्र दृष्टावभासः - अध्यासः | -वेदान्ती

2)अन्यत्र अन्य धर्म अध्यासः | - बौद्धः

3) यत्र यद् अध्यास्तद्विवेकाग्रहनिबंधनो भ्रमः इति ।-प्राभाकार मीमांसक।

4) यत्र यद् अध्यासः तस्य एव विपरीत कल्प पदार्थावर नाम् आचक्षते -नैयायिक

पूर्वी पहिलेल्या रजताचा पुढे पडलेल्या शुक्तिकेवर त्याच्या स्मृतिसादृश अध्यारोप अध्यास होय .

अन्य धर्माचा अन्य धर्मावर आरोप म्हणजे अध्यास होय.

ज्याचा ज्यावर अध्यास होतो त्या दोहोत अर्थात् 'इदम्' रूपात अनुभूयमान शुक्तिकादि व

'रजत' रूपात स्मर्यमाण रजत यातील भेदाचा अवबोध ण झाल्याने निर्माण होणारा भ्रम अर्थात् अध्यास.

ज्या पदार्थावर ज्या पदार्थाचा अध्यास केला जातो त्याच त्या पदार्थाविरुद्ध अशा अन्य पदार्थाच्या धर्माची कल्पना म्हणजे अध्यास.

ब) अथातो ब्रम्हजिज्ञासा ।-

हे सूत्रविवेचन ब्रम्ह जाणून घेण्याची इच्छा का केली पाहिजे अर्थात् त्याचे प्रयोजन दर्शविते.

'अथ' हा शब्द येथे आनंतर्य या अर्थात आला आहे. कशाच्या नंतर तर पुढे म्हणतात नित्य व अनित्य वस्तूंचा विवेक ऐहिक तसेच स्वर्ग आदीचे सुखोपभोगात वैराग्य , शम , दम , आदि चार मिळून साधन चतुष्टय होतात. हे संपन्न झाल्यावर ब्रम्हजिज्ञासा करावी

- अतः-श्रुति सांगते की कर्मांचे फळ अर्थात् मोक्ष हे नित्य आहे म्हणून त्याची जिज्ञासा करावी
- ब्रम्हजिज्ञासा –ब्रम्हणः जिज्ञासा ब्रम्हजिज्ञासा ।
- जन्माद्यस्य यतः ।
- जन्मादि :- अर्थात् उत्पत्ति , स्थिति , लय यतीन्दिहाही समावेश यात होतो.
- अस्य – याचा म्हणजे या प्रत्यक्ष दृश्य या जगाचा
- यतः - ज्यात ज्या परमतत्वातून ज्याच्या आधारावर हे जग उत्पन्न होते , स्थित राहते व अंत पावतेते परमतत्व म्हणजे ब्रह्म होय.

क) शास्त्रयोनित्वात्

ब्रह्म शास्त्राच्या योनीचे मूल कारण आहे अथवा ब्रम्हाचे यथार्थ ज्ञान प्राप्तीसाठी शास्त्र प्रमाण असल्याने ब्रम्ह या जगताचे कारण आहे. ऋग्वेदादि शास्त्र अनेक विद्यास्थानाने भरलेले असून , जे दीपाप्रमाणे सर्व अर्थ प्रकाशन करते आणि जे सर्वज्ञ आहे अशा सर्वज्ञत्व गुणानी युक्त शास्त्रांची अथवा ग्रंथांची निर्मिती सर्वज्ञ ब्रम्हविना कुणीही करणे शक्य नाही . म्हणजेच ते जगताचे उपादान कारण आहे.

इ)तत्तु समन्वयात् –समस्त उपनिषदांचे वर्णन हे प्रमाण आहे म्हणून ,त्या वाक्याच्या समन्वयाने त्याच्या अस्तित्वाबद्दल पुष्टी मिळते.

सदेव सौम्येतदमग्र आसीत् एकमेव अद्वितीयम् ।(छांदोग्योपनिषद 6/2/1)

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् (एतरेय 2/1/1/1)

अयमात्मा ब्रम्ह (बृहदारण्यकोपनिषद 2/5/18)

तत्वमसि (छांदोग्योपनिषद 6/8/7)

ही आणि अशी अनेक वाक्ये ब्रम्हाचे स्वरूप स्पष्ट करित आहेत.

अश्याप्रकारे ब्रम्हसूत्र हा ग्रंथ हा वेदांताचा ग्रंथशिरोमणि आहे . परिणामी त्याचा प्रस्थानत्रयीत समावेश होतो.

उपसंहार

भारतीय तत्वज्ञान व प्रस्थानत्रयी यांचा अभ्यास करता असे लक्षात येते की प्रस्थानत्रयी भारतीय तत्वज्ञानाचा एक स्रोत आहे. ज्याद्वारे मुमुक्षुने या ग्रंथाची साधना करता अंतिम मधुर फल जे हाती येईल ते त्याला ब्रम्हनंद प्राप्ती करून देणारे असेल. जसे कधीकधी एकाच ठिकाणी जाणारे दोन वाटसरू दोन अथवा शक्य असल्यास अधिक मार्गाने जातात , त्यांचे अंतिम ध्येय सारखे असते. तरीही ते यथावकाश आपल्या ध्येयपर्यंत पोहोचतात .तद्वतच मुमुक्षु किंवा साधक दर्शनाच्या कोणत्याही द्वारातून गोला तरी भगवन्ताचीच प्राप्ति करेल.

दर्शनशास्त्र सत्यानुसंधानाचे शास्त्र आहे. जिज्ञासा दर्शनाची जन्मभूमी आहे , आपल्या चहुबाजूने व्याप्त विश्वाच्या स्वरूपाच्या जिज्ञासेने सत्यानुसंधानाचा आरंभ होतो व आत्मस्वरूपाच्या परिज्ञानाने अंत होतो.

- अमृता सोहोनी

संदर्भग्रन्थ

- 1) भारतीय तत्वज्ञान – श्रीनिवास दीक्षित .
- 2) श्रीमद्भगवद्गीता –मूल
- 3) भारतीय तत्वज्ञान – न. चि । केळकर
- 4) ब्रम्हसूत्र शंकारभाष्य चतुः सूत्री –चौखम्बा
- 5) तत्वज्ञान –विवेक भूषण दर्शनाचार्य

३०. भारतीय दर्शनात महानुभाव दर्शनाचे स्थान

ई. श्री. प्रेममुनीशास्त्री ऋषिराजशास्त्री पंजाबी

संशोधक विद्यार्थी, महानुभाव आश्रम शिक्षण संस्था, वांबोरी, ता. राहुरी, जि. अहमदनगर.

प्रास्ताविक

भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र असल्यामुळे, मनुष्याच्या धर्म स्वातंत्र्याला, मनुष्य म्हणून जगण्याला, मानवतावादी धर्माला, मनुष्याने मनुष्यासारखे वागण्याला, भारतीय दर्शनातील 'द्वैत-अद्वैत' या सूक्ष्म अंतरंगाची गरज वाटत नसली तरीसुद्धा विश्वाच्या अंतीम सत्यासाठी परम आवश्यक आहे.

भारतीय दर्शनशास्त्रातील प्रत्येक दर्शन हितकारक व सदुपदेश करणारा आहे. कोणतेही दर्शन, चोरी करणे, व्यभिचार करणे, हिंसा करणे, कोणाला दुःख देणे सांगत नाही. दया, क्षमा, शांतीचाच व इतरांच्या दुःखनिवृत्तीचाच विचार करणारे आहेत. प्रत्येक दर्शन, धर्म मानवतेचा उत्तम संदेश सांगणारे आहेत. म्हणून धर्म हे मनुष्यमात्राच्या उपयोगी आहेत.

भारतीय दर्शनशास्त्रात तत्वज्ञानाला विशेष महत्त्व दिलेले आहे. तत्वज्ञान म्हणजे तत्वासंबंधीचे ज्ञान. तत् म्हणजे ते, जे काही आहे ते, ते सर्व एकूण एक, यच्च यावत् या 'तत्' चा तत्पणा म्हणजे तत्व, जसे मनुष्याचा मनुष्यपणा म्हणजे मनुष्यत्व किंवा पशुचा पशुपणा म्हणजे 'पशुत्व' तसे तत्चा तत्पणा किंवा तत्चे सार म्हणजे तत्व हे जे एकूण पदार्थांचे ज्ञान म्हणजे तत्वज्ञान.¹

विज्ञानाची सुरुवात आपल्या ज्ञानेंद्रियांमार्फत मिळणाऱ्या स्फुट अनुभवापासून होते. 'लोह + ऑक्सिजन' यांचा संयोग बनताना लोहाचा एका अणूबरोबर ऑक्सिजनचे किती अणू याबद्दल विज्ञानात आस्था आहे. पण, तत्वज्ञानाचे विषय अखिल विश्वासंबंधी असते, त्यामध्ये 'जड + चेतन' पदार्थांचे मूळ स्वरूपाचे ज्ञान ज्यामध्ये असते असे ते तत्वज्ञान.

Philosophy is the basis of Education. Philosophy is indispensable for every aspect of education. Education without philosophy is blind and philosophy without Education is invalid. Mahatma Gandhi and Swami Vivekananda have many contributions in the educational fields. The philosophies of education propounded by them bear great importance to the whole humanity. They were well aware of the importance of education in the building modern India.²

सद्यस्थितीमध्ये भौतिक सुस्थितीमधून आध्यात्मिक विकास संभव आहे. Spiritual progress demands same measures of material well being. विज्ञान आणि तत्वज्ञान यांना मानवी ज्ञानग्रहणाच्या दोन शाखा म्हणून संबोधण्यात येतात. भौतिक वस्तुच्या उपलब्धतेकरिता विज्ञानाची तर अभौतिक सत्याच्या प्रस्तापनेकरिता तत्वज्ञानाची गरज मानण्यात येते. विज्ञानाची प्रगती, मनुष्याचे दैनंदिन जीवन प्रगत करण्यास कारण ठरते, तर तत्वज्ञानात्मक किंवा आध्यात्मिक प्रगती, मनुष्याचे आंतरिक जीवन उन्नत करण्यास सहाय्यक ठरते. भौतिक वस्तुंच्या समृद्धीला विज्ञान उपयुक्त असेल, तर चारित्र्य,

सदाचार, नीतिमत्तेच्या अभिवृद्धीला, अध्यात्म अथवा तत्त्वज्ञान परम आवश्यक आहे. तत्त्वज्ञान सत्याची मीमांसा करते व त्याच्या स्वरूपात विचाराद्वारा पकडते म्हणून भारतीय तत्त्वज्ञान हे केवळ विलास किंवा बौद्धिक खेळ नव्हे तर एक आध्यात्मिक संशोधन आहे.

तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आणि महत्त्व

भारतीय तत्त्वज्ञानाला दर्शन म्हणजे प्रत्यक्ष पाहणे, अनुभवणे अशी संज्ञा देण्यात आली. आत्मा, परमेश्वर, मोक्ष, पुनर्जन्म आणि जगाच्या अंतीम सत्यासंबंधी भारतीय तत्त्वज्ञानी यांनी केलेली मीमांसा, म्हणूनच अधिक सखोल आढळते. या दृष्टीने भारतीय तत्त्वज्ञान ऐहिक, पारमार्थिक जीवन समन्वयावर आधारित आहे असे म्हणावे लागेल.

नैतिक तत्त्वाचे अधिष्ठान समजण्यात येणाऱ्या आध्यात्मिक, अभौतिक जीवनमूल्यांची अपेक्षा, नैतिक मूल्य भौतिक साधने मिळवून देत नसतील पण जीवनाचा सुखविषयक दृष्टिकोन मात्र निश्चित करतात म्हणून आंतरिक सुखी जीवनाचा पाया अध्यात्म अधिष्ठित नैतिक मूल्यांनाच समजण्यात येतो. या दृष्टीने महानुभाव दर्शनाचे प्रवर्तक भगवान श्री चक्रधर स्वामींनी प्रस्थापित केलेल्या जीवनविषयक मूल्यांचा विचार करताना विश्वाच्या अंतीम सत्यासंबंधीचे अनेक दर्शनाने, सिद्धांत व त्यावर आधारित स्वकर्तव्याची धारणा या दोन घटकांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. तत्त्वज्ञानात्मक किंवा अध्यात्मविषयक सिद्धांताच्या सिद्धतेकरिता विज्ञानाची उपकरणे किंवा कसोट्या उपयुक्त ठरत नाही.

महानुभाव दर्शनाचे तत्त्वसिद्धांत

महानुभाव वाङ्मयातील आध्यात्मिकता हे पुरातन आणि सांस्कृतिक विशेष आहे. अकराव्या शतकात महाराष्ट्रात शंकराचार्यांचे केवलाद्वैत, रामानुजाचार्यांचे विशिष्टाद्वैत, निम्बकाचार्यांचे द्वैताद्वैत, वल्लभाचार्यांचे शुद्धाद्वैत, नाथपंथीयांचा हठयोग, भागवताचा भक्तियोग अशा अनेक तात्विक प्रणाली प्रचलित होत्या. पण, त्यापैकी कोणत्याही तत्त्वप्रणालीने श्री चक्रधर स्वामींचे समाधान झाले नाही, म्हणून श्री चक्रधर स्वामीने स्वतःची एक विशिष्ट नवीन तत्त्वप्रणाली जगापुढे मांडली. तत्कालीन सर्व पंथोपपंथाच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या पार्श्वभूमीवर महानुभावीयांचे द्वैत तत्त्व आहे. अद्वैत तत्त्ववेत्यांनी आत्मा हाच परमात्मा मानलेला आहे, जीवच परमेश्वर होतो, 'देव पहावया गेलो, देवची होऊनी ठेलो,' या अर्थाने जीवाशिवाक्य प्रतिपादिले होते. ते इहलोकात प्रत्यक्ष अनुभवाला न येणारे आहे. जीव जेव्हा परमेश्वर प्राप्तीला जातो तेव्हा तो परमेश्वरासमान होतो पण परमेश्वर त्याला आपल्या प्रधान असलेल्या कृपा आणि माया या दोन शक्ती दान करीत नाही म्हणून तो जीव परमेश्वर होत नाही. जन्मदाता वडील आपल्या मुलाला सर्वस्व देऊन टाकतो पण स्वतःची पत्नी देत नाही तद्वत् तो आपल्या वडिलासमान होतो पण वडील होत नाही, नाका-डोळ्यावरून हा आपल्या वडिलासारखाच दिसतो असं म्हटलं जातं पण तो वडीलच आहे असे म्हटले जात नाही, तद्वत् आत्मा हा परमात्मा होऊ शकत नाही.

विश्वाचे अंतर्बाह्य परिक्षण करून जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर या चार वस्तू श्री चक्रधर स्वामींनी नित्य व स्वतंत्र मानल्या. जीवेश्वरातील द्वैत हे महानुभाव तत्त्वज्ञानाचा स्वतंत्र विशेष आहे. जीव हे अविद्यायुक्त म्हणजे अज्ञानयुक्त आहेत, अज्ञानाची काजळी पुसली गेली की, जीवाचे मूळ विशुद्ध रूप प्रगट होते, पण जीव हा शिव होत नाही. ते विवेकानी समजल पाहिजे. या शुद्धीकरणाच्या आड कारण प्रपंच येतो, त्यातून सुटण्यास एका परमेश्वरावाचून अन्य साधन नाही, परमेश्वराला जीवाहून वेगळे ठेवल्यानेच मुमुक्षकांना त्यांच्यावर परोपरीने प्रेम करता येईल, भावभावनांचा वर्षाव करता

येईल. परमेश्वराला सावयेव केल्यानेच तो दृश्य होईल, सगुणत्व येईल. त्या परमेश्वराचे ज्ञान सांगण्यासाठी ते अवतार घेतात पण सारखेपणाचा ठेवा असल्यामुळे जीवांना देवताबुद्धी, विशिष्टबुद्धी, जीवत्वबुद्धी (मनुष्यत्वबुद्धी) उपजते पण खरे ते ज्ञानानेच कळेल.

In the Raja Vidhya book- The king of knowledge, the sun and sunshine are not different but the sunshine is not the sun. The sun may come through our window and enter our room but this is not to say that the sun is in our room.

तसेच परमेश्वर आणि परमेश्वराची शक्ती याविषयी हत्तीच्या दृष्टांतानुसार समजले पाहिजे, म्हणजेच परमेश्वर, देवता आणि जीव याविषयी समजेल. जसे जीव अल्पज्ञ, अज्ञान, तो ईश्वर होऊ शकत नाही, पण परमेश्वरीय ज्ञानाने ईश्वर प्राप्तीला ईश्वरासमान होऊ शकतो, असे स्वतंत्र द्वैत तत्त्वज्ञान महानुभाव पंथाचे आहे.

महानुभाव पंथातील लोकांची धर्मतत्त्वे ही आपल्याशी जुळवून पाहता दोहोत फारसे अंतर दिसत नाही. परमेश्वर हा निर्गुण, निराकार आहे, पण कृपावशे तो साकार होतो. परमेश्वराहून अन्य दैवते खालच्या पायरीची होत असे ते म्हणतात. माया ही निर्गुणाला सगुणत्व आणते व जीवाला जीवत्व देते; म्हणजे जीवाकडून सर्व व्यापार ती करविते, असे ते म्हणतात. या देहात मनुष्य आपल्या पूर्वकर्मानुसार फळे भोगतो आणि कर्मानुसारच (स्वर्ग, नरक, कर्मभूमी व मोक्ष) कर्मफलास पावतो.^३

भारतीय दर्शनातील 'अद्वैत-द्वैत' तत्व मीमांसा

भारतीय दर्शनातील 'अद्वैत-द्वैत' हे मुख्य दोनच तत्वाचे सिद्धांत आहेत. हेच महत्त्वाचे नसले तरी पण दैनंदिन जीवनाचा क्रम लावताना त्यांच्याशिवाय लागत नाही, कारण याशिवाय अंतीम सत्याची जाणीव होत नाही म्हणून द्वैत-अद्वैत समजणे तेवढे महत्त्वाचे आहे.

द्वैत- द्वैत या शब्दाचा अर्थ जगाचे नित्य, अनादी असलेले अंतीम सत्य. त्याचे अस्तित्व कायमच वेगळे आहे. ते एकरूप होऊ शकत नाही.

द्वैत मत सिद्धांत प्रस्थापक श्रीमदानंदतीर्थ (मध्वाचार्य) शके ११२१. मध्वाचार्य मध्यगोहभट्टाचे पुत्र, यांनी आपल्या पूर्णप्रज्ञ दर्शनात द्वैत विचारांचे निरूपण केले.^४ मध्वाचार्य यांनी ईश्वर व जीव यामध्ये भेद मानलेले आहे. 'जीव + ईश्वर', सेव्य-सेवक भावाने आहेत असा संबंध दोन भिन्न व्यक्तीमध्ये असू शकतो. त्याचप्रमाणे जीवांच्या दृष्टीने ईश्वर ज्ञेय म्हणजे ज्यांचे ज्ञान करून घेणे आवश्यक आहे.^५

द्वैत बादरायण के पूर्व ही वेदान्त के अनेक आचार्यों ने आत्मा एवं ब्रह्म के सम्बन्ध में अपने मत प्रकाशित किये थे। इनमेंसे तीन सिद्धान्त प्रसिद्ध हैं- द्वैत, अद्वैत और द्वैताद्वैत (भेदाभेद)।

'द्वैत' मत के संस्थापक 'औडुलोमि' है। उनके मतानुसार आत्मा ब्रह्मसे बिल्कुल भिन्न है, जब तक कि वह मोक्ष प्राप्त कर ब्रह्म में विलीन नहीं हो जाता। वेदान्त के अतिरिक्त सांख्य, न्याय और वैशेषिक दर्शनोमें आत्मा को प्रकृति अथवा ब्रह्मसे स्वतंत्र तत्व माना गया है, और इसप्रकार द्वैत अथवा द्वैताद्वैत इस 'त्रैत मत'का समर्थन हुआ है।^६

द्वैतवाद के प्रमुख आचार्य श्री मध्व है। और इसीसे द्वैतवाद का दुसरा नाम माध्वमत है। सांख्यमत भी द्वैतवाद ही है। परंतु मध्वाचार्य का 'स्वतन्त्रास्वतन्त्रवाद' इनसे बिलकुल भिन्न है। सांख्य के द्वैतवाद में दो पदार्थ है पुरुष और प्रकृति। ये दोनो नित्य और सत्य है। माध्वमत में जीव और नित्य और दो पृथक पदार्थ है। रामानुज स्वामी जीव और ब्रह्म का स्वगत भेद स्वीकार करते है। ब्रह्म स्वतंत्र है। जीव अस्वतंत्र है। ब्रह्म और जीव में सेव्य-सेवकभाव है। सेवक कभी सेव्य वस्तु से अभिन्न नहीं हो सकता। मध्वा के अनुसार जीव और जड जगत् (प्रपंच- पंचमहाभूते) अस्वतंत्र तत्व है। स्वतंत्र तत्व में भगवान् की प्रसन्नता प्राप्त करना ही एकमात्र पुरुषार्थ है।⁹

अद्वैत- अद्वैत म्हणजे हे विश्वच ब्रह्ममय आहे, दुसरी वस्तुच नाही, जीवात्मा हा परमात्माच होऊन जातो, सर्व एकच आहे. पण त्यावर फक्त मायेचे आवरण आहे. ब्रह्मतत्व सत्य, बाकी जगाचा पसारा खोटा आहे, हे समजणे अद्वैत सिद्धांत होय. त्यात तत्वमसि (६.१६.३ छांदोग्य), अहं ब्रह्मास्मि (बृहदारण्यक, १.४.१०) जीव ब्रह्मेव नापरा: (उत्तरमीमांसा शांकर वेदान्त) हा आत्मा म्हणजेच ब्रह्म शुद्ध, चैतन्यरूप आहे म्हणजेच जीव हा परमेश्वरच होऊन जातो असे समजणे, सर्व जग ब्रह्ममयच आहे (सर्व खल्विदं ब्रह्म (छांदोग्यउप ३.१४-१)) हे समजणे अद्वैत तत्वज्ञान आहे.

महानुभाव दर्शन आणि पूर्णप्रज्ञ दर्शन

महानुभाव दर्शनकार श्री चक्रधर स्वामींनी सामान्य जनतेच्या व स्त्री जातीच्या उद्धारासाठी व मनुष्यमात्राच्या आत्मोन्नतीकरिता समतेवर आधारलेल्या तत्वज्ञानाचे व आचारसंहितेचे तेथील सर्वसामान्य जनतेच्या भाषेत आपले तत्वज्ञान कोणत्याही वेद, उपनिषद, वेदाडे आधार न मानता स्वतःच्या ईश्वरीय ज्ञानाच्या अनुरोधाने ब्रह्मविद्याअंतर्गत चहुपदार्थाचे जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर याचे ज्ञान सर्व मानवजातीला दिले. या चार भिन्न नित्य वस्तु होत. याचाच अर्थ असा की, महानुभाव हे द्वैत सिद्धांत प्रस्थापित करणारा असून या चारही वस्तुंपैकी कोणत्याही दोन किंवा अधिक वस्तूचे ऐक्य/कोणत्याही स्थितीत केव्हाही होणे शक्य नाही.⁴

जीव- जीवाचे अस्तित्व षड्दर्शनात चार्वाक, जैन, न्याय+वैशेषिक, सांख्य योग, पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसा आणि बौद्ध इ. दर्शने महानुभाव दर्शनाप्रमाणेच काही पदार्थांची सत्ता प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष स्वीकारतात. महानुभाव दर्शनात सांगितलेल्या जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर या चार पदार्थांपैकी जीवाला स्वतंत्र, नित्य, भावरूप जातीत्वाने एक व व्यक्तित्वाने अनेक मानून निराकार सत्य वस्तू मानतात. पण, शांकर अद्वैत मत जीव ब्रह्माचे व्यावहारिक ऐक्य मानतो. विशिष्टाद्वैती ऐक्य मानीत नसले तरी जीवाला ब्रह्माचे अंग मानतात. मध्वाचार्य द्वैत जीवाचे स्वतंत्र अस्तित्व मानतो. चार्वाक जीवाचे स्वतंत्र अस्तित्व स्वीकारीत नाही. बौद्ध नित्य वस्तू मानीत नाही.

देवता- षड्दर्शनातील दुसरे अंतीम सत्य जीवाप्रमाणे देवता पदार्थही नित्य व स्वतंत्र पदार्थ आहे, तसाच तो जातीत्वाने एक व व्यक्तित्वाने अनेकविद आहे. पण, जीवासारखा अज्ञान नाही. त्यात ज्ञान, सुख, सामर्थ्य, ऐश्वर्य आणि प्रकाश ही पाच प्रकारची समृद्धी आहे. एका ब्रह्मांडातील देवतांची एकूण संख्या ८१,०१,२५,०१० एवढी असून देवता सर्व समान नसून त्यांची स्थानेही भिन्न, स्वर्ग, सत्यलोक, कैलाश, वैकुण्ठ, क्षीराब्धी इ. आहेत. वरील संख्यातील फक्त

स्वर्गातल्या देवतांची एकूण संख्या ३३ कोटी आहे. पुराणात ईशावास्योपनिषदात तसेच ऋग्वेदातील बहुदेवतावाद प्रसिद्ध आहे.

षड्दर्शनातील काही दर्शने देवतांना परमेश्वराचे सगुण स्वरूपच मानतात. ईश्वरापासून भिन्न मानीत नाही. महानुभाव दर्शन हे देवता पदार्थ भिन्न स्वतंत्र मानतो. हा पदार्थ प्रपंच, जीव व परमेश्वरही होऊ शकत नाही. आपले पंचप्रकार स्वरूप, मर्यादा सोडीत नाही म्हणून देवता परमेश्वर नाहीत.

प्रपंच- षड्दर्शनातील तीसरे अंतीम सत्य प्रपंच ज्याला प्रकृति असे म्हटल्या जाते, हा प्रपंच दोन प्रकारचा कार्यरूप व कारणरूप आपण वस्तुतः कार्यप्रपंचालाच प्रपंच म्हणत असतो. पण, कारणप्रपंच हा श्री चक्रधर स्वामींनी सांगितलेल्या अष्टभैरवाच्या देवतांच्या ठिकाणी आहे. म्हणून महानुभाव दर्शन प्रपंचाचे स्वतंत्र अस्तित्व मानतो.

चार्वाक दर्शन प्रत्यक्ष प्रमाणच मानतो म्हणून 'शरीरवाद' म्हणजे शरीराला पृथ्वी, आप, तेज, वायु या महाभूतांचे अस्तित्व मानतो पण आकाश तत्व मानीत नाही. न्याय + वैशेषिक दर्शने जगाच्या निर्मितीचे पृथ्व्यादी चारही भूतांच्या परमाणूंना उपादान कारण मानतात. परमाणूचे अनेकत्व मानून परमाणूपासून जगाची निर्मिती मानतात. जैन दर्शन पाच अजीव पदार्थ मानतात. पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, काल, अणुरूपात आणि स्कंध समुदायरूपाने मानतात. पुद्गल प्रमुख जगाच्या उत्पत्तीचे उपादान कारण मानतात. या मताने जग मिथ्या नाही सत्य आहे.

मीमांसादर्शन जगाचे सत्यत्व दर्शविते, बौद्ध प्रत्यक्ष प्रपंच मानीत नाही पण सर्व ज्ञान मात्र मानतो. सांख्यमत प्रपंचाची सत्ता स्वीकारते पण ते प्रकृती रूपाने, मूळ प्रकृती अव्यक्त (कारण) मानतात. महत्, अहंकार, ११ इंद्रिय, पञ्च तन्मात्रा, भूते, गुणाचा बांधा, सर्व मिळून एकूण २५ तत्वे स्वीकारतात मात्र प्रपंच स्वतंत्र शब्द नाही.

महानुभाव दर्शन प्रपंचाचे स्वतंत्र अस्तित्व स्वीकारतो.

परमेश्वर- महानुभाव दर्शनाप्रमाणे, परब्रह्म परमेश्वर अनादीसिद्ध स्वतंत्र पदार्थ आहे. त्याचे स्वरूप सर्वव्यापक असूनही मायेच्या, ब्रह्माच्या पण पलीकडे का तर ब्रह्म ईश्वर नव्हे, ईश्वराचे स्वरूप पर आहे. म्हणजे सर्वापेक्षा श्रेष्ठ आहे. अर्थात अनंत आहे. अमूर्त तसेच अव्यक्त इंद्रियगोचर नसून स्वयंप्रकाश आहे. सर्वात्मक, सर्वातीत, केवळ आनंदमय, ज्ञानमय नित्यमुक्त, शुद्ध, बुद्ध अविक्रियु, सर्वसाक्षी, निराभिमान तसचे सर्वशक्तियुक्त असा विभू आहे.

बौद्ध, जैन, चार्वाक, सांख्य ईश्वराचे स्वतंत्र अस्तित्व स्वीकारत नाही, शांकरवेदान्ति फक्त ब्रह्मतत्व मानतो, मध्वाचार्य ईश्वराचे अस्तित्व मानतो पण विष्णूलाच ईश्वर समजतो.

महानुभाव दर्शन परमेश्वराचे स्वतंत्र अस्तित्व स्वीकारतो. हे वरीलप्रमाणे सर्वव्यापक निर्गुण, निराकार ईश्वर स्वरूप.

प्रमाण- यथार्थनुभवाः प्रमाःतत् साधनम् प्रमाणम्।। यथार्थ अनुभव म्हणजे 'प्रमा' आणि प्रमेच्या साधनाला प्रमाण म्हणतात.^९

महानुभाव दर्शनाचे प्रमाण- श्रुतं यथाऽस्ति तथा येन ज्ञेयं तज्ज्ञानम्। सर्वं प्रमातृत्वसर्वज्ञत्व युक्तस्वरूपादीश्वरात्सम्बन्धानुभव साधनोपकारकं ब्रह्मविद्या प्रमाणम्। तत् त्रिविधम्। श्रुति, स्मृति, वृद्धाचार। ही महानुभाव दर्शनाचे प्रमाण आहेत. प्रमीयते अनेन इति प्रमाणम् असे पं. आनेराजव्यास यांनी केलेली आहे.^{१०}

पूर्णप्रज्ञदर्शन द्वैत- मध्वाचार्य प्रणीत पूर्णप्रज्ञदर्शन जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर हे चारी पदार्थ मानतात, प्रपंच हा पदार्थ 'जगत' पदाने वापरतात तर देवता हा पदार्थ माया या पदाने योजतात आणि मायेला ईश्वराची इच्छा समजतात.^{११}

महानुभाव दर्शनकारांचे जीवनपट

महानुभाव दर्शनाचे प्रवर्तक श्री चक्रधरस्वामी शके १११६ भरूच (भडोच) गुजरात, भारतीय जनजीवनाच्या नभः प्रांगणात अत्यंत देदीप्यमान स्वरूपाचा तेजोगोल प्रगट झाला. सौराष्ट्र राजा भीमदेव, प्रजावत्सल, धर्म तत्पर, न्यायप्रीय, भीमदेव राजाचा दत्तक पूत्र सिंहल मोठा होईपर्यंत राज्यकारभार 'लवणप्रसाद' या प्रधानाकडे दिले. त्याने त्याचे पूत्र 'वीरधवल' लाड सामवेदी 'सोलंकी' ब्राह्मण यांचे पूत्र विशालदेव यांचे पूत्र हरिपालदेव म्हणजे श्री चक्रधर स्वामी यांनी श्रीकृष्ण, श्री दत्तात्रेयप्रभू, श्री चक्रपाणी, श्री गोविंदप्रभू यांना स्वीकारले व श्री चक्रधर स्वामी मिळून एकूण पंचकृष्ण महानुभाव दर्शनाने स्वीकारले. परंतु, परमेश्वराचे अवतार म्हणून श्रद्धेने मानल्या जात. श्री चक्रधर स्वामी हे उच्च कोटीचे निष्काम योगी, स्त्री-शुद्रादीकांना समान अधिकार, विषमतामुलक, चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचे उच्चाटण करणारे होते.

महानुभाव दर्शनाचे वाङ्मयीन महत्त्व

महानुभाव दर्शनाचे उत्कृष्ट वाङ्मयीन ठेवा म्हणून भारतातील बऱ्याच विद्यापीठांमध्ये मराठी वाङ्मय शिकविण्यासाठी 'लीळाचरित्र' गद्यग्रंथ, श्री गोविंदप्रभु चरित्र, श्रीकृष्ण चरित्र, सिद्धांत सूत्रपाठ, स्थलभाष्य, महाभाष्य, दृष्टांतपाठ, मूर्तिप्रकाश, ज्ञानप्रबोध, स्मृतिस्थळ, धवळे, रूक्मिणीस्वयंवर, शिशुपालवध, उद्धवगीता, वच्छाहरण, सह्याद्रीवर्णन, ऋद्धिपूरवर्णन, पद्यवाङ्मय, तत्वचर्चा, व्याकरण, छंद, कोश, स्तवणपदे, इत्यादी ग्रंथ सामुग्री व संस्कृतमध्ये २२ ग्रंथ अप्रकाशित व प्रकाशित रूपात आहेत. त्यापैकी रत्नमालास्तोत्र, लक्षणरत्नाकर, चुडामणीस्तोत्र, ज्ञानकलानीधि, दृष्टांतस्तोत्रम्, नरविलापस्तोत्र, ज्ञानभास्कर टीका इ. व वेगवेगळ्या महानुभावीय लेखकांनी लिहिलेले ७,५०० एकूण हस्तलिखिते होती. पैकी औरंगजेब यांच्या हातात काही हस्तलिखिते लागल्यामुळे जवळपास हजार हस्तलिखिते जाळली. तरीही ६,५०० हस्तलिखिते (script) आज महानुभाव दर्शनाकडे उपलब्ध दिसतात व ८०० लेखक (scribe) होते असे वि. ल. भावे यांच्या महानुभावीय कविकाव्यसूचीवरून कळते.

भारतीय दर्शन ग्रंथातील पदार्थ

- १) सांख्यदर्शन : २५ पदार्थ
- २) योगदर्शनम्, सांख्यसम्मत, पञ्चविंशति पदार्थाः
- ३) वैशेषिकदर्शनम्/ तर्कसंग्रहः- ७ पदार्थ, द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेषः, समवाय, अभावः
- ४) वेदान्तसार : ब्रह्म आणि माया, दोन पदार्थ

- ५) जैनदर्शन : सात पदार्थ, जीवः, अजीवः, आस्रव, संवरः, निर्जरः, बन्धः, मोक्षः
- ६) बौद्धदर्शनम् : आलय-विज्ञानम्
- ७) चार्वाकदर्शनम् : पृथ्वी, जल, तेज, वायु चार पदार्थ
- ८) न्यायदर्शनम् : सोळा पदार्थ मानले^{२९}
- ९) प्राज्ञदर्शनम मध्वाचार्य : चार पदार्थ- जीव, देवता, प्रपंच, परमेश्वर
- १०) महानुभाव दर्शन : चार पदार्थ- जीव, देवता, प्रपंच, परमेश्वर

हे सर्व असताना महानुभाव दर्शन, भारतीय दर्शनात का असू नवे, पूर्ण प्रज्ञ दर्शनाने चार पदार्थ मानले. या मध्वाचार्यांच्या दर्शनाला भारतीय दर्शनात स्थान असताना महानुभाव दर्शनाला स्थान का असू नवे.

निष्कर्ष

समाजधारकांचा नीतिनियमावर जेव्हा अविवेकी आणि रूढीग्रस्त विचारांचा पगडा बसतो व मूळ विचार झाकून जातो तेव्हा ते जळमट दूर करून बदललेल्या परिस्थितीत मूळ विचार कसा आचरणात आणता येईल हे दाखविणे म्हणजे 'धर्मसंस्थापण' होय. समाजाची धारणा करणे हेच धर्माचे प्रयोजन असते. समाजाचा समाजपणा नाहीसा करून त्यात अव्यवस्था निर्माण करील तो अधर्म होय. रबराचा ताण नाहीसा झाला की तो पूर्वस्थितीला येतो. त्याचप्रमाणे बाह्य आघात दूर झाले की, ती मूल्य पुनः प्रस्थापित होतात. चालाही 'धर्मसंस्थापन' असे म्हणतात. या गीता तत्वाची विश्वात्मक दृष्टी महानुभाव दर्शनाने स्वीकारली आहे. तत्वज्ञानाच्या बैठकीवर धर्म आधारित असतो. तत्वज्ञानाशिवाय धर्म नाही, धर्माशिवाय कर्तव्य नाही, कर्तव्याशिवाय अभ्युदय नाही म्हणून धर्म आणि तत्वज्ञानाचा परस्पर संबंध विचारात घेताना जगाच्या अंतीम सत्यासंबंधीच्या तत्वज्ञानावर आधारित स्व कर्तव्यपालनाची धारणा म्हणजे नैसर्गिक धर्म होय. म्हणून धर्म आणि तत्वज्ञान याचा परस्पर समन्वय आहे. तत्वज्ञानविषयक निश्चित आचारविचारात्मक संदेश जगाला प्रथम प्रदान करणारे तत्वज्ञान म्हणजे भारतीय तत्वज्ञान होय. भारत तत्वज्ञान क्षेत्रातील आचार-विचारांचा संदेश देणारा प्रमुख देश होय. याच भारत देशाची एक अस्मिता म्हणजे महानुभाव दर्शन होय.

तत्वज्ञान हा शब्द ज्या तऱ्हेने नेहमी प्रचारात आहे त्या तऱ्हेने तो आपण वापरत नाही. सामान्यपणे 'फ्लेटोचे तत्वज्ञान', 'शंकराचार्यांचे तत्वज्ञान' किंवा आधुनिक तत्वज्ञान, इंग्रजीत ज्या अर्थी Philosophy हा शब्द Philosophy of science and philosophy of art असे असताना 'श्री चक्रधरांचे तत्वज्ञान' Philosophy of Shri Chakradhar यामध्ये तत्ववेत्त्याचे तत्वज्ञान असू शकते. एवढेच नाही तर Philosophy of Mahanubhav Literature असे म्हणता येईल असे महानुभाव दर्शनाचे साहित्य आहे.

We assume the possibility and admit the existence of a philosophy of history but we never speak of a philosophy of literature although literature like history is an interpretation of life and has history.

भारतीय तत्त्वज्ञानात प्रसृत असलेल्या प्रमुख विचारांच्या किंवा गृहीत कल्पनांचा (assumptions, hypotheses) तार्किकदृष्ट्या विचार करणे व त्यातील ग्राह्य किती हे ठरविण्याचा प्रयत्न करणे हे अमूर्त असणे आवश्यक वाटते.^{१३}

मध्वाचार्य मतानुसार जीव आणि जड जगत (प्रपंच- पंचमहाभूत) अस्वतंत्र तत्व आहे आणि स्वतंत्र तत्वात भगवंतांचि (परमेश्वर) प्रसन्नता प्राप्त करणे हा एकमात्र पुरुषार्थ आहे.

ईशावास्योपनिषद, बहुदेवतावाद यानुसार ईश्वरतत्व आणि देवतातत्व भिन्न यावरून जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर स्वतंत्र मूलतत्व आहेत. तेच मूलतत्व महानुभाव पंथाने मानले पण स्वतंत्र अस्तित्वाचे निरूपण असल्यामुळे महानुभाव दर्शन अभ्यासकांना अभ्यासण्याजोगा आहे.

मध्वाचार्यप्रणित पूर्णप्रज्ञदर्शन यांना भारतीय दर्शनात मानाच स्थान असताना श्री चक्रधरप्रणित महानुभाव दर्शन यांचे तत्त्वज्ञान स्वतंत्र आणि व्यापक स्वरूपाचे असताना भारतीय दर्शनकारांनी महानुभाव दर्शनाला भारतीय दर्शनात स्थान का देऊ नये? आणि अशा विद्यार्पितांतर्गत होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेने ते स्थान द्याव असे विषयांतर्गत निवेदन आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१. श्रीनिवास दीक्षित, 'भारतीय तत्त्वज्ञान', पृ. १, २.
२. Dept. of SKT Gauhati, 47th AIOC- 4th Jan. 2015, Philosophy 11, शोधनिबंधसार संग्रह, पृ. ४८०.
३. श्री. वि. ल. भावे, 'महाराष्ट्र सारस्वत', पृ. ६३.
४. श्री. द. वा. जोग, 'भारतीय दर्शनसंग्रह', पृ. ३८८.
५. श्री. र. प. कंगले, 'सर्व दर्शन संग्रह', पृ. ३१
६. डॉ. राजबली पाण्डेय, 'हिन्दू धर्मकोश', पृ. ३३७.
७. तत्रैव, पृ. ५१५.
८. डॉ. वि. भि. कोलते, 'महानुभाव तत्त्वज्ञान', पृ. ९.
९. डॉ. बलदेव उपाध्याय, 'भारतीय दर्शन', पृ. १७६.
१०. पं. आनंराजव्यास, 'लक्षणरत्नाकर', पृ. ३०.
११. श्री. द. वा. जोग, 'भारतीय दर्शनसंग्रह', पृ. ४०५.
१२. डॉ. मिथिलेश पाण्डेय, 'यु.जी.सी./नेट', पृ. ७१.
१३. डॉ. वि. ना. ढवळे, 'साहित्याचे तत्त्वज्ञान', पृ. १, २.

३१. महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक दार्शनिक विचार

प्रा. मीनाक्षी भोयर – राऊत

एल. ए. डी. महाविद्यालय, शंकर नगर, नागपूर.

सारांश

वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता यातील तत्त्वज्ञानात विविधता असली तरी मोक्ष, पुर्नजन्म, कर्म याबाबतीत मात्र समता आढळते. आजच्या भारतीयांच्या जीवनाचे आदर्शही भारतीय तत्त्वज्ञानापासून निर्माण झाले आहे. महात्मा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, विनोबा भावे, महर्षी कर्वे, खीन्द्रनाथ टागोर, डॉ.अंबेडकर या सर्व विचारवंतांनी उज्वळ भविष्यासाठी मांडलेले तत्त्वज्ञान भारतीयांच्या जीवनात महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत. महात्मा फुलेंच्या लेखनातून त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा शोध घ्यावा लागतो. 'सार्वजनिक सत्यधर्म', 'शेतकऱ्यांचा असूड', 'सत्यशोधक समाज' अशा ग्रंथांतून त्यांचे नवे दार्शनिक विचार उदयास आले आहे. जोतीशवांनी जप, तप, पूजा करून परमेश्वराजवळ पोहोचणे याला विरोध करून या संपूर्ण सृष्टीचा निर्माता एकच आहे, सर्व शूद्रातिशूद्र व स्त्रियांना केवळ ईश्वरपरिमार्थामध्ये मिळणाऱ्या समतेने जोतीशव समाधानी नव्हते, त्यांना सर्वच क्षेत्रात समानता पाहिजे होती. महात्मा फुल्यांचा सार्वजनिक धर्म हा विश्वधर्म आहे, भारतासाठी ही जी तत्त्वे फुल्यांनी मांडली त्याची पूर्णता शिक्षणानेच होऊ शकते हे त्यांनी जाणले होते. यातूनच त्यांनी शैक्षणिक तत्त्वज्ञान मांडले आहे. 'शिक्षण शिरपत जाईल' यालाच फुल्यांनी पूर्णपणे विरोध केला. समाजातील शूद्रातील शूद्र, स्त्रीवर्ग, शेतकरी, कामगार यांच्याही शिक्षणाचा पुरस्कार महात्मा फुले यांनी केला आणि ते आवश्यक का? याबद्दलही आपले विचार स्पष्ट केले आहेत.

प्रस्तावना

शूद्रातिशूद्रांसाठी झटणारे, सर्वांना समान संधी व समान अधिकार प्राप्त करून देणारे, स्त्रियांनाही मानाचे जीवन जगता यावे म्हणून प्रयत्न करणे, संपूर्ण विश्वाचा निर्माता हा एकच आहे अशी एक निर्मिक संकल्पना मांडून एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करणारे, एकेश्वरवादाबरोबरच विश्वकुटुंबाचा पाठ देणारे, अंधश्रद्धा, पूजा, अर्चा यापासून सर्वसामान्य जनतेचे रक्षण करणारे आणि या सर्वांसाठी आवश्यक शिक्षणाचे बीज सर्व जातीतील स्त्री-पुरुषांमध्ये पेरणारे महात्मा फुले हे एक थोर समाजसेवक होते तसेच ते एक तत्त्वज्ञानीदेखील होते. एकेश्वरवाद, बुद्धिवादाला प्रामाण्य, समाजवाद, शैक्षणिक तत्त्वज्ञान असे नवे विचार मांडणारे महात्मा फुले ह्यांचे नाव गाळून पुढे जाता येत नाही.

तत्त्वज्ञानाची संकल्पना

तत्त्वज्ञान म्हणजे संपूर्ण जीवनाचे अथवा अनुभवाचे दर्शन होय. 'तत्' म्हणजे 'ते' पत्नीकडचे म्हणजे 'ब्रह्म' आणि 'त्व' म्हणजे स्वरूप. ज्याच्या योगाने यथार्थाचे दर्शन होते ते तत्त्वज्ञान होय.

“तत्त्वज्ञान म्हणजे आपल्या अनुभवाचा साकल्याने केलेला विचार, जीवनाची सर्वकष मीमांसा, संबंध जीवनाकडे पाहण्याची विचारपरिष्कृत पद्धती, तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनदर्शन, जीवनाकडे पाहण्याचा सम्यक दृष्टिकोण.

^{१९} तत्त्वज्ञान जीवनविषयक मूल्ये निश्चित करतात. तत्त्वज्ञानाच्या परिशीलनाने सुखाचा मार्ग सापडतो, दुःख कमी होते.

वेद, उपनिषदे व भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञान

वेदातील तत्त्वज्ञान

सुरूवातीच्या काळात वैदिक लोक बहुदेवतावादी होते. इंद्र, वरूण, अग्नी अशा अनेक देवता मानून त्यांची पूजा केली जात असे. परंतु पुढे निरनिराळ्या देवता एकाच ईशतत्त्वाचे विविध आविष्कार होत असे मानून एकच महाशक्ती अंतिम सना असून या महाशक्तीपासूनच यासर्व देवता उत्पन्न झाल्या असे मानले जाऊ लागले.

उपनिषदे

उपनिषदांमध्ये आत्मा व ब्रह्म या दोहोंचे स्वरूप, त्यांचा परस्परसंबंध तसेच मरणोत्तर स्थिती, मनुष्याचे अंतिम ध्येय यावर भर दिला आहे. यात आत्मा व ब्रह्म यांचे ऐक्य सांगितले असून आत्म्याचे ज्ञान झाले म्हणजे सर्व ज्ञान होते असे मानले जाते. उपनिषदांमध्ये आत्मज्ञानावर अत्यंत भर दिलेला असून जो आत्म्याला जाणतो तो सर्व काही जाणतो आत्म्याचे ज्ञान झाल्यानंतर कोणतीही इच्छा उरत नाही. आत्मा हा मनाहून आणि बुद्धिहून भिन्न आहे असे उपनिषदे सांगतात.

भगवद्गीता

भगवद्गीतेत ज्ञान, कार्य व भक्ती यांचा गुरेख संगम असून निष्काम कर्मयोगाला महत्त्व दिले आहे. ज्ञान, कर्म आणि भक्ती यांचा समन्वय सांगून प्रवृत्ती व निवृत्ती यांचा समतोल सांगितला आहे. सर्वसामान्य मानवी जीवन विषादयुक्त असून मानवाचे सर्वोच्च ध्येय मोक्ष आहे म्हणून गीतेची सुरुवात अर्जुनविषादयोगापासून होते व मोक्षसंन्यासयोग या शेवटच्या अध्यायाने गीतेची पूर्तता होते.

भारतातील विचारवंतांचे तत्त्वज्ञान

वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता ह्यातील तत्त्वज्ञानाप्रमाणे भारतातील विचारवंतांनी मांडलेले तत्त्वज्ञान मौलिक आहे. तत्त्वज्ञानाला 'दर्शन' असे म्हटले जाते तर विचारवंतांनी मांडलेल्या तत्त्वज्ञानाला 'दार्शनिक' असे म्हटले जाते जे भविष्यात मार्गदर्शक ठरत असते त्यामुळे भविष्यात नवा मार्ग अनुसरून ते भावी पिढीला उपयोगाचे असते. हे तत्त्वज्ञान नष्ट होत नाही, ते लगेचच अमलानही येत नाही. ते पूर्णपणे अंमलात येण्यासाठी बरीच वर्षे निघून जातात. त्यामुळे वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता यातील तत्त्वज्ञानाप्रमाणे इतर विचारवंतांचेही तत्त्वज्ञान महत्त्वाचे ठरते. गौतम बुद्ध, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, स्वामी विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, डॉ. रधाकृष्णन अशा तत्त्वज्ञान्यांनी जे उज्वळ जीवनासंबंधी नवे विचार मांडले, नवे जीवनदर्शन घडविले ते फार महत्त्वाचे ठरते.

महात्मा फुले यांचे तत्त्वज्ञान

महात्मा फुले यांनी केलेले कार्य बहुमोलाचे आहे. समाजाला जागृत करणे, मनुष्याला प्रगतीपथावर नेणे, मनुष्याचा उद्धार करणे हा विचार फुल्यांमध्ये दिसतो. मनुष्यामध्ये एकता प्रस्थापित करणे, विषमता मुळासकट उपटून टाकण्याचा प्रयत्न फुल्यांनी केला. सर्व मानवांचे कल्याण हे फुल्यांचे खरे तत्त्वज्ञान. कोणत्याही नव्या विचारवंतांनी नवे तत्त्वज्ञान मांडण्याचा प्रयत्न केला असता त्याला समर्थकापेक्षा विरोधकच फार असतात. त्यामागील तत्त्वज्ञान दुर्लक्षित असते, ते नवे तत्त्वज्ञान समाजाला पचनी पाडणे कठीण असते. फुले याला अपवाद नाहीत. कोणत्याही नव्या विचारवंतांनी मांडलेले तत्त्वज्ञान हे त्या काळापुरते तात्पुरते नसते तर ते सर्व कालासाठी शाश्वत असते.

भारताला जो अध्यात्मिक आणि धार्मिक वारसा लाभलेला होता त्याचा दुरुपयोग म्हणून देशात सर्वत्र असमानता, अशुद्धता, छळ, पिळवणूक यांचा झालेला उदय नाहीसा करणे हे फुल्यांच्या विचारांचे खरे मर्म होते. महात्मा फुल्यांपूर्वी ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज हे देशाच्या कल्याणाचा विचार करित असले तरी महात्मा फुल्यांनी स्वतःला कोणत्याही चळवळीशी बांधून घेतले नाही. ते कोणास गुरू मानत नाहीत आणि कुणी आपले शिष्य होऊन आपण अजरामर ठरावे अशी अपेक्षाही करित नाहीत.

एक निर्मिक मानणारे एकेश्वरवाद, बुद्धीप्रामाण्य, समतावादी तत्त्वज्ञान आणि या सर्वांसाठी आवश्यक असणारे शिक्षण असे महात्मा फुल्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आहे. समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रभावी माध्यम म्हणजे शिक्षण आणि हे शिक्षण समाजातील सर्व जातीतील स्त्री-पुरुषांना मिळावे असा आग्रह फुले यातून करतात.

महात्मा फुलेंची निर्मिक संकल्पना (एकेश्वरवाद)

महात्मा फुले हे निरीश्वरवादी नव्हते, ते ईश्वरवादी होते. फुले देवाला नकार देत नाहीत. ते देव मानतात पण दैव मानत नाहीत. या संपूर्ण सृष्टीचा निर्माता एकच असून तो सर्वव्यापी आहे. एक विशिष्ट प्रकारची मूर्ती आणि तिची पूजा करणे फुल्यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते, या सृष्टीच्या निर्मात्याची रूपे आपणारा सर्वत्र दिसतात, हा निर्मिकच संपूर्ण जगाचा नियंता आहे. म. फुले यांचा निर्मिक निरखयव आहे. त्याला विशिष्ट रूप नाही.

“सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी।

त्याचें भय मनीं। धर सर्व।।”²

एक पृथ्वी, एक निर्मिक, एक मनुष्यजात असा विचार महात्मा फुले मानतात. महात्मा फुले निर्मिकाचे अस्तित्व मान्य करतात आणि आपण सर्व त्या निर्मात्याचीच लेकरे आहोत तेव्हा कुठेही अन्याय व असमानता न दिसता सर्वांना स्वातंत्र्य व समानतेचा उपभोग घेता आला पाहिजे असे मत मांडतात.

फुल्यांचे समाजवादी तत्त्वज्ञान

म. फुले या विश्वाचा निर्माता एकच आहे असे मत मांडून थांबत नाहीत तर समाजातील सर्वांना समतेने वागविले पाहिजे, सर्वांना स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे येशपर्यंत पोहोचतात. संतांनी परमार्थासाठी, अध्यात्मासाठी समता स्थापण्याचा प्रयत्न केला होता पण फुल्यांना केवळ धार्मिक क्षेत्रात समता नको आहे, त्यावर त्यांचे भागत नाही तर सर्वच क्षेत्रात, सर्व शूद्रातिशूद्रांना व स्त्रियांना सर्वच ठिकाणी सामाजिक न्याय प्राप्त करून देणे हे जोतीबांचे समाजवादी तत्त्वज्ञान होते. समता हा त्यांच्या समाजवादी तत्त्वज्ञानाचा पाया होता.

म.फुले यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

“विद्येविना मति गेली, मनीविना नीती गेली,

नीतीविना गति गेली! गतिविना वित्त गेलें

विनविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविज्ञेने केले।।”³

यातून महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान उदयास आले. समाजात पसरलेल्या अंधःकाराला प्रकाशात आणण्याचे कार्य शिक्षणाने घडू शकते. महात्मा फुले यांना सर्वकष समता प्रस्थापित करायची होती. सामाजिक क्रांती घडवून आणण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. समाजातील अन्यायाविरुद्ध लढण्याची, बुरसटलेल्या परंपरा मोडण्याची शक्ती शिक्षणाने प्राप्त होते तेव्हा समाजातील शूद्रातिशूद्र आणि स्त्रीवर्गावर होणाऱ्या अन्यायाराला तेच उत्तर देऊ शकतात, त्यासाठी त्यांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे हे फुल्यांनी ओळखले होते.

त्यांची शैक्षणिक संकल्पना व्यापक स्वरूपाची होती. अस्पृश्यांना आपल्या देशात कुठ्यामांजरांप्रमाणे जगावे लागत असे. अरस्पृश्यांनी आपल्यावरील अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी, आपल्या हक्कांची बजावणी करण्यासाठी, दारयाची बंधने झुगारण्याकरिता, उदरनिर्वाहाचे चांगले मार्ग उपलब्ध करण्याकरिता म.फुले यांनी अरस्पृश्यांसाठी शिक्षणाचे माध्यम निवडले. रवातंत्र्य, समता, बंधुता या त्रिसुत्रीवर समाजाची रचना करण्यासाठी त्यांनी शिक्षण या प्रभावी माध्यमाचा अंगिकार केला. अस्पृश्यांच्या वाटयाला आलेल्या गुलामगिरीतून त्यांची मुक्तता करणे हे सहजसोपे नाही. त्यासाठी स्वतः अरस्पृश्य जागा झाला पाहिजे आणि हे शिक्षणाच्या माध्यमातूनच घडून येऊ शकते अशी म.फुले यांची तत्त्वप्रणाली होती.

हिंदू शास्त्रानुसार स्त्रियांना शिकविणे हे शास्त्राच्याविरुद्ध असून तो सनातन्यांच्या दृष्टीने फार मोठा भ्रष्टाचार होता. म. फुले यांनी या मताचा धक्का केला. स्त्रिया शिकल्या तर अनर्थ घडेल, त्या बाहेरख्याली होतील, त्या कुमार्गास लागतील अशा वेळी 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उद्धारी' हा विचार जोतीरावांनी मांडला. पुरुष शिकल्यास तो स्वतःपुरता मर्यादित ठरेल पण स्त्री शिकली तर येणारी पिढी घडवू शकते हा विचार फुल्यांनी सर्वप्रथम मांडला.

शेतकऱ्यांची सावकाशकडून होणारी पिळवणूक, वाढते कर्जाचे ओझे, शेतीतून निघणारे अल्प उत्पन्न या सर्वानुन शेतकऱ्यांची सुटका शिक्षणच करू शकते एवढे सांगून महात्मा फुले शांत बसत नाहीत तर शेतकऱ्यांच्या मुलांना सरकारने मोफत शिक्षण देणे, त्यांना शेती सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने परदेशी शेतीचे ज्ञान घेण्यास पाठविणे आणि हा सर्व खर्च सरकारी खात्यातून करावा अशा उपाययोजनाही सुचवितात.

महात्मा फुल्यांनी एक निर्मिक अशी मांडलेली संकल्पना अशिक्षितांना पचनी पडणारी नव्हती. मूर्तीपूजा करून फुले नैवेद्य अर्पण करण्यास त्यांचा विरोध होता. पुजेच्या नावाखाली होणारी अशिक्षितांची पिळवणूक बघून त्यांचे अज्ञान दूर करण्याचा एकमेव मार्ग शिक्षण होय. शिक्षणानेच व्यक्ती या सृष्टीनिर्मात्याला समजू शकतो अन्यथा ग्रहांची वार्हेट दृष्टी, शनीची दशा अशा उगीच गोष्टी निरक्षर समाजाला लुबाडत राहिल. 'तृतीय रत्न' या नाटकातही कुणबी पतीपतीचे ब्राम्हणांनी अंधश्रद्धेने केलेले त्यांचे शोषण बघून फुले शेवटी त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी यंत्रेच्या शाळेत बोलावितात. शिक्षणच व्यक्तीला अज्ञानाकडून ज्ञानाकडे नेऊ शकतो. शिक्षणाने माणूस जागृत होतो. तो अधिक विचार करू लागतो, मानवाला अंधश्रद्धेतून बाहेर काढण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय हा विचार तरुणावरथेतच जोतीरावांच्या मनात आला होता.

आत्मज्ञान आणि आत्मनिरीक्षण हे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे दोन मुख्य स्तंभ. विचारांमुळे कृती घडून येते आणि कृतीमुळेच विचाराला मूल्य प्राप्त होते अशी त्यांची तत्त्वनिष्ठा होती. "सदाचार, विवके, न्यायप्रियता आणि सहिष्णुता हे जोतीरावांच्या जीवनाची चतुःसुत्री होती. मानवतेच्या सेवेसाठी झटणारा, सत्याच्या पालनासाठी आयुष्य वेचणारा, मनुष्याच्या सुखदुःखांचा विचार करणारा, सर्वांना समभावाने वागविणारा, निर्मळ, निर्दोषी, रिशर, कनवाळू, शूर आणि सत्यवचनी असा मनुष्य मानवांना भूषणभूत ठरतो अशी जोतीरावांची तत्त्वप्रणाली होती."*

हिंदुस्थानातील शिक्षणविषयक प्रश्नासंबंधी चौकशी करून सुधारणा सुचविण्यासंबंधी हंटर कमिशन नेमण्यात आले होते. त्यात काही जणांनी आपल्या निवेदनात "शिक्षण हे वरच्या थरातून खालच्या वर्गांच्या थरात स्वाभाविकपणे झिरपत जाईल" असा विचार मांडला. महात्मा फुले यांनी मात्र या तत्त्वाला विरोध केला. त्यांना शिक्षण खालच्या स्तरपर्यंत झिरपत जाण्याची संकल्पना मुळीच पटली नाही. त्यांनी या विचाराला विरोध केला. शिक्षण झिरपत जाणे अशक्य आहे, ते सरळ मार्गानेच अस्पृश्यांपर्यंत पोहोचले पाहिजे यासाठी ते अविरत परिश्रम करीत राहिले.

“कन्या अथवा पुत्र याचे नांवाचा संस्कार
अन्नाचा संस्कार आणि शालेचा संस्कार”^५

असे समतेच्या आधारावर म.फुले यांचे दार्शनिक विचार आधारलेले आहेत. शालेतील संस्कार हे त्यांच्या जीवनात परिणामकारक ठरलीत असा फुल्यांना विश्वास होता.

महात्मा फुले हे एकीकडे समाजावर टीका करणे तर दुसरीकडे समाजपरिवर्तना साठी तात्त्विक विचार मांडणे अशा दुहेरी तात्त्विक उपपत्तीमध्ये ते समाजातील दोष दाखवून त्यावर उज्ज्वल भविष्यासाठी उपायही सुचवितात. आज आपल्या देशात अस्पृश्य समाज सर्वच क्षेत्रात शिक्षण घेऊन कार्यरत दिसतो. मोठमोठी पदे त्यांनी मिळविली आहेत. स्त्रिया शिक्षकेपासून ते पायलटपर्यंत भगरी घेत आहेत. या सर्वांच्या मागे म.फुले शैक्षणिक क्षेत्रात यशस्वी झाले आहेत असे म्हणता येईल. गो.ग.आगरकर, महर्षी कर्वे, वि.ग.शिंदे, डॉ.आंबेडकर यांच्या पुढे म.फुले यांनी मांडलेले विचार संपूर्ण देशाला दिशादर्शक ठरले आहेत. त्यामुळे आधुनिक भारताच्या जडणघडणीमध्ये त्यांचा मोलाचा वाटा आहे हे मान्य करावे लागते.

निष्कर्ष

१. भारतामध्ये शूद्रातिशूद्रापासून स्त्रियांपर्यंत सर्वांसाठी शिक्षणाचे दालन खुले करणारे महात्मा फुले हे पहिले शिक्षणाविषयीचे दार्शनिक विचार मांडणारे समाजसुधारक होत.
२. महात्मा फुले नास्तिक नाहीत, ते ईश्वरवादी आहेत पण ते कोणत्याही मूर्तीत देव न शोधता या संपूर्ण सृष्टीचा निर्माता एकच आहे असे मानतात.
३. महात्मा फुले मोक्ष न सांगता मनुष्य जीवनात सामाजिक विषमतेमुळे जे दुःख निर्माण होते व त्याचे जीणे जनावरपेक्षाही हिन होते ते जीवन सुखी व समृद्ध करण्यासाठी फुले शिक्षणाला वरचे स्थान देतात.
४. फुल्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान समतेवर आधारित आहे.
५. ‘शिक्षण हे झिरपत जाईल’ या विचाराला फुल्यांचा पूर्णपणे विरोध असून ते व्यक्तीपर्यंत प्रत्यक्षात शिक्षण पोहोचविण्याशी समर्थक होते.
६. महात्मा फुले यांची शिक्षणाची संकल्पना व्यापक स्वरूपाची होती. त्यात शूद्रातिशूद्रांपासून स्त्रियांपर्यंत सर्वच शिक्षणाने वंचित असणाऱ्या सर्वांचा समावेश होता.

संदर्भ

१. दीक्षित श्रीनिवास, ‘भारतीय तत्त्वज्ञान’, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, बारावी आवृत्ती, २०१५, प्र.१४.
२. फुले महात्मा, ‘प्रबोधनाचा पूर्वरंग’, (संपा.: ल.रा.नसिराबादकर), हेमंत प्रकाशन, सोलापूर, पृ. १५१.
३. फुले महात्मा, ‘शेतकऱ्यांचा असूड’ (संपा. कौ.तो.डाले पाटील), मराठवाडा पब्लिशिंग हाऊस, औरंगाबाद, पृ.२
४. भगत रा.तु., ‘महात्मा जोतीयव ते कर्मवीर भाऊराव’, कोल्हापूर, १९७३, पृ.४
५. फुले महात्मा, ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’, अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज, १९३७, पृ.१०९.

३२. ग्रामगीतेतील आत्मानुभवाचे विवेचन

कु. मृदुला विजय काळे

एल.ए.डी. अँड एस.आर.पी. कॉलेज, नागपूर.

सारांश

परमेश्वराढारी संपूर्ण श्रद्धा ठेवून अर्धपोटी राहणाऱ्या, अज्ञान, दारिद्र्य यामुळे व्याकुळ झालेल्या ग्रामस्थांमध्ये आपला देव बघणाऱ्या राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी रचलेली ही गीता अर्थात 'ग्रामगीता'. अज्ञानाने ग्रासलेल्या दीनबांधवांसाठी साध्या, सोप्या, सरळ भाषेत सामाजिक, जागरूकतेचे आणि त्यांच्या प्रगतीचे प्रयत्न ग्रामगीतेतून स्पष्टपणे दिसून येतात. अर्थात भगवद्गीतेमध्ये ज्याप्रमाणे श्रीकृष्णाने अर्जुनाला युद्धासाठी प्रवृत्त केले त्याचप्रमाणे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगीतेतून जनतारूपी अर्जुनाला ग्रामशुद्धी, संघटनशक्ती, महिलोन्नती याचे महत्त्व पटवून दिले आहे. गरीबी, अज्ञानी जनतेला देहत्वाकडून देवत्वाकडे नेताना 'आत्मस्वरूप' देखील अगदी सरळ, सोप्या शब्दात मांडले आहे. ग्रामगीतेतील आत्मतत्त्व विवेचनाचा अभ्यास या शोधनिबंधात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सांकेतिक शब्द – ग्रामगीता, आत्मानुभव, आत्मतत्त्व, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रस्तावना

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी लिहिलेली ओवीबद्ध ग्रामगीता म्हणजे ग्रामोद्धाराच्या सर्व पायऱ्या प्रकाशित करणारा ग्रंथ आहे. एकंदरीत एक्केचाळीस अध्यायांमध्ये आणि आठ पंचकांमध्ये ग्रामगीता विभागलेली आहे. खरा भारतीय समाज खेड्यातच राहणारा आहे तेव्हा त्यांच्यापर्यंत, त्यांचेच प्रश्न हाताळून रचण्यात आलेली ही गीता आहे. संघटनेचे महत्त्व, ग्रामरक्षण, ग्रामशुद्धी, ग्रामनिर्माण, श्रमसंपत्ती अशा व्यावहारिक विषयांचे यथायोग्य निरूपण राष्ट्रसंतांनी केलेले आढळते. भगवद्गीतेप्रमाणेच व्यवहार आणि अध्यात्म यांची सुंदर अशी सांगड राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेत घातलेली आहे.

ग्रामनिर्माण, दृष्टीपरिवर्तन, संस्कारशोधन, प्रेमधर्मस्थापना, देवत्वसाधक, आदर्श जीवनकला या पंचकांच्या माध्यमातून तुकडोजी महाराज हे व्यवहारापासून अध्यात्माकडे घेऊन जातात. यातीलच आत्मानुभव या सदतिसाव्या अध्यायामध्ये राष्ट्रसंतांनी आत्मतत्त्वाचे निरूपण केले आहे. खेड्यापाड्यातल्या आणि अज्ञानामुळे दीन झालेल्या जनतेला अगदी सहज समजेल असे रसाळ निरूपण तुकडोजी महाराजांनी केलेले आहे.

भगवद्गीतेमध्ये ज्याप्रमाणे अर्जुन श्रीकृष्णाला प्रश्न विचारतो तसाच संवाद ग्रामगीतेमध्ये तुकडोजी महाराज जनतारूपी अर्जुनाशी करतात आढळतात. अनुभव, आत्मानुभवाचा मार्ग, सांगताना तुकडोजी महाराज म्हणतात,

“या उन्नतीमार्गी जो लागला, विवेक अंतरी जागला।

तो स्वये उद्धरोनी गेला, तारक झाला जनासि।।¹

अर्थातच विवेकबुद्धीने या उन्नतीमार्गाचे अवलंबन करणारा मनुष्य स्वतःसोबतच जनतेचाही तारणकर्ता होतो. महाराज म्हणतात यात आत्मतत्त्वाचे ज्ञान करण्यासाठी किती जरी प्रवास केला, भेटी घेतल्या, वाचन केले तरी मन काही शांत होत नाही. कारण आपल्यातच समाविष्ट असलेल्या या आत्मतत्त्वाचे ज्ञान बाह्यासाधनांनी होणे शक्यच नाही. बाह्यावृत्तीने स्वतःमध्येच स्थित असलेल्या त्याचे स्वरूप जाणणे सर्वथा अशक्य आहे. म्हणूनच राष्ट्रसंत म्हणतात,

बहिर्मुख दृष्टीने पाहता, समाधान न लागे हाता।

हीच असे अनात्मता, दुःखदायी सर्वासि।²

हे विश्व काय आहे? मी कोण आहे? हे जाणून घेण्यासाठी अंतर्मुख होणे गरजेचे आहे. स्वतःच स्वतःमध्ये डोकवून बघितल्यानंतर हे दोन्ही एकच आहेत असा अनुभव येतो.

विश्व कोण? मी कोण? याचे मुळात एकपण।

ते जाणता विचारे पूर्ण अंतर्मुख वृत्ती होय।³

या आत्मतत्त्वाचा अनुभव घेताना या विश्वाचे हे चैतन्यमय जे कारण आहे त्याचे स्वरूप अथांग समुद्रात लपलेल्या बर्फाच्या तुकड्याप्रमाणे आहे आणि ही विविधांगी सृष्टी त्यावरच नटलेली आहे. अर्थात नव्वद टक्के समुद्रात लपलेल्या हिमनगाची खोली जाणण्यासाठी जसे आत खोलवर शिरावे लागते तसेच या चैतन्यरूप आत्म्याचे स्वरूप जाणण्यासाठी स्वतः अनुभव घेणे गरजेचे भासते.

एकचि तत्त्व चैतन्यघन, सागरी बर्फ तुकड्यासमान।

त्यावरि सजले विविधपण, हीच खून अनुभवाची।⁴

ग्रामीण जनतेला अगदी आपलीशी वाटावी अशी उदाहरणे देताना तुकडोजी महाराज म्हणतात, या आत्म्याचे स्वरूप जाणण्यासाठी व्याकुळ झालेलो असताना, आत्मतत्त्व केवढे असेल बरं? असा प्रश्न पडला आणि,

मुंगी आणि ऐरावत, अणुरेणु आणि मेरु पर्वत।

सर्व माझोचि संकल्प मूर्त, कळो आले।⁵

अर्थात हेच चैतन्य, आत्मतत्त्व कुठल्याही प्रकारे मोजता येणे शक्य नाही. मुंगी, हत्ती, अणुरेणु ही सगळी परिमाणे त्या तत्त्वापुढे गळूनच पडतात. कारण,

अनंत ब्रह्मांडे विश्वाकार। संचले असती।⁶

अगणित विश्वाकार ब्रह्मांडे त्या तत्त्वात समाविष्ट आहेत. माया, ब्रह्म, ईश्वर, सृष्टी ही सगळी त्या चैतन्यरूप आत्म्यातच सामावलेली आहेत. ते स्वरूपच मोठ्यात मोठे पंचतत्त्वांना भेदणारे आहे आणि तेच अगदी सूक्ष्म अणुरेणुत वास करणारे सुद्धा आहे. शरीराच्या बाहेर शोध घेण्याचा प्रयत्न केला तरी जे मिळत नाही ते ब्रह्मतत्त्व आपणातच समाविष्ट आहे. त्या मुळतत्त्वाचा विचार आणि माग घेतला असता ते आपल्यातच आहे असा अनुभव येतो.

ब्रह्म म्हणति सर्वात मोठे, परि हि भाषा परकी वाटे।

अनुभव घेता वेगळे न भेदे, ब्रह्मपण आहे आपणात।⁷

आपल्या रसाळ परंतु सहज सुलभ वाणीने तुकडोजी महाराज म्हणतात जेव्हा सर्वत्र समावेश असलेले ते एकच तत्त्व आहे असे जाणले तेव्हा,

जन्मणे मरणे झाला खेळ, सुख दुःख सर्व झाले शीतळ।

संकटे येता वाटे प्रेमळ, प्रवाह आला।⁸

याच चैतन्याचे स्वरूप ओळखण्याकरिता आपल्या बुद्धिला साक्षित्व दिले आणि कार्यकारण भाव जोडला की मग त्यातील यथार्थता जाणता येते. यातूनच सर्व जीव त्या आत्मस्वरूपाचीच विविधांगी रूपे आहेत हे जाणल्यावर भेदाभेद नष्ट होतो आणि स्वयंप्रकाशी असा ज्ञानमार्ग खुला होतो. याच ज्ञानमार्गाचा अवलंब केल्यावर सर्वांचेच मुळ असलेले आत्मतत्त्व कळू लागते. ते स्वरूप म्हणजे,

स्वरूप म्हणजे अखंड स्थिति, जी आत्म्याची सहज गति।

नाही कृति, ना विकृति, स्वरूपामाजी।⁹

हेच आत्मतत्त्व म्हणजे परिपूर्ण असे ज्ञान, नित्य, सत्य आणि आनंद स्वरूप आहे जे नष्ट होत नाही, भिन्नही होत नाही. महाराज म्हणतात,

अखंड प्रेम, अगाध ज्ञान, अबाधित सत्य, आनंद पूर्ण।

हेच स्वरूपाचे लक्षण अवीट अभिन्न अक्षय जे।¹⁰

या आत्मतत्त्वाचे स्वरूप जोवर कळलेच नव्हते तोवर प्रत्येक स्थानी त्याचाच शोध घ्यायचा प्रयत्न केला. परंतु जेव्हा त्या स्वरूपाची जाणीव झाली तशी तशी ही शक्ती व्यापक होत गेली आणि आपलं परकं हा भेद नष्ट होऊन दुसऱ्यांची ही सुखदुःखे आपलीच वाटू लागली.

परकेपणाची दृष्टीच गेली, वासना भावनेत विरू लागली।

दुसऱ्यांची सुख दुःखे झाली, आपणाऐसि सहजचि।¹¹

या आत्मतत्त्वाचे जेव्हा ज्ञान झाले तेव्हा दिव्य दृष्टीचा मार्गच प्रकाशित झाला असे जाणवते. ज्याप्रमाणे आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्यावर अर्जुनालाही विश्वरूप दर्शन घडले तसेच संपूर्ण विश्व आपल्याला आपल्यातच पाहता येणे शक्य होते. आणि नंतर,

मग अनंत उदरे, अनंत हस्त, दिशा व्यापुनिया समस्त।

दिसे विराटरूप महासमर्थ, ठायीच्या ठायः¹²

या आत्मज्ञान प्राप्तीचा आनंद हा निश्चितच अनुभव घेण्यासारखा आहे. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

आत्मरूपे विश्व सकळ, अनुभवा ये एकपणे।¹³

या तत्त्वाच्या ज्ञानाने दारिद्र्या, दुःख, रंकपण सगळं तात्काळ नष्ट होईल आणि,

आनंदाचे शिखरपूर्ण, प्राप्त होई निश्चये।¹⁴

अशाप्रकारे आत्म्याचे स्वरूप स्पष्ट केल्यावर त्या तत्त्वापर्यंत पोहोचण्याचे मार्ग अर्थातच सोपानमार्ग तुकडोजी महाराज सहज शब्दात सांगतात. शुद्ध जीवनासाठी सर्वप्रथम इंद्रियनिग्रह केला पाहिजे आणि

सर्व विषयांप्रती अनासक्त भावाने वागणे ही देखील त्या स्वरूपापर्यंत पोहोचण्याची पायरीच म्हटली पाहिजे. शुद्धाचरणाविषयी ते म्हणतात,

यासाठी प्रथम पाहिजे इन्द्रिय निग्रह, खानपानादि की नियमाग्रह ।

सर्वचि विषयी असंग्रह, आपुल्यासाठी म्हणोनि ॥¹⁵

हाच मार्ग पुढे सांगताना महाराज म्हणतात,

ही आत्मप्रचीति पावावयासि, हाचि मार्ग आहे साधकासि ।

प्रथम सदग्रन्थ अवलोकनासि केले पाहिजे ॥¹⁶

महाराज म्हणतात, ग्रंथ वाचनाने वृत्ती अर्थातच आचरण उंचावेल आणि नंतर अनुभव येईल तो गुरोंपदेशामुळे आणि तदनंतर त्या आत्मतत्त्वाची चव ही चाखता येईल. जेव्हा अनुभवरूप साक्षात्कार तदाकार होईल.

ग्रन्थवाक्याने वृत्ती चढली, गुरु बोधाने अनुभवी वळली ।

आत्मरुचीने तदाकार झाली, अखंड जैसी ॥¹⁷

या आत्मप्रचीतीचा मार्ग झाला आधीच समजला आहे त्याला या ग्रन्थाध्ययनाची गरज नसून तो सरळ समाधानाने त्या आत्मतत्त्वाचे ज्ञान करून घेतो. पुढे ते म्हणतात,

जयाची दृष्टी उर्ध्व झाली, विषयातूनी उन्मनीत गेली ।

त्याची समाधी सुखे डोलली, अखंडाकार ॥¹⁸

ज्याची विषयवासना शमली आहे, विषयांप्रती अनासक्त झालेला तोच सत्यस्वरूप आत्मतत्त्व जाणण्यास योग्य होईल. तो स्वतःच विश्वरूप आहे हे त्याला जाणता येईल.

देव – भक्त नाही दुजे, कळले अनुभवाने सहजे ।

विश्व विश्वाकार होई जे, ऐसे झाले मग तेथे ॥¹⁹

मग त्याला जन्मःमृत्युचे सुख आणि दुःखही वाटणार नाही आणि स्थितप्रज्ञता त्याच्या ठायी येईल. त्या आत्मस्वरूपाचे ज्ञान झाल्यावर हे विश्वच चैतन्यरूप दिसते आणि त्यानंतर सर्वांमध्ये ते एकच तत्त्व जाणवते,

असो देव, संत, मानव, पापी, पुण्यवान सर्व ।

मूळ रूपाचा घेता अनुभव, चैतन्यधन विश्वचि ॥²⁰

राष्ट्रसंतांची 'ग्रामगीता' ही ग्रामोद्धारासाठी रचण्यात आली असल्यामुळे व्यक्ति, समष्टि चे स्वरूप सांगताना ते म्हणतात,

आत्मप्रचिति म्हणजे दिव्य दृष्टी, ज्यात व्यक्ति, समष्टि आणि परमेष्टि ।

आपणचि अनुभवतो उठाउठी, अगणित रूपे एकपणे ॥²¹

अर्थात्च व्यष्टि, समष्टि आणि परमेष्टि म्हणजे व्यक्ती, समाज आणि संपूर्ण विश्व हे एकच आहे याचा अनुभव आत्मज्ञानाने होतो. तसेच जेव्हा अंतरात्म्याची ओळख पटते तेव्हा विश्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्याप्रमाणे सर्व विश्व हे स्वतःमध्येच बघता येते. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात,

ही दृष्टि सर्वासचि आहे, परि विचारे उघडील तोचि पाहे।

तो अनुभवमार्ग सांगती लवलाहे, संत सज्जन।²²

शेवटी, याच चैतन्यस्वरूप आत्मज्ञानाचे बळ सांगताना तुकडोजी महाराज म्हणतात,

हे आत्मविकासाचे बळ, मानवी प्रयत्नाचेचि फळ।

देव होवोनि करील सकळ, लोकचि देव।।

मित्रा! ऐसा अभ्यास करी, धरोनि मार्ग – बोध अंतरी।

मग दिसेल याच शरीरी, तो श्रीहरि व्यापला।।²³

उपसंहार

ग्रामोद्धारासाठी रचण्यात आलेली ही ग्रामगीता म्हणजे देवघरात शांतपणे तेवणाऱ्या नंदादिपासारखी आहे असे वचन वि.स.खांडेकर यांचे आहे. खरोखरच खेड्यापाड्यात वसणाऱ्या त्या अज्ञानी, दीनदरिद्री अशा जनतेला श्रमाचे, संघटनेचे, ग्रामशुद्धीचे महत्त्व पटवून देण्यासाठीच या ग्रंथाची रचना केली असल्याचे दिसून येते. सहज सोप्या आणि रोजच्या जीवनातील उदाहरणे देऊन राष्ट्रसंतांनी या ग्रंथाची रचना केली. यात ग्रामशुद्धीकडून आत्मशुद्धीच्या मार्गावर नेत असताना तुकडोजी महाराजांनी आत्मतत्त्वाचे विवेचन रसाळ, सोप्या आणि सहज जाणण्यायोग्य भाषेत केलेले दिसते. म्हणूनच आत्मतत्त्वाचे ज्ञान झाल्यावर ग्रामजीवनाला अमृतच प्राप्त होण्यासारखे आहे, ज्यामुळे गावाची उन्नती होईल असे ते प्रतिपादन करतात.

लाभता अनुभवाची खूण, जनता होईल जनार्दन।

मावी ऐसा एकटाही जाण, उन्नत करील गाव सारे।।²⁴

संदर्भग्रंथ

1. ग्रामगीता – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज , ग्रामगीता प्रकाशन समिती ,2003
2. गद्य ग्रामगीता – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित ग्रामगीतेचे संपूर्ण गद्य स्वरूप श्रीगुरुदेव आत्मानुसंधान प्रकाशन मंडळ ,टेकडी , चंद्रपूर,2013
3. अनुभवामत अभंगगाथा – श्रीगुरुदेव प्रकाशन ,अखिलभारतीय श्रीगुरुदेव प्रकाशन सेवा मंडळ अमरावती

ANALYSIS OF GENDER WISE HIV PREVALENCE IN INDIA

M. O. WANKHADE

Department of Statistics,
G. S. Science, Arts & Commerce College, Khamgaon MS India

Abstract: This paper relates to the gender wise and group wise study of HIV, AIDS prevalence in India. Eleven groups of states in India are tested for homogeneity with respect to Prevalence of HIV. Also the significance of gender with respect to the prevalence of HIV is tested with analysis of variance techniques. The data related to the study was analyzed and it was observed that the groups of states are significant with respect to HIV prevalence. Also males and females are significant and there is no interaction between groups and gender. Males and females don't differ significantly with respect to prevalence of HIV.

Key words: HIV, Prevalence, ANOVA.

Introduction: AIDS is one of the greatest public health and social problems threatening the human race. According to the Joint UN Committee on HIV/AIDS¹, estimated 38 million people worldwide were living with HIV in 2003. HIV and AIDS is reversing the gains of human development including life expectancy. In some of these countries, the epidemic is worsening the progress in human development by affecting the economic growth, human capital formation, health, education, and by increasing poverty and income inequalities.² R S Paranjape, S J Challacombe reveals that first case of HIV infection in India were detected in 1986 among female sex workers in Chennai. The current national (2016) prevalence is about 0.26% compared with a global average of 0.2%, but the figure in most high-risk groups including female sex workers is much higher (up to 7%). New HIV infections reached a peak in 1998 and have since declined by 60%, although the total number of HIV-positive persons remains stable at 2.1 million, largely probably due to the increased life expectancy following antiretroviral therapy.³

As per latest estimates of the National AIDS Control Organisation⁴, there are 2.12 million persons infected with HIV in India. There is a steady decline in the number of PLHIV in India since the 2.23 million figure reported in 2007. Among those currently infected with HIV, children account for 6.54% and women for 40.5%. The adult HIV prevalence at national level has continued its steady decline from an estimated peak of 0.38% in 2001–2003 through 0.34% in 2007 and 0.28% in 2012 to 0.26% in 2015. As per the recently released, India HIV Estimation 2017 report, National adult (15–49 years) HIV prevalence in India is estimated at

0.22% (0.16% – 0.30%) in 2017. In 2017, adult HIV prevalence is estimated at 0.25%(0.18-0.34) among males and at 0.19% (0.14-0.25) among Females. Among the States/UTs, in 2017, Mizoram has shown the highest estimated adult HIV prevalence of 2.04%(1.57-2.56), followed by Manipur (1.43%, 1.17-1.75), Nagaland (1.15%, 0.92-1.41), Telangana (0.70%, 0.50-0.95) and Andhra Pradesh (0.63%, 0.47-0.85). Besides these States, Karnataka (0.47%, 0.37-0.63), Goa (0.42%, 0.21-0.79), Maharashtra (0.33%, 0.25-0.45) and Delhi (0.30%, 0.18-0.47) have shown estimated adult HIV prevalence greater than the national prevalence (0.22%), while Tamil Nadu (0.22%, 0.14-0.31) had a point prevalence like the national average. All other States/UTs have levels of adult HIV prevalence below 0.22%.

Methodology:

The data relating to this study is collected from India HIV Estimation reports of Nation AIDS Control Organization published time to time. The estimates of HIV prevalence are taken from NACO reports for the years 2011-12, 2012-13 and 2013-14. Two way Analysis of variance model with multiple observations is used for the analysis of means and interaction effects. The hypotheses under study were set as;

H₀₁: The groups of state are not significant with respect to prevalence of HIV.

H₀₂: No significant difference between male and female groups.

H₀₃: No significance of interaction between groups of state and gender with respect to prevalence of HIV. The various groups of states of India under the study are;

Groups	States
g1	Andhra Pradesh and Telangana
g2	Gujarat, Dadra and Nagar Haveli, and Daman , Diu.
g3	Himachal Pradesh and Jammu & Kashmir
g4	Karnataka
g5	Maharashtra and Goa
g6	Mizoram, Manipur, and Nagaland
g7	Punjab, Haryana, Delhi, and Chandigarh
g8	Tamil Nadu, Kerala, Puducherry.
g9	Uttar Pradesh, Madhya Pradesh, Uttarakhand, and Rajasthan
g10	Andhra Pradesh and Telangana
g11	Gujarat, Dadra and Nagar Haveli, and Daman , Diu.

Year	2013-14	2012-13	2011-12	2013-14	2012-13	2011-12	2013-14	2012-13	2011-12
Group	g1			g2			g3		
Positive Women	0.89	0.89	1.07	0.14	0.87	1.05	0.18	0.75	0.79
Positive Men	0.93	0.62	0.73	0.15	0.6	0.65	0.19	0.52	0.55
Year	2012-13	2011-12	2013-14	2012-13	2011-12	2013-14	2012-13	2011-12	2013-14
Group	g5			g6			g7		
Positive Women	0.71	0.62	0.75	0.39	0.99	0.81	1.45	3.15	3.8
Positive Men	0.56	0.43	0.51	0.4	0.7	0.55	1.54	2.21	2.15
Year	2013-14	2012-13	2011-12	2013-14	2012-13	2011-12	2013-14	2012-13	2011-12
Group	g9			g10			g11		
Positive Women	0.21	2.98	1.35	0.18	0.71	0.95	0.08	0.68	0.68
Positive Men	0.28	0.63	0.85	0.16	0.4	1.03	0.12	0.47	0.46

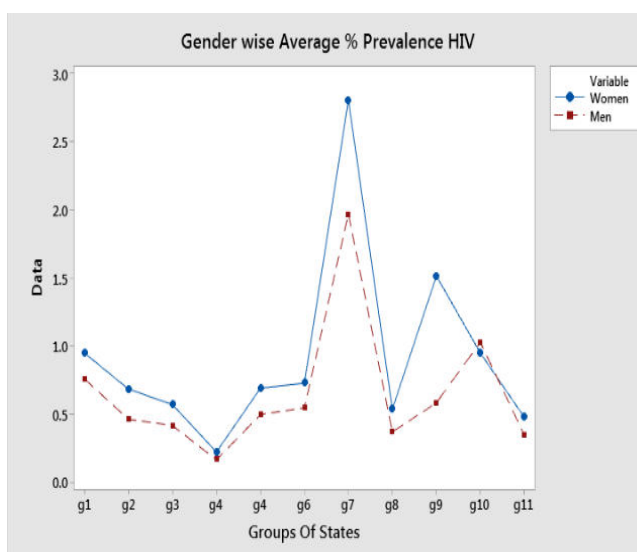
Source: India HIV Estimation report 2011-12,2012-13,2013-14 NACO

Results: Analysis of variance table;

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Groups	20.59821	10	2.059821	9.113092	6.41E-08	2.053901
Gender	1.338788	1	1.338788	5.923086	0.019073	4.061706
Interaction	1.339879	10	0.133988	0.592791	0.810972	2.053901
Error	9.945267	44	0.226029			
Total	33.22215	65				

The hypotheses H_{01} is rejected at 5% level this indicates that there is significant difference among groups with respect to prevalence of HIV. The null hypothesis H_{02} is refuted at 5%. This is an indication of significant difference between females and male. H_{03} is accepted at 5% level. This reveals that there is no significant interaction effect between gender and different groups.

Groups	Average Prevalence %	
	Women	Men
g1	0.950	0.760
g2	0.687	0.467
g3	0.573	0.420
g4	0.227	0.170
g5	0.693	0.500
g6	0.730	0.550
g7	2.800	1.967
g8	0.540	0.373
g9	1.513	0.587
g10	0.950	1.030
g11	0.480	0.350

Conclusions: This study reveals that there is high prevalence of HIV among females as well as males in group g7 i.e. Mizoram, Nagaland and Manipur. In this group females is more than male percentage of HIV prevalence. Group g9 i.e. Punjab, Haryana, Delhi and Chandigarh is next to group g7 with respect to HIV prevalence in females. In group g9 the HIV prevalence among males is quite less as compared to females. Among all the groups females are having high percentage of HIV prevalence than males. We conclude that all the groups of states are significant with respect to HIV prevalence. The gender factor showed the significant effect on prevalence of HIV and there is not any interaction effect between group of states and the sex.

References:

1. Report on the Global AIDS Epidemics 2004, UNAIDS
2. Basanta K. Pradhan Ramamani Sundar, Gender Impact of HIV and AIDS in India, National AIDS Control Organization India, 2006
3. R S Paranjape, S J Challacombe, HIV/AIDS in India: An overview of the Indian , Diseases (2016) 22 (Suppl. 1), 10–14 doi:10.1111/odi.12457
4. Annual Report 2012-13, NACO, Dept. of AIDS Control, Ministry of Health and Family Welfare, India
5. India HIV Estimations 2017 Technical Report, National AIDS Control Organization & ICMR-National Institute of Medical Statistics Ministry of Health & Family Welfare Government of India.
6. Annual Report 2013-14, NACO
7. Annual Report 2011-12, NACO

A STUDY OF MEDIATION TESTING IN A CASUAL REGRESSION ANALYSIS : AN OVERVIEW

Prafulla V. Ubale

Department of Statistics, G.S. Sci., Arts & Comm. College, Khamgaon, Dist. Buldana- 444 303, India.

E-mail: prafullaubale@hotmail.com

Abstract : In Statistics mediation analysis describes the study of cause and effect relationship between independent variable and dependent variable through hypothetical mediator variable. Mediating variables or intermediate variable can be constructed in such a way that influences both of the independent variable and dependent variable. Statistical mediation analysis is mainly based on casual step approach and product of coefficient approach. In this article, an approach is made to study the mediation effect with the help of Sobel test statistic.

Key words : Mediation analysis, Product of coefficient approach, Sobel test statistic, Full mediation and Single mediator model.

Heat Transfer and Numerical Analysis in Microchannel Heat Exchanger Using Nanofluids : A Review

Divyesh Ubale¹, P. V. Ubale²

¹M.Tech, Thermal Engineering, Maharashtra, India

²Associate Professor, GS College, Khamgaon, Maharashtra, India

ABSTRACT

Nanofluids are gaining lot of importance in thermal applications due to its excellent heat transfer characteristics. Micro-scale heat transfer devices are used on large scale in electronics industry which leads to the development of compact size heat exchanger with high heat transfer coefficient. Recent development in the field of nanotechnology involves the use of suspended nanoparticles in base fluids which leads to the improvement in the heat transfer coefficient of base fluids. This paper summarizes the articles published on enhancement of convective heat transfer in microchannel heat exchanger using nanofluids and effect of various thermophysical properties on heat transfer performance. Theoretical and experimental results for different geometries and effects on Nusselt number are reported in this paper. The results show outstanding increase in the importance of nanofluid application in microchannels. The effects of use of different nanofluids and their performance as compared to base fluids are shown.

Keywords: Nanofluids, Microchannel Heat Sink (MCHS), Microchannels, Thermal conductivity, Heat transfer

I. INTRODUCTION

Conventional heat transfer fluids like oil, water and ethylene glycol are used on a large scale in many industries, including power generation, chemical processes, heating and cooling processes, transportation, microelectronics and other micro-sized applications. The thermal conductivity of heat transfer fluids has great significance in developing equipments with high heat transfer. To improve heat transfer rate, the use of extended-surface (fins and microchannels), the vibration of the surface, suction/injection of fluids and using electrical/magnetic fields has reached to the standstill. Industrial survey indicates the need to develop equipments which are highly compact and leads to increase in heat flux. So development of high efficiency heat transfer fluid is a difficult task. Recently many researchers have attempted to develop special classes of heat transfer fluids so as to increase

their heat transfer properties. New method involves the suspension of small solid particles in the base fluid. Different types of solid particles, such as metallic, non-metallic and polymeric can be added into base fluids. However, the earlier studies indicated that the use of suspended particles of millimetre or even micrometre-size leads to high heat transfer enhancement, but some major problems such as poor stability of the suspension, clogging of flow channels, eroding of pipelines and increase in pressure drop in thermal equipments are also experienced [1].

Choi [2] suggested first the term nanofluid in 1995 and it specifies the use of particles of average size of 10 nm for dispersing in base liquids so as to increase thermal conductivity of base fluid and since then this term has gained popularity.

II. PRODUCTION OF NANOPARTICLES AND SUSPENSIONS

Nanoparticles are prepared by gas phase condensation or using chemical synthesis technique as suggested by Siegel [3]. The gas phase condensation process consists of evaporation of source material. Then rapid condensation of vapour into nanometer sized crystals takes place in a cool, inert, reduced-pressure atmosphere. Researchers use one-step and two-step methods to produce nanofluids. One-step method involves simultaneous making and directly dispersion of particles in the base fluid. Processes such as drying, storage, transportation, and dispersion of nanoparticles are not used in this method [4-8]. Nikkam et al. [9] investigated the one-step fabrication of copper nanoparticles. Di-ethylene glycol was used as base fluid for this process. Suspension of copper nanoparticles in Di-ethylene glycol resulted in highly stable nanofluids. The second most commonly used technique for preparing nanofluids is Two-step method. This process involves formation of nanoparticles as dry fine particles chemical/physical process. Then the next step makes use of various techniques like ultrasonic agitation, high-shear mixing. These nanosized powders are then suspended in base fluid. Due to the small sizes and high surface area, these nanoparticles have the tendency to combine which is not suitable. To improve the stability of nanoparticles in fluids the use of surfactants is the most important technique [10]. Two step method was used by several researchers to prepare CNTs, hybrid nanoparticles and different types of nanofluids.

III. THERMOPHYSICAL PROPERTIES OF NANOFLUIDS

Thermophysical properties such as thermal conductivity, viscosity and specific heat are affected with the addition of nanoparticles in base fluids which results in change in heat transfer coefficient. Thermophysical properties are affected by

Concentration of nanoparticles, shape and size of nanomaterials.

Thermal conductivity of nanofluids: The thermal conductivity increases with the addition of nanoparticles in a base fluid. This is due to Brownian motion which leads to particle movement through liquid and collision with other particles which enables direct solid to solid contact and leads to heat transfer. The second reason is the layering of the liquid molecules at the solid interface. Therefore there exists more ordered atomic structure of liquid layer than bulk liquid. This ordered structure leads to high thermal conductivity. It is found that these layered molecules occur in an intermediate physical state between a solid particle and bulk liquid. Gupta et al. [11] described effect of particle volume fraction, particle material, particle size, particle shape, base fluid material, and temperature on thermal conductivity of nanofluids. It was observed from the experiment results that with decrease in particle size the thermal conductivity of nanofluids increases. There are two types of particle shapes used in case of nanofluids, they are cylindrical particles and spherical particles. The cylindrical shapes of nanoparticles exhibits large length-to-diameter ratio. Besides this the different types of material for nanoparticle which are used for nanofluids preparation are Oxide ceramics, Metal carbides, Nitrides, Metals, Nonmetals. Carbon nanotubes (single or multiwall) are also used as particle material and it exhibits high thermal conductivity and hence used in solar applications. The thermal conductivity of the nanofluids can be determined on the basis of the thermal conductivity of base fluid and particles. Crystalline solid structure is found in nanofluids. In such structures heat is carried by phonons. Such phonons propagate in random direction, scattered by defects and leads to heat transport. Brownian motion and nanoparticles clustering are affected by the change in temperature and shows the changes in thermal conductivity of nanofluids. Clustering of nanoparticles leads to high movement of heat within such clusters, also volume

fractions of highly conducting phase are higher than that of volume of solids and exhibits higher thermal conductivity. The effective volume of cluster increases with decreasing packing fraction which leads to increase in thermal conductivity. The thermal conductivity of nanofluids increases with increase in temperature. Duangthongsuk et al.[1] investigated experimentally the thermal conductivity of nanofluids. In this study, TiO₂ nanoparticles were used having volume concentration of 0.2 – 2 vol % and are dispersed in water. It was found that with increasing nanofluids temperatures the measured thermal conductivity of nanofluids increases.

IV. EXPERIMENTAL WORK

Peng et al. [12,13] performed experimental investigations on the pressure drop and convective heat transfer of water flow in rectangular microchannels. It was found that the flow friction and convective heat transfer are greatly affected by the cross sectional aspect ratio in both laminar and turbulent flows.

Qiang et al. [14] experimentally investigated the use of Cu-water nanofluids flowing through a straight tube under laminar and turbulent flow regimes. Constant heat flux boundary condition was used in this case and the effect on the convective heat transfer was studied and flow was analysed. It was found from the results that with the addition of nanoparticles into the base liquid, the heat transfer performance of the base liquid increases. The friction factor of nanofluids was found to be similar as that of the water. New convective heat transfer correlation was proposed for calculating the heat transfer coefficients of the nanofluid. Correlation exists for both laminar and turbulent flow conditions.

Ding et al. [15] experimentally investigated the use of CNT-distilled water nanofluids flowing through a tube. Laminar flow was selected and its effect on the local heat transfer coefficient was analysed. The local

heat transfer coefficient of CNT nanofluids was found to be much greater than that of pure water. The enhancement depends on the flow conditions, CNT concentration and the pH value. The effect of pH value was found to be less as compared to other parameters. In order to increase the heat transfer performance of CNTs based nanofluids, aspect ratio should be associated with it.

Nguyen et al. [16] experimentally investigated the heat transfer coefficient of Al₂O₃ nanoparticles dispersed in water flowing through a liquid cooling system of microprocessors. Turbulent flow condition was selected for analysis. The nanofluid was found to have a higher heat transfer coefficient than the base liquid. The nanofluid with a 36 nm particle diameter and 47 nm particle diameter were compared. It was found that 36 nm particle diameter gave higher heat transfer coefficient than the nanofluid with a 47 nm particle diameter. It was seen that with the increase in particle concentration the heated component temperature decreases.

Xuan et al. [17] experimentally investigated the flow and convective heat transfer of nanofluid flowing in a tube. The nanofluids for the experimentation are prepared by mixing Cu particles with diameter less than 100 nm and deionized water. It was found that the suspended nanoparticles increase heat transfer performance and has larger heat transfer coefficient than that of base fluid at same Reynold's number. Heat transfer performance of nanofluid increases with the volume fraction of nanoparticles. On studying the factors affecting the heat transfer coefficient by the use of nanofluids, a new correlation for Nusselt number was proposed. It was observed that friction factor for nanofluid consisting of water and Cu-nanoparticles is same as that of water. With increasing particle volume fraction, the viscosity of dispersed fluid was found to increase and was much higher than that of base liquid. This higher volume fraction of solid particles may suppress the heat transfer enhancement of suspension.

Mohammed et al. [18] numerically investigated the effect of use of nanofluids on heat transfer and fluid flow characteristics in rectangular shaped microchannel heat sink (MCHS). Range of Reynolds number selected for above analysis was from 100 – 1000. Alumina–water (Al₂O₃-H₂O) nanofluid with volume fraction ranged from 1% to 5% was used so as to examine the MCHS performance. It was observed that with the increase of particle volume fraction the MCHS wall temperature decreases when the heat flux is 1000 $\frac{W}{m^2}$ as compared to lower heat flux. It was observed that at lower heat flux conditions there is no significant difference between nanofluids and pure water. With the increase of Reynolds number the pressure drop increases. It was found that there is a slight increase in the pressure drop across the nanofluid-cooled MCHS as compared with pure water-cooled MCHS.

V. DATA REDUCTION

The density and specific heat of the nanofluids are calculated by using Pak and Cho [19] correlations, which are given as:

$$\rho_{nf} = \varphi\rho_p + (1 - \varphi)\rho_w \quad (1)$$

Where φ = volume fraction, ρ_{nf} = density of nanofluid, ρ_p = density of particles, ρ_w = density of water (base fluid).

$$Cp_{nf} = \varphi Cp_p + (1 - \varphi)Cp_w \quad (2)$$

Where Cp_{nf} = specific heat of nanofluid, Cp_p = specific heat of nanoparticles, Cp_w = specific heat of base fluid.

Heat transfer rate for the base fluid (hot water) is given as:

$$Q_w = \dot{m}_w Cp_w (T_{in} - T_{out})_w \quad (3)$$

Where Q_w is the heat transfer rate of hot water and \dot{m}_w is the mass flow rate of hot water.

Heat transfer rate for nanofluid is given as:

$$Q_{nf} = \dot{m}_{nf} Cp_{nf} (T_{out} - T_{in})_{nf} \quad (4)$$

Where Q_{nf} is the heat transfer rate of nanofluid and \dot{m}_{nf} is the mass flow rate of nanofluid.

The average heat transfer rate is given as:

$$Q_{ave} = \frac{Q_w + Q_{nf}}{2} \quad (5)$$

Where Q_{ave} is the average heat transfer rate between water and nanofluid.

$$h_{nf} = \frac{q_{ave}}{T_{wall} - T_{nf}} \quad (6)$$

Where h_{nf} is heat transfer coefficient, q_{ave} is average heat flux between hot water and nanofluid, T_{wall} is average temperature of wall and T_{nf} is bulk temperature of nanofluid.

$$Nu_{nf} = \frac{h_{nf} D}{k_{nf}} \quad (7)$$

Where Nu_{nf} is Nusselt number of nanofluid, D is the inner diameter of test section and k_{nf} is thermal conductivity of nanofluid.

Friction factor of nanofluid is given as:

$$f_{nf} = \frac{2D\Delta P_{nf} L}{u_m^2 m L \rho_{nf}} \quad (8)$$

Where ΔP_{nf} is the pressure drop of nanofluid, L is the length of test section, u_m is the mean velocity of nanofluid.

VI. CONCLUSION

This review covered some of the basics of nanofluids and literature related to their use and effects in microchannel heat exchanger. There are only few studies available on the use of nanofluids for different engineering applications. Therefore, it is necessary to conduct experimental and theoretical studies on large scale to explore the use and effects of different nanofluids in different thermal applications. From the study of above literature on nanofluids it is concluded that:

- [1] Convective heat transfer coefficient of nanofluid is higher than the conventional fluids. The increase of nanoparticle volume fraction enhances the average Nusselt number.

- [2] The thermal resistance value decreases as the volume fraction of nanoparticle increases.
- [3] The presence of nanoparticles substantially increases the wall shear stress for all values of Reynolds number.
- [4] Larger volume fraction and smaller nanoparticle size increase the pressure drop.
- [5] New type of nanofluids with high thermal conductivity and low viscosity should be developed so as to be used in various thermal systems.
- [6] As nanofluids are costly and difficult to make, new technologies should be developed to prepare cost effective and efficient nanofluids.
- [7] More research should be on hybrid nanofluids(combination of two or more nanoparticles) as they have better thermophysical properties for thermal applications.
- [8] Carbon nanotubes (CNTs) exhibit high thermal conductivity, unique optical properties and large surface area. Hence they are used in solar collectors and therefore more research should be carried out on use of CNT.

VII. REFERENCES

- [1]. Prof. Duangthongsuk W, Wongwises S, An experimental study on the heat transfer performance and pressure drop of TiO₂ - water nanofluids flowing under a turbulent flow regime, *International Journal of Heat and Mass Transfer*, 53, 2010, 334-344.
- [2]. Choi S.U.S, Eastman J.A, Enhancing thermal conductivity of fluids with nanoparticle, *ASME International Mechanical Engineering Congress and Exposition*, 1995.
- [3]. Siegel R.W, Cluster-Assembled Nanophase Materials, *Annual Review of Materials Science*, 21, 1991, 559-578.
- [4]. Akoh H, Tsukasaki Y, Yatsuya S, Tasaki A, Magnetic properties of ferromagnetic ultrafine particles prepared by vacuum evaporation on running oil substrate, *Journal of Crystal Growth*, 45, 1978, 495 - 500.
- [5]. Wagener M, Murty B.S, Gunther B, Preparation of metal nanosuspensions by high-pressure DC-sputtering on running liquids, *Materials Research Society Proceedings*, Cambridge University Press, 457, 1997, 149-154.
- [6]. Zhu H.T, Lin Y.S, Yin Y.S, A novel one-step chemical method for preparation of copper nanofluids, *Journal of Colloid and Interface Science*, 277, 2004, 100-103.
- [7]. Chang H, Jwo C.S, Fan P.S, Pai S.H, Process optimization and material properties for nanofluid manufacturing, *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 34, 2007, 300-306.
- [8]. Singh A.K, Raykar V.S, Microwave synthesis of silver nanofluids with polyvinyl pyrrolidone (PVP) and their transport properties, *Colloid and Polymer Science*, 286, 2008, 1667-1673.
- [9]. Nikkam N, Ghanbarpour M, Saleemi M, Haghghi E.B, Khodabandeh R, Muhammed M, Palm B, Toprak M.S, Experimental investigation on thermo-physical properties of copper/diethylene glycol nanofluids fabricated via microwave-assisted route, *Applied Thermal Engineering* , 65, 2014, 158-165.
- [10]. Yu W, Xie H, Chen L, Li Y, Investigation of thermal conductivity and viscosity of ethylene glycol based ZnO nanofluid, *Thermochimica Acta*, 491, 2009, 92-96.
- [11]. Gupta M, Singh V, Kumar R, Said Z, A review on thermophysical properties of nanofluids and heat transfer applications, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 74, 2017, 638-670.
- [12]. Peng X.F, Peterson G.P, Convective heat transfer and flow friction for water flow in microchannel structures, *International Journal of Heat and Mass Transfer*, 39, 1996, 2599-2608.
- [13]. Peng X.F, Peterson G.P, The effect of thermofluid and geometrical parameters on convection of liquids through rectangular

- microchannels, *International Journal of Heat and Mass Transfer*, 38, 1995, 755-758.
- [14]. Qiang L, Yimin X, Convective heat transfer and Flow characteristics of Cu-water nanofluid, *Science in China Series E: Technological Science*, 45, 2002, 408 - 416.
- [15]. Ding Y, Alias H, Wen D, Williams R.A, Heat transfer of aqueous suspensions of carbon nanotubes (CNT nanofluids), *International Journal of Heat and Mass Transfer*, 49, 2006, 240-250.
- [16]. Nguyen C.T, Roy G, Gauthier C, Galanis N, Heat transfer enhancement using Al₂O₃-water nanofluid for electronic liquid cooling system, *Applied Thermal Engineering*, 27, 2007, 1501 - 1506.
- [17]. Xuan Y., Li Q., Investigation on Convective Heat Transfer and Flow Features of Nanofluids, *Journal of Heat Transfer*, 125, 2003, 151-155.
- [18]. Mohammed H.A, Gunnasegaran P, Shuaib N.H, Heat transfer in rectangular microchannels heat sink using nanofluids, *International Communications in Heat and Mass Transfer*, 37, 2010, 1496 - 1503.
- [19]. Pak B.C, Cho Y.I, Hydrodynamic and heat transfer study of dispersed fluids with submicron metallic oxide particles, *Experimental Heat Transfer*, 11, 1998, 151-170.

PAPER • OPEN ACCESS

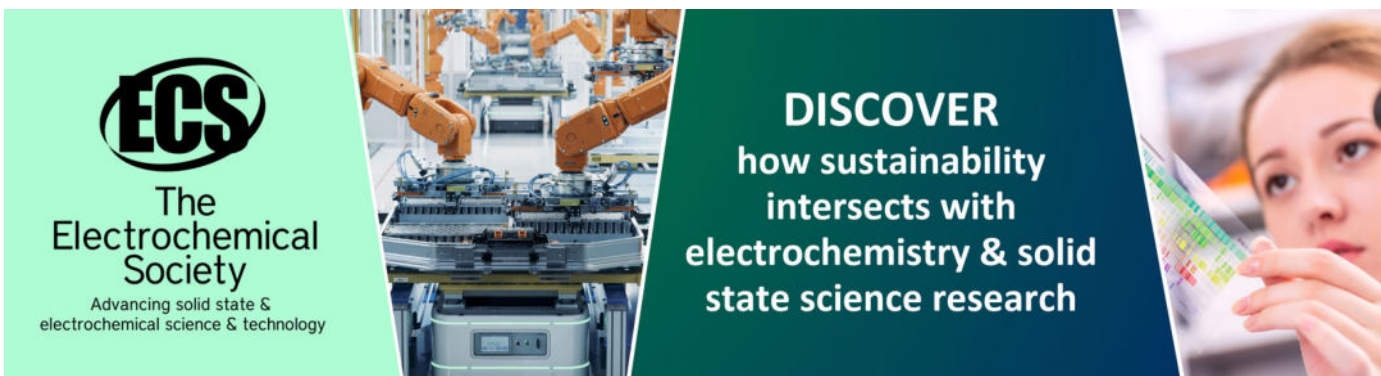
Numerical investigation of temperature distribution in blast furnace hearth

To cite this article: Divyesh Ubale and Prafulla Ubale 2019 *IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng.* **691**
012032

View the [article online](#) for updates and enhancements.

You may also like

- [Studies to overcome the manufacturing problems in blast furnace tap hole clay of Integrated Steel Plants: Experimental approach](#)
R Siva kumar, Raffi Mohammed and K Srinivasa Rao
- [Evaluation of recycled galvanised steel as a resource for Zn production](#)
N Uys, M Becker and J Petersen
- [The safety thickness of blast furnace hearth lining and simulation analysis for different interventions](#)
J F Chen, L Y Chen and Y Li

ECS
The
Electrochemical
Society
Advancing solid state &
electrochemical science & technology

DISCOVER
how sustainability
intersects with
electrochemistry & solid
state science research

Numerical investigation of temperature distribution in blast furnace hearth

Divyesh Ubale¹, Prafulla Ubale²

Indian Institute of Technology Bombay, Mumbai, Maharashtra, India¹

GS Science, Arts and Commerce College, Khamgaon, Maharashtra, India²

*Email: ubaledivyesh@gmail.com

Abstract. Erosion of the Blast Furnace hearth affects the life of the Blast Furnace. High temperature across the molten iron and hearth makes it difficult to measure temperature in real life. Temperature prediction inside the hearth is a complex process as it involves conjugate heat transfer. A CFD model is developed for analysing the temperature distribution across slag, molten iron and hearth. It is essential for estimating the life of Blast Furnace and the wear rate of hearth. Three different cases are analysed and the temperature profiles are plotted. The CFD results are validated with the published experimental results in the literature. Only temperature effects are considered and natural convection effect is neglected for the analysis of hearth.

Keywords. Blast Furnace Hearth, Computational Fluid Dynamics (CFD), Conjugate Heat Transfer, Molten Iron

1. Introduction

Blast Furnace is used to produce pig iron. The main parts of blast furnace are Hearth, Stack, Belly, Bosh, Tuyeres. The charge is supplied from the top of blast furnace at room temperature. It consists of fuel, iron ore and flux. The coke moves down to the hearth surface and a hot blast of air is introduced through tuyeres at lower section. Preheated air on coming in contact with coke forms heat and gases. This takes place inside the cavity which is formed around the tuyere exit. These gases and heat are used to produce hot metal and molten slag [1].

The erosion of hearth is mainly a thermal process. CFD models are effective especially when the temperature measurement inside the plant in working conditions is impractical or expensive. Panjkovic et al. [2] established a CFD model which calculates the flow and temperature distributions in molten iron and hearth. The experimental data obtained from plants BHP Steels Port Kembla No. 5 blast furnace and One Steels Whyalla no. 2 blast furnace is compared with the CFD results and the results are found to be in good agreement. Guo et al. [3] developed numerical models. In these models simulation of the flow, heat transfer and mass transfer takes place mainly in the hearth lower part. The numerical model facilitated the mechanisms for erosion of lining and protection of the base wall in hearth. The three aspects dealt were first the Flow of Gas and the liquid surface pressure; second the Flow of molten iron inside the hearth and their temperature distributions in the refractories; and third

aspect involves injection of Titania on the hearth refractory surface. This injection leads to protection of the hearth surface from erosion. It was observed that a stagnant flow zone exists at the bottom.

Preuer et al. [4] developed a mathematical model for the dissolution of carbon from the wall of hearth. Numerical Investigation was carried out to predict the rate of erosion with the use of this process. This includes different dissolution conditions in the coke and at the wall and the bottom which were experimentally investigated. Good agreement was observed between the actual wear line profiles and the predicted ones.

Huang et al. [5] investigated the flow behaviour of hot molten metal in the hearth of a blast furnace. Blast Furnace hearth no. 2 at China Steel Corporation (CSC) was selected for obtaining the temperature data. To analyze the flow behaviour and heat transfer at various operating conditions numerical model was developed. 3D Navier–Stokes equations were used considering the effect of conjugate heat transfer and Darcy law. These equations are solved by CFD for hot molten metal which flows through the deadman. It was observed that temperature in the hearth corner increases and temperature gradient is observed. Vernengo et al. [6] investigated the temperature distribution in hearth of the blast furnace using CFD on the basis of simplified structure of deadman. Effect of deadman porosity is considered.

Zhou et al. [7] investigated the combined effect of hot metal flow and the conjugate heat transfer on the blast furnace hearth. Validation of results was done using measurement data from Mittal Steel old, new IH7 blast furnace and U.S. Steel 13 blast furnace. Wear patterns of different furnaces were analysed at different operating conditions. Inner profile of hearth can be predicted based on the study.

Shibata et al. [8] used two dimensional model and found the behaviour of formation of coke regions in a blast furnace hearth. Various experiments were performed and it was observed that the carbon solubility changes in molten iron. This change is due to the temperature fluctuations. This then enters into the refractories and thermal expansion is observed in the refractories. This thermal expansion leads to large thermal gradients and erosion of furnace wall takes place.

This paper mainly focuses on temperature distribution inside hearth and its effect on wall surfaces. CFD analysis is carried out for three different cases. Temperature distribution inside the hearth involves conjugate heat transfer. Similar conjugate heat transfer phenomenon is observed in various heat transfer devices [9-12].

2. Geometric Modelling

Model is Prepared in ANSYS 16.2 Design Modeler with base of 16 m as per [5] and height of hearth is chosen as 6 m considering the effect of molten iron and slag. Three Different geometries corresponds to three different cases containing Hearth; Hearth and Molten iron; Hearth, Molten Iron and Slag. Hearth is considered as Symmetric. Geometry of Blast Furnace Hearth is as shown in figure 1.

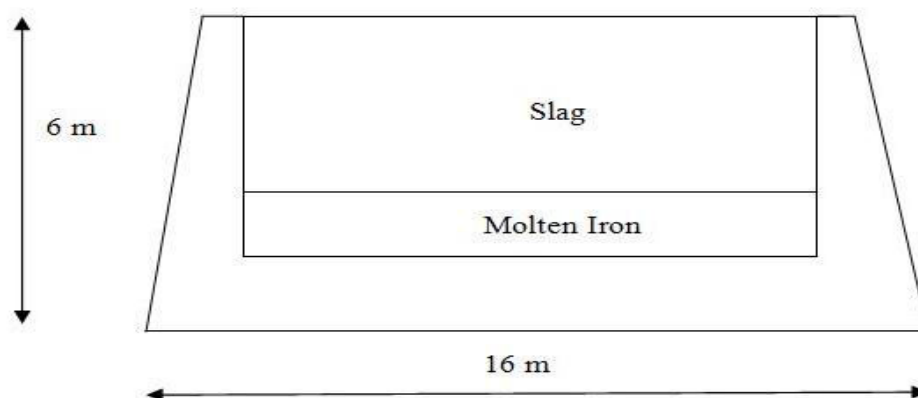

Figure 1. Geometry of Blast Furnace Hearth

3. Assumptions

The following assumptions are made for carrying out the simulation:

1. Steady-State process is used.
2. The top surface of refractory wall is adiabatic. Inlet boundary condition is the top surface of liquid molten iron (or slag in case of slag as top surface) and the outer wall of hearth is at constant temperature and is the outlet boundary condition.
3. Coupled Wall boundary condition with negligible thickness is assumed between the conducting linings of slag-hot metal, hot metal-hearth.
4. The presence of refractory fireclay brick is neglected.
5. Chemical reactions between hearth, hot metal and slag are not considered
6. The free surface of molten iron and slag is flat.
7. Solidification is neglected.
8. 2D Heat transfer takes place and the mode is conduction.
9. The slag, liquid iron and refractory walls have no mass transfer between them.
10. No mixing takes place between liquid metal and slag.

4. Governing Equations

Governing Equations used for carrying out simulations are as per paper [2].

The continuity and momentum equations:

$$\nabla \cdot (\rho u) = 0 \quad (1)$$

$$\nabla \cdot (\rho u \times u) - \nabla \cdot (\mu_{eff} \nabla u) = -\nabla P + \nabla \cdot (\mu_{eff} (\nabla u)^T) + \beta \rho g (T - T_{ref}) + S_u \quad (2)$$

Boussinesq approximation is valid in these simulations. The flow resistance occurs in the porous medium and is given by last term in (2).

The resistance force is obtained with the help of Ergun's equation and is given as:

$$S_u = -150 \mu_L \frac{(1-\gamma)^2}{\gamma^2 d^2} |u| - 1.75 \rho \frac{1-\gamma}{\gamma d} |u|^2 \quad (3)$$

Where Bed Voidage (γ) = 0.35

The effective viscosity is the sum of laminar and turbulent viscosities and is given by,

$$\mu_{eff} = \mu_L + \mu_T \quad (4)$$

5. Material Properties [2]:

1. Carbon:

Density (ρ) : $2267 \frac{kg}{m^3}$

Specific Heat (C_p) : $1260 \frac{J}{kg-k}$

Thermal Conductivity (k) : $18 \frac{W}{m-k}$

2. Molten Iron:

$$\text{Density } (\rho) : 7000 \frac{\text{kg}}{\text{m}^3}$$

$$\text{Specific Heat } (C_p) : 850 \frac{\text{J}}{\text{kg}\cdot\text{K}}$$

$$\text{Thermal Conductivity } (k) : 16.5 \frac{\text{W}}{\text{m}\cdot\text{K}}$$

$$\text{Viscosity } (\nu) : 0.00715 \frac{\text{kg}}{\text{m}\cdot\text{s}}$$

3. Slag:

$$\text{Density } (\rho) : 15.5 \frac{\text{kg}}{\text{m}^3}$$

$$\text{Specific Heat } (C_p) : 16.5 \frac{\text{J}}{\text{kg}\cdot\text{K}}$$

$$\text{Thermal Conductivity } (k) : 5.4 \frac{\text{W}}{\text{m}\cdot\text{K}}$$

6. Results and Discussion

6.1 Case I: Temperature Distribution along Hearth.

The Geometry is meshed using ANSYS Mesh and consists of 930 nodes and 824 elements. Inlet Temperature is 1700 K and Outer Wall Temperature is 300 K. SIMPLE algorithm was applied and First order upwind scheme was used to discrete the convective term of equations. ANSYS 16.2 Fluent was used for the simulation results considering the effects of conjugate heat transfer and the results are obtained as shown in figure 2.

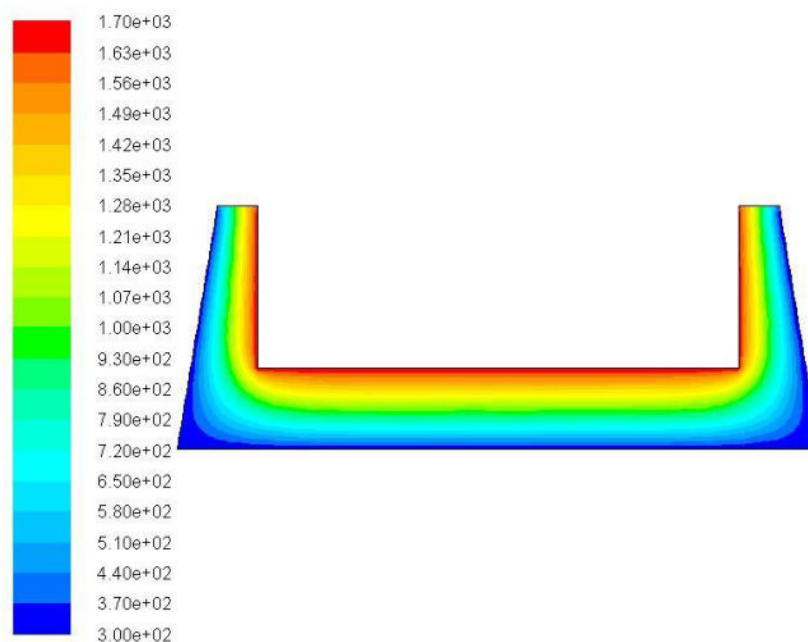

Figure 2. Static Temperature (K) contours along Hearth (Inlet temperature 1700 K)

6.2 Case II: Temperature Distribution along Hearth and Molten Iron.

The Geometry is meshed using ANSYS Mesh and consists of 1512 nodes and 1411 elements. Inlet Temperature is 1800 K and Outer Wall Temperature 300 K is used in this analysis. The results are obtained as shown in figure 3.

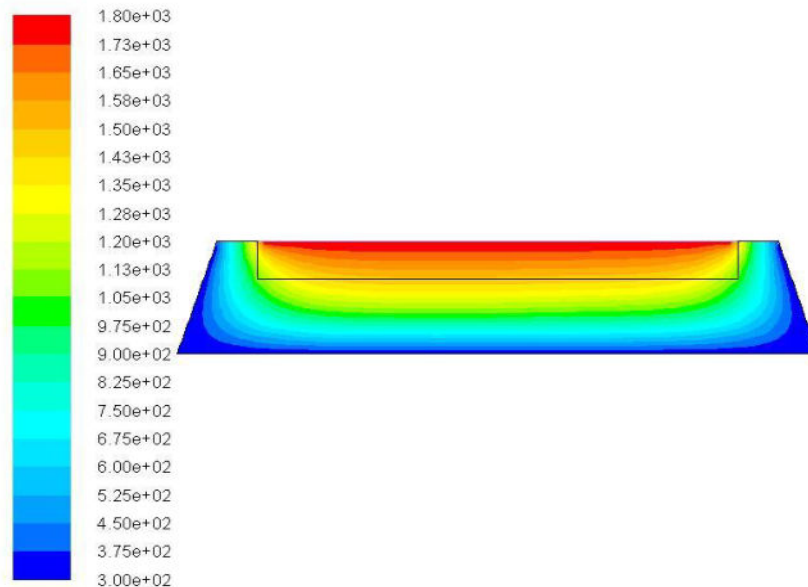

Figure 3. Static Temperature (K) Contours along Hearth and Molten Iron (Inlet temperature 1800 K)

6.3 Case III: Temperature Distribution along Hearth, Molten Iron and Slag.

The Geometry is meshed using ANSYS Mesh and consists of 1704 nodes and 1615 elements. Inlet Temperature is 1873 K and Outer Wall Temperature is 300 K.

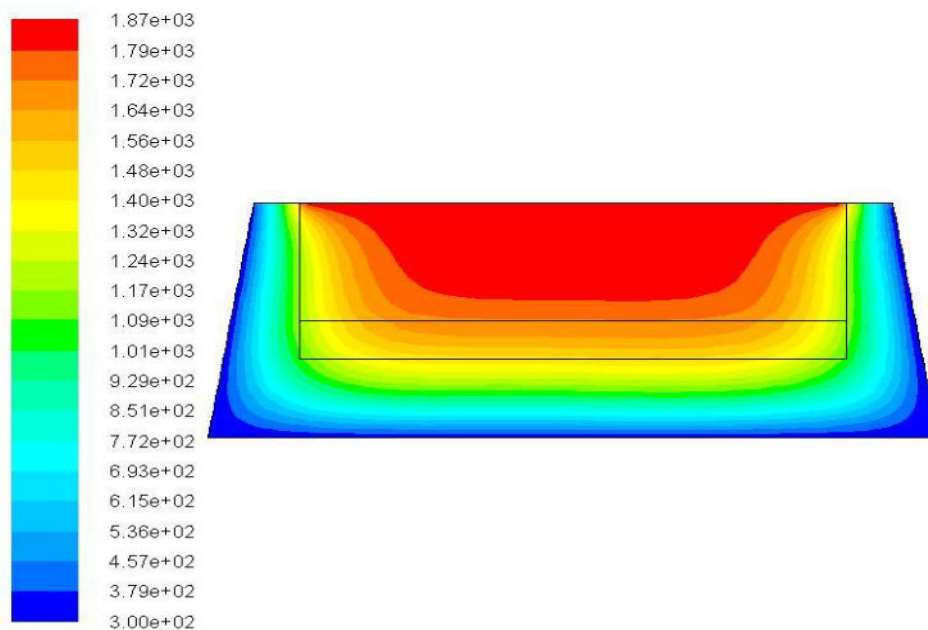

Figure 4. Static Temperature (K) Contours along Hearth, Molten Iron and Slag (Inlet temperature 1873 K)

From figure 4 it can be seen that temperature at the top surface is 1873 K which is the inlet temperature as defined in Fluent. The top layer is of Slag, middle layer of molten iron and the bottom is hearth. Temperature at the height of 1 m from top surface shows that at the center the temperature is uniform while large temperature gradients are observed near the sidewall. These temperature gradients increase as we move further down. Temperature at the height of 4 m from top surface is around

1240 K. The temperature at some distance from outlet is uniform as the outer wall surface is exposed to cooling water which maintains the temperature to be constant at 300 K. The 1423 K temperature isotherm was used as a base to calculate erosion profile in the hearth lining. Because carbon saturated iron do not exist in liquid form below this temperature. Hence the maximum hot metal temperature that can penetrate inside the hearth lining is based on this isotherm temperature. Though the inlet conditions(in current paper and [14]) are different, Temperature distribution in Current CFD Analysis matches(approximately) with paper by Komiyama et al.

Table 1. Comparison of results at various heights from top surface of Blast Furnace Hearth

	Current CFD Analysis	Komiyama et al. [14]
Temperature at top surface of Hearth (in case III)	1873 K	1823 K
Temperature at distance of 2 m from top surface of Hearth	1560 K	1518 K
Temperature at distance of 4 m from top surface of Hearth	1240 K	1061 K
Temperature at distance of 5 m from top surface of Hearth	457 K	451 K

Real shape of interior of hearth has significant effect on temperature distribution. CFD results in this paper and the experimental results as mentioned in the above literature [2, 3, 5, 13, 14] matches very well. The result from current CFD analysis is compared with the results from published paper of Komiyama et al. as shown in Table 1. The distances measured approximately from top surface are correlated with the temperatures. The widths of both the hearths are different so there is slight difference in temperatures. The erosion takes place due to the circulation of molten iron at the bottom of the hearth. Also it is observed that the temperature at the bottom of the hearth is almost average of the hot and cold temperature. It is observed that the molten iron enters the hearth and has greater temperature at the center of hearth as compared to edges of walls. The heat is then transferred to refractory brick. The temperature of liquid iron is uniform due to better mixing. The velocity of molten iron due to pouring and buoyancy forces near to the sidewalls induces shear stress to the sidewalls which leads to erosion [14]. Also at the sidewall a larger temperature gradient is observed in all three above cases. This leads to higher thermal buoyancy force. It also leads to vortex like flow giving rise to recirculation and hence erosion at the corner of the hearth. Erosion of refractory wall creates narrow zone causing increase in heat losses and therefore large thermal gradients are observed.

7. Conclusion

Blast furnace hearth is modeled using ANSYS workbench and simulations are carried out at steady state to investigate the temperature distribution using ANSYS Fluent 16.2 for three different cases (Hearth; Hearth and Molten Iron; Hearth, Molten Iron and Slag) with conjugate heat transfer. Temperature contours are plotted for these cases and erosion of hearth due to different factors is studied. Only the effects due to hot metal iron flow and temperature gradients on the surface of hearth are considered for erosion analysis. A good agreement was found between the temperature contours generated using CFD and the experimental results of plants as reported in different literatures. A large temperature gradient is observed at the sidewall in all the three cases which leads to higher thermal buoyancy force and there is also some amount of recirculation due to mixing giving rise to erosion of surface.

References

- [1] Du SW, Chen WH and Lucas JA, 2010, Pulverized coal burnout in blast furnace simulated by a drop tube furnace, *Energy*, **35**, pp 576-81.

- [2] Panjkovic V, Truelove JS and Zulli P, 2002, Numerical modelling of iron flow and heat transfer in blast furnace hearth, *Iron making and Steel making*, **29(5)**, pp 390-400.
- [3] Guo BY, Yu AB, Zulli P and Maldonado D, 2011, CFD modeling and analysis of the flow, heat transfer and mass transfer in a blast furnace hearth, *steel research international*, **82**, pp 579-86.
- [4] Preuer A, Winter J and Hiebler H, 1992, Computation of the erosion in the hearth of a blast furnace, *steel research*, **63(4)**, pp 147-151.
- [5] Huang CE, Du SW and Cheng WT, 2008, Numerical Investigation on hot metal flow in blast furnace hearth through CFD, *ISIJ International*, **48(9)**, pp 1182-87.
- [6] Vernengo S, Milanovic R and Zhou CQ, 2003, Computations of liquid flow and heat transfer in the hearth of a blast furnace, *ASME International Mechanical Engineering Congress Washington DC*, pp 1-10.
- [7] Zhou CQ, Huang D, Zhao Y and Chaubal P, 2010, Computational fluid dynamics analysis of 3D hot metal flow characteristics in a blast furnace hearth, *Journal of Thermal Science and Engineering Applications*, **2**, pp 0110061-10.
- [8] Shibata K, Kimura Y, Shimizu M and Inaba S, 1990, Dynamics of dead-man coke and hot metal flow in a blast furnace hearth, *ISIJ International*, **30(3)**, pp 208-15.
- [9] Ubale D P, Umale S S and Gulhane N P, 2018, Experimental investigation of condensation heat transfer in vertical shell and helical coil heat exchanger, *Advanced Science, Engineering and Medicine*, **10(3-5)**, pp 398-402(5).
- [10] Ubale D and Dr. Ubale P V, 2017, A critical review on flow, heat transfer characteristics and correlations of helically coiled heat exchanger, *International Journal of Advance Engineering and Research Development*, **4(9)**, pp 519-24.
- [11] Ubale DP, 2017, Heat transfer enhancement in heat exchanger using twisted tape inserts: A review, *International conference on ideas, impact and innovation in mechanical engineering(IJRITCC)*, **5(6)**, pp 425-28
- [12] Ubale D and Ubale P V, 2018, Heat transfer and numerical analysis in microchannel heat exchanger using nanofluids : A review, *International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology(IJSRSET)*, **4(9)**, pp 198-203.
- [13] Cheng WT, Huang CN and Du SW, 2005, Three dimensional iron flow and heat transfer in the hearth of a blast furnace during tapping process, *Chemical Engineering Science*, **60**, pp 4485- 92.
- [14] Komiyama KM, Guo BY, Zughbi H, Zulli P and Yu AB, 2014, Improved CFD model to predict flow and temperature distributions in a blast furnace hearth, *Metallurgical and Materials Transactions B*, **45(5)**, pp 1895-1914.

An Internationally Indexed, Peer reviewed,
Quarterly Print & Online Journal
Approved By UGC-New Delhi

IMPACT FACTOR- 7.247

Quarterly AALAMI URDU ADAB

ISSN 2394-7616 EISSN 2394-7624

Volume - 5

July To September 2018

Issue - 3

Patron

Dr. M. Talib M. Moosa Deshmukh
Rtd. Professor
G. S. Sci. Arts & Comm. College
Khamgaon

Dr. Anjum Ziauddin Taji
Head Department of Persian
G. S. Sci. Arts & Comm. College
Khamgaon

Chief Editor

Dr. Mohd. Raghieb Mohd. Talib Deshmukh

Head Department of Urdu
G. S. Sci. Arts & Comm. College, Khamgaon

Managing Editor

Dr. M. Aqib M. Talib Deshmukh
Head Department of Urdu
Smt Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya
Amravati

Editor Arabic & Persian Section

Dr. M. Yahaya Jameel
Head Department of Persian
Smt Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya
Amravati

مولانا ابوالکلام آزاد کا صحافتی کردار

ڈاکٹر محمد راغب دیشمکھ

صدر شعبہ اردو،

جی۔ ایس۔ سنس، آرٹس اینڈ کامرس کالج کھام گاؤں ضلع بلڈانہ، انڈیا

دنیا کی تاریخ کا مطالعہ کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ ہر دور میں ایسی تاریخ ساز شخصیتیں ہوتی ہیں، جنہوں نے اپنے علم و ادب سے اہل قلم کے لئے تحقیق کی راہیں ہموار کر دیں۔ نہ صرف یہ کہ انہوں نے اپنی زندگیوں میں علم و ادب کے لئے وقف کر دیں بلکہ اس جہان فانی سے رحلت کے بعد بھی ان کی اہمیت، عزت اور مقام سے انکار نہیں کیا جاسکتا ہے۔ آج بھی ان کے نقش پائنتی لوگوں کو منزل کا پتہ دیتے ہیں۔ مولانا ابوالکلام آزاد کا نام اس سلسلے کی ایک اہم کڑی ہے۔ تقریر و تحریر، شعر و ادب، لسانیات و لغات، السآ پر دازی، مکتوب نگاری، صحافت، ترجمہ نگاری، سائنس، تاریخ، جغرافیہ، مذہب و فلسفہ، تفسیر، حدیث و فقہ، سیاست، ثقافت اور تعلیم و تربیت عرض ایسا کوئی بھی پہلو نہیں ہے جس میں انہوں نے کمال امتیاز حاصل نہ کیا ہو۔ ملک کی آزادی کے بعد انہیں ملک کے پہلے وزیر تعلیم کے عہدے سے سرفراز کیا گیا۔ بحیثیت وزیر تعلیم ان کی خدمات آج بھی ساری قوم قدر کی نگاہوں سے دیکھتی ہے۔

معروف محقق مالک رام کے مطابق مولانا ابوالکلام آزاد 22 اگست 1888ء (16 ذی الحجہ 1305 ہجری) کو مکہ معظمہ میں پیدا ہوئے۔ 1857ء سے پہلے علماء نے ہندوستان کی بد حالی دیکھ کر جب ہجرت شروع کی تو مولانا ابوالکلام آزاد کے والد خیر الدین بھی اپنے نانا مولانا منور الدین کے ساتھ مکہ معظمہ چلے گئے۔ یہاں ان کے والد کا ناکہ مفتی مدین شیخ محمد طاہر وتری کی بھانجی سمات عالیہ سے ہوا۔ ان کے والد پیر اور جید عالم تھے۔ مولانا ابوالکلام آزاد یہیں مکہ میں تولد ہوئے۔ والدین کا دیا ہوا نام احمد تھا، تاریخی نام فیروز بخت، لقب ابوالکلام اور تخلص آزاد تھا۔ بچپن سے ہی حساس اور دور اندیش طبیعت رکھتے تھے۔ ابتدائی تعلیم گھریلو ماحول میں ہی انجام پائی۔ ریاضی، الجبرا، فلسفہ، عرض کہ ہر شعبے سے وابستہ مدرسین ان کی تعلیم کے لئے مقرر رکھتے گئے تھے۔ اساتذہ کے علاوہ ان کی زیادہ تر تعلیم والد سے ہی حاصل ہوئی۔ عربی، اردو اور فارسی جیسی بڑی زبانوں کے ساتھ ساتھ انگریزی اور فرانسیسی زبانوں پر بھی کافی دسترس رکھتے تھے۔ گیارہ سال کی عمر سے ہی انہوں نے شعر کہنا شروع کئے۔ اس دور میں ملک کے بیشتر حصوں سے چھوٹے موٹے رسالے نکلتے تھے، جن میں ممبئی سے ایک رسالہ "ارمغان فرخ" نکلتا تھا۔ اسی رسالے میں ان کی پہلی غزل کے چند اشعار شائع ہوئے اور اس طرح ان کی ادبی زندگی کا آغاز ہوتا ہے۔ ابتدائی تعلیم کے ماخذ اگرچہ گھر اور مدرسے ہی وابستہ تھے، لیکن مطالعے کے شوق نے ان میں ایسی صلاحیتیں پیدا کیں جن کا اندازہ ڈاکٹر جاوید احمد کاشمی کے اس بیان سے لگایا جاسکتا ہے:

”..... حقیقت تو یہ ہے کہ ایک دینی مدرسہ کا طالب علم اتنا دور اور سائنسی مزاج کا مالک تھا کہ اس نے بحیثیت وزیر تعلیم ایسی ایسی تعلیمی پالیسیاں مرتب کیں اور ملک کو سائنسی اور ٹیکنیکی اعتبار سے اتنا مستحکم کیا کہ یہ ملک آج دنیا کے ترقی پذیر ممالک میں شمار ہوتا ہے اور دنیا کی عظیم طاقت ”سپر پاور“ بننے کے قریب ہے“ (بحوالہ: آجکل، مولانا آزاد کا سائنسی شعور، ڈسمبر 2013ء، ص 20)

مولانا ابوالکلام آزاد کی سرگرمیاں سیاست کے میدانوں تک بھی جا پہنچتی ہیں۔ جدوجہد آزادی میں ان کا اہم رول رہا ہے۔ انہوں نے متحدہ قومیت پر زور دیا اور ملک میں بھائی چارہ قائم رکھتے ہوئے جمہوریت اور سیکولرزم کو ترجیح دی۔ وہ جمہوریت کے تقاضے اسلامی تعلیمات کے پس منظر میں تلاش کرتے ہیں، تا کہ سارے مذاہب اور فرقے کے لوگ ایک دوسرے کے ساتھ مل جل زندگی بسر کر سکیں۔ مولانا آزاد کے انہی نظریوں نے ہندوستان میں سیاسی بیداری اور نتیجتاً ایک لہر پیدا کر دی۔

صحافت کے میدان میں بھی مولانا آزاد اپنا ایک الگ مقام رکھتے ہیں۔ ان کی منفرد صلاحیت اور خوبیوں کا تذکرہ اور اعتراف ان کے ہم عصر صحافیوں، سیاست دانوں، ادیبوں اور شاعروں نے بھی خلوص دل سے کیا ہے۔ ان کی صحافتی بصیرت کو دیکھ کر معروف مصری ادیب طحسین بھی یہ لکھنے پر مجبور ہوئے کہ ”ان کی صحافت خود اپنی صحافت تھی، جسے خود انہوں نے ایجاد کیا تھا اور ان کے ساتھ ختم ہو گئی“ (بحوالہ: آجکل، دسمبر 2013ء، ڈاکٹر سعید احمد قادری، آزاد کی صحافتی عظمت، ص: 16)

مولانا ابوالکلام آزاد نے ”گلدستہ نیرنگ عالم“ کے بعد ہفت واز ”المصباح“ جنوری 1901ء میں جاری کیا۔ 1903ء میں مولانا ابوالکلام آزاد ماہنامہ ”خندگ نظر“ کے مجلس ادارت میں بحیثیت نائب مدیر مقرر ہوئے اور نثری حصے کی ایڈیٹنگ کے فرائض انجام دینے لگے۔ ”خندگ نظر“ دراصل ایک شعری گلدستہ تھا جو 1897ء سے لکھنؤ سے نوبت رائے کی سرپرستی میں نکلتا تھا۔ جس میں ایک مختصر سانسٹری حصہ بھی شامل رہتا تھا۔ کچھ عرصے بعد انہوں نے اس سے کنارہ کشی کر لی اور شاہجہاں پور کے اخبار ”ایڈورڈ گزٹ“ کی ادارت قبول کی لیکن یہاں بھی زیادہ عرصہ نہ رہے۔ 1903ء میں کلکتہ سے ماہنامہ ”لسان الصدق“ جاری کیا۔ اس وقت ان کی عمر بمشکل پندرہ سال تھی۔ ”لسان الصدق“ کے پہلے ہی شمارے میں اس شمارے کے مقاصد کو بیان کیا گیا تھا۔ ان مقاصد میں سماجی اصلاح، اردو کی ترقی، علمی ذوق کا فروغ اور ادبی تنقید شامل تھی۔ جلد ہی یہ شمارہ صفت اول کے شماروں میں شمار ہونے لگا۔ انہوں نے اس بات کا اعتراف کیا کہ ”لسان الصدق“ کا جو اہم مقصد ہے وہ ”انجمن ترقی اردو“ کی ترقی سے ہی متعلق ہے۔ ”انجمن ترقی اردو“ دراصل اردو کے فروغ کے سلسلے کی ایک اہم کڑی تھی۔ مولانا ابوالکلام آزاد نے اردو کی ترقی کو ایک تحریک کے طور پر آگے بڑھانے کا بیڑا اٹھایا تھا۔ اردو کے ترقی کی موضوع پر انہوں نے ”لسان الصدق“ کے متعدد شماروں میں متعدد موضوعات پر قلم اٹھایا۔ کئی نثر نگاروں اور ادیبوں کے مضامین بھی شائع کئے۔ انہوں نے نہ صرف یہ کہ ”انجمن ترقی اردو“ کے امور کو بڑھاوا دیا بلکہ سائنسی کتابوں کی اشاعت پر بھی توجہ دی۔

مولانا آزاد کی زیر ادارت ایک اور ہفتہ وار اخبار ”الہلال“ 13 جولائی 1912ء سے کلکتہ سے جاری ہوا۔ ”الہلال“ ایسے وقت میں شروع ہوا جب

انگریز ملک میں ہندو مسلم کے درمیان divide and rule جیسی پالیسیوں کو عمل میں لا رہے تھے۔ جس کی وجہ سے ملک میں ساہا سال پرانا اتحاد و اتفاق بکھرنے لگا۔ "الہلال" کے ذریعے مولانا نے اپنی قوم کو جگا یا اور صحیح راستہ دکھایا۔ مولانا کے مندرجہ ذیل الفاظ سے ان کی سوچ اور نکتہ بینی اندازہ لگایا جاسکتا ہے:

”آہ کاش مجھے وہ صور قیامت ملتا، جس کو میں لے کر پہاڑوں کی بلند چوٹیوں پر چڑھ جاتا۔ اسی ایک صدائے رعد عصائے غفلت شکن سے سرکشگانِ خوابِ ذلت و رسوائی کو بیدار کرتا اور چیخ چیخ کر پکارتا کہ اٹھو کہ تمہارا خدا تمہیں موت کہ جگہ حیات، زوال کی جگہ عروج، ذلت کی جگہ عزت بخشنا چاہتا ہے“

اس طرح انھوں نے "الہلال" کے ذریعے اپنی قوم کو خوابِ غفلت سے بیدار اور جذبہ حب الوطنی کو پیش کرنے کی کوشش کی۔ انھوں نے صحافت کو اپنا ہتھیار سمجھ کر اسے اپنا مشن بنایا اور قوم کو متحد کرنے کا ذریعہ سمجھا۔ "الہلال" کی اہمیت کی وضاحت ڈاکٹر سعید احمد قادری ان الفاظ کے ذریعے اجاگر کرتے ہیں:

”مولانا آزاد نے الہلال سے صحافت کی باضابطہ ابتدا کی اور صحافت کو عبادت سے تعبیر کرتے ہوئے اسے مشن بنایا اور اپنے اس مشن کے لئے انھوں نے اپنے اخبار کے تحریری معیار کے ساتھ ساتھ اخبار کے صورتی حسن پر بھی خصوصی توجہ دینا ضروری سمجھا۔“

(مضمون: آزاد کے 125 سال اور "الہلال" کے 100 سال / مولانا آزاد کی صحافتی عظمت)

اس طرح مولانا آزاد کی صحافت نگاری کی اہمیت اور "الہلال" کا معیار واضح ہو جاتا ہے۔ "الہلال" کی اہمیت اور مقام کے بارے میں عبدالقوی دسنوی لکھتے ہیں:

o find that Al-Hilal (1912-14), was his most important journal. It was different from the usual journalistic trends of that period, serious, compassionate, politically mature and religiously oriented. It's religious fervour did not reflect any prejudice or narrow-mindedness."

18 جنوری 1914ء کی اشاعت کے بعد انگریزی حکومت نے پرانی طلب کردہ دو ہزار روپے کی ضمانت ضبط کر لی اور دس ہزار روپے کی نئی ضمانت کا مطالبہ کیا، جس پر اس کی اشاعت بند کرنی پڑی۔ اس اخبار کے بند ہونے کے بعد مولانا آزاد کسی اخبار سے منسلک رہے اور نہ ہی کوئی اور نیا اخبار نکالا۔ اس کے بعد ان کی ادارت میں 12 نومبر 1915ء کو ہفتہ وار "البلاغ" جاری ہوا۔ "البلاغ" دراصل "الہلال" کی جو بہ نقل تھا۔ مولانا آزاد کو 1916ء میں انگریزی حکومت نے صوبہ بدر کر دیا جس کے اثرات اس اخبار پر بھی پڑے اور مجبوراً اسے بھی بند کرنا پڑا۔ اس کے بعد 1927ء تک مولانا

آزاد تحریک آزادی میں اس قدر مصروف ہوئے کہ صحافتی امور انہوں نے بالکل غلامیہ کر دیے۔ اخبار "الہلال" کو دوسری بار 10 جون 1927ء کو جاری کیا گیا۔ 9 دسمبر 1927ء کے شمارے کے بعد سیاسی مصروفیات اور حکومت کی مستم نظر بینی اور زیادتیوں کی وجہ سے اسے دوبارہ بند کرنا پڑا۔ اس طرح انہوں نے 1899ء میں جو اپنا صحافتی سفر شروع کیا تھا وہ 1927ء کو اختتام کو پہنچا۔ "الہلال" اور "البلاغ" کے ذریعے مولانا سے سیاسی، تاریخی، تہذیبی، علمی، ادبی مباحث، شعر و شاعری سے قوم کو متحد کرنے کی کوشش کی۔ مذہبی اعتبار سے بھی ان اخبارات نے لوگوں کو رسومات بدکی روایتی نقوش سے کنارہ کشی اختیار کرنے اور اسلام کی صحیح تعلیمات سے روشناس ہونے پر زور دیا۔ تاکہ لوگوں کو یہ بات ذہن نشین ہو جائے کہ اسلام کا بنیادی مقصد بھائی چارہ اور حق پرستی ہی ہے۔

حواشی:-

- 1۔ غبارِ خاطر، از ابولکلام آزاد، مرتبہ، مالک رام، ناشر سابقہ، اکادمی، نئی دہلی۔ سن اشاعت۔ 1983ء
- 2۔ ماہانہ رسالہ "ایوان اردو" دہلی، مولانا ابولکلام آزاد نمبر، ناشر اردو اکادمی، نئی دہلی، دسمبر 1988ء
- 3۔ مولانا ابولکلام آزاد، شخصیت اور کارنامے، از غلیق انجم۔ سن اشاعت۔ 1985ء

☆☆☆

An Internationally Indexed, Peer reviewed,
Quarterly Print & Online Journal
Approved By UGC-New Delhi

IMPACT FACTOR- 7.247

Quarterly AALAMI URDU ADAB

ISSN 2394-7616 EISSN 2394-7624

Volume - 5

July To September 2018

Issue - 3

Patron

Dr. M. Talib M. Moosa Deshmukh
Rtd. Professor
G. S. Sci. Arts & Comm. College
Khamgaon

Dr. Anjum Ziauddin Taji
Head Department of Persian
G. S. Sci. Arts & Comm. College
Khamgaon

Chief Editor

Dr. Mohd. Raghob Mohd. Talib Deshmukh

Head Department of Urdu
G. S. Sci. Arts & Comm. College, Khamgaon

Managing Editor

Dr. M. Aqib M. Talib Deshmukh
Head Department of Urdu
Smt Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya
Amravati

Editor Arabic & Persian Section

Dr. M. Yahaya Jameel
Head Department of Persian
Smt Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya
Amravati

مرزا اسد اللہ خاں غالب کی حالاتِ زندگی

ڈاکٹر محمد راغب دیشمکھ

صدر شعبہ اردو،

جی۔ ایس۔ سنس، آرٹس اینڈ کامرس کالج کھاسم گاؤں نسلع بلڈائے انڈیا۔

مرزا اسد اللہ خاں دسمبر 27 کو آگرہ میں مرزا عبداللہ بیگ خاں کے ہاں پیدا ہوئے۔ 1802 میں مرزا اسد اللہ خاں غالب کے والد محترم مرزا عبداللہ بیگ خاں راج گڑھ کی جنگ میں گولی لگنے سے اللہ کو پیارے ہو گئے۔ 1810ء، اگست 9 کو نواب احمد بخش خاں کے چھوٹے بھائی الہی بخش خاں معروف کی 11 سالہ صاحبزادی امراؤ بیگم سے مرزا اسد اللہ خاں غالب کی شادی ہوئی۔ جب غالب کی عمر صرف 13 سال تھی۔ 1813ء میں مرزا اسد اللہ خاں غالب آگرہ سے دہلی منتقل ہو گئے۔ غالباً 1868 کے آخر میں یا 1869 کے آغاز میں مرزا غالب بیمار ہو گئے 14 فروری 1869 کو بیماری سے کچھ افاقہ ہوا تو کھانے کی خواہش کا اظہار فرمایا۔ پھر ملازم سے کہا کہ میرزا بیون بیگ (یعنی میرزا باقر خاں کامل کی سب سے بڑی صاحبزادی) کو بلاؤ۔ نو کرنے آ کر بتیا کہ وہ سو رہی ہے تو انہوں نے کہا کہ جب وہ آئے گی تو تب میں کھانا کھاؤں گا۔ اس کے بعد جونہی گاؤ تکیے پر سر رکھا بے ہوش ہو گئے۔ فوراً حکیم محمود خاں اور حکیم حسن اللہ خاں کو اطلاع دی گئی۔ انہوں نے تشخیص کی کہ دماغ پر فالج گرا ہے۔ 1869ء فروری 15 کادن... اس کے بعد... انہیں پھر ہوش نصیب نہ ہوا۔ آخر کار... مرزا اسد اللہ خاں غالب... زندگی کی بازی دہلی میں ہار گئے... انا، انا، انا الیہ را جمعوں۔ 1869ء، مارچ 6، اردوئے معلیٰ (رقعات) شائع ہوئی۔ سات پچھتائیوں کی ولادت ہوئی لیکن کوئی بھی 15 ماہ سے زیادہ عمر نہ پاسکا۔

1870ء فروری 4 غموں اور سر پر چڑھے قرضوں سے نڈھال، غالب کی پکلی برسی کی تیاریوں میں مصروف، ان کی بیگم بھی اللہ کو پیاری ہو

گیئیں... انا، انا، انا الیہ را جمعوں

غالب کی پسندیدہ خوراک

نہار منہ باداموں کی ٹھنڈائی سے دن کا آغاز کرتے تھے

دو پہر اور رات کے کھانے میں گوشت کا نالہ نہیں ہوتا تھا گوشت میں چنے کی دال بہت ہی پسند تھی جس کو شادی کے بعد چونکہ بیگم کو پسند نہیں

تھی اس لئے اس کو چھوڑنا پڑا۔

بکرے اور دسبے کا گوشت، پرندوں میں مرغ، بھوت اور بیٹر، بہت پسند تھے۔
پھلوں میں انگور اور آم پسند تھے۔ ایک دفعہ آم کے موسم میں نواب علاء الدین احمد خاں نے انہیں لوہاروانے کی دعوت دی تو انہوں نے مذاق میں لکھا کہ میں اندھا ہوں کہ اس موسم میں دہلی چھوڑ کر لوہاروانے جاؤں۔ اُس ویرانے میں نہ آم نہ انگور نہ کوئی اور لطف ناما صاحب! آج کل نہیں آ سکتا

ادبی زندگی

شاگردی، پہلے استاد تو مدرسے کے مولوی محمد معظم تھے دوسرے استاد ایرانی فارسی شاعر ملا عبدالصمد (جنہیں غالب نے دو سال تک اپنے گھر پر بھی ٹھہرایا) تھے
دہلی میں پہلی ادبی رشتے داری اور دوستی، غالب کے سسر الہی بخش خاں معروف جو خود فارسی اور اردو کے شاعر تھے انہی کے پاس مولوی فضل حق خیر آبادی بھی آتے رہتے تھے اُن کے ساتھ غالب کی گہری دوستی ہو گئی
تخلص

پہلے اسدا اور پھر غالب

1261ھ ایک یادگار مشاعرہ میں شرکت کی۔ اس مشاعرے میں ان شعراء نے اپنا کلام سنایا: 1۔ مرزا فخر و مرزا 2۔ شیخ محمد ابراہیم ذوق 3۔ مرزا اسد اللہ خاں غالب 4۔ حکیم مومن خاں مومن 5۔ حافظ عبدالرحمن احسان 6۔ صدر الدین آزر دہ 7۔ نواب مرزا خاں داغ دہلوی 8۔ نواب مصطفیٰ خاں شیفیتہ 9۔ مرزا قادر بخش صابر 10۔ امام بخش صہبائی 11۔ سید ظہیر الدین حسین خاں ظہیر 12۔ حکیم آغا خاں عیش دہلوی 13۔ مرزا رحیم الدین حیا 14۔ زین العابدین خاں عارف 15۔ غالب کے بھانجے 16۔ مرزا غلام نصیر الدین قناعت 17۔ مرزا ضیاء الدین احمد خاں نیر، رختاں 17۔ مرزا پیارے رفعت 18۔ نواب علاء الدین خاں علائی 19۔ مرزا کریم الدین رسا 20۔ مرزا قربان علی بیگ سالک 21۔ مرزا رحیم الدین ایجاد 22۔ عباس علی خاں بیتاب 23۔ مرزا فخر الدین حثمت 24۔ بال مکند حضور 25۔ غلام محمدی الدین اشکی 26۔ قاضی نجم الدین برق 27۔ مرزا منجھلے فلول 28۔ میر صاحب 29۔ مرزا جمعیت شاہ ماہر 30۔ جارج پٹیس شور 31۔ محمد عسکری نالاں 32۔ لگژر ہڈی لے آزاد 33۔ میر شجاعت علی تسلی 34۔ محمد حسین تائب 35۔ غلام رسول شوق 36۔ میر حسین تسکین 37۔ خواجہ غلام حسین بیدل 38۔ منشی محمد علی تشنہ 39۔ محمد حسین بسمل 40۔ میر بہادر علی حزیں 41۔ محمد حسین بسمل (42) مرزا حاجی بیگ شہرت (43) باقر علی جعفری (44) محمد عبدالعزیز عزیز (45) نواز ش حسین خاں تویر (46) حکیم سکھاندر رقم (47) خواجہ معین الدین یکتا (4) حکیم سید محمد تعشق تعشق (49) شیخ نیاز احمد جوش (50) محمود جان اوج (51) میر حسین تہلی۔ میر تقی میر کے پوتے (52) محمد جعفر تابش (53) مرزا کامل بیگ کامل (54) تمکین (55) عبدالعلی قلیق (56) میاں عاشق عاشق (57) غلام احمد تصویر (5) عبدالقادر بیدل (59) اوج (60) مرزا علی بیگ نازنین۔

غالب کی خط و کتابت

ان شعراء و ادباء سے 1847ء سے 1869ء کے درمیان غالب کی خط و کتابت ہوتی رہی، مرزا ہرگوپال تفتہ 2 منشی نبی بخش حقیر، منشی جواہر سنگھ جواہر، محمد زکریا خاں زکی، منشی عبداللطیف، عبدالحق، سعد الدین خاں شفق، قاضی عبدالکلیل جنون، سید بدرالدین احمد کاشت المعروف بہ حقیر، نواب یوسف مرزا، شاہ عالم، سید غلام حسین قدر بلگرامی، یوسف علی خاں ناظم، حکیم غلام غوث، نجف خاں بابو ہرگو بند سہائے نشاط، میر مہدی مجروح، مرزا شہاب الدین، احمد ثاقب، چودھری عبدالغفور سرور، نواب زین الدین خاں بہادر عرف کلن میاں، علاء الدین خاں علانی، مرزا حاتم علی مہر، منشی شیوہ زراں آرام، میر افضل علی عرف میرن صاحب، غلام غوث خاں بے خبر، مہاراجہ سردار سنگھ والی پیکانیر، محمد نعیم آزاد صاحب، عالم مارہروی، نواب حسین مرزا، ذوالفقار الدین حیدر خاں، میاں داد خاں سیاح، احمد حسن قنوجی، منشی محمد ابراہیم خلیل، منشی سخاوت حسین، قاضی عبدالرحمن تحسین، حکیم سید احمد حسن مودودی، عباس رفعت، قاضی محمد نور الدین حسین فائق، مفتی محمد عباس، نواب ضیاء الدین احمد خاں نیر، رخشال، منشی نوکلشور، میر سرفراز حسین، مرزا عباس بیگ، محمود مرزا، منشی حبیب اللہ ذکا، نواب میر غلام بابا خاں، مردان علی خاں رعنا، میر بندہ علی خاں عرف مرزا امیر نواب امین الدین احمد خاں، مرزا قربان علی بیگ خاں سا لک، منشی سیل چند، عبدالرزاق شاہر، حکیم غلام مرتضیٰ خاں، سید سجاد مرزا، سید فرزند احمد صفیر بلگرامی، میر ولایت علی خاں، نواب کلب علی خاں، ماسٹر پیارے لال آشوب، حکیم غلام رضا خاں، حکیم ظہیر الدین خاں، مرزا شمشاد علی بیگ رضوان، ضیاء الدین احمد خاں ضیاء، محمد محسن صدر الصدور، نواب میر ابراہیم علی خاں وفا، مولوی نعمان احمد، سید محمد عباس علی خاں بیتاب، فرقانی میرٹھی، محمد حسین خاں، شہزادہ بشیر الدین توفیق، مولانا احمد حسین مینا مرزا پوری، مرزا ابا قر علی خاں کامل، شاہ فرزند علی صوفی منیری، منشی ہیرا چند، بہاری لال مشتاق، مظہر علی، شیخ لطیف احمد بلگرامی (75) میر سرفراز حبیب (76) تفضل حسین خاں (77) غلیفہ احمد علی، احمد رامپوری (7) مرزا رحیم بیگ (79) عزیز صفی پوری (80) یوسف علی خاں عزیز (81) منشی غلام یسمل اللہ (82) مرزا امیر الدین خاں فرخ مرزا (83) مولوی کرامت علی (84) حکیم محب علی (85) میر احمد حسین میکش (86) منشی کیول رام ہوشیار (87) منشی ہیرا سنگھ (8) مولوی عبدالغفور خاں نساخ (89) منشی سید اسماعیل منیر شکوہ آبادی

مرزا اسد اللہ خاں غالب کے شاگرد

(1) آرام، منشی شیوہ زراں (2) آذر، نواب ذوالفقار علی خاں (3) آشوب، رائے بہادر ماسٹر پیارے لال (4) آگاہ، نواب سید محمد رضا دہلوی معروف بہ احمد مرزا (5) احسن، حکیم مظہر حسن خاں رامپوری (6) اختر، فتح یاب خاں رامپوری (7) ادیب، مولوی سیف الحق دہلوی (اسماعیل، مولوی محمد اسماعیل میرٹھی (9) انور، سید شجاع الدین عرف امرآد مرزا دہلوی (10) غلام، منشی غلام اللہ (11) بیتاب، عباس علی خاں (12) بیدل، حبیب الرحمن (13) بے صبر، لالہ بالکنندہ سکندر آبادی (14) پیر جی، قمر الدین دہلوی (15) تپش، مولوی سید مدد علی (16) تفتہ، منشی ہرگوپال (17) توفیق، محمد بشیر الدین (1) ثاقب، نواب شہاب الدین احمد خاں (19) جنون، قاضی عبدالجلیل (20) جوہر، حکیم معشوق علی خاں شاہجا پوری (21) جوہر، جواہر سنگھ دہلوی (22) مالہ، خواجہ الطاف حسین (23) حباب، پنڈت امرآد سنگھ لاهوری (24) حویں، میر بہادر علی دہلوی (25) حقیر، منشی نبی بخش

(26) خضر، مرزا خضر سلطان (27) خورشید، خورشید احمد (2) ذکاء، مولوی حبیب اللہ خاں (29) رابطہ، درہنگہ (30) راضی، بہاری لال جی اکبر آبادی (31) رسوا، شیخ عبدالحمید غازی پوری (32) رضوان، مرزا شمشاد علی بیٹ (33) رضوان، نواب رضوان علی خاں (34) رعنا، نواب مراد علی خاں (35) رنج، حکیم محمد فصیح الدین میرٹھی (36) رنجور، نواب علی بخش خاں (37) روشن، دیوان روشن لال دہلوی (3) ذکی، حافظہ سید محمد ذکر یا خاں دہلوی (39) سالک، مرزا قربان علی بیگ (40) سجاد، نواب سید سجاد مرزا دہلوی (41) سخن، خواجہ محمد فخر الدین حسین دہلوی (42) سرور، چودھری عبدالغفور مارہروی (43) سروش، عبدالوہاب خاں رامپوری (44) سوزاں، حبیب الدین احمد سہارنپوری (45) سیاح، میاں داد خاں اور رنگ آبادی (46) شاداں، مرزا حسن علی خاں دہلوی (47) شائق، خواجہ فیض الدین عرف خواجہ حیدر خاں، ڈھاکہ (4) شوخی، نادر شاہ خاں رامپوری (49) شاکر، مولوی عبدالرزاق اکبر آبادی (50) عالم، شاہ عالم مارہروی (51) شفیق، نواب سعد الدین احمد خاں (52) شفیقہ، نواب محمد مصطفیٰ خاں دہلوی (53) صوفی منیری، شاہ طلیل الرحمن حسین عرف شاہ فرزند علی (54) صوفی، حکیم محمد علی نجیب آبادی (55) صغیر، سید فرزند احمد بلگرامی (56) صادق، عزیز، محمد عزیز الدین دہلوی (57) طرار، میرزا اسرافاز حسین (5) ظفر، سراج الدین بہادر شاہ ثانی (59) ظہیر، لالہ پیارے لال (60) طالب، مرزا سعید الدین احمد خاں دہلوی (61) عارف، نواب زین العابدین خاں دہلوی (62) عاشق، محمد عاشق حسین خاں اکبر آبادی (63) عاشق، ماسٹر شکر دیال اکبر آبادی (64) عاشق، منشی محمد اقبال حسین دہلوی (65) عاقل، محمد رضا علی خاں رامپوری (66) عالم، شاہ عالم (67) عالم، میر عالم علی خاں (6) عزیز، مرزا ایوسف علی خاں (69) علائی، نواب علاء الدین خاں (70) فنا، حکیم میر احمد حسن (71) قدر، سید غلام حسین بلگرامی (72) سالک، کاشف، سید بدر الدین احمد دہلوی (73) کامل، مرزا اباقر علی خاں دہلوی (74) کرامت، سید شاہ کرامت حسین ہمدانی گمیادی (75) محو، نواب غلام حسین خاں دہلوی (76) مجروح، میر مہدی دہلوی (77) مداح، سوزاں، شیخ محمد صادق (7) مشتاق، منشی بہاری لال دہلوی (79) مفتوں، پنڈت کچھی زراں (80) مقصود، سید مقصود عالم رضوی (81) منشی، منشی ییل چند دہلوی (82) منوس، پنڈت شیوجی رام (83) میکش، میر احمد حسین دہلوی (84) میکش، میر ارشاد احمد دہلوی (85) ناظم، نواب ناظم علی خاں رامپوری (86) نامی، منشی شیو دہی دیال (87) نشاط، ہرگو بند سہائے ماتھر (8) نیز، نواب ضیاء الدین خاں دہلوی (89) وفا، نواب ابراہیم علی خاں (90) ولی، مولوی امو خاں دہلوی (91) ہشیار، کیول رام (92) رمزر، مرزا فخر والدین معروف بہ میرزا فخر و۔

تصانیف غالب

درفش کاویانی (۔) لاہور، مطبوعات یادگار غالب، پنجاب یونیورسٹی، 1969ء، 294 ص (۔)

فانامہ (1876ء-8 صفحات) دہلی

دعائی صباح (۔) لکھنؤ، مطبع نولکشور، 26 ص (فارسی مثنوی)

غالب نے یہ مثنوی اپنے بھانجے میرزا عباس بیگ اکسٹرا اسٹنٹ کمشنر لکھنؤ کی فرمائش پر لکھی

- سید باغِ دودر (کتابت 7 جولائی 1870ء میں مکمل ہوئی) (فارسی تصانیف)
 مخطوطات :- (1) قلمی نسخہ پرو فیسر سیدوزیر حسن عابدی، صدر شعبہ فارسی و عربی دہلی یونیورسٹی
 قاطع برہان (لکھنؤ، مطبع نو لکھنور، 1862ء، 97 ص) (فارسی تصانیف)
 دستنبو (مطبع مفید خلائق، نومبر 1858ء، 88 ص) (فارسی تصانیف) ناشر، 1865ء (1871ء-) ناشر، 1871ء (2)
 تیغ تیز (اکمل المطابع، 1867ء) (اردو تصانیف)
 مہر نیم وز (فخر المطابع، 1271ھ، 116 ص) (فارسی تصانیف)
 غالب نامہ (مطبع محمدی، دہلی، 116 اگست 1865ء) (اردو تصانیف)
 پنج آہنگ (مطبع سلطانی، 14 اگست 1849ء) (فارسی تصانیف) دہلی، مطبع دارالسلام، اپریل 1853ء
 مخطوطات :- (1) ہارڈنگ لائبریری، دہلی (2) رضالائبریری، رامپور
 دیوانِ اردو (سید المطابع، اکتوبر 1841ء، 108 ص) (شاعری)
 (مئی 1847ء- 1159 اشعار) مطبع دارالسلام، دہلی (29 جولائی 1861ء- 88 صفحات 1796 اشعار) مطبع احمدی، دہلی (جون
 1862ء- 104 صفحات 11796 اشعار) مطبع نظامی، کانپور (1863ء- 146 صفحات) مطبع مفید خلائق، آگرہ (1873ء- 103 صفحات)
 نو لکھنور پریس لکھنؤ (1877ء- 103 صفحات) نو لکھنور پریس لکھنؤ (1882ء- 72 صفحات) مطبع میسور پریس، دہلی (1883ء- 103 صفحات)
 نو لکھنور لکھنؤ (1887ء- 84 صفحات) مطبع نامی لکھنؤ (1887ء-) مطبع منشی نو لکھنور، کانپور (1901ء- 72 صفحات) مطبع نامی لکھنؤ (1903ء-
 104 صفحات) مطبع منشی نو لکھنور (1905ء- 103 صفحات) مطبع مفید عام پریس، لاہور (1912ء- 104 صفحات) مطبع مفید عام پریس، لاہور
 (1914ء- 120 صفحات) مطبع مجیدی، کانپور (1914ء- 116 صفحات) مطبع نامی لکھنؤ (1914ء- 104 صفحات) مطبع منشی نو لکھنور (1919ء-
 122 صفحات) مطبع مفید پریس، لاہور (1919ء- 353 صفحات) مطبع گلزار محمدی اسٹیم پریس، لاہور (دیوانِ غالب - نسخہ حمید یہ 1921ء-
 145+342 صفحات) مطبع مفیر عام اسٹیم پریس، آگرہ (دیوانِ غالب - نسخہ حمید یہ 1921ء- 24+342 صفحات)
 قادر نامہ (1864ء-) (اردو تصانیف)
 مخطوطات :- (1) رضالائبریری، رامپور
 اردو سے معلیٰ (Urdu i Mualla) اکمل المطابع، 6 مارچ 1869ء، صفحات (خطوط - اردو تصانیف)
 اردو سے معلیٰ (6 مارچ 1869ء-) اکمل المطابع (11 فروری 1891ء-) اکمل المطابع (اپریل 1899ء- 56 صفحات) مطبع مجتہائی، دہلی
 (1927ء) ناشر، (رامہ زائن لعل بگ سیلر، الہ آباد، 1952ء، صفحات 438+94)

عود ہندی (27 اکتوبر 1868ء -) مطبع مجتہائی میرٹھ (خطوط - اردو تصانیف)

نادرات غالب (1949ء -) (اردو تصانیف)

نکات غالب و رقعات غالب (فروری 1867ء -)

برجین (اگست 1867ء -) مطبع محمدی (اپریل 1938ء - 1807 شعار) مکتبہ جامعہ لمیٹڈ، دہلی (فارسی تصانیف)

کلیات نظم فارسی (1845ء - 506 صفحات 16672 شعار) مطبع داد اسلام، دہلی (1863ء - 10424 شعار) مطبع نو کشور، (فارسی تصانیف)

☆☆☆

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BIMONTHLY INDEXED, PEER REVIEWED
INTERNATIONAL JOURNAL

Vol. 4 No. 6 December 2018

(UGC Approved Journal No. 63716)

Impact Factor: 6.012

Chief Editor

Dr Kalyan Gangarde

Director, Centre for Humanities and Cultural Studies

Executive Editor

Dr Grishma Khobragade

Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)

Co- editors

Dr. Sadhana Agrawal (Gwalior)

Pandurang Barkale (Mumbai)

Dashrath Kamble (Kalyan)

Bharat Gugane (Nashik)

Dr. Aaqib Deshmukh (Amravati)

Dr. Raghiv Deshmukh (Khamgaon)

**MGEW SOCIETY'S
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
KALYAN (MAHARASHTRA)**

اُردو ادب میں تائینیت۔۔ تحقیقی مطالعہ

ڈاکٹر محمد راغب دیشکھ

اسسٹنٹ پروفیسر، صدر شعبہ اُردو،

جی۔ ایس۔ سائنس، آرٹس اینڈ کامرس، کالج کھام گاؤں ضلع بلڈانہ

اُردو ادب میں تائینیت کا باقاعدہ شعور تو بیسویں صدی میں ہی پیدا ہوا لیکن اس کے پس منظر میں ہمیں بہت سی ایسی نسائی تحریریں نظر آتی ہیں جنہوں نے اسے باقاعدہ شعوری طور پر تو نہیں اپنایا مگر لاشعوری طور پر ان کی تحریروں میں اس رجحان کی جھلکیاں بڑی آسانی سے تلاش کی جاسکتی ہیں۔

چنانچہ اُردو ادب میں تائینیت شعور کی تشکیل کا آغاز خواتین کے لکھنے کے ساتھ ہی شروع ہو جاتا ہے۔ جیسے پہلے پہل خواتین قصہ گو اور ناول نگاروں نے علامہ راشد الخیری اور ڈپٹی نذیر احمد کے نسوانی کرداروں کے بیان کو ناکافی خیال کرتے ہوئے اپنے جہان کی حقیقت خود بیان کرنے کی ٹھانی۔ کیونکہ نذیر احمد اور راشد الخیری کے اصلاحی ناولوں میں عورت کے لیے جدید تعلیم حاصل کر کے معاشی مسائل کو حل کرنا قابل قبول نہ تھا چنانچہ اس دور کی ادیب خواتین نے مردوں کے طے کردہ نسوانی آزادی کے محدود تصور کو رد کرتے ہوئے اپنا نقطہ نظر خود بیان کرنا چاہا۔ ان کی یہ سوچ ایک نیا خواب تھا جس میں عورت اور مرد کے لیے یکساں آزادی کی تمنا پائی جاتی ہے۔

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ اپنے مضمون اُردو کی قصہ نگار، ناول نگار خواتین میں کہتے ہیں کہ خواتین کی ناول نگاری کی ابتداء نذر سجاد حیدر کے ناول ”آہ مظلوماں“ سے پہلے نہیں ہوئی۔ (اس سے پہلے کی خواتین ناول نگاروں کو وہ تمثیلی نگاروں میں شمار کرتے ہیں بلکہ نذر سجاد حیدر کے آہ مظلوماں سے پہلے کے دو ناولوں کو بھی قصہ ہی شمار کرتے ہیں) چنانچہ پہلی قصہ گو خاتون رشیدۃ النساء بیگم تھیں جنہوں نے اصلاح النساء لکھا۔ جس میں نسوانی معاشرت کی بھرپور عکاسی کی گئی ہے۔ اور اس میں اس دور کی رسموں اور اوہام کو نہایت باریکی اور تفصیل سے بیان کیا گیا ہے۔ پروفیسر سید وقار عظیم نے اصلاح النساء کو ”مرآة العروس“ پر ترجیح دی ہے۔ اس قصہ میں جہیز کی لعنت اور دیگر فرسودہ رسومات پر بھی طنز کیا گیا ہے۔ اکبری بیگم جو والدہ افضل علی کے نام سے لکھتی رہیں ان کی ایک تصنیف ”گودڑ کا لال“ کا موضوع پردے کی مخالفت اور مخلوط تعلیم کے فوائد ہے۔ یوں اس دور میں اسے ایک انقلابی آواز کہا جاسکتا ہے۔ اسی دور میں بیگم مولوی سراج الدین احمد نے آزادی نسواں کے موضوع پر ”ناول دکن“ لکھا۔ محمدی بیگم کے قصے صنیہ بیگم میں بچپن کی مگنی کے ہولناک نتائج کو بیان کیا گیا ہے۔

نذر سجاد حیدر آزادی نسواں اور تعلیم نسواں کی تحریکوں کی سرگرم رکن رہی ہیں ان کے ناول اس مخصوص طبقے سے متعلق ہیں جنہوں نے یورپی تہذیب اختیار کرنا شروع کر دی تھی۔ ان کے ناولوں کے موضوعات دوسری شادی اور بے جوڑ شادی کے خطرناک نتائج نیز مردوں کے اندر پائی جانے والی ہوس پرستی ہے۔

چنانچہ اس اڈلین دور کے ناولوں یا تمثیلوں پر اصلاحی رنگ غالب ہے مگر ہم اس نکتہ آغاز کو نظر انداز نہیں کر سکتے جہاں عورتوں نے پہلی مرتبہ روایت کو توڑا ہے اور احتجاجی رویہ اختیار کیا ہے کیونکہ یہی دھندلا سا احتجاج آگے چل کر واضح تائیدی شعور کی شکل اختیار کر لیتا ہے۔ ان اصلاحی ناولوں کے بعد خواتین کی تحریروں پر رومانوی تحریک کا اثر ہوا جس میں حجاب امتیاز علی پیش پیش رہیں۔ گو کہ وہ عورت کو بیان کرتی ہیں لیکن رومان کی دھند میں ہمیں تائیدی رجحانات نہیں مل پاتے۔ اس کے علاوہ رضیہ سجاد ظہیر اور رشید جہاں کے نام ابھر کر سامنے آتے ہیں..... گو کہ ان کا کام ترقی پسند تحریک کے حوالے سے دیکھا جاتا ہے۔ لیکن پھر بھی ہمیں نسوانی احتجاج کی جھلک نظر آتی ہے۔

اُردو ادب میں رومانیت کے دور کا خاتمہ حقیقت نگاری پر ہوا اور عصمت چغتائی اپنے تمام ہتھیار تیز کر کے میدان میں وارد ہوئیں۔ یہ کہنا غلط نہ ہو گا کہ تائیدی ادب کا باقاعدہ آغاز عصمت چغتائی کی تحریروں سے ہوتا ہے۔ گو کہ عصمت چغتائی کے ناول اور افسانے گھروں کی چار دیواری کے گرد ہی گھومتے ہیں مگر اس چار دیواری کے اندر کون سا نسوانی موضوع ہے جسے وہ زیر بحث نہیں لاتیں۔

عصمت چغتائی اپنی ذاتی زندگی میں بھی ایک باغی اور اکھڑ لڑکی کے طور پر سامنے آتی ہیں جو بچپن ہی سے کسی قسم کی پابندی کو قبول نہیں کرتی اور جس کا شعور عورت ہونے کی وجہ سے اپنے اوپر لگنے والی چند پابندیوں کو قطعاً جائز تصور نہیں کرتا اور ایسی کسی بھی پابندی کے خلاف کھل کر اظہار کرتی ہے اپنے رویے سے اور اپنی تحریروں کی روشنی میں وہ ایک ایسی عورت بن کر ابھرتی ہے جو کہ مردوں کے معاشرے میں رہتے ہوئے چھوٹی سے چھوٹی ناانصافی کے خلاف بھی اٹھ کھڑی ہوتی ہے۔

عصمت چغتائی کے ناولوں کا بغور مطالعہ کیا جائے تو وہی باغی رویہ سامنے آتا ہے۔ عصمت کی ہیروئن روایتی عورت نہیں ہے اور معاشرتی جسمانی اور جنسی دباؤ کے خلاف اکثر اس کا ردِ عمل بے حد مختلف ہوتا ہے جیسے معصومہ میں جب معصومہ کے والد بہاہر چالیتے ہیں اور اپنی بیوی بچوں کو بھول جاتے ہیں تو ان کی بیگم بجائے رونے دھونے کے اپنی انیس سالہ بیٹی معصومہ کو طوائف بنانے کا فیصلہ کرتی ہیں۔ ۲۔ جس کے پیچھے دو وجوہات ہیں ایک تو عصمت کے ہاں کا مخصوص رویہ کہ مردوں کے ستم کے آگے گھٹنے ٹیکنے کی بجائے بے انصافی کے خلاف شدید ردِ عمل بیگم صاحبہ کے جذبہ انتقام کو ہوا دیتا ہے اور دوسرا وہ روایتی عورت سے بالکل ہٹ کر رویہ اختیار کرتی ہیں۔ زندگی کی بے رحمی انہیں بھی بے رحم بنا دیتی ہے۔ کیونکہ ظلم کی ایک صفت یہ بھی ہے کہ ظلم سہنے والا بھی سفاک ہو جاتا ہے... تو یہ سفاکی خاوند کی طرف سے ڈھائے جانے والے ظلم کا نتیجہ ہے۔

اسی طرح ضدی میں شانتا، پورن کی بے نیازی پر آپہن بھرنے اور سسکنے کی بجائے اپنی زندگی کی نفسانی خواہشات کی تکمیل کے لیے ہمیشہ کا انتخاب کر لیتی ہے:

”شانتا کے سامنے بھی دو ہی راستے تھے ایک تو وہی جس پر وہ چل رہی تھی یعنی پتی ورتا ہندوستانی بیوی بن کر جگ کی لاڈلی نیک اور پارسا جہاں وہ مٹی کے ڈھیلے کی طرح لڑھک رہی تھی اس سے بھی بدتر مٹی کے ڈھیلے سے کبھی کوئی گھاس پھوس کا تیکا تو آگ آتا ہے وہ بھی کبھی کسی مصرف میں آ جاتا ہے مگر وہ تو اور ہی کچھ تھی اس ٹھنڈی چٹا میں سال سے اوپر اسے جھلٹے ہوئے ہو گیا تھا۔“

یہ ایک خاصی تانیٹی رویہ ہے جس کے تحت عصمت عورت کو ایک مکمل انسان تصور کرتے ہوئے اس کی جسمانی ضروریات کو اتنا ہی اہم خیال کرتی ہے جتنا کہ مردوں کی جسمانی ضروریات اہم ہوتی ہیں جن کی تکمیل کے لیے وہ ایک سے زیادہ شادیاں کرتے ہیں اور اس سے بھی جی نہ بھرے تو لونڈیاں اور باندیاں تو ہیں ہی ان کی خدمت کے لیے۔

دوسرے یہ کہ عورتیں بھی مردوں کی مانند اپنی زندگی کے متعلق فیصلے کرنے کی حقدار ہیں۔ اب چاہے وہ فیصلے درست ہوں یا غلط عصمت اپنے نسوانی کرداروں کو اس کی آزادی ضرور فراہم کرتی ہیں۔

شبنم رضوی اپنی کتاب عصمت چغتائی کی ناول نگاری میں کہتی ہیں:

”عصمت کی ہیروئن زندگی سے سمجھوتہ تو کرتی ہے مگر اپنے وقار کو قائم رکھتے ہوئے وہ مردوں کے اس سماج سے اپنے حقوق کو مانگتی اور چھینتی نظر آتی ہے وہ باغی بھی ہے اور بھولی بھی۔“

عصمت کے ہاں عورت اپنی ذات کی سچائی کے ساتھ زندہ رہتی ہے اور خواہ مخواہ کی قربانی اور نیکی کے لیبل لگوانا پسند نہیں کرتی کیونکہ وہ جانتی ہے کہ بظاہر نیک اور شریف نظر آنے والی عورتیں اپنے اندر کس طرح خواہشات کو چھپائے رکھتی ہیں۔ اور یہ خواہشات چھپ سکتی ہیں دب بھی سکتی ہیں مگر ختم نہیں ہو سکتیں۔ لہذا اگر سیدھے راستے سے ان کی تسکین نہ ہو تو پھر یہ اپنے اظہار کے لیے پیچیدہ صورت حال کا انتخاب کر لیتی ہیں جیسے لحاف کی لڑکی اور یا پھر دل کی دنیا کی قدسیہ بیگم۔

گھروں میں جنسی گھٹن کا شکار عورتوں کے علاوہ عصمت چغتائی کے کرداروں میں ایسی کم سن اور ناتجربہ کار لڑکیاں بھی ہیں جنہیں مناسب تربیت اور تعلیم کی کمی کے باعث مناسب جنسی معلومات حاصل نہیں ہو پاتیں (مثلاً گیند اور جال جیسے افسانے) جس کے نتیجے میں انہیں نقصانات کا سامنا کرنا پڑتا ہے۔

عصمت چغتائی کے علاوہ واجدہ تبسم نے بھی اودھ کے نوابوں کی ذاتی زندگی کی جھلکیاں پیش کرتے ہوئے بیگمات اور باندیوں کینزوں کے مسائل پر کھل کر بات کی ہے۔

تانیثیت پر بات کرتے ہوئے قرۃ العین حیدر کے کام کو ہرگز نظر انداز نہیں کیا جاسکتا ان کے ناولٹ ”گلے جنم موہے بیٹا نہ کیجیو“، ”دلربا“، ”سیتا ہرن“ اور ”چائے کے باغ“ مثال کے طور پر پیش کیے جاسکتے ہیں۔ جن میں فن سے وابستہ عورتوں سے لے کر اعلیٰ سوسائٹی میں ’مووہ کرنے والی خود مختار عورتوں کے کردار پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

فہمیدہ ریاض کی شاعری زیادہ تر تخلیق کے تجربے اور مامتا کے جذبے سے جڑی ہے۔ (”لاؤ ہاتھ اپنا لاؤ ذرا“ اور ”لوری“) بعض جگہ وصال اور خواہش وصال کے اظہار میں بھی وہ Guilt یا ندامت نہیں پائی جاتی جو ایسے موقعوں پر خواتین سے متوقع ہوتی ہے۔ ان کی نظموں سے

یہ بھی اخذ کیا جاسکتا ہے کہ اس مردانہ سماج میں عورت کی حیثیت محض اتنی ہے کہ وہ بچے پیدا کرے اور مرد کی حس لطیف کی تسکین کا سامان کرے۔ لہذا اس حقیقت کو کسی طور تسلیم ہی نہیں کیا جاتا کہ وہ ایک دماغ بھی رکھتی ہے۔

ایک جگہ کہتی ہیں:

مردی سے اجڑی صورت

رسوائی سے آنچل میلا

چکے چکے آنسو پونچھوں

نہیں نہیں، میں روتی کب ہوں

اس کا مجھ کو دھیان کہاں ہے

مجھ پر تم انگلی نہ اٹھاؤ

یہ گیلی لکڑی کا دھواں ہے

گویا ایک عام لڑکی کے احساسات کا اظہار ہے جن میں عورت کی منفرد Sensibility کا اشارہ ملتا ہے۔

سارا ننگتہ کے ہاں بھی تانیثی رجحانات بدرجہ اتم موجود ہیں۔ اس کی چار شادیوں کی ناکامی اور پھر خودکشی کے دوران پیش آنے والے تمام واقعات ہمیں اس سماج میں عورت کی حیثیت اور اس کے استعمال سے آگاہ کرتے ہیں۔ سارا کی زندگی کے حالات ہمیں امرتا پریم کی لکھی ہوئی کتاب ”ایک تھی سارا“ اور احمد سلیم کی لکھی ہوئی کتاب ”مردہ آنکھیں زندہ ہاتھ“ میں ملتے ہیں۔ سارا بے حد حساس شاعرہ تھی اور اپنے نسوانی پن کے متعلق بے حد Conscious بھی تھی۔ اس کی نظمیں خاصی ڈائریکٹ ہیں مگر سچی اور زندگی سے بھرپور ہیں۔ اس کے ہاں سب سے زیادہ احتجاج اپنے عورت ہونے کے باعث خود پر اٹھنے والی غلط نظروں کے نتیجے میں پیدا ہوتا ہے۔ اس نے شادی شدہ عورت کی حیثیت سے شوہروں میں پائی جانے والی فرعونیت کا لبادہ بھی تار تار کیا ہے۔ اس کے چھوٹے چھوٹے مصرعے تازیانوں کی طرح لگتے ہیں۔ وہ اپنے شوہر کی زبان سے نکلے ہوئے چند فقرے یوں رقم کرتی ہے:

”کیا لکھ رہی ہو؟ ادھر آؤ میرے پائوں دباؤ۔ بڑی آئی شاعرہ۔“

یا پھر

”ہر وقت زیور پہنے رہا کرو اس سے عزت ہوتی ہے۔“

اور سارا جواب میں کہتی ہے:

”سونادھات ہے اور میں سونے یعنی دھات سے زیادہ جیتی ہوں۔ میں ہنستی ہوں۔ ایک جبر سے دوسرے جبر تک۔“

اور پھر اس کے لہجے کی تلخی شدت اختیار کرتی ہے:

”چار دیواری کے نام پر تم دھبہ ہو، یہ دھرتی ہمارا گھر ہے کھلا آسمان ہماری چھت تم کون ہوتے ہو چاند سورج کو چھپانے والے۔“

”برقع تم بھی پہنو گے... سر تم بھی ڈھکو گے۔“

”مے کے ابا دینا زرا چار آنے۔ یہ فقیروں سی ادائیں کب ہماری تھیں۔ فرعونیت تم نے کی، عورت کبھی فرعون نہ تھی نہ ہے اور نہ کبھی پیدا ہوئی۔“

پروین شاکر بھی اس حد تک تائیدی رجحان رکھتی ہیں کہ ہمیں ان کے ہاں عورت کے جذبات و احساسات اپنی خالص حالت میں نظر آتے ہیں۔ ایک جگہ لکھتی ہیں:

بھیڑے

میرے چاروں طرف بھیڑے

آنکھیں، حلقوں سے باہر

زبانیں بھی نکلی ہوئی

دھونکنی کی طرح سانس چلتی ہوئی

معاصر اردو ادب میں ہمیں کشورناہید اور زاہدہ حنا کے ہاں تائیدی رویہ نظر آتا ہے۔ خصوصاً کشورناہید کے ہاں احتجاجی رنگ بہت شدت اختیار کر جاتا ہے اور ہمیں ان کی تحریروں میں این سیکشن کے نظریات کی جھلک نظر آنے لگتی ہے۔ مثال کے طور پر ان کی نظم ”بند دروازے سے جھانکتی چیخ“ میں عورت کے وجودی شعور کا پتہ چلتا ہے۔ اسی نظم میں لکھتی ہیں:

سارا گھر چیزوں اور آوازوں سے بھر گیا

صبح کی روشنی میں دیکھا

تو زرد عورت پھر موجود تھی

مغربی اور مشرقی ادب میں تائیدی پرستوں کے رجحانات کو دیکھتے ہوئے یہ اندازہ لگانا مشکل نہیں ہے کہ تھوڑے بہت فرق کے ساتھ یہ کم و بیش ملتے جلتے ہیں۔ فرق محض اتنا ہی ہے کہ مغرب میں عورت کے نفسیاتی مسائل اور مردوزن کے ریلیشن شپ (Relationship) پر زیادہ زور دیا گیا ہے اور مشرق کے رویے زیادہ تر عورت کی سماجی آزادی کے گرد گھومتے ہیں۔ اس سلسلے میں شمس الرحمن فاروقی کا مضمون انتہائی اہم ہے۔ ۱۔

صدیوں سے رواں دواں یہ نظام جسے ہم پیٹریارکی کے نام سے جانتے ہیں کیا کبھی اپنے انجام کو پہنچ سکے گا؟ کیا دنیا کے مختلف خطوں کے مختلف شعبوں میں اس نظام کے خلاف اٹھنے والی فیمنسٹ آوازیں کوئی انقلاب لاسکیں گی؟ کیا کبھی دنیا میں مادری یا میٹریارکیل نظام رائج ہو سکے گا اور ہوا تو اس کی کیا صورت ہوگی۔ فیمنسٹ پر بات کرتے ہوئے اس جیسے کتنے ہی سوال ہمارے ذہنوں میں بیدار ہوتے ہیں مگر ان کے جواب ڈھونڈنے کے لیے ہمیں ابھی کئی صدیوں کی مسافت طے کرنا پڑے گی۔

حواشی:

- ۱۔ حامد بیگ، ڈاکٹر، مرزا، "اُردو کی قصہ نگار، ناول نگار خواتین"، مشمولہ: ماہ نو اگست، ۱۹۹۷ء
- ۲۔ عصمت چغتائی، "معصومہ"، لاہور: چودھری اکیڈمی، ۱۹۹۸ء
- ۳۔ عصمت چغتائی، "ضدی"، سنگ میل پبلی کیشنز لاہور، ۲۰۰۲ء، ص: ۳۳
- ۴۔ شبیم رضوی، "عصمت چغتائی کی ناول نگاری"، ایجوکیشنل پبلیشنگ ہائوس دہلی، ۱۹۹۰ء، ص: ۵۹
- ۵۔ عصمت چغتائی، "دل کی دنیا"، لاہور: چودھری اکیڈمی، ۱۹۹۰ء
- ۶۔ شمس الرحمن فاروقی، "تائیدیت کی تفہیم"، مشمولہ: سہ ماہی ادبیات، جلد ۸، ۱۳، اسلام آباد: ۲۰۰۲ء
- ۷۔ مدیر سلیم سالک، "سالنامہ۔ ہمارا ادب۔ جموں و کشمیر معاصر نسائی ادب نمبر"، ۲۰۱۶-۲۰۱۵ء
- ۸۔ ڈاکٹر عظمیٰ فرمان فاروقی، "اُردو ادب میں نسائی تنقید (روایت، مسائل و مباحث)"، سعید پبلی کیشنز کراچی، اگست ۲۰۱۰ء
- ۹۔ قیصر جہاں، "اُردو میں نسائی ادب کا منظر نامہ" پبلیکیشن ڈیویژن، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ، جولائی ۲۰۰۳ء

□□□

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BIMONTHLY INDEXED, PEER REVIEWED
INTERNATIONAL JOURNAL

Vol. 4 No. 6 December 2018

(UGC Approved Journal No. 63716)

Impact Factor: 6.012

Chief Editor

Dr Kalyan Gangarde

Director, Centre for Humanities and Cultural Studies

Executive Editor

Dr Grishma Khobragade

Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)

Co- editors

Dr. Sadhana Agrawal (Gwalior)
Pandurang Barkale (Mumbai)
Dashrath Kamble (Kalyan)
Bharat Gugane (Nashik)
Dr. Aaqib Deshmukh (Amravati)
Dr. Raghiv Deshmukh (Khamgaon)

**MGEW SOCIETY'S
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
KALYAN (MAHARASHTRA)**

15.

تحریک آزادی میں اردو صحافت کا کردار

ڈاکٹر محمد راغب دیشمکھ

اسسٹنٹ پروفیسر، صدر شعبہ اردو،

جی۔ ایس۔ سائنس، آرٹس اینڈ کامرس، کالج کھام گاؤں ضلع بلڈانہ

صحافت سماج کا آئینہ ہوتی ہے۔ صرف آئینہ ہی نہیں بلکہ صحافت نے تو سماج کو سنوارنے اور بہتر بنانے کے لئے بیش بہا خدمات انجام دیں ہیں کہا جاتا ہے کہ قلم میں بہت طاقت ہوتی ہے، جہاں تلوار اور جنگ و جدال سے بھی جیت حاصل نہ ہو وہاں قلم کی طاقت اپنے جوہر دکھاتی ہے۔ ایسا ہی کچھ جنگ آزادی میں ہوا جب ہندوستانیوں کی آزادی کے لئے کی جانے والی تمام تدابیر ناکام ہونے لگیں تو صحافیوں نے بذریعہ قلم میدان سنبھالا۔ اخبارات نے انگریزوں کی ہر اس چال کو بے نقاب کیا جس سے انھوں نے قومی یکجہتی کو نقصان پہنچانے کی کوشش کی وہ اخبارات ہی تھے۔ جس نے ملک کو متحد ہو کر جنگ آزادی کی جدوجہد میں حصہ لینے کی ترغیب دی۔ یہی وجہ ہے کہ قلم کی اس طاقت سے گھبرا کر انگریز حکومت نے اخبارات پر پابندی لگانا شروع کر دی۔ نہ جانے کتنے ہی صحافیوں کو اس کا خمیازہ بھگتنا پڑا۔ کتنے ہی اخبارات بند کر دیئے گئے، انھیں جیل کی صعوبتیں برداشت کرنا پڑیں کیوں کہ انگریز حکومت اس سے بہ خوبی واقف تھی کہ جو کام تلوار سے نہ ہو سکا وہ بذریعہ قلم ہو جائے گا۔ باغیانہ تحریروں کے سبب جن اخبارات کو بند کیا گیا ان میں سے صادق الاخبار، زمیندار، ہمدرد، الہلال، البلاغ کا نام آتا ہے۔ اردو صحافت کا وجود ہی انگریزی حکومت کے خاتمہ سے عبارت تھا۔ اردو اخبارات و رسائل نے جنگ آزادی کی تحریک میں جو حوصلہ، جوش و ولولہ پیدا کیا ہے، اس کی شاندار تاریخ سے ہم سب واقف ہیں۔ یہ ایک مسلمہ حقیقت ہے کہ تحریک آزادی میں اردو صحافت کا جو رول رہا ہے اس کی مثال ہندوستان کی کوئی اور زبان نہیں پیش کر سکتی۔

اردو صحافت نے انقلاب کے سانچے میں ڈھل کر جہاں نعرہ بلند کیا تو وہیں حکومت کے خلاف احتجاج و بغاوت کے تیور اپنائے تو دوسری طرف ہندوستانی عوام کو حب الوطنی، تہذیب و تمدن، انسان دوستی اور ہندوستانییت کے جذبوں سے سرشار کیا۔ انسانی تہذیب و ثقافت کے ارتقاء میں زبان و صحافت کا کردار سب سے زیادہ اہمیت کا حامل ہے کیونکہ صحافت اور سیاست کا چولی دامن کا ساتھ ہے اور دونوں ایک دوسرے کیلئے ضروری ہیں کیونکہ سیاسی سرگرمیوں کے بیچ و خم کو صحافت ہی بے نقاب کرتی ہے۔ ہندوستان کی جنگ آزادی میں اردو صحافت کی حیثیت بجد اہم رہی ہے اردو صحافت نے ہندوستانی عوام کے سوائے ہونے ضمیر کو جگایا، انھیں قومیت اور ملکیت کے جذبوں سے روشناس کراتے ہوئے یہ احساس دلایا کہ ہم ہندوستانی ہیں ہندوستان ہمارا ہے ہمارے مذہب الگ ہیں تو کیا ہمارا ملک ایک ہے ہمارے مسائل ایک ہیں سب سے بڑھکر یہ کہ انگریز

ہمیں مذہب و ملت کے نام پر بانٹ رہے ہیں، ساتھ ہی ان کا سلوک ہندوستانی عوام کے ساتھ ظالمانہ اور حقارت آمیز ہوتا ہے، ان سب کے خلاف زبان کھولنے کی کسی میں ہمت نہیں تھی ایسے وقت میں اردو صحافت نے اس ذمہ داری کو اپنے سر لیا اور مختلف طریقے اختیار کر کے عوام کو یہ احساس دلایا کہ ہر قیمت پر انگریزوں کی غلامی سے نجات حاصل کرنی ہے اور اس کے لئے وہ ہر قیمت اور ہر سزا برداشت کرنے کو تیار تھے اور یہی نہیں ہندوستان کی تاریخ میں اپنی جان قربان کرنے والا پہلا صحافی اسی اردو زبان نے ہی پیدا کیا۔ محمد باقر جیسے اردو صحافی اپنی تمام ضرورتوں کو اپنے وطن کی آزادی کے لئے قربان کرتے ہوئے شہید ہو گئے۔

ہندوستانیوں کو غلامی کی ذلت کا احساس دلایا جاننا ضروری تھا اور عوام کے اندر ملک کی آزادی کی چنگاری کو شعلہ بنانے میں اردو صحافت نے بہت نمایاں کردار ادا کیا اردو صحافت نے جنگ آزادی میں اپنی بے باکی سے جو پرچم لہرایا اس سے انگریزوں کی اپنی جزیں کا پتی ہوئی نظر آئیں۔ اردو زبان نے ہر دور میں محبت، رواداری، ہمدردی، وفاداری اور حب الوطنی کا درس دیا ہے۔ اردو زبان کا ادیب شروع سے ہی نہ ہندو رہا نہ مسلمان، نہ سکھ بلکہ وہ تو بس اردو کا عاشق رہا، اسی طرح اردو صحافت کے بانیوں میں صرف مسلم طبقہ ہی شامل نہیں رہا بلکہ اس کی آبیاری ہر طبقہ اور ہر سطح کے افراد نے کی۔

۱۸۵۷ء کے دوران دہلی میں اردو کے تین اخبار کار کردار سب سے نمایاں اور موثر نظر آتا ہے۔ ان میں محمد باقر کا دہلی اردو اخبار، جمیل الدین جگر کا صادق الاخبار، اور مرزا بہار بخت کا پیام آزادی، شامل ہیں۔ ان تینوں اخباروں نے ۱۸۵۷ء میں آزادی کی شمع کو روشن کرنے میں جو سب سے نمایاں کردار انجام دیا وہ دہلی اردو اخبار ہے۔

دہلی اردو اخبار نے اردو کے اولین شہید صحافی مولوی باقر نے ۱۸۳۷ء میں کلکتہ سے جاری کیا انہوں نے ایک۔ صحافی کے اعتبار سے دہلی اردو اخبار کو ہی نہیں بلکہ خود کو بھی جنگ آزادی میں صرف کر دیا تھا۔ اس اخبار نے تحریک آزادی میں بڑھ چڑھ کر حصہ لیا اور اس وقت ہونے والے ہندوستانیوں کے اوپر فرنگی کی زیادتیوں کو بے نقاب کیا اور ساتھ ہی اس کی رپورٹنگ سے سیاسی شعور کو بہت فروغ دیا۔ یہ اخبار اس دور میں اپنے انقلابی شعور اور بے باکی کیلئے مشہور تھا، اس اخبار کی بے باکی نے پورے ہندوستان میں تہلکہ مچا دیا انہوں نے اپنے اخبار کو ایک مجاہد وطن بنا دیا تھا بغاوت کے آغاز کی رپورٹنگ اخبار کا ۱۷ مئی ۱۸۵۷ء کا شمارہ محمد باقر کی آنکھوں دیکھی روداد تھی جو ایک کیمرے کی تصویر کے ہو بہو تھی انگریز حکومت یہ اچھی طرح جانتی تھی کہ دہلی اردو اخبار نے جنگ آزادی ۱۸۵۷ء میں ہندوستانی عوام کیلئے آزادی کی جو شمع جلائی ہے وہ ایسے نہیں بجھے گی اس لئے انہوں نے محمد باقر کو ٹیلر کے قتل کے الزام میں شہید کر دیا اگرچہ چند دن اپنی کتاب 'اردو صحافت کا سفر' میں لکھتے ہیں:

”ان کی سب سے بڑی طاقت ملک کی خدمت کا جذبہ تھا جسے انہوں نے بڑی جگر دانی سے نذر میدان کیا۔ اپنے ملک کے لیے ان کی یہ قربانی آنے والی نسلوں کا چراغ راہ تھی۔ اہل نظر کے لئے یہ ہندوستان کے حصول آزادی کی ابدی میراث ہے۔“

اودھ پنچ: ۱۸۷۷ء میں منشی محمد سجاد حسین نے لکھنؤ سے یہ اخبار جاری کیا۔ انگریزی حکومت کے تمام منصوبوں کو بے نقاب کرنے کے لئے انہوں نے طنز و مزاح کا سہارا لیا یہ پہلا اردو اخبار تھا جس نے طنز و مزاح کے ذریعہ سیاسی و سماجی اصلاح کو ایک نیا رنگ دیا۔ اودھ پنچ نے طنز و مزاح کے ذریعہ اپنی ایک انفرادی شناخت قائم کی۔ اس سے اردو ادب کو ایک قیمتی سرمایہ میسر ہوا۔

اردوئے معلیٰ: حسرت موہانی بیک وقت مجاہد آزادی، سیاسی رہنما، صحافی اور اردو کے مشہور و مقبول شاعر تھے۔ حسرت موہانی نے اپنی طالب علمی کے زمانہ سے ہی جنگ آزادی میں اپنی صحافت کے ذریعہ حصہ لیا۔ ہندوستانی عوام کو بیدار کرنے اور ان میں سیاسی اور سماجی شعور کو جگانے کے لیے انہوں نے ۱۹۰۳ء میں ایک رسالہ—اردوئے معلیٰ کے نام سے جاری کیا۔ ملک میں برطانوی حکومت کے خلاف بغاوت کی آگ اپنی صحافت کے ذریعہ برپا کر دی۔ حسرت موہانی نے اپنے اس رسالہ میں لرزتی تحریروں سے ہندوستانیوں کو اس وقت کے ظلم و استبداد کے معاشرہ کا آئینہ دکھایا اور اپنی تحریروں سے لوگوں کو جنگ آزادی کی طرف راغب کیا۔ انہوں نے آزادی کی جدوجہد کی تعلیم و تلقین کے لیے قید و بند کی دشواریوں کو ہنستے ہنستے گلے سے لگالیا اور اپنی صحافتی سرگرمیوں کو برقرار رکھا۔

سوراجیہ: ۱۹۰۷ء میں الہ آباد سے باغیانہ تحریروں کے ساتھ ایک ہفت روزہ اخبار—سوراجیہ منظر عام پر آیا۔ جس کے اڈیٹر شانتی نارائن بھٹناگر تھے۔ اس اخبار میں انگریزوں کے خلاف مضامین شائع کئے اور اپنے مضامین کے ذریعہ مجاہدین کو ہندوستان کی جنگ آزادی کی طرف راغب کیا۔ الہلال: مولانا ابوالکلام آزاد نہ صرف ایک عالم دین، سیاست داں، مفسر قرآن، انشاپر داں اور خطیب تھے بلکہ وہ ایک اچھے صحافی بھی تھے۔ مولانا آزاد قوم کی بیداری کے لیے اخبارات و جرائد کی اشاعت کو ایک لازمی عنصر قرار دیتے تھے۔ ان کے نزدیک صحافت صور اسرافیل ہے جس سے سوتے ہوئے لوگوں کو جگانا ہے۔

مولانا ابوالکلام آزاد نے صحافت کے میدان میں جس وقت قدم رکھا اس وقت ان کی عمر بہ مشکل گیارہ برس تھی۔ انہوں نے صحافت کے میدان میں مختلف حیثیتوں سے کام لیا۔ بعض اخبار و رسائل سے صرف ذوق و تسکین کے لیے وابستہ رہے اور بعض کے مدیر رہے۔ مولانا آزاد نے مسلمانوں میں آزادی، ایثار و قربانی کا جذبہ پیدا کرنے کے لیے ۱۹۱۲ء میں کلکتہ سے الہلال نکالنا شروع کیا اور مسلمانوں کو مخاطب کر کے فرمایا کہ اسلام ہر طرح کی غلامی و ظلم کے خلاف ہے۔ آزادی اور خود مختاری اسلام میں ہر شخص کا پیدا کنشی حق ہے۔ ساتھ ہی حق و صداقت کے راستے میں کود پڑنے، ظلم کے خلاف اٹھ کھڑے ہونے کی دعوت دی۔

یہی وہ دعوت ہے جسے جو اہر لال نہرو نے ایک نئی دعوت کا نام دیا ہے۔ انہوں نے اپنی کتاب ’تلاش ہند‘ میں لکھا ہے کہ: ”مولانا ابوالکلام آزاد— نے اپنے ہفتہ وار ”الہلال“ سے مسلمانوں کو ایک نئی زبان میں مخاطب کیا، یہ ایک ایسا انداز خطاب تھا جس سے ہندوستانی مسلمان آشنا تھے۔ وہ علی گڑھ کی قیادت کے محتاط لہجے سے واقف تھے۔ سرسید، محسن الملک، نذیر احمد اور حالی کے ہنداز بیان کے علاوہ ہوا کا کوئی زیادہ گرم جھونکا ان تک نہ پہنچا تھا ”الہلال“ مسلمانوں کے کسی بھی مکتب خیال سے اتفاق نہیں رکھتا تھا۔ بلکہ وہ ایک نئی دعوت اپنی قوم اور اپنے ہم وطنوں کو دے رہا تھا۔“

الہلال نے اپنے مضامین سے کہرام مچا دیا۔ انگریز حکومت اتنی خوف زدہ ہوئی کہ اسے بند کرنے کا منصوبہ بنانے لگی اور آخر کار ۱۹۱۳ء میں حکومت نے الہلال سے دو ہزار روپے کی ضمانت طلب کی تاکہ مولانا خوف میں آکر پریس بند کر دیں۔ لیکن مولانا پر اس کا کوئی اثر نہیں پڑا۔ اس کے بعد پھر سے حکومت نے الہلال کے دو خاص نمبروں کی ضبطی کا حکم دیا آخر کار الہلال پریس کو ضبط کر لیا اور مولانا نے الہلال کو بند کر دیا۔ الہلال کی مقبولیت سے متعلق گرجن چندن لکھتے ہیں:

”الہلال نے تھوڑے ہی عرصے میں بے پناہ مقبولیت حاصل کر لی اور اس کی اشاعت ۲۵ ہزار تک پہنچ گئی جو اس زمانہ میں ایک نہایت ہی غیر معمولی کامیابی تھی روایت ہے کہ چھوٹے قصبہ اور دیہات میں ”الہلال“ پہنچتا تو شام کو اس کے شائقین حلقہ بنا کر بیٹھ جاتے اور ایک آدمی انھیں ان کے مضامین پڑھ کر سنا تا“

مشہور مصری ادیب ملہ حسین لکھتے ہیں:

”ان کی صحافت خود اپنی صحافت تھی جس کو خود انھوں نے ایجاد کیا تھا اور جو ان کے ساتھ ختم ہو گئی۔“

ہمدرد: مولانا محمد علی جوہر عوامی لیڈر کی حیثیت سے آگے آئے انہوں نے سیاست، صحافت، خطابت اور شعر و سخن سبھی میدان میں اپنے جوہر دکھائے۔ انہوں نے ۱۹۱۳ء میں ”ہمدرد“ اردو اخبار جاری کیا۔ پورے ملک میں ان کے اخبار اور تقریروں کا بول بالا رہا۔ ہمدرد نے ہندوستانوں کے دلوں میں انقلاب اور جوش و ولولہ کو نئی بلندیوں پر پہنچا دیا۔ انہوں نے اپنی صحافت کو پوری طرح دیانت داری سے انجام دیا اور حقیقت کو عوام کے سامنے پیش کیا۔

زمیندار: سراج الدین کے ہاتھوں اس کا افتتاح ہوا لیکن ۱۹۰۹ء میں سراج الدین کے انتقال کے بعد اس کی باگ ڈور ان کے صاحب زادے مولانا ظفر علی کے ہاتھوں میں آگئی۔ مولانا ظفر علی بغاوت کے جذبے سے سرشار تھے جس کی جھلک ان کی تحریروں اور تقریروں میں دیکھی جاسکتی ہیں۔ انہوں نے اپنے رسالہ میں احتجاج و بغاوت سے بھرپور نظمیں پیش کی۔ انہوں نے اپنی صحافت میں سیاسی نظمیں شامل کیں۔ جنہوں نے اردو صحافت میں دھوم مچادی انہوں نے اپنی مضمون کے ذریعہ انگریزی حکومت کی تمام سازش کو تہہ در تہہ عوام کے سامنے کھول کر رکھ دیا اور اس کی مانگ میں بے پناہ اضافہ ہوا۔ اسی زمانہ میں جنگ بلقان شروع ہوئی اس سے مولانا نے زمیندار کو ہفتہ وار سے روزنامہ تبدیل کر دیا۔ جیسے جیسے یہ اخبار انقلابی سیاست میں حصہ لیتا رہا اس کی مقبولیت میں اضافہ ہوتا رہا۔ حکومت اس کے بڑھتے ہوئے شعاع کو برداشت نہ کر سکی اور اسکی ضمانت طلب کی۔ پہلی جنگ عظیم میں مولانا ظفر علی کو نظر بند کر دیا گیا ۱۹۱۹ء میں جب مولانا کو نظر بندی سے آزادی ملی تو انہوں نے پھر سے زمیندار کو نکالنا شروع کر دیا لیکن ۱۹۳۰ء میں انگریز حکومت نے زمیندار کا پریس ہمیشہ ہمیشہ کے لئے ضبط کر لیا۔

آزادی کی لڑائی کی تاریخ میں اردو صحافت کا ایک اہم حصہ رہا ہے۔ اردو صحافت نے ایک مشعل بن کر شمع آزادی کی لو کو تیز کیا۔ چنانچہ کوئی دن اور کوئی ایسا لمحہ نہیں گزرا کہ اردو صحافیوں نے غفلت برتی ہو۔ مولانا محمد باقر، حسرت موہانی، مولانا آزاد، مولانا محمد علی جوہر، مولانا ظفر علی خان اور مولانا عبد الجبید سالک جیسے صحافیوں کو نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ ہماری آزادی یقیناً انہیں مجاہدین آزادی کی رہین منت ہے۔ جنگی قربانی اور احسان کو ہم کبھی بھی فراموش نہیں کر سکتے۔

□□□

Fluoride Induced Histo-pathological Alterations in Major Soft Organs of Wistar Albino Rat

G. B. KALE*

Head, Department of Zoology, G.S. Science, Arts and Commerce College, Khamgaon,
Dist. Buldana- 444303 (MS), INDIA

*Correspondence Email: gokulbkale@gmail.com

Abstract: Liver and kidneys are the important organs for metabolism, detoxification, homeostasis and excretion in most of the higher animals, including man. Toxic substances cause histopathological changes in both of these major tissues. Because the kidney get easily exposed to higher concentrations of fluoride than any other soft tissues, excess fluoride exposure contributes to kidney damage, thus damaged kidneys increase the retention of fluoride, causing in turn further damage to the kidney, bone, and other organs. In animals, kidney damage has been reported at levels as low as 1 ppm if the animals consume fluoridated water for long periods of time. In the present investigation status of various membrane bound enzymes and other biochemicals in liver and kidney were studied in both control and experimental rats, which were given NaF in drinking water for 180 days. Acid phosphatase, LDH, and SDH were depleted significantly in liver after 180 days of fluoride feeding through drinking water. Alkaline phosphatase ($P < 0.01$), G-6-PD ($P < 0.01$) and ATPase ($P < 0.01$) were elevated significantly. GOT and GPT in liver were also increased significantly except GPT which was significant ($P < 0.1$) only in male rats. Significant ($P < 0.1$) decrease in liver proteins and elevated glycogen content were noted in all the experimental rats after 180 days of exposure to fluoride in drinking water. In kidney of experimental rats, alkaline phosphatase, GOT, GPT and ATPase were significantly elevated after chronic treatment of fluoride through drinking water. However, the enzymes acid phosphatase, LDH and SDH were significantly ($P < 0.01$) depleted. Total protein was found to be depleted significantly (60.07%) in male rats and 55.72% in female rats.

Keywords: Sodium Fluoride, Biochemical, Histo-pathological alterations, Soft Tissues, Liver, Kidneys, Wistar Albino Rat.

1. INTRODUCTION

Fluoride when absorbed is rapidly distributed by systemic circulation into the intracellular and extra-cellular water of tissues. More than 90% of the total body burden is retained in bones and teeth. The concentration of fluoride in soft tissues is reflected in blood. Fluoride is distributed from the plasma to all tissues and organs. The rates of delivery are generally determined by the blood flow to the tissues. Consequently, steady state fluoride concentrations are achieved more rapidly between plasma and well-perfused tissues, such as liver and kidney. The major route for the removal of fluoride from the body is by the kidney. Urinary fluoride is regarded as the best indicator of exposure to fluorine compounds, and usually it correlates well with the level of fluoride in drinking water (Czarnowski et al; 1996).

The health effects of ingested fluoride have been considered by a number of bodies, the most recent of which include the Royal Society of New Zealand and the Office of the Prime Minister's Chief Science Advisor (2014); European Food Safety Authority 2013; European Commission Scientific Committee on Health and Environmental Risks report (SCHER, 2011); National Academy of Sciences Report (2006). A monograph edited by Buzalaf (2011), also covered this topic. Approximately 90% of the fluoride ingested each day is absorbed from the alimentary tract, with higher proportions from liquids than from solids. The half-time for absorption is approximately 30 minutes, hence peak plasma concentrations usually occur within 30-60 minutes (Buzalaf and Whitford, 2011).

Fluoride which has been described as an essential nutrient is extremely useful for the normal development and growth of human beings (Dhar et al; 2009) As per WHO, 0.6 ppm fluoride ingestion is useful, when fluoride gets accumulated in hard tissues of the body it plays an important role in mineralization of bone and teeth (Adler et al;1970).

At high levels, fluoride causes dental and skeletal fluorosis. Dental fluorosis occurs due to exposure of more than 1-1.5 ppm, in developing enamel which is characterized mainly by mottling of the teeth (Dinman et al; 1984).The adverse effects of high fluoride intake are also observed in soft tissues which are known to affect collagen synthesis, inhibit enzymes such as those involved in the pentose pathway, antioxidant defense system and the myosin ATPase pathway (Sarkar et al; 2002). Fluoride exists as the fluoride ion or as hydrofluoric acid in the body fluids (Aoba et al;2002) Chronic poisoning from long term exposure is a serious health problem in many parts of the world where drinking water contains more than 1- 1.5 ppm of fluoride (Dinman et al;1984).Moderate amounts lead to dental defects, but long term ingestion of large amounts can lead to potentially severe skeletal problems (Ibrahim et al; 2011) .In human beings fluorosis is mainly caused by drinking fluorinated water, burning coal and drinking tea (Bhanu Prakash Reddy et al;2003) . Osseous and soft tissues are damaged due to fluoride intoxication (Strunecka et al; 2002 and Suwalsky et al; 2004). Effects of fluorosis can be skeletal or non skeletal (Shivarajashankara et al; 2003). Mucosal abnormalities are common with skeletal fluorosis .Higher concentrations of fluoride are known to affect collagen synthesis, inhibit enzymes involved in the pentose pathway, antioxidant defense system and the myosin ATPase pathway. Furthermore fluoride is also known to cross the cell membrane and enter soft tissues (Sarkar et al; 2002).

Liver is an important organ for metabolism and detoxification of foreign substances (Sodani, 2016). In the present study, liver histopathological changes varied with the concentration of fluoride in treated groups with respect to the control groups. Histopathological changes logical sectioning which indicated various degrees of hepatocellular necrosis and portal inflammation in the treated groups. Similar results were observed in the liver cells of animals exposed to 25 mg/kg F for 4 weeks (Thangapandiyar, 2014). Evidences of changes in liver may relate to that the liver has a central role as a detoxifying organ towards xenobiotics and chemicals (Sodani,2016) . The toxicants have been revealed by abnormal metabolic functions, reduced activity of detoxification reaction, and altered structure of sub cellular organelles (Parihar et al;2013) . These pathological alterations in the fluoride-treated liver tissues could be due to the accumulation of free radicals by fluoride ions (Thangapandiyar,2014) . Diagnostic evaluation of liver tissue is largely based on examination of sections stained with Hematoxyline and eosin . and it has been the most universal and traditional method for examination of formalin-fixed, paraffin-embedded tissue sections (Foureau et al;2014).The inflammatory cells could be lymphocytes, plasma cells, or macrophages, and they were stained as mononuclear inflammatory cells with Hematoxyline-eosin stain. Therefore, additional special stains such as immune-histochemical stains may be useful to highlight or identify features that are not easily seen on a Hematoxyline-eosin stain (Hall and Rojko; 1996).

The kidney helps to prevent the build-up of toxic fluoride levels in the body by excreting fluoride through urine. Excess fluoride exposure contributes to kidney damage, thus damaged kidneys increase the retention of fluoride, causing in turn further damage to the kidney, bone, and other organs. In animals, kidney damage has been reported at levels as low as 1 ppm if the animals consume fluoridated water for long periods of time. In humans, elevated rates of kidney damage are frequently encountered among populations with skeletal fluorosis. Individuals with advanced kidney disease are known to have a very high susceptibility to fluoride toxicity since their bones and other tissues accumulate fluoride at levels far higher than healthy individuals. This fluoride build-up places kidney patients at a quite enhanced risk of skeletal fluorosis. Fluoride intake can also contribute to and compound the complex bone and renal diseases (Whitford, 1997).

The present study was undertaken to investigate the effect of chronic fluoride ingestion for 180 days, and to find out the biochemically determined activities of acid phosphatase, LDH, SDH and GOT etc. both in liver and kidney (Table, 1)

2. MATERIALS AND METHODS

Experimental Animal Model:

In the present investigation the Wistar albino rats, *Rattus norvegicus* (male rats weighing about 90 ± 5 g and female rats weighing about 80 ± 5 g) were used as test animals.

Procurement of Rats:

The rats were procured from National Institute of Nutrition (NIN), Hyderabad, India. Animal experimentations were conducted according to INSA-Ethical guidelines for the use of animals for scientific research purpose, after getting permission from Animal Ethical Committee.

Maintenance of Rats:

The animals were kept in vivariums throughout the period of experiment. They were regularly fed on standard pellet diet provided by National Institute of Nutrition, Hyderabad and water was given *ad-libitum*. The remaining food and waste matter was removed from the cages on the next day and proper care was taken to avoid any infection. Only healthy rats were used for the present experiments. Experimental animals were acclimatized for 8 days.

Experimental set-up:

After recording their initial body weights and temperatures, then were divided into two main groups: Group: I, as control and Group: II, as experimental. The duration of the experiment was 180 days i.e. chronic fluoride exposure. For control set-up five males with five females and for experimental setup ten males with ten females were selected. The animals were observed daily for any mortality and signs of intoxication upto 180 days i.e. 6 months (the period of experimentation). No mortality was recorded during the 180 days of experiment both in control and experimental animals.

Doses : The control group were given tap water *ad libitum* and the experimental groups were fed with 10mg F/kg/body weight/per day (i.e.22.22 mg NaF/ kg/body weight/per day) for 180 days.

Biochemical Methods Used:

Following standard methods were used during the present investigation of various aspects (Table No.1).

Table No.1: Methodologies used to study alterations various biochemical parameters of major soft organs of Wistar albino rats given NaF for 180 days

Sr.No.	Biochemical Parameters	Tissue	Methods
1	AChEase	Tissue	Biggs, CarreyandMorrison(1958)
2	Acid phosphatase	Tissue	King's(Varley 1980)
3	Alkaline phosphatase	Tissue	Kind and King's(1954)
4	GOT	Tissue	Reitman and Frankel(1957)
5	GPT	Tissue	Reitman and Frankel(1957)
6	Total Protein	Tissue	Biuret
7	Albumin	Tissue	Bromcresol green
8	ATPase	Tissue	Sickevitz and Potter (1953)
9	G-6-PD	Tissue	Qualitative(Elis <i>et al.</i> 1961)
10	SDH	Tissue	Marvin <i>et al.</i> ,(1959)
11	Glycogen	Tissue	Montgomery(1957)
12	Na-K- ATPase	Tissue	Kaplay(1978)
13	Ca- ATPase	Tissue	Samaha and Yunis(1973)
14	Catalase	Tissue	Luke,H.(1974)
15	SOD	Tissue	Marklund and Marklund (1974)
16	Calcium	Bone	CPC
17	Inorganic phosphorous	Bone	Fiske and Subbarow , 1925
18	Fluoride	Bone	Spands (Marvin , 1979)

3. OBSERVATIONS AND RESULTS

Status of various membrane bound enzymes and other biochemicals in liver and kidney were studied in both control and experimental rats, which were given NaF in drinking water for 180 days. Acid phosphatase, LDH, and SDH were depleted significantly in liver after 180 days of fluoride feeding through drinking water. Alkaline phosphatase ($P < 0.01$), G-6-PD ($P < 0.01$) and ATPase ($P < 0.01$) were elevated significantly in both of these major organs. GOT and GPT in liver were also increased significantly except GPT which was significant ($P < 0.1$) only in male rats (Table 2 and 3). Significant ($P < 0.1$) decrease in liver proteins and elevated glycogen content were noted in all the experimental rats after 180 days of exposure to fluoride in drinking water (Table ,2and 3).In kidney of experimental rats alkaline phosphatase, GOT, GPT and ATPase were significantly elevated after chronic treatment of fluoride through drinking water. However, the enzymes acid phosphatase, LDH and SDH were significantly ($P < 0.01$) depleted (Table 3). Total protein was found to be depleted significantly (60.07%) in male rats and 55.72% in female rats (Table, 2and 3).

In histological studies in this investigation (Hematoxyline-eosin staining), liver of experimental rats showed disarray of hepatic cords, intense vacuolization and hydropic degeneration (Fig.2 and 4),while kidneys of experimental male and female rats showed tubular degeneration, hypertrophied and lobulated glomerulus;vacuolization of renal tubular cells and thickened glomerular membrane(Fig.6 and 8).

Table 2: Alterations in liver biochemicals of the control and experimental male and female Wistar albino rats fed with sodium fluoride (NaF) for 180 days.

Sr. No	Liver biochemical parameters	Male			Female		
		Control	Experimental	Percent Variation	Control	Experimental	Percent Variation
1	Acid phosphatase (KA units)	45.76 ±2.66	28.15* ±2.08	-38.48	40.18 ±1.86	25.16* ±0.88	-37.38
2	Alkaline Phosphatase(KA units)	98.85 ±3.11	136.55** ±5.85	+38.13	90.33 ±2.55	145.18** ±3.89	+60.52
3	GOT (Units/ml)	52.20 ±2.16	62.88* ±5.28	+20.45	50.58 ±2.56	66.05* ±5.85	+30.58
4	GPT (Units/ml)	65.16 ±2.14	82.35* ±3.56	+26.38	69.00 ±3.69	75.59** ±6.58	+9.55
5	Total protein (gm/dl)	36.65 ±1.91	28.19* ±1.55	-23.08	35.88 ±2.11	29.65* ±1.56	-17.36
6	LDH (U/L)	256.15 ±12.18	206.65* ±8.15	-19.32	250.00 ±12.20	202.86* ±18.92	-18.85
7	Glycogen (mg/gm of tissue)	62.11 ±3.56	68.55* ±2.88	+10.36	60.55 ±8.15	70.16* ±3.86	+15.87
8	SDH (μ moles of Formazan mg protein /hr.)	26.92 ±1.66	12.85* ±1.24	-52.26	20.44 ±1.33	14.15* ±2.58	-30.77
9	G-6-PD (n moles of Pi libeated /mg protein /min.)	16.44 ±1.66	28.19** ±1.25	+71.47	17.86 ±1.06	30.58** ±2.86	+71.22
10	ATPase (n moles of Pi libeated /mg protein /min.)	106.33 ±3.15	148.9** ±2.89	+40.03	100.15 ±5.68	140.59** ±3.15	+40.37

All values are mean of six observations. ±SD.
*p < 0.01, **p < 0.1, NS-Not Significant.

Table 3: Alterations in kidney biochemicals of the control and experimental male and female Wistar albino rats fed with sodium fluoride (NaF) for 180 days.

Sr. No	Kidney biochemical parameters	Male			Female		
		Control	Experimental	Percent Variation	Control	Experimental	Percent Variation
1	Acid phosphatase (KA units)	23.11 ±1.99	16.88* ±1.08	-26.95	21.90 ±2.00	14.58* ±0.95	-33.42
2	Alkaline Phosphatase (KA units)	180.16 ±6.19	255.20* ±3.15	+41.65	175.75 ±10.00	189.62* ±2.18	+64.79
3	GOT (Units/ml)	75.20 ±2.62	105.28* ±4.15	+40.00	78.12 ±2.86	85.93* ±2.08	+9.99
4	GPT (Units/ml)	44.86 ±1.95	76.36** ±2.08	+70.21	40.44 ±1.56	82.28* ±1.32	+103.46
5	Total protein (gm/dl)	15.48 ±0.88	6.18** ±0.36	-60.07	18.86 ±0.14	8.35* ±0.28	-55.72
6	LDH (U/L)	615.38 ±11.16	472.30* ±12.15	-23.25	604.00 ±13.11	439.46* ±6.19	-27.24
7	SDH (μ moles of Formazan mg protein /hr.)	20.18 ±0.42	12.80* ±1.02	-42.29	20.15 ±1.26	14.82* ±1.08	-26.45
8	ATPase (μ moles of Formazan mg protein /hr.)	128.15 ±10.18	150.12* ±8.66	+17.14	120.00 ±9.25	145.29* ±8.63	+21.07

All values are mean of six observations. ±SD.
*p < 0.01, **p < 0.1, NS-Not Significant.

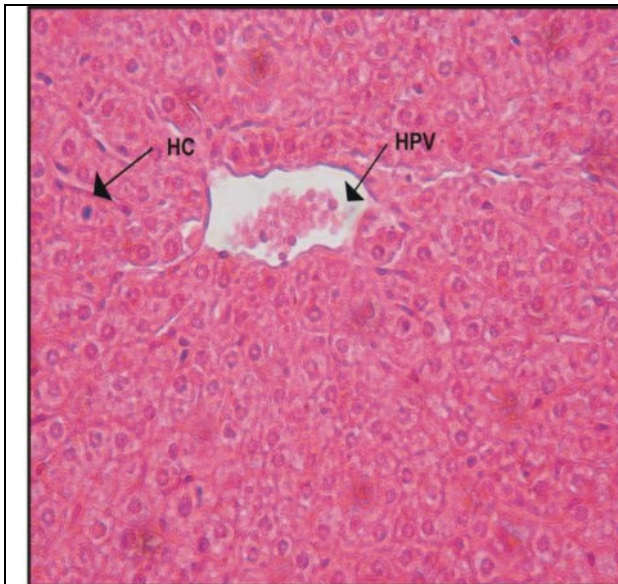

Fig.1:T.S. Liver of control albino rat (male), showing regular hepatic cords, Hematoxyline-eosin X400, HPV-Hepatic portal vein,HC-Hepatic cords

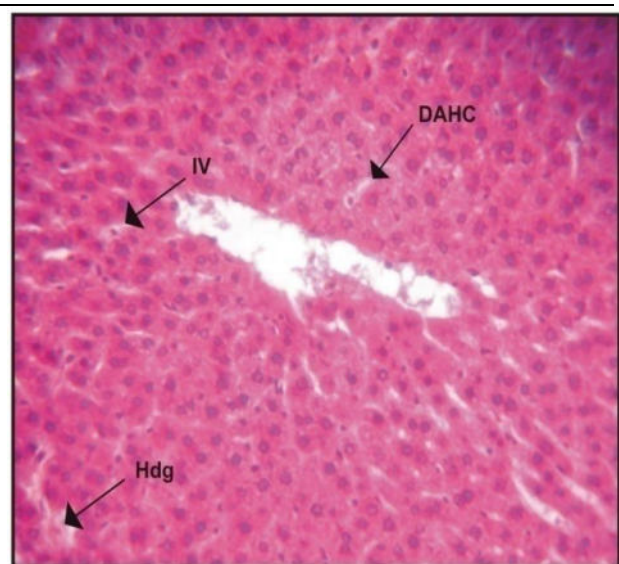
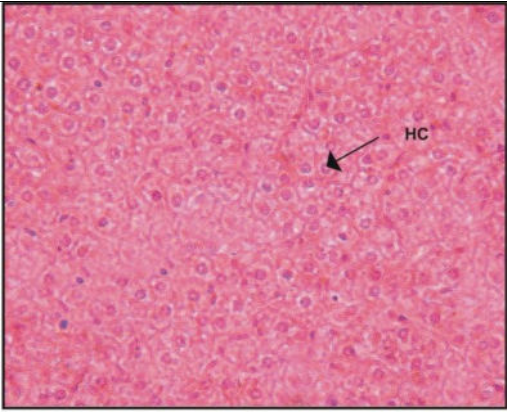
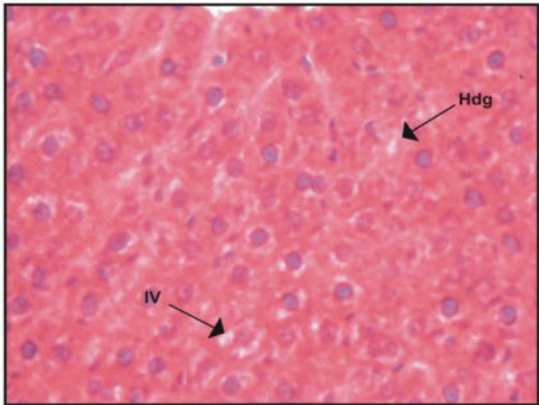
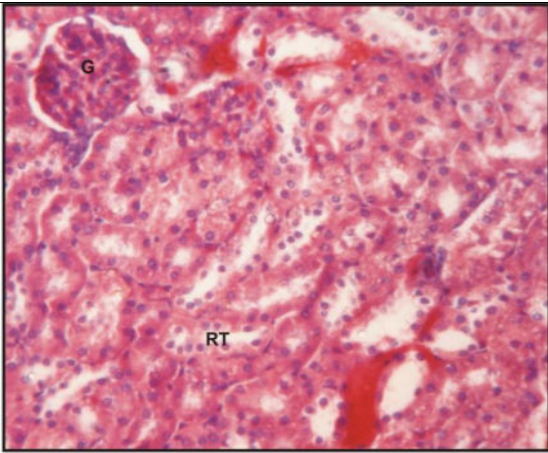
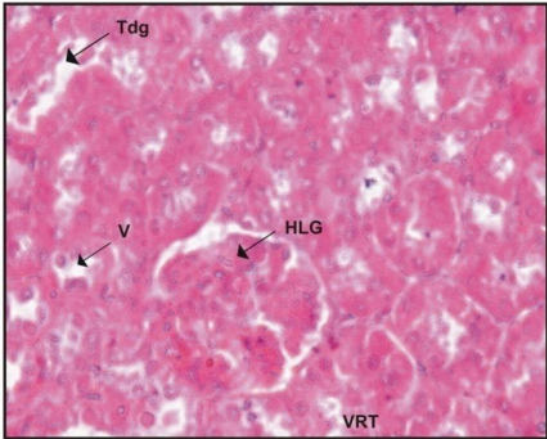
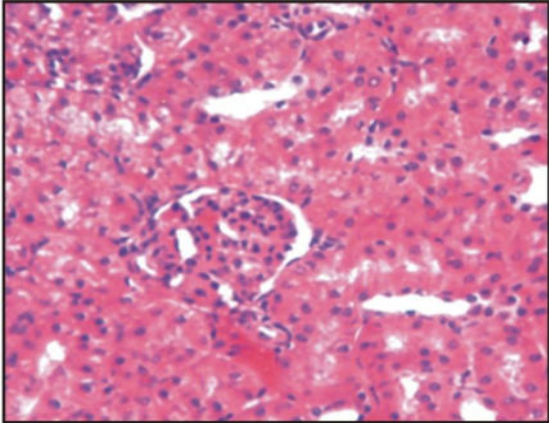
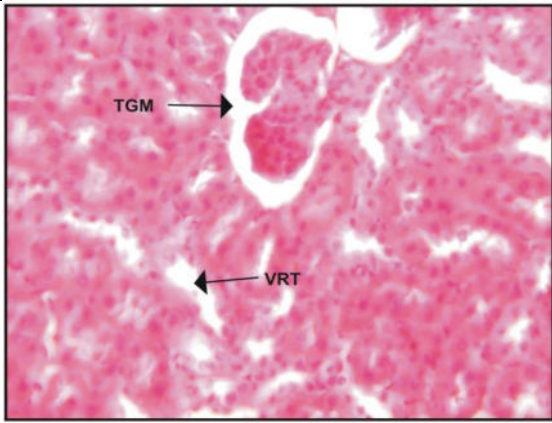

Fig.2:T.S. Liver of experimental albino rat (male),showing disarray of hepatic cords, Hematoxyline-eosin X400,DAHC- Disarray of hepatic cords, IV-Intense vacuolization,Hdg-Hydropic degeneration

	
<p>Fig. 3:T.S. Liver of control albino rat (female), Hematoxyline-eosin X400, HC-Hepatic cords</p>	<p>Fig.4:T.S. Liver of experimental albino rat (female),showing total disarray of hepatic cord, Hematoxyline-eosin X400, IV-Intense vacuolization,Hdg-Hydropic degeneration</p>

	
<p>Fig.5: T.S. Kidney of control albino rat (male), Hematoxyline-eosin X400,G-glomerulus,RT-renal tubule.</p>	<p>Fig.6: T.S. Kidney of experimental albino rat (male),Hematoxyline-eosin X400,Tdg Tubular degeneration ,HLG-Hypertrophied and lobulated glomerulus,VRT- Vacuolization in renal tubular cells.</p>

	
<p>Fig.7: T.S. Kidney of control albino rat (female), Hematoxyline-eosin X400.</p>	<p>Fig.8: T.S. Kidney of experimental albino rat (female),Hematoxyline-eosin X400,TGM- Thickened glomerular membrane , VRT- Vacuolization in renal tubular cells.</p>

4. DISCUSSION

In this study, the rats maintained on fluoridated water for 180 days showed an adverse effect on the level of different enzymes in the serum, liver and kidney. Ferguson, (1971); Rieskniece *et al.*, (1965), suggested changes in blood enzymes and proteins, due to ingestion of fluoride could result from a change in the membrane permeability and from the rate of loss of the enzymes from the different tissues. The present study reveals that following fluoride ingestion for 180 days, the biochemically determined activities of acid phosphatase, LDH, SDH and total protein content have decreased both in liver and kidney (Tables, 2 and 3). It is well known that fluoride inhibits many enzymes *in vitro* as well as *in vivo* (Wiseman, 1970; Chitra *et al.*, 1983; Shahed *et al.*, 1980). Furthermore, in fluoride toxicity, the fluoride content of liver and kidney gets appreciably elevated (Susheela and Singh, 1982; Shearer and Ridlington, 1976). In fact, this elevated fluoride levels in liver might have inhibited enolase (glycolytic enzyme in glycolysis) as it is very sensitive to fluoride. These results are in accordance to the earlier reports of Stachowska *et al.*, (2000). However, whether the reduced activities of these enzymes in the present study are due to direct inhibitory effect of fluoride remains to be investigated.

In the present study serum alkaline phosphatase level in fluoride fed rats is significantly increased. Higher activity of serum alkaline phosphatase reflects abnormal formation of bone due to stimulated osteoblastic activity as suggested by Blood and Radostits (1994). Decreased blood inorganic phosphate has also been observed in the present investigation, which indicates that it might have been retained in the cells of organs under investigation. The vacuolated hepatocytes, vacuolated cells of uriniferous tubules (Fig. 6 and 8) observed in the present investigation is nothing but the result of failure of active transport owing to diminished ATP, leading to sodium to accumulate in the interstitial spaces with the diffusion of potassium of the cell. In support to this decreased serum sodium and increased serum potassium is recorded in the present studies.

Many studies have shown that rats exposed to high fluoride concentrations in drinking water, the levels of renal and liver function enzymes in serum and caused severe histological changes of the liver and kidneys (Guo *et al.*;2003 ;Zhan,2006) . In histological studies in present investigations , Hematoxyline-eosin staining; liver of experimental rats showed disarray of hepatic cords, intense vacuolization and hydropic degeneration (Fig.2 and 4),while kidneys of experimental male and female rats showed tubular degeneration, hypertrophied and lobulated glomerulus;vacuolization of renal tubular cells and thickened glomerular membrane(Fig.6 and 8).Our findings are in accordance with these findings. Sodium fluoride treated Wistar rats with 50, 100, and 150 mg NaF/L with their drinking water for 3 months have shown significant increase of serum glutamic pyruvic transaminase (SGPT) and serum glutamic oxaloacetic transaminase (SGOT) activities and hepatic damages(Guo *et al.*;2003). In another study, chicken were exposed to 10, 20, and 30 mg/g of NaF on weekly basis for 4 weeks have elevated the levels of the liver function indicators, alanine aminotransferase (ALT), aspartate aminotransferase (AST), and alkaline phosphatase (ALP), (Anjum,2014). Mean time such studies have shown that fluoride has deleterious effects on kidneys exposed to high concentrations (50, 100, 125,150, 250 ppm, etc.) of fluoride (Tsunoda,2005 and Zhan,2006). Pigs exposed to fluoride concentrations of 100 and 250 mg/Kg showed significantly increased serum creatinine and urea levels and deleterious effect on kidney structure and function(Zhan,2006).

The present study also suggests a clear but differential inhibitory action of sodium fluoride on hepatic and renal enzyme system. Comparison between hepatic and renal response to fluoride toxicity clearly show that the kidney is a more sensitive target organ showing a significant decrease in LDH and significant increase in alkaline phosphatase and GPT (Table 2and 3) whereas the liver shows adaptive changes to some extent.

5. CONCLUSIONS

The prominent organs affected were liver and kidney. All most all the oxidative enzymes in liver were inhibited. Activity of alkaline phosphatase in liver and kidney was increased resulting into damage to liver and kidney architecture. Fluoride exposure impaired hepatocytes and hepatic function, which was strongly supported by the necrosis and portal inflammation histopathologically and increased serum AST, ALT, and ALP activities. Further, it has been demonstrated that there is a possibility of inducing renal damage by high fluoride levels for longer period of administration.

REFERENCES

- [1] Adler P., Armstrong W.D., Muriel E., Bell, Bhussry B.R., Buttner W., Cremeretal H.D;. : (1970) :World Health Organization Monograph Series No. 59. Geneva. Fluorides and human health; pp. 163–224.
- [2] Anjum K.M., Mughal M.S., Sayyed U., Yaqub A., Khalique A., Rashid M.A., Yousuf M.Z., Mumtaz N. (2014): Influence of increasing fluoride dose rates on selected liver and kidney enzymes profile in domestic chicken (*Gallus domesticus*) J. Anim Plant. Sci. ;24(1):77–80.

- [3] Aoba T., Fejerskov O. (2002): Dental Fluorosis: Chemistry and Biology. *Crit Rev Oral BiolMed.* ;13(2):155–70.
- [4] Bhanuprakashreddy G., Khandare A.L., Yadagirireddy P., Shankar Rao G., Balakrishna N., Srivialli I. (2003): Antioxidant defence system and lipid peroxidation in patients with skeletal fluorosis and in fluoride-intoxicated rabbits. *Toxicology sciences.* ;72:363–68.
- [5] Buzalaf, M.A.R. and Whitford, G.M. (2011): Fluoride Metabolism, Fluoride and the Oral Environment. Monograph in Oral Science 22, 20-36.
- [6] Czarnowski W., Wrzeźniowska K., Krechniak J. (1960): Fluoride in drinking water and human urine in Northern and Central Poland. *Sci. Total Environ*;191:177- 84.
- [7] Dhar V. and Bhatnagar M. Physiology and toxicity of fluoride. *Indian J Dent Res.* 2009;20(3):350–55.
- [8] Dinman B.D., Torell P., Lauwerys R., (1984): Fluoride and fluorides, Environmental Health Committee 36, IPCS International Program on chemical safety. The United Nations Environment Programme, the International Labour Organisation, and the World Health Organization. Geneva;
- [9] European Food Safety Authority NDA Panel (EFSA Panel on Dietetic Products, Nutrition and Allergies (2013): Scientific opinion on Dietary Reference Values for fluoride. *EFSA Journal* 11, 3332, 46pp. www.efsa.europa.eu/efsajournal.
- [10] Foureau D.M., Walling T., Maddukuri V., Anderson W., Culbreath K., Kieiner D.E. (2014): Comparative analysis of portal hepatic infiltrating leucocytes in acute drug-induced liver injury, idiopathic autoimmune and viral hepatitis. *Clin Exp Immunol.* ;180:40–51. doi: 10.1111/cei.12558.
- [11] Guo X.Y., Sun G.F., Sun Y.C. (2003): Oxidative stress from fluoride-induced hepatotoxicity in rats. *Fluoride.* ;36(1):25–29.
- [12] Hall W.C., Rojko J.L., (1996): The use of immune-histochemistry for evaluating the liver. *Toxicol Pathol.* 24(1):1–12.
- [13] Ibrahim M., Asimrasheed M., Sumalatha M., Prabhakar P., (2011): Effects of fluoride contents in groundwater: A review. *International journal of Pharmaceutical applications.* ;2(2):128–34.
- [14] National Academy of Sciences Report (2006): Fluoride in drinking water. A scientific review of EPA's standards. Washington: National Academies Press. www.nap.edu/catalog/11571.
- [15] Parihar S., Choudhary A., Gaur S., (2013): Toxicity of fluoride in liver of albino rat and mitigation after adopting artificial (vitamin C and D) and natural (Aloe vera) food supplementations. *IJOART.* ; 2(2):1–11.
- [16] Royal Society of New Zealand and the Office of the Prime Minister's Chief Science Adviser (2014): Health effects of water fluoridation – a review of the scientific evidence. Wellington: Royal Society of New Zealand. <http://assets.royalsociety.org.nz/media/2014/08/Health-effects-of-water-fluoridation>.
- [17] Sarkar M., Banerjee A., (2003): Cause, effect and remedial options for fluoride in drinking water. *Annu Set Environ Prot.* ;5:123–29.
- [18] Shivarajashankara Y.M., Shivshankara A.R., Gopalakrishna. Bhat P., Hanumanthrao S., (2003): Lipid peroxidation and antioxidant systems in the blood of young rats subjected to chronic fluoride toxicity. *Indian Journal of Experimental Biology.* 41:857–60.
- [19] Sodani I.J. (2016): Histopathological changes of mice liver induced by an Aloe vera whole leaf extract. *Iraqi J Sci.* 57(3B):1906–1917.
- [20] Strunecka A., Strunecky O., Oatocka J, (2002): Fluoride plus Aluminium: Useful tools in laboratory investigations, but messengers of false information. *Physiol. Res.* 51:557–64.
- [21] Suwalsky M., Norris B., Villena F., Cuevas F., Otomayor P.S., Zatta P. (2004): Aluminium fluoride affects the structure and functions of cell membranes. *Food and chemical toxicology.*;42(6):925–33.

- [22] Thangapandiyan S.M. (2014):Ameliorative effect of epigallocatechin gallate on sodium fluoride induced oxidative stress mediated metabolism in rat. *Int J Pharmacol Toxicol.* 2(2):76–85.
- [23] Tsunoda M., Aizawa Y., Nakano K., Liu Y., Horiuchi T., Itai K., (2005):Tsunoda H., Changes in fluoride levels in the liver, kidney and brain and in neurotransmitters of mice after subacute administration of fluoride. *Fluoride.* 38(4):284–292.
- [24] Whitford G.M., Pashley D.H., Garman R.H. (1997):Effects of fluoride on structure and function of canine gastric mucosa. *Digestive Diseases and Sciences.* ; 42:2146–55.
- [25] Zhan X., Wang M., Xu Z., Li J.,(200)6:Toxic effects of fluoride on kidney function and histological structure in young pigs. *Fluoride.* ;39(1):22–26.

AIP Publishing AIP Conference Proceedings

HOME BROWSE FOR AUTHORS FOR ORGANIZERS ABOUT

Volume 2104, Issue 1
7 May 2019

RESEARCH ARTICLE | MAY 07 2019

Photo-luminescence study of red borate phosphor $Sr_3 Y_{1-x} (BO_3)_2 : xEu^{3+}$

S. P. Hargunani; R. S. Palaspagar; R. P. Sonekar; S. K. Omanwar

Check for updates

Author & Article Information
AIP Conf. Proc. 2104, 030027 (2019)
<https://doi.org/10.1063/1.5100454>

Share Tools

View Metrics

Citing Articles Via
Google Scholar
CrossRef (2)

Publish with us - Request a Quote!

The polycrystalline powder sample of Eu^{3+} activated strontium yttrium borate phosphor $Sr_3 Y_{1-x} (BO_3)_2 : xEu^{3+}$ ($x=0.03$) was prepared by solution combustion technique. A prepared material was characterized by powder XRD, SEM, PL and FT-IR techniques. Powder XRD confirms the Formation

INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDIMENSIONAL

Combustion Synthesis of a Borate Host Green Phosphor $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$

R. P.Sonekar[#], S. P. Hargunani, S. D. Kapse, R. M. Chavan
Department of Physics, G.S. College, Khamgaon.
Sonekar_rp@yahoo.com

Abstract:

The powder samples of $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$ have been prepared by a novel method which is slight variation of solution Combustion Synthesis Method. The synthesis is based on the exothermic reaction between the fuel (Urea) and Oxidizer (Ammonium nitrate). The powder XRD pattern of the powder sample was analyzed and found in good agreement literature. The photoluminescence properties of $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$ have been investigated. In $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$, intense green emission of Tb^{3+} at 545 nm have been observed under UV excitation of 254 nm.

Keywords: Borate, Green Phosphor, Combustion synthesis, Photoluminescence.

Introduction:

Inorganic Borate host compounds have long been a focus of research for their variety of structure types, transparency to a wide range of wavelengths, and high optical quality (1). These compounds possess excellent optical properties. It is a well known that the boron atom can be coordinated by Oxygen atom to form variety of atomic groups, which are considered to be a dominant factor for optical properties of borates (2). The ultra-violet transparency range of borate host compounds is determined mainly by the energy gap of the anionic groups if the cations are alkali or alkaline earth metals (3).

Alkaline earth borates are the important luminescent materials. Several alkaline earth borate compounds (4-7) exhibits efficient luminescence. Because of their excellent chemistry and thermal stabilization, facile synthesis and cheap raw material, extensively applied in phosphor for lamps (8 - 9). The alkaline earth borate LiCaBO_3 is an excellent host of the various luminescent ions. L. Wu et. al. (10) determined the crystal structure from single-crystal diffraction data. The structure was further verified by Rietveld refinement on the powder diffraction data. The unit cell of LiCaBO_3 is Orthorhombic and the possible space group is Pbc_a with the lattice parameters $a = 13:227\text{\AA}$, $b = 6:1675\text{\AA}$, and $c = 6:0620\text{\AA}$. The borate LiCaBO_3 exhibits efficient photoluminescence when doped with the rare earth ions Eu^{3+} , Tb^{3+} , Ce^{3+} , Sm^{3+} , Dy^{3+} etc. (11 - 13). The borate phosphor LiCaBO_3 doped with Tb^{3+} shows intense green emission at 543 nm under UV and near UV excitation. In the present work, the preparation of the inorganic borate host phosphor LiCaBO_3 doped with Tb^{3+} by solution combustion synthesis method have been reported and the photoluminescence properties have been investigated.

Experimental:

The fine powder samples of the phosphor $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$ was prepared by a novel synthesis technique which is slight variation of solution combustion method (14, 16). The stoichiometric amounts of the ingredients calculated on the basis of molar ratio (Table 1) were thoroughly mixed in an Agate Mortar, adding little amount of double distilled water and obtained an aqueous homogeneous solution. The aqueous solution was then transferred in to a china basin. The China basin was introduced in to preheated muffle furnace maintained at 550°C. The solution boils, foams and ignites to burn with flame and obtained a voluminous, foamy powder.

The entire combustion process was over in about 5 minutes. Following the combustion, the resulting fine powders were annealed in a slightly reducing atmosphere provided by burning charcoal at temperature 750°C for about 40 min. and suddenly cooled to room temperature.

The XRD analysis was performed on the Philips X- ray Diffractometer (NBSS & LUP Nagpur) and the PL measurements were performed on Hitachi Fluorescence Spectrophotometer model - F- 7000 at Department of Physics S G B Amravati University.

Table 1: Molar ratio and stoichiometric weights of the ingredients.

LiCaBO ₃ :Tb ³⁺ 3%	LiNO ₃	Ca(NO ₃) ₂	Eu(NO ₃) ₃	H ₃ BO ₃	NH ₂ CONH ₂	NH ₄ NO ₃
Molar ratio	0.75	1	0.015	1	6	10.5
Weights (gms)	1.1930	2.3615	0.0909	0.6183	3.6036	8.4042

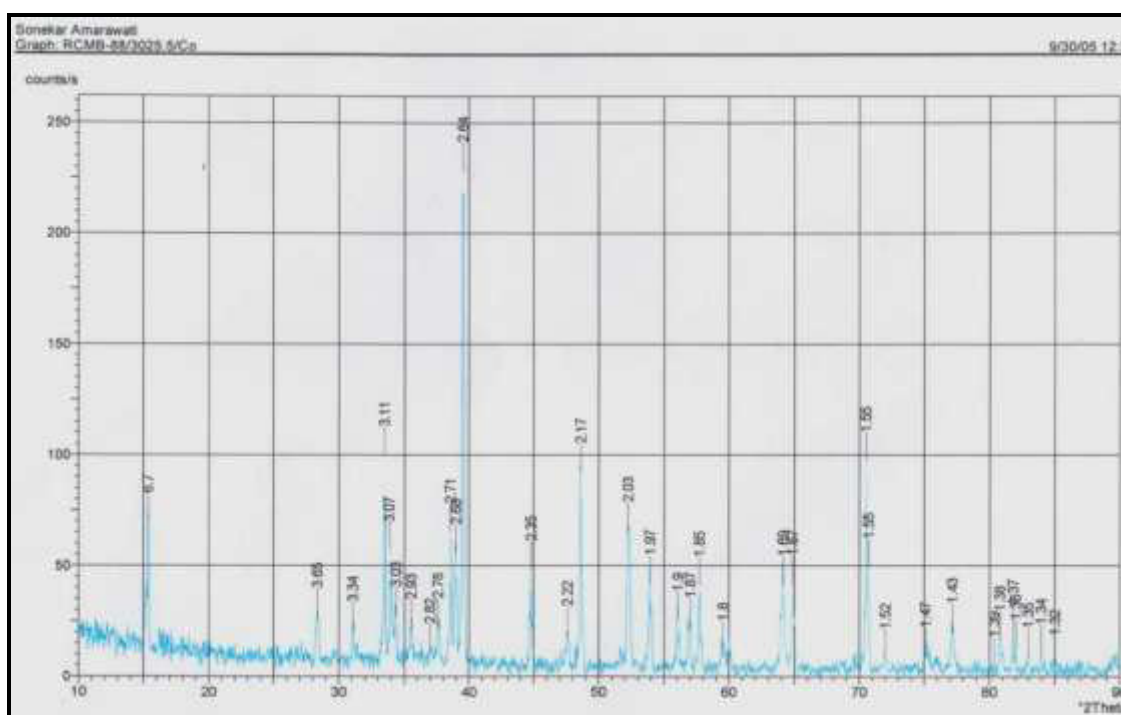

Fig. 1: Powder XRD pattern of LiCaBO₃:Tb³⁺

Result and Discussion:

The XRD pattern of the polycrystalline powder samples of LiCaBO₃:Eu³⁺ have been analyzed for the structure confirmation. Fig.1 shows the powder XRD pattern of the sample. The XRD pattern of the phosphor LiCaBO₃:Eu³⁺ was compared with the powder XRD of LiCaBO₃:Eu³⁺ reported by **Panlai Li et. al. (17)** and found to be in good.

The emission spectrum of LiCaBO₃: Tb³⁺ phosphor is shown in Fig. 2. Under the UV 254 nm excitation, the emission spectrum exhibits four major emission bands at 486 nm, 545 nm, 590 nm and 622 nm, corresponding to the ⁵D₄ - ⁷F₆, ⁵D₄ - ⁷F₅, ⁵D₄ - ⁷F₄, and ⁵D₄ - ⁷F₃ typical transitions of Tb³⁺, respectively. The strongest peak appears at 545 nm. Excitation spectrum for 610 nm emission of LiCaBO₃: Tb³⁺ is shown in Fig. 3. The excitation spectrum for 545 nm emissions mainly consists of an intense broad band around has several excitation bands. One band around 200–270 nm is assigned to the 4f⁷5d¹. The excitation and emission spectra indicate that the phosphor LiCaBO₃: Tb³⁺ can be excited effectively by UV radiations. The phosphor

$\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$ exhibits intense green emission at 545 nm and hence could be a good green emitting candidate for tricolor lamps.

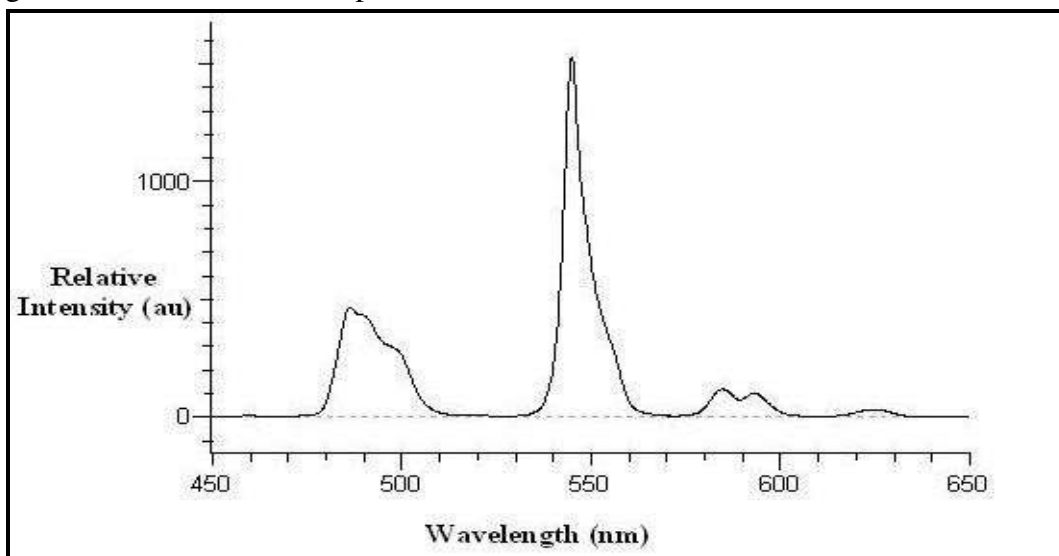

Fig. 2: Emission spectrum for 254 nm excitation of $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$.

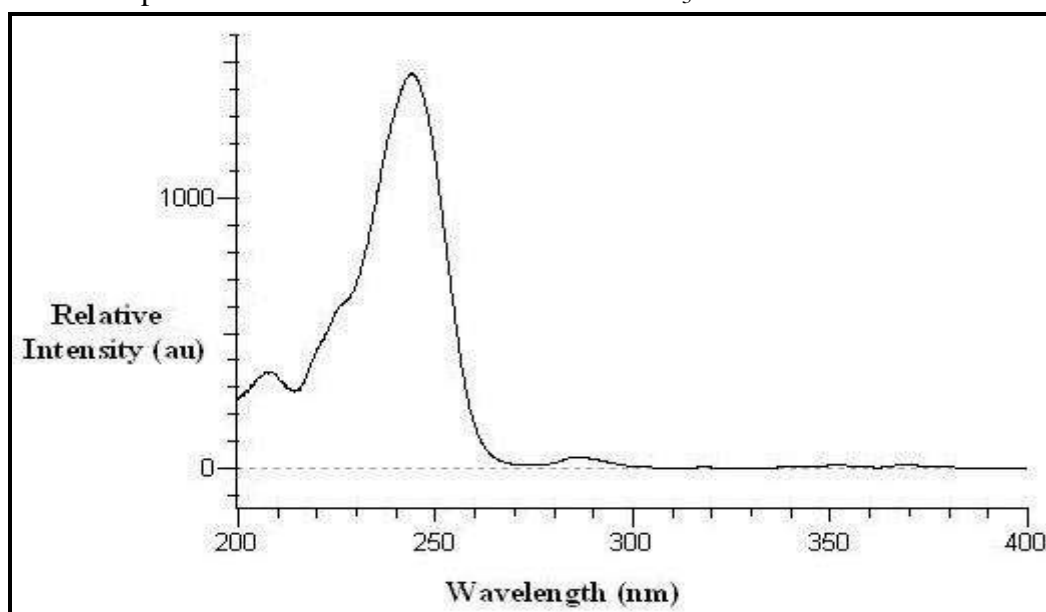

Fig. 3: Excitation spectrum for 610 nm emission of $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$

Conclusions:

The inorganic Borate host phosphor $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$ has been successfully prepared by a simple, low cost time saving Solution Combustion technique. The phosphor $\text{LiCaBO}_3:\text{Tb}^{3+}$ exhibits intense red emission for UV excitation of 254 nm. The PL emission spectrum of the phosphor is comparable with the commercial green phosphor $(\text{Gd,Ce,Tb})\text{MgB}_5\text{O}_{10}$, so it could be a potential green component in tricolor Lamps.

References:

- 1) L.Wu, X.L.Chen, Y.Zhang, J.J.Xu, Y.P.Xu, J Solid State Chem 179 (2006) 1219.
- 2) L.Wu, X.L.Chen, X.-Z.Li, L.Dai, Y.-P.Xu, M.Zhao, Acta Cryst C 61 (2005) i32.
- 3) L.Wu, X.L.Chen, H.Li, M.He, L.Dai, X.Z.Li, Y.P.Xu, J Solid State Chem 177 (2004) 1111.

- 4) W.Park, C.J.Summers, Y.R.Do, H.G.Yang, J. Mater. Sci. 37 (2002) 4041.
- 5) P.Becker, Adv Mater 10 (1998) 979.
- 6) C.T.Chen, N.Ye, J.Lin, J.Jiang, W.R.Zeng, B.C.Wu, Adv Mater 11 (1999) 1071.
- 7) L.Wu, X.L.Chen, H.Li. M.He, Y.P.Xu, X.Z.Li, Inorg Chem 44 (2005) 6409.
- 8) P.L. Li, Z.P. Yang, Z.J. Wang, Q.L. Guo, Mater. Lett. 62 (2008) 1455.
- 9) P.L. Li, Z.P. Yang, Z.L. Wang, Q.L. Guo, Chin. Phys. Lett. 24 (10) (2007) 2977.
- 10) L. Wu, X.L. Chen, H. Li, M. He, L. Dai, X.Z. Li, and Y.P. Xu, J Solid State Chem, 177, (2004), pp 1111–1116.
- 11) Panlai LI, Zhiping Yang, Zhijun Wang, Qinglin Guo, J Rare Earths , 27 (3), (2009), pp 390-393.
- 12) Panlai Li , Zhijun Wang, Zhiping Yang, Qinglin Guo, Xu Li, J Lumine,130, (2), 2010, pp 222-225.
- 13) WANG Zhi-Jun , LI Pan-Lai , YANG Zhi-Ping , GUO Qing-Lin, Journal of Inorganic Materials, 24, 2009, pp 1069-1072.
- 14) R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, S.V. Moharil, P.L. Muthal, S.M. Dhopte and V.K. Kondawar, J Lumin, 129, (2009), pp 624-628.
- 15) R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, S.V. Moharil, S.M. Dhopte, P.L. Muthal, V.K. Kondawar, Opt Mater, 30, (2007), pp 622-625.
- 16) R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, S.V. Moharil, P.L. Muthal, S.M. Dhopte, V.K. Kondawar, J Lumin, 129 (2009) pp 624–628.
- 17) Panlai Li , Zhijun Wang, Zhiping Yang, Qinglin Guo, Xu Li, J Lumine,130, (2), 2010, pp 222-225.

SYNTHESIS AND PHOTOLUMINESCENCE STUDY OF UVB EMITTING PHOSPHOR (LaY)BaB₉O₁₆:Bi³⁺,Gd³⁺

A.B. Gawande^{#1}, R.P. Sonekar², S.K. Omanwar³

¹Department of Physics, A, C & Science College, Tryambakeshwar, Nashik (M.S.), INDIA

²Department of Physics, G.S. College, Khamgaon, Dist.: Buldhana, (M.S.), INDIA

³Department of Physics, SGB Amravati University, Amravati (M.S.), INDIA

ABSTRACT

(LaY)BaB₉O₁₆:Bi³⁺,Gd³⁺ phosphor is synthesized by the solution combustion synthesis method. The phase analysis of synthesized material is determined using the powder XRD. Photoluminescence properties and concentration quenching were systematically investigated. The phosphor shows the characteristic narrow band UVB emission of Gd³⁺ ions (⁶P_J → ⁸S_{7/2}). The maximum intensity of luminescence in synthesized materials was investigated. The energy transfer mechanism was studied using Bi³⁺ as sensitizers and it is observed that Bi³⁺ effectively transfer its energy to Gd³⁺. The stoke shifts of phosphor was calculated to 6410 cm⁻¹ respectively.

KEYWORDS: Inorganic Borate, Combustion synthesis, Luminescence, NB-UVB emitter.

INTRODUCTION

Rare earth activated borate host phosphors for UV emitting applications are of interest of many researchers since few decades. SrB₄O₇:Eu²⁺ [1], Ba₂B₅O₉Cl:Eu²⁺ [2] are some examples of commercial phosphor used for phototherapy application such as psoriasis treatment and dermatology.

UV radiation has three wavelength zones: UV-A (320-400 nm), UV-B (280-320 nm), and UV-C (200-280 nm), and it is this last region the short wave UV-C, which has germicidal properties for disinfection. A low pressure mercury lamp resembling a fluorescent lamp produces a UV light in the range of 254 nm. Since most micro-organisms are affected by radiation around 260 nm, UV radiation is in the appropriate range for germicidal activity. There are UV lamps that produce radiation in the range

of 185 nm that are effective on microorganisms and will also reduce the total organic carbon (TOC) content of the water.[3]

UV-C light, which continues to be a reliable means of disinfection, involves exposing contaminated water to radiation from UV light. The treatment works because UV-C light penetrates an organism's cell walls and disrupts the cell's genetic material, making reproduction impossible. UV treatment breaks down or removes some organic contaminants. UV achieves 1-log reduction of Giardia lamblia at an intensity of 80-120 mWs/cm², and 4-log reduction of viruses at an intensity of 90-140 mWs/cm². Only recently has the scientific community begun to accept UV as a highly effective tool for Cryptosporidium control. Recently the scientific community has begun to accept UV as a highly effective tool for Cryptosporidium control.[4]

Host lattices which are easily synthesizable and structurally viable for doping at multiple cationic sites present in the lattice are of recent interest. The borate atom has two types of hybridized orbitals, the planar sp² and the three dimensional sp³, to coordinate three or four oxygen atoms to form various B_xO_y complex anionic groups. Therefore many types of borate crystals have been found to be constructed based on these complex anionic groups.[5] Therefore, inorganic borates have long been a focus of research. Inorganic borates are excellent host materials because of their variety of structure type, large electronic band gap, transparency to a wide range of wavelengths, high optical damage threshold and high optical quality.[6-9]

In our previous work we discussed the energy transfer scheme from Pr³⁺ to Gd³⁺ in YBO₃ [10]. In present paper we discussed the

time saving solution combustion synthesis of a UV-B emitting phosphors $(La_xY_y)BaB_9O_{16}:Bi_{0.02}^{3+}_Gd_{0.1}^{3+}$, and its photoluminescence properties at room temperature.

MATERIALS AND METHODS

$(La_xY_y)BaB_9O_{16}:Bi_{0.02}^{3+}_Gd_{0.1}^{3+}$ phosphors were prepared by a novel method which is a variation of the combustion synthesis, discussed in detail in our previous work [11-13]. In last year our work on NB-UVB emitting phosphor is provided. [14, 15] The method based on exothermic reaction in which ammonium nitrate used as oxidizer and urea is used as fuel. The stoichiometric amounts of high purity starting materials $La(NO_3)_3$, $Y(NO_3)_3$, $Ba(NO_3)_2$, $Gd(NO_3)_3$ (A.R.), $Bi(NO_3)_3$ (A.R.), H_3BO_3 (A.R.), $CO(NH_2)_2$ (A.R.), NH_4NO_3 (A.R.) have been used for preparation of phosphors. Details of molar ratio of ingredients used for phosphors

Table 1: Molar ratio of ingredients used for phosphor synthesis:

Chemicals grade	SD Fine Chemicals (99.9 % pure)	SD Fine Chemicals (99.9 % pure)	SD Fine Chemicals (99.9 % pure)	SD Fine Chemicals (99.9 % pure)	SD Fine Chemicals (99.9 % pure)	SD Fine Chemicals (99.9 % pure)	SD Fine Chemicals (99.9 % pure)	SD Fine Chemicals (99.9 % pure)
Chemical name	$La(NO_3)_3$	$Y(NO_3)_3$	$Ba(NO_3)_2$	H_3BO_3	$Bi(NO_3)_3$	$Gd(NO_3)_3$	$CO(NH_2)_2$	NH_4NO_3
Mol	0.78 0.68 0.58	0.1 0.2 0.3	1	9	0.02	0.1	5	5
Chemical Reaction	$La(NO_3)_3 + Y(NO_3)_3 + Bi(NO_3)_3 + Gd(NO_3)_3 + Ba(NO_3)_2 + H_3BO_3 \rightarrow (LaY)BaB_9O_{16}:Bi_{0.02}^{3+}_Gd_{0.1}^{3+} + CO_2 + NO_3 + CO + NO_x$							

RESULTS AND DISCUSSION

X-ray Diffraction Pattern

X-ray diffraction study for confirmation of the structure of the phosphor material were studied using instrument Rikagu Miniflex II X-ray Diffractometer with CuK α radiation (1.5406

Å), with a scan speed of 2° min^{-1} . The compound $(Y_{1-x}La_x)BaB_9O_{16}$ crystallizes in a Hexagonal structure with lattice parameters $a=b=7.878 \text{ \AA}$, & $c=15.632 \text{ \AA}$. The XRD pattern was found to be in good agreement with the ICDD file no.: **00-041-0620**.

The structural analysis of the synthesized materials were examined using an X-ray Diffractometer (XRD: Rigaku Maniflex II, with CuK α irradiation ($\lambda=1.5406 \text{ \AA}$) with a scan speed of 2° min^{-1} . The photoluminescence excitation and emission spectra were measured at room temperature using Hitachi F-7000 Spectrofluorometer in the range 200-500 nm.

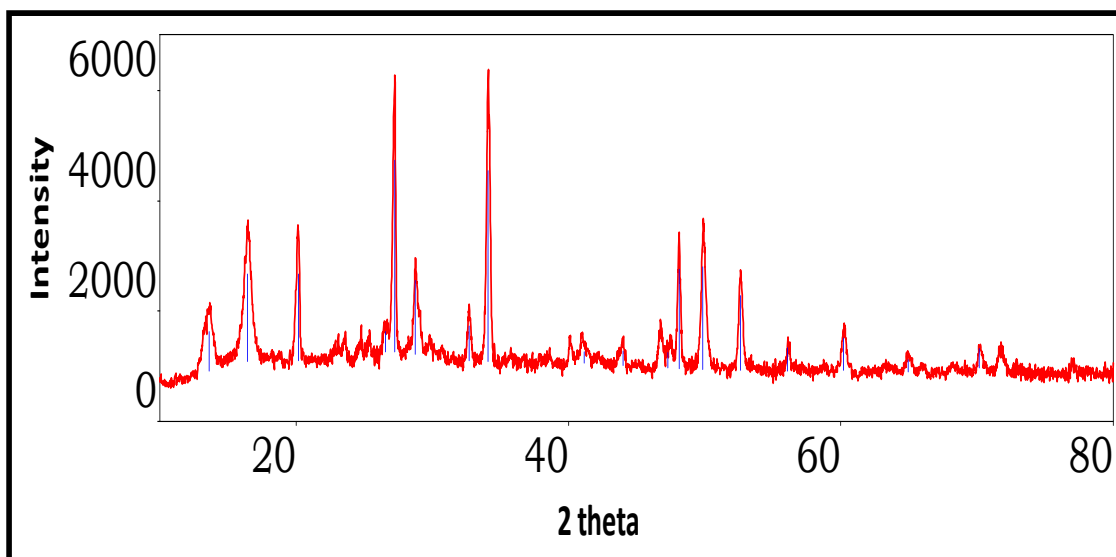

Fig.1: XRD pattern of prepared phosphor material $(\text{LaY})\text{BaB}_9\text{O}_{16}:\text{Bi}_{0.02}^{3+} \text{ _Gd}_{0.1}^{3+}$.

SEM images

Fig.4.20 shows the SEM images of $(\text{LaY})\text{BaB}_9\text{O}_{16}:\text{Bi}_{0.02}^{3+} \text{ _Gd}_{0.1}^{3+}$ powder prepared at 800 °C. It was observed that the microstructure of the phosphor consisted of irregular grains with

agglomerate phenomena. The average size of synthesized phosphor particles was found to be about 1–5 μm . The results show that phosphors have a good crystallinity and a relatively low sinter temperature.

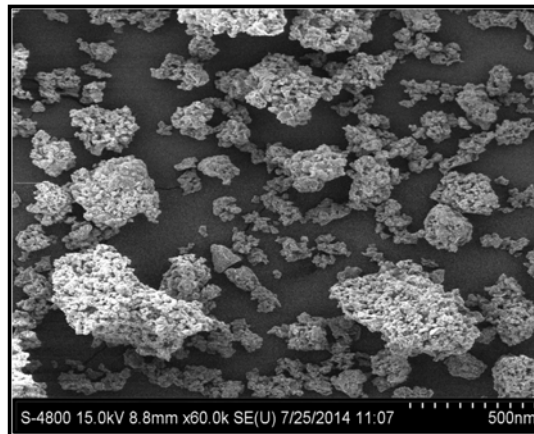
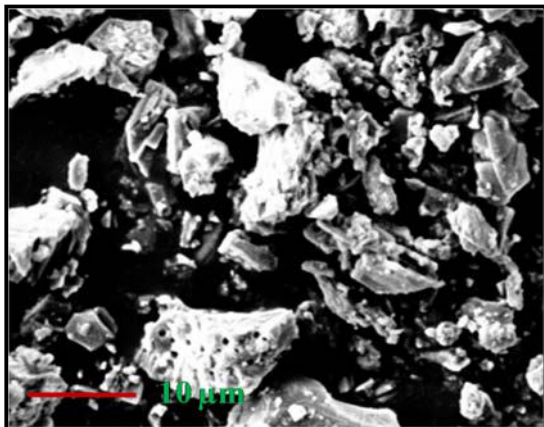

Fig.2: SEM image of $(\text{LaY})\text{BaB}_9\text{O}_{16}:\text{Bi}_{0.02}^{3+} \text{ _Gd}_{0.1}^{3+}$.

Photoluminescence Analysis

To study the effect of substitution of Y for La, different concentration of Y and La were used and their photoluminescence were studied. But no remarkable changes were observed in the emission and excitation spectra. Therefore, only the optimum one emission and excitation spectra for concentration of La=0.78 and Y=0.1 is shown in the Fig.3. In our previous work on $\text{YBaB}_9\text{O}_{16}:\text{Bi}^{3+},\text{Gd}^{3+}$ the optimum intensity of emission was observed for the concentration at 0.02 mol% and 0.03 mol% of Bi^{3+} and Gd^{3+} respectively. [16] Excitation and emission spectra were studied using instrument Hitachi 7000 spectrophotometer, slit width 1 nm and

PMT voltage 700 V. Figure 4 represents the PL spectra of $(\text{LaY})\text{BaB}_9\text{O}_{16}:\text{Bi}_{0.02}^{3+} \text{ _Gd}_{0.1}^{3+}$. The emission is in form of a narrow band around 312 nm corresponding to ${}^6\text{P}_{7/2} \rightarrow {}^8\text{S}_{7/2}$ transition upon excitation with 254 nm. The broad excitation spectrum has a maximum located around at 260 nm corresponds to ${}^1\text{S}_0 \rightarrow {}^3\text{P}_1$ transition of Bi^{3+} ions. As the intensity of phosphor materials is beyond the limit of instrument used, the cut in the upper part of emission and excitation spectra is observed. The excitation spectra show very good overlap with the Hg 253.7 nm line. The efficient energy transfer from Bi^{3+} to Gd^{3+} is observed. The stoke shift was calculated to be 6410 cm^{-1} .

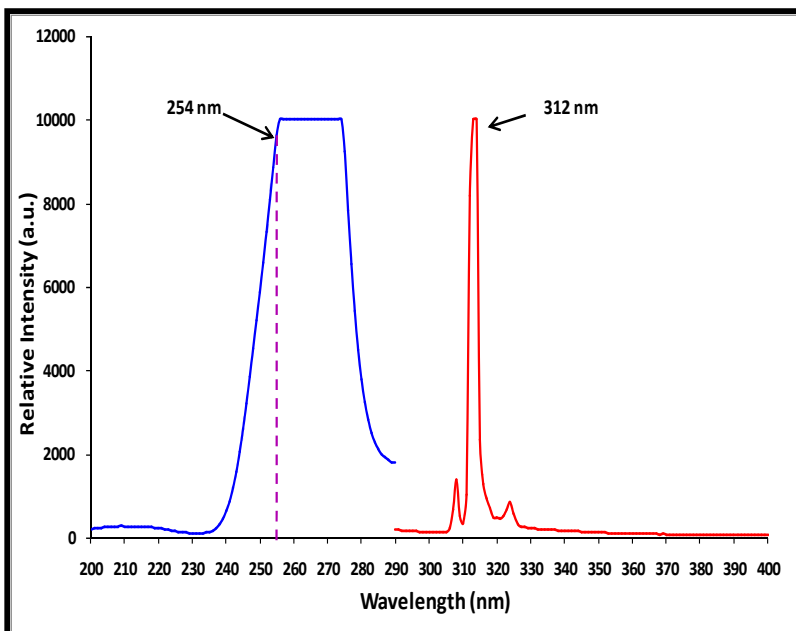

Fig.3: Emission monitored at 254 nm and excitation monitored at 311 nm.

CONCLUSION

$(\text{La}_x\text{Y}_y)\text{BaB}_9\text{O}_{16}:\text{Bi}_{0.02}^{3+}\text{Gd}_{0.1}^{3+}$ phosphors have been successfully synthesized by using time saving solution combustion synthesis technique. The room temperature photoluminescence of synthesized phosphors show emissions at wavelength 312 nm corresponding to ${}^6\text{P}_{7/2} \rightarrow {}^8\text{S}_{7/2}$ transition upon excitation with 254 nm. This emission wavelength lies in the UV-B region of electromagnetic spectrum. The stoke shift was calculated to be 6410 cm^{-1} . The phosphor could find applications in medical and industries for phototherapy applications.

REFERENCES

- [1] R. Stefani, A. S. Maia, C. A. Kodaira, E.E.S. Teotonio, M. C.F.C. Felinto, H. F. Brito, *Optical Materials*, 2007, 29, 1852.
- [2] T.E. Peters, J. Baglio, *J. Inorg. Nucl. Chem.*, 1971, 32, 1089.
- [3] L. Wagenet, S. Darling, A. Lemley, *Fact Sheet*, 2004, 10, 1.
- [4] Tech Brief, *Ultraviolet Disinfection*, 2000, 15, 1.
- [5] Y. Zhang, X.L. Chen, J.K. Liang, Y.G. Cao, T. Xu, *J. Alloys Compd.*, 2001, 315, 198.
- [6] L. Wu, X.L. Chen, Y. Zhang, Y.F. Kong, J.J. Xu, Y.P. Xu, *J. Solid State Chem.*, 2006, 179, 1219.
- [7] L. Wu, X.L. Chen, H. Li, M. He, Y.P. Xu, X.Z. Li, *Inorg. Chem.*, 2005, 44, 6409.
- [8] P. Gravereau, J.P. Chaminade, S. Pechev, V. Nikolov, D. Ivanova, P. Peshev, *Solid State Sciences*, 2002, 4, 993.
- [9] W. Park, C.J. Summers, Y.R. Do, H.G. Yang, *J. Mater. Sci.*, 2002, 37, 4041.
- [10] R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, S.V. Moharil, P.L. Muthal, S.M. Dhopte, V.K. Kondawar, *J. Lumin.*, 2006, 129, 624.
- [11] A.B. Gawande, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, *Combustion Sci. and Tech.*, 2014, 186, 785.
- [12] A.B. Gawande, R. P. Sonekar and S. K. Omanwar, *AIP Conf. Proc.*, 2013, 1536, 601.
- [13] J.T. Ingle, A.B. Gawande, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, Y. Wang, L. Zhao, *J. Alloys Compd.*, 2014, 585, 633.
- [14] A.O. Chauhan, A.B. Gawande, S.K. Omanwar, *Journal of Inorganic and Organometallic Polymers and Materials*, 2016, 26, 1023.
- [15] S.P. Bhagat, A.B. Gawande, S.K. Omanwar, *Optical Materials*, 2015, 40, 36.
- [16] A.B. Gawande, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, *Optik-International Journal for Light and Electron Optics*, 2016, 127, 3925.

2018-19 - Google Drive | Combustion Synthesized UV | Combustion Synthesis and | Combustion Synthesis and | Track My Loan

tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00102202.2013.878708

Taylor & Francis Online | Log in | Register | Cart

Home | All Journals | Combustion Science and Technology | List of Issues | Volume 186, Issue 6 | Combustion Synthesis and Energy Transfer ...

Combustion Science and Technology
Volume 186, 2014 - Issue 6

Submit an article | Journal homepage

Enter keywords, authors, DOI, etc | This Journal | Advanced search

313 Views
19 CrossRef citations to date
0 Altmetric

Original Articles

Combustion Synthesis and Energy Transfer Mechanism of $\text{Bi}^{3+} \rightarrow \text{Gd}^{3+}$ and $\text{Pr}^{3+} \rightarrow \text{Gd}^{3+}$ in YBO_3

A. B. Gawande | R. P. Sonekar | S. K. Omanwar
Pages 785-791 | Received 30 Jul 2013, Accepted 20 Dec 2013, Published online: 20 May 2014

Cite this article | <https://doi.org/10.1080/00102202.2013.878708> | Check for updates

Full Article | Figures & data | References | Citations | Metrics | Reprints & Permissions | Read this article

Abstract

$\text{YBO}_3:\text{Gd}^{3+}$, $\text{YBO}_3:\text{Gd}^{3+}, \text{Bi}^{3+}$, and $\text{YBO}_3:\text{Gd}^{3+}, \text{Pr}^{3+}$ phosphors were synthesized by the combustion synthesis method. The phase analysis of all synthesized materials was

Related research

People also read | Recommended articles | Cited by 19

Sample our Physical Sciences Journals

Search

4:12 PM

Optical properties of Dy³⁺ activated MgAl₂B₂O₇ phosphor using slow evaporation method

R. S. Palasagar^{*1}, Y. P. Manwar², R. P. Sonekar³, S. K. Omanwar⁴

^{*1}Department of Physics, SM Science College, Kelapur, Yavatmal, Maharashtra, India

²Department of Physics, RLT Science College, Akola, Maharashtra, India

³Department of Physics, G.S. College, Khangaon, Buldhana, Maharashtra, India

⁴Department of Physics, SGB Amravati University, Amravati, Maharashtra, India

ABSTRACT

Present work reports, synthesis of Dy³⁺ activated MgAl₂B₂O₇ (MAB) phosphor by using slow evaporation method. The prepared phosphors have been characterized by XRD, photoluminescence (PL) techniques. The photoluminescence emission spectra of the phosphors having an excitation at around 351 nm (mercury free) showed two distinguishing bands centered at around 484 nm (blue) and 577 nm (yellow) corresponding to ⁴F_{9/2}-⁶H_{15/2} and ⁴F_{9/2}-⁶H_{13/2} transitions of Dy³⁺, respectively. These phosphors have strong absorption in the near UV region. Furthermore, the chromaticity coordinate values were estimated from emission spectra of MAB. Moreover, the luminescence quenching noticed at optimum Dy³⁺ concentrations was due to the exchange interaction among the excited Dy³⁺ ions. The observed broad blue and yellow bands in Dy³⁺ ions show that phosphor may be applicable for white-LEDs.

Keywords: Alumino-Borate, rare earth ions, MAB:Dy³⁺, quenching mechanism.

I. INTRODUCTION

As far as the environmental issues are concern, the requirement for mercury-free fluorescent lamps for general lighting has become fundamental subject for light source manufacturers and researchers. Much attempt has gone into developing mercury-free light sources. The demand has quickly increased and become important to avoid using poisonous ingredients and environmentally unsafe materials [1]. Lamp industries only aspire to reduce content of mercury from fluorescent lamps by using the development of alternative mercury free excitation sources such as plasma devices, light emitting diode devices for general lighting purposes [2-3].

The materials can find potential applications in different aspects as optical amplifiers or lasers, phosphors and photocatalysts, especially when the size of the particles is reduced to nanoscale [4-6] by introducing rare earth (RE) ions into different lattices. Dy³⁺, as one of the

most investigated ions, has been studied extensively because it provides two typical emission bands in blue (480 nm) and yellow (570 nm) regions, which are necessary for full color displays [7-8]. In addition, the emission probability of electric dipole transition is greatly affected by the crystal field and radial integral of 4f and 5d electrons [9]. Thus, it is interesting to study the luminescence properties of Dy³⁺ in different host lattices.

In general, Dy³⁺ exhibits three visible emission bands including the blue emission at 480 nm corresponding to the ⁴F_{9/2}→⁶H_{15/2} transition, the yellow emission at 575 nm corresponding to the hypersensitive transition ⁴F_{9/2}→⁶H_{13/2} transition and the feeble red emission at 665 nm corresponding to the transition ⁴F_{9/2}→⁶H_{11/2} [10-11]. The hypersensitive transition of Dy³⁺ ion is easily influenced by microscopic environment.

The present work reports synthesis, structures, and spectroscopic investigations of MgAl₂B₂O₇ phosphor doped with different concentrations of Dy³⁺ ions. To the

best of our knowledge, no report exists on luminescent properties of rare earth doped magnesium dialumino-borate phosphor.

II. EXPERIMENTAL

Materials and Method

The powder samples of Dy³⁺ doped MAB were prepared by a solution combustion technique which is described earlier [12-18]. We have successfully synthesized many borate host phosphors using solution combustion synthesis technique. The stoichiometric amounts of high purity starting materials, Mg(NO₃)₂ (A.R.), Al(NO₃)₃·9H₂O (A.R.), Dy(NO₃)₃ (high purity 99.9%), H₃BO₃ (A.R.), CO(NH₂)₂ (A.R.) have been used for phosphor preparation. The stoichiometric amounts of the ingredients were thoroughly mixed in an Agate Mortar, adding little amount of double distilled water to obtain an aqueous homogeneous solution. The aqueous solution was then transferred into a china basin and slowly heated at lower temperature of 70°C in order to remove the excess water. The solution was then introduced into a preheated muffle furnace maintained at 550 °C. The solution boils foams and ignites to burn with flame; a voluminous, foamy powder was obtained. The entire combustion process was over in about 5 min. Following the combustion, the resulting fine powders were annealed in a slightly reducing atmosphere at temperature 750°C for about 90 min. and suddenly cooled to room temperature. The structure of the prepared material was characterized by powder XRD. Powder X-ray diffraction measurements were taken on Rigaku Miniflex II X-ray Diffractometer and compared with the ICDD files. PL & PLE measurements at room temperature were performed on Hitachi F-7000 Spectrofluorometer with spectral resolution of 2.5 nm.

III. RESULTS AND DISCUSSION

3.1 XRD pattern of MgAl₂B₂O₇ phosphor

In present work, Polycrystalline sample of MgAl₂B₂O₇ phosphor was obtained as described above in experimental section. The phase purities of the sample were checked by powder X-ray diffraction. **Fig. 1** shows the XRD pattern of MAB:Dy³⁺ phosphor. The XRD pattern of the as prepared phosphor powder shows good agreement with standard ICDD File. Depending on the ionic radii, for Dy³⁺ (0.912 Å) which is too small to substitute for Mg (0.72 Å) and Al (0.535 Å), thus Dy³⁺ ions may enter into the host lattice to substitute Al³⁺ or

Mg²⁺ or locate on the surface of the crystal. Therefore, it would have greater tendency to occupy Aluminum as compared to magnesium sites.

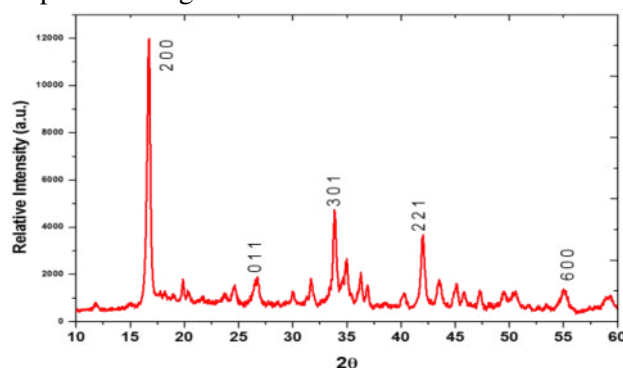

Figure 1. X-ray powder diffraction pattern of MgAl₂B₂O₇ host phosphor.

3.2 Photoluminescence investigations

3.2.1. Excitation and emission spectra of Dy³⁺ activated MgAl₂B₂O₇ phosphor

The luminescence behavior of Dy³⁺ in MAB was examined. Emission spectra were recorded under excitation by 349 nm (⁴K_{17/2} state). Two relative intense bands at 484 and 576 nm were observed independently from the excitation wavelengths. They corresponded to ⁴F_{9/2}-⁶H_{15/2} (blue), ⁴F_{9/2}-⁶H_{13/2} (yellow) transitions of Dy³⁺ ions, respectively. Owing to small energy gaps between all states, the ⁴F_{9/2} state was efficiently populated by non-radiative relaxation. Then, quite strong yellow and blue emission originating from the ⁴F_{9/2} state was observed. This phenomenon was due to a large separation (~6000 cm⁻¹) between the ⁴F_{9/2} state and the next lower lying ⁶F_{1/2} state and the relative high phonon energy of the host (~1300 cm⁻¹). The intensity of electric dipole transitions strongly depends on the site symmetry in a host crystal. Magnetic dipole transitions are not affected much by the site symmetry because they are parity-allowed [19]. Like Eu³⁺ ions [20], in MAB host, if Dy³⁺ occupies an inversion symmetry site in the crystal lattice, the magnetic dipole transition is the dominant transition. On the contrary, the electric dipole transition will be the dominant transition if Dy³⁺ occupies an unsymmetrical site in the crystal lattice. The ⁴F_{9/2}-⁶H_{13/2} transition of Dy³⁺ belongs to electric dipole transitions and ⁴F_{9/2}-⁶H_{15/2} transition belongs to magnetic dipole transitions. It can be seen from Fig. 2 that the strong emission line at 484 nm (⁴F_{9/2}-⁶H_{15/2}) is the dominant band, which indicates that Dy³⁺ ions occupy the inversion symmetry site.

3.3 Color co-ordinates

The Commission International de l'Éclairage (CIE) chromaticity coordination points of the $\text{Mg}_{(0.97)}\text{Al}_2\text{B}_2\text{O}_7:(0.03)\text{Dy}^{3+}$ phosphor monitored at 349 nm is as shown in Fig. 3. The color chromaticity coordinates are $(x=0.292, y=0.323)$ which is very close to the standard white light NTSC color coordinates $(x=0.310, y=0.316)$.

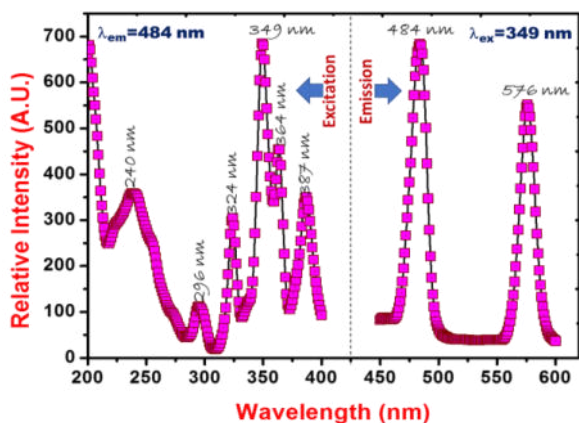

Figure 2. Excitation and emission spectra of $\text{Mg}_{(0.97)}\text{Al}_2\text{B}_2\text{O}_7:(0.03)\text{Dy}^{3+}$ phosphor.

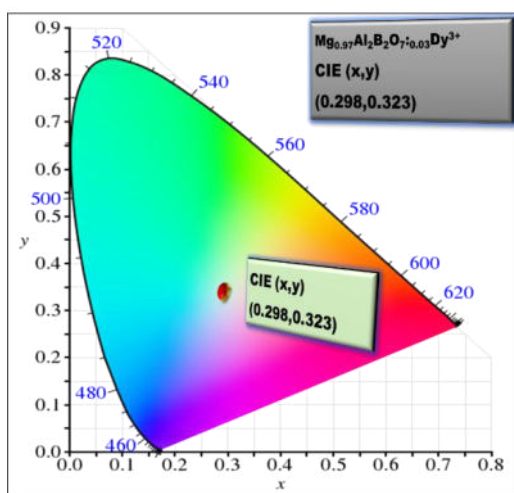

Figure 3. Chromaticity coordinates of $\text{Mg}_{(0.97)}\text{Al}_2\text{B}_2\text{O}_7:(0.03)\text{Dy}^{3+}$ phosphor in the CIE 1931 chromaticity diagram.

IV. CONCLUSIONS

In conclusions, Dy^{3+} activated MAB phosphor was synthesized by a simple, time saving, low temperature and inexpensive solution combustion technique. It shows an efficient intense absorption band around 349 nm, which match well with the n-UV light-emitting diodes, and shows an emission bands in the blue and yellow regions of the spectrum and it may be helpful for the production of white LEDs. With respect color purity

issue, this phosphor has CIE coordinates $(x=0.292, y=0.323)$. The results indicate that MAB:Dy^{3+} is a promising yellowish-blue phosphor for the application in blue LED chips based white-light LEDs.

V. ACKNOWLEDGEMENT

Authors are thankful to the Chairman of FIST-DST project SGB Amravati University Amravati, for providing XRD facility to this work.

VI. REFERENCES

- [1]. R.L. Kohale, S.J. Dhoble, J. Lumin, 138 (2013) 153–156.
- [2]. M. Bredol, U. Kynast, C. Ronda, Adv. Mater. 3 (1991) 137.
- [3]. Y.D. Huh, J.H. Shim, Y.R. Do, J. Electrochem. Soc. 150 (2003) H57.
- [4]. M. Nogami, Y. Abe, Appl. Phys. Lett. 69 (1996) 3776.
- [5]. A. Gedanken, R. Reisfeld, L. Sominski, Z. Zhong, Y. Koltypin, G. Panczer, M. Gaft, H. Minti, Appl. Phys. Lett. 77 (2000) 945.
- [6]. A.W. Xu, Y. Gao, H.Q. Liu, J. Catal. 207 (2002) 151.
- [7]. J.H. Barkyoub, V.K. Mathur, A.C. Lewandowski, A. Tookey, P.D. Townsend, I. Giblin, J. Lumin. 629 (1997) 72–74.
- [8]. M. Yu, J. Lin, Z. Wang, J. Fu, S. Wang, H.J. Zhang, Y.C. Han, Chem. Mater. 14 (2002) 2224.
- [9]. S. Tanabe, J. Kang, T. Hanada, N. Soga, J. Non-Cryst. Solids 239 (1998) 170.
- [10]. C.K. Jayasankar, V. Venkatramu, S.S. Babu, P. Babu, J. Alloys Compd. 374 (2004) 22.
- [11]. S.D. Han, S.P. Khatkar, V.B. Taxak, G. Sharma, D. Kumar, Mater. Sci. Eng. B. 129 (2006) 126.
- [12]. R.S. Palaspar, A.B. Gawande, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, J. Lumin. 154 (2014) 58–61.
- [13]. Y.P. Manwar, R.S. Palaspar, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, J. Mater. Sci.: Mater. Elect. 28 (2017) 994–998.
- [14]. R.S. Palaspar, A.B. Gawande, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, Mater. Res. Bull. 72 (2015) 215–219.
- [15]. R.S. Palaspar, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, J. Mater. Sci.: Mater. Elect. 27 (2016) 4951–4958.
- [16]. R.S. Palaspar, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, AIP Conf. Proc. 1536 (2013) 807–808.

- [17]. R.S. Palaspagar, A.B. Gawande, R.P. Sonekar, S.K. Omanwar, *J. Chin. Adv. Mater. Soc.* 3 (2015) 170-176.
- [18]. R. S. Palaspagar, R. P. Sonekar, S. K. Omanwar, *J. Mater. Sci.: Mater. Elect.* 27 (2016) 9335-9340.
- [19]. Z.H. Li, J.H. Zeng, G.C. Zhang, Y.D. Li., *J. Solid State Chem.* 178 (2005) 3624.
- [20]. C.C. Yu, X.M. Liu, M. Yu, C.K. Lin, C.X. Li, H. Wang, J. Lin., *J. Solid State Chem.* 180 (2007) 3058-3065.

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 155 | Mar. 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FEDERATION OF ASSOCIATIONS
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal (40705)
Multidisciplinary International Research Journal

**CONTEMPORARY
ISSUES IN INDIA
(SOCIAL SCIENCE)**

GUEST EDITOR-

Prin. Dr. Ashok A. Kakade

CHIEF EDITOR-

Dr. Anand K. Chhangar

EXECUTIVE EDITORS-

Prof. Sanjay T. Sirohi

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

६३.	ई-स्रोत : एन. लिस्ट कन्सोर्टिया	१६०
	- प्रा. पठाडे ए.एल.	
६४.	उच्च शिक्षण आणि उपयोजित योग अभ्यास	१६२
	- डॉ. प्राजक्ती नि. वाघ	
६५.	भारतीय लोकप्रशासनासमोरील आव्हाने.....	१६४
	- सुभाष पोले	
६६.	अनुसूचित जातींच्या समस्या आणि चंंचितीकरण.....	१६६
	- डॉ. राजेंद्र बगाटे	
६७.	भारतातील गरिबी - एक चिंतन.....	१७०
	- प्रा. शरद अंबादास पवार	
६८.	नक्षलवाद- एक विदर्भासमोरील आव्हान	१७२
	- राजेंद्र जाणू हिवाळे, भागवत अंकुश करडकर	
६९.	जन सामान्यांच्या इतिहास लेखणातील नव्या संभावना.....	१७४
	- डॉ. शैलेश राऊत	
७०.	शेतकऱ्यांचा प्रश्न व सरकारची भूमिका	१७५
	- सहयोगी प्रा. सो. प्रतिभा टावरी	
७१.	भारतातील राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांमधील सत्तासंघर्ष.....	१७९
	- प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे	
७२.	भारतातील दारिद्र्य : एक ज्वलंत समस्या	१८१
	- डॉ. दिनेश यादवराव पारखे	
७३.	केंद्र-राज्य संबंध.....	१८४
	- प्रशांत मलकाप्पा माटे	
७४.	आधुनिक ग्रंथालयामध्ये ई-बुक्सची आवश्यकता	१८६
	- अमोल साहेबराव चाधमारे	
७५.	मुलभूत हक्क आणि भारतीय संविधान.....	१८८
	- डॉ. संभाजी संतोष पाटील	
७६.	भारतातील बेरोजगारी एक समाजिक समस्या.....	१९२
	- संतोष निकाळजे मुरलीधर	
७७.	स्वयंसहाय्यता गट : महिला सबलीकरणाचे एक प्रभावी माध्यम.....	१९४
	- डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे	
७८.	शेतकरी आत्महत्या एक सामाजिक चिंतन.....	१९७
	- का. प्राचार्य डॉ. भिमराव प्र. उबाळे	
७९.	ई-अध्ययनाचे शिक्षणात महत्त्व, भूमिका व कार्य.....	२०२
	- कु. जयश्री प्रल्हाद शिंदे	
८०.	पंचायत राज संस्था पुढील आव्हाने!.....	२०५
	- डॉ. एकनाथ सोपानराव सुर्वे	
८१.	महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्था व तक्रार निवारण.....	२०७
	- प्रा.डॉ. बालासाहेब किलचे,	
८२.	दहशतवाद : एक ज्वलंत समस्या.....	२१२
	- प्रा. लक्ष्मण एफ. शिराळे	
८३.	विकासात जलस्रोतांच्या व्यवस्थापनाची भूमिका	२१५
	- डॉ. विरंगणे एस. एस	
८४.	भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तर - एक अभ्यास	२१७
	- डॉ.महादेवी वैजनाथ फड, कायळे एस.टी.	

शेतकऱ्यांचा प्रश्न व सरकारची भूमिका

सहयोगी प्रा. मी. प्रतिभा टावरी
राज्यास्य विभाग प्रमुख
गो.से.महाविद्यालय खामगांव जि.बुलडाणा

प्रस्तावना :

भारत हा प्राचीन काळापासून कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. भारताची भौगोलिक दृष्टिने झालेली रचना, येथील हवामान, जमीन, सुपिक प्रदेश पाणी पोषक वातावरण इत्यादी गोष्टी भारतीय शेतीला चरदान ठरलेल्या आहेत. भारतासारख्या विाल, खंडप्राय दोामध्ये वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याच्या गरजा भारतीय शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे एकप्रकारे शेतीवर अप्रत्यक्ष ताण येतो. आणि ह्या गोष्टी शेतकऱ्यांच्या जीवनावर फार दुर्गामी परिणाम घडवून आणतात. भारतीय अर्थव्यवस्था ही प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहे. अन्नधान्याचे उत्पादन योग्य प्रमाणात झाल्यास दोाला त्याची आयात करावी लागत नाही मात्र हेच उत्पादन कमी झाल्यास त्याचा दोालाचा अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतो. आणि म्हणूनच भारतीय अर्थकारण हे शेतीशी घट्ट जुडलेले आहे. मात्र याच शेतीप्रधान व्यवस्थेच्या केंद्रबिंदू असलेला शेतकरी विविध कारणांनी अडचणीत येतो तेव्हा त्याचे परिणाम सामाजिक जीवनावर घडून येतात. स्वातंत्र्य पूर्व काळापासून तर आजतागायत भारतीय शेतकरी हा प्रत्येक टप्प्यावर कुठेतरी नाडला गेला आहे. नैसर्गिक व मानवनिर्मित अडचणींना भारतीय शेतकरी नेहमीच सामोरे जातो. त्यामध्ये अवेळी होणारे पर्जन्यमान दुष्काळ, अवर्षण, भीषण पुर, पीकांवरील रोगराई या नैसर्गिक संकटामुळे शेतकरी पुर्णतः हतबल होउन गेले आहेत. आणि त्यातच गसनकडून बेिस्तिशीचे हाताळले जाणारे शेतकरी विषयक धोरण, भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अनुनही योग्य त्या प्रमाणात न्याय दिला गेला नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने पंचवार्षिक योजना कालवध्दरित्या राबविल्या, त्यामध्ये फक्त पहिल्याच पंचवार्षिक योजनेमध्ये शेतीप्रनाला केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले होते. त्यानंतरच्या प्रत्येक योजनेमध्ये शेतीप्रश्नावर सरकारची धरसोड प्रवृत्ती दिसून येत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने ज्या काही कृषी योजना राबविल्या त्याचा लाभ धनीक शेतकऱ्यांना मिळाला मात्र निम्नस्तरीय शेतकरी वर्गाला योग्य त्या स्तरापर्यंत लाभ मिळू ाकला नाही. किंबहूना त्याला या कृषीयोजनांपासून वंचित रहावे लागले. भारतीय शेतकऱ्यांना पारतंत्र्य काळात इंग्रजांच्या कुनितीला सामोरे जावे लागले. कायमधारा, रयतवारी, महालवारी, या जुलमी शेतसारा वसुलीमध्ये निम्नवर्गीय भारतीय शेतकरी पुर्णतः भरडला गेला. आणि आज वर्तमान स्थितीत सुध्दा भारतीय शेतकरी अस्मानी व सुलतानी संकटामुळे, अज्ञान, संघटीतपणाचा अभाव, नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव, व्यावसायिक उदासिनता, शेतीवरील अवलंबीत्वपणा, घटत जाणारे शेतीचे क्षेत्र, अर्थकारण सावकारी पाा, कर्जबाजारीपणा, इत्यादी कारणामुळे शेतकरी आत्महत्येचा अविचारी मार्ग पत्कारत आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

- १) भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे विविध कारणे
- २) शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी सरकारी पातळीवरील प्रयत्न आणि कृषीविषयक योजना
- ३) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे

गृहितक :

भारतीय शेतकऱ्यांना सरकारच्या कृषीयोजनांचा लाभ कमी प्रमाणात मिळतो.

सोोधन पध्दती :

“शेतकऱ्यांचा प्रश्न व सरकारची भूमिका” हा विषय शोधनिबंध सादर करण्यासाठी घेतला आहे. यासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे. या दुय्यम सामग्रीमध्ये वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, मासिके, इंटरनेट, पुस्तके याचा वापर केला आहे.

वर्तमान परिस्थितीत शेती कोरडवाहु असो की बागायती शेती हा व्यवसाय बेभरवाचा झाला आहे. पिकले तर विकले जात नाही, आणि विकले तर पुरेसा भाव मिळत नाही. या अवस्थेत शेतकरी वर्ग कसा काय तग धरेल हा चिंताजनक प्रश्न आहे. अतिवृष्टी, अनावृष्टी, गारपीट, अवकाळी पाउस, पिकांवरील रोग, नापिकी, अवर्षण कौटुंबिक कारणांमध्ये कर्जबाजारीपणा, व्यसनार्धानता, तसेच

उत्पन्न खर्चही वसुल न होणे या कारणामुळे व्यथित झालेल्या अनेक शेतकऱ्यांनी कर्जाला वैतागून आत्महत्येची वाट धरली आहे. १९९५ ते २०१८ या २३ वर्षांच्या कालावधीत दोालील सुमारे साडेतिन लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे दिसून येते. त्यातील ४५ टक्के प्रमाण एकटया महाराष्ट्रातील आहे. आपला दो हा कृषीप्रधान असून ७० टक्के च्यावर जनता ही कृषी व्यवसायात प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपात गुंतलेली आहे. आणि त्याच देशातील ही स्थिती चिंताजनक आहे. शेतकरी हिताचे निर्णय घेतांना त्यात शेतकऱ्यांचे हित अत्यल्पच दिसून येते. ही वस्तुस्थिती आहे. हा शोध निबंध सादर करतांना शेतकरी आत्महत्यांचा प्रमुख कारणांचा मागोवा घेण्यात आला आहे.

शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांमध्ये किंवा त्यांच्या आत्महत्यांना प्राथमिक सुविधांचा अभाव हे एक प्रमुख कारण आहे. शेती क्षेत्रामध्ये ज्या प्राथमिक सुविधा असावयास हव्या त्या न मिळाल्यामुळे शेती उत्पादनावर परिणाम घडून येतो. या कारणामध्ये सुलभ दळणवळणाच्या सोयी, शेतीला योग्य प्रमाणात सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून न देणे, आवयक त्या प्रमाणात खतांचा मोफत पुरवठा न होणे, विविध पिकांविषयीचे वैज्ञानिक मार्गदर्शन न मिळणे, शेतमालाला योग्य बाजारपेठ न मिळणे, इत्यादींचा समावो त्यामध्ये हांनो. देशामध्ये आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्येची काह्नां प्रमुख कारणे दिसून येतात सन २०१४ मध्ये केलेल्या एका

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

April -2019

SPECIAL ISSUE-

स्त्री कर्तृत्व परंपरेचा उदय व अस्त

Executive Editor:

Prof. Virag Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor

Dr. Manisha S. Yadav
Hod-Political Science
Shri Gadge Maharaj Mahavidyalaya,
Murtijapur, Dist -Akola [M.S.]

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	महिलांचा मतदानाचा अधिकार - राजकीय सहभागाचे मूलभूत साधन	प्रा. डॉ. संदीप बी. काळे	9
2	हिंगभावात्मक न्याय : एक अध्ययन (स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या संदर्भात)	प्रा. प्रतिभा टावरी	13
3	महिला सक्षमीकरण आणि त्यांचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार	संभाजी संतोष पाटील	21
4	महिला सक्षमीकरण व महिला विकाससाठी शोरणे.	प्रा.कांतीलाल डी. सोनवणे	25
5	स्त्री उत्थानामध्ये पुरोगामी समाजसुधारकांचे कार्य	प्रा सुप्रिया उ. इंगोले	28
6	सैन्यीकरी स्त्री : सेनानी	प्रा.डॉ.आर.बी.मोस्ताटे	34
7	पंचायत राज व ग्रामीण महिला नेतृत्व	डॉ. अर्चना ज्ञानदेव पाटील	38
8	स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिला आरक्षण शोरण	प्रा. गणेश माघाडे	42
9	समृद्ध भारतासाठी स्त्री पुरुषसमानतेची गरज	डॉ.ममता व्ही.पाधरीकर	46
10	भारताच्या महाराष्ट्र विधानसभेतील महिला सदस्यांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक पार्श्वभूमीचे निकित्सक अध्ययन	डॉ. मनिषा यादव	50
11	शहा बानो व सायरा बानो : ऐतिहासिक निर्णय	डॉ. संतोष नारायण कायदे	53
12	महिलांना राजकीय सहभाग दरम्यान येणाऱ्या अडचणी	प्रा. ज्योती काळबांडे	56
13	महिला सबलीकरण : विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य	प्रा.आर.एस.कोरडे	61
14	महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण आणि राजकीय सहभाग	कु.कल्पना गोरले	66
15	भारतीय इतिहासात महिलांचे स्थान : ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा.सौ.जयश्री पाटील/कु.नेहा वामनरान गोरतळे	69
16	पंचायतराज व महिला नेतृत्व	डॉ. संतोष बाबुरान कुहे	73
17	ललमनियो कहानियो में व्यक्त स्त्री व्यथा	प्रा.डॉ.पवन नागनाथरान एभेकर	78
18	भारतीय संविधानातील स्त्री कल्याण विषयक कायदे	प्रा. नीता पांडे	81
19	भारतीय राज्यघटना व महिला सक्षमीकरण	कु. विपाली श्रीराम घोरे	84
20	स्त्री उत्थानामध्ये भारतीय समाजसुधारकांचे कार्य : एक चिंतन	आकाश शेषरान बांगर	87
21	पंचायतराज व्यवस्थेतील महिलांना राजकीय सहभाग व सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. रतन व्ही. राठोड	91

लिंगभावात्मक न्याय : एक अध्ययन

(स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या संदर्भात)

प्रा. प्रतिभा टावरी

सहयोगी प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख समन्वयक - महिला सक्षमीकरण
सेल गो.से.महाविद्यालय, खामगांव

प्रस्तावना :-

लिंगभावात्मक न्याय या विषयासंबंधी अध्ययन करतांना अलीकडच्या काळात प्रकाशीत झालेले साहित्य, वृत्तपत्रीय लेख, समाज माध्यमे यामध्ये लिंग समानता संबंधी अनेक प्रश्न उपस्थित केलेले दिसून येतात. सर्वप्रथम प्रश्न उपस्थित केला जातो तो हा की स्त्री आहे कुठे ? तिचं अस्तित्व पुरुषाच्या अस्तित्वात लिंग झालं आहे. पण पुरुषाचं अस्तित्व स्त्री मध्ये लिंग झालं आहे असे मात्र म्हटल्या जात नाही. स्त्रिचं अस्तित्व म्हणजे पुरुषाचं एक भाग झालं आहे तसेच पुरुषाचं अस्तित्व स्त्रीचा एक भाग झाला आहे असे ही म्हटल्या जात नाही. स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्तित्व, भावना, आत्मा आहे हे आजही कितपत स्वीकारल्या गेलं आहे, हा प्रश्न म्हणूनच उभा राहतो. पुरुषप्रधान संस्कृतीतला पुरुष कोणते 'खरे' अधिकार स्त्रीला बहाल करतो ? आयुष्यभर नोकरी करणाऱ्या किती स्त्रिया आपल्या आई वडिलांना कुठलाही अपराधगंड मनात न ठेवता चार पैसे देऊ शकतात. किती स्त्रिया नोकरी किंवा उद्योग करित असतांना करिअर अचीव्हमेंट संबंधी स्वतःच्या आशा, आकांक्षा, स्वप्न स्वतःच्या मनानुसार पूर्ण करू शकतात ? आणि समजा कुटुंब प्रमुखानं म्हणजेच नवऱ्यानं यासंबंधी स्त्रीला मुभा दिली तर आपल्या नवऱ्याविषयी कमालीचा कृतज्ञभाव तिच्या मनात दाटून येतो. किती स्त्रिया आपल्या मताप्रमाणे मतदानाचा हक्क बजाऊ शकतात ? किंवा तिने तिच्या सद् सद् विवेकबुद्धिने तिला प्राप्त अधिकाराचा उपभोग घ्यावा याकरिता कुटुंब व सामज तिला शिक्षित करण्याचा प्रयत्न करतो का ? आपली समाज व्यवस्था पुरुषाच्या बाजूने पक्षपाती नाही का ? जिथे स्त्री आधी वडिलांच्या नावाने ओळखली जाते, वडिलांच्या घरी राहते. नंतर पतीच्या नावाने ओळखली जाते, पतीच्या घरी राहते. स्त्रीचं घर आहे कुठं ? घरात स्त्रीची सत्ता कशावर चालते. घरी लवकर या. आज मी अमुक भाजी करणार. मला पाच तोळयाचा चपला हार पाहिजे आणि असं कौतुक पुर्ण झालं त्या घरात स्त्रीच राज्य आहे असे गमतीनं पुरुष म्हणतो. घराच्या सगळ्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक नाडया पुरुषांच्या हातात घट्ट आहेत. आजही कन्या जन्माचं स्वागत होतोच असे ठामपणे म्हणता येते का ? किती स्त्रीया स्वःइच्छेने सार्वजनीक जीवनात सहभागी होऊ शकतात ? असे अनेकविध प्रश्न जेव्हां आजही उपस्थित होतात तेव्हा आजही स्त्री कडे बघण्याचा दृष्टिकोन तिला मिळणारा सामाजिक दर्जा यात विशेष फरक पडला नाही हे कटू वास्तव स्वीकारावं लागत.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्याबरोबर त्वरीत घटनेने लिंग समानतेचे उद्दिष्ट समोर ठेवून लिंग भावात्मक न्याय प्रस्थापनेकरिता अनेक संवैधानिक तरतुदी केल्या व पुढे शासनाने हे उद्दिष्ट गाठण्याकरिता अनेक कायदे व योजना कार्यात्वीत केल्या तेव्हा उद्दिष्ट्य गाठण्यास आपणाला कितपत यश मिळाले ते तपासून पाहणे गरजेचे ठरते. ही बाब लक्षात घेवून प्रस्तुत विषयाची निवड शोध निबंधासाठी केली आहे.

शोध निबंधाचे उद्दिष्ट :- १) लिंग समानता विषयक संवैधानिक तरतुदी, शासकिय ध्येय धोरणे, कायदे, योजनांचे अध्ययन करणे.